

DISSERTATIONES STUDIORUM GRAECORUM ET LATINORUM
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

5

KATRE KAJU

Vive hodie, cras vivere serum est:
humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja
Riia pastori Adam Andreeae reisialbum
(1696–1702)

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Tartu Ülikooli germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi nõukogu otsusega 15. juunist 2011 on Katre Kaju doktoritöö „*Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreeae reisialbum (1696–1702)*“ lubatud kaitsmisele TÜ germaani, romaani ja slaavi filoloogia instituudi nõukogus *doctor philosophiae* kraadi saamiseks.

Juhendaja: dr Kristi Viiding (Tartu Ülikooli dotsent)

Oponendid: dr Vello Helk (Taani riigiarhivaar *emeritus*)
dr Kristiina Ross (Eesti Keele Instituudi vanemteadur)

Kaitsmine toimub 29. augustil 2011 kell 13 Ülikooli 17–305

ISSN 1406–8192
ISBN 978–9949–19–744–6 (trükis)
ISBN 978–9949–19–745–3 (PDF)

Autoriõigus Katre Kaju, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 396

Carissimis meis

EESSÖNA

Doktoritöö Adam Andreeae reisialbumist kasvas välja artiklist, mille plaanisin avaldada ajalookultuuri ajakirjas Tuna. Kavandatud artikkel venis üha pikemaks ning ühel heal päeval avaldas kolleeg Kai Tafenau arvamust, et editsiooni, korraliku eessõna ja mõningate täiendustega saaks sellest juba dissertatsiooni. Esmapilgul hullumeelsena tundunud mõttel oli aga jumet ning see muutus üha ahvatlemaks ja nii vahetasингi doktoritöö esialgse teema, *Academia Gustaviana aegne Eesti pulma-luule (1632–1656)*, praeguse vastu välja.

Kuidas ma jõudsin Andreeae reisialbumini, seda enam ei mäletagi, igatahes on see nüüdseks rohkem kui kolm aastat minu töölaual olnud. Võimalik, et algtooke Ajalooarhiivi fondidest reisialbumeid otsida andis Arvo Teringu monograafia „Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides“ toimetamine. Nimelt on tema raamatus põhusalt mainitud reisialbumeid kui tudengielu eri aspektide valgustavaid allikaid.

Juba artikli pealkirja sai valitud sentents *Vive hodie, cras vivere serum est*, toona osalt võib-olla alateadlikult — see oli ainus tekstikatke, mis pärast albumi esmakordset lugemist kõrvu helisema jäi. Osalt võib-olla mängis kaasa Elias Brenneri nimi. Doktoritööd kirjutades jäi see kuni lõpuni n-ö tööpealkirjaks. Hiljem lõplikku pealkirja valides jõudsin mõistmiseni, et selles peegelduvad just need aspektid, mis Andreeae reisialbumit uurides kõige selgemalt silma olid jäänud: humanistlik haridus ning soovi korral on võimalik seda tõlgendada ajastuomased religioossete võtmes.

Minu doktoritöö ei oleks saanud valmida ilma heade sõprade-tuttavate ja paljude teiste hea nõu ja abita. Järgnevalt sooviksingi tänada kõiki neid, kes nõu, jõu ja hea sõnaga toeks on olnud. Abi eest erinevatest keeltest tõlkimisel, vanade trükiste ja käskirjadega tutvumisel ning nõuannete-kommentaaride eest tänan Anu Põldsamit, Kalle Kasemaad, Leibl Rosenbergi (Nürnberg), Anna Jugat ja tema õde Poolast, Heikki Pautsi (Holland), Ave Tupitsat, Ivo Volti, Janika Pälli ja Martin Steinrücki (Fribourg), Urmas Pettit, Aira Võsa, Arvo Teringut, Martin Klökerit (Osnabrück), James Dobreffti (Stockholm), Valborg Lindgärdet (Bjärred) ja Aija Taimiņat (Riia). Kolleegidest tänan Helina Tammanit, Tiia Nurmsalut, Birgit Kibalit, Benno Aavasalut ja Andres Kihot, eriti aga Kai Tafenaud, kellega said läbi arutatud paljud sisulised, paleograafia- ja tõlkeküsimused. Südamlikem tänu Kristiina Savinile (Lund), kelle abi ja tähelepanekuteta oleks see töö märksa väesem. Minu eriline tänu kuulub heale sõbrale Erki Russowile. Suurima tänu olen aga võlgu juhendaja Kristi Viidingule, kelle arvukad märkused, kommentaarid ja soovitused aitasid töö muuta palju sisukamaks ja paremaks.

Doktoritöö valmimist on toetanud Eesti Teadusfond, grant 7861.

Tartus
1. juunil 2011

SISUKORD

SISSEJUHATUS	11
1. REISIALBUMI PIDAMISE TRADITSIOONIST	25
1.1. Reisialbumi definitsioon ja terminoloogia	25
1.2. Reisialbumite traditsioon	27
1.3. Reisialbumi koostisosad	35
1.3.1. Tiitelleht ja omaniku sissekanded	35
1.3.2. Sissekande pühendusosa	37
1.3.2.1. Ekskurss: embleemiraamatud ja <i>florilegium’id</i> reisialbumisissekannete lähetekohana	38
1.3.3. Sissekande teine komponent: paratekst	42
1.3.4. Sissekande lisakomponendid	43
1.3.5. Sissekannete järjekord ja kunstiline väärthus	45
2. ADAM ANDREAE ELUST JA TEGEVUSEST	47
2.1. Elukäik	47
2.2. Kirjanduslik tegevus ja teoloogilised vaated	52
2.3. Adam Andreae sõpruskonnast	58
2.4. Adam Andreae reisiteekond	61
3. ADAM ANDREAE REISIALBUMIST	68
3.1. Reisialbumi välised jooned	68
3.1.1. Ekskurss: Johann Arpenbecki ja Johann Gengrosi reisialbum	73
3.2. Sissekannete autoreist	77
3.2.1. Reisialbumi algus	78
3.2.2. Sissekandjate sotsiaalne hierarhia	79
3.3. Sissekannete keelevalikust	88
3.4. Sissekannete allkirjaosa	97
3.4.1. Adam Andreae titulatuur	98
3.4.1.1. Ülistavad ja karakteriseerivad adjektiivid	99
3.4.1.2. Kõnetlussõnad	101
3.4.3. Reisialbumisissekannete funktsioon	105
3.4.4. <i>Symbola</i>	107
3.5. Pühendused Adam Andreae reisialbumis	121
3.5.1. Antiikautorite tsitaandid	125
3.5.1.1. Kreeka autorite tsitaandid	126
3.5.1.2. Ladina autorite tsitaandid	136
3.5.2. Piiblitsitaandid	180
3.5.2.1. Vana Testamendi tsitaandid	180
3.5.2.2. Uue Testamendi tsitaandid	186
3.5.2.3. Tsitaandid rabiinlikust kirjandusest	194
3.5.3. Varauusaegsete autorite tsitaandid	196
3.5.4. Vanasõnad ja vanasõnalised väljendid	220
3.5.5. Keskaegsete autorite tsitaandid	233
3.5.6. Sissekandja on pühenduse autor	239

3.5.7. Tuvastamata päritoluga tsitaadid.....	245
3.5.8. Mitmeosalised sissekanded	267
3.5.8.1. Sama tekst kahes keeles.....	267
3.5.8.2. Mitmeosalised sissekanded	268
3.5.8.3. Ekskurss: Elias ja Sophia Elisabet Brenneri reisialbumisissekanded	272
3.5.8.4. Kaks sissekannet ühel lehel ja ühendatud sissekanded...	273
3.5.9. Sissekannete vastastikused seosed	276
3.5.10. Reisialbumisissekannete temaatika ehk <i>loci communes</i>	280
3.6. Adam Andreeae omakäelised märkused reisialbumis	284
KOKKUVÕTE	287
ZUSAMMENFASSUNG	299
ADAM ANDREAE REISIALBUMI EDITSIOON	314
Editeerimispõhimõtted.....	314
Lühendite nimekiri.....	316
Editsioon	319
KIRJANDUS	401
ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI.....	420
ISIKUNIMEDE REGISTER	422

SISSEJUHATUS

16.–18. sajandil kandsid paljud Euroopa aadlikud, üliõpilased jt oma õpingutel ja reisidel kaasas tühjade lehtedega raamatukest, kuhu nad lasid professoritel, kaastudengitel, reisidel kohatud isikutel jt midagi pühenduseks kirjutada. Tegemist oli ääretult populaarse ja olulise kultuurilise nähtusega, ent Eesti raamatukogudest, muuseumidest ja arhiividest leidub taolisi reisi- ja mälestussalmide albumeid vaid neljas mäluasutuses. Kas Eestis reisialbumeid ka eraomanduses leidub, selle kohta informatsioon puudub.

Eesti Ajalooarhiivis on hoiul kummekond reisi- või mälestussalmide albumit 17.–19. sajandist: Riia pastori Adam Andreeae reisialbum, mida hoitakse perekond Andreeale kuulunud Veski mõisa fondis, on Ajalooarhiivis ainus rootsiaegne, kaks albumit on pärit 18. sajandist, ülejäänud aga 19. sajandist.¹ Perekond Kremeri fondis on üksikute joonistuste ja mälestussalmidega mapp, kus paljude teiste hulgas on 11 lehte joonistuste, käärilöigete ja sissekandetekstidega 1840. aastatest. Nende raamatust väljarebitud lehtede formaadi ja kullatud servade põhjal võib oletada, et tegemist on reisialbumi- või salmikulehtedega. Perekond Gerneti fondis on aga mapp Aleksander ja Konstantin Kremerile omistatud pliiatsijoonistustega, milles osa puhul võib formaadi ja allkirja alusel oletada, et need on pärit hoopis mõnest reisi- või mälestussalmide albumist.² Milliseid teid pidi Veski rüütlimõisa materjalid ja nendega koos ka Andreeae reisialbum Ajalooarhiivi jõudsid, ei ole teada. Kuna 1932. aasta arhiiviteatmiku järgi Eesti Riigi Keskarhiivis Veski mõisa fondi ei olnud, võib oletada, et need materjalid jõudsid Ajalooarhiivi pärast baltisakslaste Saksamaale ümberasumist 1939. aastal.

Ka teistes Eesti mäluasutustes säilitatavate reisialbumite hulk ei ole kuigi suur. Rootsiaegseid reisialbumeid leidub veel Tartu ülikooli raamatukogus ning Eesti Ajaloomuuseumis, kummaski üks. Ajaloomuuseumis on hoiul Holstein-Gottorpi hertsogi Venemaa- ja Pärsia-saatkonna tõlgi, Tartust pärit Johann (Hans) Arpenbecki reisialbum; Tartu ülikooli raamatukogus aga Võnnust pärit teoloogiatudengi, hilisema Valga pastori Johann Gerngrosi album.³ 18.–19. sajandi albumeid leidub Ajalooarhiivi kõrval veel Eesti Rahvusraamatukogus, Tartu ülikooli raamatukogus

¹ EAA 1394-1-99, Adam Andreeae reisialbum; 1843-1-541, pastor Feliciuse mälestussalmide album (1808–1829); 1843-1-542, üliõpilane Rauchi mälestussalmide album (1810–1811); 1843-1-543, Scholvini mälestussalmide album (1812–1815); 1843-1-545, Fr. von Scholvini mälestussalmide album (1821–1825); 1843-1-547, Fr. Th. Otto mälestussalmide album (1836–1844); 1431-1-23, Carl Joh. Sal. Graßi mälestussalmide album (1855–1856); 3287-1-90, Johannes Heinrich Wibbelmanni reisialbum (1749–1763); 3287-1-92, Heinrich Wilhelm Joachim Rickersi reisialbum (1765–1780). Andreeae, Wibbelmanni ja Rickersi reisialbumit mainib Vello Helk (**V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 271–272, 336; **V. Helk.** Album Amicorum III, lk 152).

² EAA 2092-1-33; 3762-1-11.

³ EAM F 114-1/7a, Johann Arpenbecki reisialbum (1632–1681); TÜR KHO, F 7, s 38, Johann Gerngrosi reisialbum (1699–1702). Vt nende lühiseloomustust **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 269, 272; **V. Helk.** Album amicorum, lk 143–145; **V. Helk.** Album amicorum (Järg [1]), lk 208. Arpenbecki reisialbumi kohta vt **D. Erpenbeck.** Das Album des Revaler Bürgers; Gerngrosi albumi kohta aga vt **W. Schlüter.** Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngros.

ja Eesti Ajaloomuuseumis. Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade kogus on kolm 18. sajandi reisialbumit, neist kaks on pärit sajandi lõpust ja koosnevad toonase moe kohaselt spetsiaalsesse karbikesse koondatud lahtitest lehtedest.⁴ Tartu ülikooli raamatukogus on kaks 18. sajandi lõpust pärit albumit, mis kuulusid Göttingeni juuratudengile Carl Otto von Lilienfeldile ja hilisemale pastoriile Friedrich Melchior Deutschile.⁵ Deutschi album, mis praegu koosneb 115st kullatud servadega lahtisest lehest, oli varem tõenäoliselt köidetud raamatuke, kataloogist võib selle aga leida eksitava pealkirja „Stammbuchblätter nahmhafter Gelehrten des 18. Jh.-s“ (18. sajandi nimekate õpetlaste reisialbumilehed) alt. Tartu ülikooli raamatukogus on ka üks 19. sajandi keskpaiga reisialbum, mis kuulus Adolph von Rauchile ning koosneb kümnest lahtisest lehest.⁶ Ajaloomuuseumi reisialbumite kogu on Eesti suurim, sisaldades juba eespool nimetatud Arpenbecki albumi kõrval 18 18.–19. sajandi reisi- või mälestussalmide albumit või nende katket.⁷

Kõik Eesti mäluasutustes hoitavad albumid on üldiselt võttes ajastutüüpilised, kuid igaüks neist sisaldab üht-teist ainulaadset — põhjuseks ühelt poolt omaniku isiksus ja intentsioon albumi pidamisel, teisalt aga sissekandjate kordumatu ring. Ajaloomuuseumi reisialbumikogust väärib esiletoomist kõige hilisem, D. Eriku album, mis sisaldab hulgaliiselt eestikeelseid sissekandeid ja kuulus tõenäoliselt ühele eestlasele Pärnust; Eriku albumit võib pidada ka salmikuks, nagu need 19. sajandi teisel poolel juba tavaks olid saanud, kuid sellel on ka mõned reisialbumile omased jooned. Esiletoomist väärivad ka J. W. Königki ja ühe tuvastamata isiku (F 114-1/22) reisialbum. Kuna kahte viimatinimetatud albumisse on kirjutanud enamasti naised ja välismaised sissekanded puuduvad, võib oletada, et nende omanikud olid samuti naised. Tuvastamata omanikuga albumi puhul on ilmselt tege mist perekond Maydelli mõne perekonnaliikme reisialbumiga, sest selle pere esindajad on end oma sissekandeis määratlenud albumiomaniku õe või vennana. Lisaks neile leidub Eesti Ajaloomuuseumi kogudes kolm 19. sajandist pärit salmikut,⁸ mida on kataloogis kirjeldatud kui *Stammbuch*'i. Kuna nad sisaldavad vaid

⁴ RK 3.083, Johann Heinrich Felicius vanema reisialbum (1764–1814); R/W 662, Borne-wasseri (?) (1791–1795) ja R/W 663, A. von König (1788–1794) reisialbum.

⁵ TÜR KHO, Mscr. 259; Mscr. 224. Remargi korras olgu öeldud, et nt Lilienfeldi albumisse on kirjutatud mõned eestikeelsed fraasid, kuid pühendusteksti asemel oli nende ülesanne ühendada omavahel kaks sissekannet.

⁶ TÜR KHO, Mscr. 1392.

⁷ EAM F 81-1-76, l. 3–8, lehed C. A. Mayeri (?) reisialbumist (1819–1820); F 114-1/8, M. H. Derlingi reisialbum (1766–1770); F 114-1/9, Dr Burchardi reisialbum (1795–1802); F 114-1/10, Johann Philipp Weisse reisialbum (1771–1791); F 114-1/11, Johann Philipp Weisse reisialbum (1771–1791); F 114-1/12, Johann Philipp Weisse reisialbum; F 114-1/13, leitnant S. G. Hoyeri reisialbum (1733–1749); F 114-1/14, Madise pastori Isaac Gustav Gerthi reisialbum (1751–1761); F 114-1/15, Christoph Gustav Gerthi reisialbum (1793–1796); F 114-1/16, J. W. Königki reisialbum (1793–1823); F 114-1/17, Köhleri reisialbum (1818–1822); F 114-1/18, Rydeniuse reisialbum (1821–1822); F 114-1/22, tundmatu isiku reisialbum (1803–1823); F 114-1/24, Andreas von Baeri reisialbum (1817–1830); F 114-1/25, Otto Jakob Gustav Budbergi reisialbum (1785–1789); F 114-1/26, tundmatu isiku reisialbum (1846–1852); F 237-1/153, Ernst Gustav Nietzi reisialbum (1771–1818); F 275-1/739, D. Eriku album (1892–1923).

⁸ EAM F 63-1-1, Leopold Gahlnbäck salmik (alustatud 1821); F 104-7-48, Ungern-Sternbergi perekonna liikme album (19. sajand); F 58-1-27, Duborgh, Gloy, Pauli salmik (alustatud 1854).

omaniku käega tehtud väljakirjutusi, skitse jmt, aga mitte ühegi teise isiku sissekannet, ei saa neid reisialbumitena käsitleda. Tartu ülikooli raamatukogus on lisaks eespoolnimetatutele veel paar albumit, mida ei saa pidada reisialbumiks, kuid mis väärivad ometi tähelepanu. Esmalt Alvine ja/või Martha Nikopensiusele kuulunud luulealbum, mis sisaldab kellegi Karl Koosapoigi luuletusi, enamasti eestikeelseid, ent ka üksikuid venekeelseid. Teise albumina tuleks esile tõsta Fraternitas Baltica liikme Johannes Olevi „Mälestuse-salmi raamatut“ — tõsi küll, juba 20. sajandist —, mis sisaldab eesti-, vene- ja ladinakeelsete sissekannete kõrval kahte šifreeritud pühendust.⁹ Varasemates Eesti albumites krüpteeritud sissekandeid ei leidu.

Nimetatud albumite kõrval tuleks eraldi vaadelda Eesti teadaolevalt vanimat ja ainsat trükitud reisialbumit, mis kuulus Saksamaalt Neustadtist pärit Georg Locamerusele ja mida hoitakse Tartu ülikooli raamatukogus.¹⁰ Locameruse albumiks oli, nagu 16. sajandi viimasel veerandil sageli kombeks, Andrea Alciato embleemiraamat (Antverpen 1577). Alciato embleemiraamat on köidetud pärgamenti ning lehekülgede 196 ja 623 vahel on iga embleemi ette köidetud tühi leht, milles üheksale on kirjutatud kas ladina- või kreekakeelne pühendus.¹¹ Georg Locamerus õppis 1580. aastatel Straßburgis (teoloogiat ?), seda tööndab tema 1582. aastal humanist ja teoloogiadoktor Johannes Pappuse eesistumisel peetud dispuut „De libero arbitrio“ [Vabast tahtest].¹² Locamerus alustas oma albumi pidamist 1583. aastal, tõenäoliselt enne Straßburgist lahkumist, viimane sissekanne on aga pärit 1584. aastast. Üheksha sissekannet reisialbumis on vähe, ka varaste reisialbumite kohta, nagu seda on Locameruse oma. Ent seda olulisemad on sealsed sissekanded, milles kolm on Straßburgi akadeemia kuulsate professorite Johannes Pappuse, Nicolaus Reusneri ja Melchior Juniuse sulest. Ülejäänuud kuus sissekandjat olid tõenäoliselt Locameruse õpingukaaslased, nende hulgas hilisem tuntud teoloog ja Wittenbergi ülikooli professor Leonhard Hutter.

Milliseid teid pidi Georg Locameruse reisialbum Tartu ülikooli raamatukokku sattus, ei ole teada. Locamerusel endal teadaolevalt Liivimaaga kokkupuuteid ei olnud, ent enne Tartusse sattumist oli Locameruse reisialbum, Alciato embleemiraamat, kuulunud Thorni konsistoriumi priimasele ja vanemale Christoph Heinrich Andreas Geretile (1686–1757). Gereti raamatukogust pärit raamatuid leidub Tartu ülikooli raamatukogus teisigi.¹³

⁹ TÜR KHO Mscr. 1471, Mscr. 1536.

¹⁰ Locameruse album tuli välja alles selle dissertatsiooni kirjutamise käigus, varem ei olnud selle olemasolu teada ja nii ei kajastu see ka Wolfgang Klose koostatud 16. sajandi reisialbumite ja reisialbumikatkete kataloogis „Corpus Alborum Amicorum“ (1988).

¹¹ Vt A. Alciato. *Omnia Andree Alciati emblemata*.

¹² De Libero Arbitrio capita disputationis ordinariae, proposita in Academia Argentoratensi, a Iohanne Pappo doctore Theologo. Respondebit de his, Christo seruatore iuuante, prid. Cal. vii. Id. April. Georgius Locamerus Neostadiensis, Palatinus. Argentorati Excudebat Nicolaus Wyriot. ANNO M.D.LXXXII [Halle ülikooli raamatukogu].

¹³ Alciato embleemiraamatus on Gereti *ex libris: Bibliothecae Christophori HeINRIci Andreeae Geret, S. Maj. Prussicae in Judicio Regni Sacro, Principis item Onoldini in rebus Sanctioribus, Consiliarii, Sacrorum repurgatorum eorumdemque Ministerii apud Thorunenses Primarii et Senioris*. Lisaks Alciato embleemiraamatule on Tartu ülikooli raamatukogus veel vähemalt kolm C. H. A. Geretile kuulunud raamatut: Philippe de Mouray „Memoires“ Tome 1 (Amsterdam

Võrreldes Eesti 36 albumiga ja üksikute töenäoliselt reisialbumitest pärit joonisustega on Euroopas tervikuna säilinud määratult rohkem reisialbumeid ja reisialbumikatkeid.¹⁴ Erlangen-Nürnbergi ülikooli germanistika instituudis koostatud Interneti andmebaasis „Repertorium alborum amicorum“ (RAA) on registreeritud üle 20 000 reisialbumi ja reisialbumikatke, mis asuvad erinevates mäluasutustes ja eraomandis.¹⁵ Wolfgang Klose koostatud 16. sajandi reisialbumite ja reisialbumikatete kataloogis (1988) kajastub 1535 16. sajandi albumit; tema hinnangul on see number üllatavalt suur, ent kindlasti mitte lõplik, nagu näitab ka Locameruse albumi leidmine Tartu ülikooli raamatukogust. Klose on ka oletanud, et säilinud võib olla 25 000–30 000 reisialbumit, arvestades aga reisialbumite pidamise pikka ajalugu (umbes 300 aastat) ning ringireisinud tudengite, aadlike, linnakodanike ja käsitöölisse suurt arvu on säilinud albumite hulk tagasihoidlik.¹⁶ Vello Helk on oletanud, et 18. sajandi albumitest on umbes kolm neljandikku kuni neli viiendikku kaduma läinud ning varasemate perioodide puhul võib kadunud või hävinud reisialbumite osakaal veelgi suurem olla.¹⁷

Reisialbumeid hakati koguma juba 17. sajandi lõpul, ajendiks töenäoliselt ajastutüüpilised tendentsid Euroopa vaimu- ja teaduselus, ent märkimisväärseimad era-kogud tekkisid 18. sajandi keskpaiku. Samal ajal hakkasid albumite vastu huvi tundma ka üksikud avalikud institutsioonid, eelkõige raamatukogud.¹⁸ Suurimad reisialbumite kogud on tänapäeval hoiul Londonis British Library's, Weimaris Hertsoginna Anna Amalia raamatukogus, Maini-äärase Frankfurdi kunstkäsitsioonimuuseumis, Nürnbergis Saksa Rahvusmuuseumis, Nürnbergi linnaraamatukogus¹⁹ ning Würtembergi liidumaa raamatukogus Stuttgardis. Võrdlemisi suured kogud on ka nt Kopenhaagenis, Hamburgis jm. Wolfenbütteli Hertsog Augusti raamatukogu reisialbumite kogu täieneb aga pidevalt uute eksemplaride vörra. Hertsoginna Anna Amalia reisialbumikogu bibliografeerimise ja kataloogimisega tegeletakse praegu aktiivselt ning see on otsitav Internetis (Stammbücher der Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar).²⁰ RAA andmebaasis kõik Anna Amalia raamatukogu albumid ei kajastu, viimase Interneti-kataloogist on praegu otsitavad kõik sissekandekohad, kuid mitte kõik sissekandjad, mis muudab selle kataloogi ebatäiuslikuks. Samast andmebaasist võib leida digiteeritud kujutisi reisialbumite illustratsioonidest, aga ka nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt mõjukate isikute

1652); Philippe de Mournay „Suite Des Lettres Et Memoires“ (Amsterdam 1651); Olai Magni Gentivm Septentrionalium Historiae Breviarivm (Lugduni Batav. 1652).

¹⁴ Tänapäeva Eesti aladega seotud või siit pärit isikute reisialbumeid 17.–19. sajandini leidub üle maailma paljudes mäluasutustes ja ka eravalduses, vt selle kohta nt **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, aga vt ka Vello Helgi koostatud kataloogi Põhjamaadest pärit ning neis piirkondades viibinud isikute albumite kohta: **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 297–369 ning Interneti-andmebaase <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/index.shtml> ja <http://www.inka.uni-tuebingen.de/stamm.php> (28.04.2011).

¹⁵ Vt <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/index.shtml> (26.04.2011).

¹⁶ **W. Klose.** Corpus Alborum Amicorum, lk VII; **W. Klose.** Stammbücher, lk 54.

¹⁷ **V. Helk.** På sporet efter tabte stambøger, lk 67; **V. Helk.** Stambogsstudier med forskningsoversigt, lk 173.

¹⁸ Vt selle kohta lähemalt **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 8, 195–196.

¹⁹ **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 13.

²⁰ Vt <http://www.inka.uni-tuebingen.de/stamm.php> (28.04.2011).

sissekannetest reisialbumites. Raamatukogude, arhiivide ja muuseumide kõrval on tõenäoliselt väga suur hulk reisialbumeid siiani erakätes, nii erakogudes kui ka perekonnaarhiivides.

Interneti-andmebaasi RAA kõrval on oluline roll täita ka trükitud reisialbumikataloogidel, nii regiooniülestel, regionaalsetel kui ka üksikute kogude omadel. Neist tuleks nimetada nt Wolfgang Klose koostatud 16. sajandi reisialbumite kataloogi; Nürnbergi linnaraamatukogu reisialbumikollektsiooni kataloogi Werner Wilhelm Schnabelilt — see on suuresti aluseks ka RAA andmebaasile —; Lotte Kurrase koostatud kataloogi Saksa Rahvusmuuseumi reisialbumikogu kohta; Ingeborg Krekleri koostatud kataloogi Würtembergi liidumaa raamatukogus Stuttgartis hoitavate reisialbumite kohta (kuni 1625); Kees Thomasseni jt koostatud kataloogi Madalmaade reisialbumitest; Vello Helgi koostatud kataloogi Põhjamaadest pärit ning neis piirkondades viibinud isikute albumite kohta jne.²¹

RAA-s kajastuvad mitmed Eesti albumid — eelkõige need, millele on oma kirjutistes osutanud Vello Helk —, sh Adam Andreae oma.²² Sellest olulisemgi on meie jaoks neist andmebaasidest leitav teave nii Eesti- ja Liivimaalt kui ka mujalt pärit isikute sissekannete kohta teiste isikute reisialbumites. Taoliste andmebaaside oleks määratult keerulisem paljudesse mäluasutustesse ja erakogudesse laiallippillutatud albumite kohta informatsiooni leida. Baltimailt pärit isikute sissekannete kogumisel on hiigeltöö ära teinud Vello Helk, kelle hindamatu kartoteek ja reisialbumisissekannete koopiate kogu on nüüd hoiul Eesti Ajalooarhiivis.²³ Andreae enda sissekandeid ei ole ei RAA-s, hertsoginna Anna Amalia raamatukogu andmebaasis ega ka Vello Helgi kartoteegis registreeritud; ainus seni teadaolev Andreae pühendum asub tema sõbra ja õpingukaaslase, Narvast pärit Heinrich Bruiningki reisialbumis, mis on hoiul Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus.²⁴

Reisialbumite uurimise alguseks peetakse traditsiooniliselt Michael Lilienthali kirjanduskriitilist traktaati reisialbumite kasutamise ja kuritarvitamise kohta („*Schediasma critico-literarium De philothecis usu et abusu*“) aastast 1712.²⁵ Ta käsitleb

²¹ W. Klose. CAAC. Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Stuttgart 1988; W. W. Schnabel. Die Stammbücher und Stammbuchfragmente der Stadtbibliothek Nürnberg, Bd. 1–3. Wiesbaden 1995; L. Kurras. Die Handschriften des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Bd. 5: Die Stammbücher. Teil 1–2. Wiesbaden 1988–1994; Die Handschriften der württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. Sonderreihe, Bd. 3: Stammbücher bis 1625. Beschrieben von Ingeborg Krekler. Wiesbaden 1999; Alba amicorum: vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden. Maarssen 1990; **V. Helk**. Stam bogsskikken i det danske monarki, lk 297–369.

²² RAA-s esitatud andmestik on üldjuhul väga napp, piirdudes enamikul juhtudel albumiomaniku nime, albumi asukoha (raamatukogud, arhiivid, eraomandus), piirdaatumite, keele jm infoga. Vaid harva on esitatud teave albumisse kirjutatud teksti lähetkoha kohta. Kuna sageli on info reisialbumi kohta pärit sekundaarsest allikast, puudub paljude albumite juurest teave sissekandjate, sissekandekohtade jm kohta — samal põhjusel ei ole RAA-s registreeritud ühtegi Andreae albumi sissekannet.

²³ EAA 5383-1-20....28. Vello Helgi kogu põhjamaalaste reisialbumisissekannetest on aga hoiul Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus.

²⁴ LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 540.

²⁵ Lilienthali traktaat on faksimilena välja antud Jörg-Ulrich Fechneri koostatud kogumikus „Stammbücher als kulturhistorische Quellen“, lk 237–298.

oma ülevaates reisialbumi nime ja päritolu küsimust, reisialbumikombe ajalugu, välist ja sisemist vormi, mida ja kuidas kirjutati, kes kirjutas, milleks reisialbumi pidamine kasulik on ning viimaks, kuidas reisialbumit valesti kasutatakse või koheldakse.

Illustratsioon 1. Teadaolevalt esimese, Michael Lilienthali reisialbumikäsitluse esimese peatüki algus. Königsberg 1712.

Kuni viimaste aastakümneteni peeti reisialbumide eelkõige genealoogiliste, heraldiliste ning biograafiliste andmete tänuväärseks allikaks nii albumiomaniku kui ka sissekandjate õpingukohtade, reiside ja suhlusringkonna kohta. Sageli võib mõni reisialbum olla ainus tunnistus mõne ülikooli külastamise, professori või tuntud isikuga tutvumise/kohtumise või teatud paikade külastamise kohta. Viimastel kümnenditel on reisialbumide aga üha enam väwärtustama hakatud ja nende erinevatest aspektidest uurimisele pööratakse ikka rohkem ja rohkem tähelepanu, kuna ühelt poolt on tegemist huvitavate, väga mitmekihiliste ning ajastutüüpiliste personaalsede dokumentidega, teisalt aga on need renessanssi, baroki- ning valgustusajastu Euroopa kultuuriloo erinevate teemade ja küsimuste seisukohast olulised allikad. Selle aspekti tõi W. Schlüter esile juba 1899. aastal seoses Tartust Hallesse läinud teoloogiatudengi Johann Gerngrossi albumiga. Tema hinnangul võiks nimetatud album näidata, kuidas Halles valitsenud pietismi vaim mõjutas Liivimaa noort pastorit.²⁶ Üheks olulisemaks institutsiooniks, mis andis reisialbumite erinevast aspektist urimisele väga olulise töuke, võib pidada Wolfenbütteli barokiuuringute töögruppi (*Wolfenbütteler Arbeitskreis für Barockforschung*) ja selle 1978. aasta kohtumise tulemusel valminud kogumikku „*Stammbücher als kulturhistorische Quellen*“ (München 1981). Professor Walther Ludwig, kes on viimastel aastatel oma põhitähelepanu pööranud just reisialbumitele, on vaadelnud neid näiteks Kolmekümneaastase sõja ning konfessionaalse tolerantsi kontekstis; Lore Poelchau näitab oma lühiartiklis, kuidas ühe 18. sajandi Liivimaa teoloogiatudengi reisialbum peegeldab tema sõprus- ja tutvusringkonda, sh eri laadi ühendusi, kuhu ta kuulus, ning vaimseid huvisid.²⁷

Ehkki albumite kultuuriloolist väwärtust teadvustati juba võrdlemisi varakult, pöörati nende sisulisele uurimisele pikka aega suhteliselt vähe tähelepanu, kui siis pigem visuaalse poole pealt. Nii näiteks on eraldi välja antud kultuurilolise väärtsusega miniaature, mis pärinevad erinevatest reisialbumitest,²⁸ ent sisuliselt on tegemist pildiraamatutega, mitte komplekssete uurimustega. Enim on uuritud kroonitud peade, poliitilise ja vaimueliidi esindajate ning aadlike alumeid, nende kõrval on suuremat tähelepanu pälvinud just varasemad, 16. sajandi albumid. Uurimuste kõrval on välja antud ka 16.–18. sajandi reisialbumite faksiimileid, kuid nendegi puul on keskendutud kas poliitilisse ja vaimsesse eliti kuulunud isikute, eriti aadlike omadele või sellistele albumitele, mis on kas rikkalikult kaunistatud või sisaldaavad muid, ajaloo erinevatest aspektidest olulisi illustratsioone, nt Jena juurutudengi Johann Bernhard Wilhelm Sternbergeri album.²⁹ Selles kontekstis vääriks

²⁶ **W. Schlüter.** Das Stammbuch des stud. theolog. Joh. Gerngross, lk 130.

²⁷ **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz; **L. Poelchau.** Das Stammbuch des Jenaer Studenten.

²⁸ Vt Zu gutem Gedenken.

²⁹ Uurimustest vt nt Wittenberger Gelehrtenstammbuch; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz; **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang. Uurimuste all tuleks nimetada veel nt Werner Wilhelm Schnabeli käsitlust reisialbumitest kui tekstiiliigi põhisest kogumisvormist ja Vello Helgi monograafiat reisialbumite pidamise kombest Taanis; **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch; **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki. Faksiimiletest vt nt Axel Oxenstiernas Album amicorum; Herzog August d. J. zu Braunschweig und Lüneburg, Stammbuch; Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger. Faksimile.

Eestis säilitatavatest albumitest suurimat tähelepanu Holstein-Gottorpi hertsogi Venemaa-saatkonna tõlgi Johann Arpenbecki oma, kuhu on kirjutanud mitmed vürstikodade esindajad ning nii Euroopa kui ka siinse kultuuriloo jaoks olulised isikud. Ning töepoolest, Vello Helk ongi oma käsitsistes Arpenbecki albumile pühendanud märksa suuremat tähelepanu kui ülejäänud kahele rootsiaegsele. Laias laastus võib sama öelda ka varauusaegsete reiside kohta: aadlike *tour de cavalier* on erialakirjanduses pälvinud määratult suuremat tähelepanu kui haritlaste õppereisid. W. Ludwig leiab, et pälvimatult vähe on tähelepanu pööratud just teoloogide reisidele.³⁰

Säilinud reisialbumite uurimise kõrval tegeldakse ka kadunud ning autograafikogujate või varasemate kataloogijate poolt lõhutud albumite rekonstrueerimisega. Sellisel juhul pööratakse tähelepanu eelkõige teatud piirkonna või kultuuriruumi surkujude albumitele, mii näiteks püütakse Tšehhimaal taastada sealse humanistliku poedi Paulus Gisbiciuse (Pavel z Jizbice) reisialbumit.³¹

Reisialbumid võib koos (reisi)päevikute, mälestuste ja erakirjadega liigitada mikroajaloo allikate hulka — kõik need on olulised kultuurilised nähtused, mis peegeldavad toonast mentaliteeti, hariduselu, suhtlusvõrgustikke jne, kuid teevad seda erinevatest aspektidest, ja seega ei tohiks neist ühtegi tähelepanuta jäätta. Eesti-keelses kirjasõnas on reisialbumeid käsitlenud vaid Vello Helk,³² kuid tema kirjutised on ilmunud väliseesti ajakirjanduses ning seetõttu ei ole need siinseid kultuurialloo ning ajaloo käsitsi kuivivõrd mõjutanud. Sama kehtib ka tema võõrkeelsete käsitsi kohta. Ka Arvo Tering on oma monograafias eesti-, liivi- ja kuramaalaste õpingutest Euroopa ülikoolides reisialbumitele ja Vello Helgi vastavatele töödele tähelepanu juhtinud, kuid eelkõige kui tudengielu kaasnähtusele ja kasulikule allikmaterjalile üliõpilaste kohta biograafilise teabe, nende suhtlusvõrgustiku ja vaimsete huvide väljaselgitamisel,³³ ent pikemalt ta nende olemusel ja pidamise kombel ei peatu. Üksikutel juhtudel on kultuuri- või haridusloo eri aspekti puudutavates artiklites ja monografiates osutatud reisialbumitele ja mõnele reisialbumisissekandele, kuid enamasti kas üldistavalta või vaid illustratiivse materjalina. Erandina võib selles kontekstis välja tuua Vello Helgi artikli perekond Hornungi kohta, mis põhineb suuresti just reisialbumitest leitud infokildudel.³⁴

³⁰ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 231.

³¹ Vt **M. Vaculínová.** Alba amicorum Pavla z Jizbice. Vt ka Die Handschriften der würtembergischen Landesbibliothek Stuttgart. Sonderreihe, Bd. 2: Die Autographensammlung des Stuttgarter Konsistorialdirektors Friedrich Wilhelm Fromman (1707–1787). Beschrieben von Ingeborg Krekler. Wiesbaden 1992, lk 819–821, kus on püütud rekonstrueerida saksa teoloogi ja pietisti Johann Reinhard Hedingeri reisialbumit.

³² **V. Helk.** Album amicorum: Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest; **V. Helk.** Album amicorum II–III.

³³ **A. Tering.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 22, 24.

³⁴ Vt nt **I. Jürjo.** Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen; **I. Jürjo.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel; **A. Tering.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides; **V. Helk.** Lisandusi perekond Hornungi kohta.

Eesti ajaloo ja kultuurialloo üldkästilustes, nii eesti- kui ka saksakeelsetes, ka „Tartu ülikooli ajaloos“³⁵ ei ole tudengireisidele, nendega seoses ka reisialbumitele ja nende pidamise kombele kordagi osutatud. Erandiks on vaid Arvo Teringu eespool nimetatud monograafia. Põhjuseid on siin mitu. Esiteks ei ole Eestis kuigi palju reisialbumeid säilinud, rootsiaegseid kõigest kolm ning 18. sajandist 16 albumit, 19. sajandist aga 13 albumit — seda on olnud ilmselgelt liiga vähe, et neid nii tudengi- kui ka siinse ühiskondliku ja kultuurielu oluliseks kaasnähtuseks pidada või et neile üldse tähelepanu pöörata. Teiseks põhjuseks võib pidada reisialbumi-traditsiooni kandjaid: jõukamate ühiskonnakihtide esindajad, kelle hulgas oli eestlasi aga väga vähe; kui mõni eesti soost isik 17.–18. sajandil reisialbumit ka pidas, ei ole sellest midagi teada. Enamasti baltisakslaste ja teiste ülematesesse klassidesse kuulunud rahvusgruppide esindajate kombes reisialbumit pidada ei ole aga seni nähtud Eesti kultuuriloo jaoks olulist komponenti. Sellega on ilmselt seotud ka järjepidevuse küsimus — eestlaste kultuurimälus ei ole reisialbumil kui sellisel mitte mingit kohta, st tavainimese jaoks on tegemist võõra mõistega, millel puudub reaalne sisu, kui seda just reisipäeviku või reisipiltide albumiga ei samastata. Kolmandaks ja ehk kõige olulisemaks põhjuseks võib pidada Eesti ajalookirjutuse orienteeritust valdavalt poliitilisele ajaloole, murrangulistele sündmustele-aren-gutele ning isikutele, kes neid tugevasti mõjutasid. Mikrotasandi ajalugu, millele 20. sajandi viimasesest veerandist alates üha suuremat tähelepanu pööratakse, on siingi muutusi kaasa toomas.

Aja- ning kultuurilooliste aspektide kõrval on hakatud tähelepanu pöörama ka reisialbumite filoloogilisele uurimisele, siinjuures tuleb aga silmas pidada, et kahte esimest ei saa viimases eraldada. Filoloogilise suuna raames on koostatud küll tekstikriitilisi ja kommenteeritud editsioone ja tuvastatud albumisse kirjutatud tsitaatide päritolu, ent põhirõhk on neis sageli siiski personaalial (sissekandjate isiku-loolised andmed, seotus albumiomaniķuga). Selle kõrval on pööratud tähelepanu ka muudele aspektidele, nagu näiteks kontekstist välja rebimisega kaasnenud tähendusnihe.³⁶ Senistes kommenteeritud editsioonides ei ole aga sageli tähelepanu pööratud vahendajatekstide väljaselgitamisele, eelkõige antiikautorite puhul, — varauusaegse humanistliku kultuurielu uurimise seisukohast on see aga ülemata oluline küsimuste ring, mis aitab valgustada mõningaid haridus- ja kirjandusmaastikul toimunud protsesse.

Reisialbumisissekannetega seoses võib rääkida ka intertekstuaalsusest, milles on viimastel kümnenditel saatud üks olulisemaid võtmesõnu erinevat laadi tekstide vastastikuste suhete iseloomustamisel. Eesti varauusaegse kirjanduse uurimisel on seda mõistet kasutanud nt Kristi Viiding seoses siinsete haritlaste elumotodega.³⁷

³⁵ **I. Talve.** Eesti kultuurilugu; Eesti ajalugu III; Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder, lk 174–264, eriti lk 207–214; **G. von Wilpert.** Deutschbaltische Literaturgeschichte; Tartu ülikooli ajalugu I.

³⁶ Vt nt Wittenberger Lehrtenstammbuch; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz; **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang; Ferenc Pápai Párizi reisialbum <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (18.03.2011).

³⁷ Vt **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 39; **K. Viinding.** Haritlaste tunnuslaused.

Intertekstuaalsusega seoses vaatleb Gilbert Heß erinevaid modernseid teooriaid, nagu näiteks dekonstruktivistlikku, hermeneutilis-strukturalistlikku ja skaleerimismudelit, ning jõuab järedusele, et ükski nimetatuist ei sobi täielikult varauusaegse kirjanduse jaoks, kuna moodne lähenemine tekstile ja tekstiloomele erineb põhimõtteliselt varauusaegsest.³⁸ Teguviis, mida tänapäeval pikemalt mõlemata plagiadiks peetakse — varasema tekstimaterjali kunstipärane integreerimine oma teksti, sageli lausa muutumatul kujul —, kuulus varauusajal antiikkirjanduse eeskujul orgaaniliselt loomeprotsessi juurde. Tsiteerimine ja väljakirjutiste tegemine olid omaette kunstid, millele hariduse omandamise käigus pöörati varauusajal väga suurt tähelepanu. Originaalsusepüüe, mis moodsat kirjandust iseloomustab, on varauusaegsele võõras, sageli olid loodud tekstit konventsionaalsed ning lähtusid klassikalistest retoorika- ja poeetikareeglitest. Siinjuures tuleb meeles pidada, et üldiste retoorikareeglite kõrval mõjutasid kirjutamist kõikvõimalikud sotsiaalsed, aga ka keelelised ja vormilised raamtingimused, samuti eesmärk.

Puhttekstilise laenamise, parafraseerimise või jälgendamise kõrval oli varauusajal oluline kasutatud tekstikoha kontekst — nii algne kui ka uus —, mis võis loodavale tekstile uue tähendustasandi või nüansi lisada. Varasematest tekstidest laenamise kõrval tuleb meeles pidada ka seda, et sarnaselt keskajale tõlgendati varauusajal maailma sümboliliselt — kõigel oli oma tähendus, mida tuli osata näha ja mõista — ning kujutavat kunsti ja kirjasõna ei käsitletud erinevate meediumentena, enamgi veel, pildi ja teksti vastastikune suhe võis olla samasugune nagu kahe erineva teksti vahel. Emblemaatiline kirjandus on hea näide ning see peegeldub ka reisialbumites.

Oma doktoritöös „*Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridus-traditsioon ja Riia pastori Adam Andreea reisialbum (1696–1702)*“ keskendun eelkõige Adam Andreea reisialbumi kui aja-, kultuuri- ja kirjandusloolise artefakti analüüsile. Minu eesmärk on asetada Andreea album üldisesse reisialbumitraditsiooni konteksti, analüüsida selles albumis leiduvaid sissekandeid ning editeerida need koos töltega eesti keelde. Selle teema ja lähenemisnurga valikul on lähtutud järgmistest kriteeriumitest: esiteks on Eesti rootsiaegsete reisialbumite üldkäsitusel eelistatud erikäsitlust Adam Andreea omast, kuna kolm albumit on üldkäsitusel jaoks liiga vähe. Pealegi saaks vettpidavaid üldistusi teha üksnes eelnevate eri-urimuste baasilt. Teatavaid üldistusi oleks võimalik teha vaid siinsete 18.–19. sajandi albumite kohta, sest nende hulk on suurem. Teiseks ei ole mitte ühtegi Eesti mäluasutustes hoitavat reisialbumit seni süstemaatiliselt uuritud, seetõttu värib Andreea oma kindlasti suuremat tähelepanu, kui siinsed reisialbumid on seni pälvinud. Kahe siinse rootsiaegse albumi, Johann Arpenbecki ja Johann Gerngrossi oma kohta on küll ilmunud artikkel, ent esimese puhul on piirdutud peamiselt sissekannete kronoloogilise järjestuse ja sissekandjate ringi registreerimise ning nende sidumisega Holstein-Gottorpi Venemaa-saatkonna reisiteekonnaga. Teise albumi puhul on samuti esile toodud peamiselt Gerngrossi reisiteekond ja sissekandjate ring, kuid erinevalt Arpenbecki albumist on siin tähelepanu pööratud ka mõningatele kultuurilistele ja teoloogilistele ilmingutele. Sissekannete analüüsist on aga

³⁸ Vt lähemalt **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 39–57.

mõlemal juhul loobutud.³⁹ Vello Helgi kirjutisi seevastu võib pidada nii siinsete kui ka Baltimailt pärit isikute albumite kõige ulatuslikumaks ja tänuväärseks, kuid siiski põgusaks tutvustuseks, mille peamine eesmärk on juhtida tähelepanu albumi olemasolule, kultuurilooliselt oluliste isikute sissekannetele ning eesti ja läti keele esinemusele neis. Need aga on vaid üksikud aspektid, mis ühe reisialbumi juures esile tulevad, ega anna kaugelki tervikpilti. Seevastu Andreeae albumit analüüsides on püütud haarata võimalikult laia teemade ringi. Kolmandaks on Andreeae album üks kolmest rootsiaegsest, seega üks vanemaid Eestis; lisaks on see peaaegu tervikuna säilinud — parandustööde tõttu ei saa seda küll täie kindlusega väita, kuid erinevalt Johann Arpenbecki ja Johann Gerngrossi reisialbumist, kust on välja lõigatud või rebitud mitmeid lehti, on siit teadaolevalt vaid kaks lehte välja lõigatud, needki silmale peaaegu märkamatult. Neljandaks moodustasid pastorid Baltimaades ühiskonnakihि, millel oli isikust olenevalt võimalik tugevalt mõjutada nii nendega sotsiaalselt võrdseid ühiskonnakihе, kuid ka kõrgemaid ja madalamaid, seega võivad nii konkreetsete pastorite albumid kui ka nende endi sissekanded teiste albumites kõnelda nende vaadetest, nii teoloogilistest, ühiskondlikest kui ka isiklikest. Lisaks võisid pastorite albumid anda eeskujу hilisemale salmikupidamise traditsioonile kohalike põlisrahvaste seas — paljud ideed levisid just pastorite vahendusel.

Reisialbumi iseloomust tulenevalt peab sellele konkreetse teoria asemel lähenema pigem inter- või multidistsiplinaarselt⁴⁰ — oma käsitluses olen Adam Andreeae albumi ja selle sissekannete analüüsил lähtunud nii aja-, kultuuri- kui ka kirjandusloolisest aspektist. Põhirõhk on olnud küll viimasel, kuid ka teiste tähtsust ei saa alahinnata, sest erinevad lähenemisviisid täiendavad üksteist ning annavad paremad võimalused reisialbumisissekandeid kontekstualiseerida ja interpreteerida. Mõne sissekande puhul tuli näiteks pöörduda ka kiriku-/religiooni ja poliitilise ajaloo poole. Editsiooni koostamisel toetusin paleograafilis-filoloogilisele meetodile, mis on kõigi teiste lähenemiste eelduseks ja aluseks. Kuna enamik sissekandeid Andreeae albumis on tsitaadid erinevatelt autoritel ja erinevatest teostest, oli teiseks töömeetodiks võrdlev leksikaal-semantiline analüüs, selgitamaks välja sissekande lähtetekst ning tsitaadi võimalik tähendusnihe vörreldes lähtekontekstiga. Kuna reisialbumisse kirjutati tavaliselt vaid üks, sageli üsna lühike tsitaat, on nii konteksti selgitamine, interpreteerimine kui ka tähenduse muutuse väljaselgitamine võrdlemisi keerulised ülesanded — enamasti on selleks pidepunkte liiga vähe, vaid sissekandja allkiri ja ümberkaudsed pühendused; harvadel juhtudel annab sissekandetekst ise piisavalt infot. Üksikutel juhtudel võib abiks olla ka Andreeae omakäeline märkus sissekande juures. Seejuures tuleb aga silmas pidada, et sissekande tegelik situatsioon ja sissekandja-adressaadi tegelik suhe ning neid mõjutanud faktorid, nagu nt kaasaegsed üldised ja isiklikud väärushinnangud, ei ole meile teada. Lisaks ei tohi unustada, et objektivuspüüdest hoolimata mõjutavad uurimistulemusi tänapäevased arusaamat ja väärushinnangud.

³⁹ Vt **D. Erpenbeck.** Das Album Revaler Bürgers Hans Arpenbeck; **W. Schläter.** Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngross.

⁴⁰ Werner Wilhelm Schnabel iseloomustab reisialbumite uurimist pigem multidistsiplinaarse kui interdistsiplinaarse tegevusena, vt **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 18.

Leksikaal-semantilise analüüsiga käigus ilmnes, et lähteteksti tuvastamisest üks jäääb väheks, oluline on kindlaks teha ka võimalikud vahendajad: tsitaadikogumikud, vanasõna- ja embleemiraamatud, õpikud, pühakiri jne. Varasemates uurimustes ei ole seda kuivõrd tehtud, vaid üksikutel juhtudel on vahendajatekstile osutatud.⁴¹ Kuna reisialbumid olid 17. sajandil väga populaarsed ja enamik haritud inimesi oli nendega kokku puutunud, võib oletada, et sobiliku tsitaadi otsimiseks ei hakatud palju vaeva nägema, vaid pigem haarati tundud abivahendite järele. See-pärist on Andreea reisialbumi sissekandeid võrreldud mitme 17. sajandi kõige populaarsema kogumiku ja õpikuga. Neist olgu siin nimetatud nt Joseph Lange *florilegium*'id, Jan Gruteri „*Florilegium ethico-politicum*“, Justus Lipsiuse „*Politica*“, Andrea Alciato embleemiraamat ning Nicolaus Reusneri *symbolum*'iraamatud.⁴² Kasutamist leidis ka Jan Amos Komenský õpik „*Orbis sensualium pictus*“, mille järgi õpetati näiteks Riia lütseumis.

Reisialbumisissekannetes peegeldub ka toonane humanistlik lähenemine antiiksetele reaalidele ja tekstidele. Kuna alati ei tsiteeritud antiik-, kesk- või varauusaegseid autoreid täpselt ning mõnikord on sissekande autor lisanud oma poolse nüansi, võib siin teatud määral kõnelda nii antiigi- kui ka kesk- ja varauusaegsete autorite retseptsionist. Allikakriitikast kui sellisest reisialbumisissekannete puhul aga rääkida ei saa, sest tsitaadivalik sõltus eelkõige sissekandja intentsioonist, aga ka reisialbumi omaniku suunavatest soovitest või soovitustest.

Kolmas töömeetod on võrdlev analüüs. Et paigutada Andreea album reisialbumitraditsiooni konteksti, on siinseid sissekandeid võrreldud nii varasemate, 16. sajandi ja 17. sajandi esimese poole, kui ka hilisemate, 18. sajandi albumitega: 16. sajandist Abraham ja David Ulrichi, Heinrich Carlhack Hermelingi, Daniel Hermanni, Nicolaus von Vickeni, Hanns Strichi, Paul Heßi ning Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August noorema kahe reisialbumiga, 17. sajandist Roots'i riigikantsleri Axel Oxenstierna ning Holstein-Gottorpi Venemaa-saatkonna tõlgi Johann Arpenbecki albumiga, Andreea kaasajast on läbi vaadatud Tartu *Academia Gustavo-Carolina* tudengi Johann Gerngrossi ning Johann Ulrich Henrici album, 18. sajandist aga ungarlase Ferenc Pápai Párizi (sajandi esimene pool), Jena tudengi Johann Bernhard Wilhelm Sternbergeri, Johannes Heinrich Wibbelmanni ning H. W. J. Rickersi (sajandi teine pool) reisialbum. Nimetatud albumite kõrval on kasutatud ka Vello Helgi mahukat kogu baltimaalaste reisialbumisissekannetest.

Doktoritöö esimese osa moodustab ajaloolis-kultuuriline ülevaade reisialbumi pidamise kombest Euroopas — mis olid reisialbumid, kust ja kuidas nende

⁴¹ Vt nt **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz.

⁴² Jan Gruteri „*Florilegium magnum*'ile“ (*Florilegii Magni Seu Polyantheae Tomus Secundus Jani Gruteri. Formatus Concinnatusque Ex Quinquaginta minimum auctoribus vetustis, Graecis, Latinis, Sacris, Profanis Quorum Tamen Nullus Fere Compart In Tomo Primo Acessere [et] heic quoque nova Apophlegmata, Emblemata, Mythologica: item XXV Monastichorum Latinorum missia; totidem redolentia Definitiones, Sententias, Dogmata, Similit udines, Proverbia, Exemplar [etc.] decerpta pene ad verbum ex literati orbis Scriptoribus clasticis, Elenchus Titulorum totius Operis Epistolæ adjunctus. Argentorati 1624)* on viidatud Hans Waltheri ning Hans Waltheri ja Gerhard Schmidti koostatud vanasõnakogumike „*Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi*“ ja „*Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi*“ vahendusel.

pidamise komme alguse sai ning kuidas arenes. Siinjuures osutatakse ka reisi-albumi kui sellise defineerimise ja liigitamise raskustele.

Teises osas antakse ülevaade Adam Andreeae elust ja tegevusest, nii palju kui sellest teada on ja nagu see kajastub tema albumis. Elukäigu kõrval vaadeldakse tema kirjanduslikku tegevust, teoloogilisi vaateid, sõpruskonda ja reisiteekonda.

Dissertatsiooni keskse osa moodustab kolmas peatükk. Esimese osa sellest moodustab Andreeae reisialbumi kirjeldus, tähelepanu pööratakse nii välisele küljele kui ka sissekannete keelevalikule ja autoritele (nende sotsiaalne positsioon, suhted Andreeaga või ka omavahel, pühendusteksti allkirjas kasutatud fraasid ja väljendid jne). Sissekandjate elulugudest, nagu seda on mitmetes reisialbumi-käsitlustes tehtud,⁴³ on loobutud, kuna paljudel juhtudel, eelkõige tudengite puhul, ei ole sissekandjate kohta teada midagi enamat, kui nad on oma pühenduse allkirjas öelnud. Sageli puudub ka ülikooli trükitud matriklis info nende isikute kohta. Biograafilise teabe otsimine tähendanuks paljudel juhtudel küsิตava tulemusega ajakuulu. Teiseks elulugudest loobumise põhhuseks on tõsiasi, et enamik Andreeae albumisse kirjutanuist on seotud teise kultuuriruumiga ning andmed nende isikute kohta ei kõnetaks siinset lugejat kuigivõrd. Dissertatsioonis esitatakse sissekandjate toonane sotsiaalne positsioon või amet, tuginedes eelkõige sissekande autori enda määratlusele, vaid üksikutel juhtudel osutatakse nende varasemale või hilisemale tegevusele või ametikohale. Selles peatükis kirjeldatakse võrdluseks ka ülejäänud kahte rootsiaegset reisialbumit, mis on Eestis säilinud. Sellest peaksid nähtuma mõned Andreeae reisialbumi eripärad või sarnasused Arpenbecki ja Gerngrossi albu-miga. Detailsemate eritluste jaoks vajaksid nimetatud albumid aga põhjalikumat uurimist. 16. sajandist pärit Georg Locameruse Alciato-albumit aga lähemalt ei käsitletta, kuna ühelt poolt on tegemist ajalooliselt varasemast perioodist pärit albu-miga, teisalt aga teisetüübiline, nn trükitud reisialbumiga.

Kolmanda peatüki kõige mahukama osa moodustab Adam Andreeae reisi-albumis sisalduvate sissekannete analüüs. Enne pühendustekstide analüüsi ise-loomustatakse lühidalt tüüpilist sissekannet Andreeae albumis, eelkõige selle välist vormi, allkirjade tüüpe ja nende seotust pühendusega, aga ka sissekannete funktsiooni. Enne sissekandetekstide analüüsi käsitletakse sissekandjate elumotosid ehk *symbolum*'e. Kolmanda peatüki peamine eesmärk on võimaluse korral tuvastada albumisse kirjutatud teksti algne päritolu ja kontekst, siduda konkreetne sisekanne kas Andreeae või sissekandja isikuga või kaasaegse ajaloolise kontekstiga ning püüda selgitada, kas tsitaadivalikus peegelduvad mingid üldisemad tendentsid või on tegemist enamalt jaolt juhusliku valimiga. Esimesena nimetatud eesmärgist, tuvastada tsiteeritud autorite ja kirjakohtade ring, tuleneb ka siinsete alapeatükkide jaotus. Nimetatud aspektidest ning teatud provenientsiga alustekstide arvukusest lähtudes käsitletakse sissekandeid seitsmes jaos. Esmalt vaadeldakse antiikautorite tsitaate, seejärel piibli- ja varauusaegsete autorite tsitaate, vanasõnu ja vanasõnalisi

⁴³ Vt nt **C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis; **G. Heß**. Literatur im Lebenszusammenhang; Wittenberger Gelehrtenstammbuch; **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur; Ferenc Pápai Párizi reisialbum (<http://ppf.mtak.hu/index.htm> (28.01.2011)) jne. Paul Heßi ja Johann Ulrich Henrici albumi puhul on biograafiliste andmete esitamisele aga märksa vähem tähelepanu pööratud, vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz.

välejendeid, keskaegsete autorite tsitaate, sissekandjate endi koostatud tekste ning viimaks tuvastamata lähtekohaga pühendusi.

Sellisel lähenemisel on ka oma miinused, eelkõige mitmeosalisi sissekandeid analüüsides, kuid ükski pühendustekstide liigitamise süsteem, olgu funktsiooni, teema või mõne muu aspekti alusel,⁴⁴ ei välista lõplikult erandeid ega kõiki küsitavusi. Seepärast käsitletakse mitmeosalisi sissekandeid eraldi alapeatükis, üritades nende puhul albumisse valitud tekstikatkeid omavahel seostada ja välja selgitada, kas neist moodustub sisuline tervik või mitte. Sellise lähenemisega kaasnevad loomulikult teatud kordused, kuid soovides erinevaid aspekte välja tuua, on see paratamatu. Teistsuguste lähenemiste korral ei ole kordused samuti välalistatud, kuid nende hulka on püütud minimeerida, andmaks vajalikku taustainfot konkreetsete seoste paremaks mõistmiseks. Selles peatükis käsitletakse ka eri sissekannete võimalikke vastastikuseid mõjusid, nii temaatilisi, leksikaalseid kui ka allikalisi.

Omaette alapeatüki moodustab sissekandetekstide temaatika ehk nn *loci communes*, mis aitavad avada Andreeae reisialbumi üldist tonaalsust.

Rooma autoritele viidates on selles peatükis kasutatud *Latin Library*'s kätesaadavaid tekste, Kreeka autoritele viidates *Thesaurus Linguae Graecae* teksti-korpuses (CD) olevaid tekste, nii ladina kui ka kreeka autorite tekstidele viidates on kasutatud ka neid *Bibliotheca Augustana*'s olevaid tekste, mis puuduvad *Latin Library*'s, ladina kirikuisade puhul aga Interneti-raamatukogus *Documenta Catholica Omnia* publitseeritud tekste (*Patrologia Latina* sari) ning varauusaegsete autorite puhul on kasutatud CAMENA jmt projekti raames Internetis kätesaadavaks tehtud tekste.⁴⁵ Ladinakeelseid piiblitsitaate on võrreldud *Latin Library*'s kätesaadava piibliversiooniga, saksakeelseid aga Martin Lutheri 1545. aasta piiblitõltega.⁴⁶ *Latin Library*'s, *Thesaurus Linguae Graecae*'s, *Bibliotheca Augustana*'s ja *Documenta Catholica Omnia*'s publitseeritud tekstdid, aga ka Lutheri Piibel kasutatud kirjanduse nimekirjas ei kajastu.

Doktoritöö neljanda osa moodustab reisialbumi editsioon ja tõlge parallelväljaandena. Väljaandele eelnevad editeerimispõhimõtted ja lühendite nimekiri.

⁴⁴ Vrd nt Gilbert Heßi käsitolust Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August noorema reisialbumist, kus käsitletakse eraldi ühe- ja mitmeosalisi sissekandeid, kumbagi eri aspektidest lähtudes. Kuna August noorema üheks albumiks oli Alciato embleemiraamat, kuhu olid vahele köidetud valged lehed, siis analüüsatakse ka sissekannete ja embleemide vastastikust seost (G. Heß. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 78–214). Ulrichite ja Hermelingi albumi puhul on aga lähtutud sissekannete järekorrast albumis, vt Wittenberger Lehrerstammbuch; W. Ludwig. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur. Christiane Schwarz seestavu lähtub Püha Saksa Rooma riigi keisri Maximilian II õukonnaametniku ja poedi Daniel Hermanni, poliitiku Nicolaus von Vickeni ning kullassepp Hanns Strichi albumit analüüsides kronoloogilisest printsibist (Hermann), reisialbumi ülesehitusest ning sissekannete ja illustratsioonide vastastikustest seostest (Vicken, Strich), seotusest teatud koha või sündmusega (Hermann, Strich), varasemate sissekannete mõjust (Vicken, Strich) jne, vt C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis.

⁴⁵ <http://www.thelatinlibrary.com/>; <http://www.tlg.uci.edu/>; <http://www.hs-augsburg.de/~harsch/augustana.html>; <http://www.documentacatholicaomnia.eu/>; <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahdocs/camena.html> (21.06.2010).

⁴⁶ <http://lutherbibel.net/biblia2> (07.09.2010).

I. REISIALBUMI PIDAMISE TRADITSIOONIST

I.I. Reisialbumi definitsioon ja terminoloogia

Eesti keeles ei ole reisialbumit kui sellist kunagi defineeritud ning eespool toodud põhjustel ei ole selle järele ka vajadust olnud. Vello Helk kirjutab oma esimese reisialbumide käsitleva eestikeelse artikli algul järgmisi: „Umbes 16. sajandi keskel hakkas levima komme, et noored Aadlikud ja kodanikuseisusest üliõpilased, kes reisisid välismaale oma hariduse täiendamiseks ja teiste maade ja rahvaste ning nende keelte ja kommete tundmaõppimiseks, oma reisipaunas kaasa võtsid väikese albumi tühjade lehtedega, millele reisi kestel kogunes pühendusi ja mälestussõnu uutelt sõpradel ja tuttavatelt — ka tähtsatelt isikutelt, keda teel või õpingutel kohati.“⁴⁷ See lause annab üldjoontes pildi, millise nähtusega varauusajal tegu oli, kuid see on ka ainus määratlus, mida eesti keeles seni leida võib, sest reisialbumi mõiste puudub kõigist kolmest eestikeelsetest entsüklopeediast, sõnaraamatutest rääkimata. Kõigis entsüklopeediates on aga sarnases sõnastuses märksõna *album*, mille kohta on muuhulgas öeldud, et hiliskeskajal oli see külalisraamat, tänapäeval aga vihik või raamat, kuhu kogutakse fotosid, marke, autogramme, mälestussalme vm.⁴⁸ 16.–18. sajandi reisialbumid selles selgituses ei kajastu, kuigi autogrammide ja mälestussalmide kaudu on neid selle märksõnaga võimalik seostada. Reisialbumi märksõna entsüklopeediatesse mittevõtmise peegeldab selgelt, kui väheoluliseks ja eesti kultuurile võõraks nähtuseks neid raamatukesi on Eestis läbi aegade peetud. Reisialbumi kohta on eesti keeles kasutatud ka nimetusi *mälestusalbum* ja *tudengi-album* (*Studentenalbum*, *Studentenstammbuch*),⁴⁹ kuid nendega on määratletud vaid üks osa reisialbumi omanikest ja funktsoonidest. Raamatukogukataloogis ESTER on reisialbumide käsitlevad trükkised koos töeliste salmikutega paigutatud märksõna *salmikud* alla, ent see on reisialbumi tähistamiseks esiteks liiga kitsas, teiseks tähistab see pigem nähtust, milleks reisialbum 19. sajandi keskpaiku ja 20. sajandi algul muutus. 19. sajandi keskpaiga Eestimaalt võib aga leida ühe hoopis teistsuguse määratluse: Carl Joh. Sal. Graß on oma albumi kohta kasutanud nimetust *Fibel*,⁵⁰ mille otsene tähendus on aabits.

Esialgu kasutati reisialbumi kohta nimetusi *album amicorum* [sõbraalbum], *philotheca* [sõbrakogu], *philothecon* [sõbrakogu], *thesaurus amicorum* [sõprade varamu] jne; Michael Lilenthal toob välja veel sellised nimetused nagu *liber mnemonicus* või *memorialis* [mälestusraamat], *gazophylacia literaria* [kirjanduslik varasalv], *armamentorium eruditum* [õpetatud arsenal], *musaeum literarium* [kirjanduslik museion], *theatrum eruditorum* [õpetlaste teater/areen] ja *ara*

⁴⁷ **V. Helk.** *Album amicorum*, lk 141. Reisialbumi mõistet on oma kirjutistes kasutanud ka nt Arvo Tering, vt nt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides.

⁴⁸ Vt EE 1, col. 250; ENE 1 (1968), lk 93; ENE (1985), lk 133.

⁴⁹ *Mälestusalbumit* on kasutanud nt Indrek Jürjo, vt **I. Jürjo**. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, illustratsioon lk 256 juures. Sarnaselt tudengialbumiga on saksakeelsetes terminoloogias kasutatud ka mõisteid *Adelsstammbuch* ja *Gelehrtenstammbuch* ehk vastavalt aadlike ja õpetlaste reisialbum (**W. Klose**. *Corpus Alborum Amicorum*, lk IX). Andreeae albumit võiks neist kriteeriumitest lähtudes iseloomustada nii tudengialbumi kui ka õpetlase reisialbumina.

⁵⁰ Vt EAA 1431-1-23, [l. 1].

mnemosines [mälestuse altar].⁵¹ 1573. aastal ilmus koos trükitud reisialbumitega kasutusse nimetus *Stammbuch*, mis kinnistus sajanditeks sedalaadi raamatute nimetusena. Et *Stammbuch*'e mitte segi ajada suguvõsaraamatutega, kasutati algul nende kohta näiteks selgitavat nimetust *Stamm- oder Gesellenbüchlein*, kusjuures *Geselle* ei tähista siin mitte käsitöölist, vaid pigem teatud sotsiaalsesse kihti kuulujat.⁵² Kasutati ka nimetust *Gedenck-Büchlein* või *Andenck-Buch* [mälestusraamat(uke)]. Hiljem tuletati *philothecon*'ist sõna *philothearius*, mida 17.–18. sajandil kasutati sageli reisialbumi omaniku kohta.

Kuna reisialbum oli suuresti saksa või laiemalt germani kultuuriruumi nähtus, on eelkõige just saksased üritanud reisialbumit kui sellist defineerida. Kõiki rahul-dava tulemuseni ei ole seni jõutud, põhjuseks reisialbumi mitmekihilisus ja selle pidamisega kaasnenud erinevad aspektid, aga ka erinevad lähtekohad nende raamatukese uurimisel. Varaseim definitsioon (1712) päri neeb Michael Lilenthali sulest: *Sunt autem Philothecae libelli e pura charta, aut tenerrima membrana constantes, in quos clari Viri & Amici nomina sua, praemissio plerumque dicto aliquo sententioso, adjecto etiam haud raro symbolo, emblemate aut alia imagine referunt, idque vel in honoris & existimationis erga possessorem documentum, vel memoriae suae pariter ac rerum inter se gestarum, nec non vitae ac studiorum in Philothecario commendationem, vel etiam benevolentiae ac amoris mutui testimonium* [Nimelt on reisialbumid raamatukedes, mis koosnevad puhtast paberist või kõige peenemast pärgamendist [ja] kuhu kuulsad mehed ja sõbrad kirjutavad oma nime, millele eelneb sageli mõni sügavmõtteline mõttetera, millele [omakorda] on sageli lisatud isegi *symbolum*, embleem või mõni muu pilt, omanikule tunnismärgina austusest ja lugupidamisest või reisialbumiomanikule mälestuseks nii endast kui ka igapäevaelus ja õpingute ajal üheskoos läbielatust või tunnistusena vastastikusest heasoovlikkusest ja armastusest].⁵³

Praegusaegsetest Saksa uurijatest annab kõige üldisema reisialbumimääratluse Wolfgang Klose, kelle järgi on reisialbumil kaks peamist iseloomulikku tunnust: esiteks on neis sisalduvad kirjed pühendatud konkreetsele isikule, teiseks reisialbumi potentsiaalne mobiilsus ehk sissekanded on tehtud eri kohtades. Christiane Schwarz suhtub Klose määratlusse kriitiliselt, kuna see välistab mitmete albumite pidamise reisialbumiks (*Stammbuch*), kuigi omanikud ise on seda defineerinud kui *Stammbuch*'.⁵⁴ Wolfgang Klose on reisialbumit vörrelnud ka ühele isikule saadetud kirjade kogumiga, selle erinevusega, et posti teel saatmise asemel käis saaja ehk adressaat neil isiklikult järel.⁵⁵ Ja töepooltest, enamikku kirju ning reisialbumisissekandeid iseloomustavad samad struktureerivad elemendid: sissekandja/saatja nimi, koht ja kuupäev; tervitusvormelid; sissekande/kirja sisuline osa.

⁵¹ M. Lilenthal. *Schediasma critico-literarium*, lk 3–4; vt ka W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 18–20. Albumi, *album amicorum*'i, *Stammbuch*'i jt möistete ning nende sisu kujunemise kohta vt pikemalt W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 275–303.

⁵² W. Klose. *Stammbücher*, lk 45, 48–49; Lilenthal põhjendab nimetust *Gesellenbuch* sellega, et neid kasutasid enamasti noored (*juvenes*).

⁵³ M. Lilenthal. *Schediasma critico-literarium*, lk 5.

⁵⁴ Vt W. Klose. *Stammbücher*, lk 51–52; C. Schwarz. *Studien zur Stammbuchpraxis*, lk 17, 173, 194. Erinevate definitsioonide kohta vt veel W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 22–23.

⁵⁵ W. Klose. *Corpus Alborum Amicorum*, lk X.

Lisaks on reisialbumit püütud defineerida erinevatest distsipliinidest lähtudes. Neid on üritatud liigitada teatud žanri või tüübi alla (*Gattung*), saksakeelses kirjanduses on reisialbumite iseloomustamiseks kasutatud selliseid termineid nagu *Buchgattung*, *Handschriftengattung*, *schriftliche Gattung*, *Sondergattung*, millele täpselt eestikeelse vaste leidmine on keeruline [nt raamatu-, käskirjatüüp, kirjalik žanr, eritüüp vmt], kuid reisialbumis on nähtud ka kirjanduslikku žanri, juhuluule erivormi, tarbekirjanduse liiki, antoloogiat, mälestuskirjandust, teatud dokumenteerimisvormi, egodokumenti jne. Ükski neist liigitustest ei vasta aga täielikult reisialbumi iseloomule.⁵⁶ W. W. Schnabel leiab, et reisialbumi fenomeni kirjeldamiseks sobib hästi mõiste *Sammelform*, mis hõlmab erinevas kirjanduslikus vormis tekste nii nagu ka paljud varauusaegsed luulekogumikud, mille kohta kasutati sageli nimetust *Silvae*.⁵⁷

Eestikeelse termini kujundamisel tuleb osutada tõsiasjale, et saksa *Stammbuch*'i tähendusväli on märksa laiem kui eesti *reisialbumil*. Nii on saksa keeles *Stammbuch*'ina defineeritud ka selliseid esemeid, mida eesti keeles nimetatakse pigem nt külalisraamatuks, salmikuks, korporatsioonialbumiks jne — eestikeelne termin *reisialbum* osutab ühemõtteliselt reisidel kasutamisele ning vastab seega just Wolfgang Klose määratlusele.⁵⁸ Järgnevas töös ongi *reisialbumi* mõiste kasutamisel aluseks võetud W. Klose ja Vello Helgi sisulised määratlused, kusjuures allmõisteid, nagu *tudengialbum*, *kolleegialbum*, *autoriteetide ja soosijate album*, *mälestusalbum*, *sõprade album*, on kasutatud reisialbumi spetsiifika väljatoomiseks, lähtudes kas albumi omanikust, sissekandjate enamikust või albumi peamisest funktsionist.

Sarnaselt reisialbumi mõiste, eriti saksakeelse *Stammbuch*'i ja žanri defineerimisega on ka reisialbumisissekande üksikute osade ühemõtteline nimetamine keeruline ülesanne, sõltudes eeskõige keele võimalustest ja väljendusviisi vajadustest. Nii on järgnevas käsitluses kasutatud mõistet *reisialbumisissekanne* kogu konkreetse isiku kirjutatud teksti kohta. Reisialbumisissekanne hõlmab *pühendusteksti*, mille tähistamiseks on kasutatud ka nimetusi *sissekandetekst*, *pühendus jm* selgitavaid nimetusi. Allkirjaosa kohta on kasutatud nimetust *allkiri*. *Symbolum*'i puhul on eestikeelsete sünönüümsete vastetena kasutatud mõisteid *moto*, *elumoto* ja *tunnuslause*.

I.2. Reisialbumite traditsioon

Reisialbumite (*Stammbuch*, *album amicorum*) pidamise komme on tõenäoliselt pärit reformatsiooni-aegsest Wittenbergist, ilmselt 1540. aastatest, kuid nende tekkelugu ei ole siiani päris selge. Sama tõdeks juba 1712. aastal Michael

⁵⁶ Vt nende eristuste kohta **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 23–35, vt ka **C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 211.

⁵⁷ **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 38, 202–208.

⁵⁸ *Stammbuch*'il on veel kaks tähendusvälja, mis tulenevad liitsõna esimese poole tähendusest [*stammen* tähenduses 'põlvnema']: esmalt suguvõsa- või perekonnaraamat (sisuliselt sugupuu), teiseks veiste tõuraamat, nn *Herdbuch*. Reisialbumitraditsiooni on püütud seostada mh aadlike perekonnaraamatutega, selle kohta vt järgmisest alapeatükist.

Lilienthal.⁵⁹ Martin Lutheril oli kombeks raamatutesse, mida ta kinkis, kirjutada sügavmõtteline pühendus, tavaliselt mõni piiblitsitaat; peagi hakati temalt ja ka teistelt kuulsatelt luterilehtedele, eelkõige Philipp Melanchthonilt, raamatutesse, aga ka kokkumurtud paberilehtedele, sarnaseid isiklikke pühendusi paluma, et neid hiljem teistele näidata.⁶⁰ Wittenbergi professorid ei keeldunud pühenduste kirjutamisest ning näiteks Melanchthon põhjendas seda kahe argumendiga: esiteks, reisialbumi omanikud saavad nii hiljem meenutada, millal ja kus nad on viibinud, ning teiseks annavad sissekanded tunnistust selle kohta, kellega omanikud on sõbralikult koos elanud ja kellega neid seob töeline sõprus. Lisaks neile eesmärkidele meenutavat reisialbumisissekanded tarku õpetusi, kuulsate meeste nimed õhutavat nende eeskuju järgima ning kirjapandud mõttetera andvat tunnistust sissekandja meeblaadist.⁶¹ Wolfgang Klose oletab, et vajadus viia Wittenbergist kui reformatsiooni hällist kaasa mõne kuulsa reformaatori omakäeline „reliikvia“ võis mängida suurt rolli reisialbumikultuuri tekkes ja levikus.⁶² Seda kinnitavad reformaatorite autograafid, mis olid mõnest kirjast või kuskilt mujalt välja lõigatud ning reisialbumisse kleebitud. Pärast Martin Lutheri surma 1546. aastal valitses protestantide seas teatas segadus ning reisialbumisse kirjutatud pühendus võis aidata usuvendadel alal hoida kokkukuuluvustunnet ka üksteisest kaugel olles. Lisaks sellele võis reisialbumikombe teket ja levikut tugevasti mõjutada ka humanistlik sõprusekultus.⁶³ Lilienthal seob reisialbumite levikuga veel kaks olulist aspekti, tudengireisid (*peregrinationes doctae*) ja vestlused haritud isikutega (*conversations viris eruditis*).⁶⁴

Algelt paluti pühendust eelkõige Lutheri fölgitud Piiblisse või lauluraamatutesse, kuid õige pea hakati piibli- ja lauluraamatutele, aga ka teistele olulistele teostele, peamiselt teoloogilistele ja embleemiraamatutele ette ja/või taha või trükipoognate vahele köitma tühje lehti, et neile saaks pühendusi küsida. Nii näiteks oli Tartu ülikooli raamatukogus hoitav Andrea Alciato pärgamentköites embleemiraamat Neustadtist pärit Georg Locameruse reisialbum — lehekülgede 196 ja 623 vahel on iga embleemi ette köidetud tühji leht, milles üheksale on kirjutatud kas ladina- või kreekakeelne pühendus (vt illustratsiooni 2).⁶⁵ Alciato embleemiraamat oli ka näiteks üks Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August Noorema kahest reisialbumist, kusjuures Alciato-album oli mõeldud akadeemilistes ringkondades kasutamiseks, kuid perekonnaliikmete, teiste vürstikodade esindajate ja kõrgeote

⁵⁹ M. Lilienthal. *Schediasma critico-literarium*, lk 7–11; vt ka W. Klose. *Corpus Alborum Amicorum*, lk IX–X.

⁶⁰ On ka arvatud, et reisialbumi pidamise kombe juured peituvald keskaegsetes aadlike turniiri-või perekonnaalbumites, kuhu lasti joonistada oma vapp, mille juurde kirjutati kuupäev ja allkiri, mõnikord ka deviis. Vt selle kohta nt R. Keil; R. Keil. *Die deutschen Stammbücher*, lk 3–7, aga ka P. Loesch. *Der Freundschaft Denkmal*, lk 9. Reisialbumikombe tekkimise tagamaade ja selle kombe arengu kohta vt ka W. W. Schnabel. *Das Stammbuch*, lk 211–274.

⁶¹ Melanchthoni tsitaati vt R. Keil; R. Keil. *Die deutschen Stammbücher*, lk 9. Melanchthoni hinnangute kohta vt lähemalt W. W. Schnabel. *Das Stammbuch*, lk 253–260.

⁶² W. Klose. *Stammbücher*, lk 43–44.

⁶³ Vt C. Schwarz. *Studien zur Stammbuchpraxis*, lk 16–17.

⁶⁴ M. Lilienthal. *Schediasma critico-literarium*, lk 11.

⁶⁵ Vt A. Alciato. *Omnia Andreae Alciati emblemata*. Tiitellehele on Locamerus kirjutanud oma nime ning aastaarvu 1583. Locameruse albumi kohta vt lähemalt eestpoolt sissejuhatusest.

ametnike sissekannete jaoks kasutas hertsog August Theodor de Bry „Stam vnd Wapenbuchlein“ (1592).⁶⁶ Trükitud raamatuid kasutati reisialbumina peamiselt 16. sajandil, 17. sajandi algul aga juba märksa harvem. Raamatutele tühjade lehtede ette või vahele köitmise kõrval hakati trükkima ka spetsiaalselt reisialbumiks mõeldud raamatuid, kus olid juba ette trükitud vapi pildid, lehed ornamentidega kaunistatud või tekstki kirjutatud, nii et sissekandjal jäi vaid lasta vapi pilt koloreerida või kirjutada allkiri ja kuupäev. Nende kõrval tulid kasutusele ka tühjade lehtedega köidetud raamatud — (ette)trükitud ja ehtsad reisialbumid (*vor gedruckte und echte Stammbücher*), nagu Wolfgang Klose neid eristab.⁶⁷ 16. sajandil võidi reisialbumina kasutada ka mõnd käsikirja, nt mõnd käsikirjalist kaas-aegset eepost või palveraamatut. Taolisi albumeid kasutasid eranditult Aadlikud.⁶⁸

Juba nimetatud teoste (Alciato embleemiraamat ja de Bry vapiraamat) kõrval kasutati reisialbumitena teisigi sarnaseid trükiseid, näiteks Nicolaus Reusneri „Emblemata“ (1581), „Icones sive imagines virorum literis illustrium“ (1590), „Symbola imperatoriorum“ (1588) ja „Aureola emblemata“ (1587), Claudius Paradinuse „Symbola heroica“ (1583), Albrecht Düreri „Icones sacrae“ (1604), Crispin van de Passe „Metamorphoseon Ovidianarum“ (1602), Tobias Stimmeri „Newe Biblische Figuren“ (1590) ja „Icones sive imagines virorum literis illustrium“, Jost Ammanni ja Conrad Weisi „Bibliorum utriusque testamenti icones“ (1571) jne.

Et Wittenbergil kui luterlikul keskusel oli tohutu mõju, levis mõne aja pärast ka tuntud ja vähemtuntud isikute ning isiklike sõprade-tuttavate ja kaastudengite pühendussõnade ja autograafide kogumise komme Wittenbergist väljapoole. Pärast 1555. aastat kasvas reisialbumite hulk plahvatuslikult, mis annab tunnistust selle kombe kiirest levikust,⁶⁹ eelkõige toimus see üliõpilaste vahendusel, aga ka aadlike ning käsitööliste ja käsitöösellide albumid ei olnud 16. sajandil harvad. Reisialbumi esimene õitseaeg oli 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul, uus õitseng saabus 18. sajandi teisel poolel. Vahepealset aega iseloomustab Vello Helk kui langusperioodi, mil albumite välimus muutus tagasihoidlikumaks ja sisu väheütlevaks ning kesiseks.⁷⁰ Sel perioodil muutus reisialbumi pidamise eesmärgi ja selle tegeliku kasutuse, sissekandetekstide sisu ning sissekandja tegeliku käitumise vahel tekkinud diskrepants kaasaegsete teravdatud tähelepanu ja kriitika osaliseks, ent

⁶⁶ Vt **G. Heß**, Literatur im Lebenszusammenhang; Herzog August d. J. zu Braunschweig und Lüneburg, Stammbuch 1594–1604.

⁶⁷ **W. Klose**, Stammbucheintragungen im 16. Jahrhundert, lk 16–17.

⁶⁸ Vt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 126.

⁶⁹ **W. Klose**, Stammbücher, lk 45. 16. sajandi reisialbumite kataloogis annab Klose selleks daatumiks 1573. aasta, pärast mida kasvas suuresti reisialbumite ja neis sisalduvate sissekannete hulk (**W. Klose**, Corpus Alborum Amicorum, lk VIII).

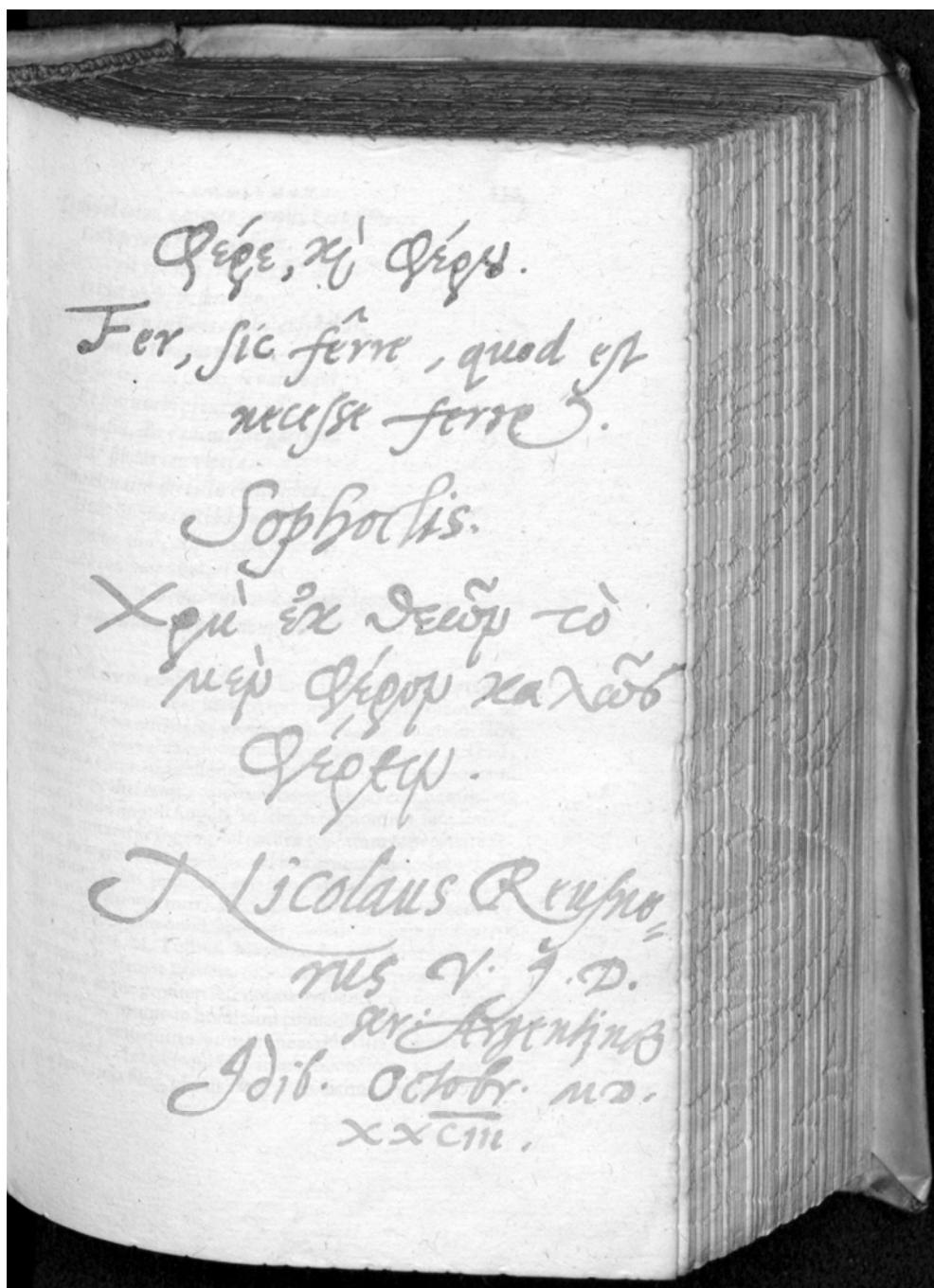
⁷⁰ **V. Helk**, Album amicorum, lk 141–142. Milliste kriteeriumite alusel Helk sellele järeldusele jõuab, tema kirjutisest ei selgu, ent ta ei ole ainus, kes on püüdnud määratleda reisialbumikombe õitseaega, nii on see paigutatud veel tervesse 17. sajandisse, aega pärast 1740. aastat, ajavahe-mikku 1750–1850, kogu 18. sajandisse jne. Selle kombe languse ja lõpu ajaks on märgitud juba 18. sajandi keskpaika, üldiselt aga aega 18. sajandi viimasesest veerandist 19. sajandi alguseni. Erinevate ajamääratluste kohta vt lähemalt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 43.

Doctorum agnomena.
EMBLEMA XCVI.

MORIS vetusti est, aliqua professoribus
Super adiici cognomina.
Faciles apertosq; explicans tantum locos,
Canon vocatur Curtius.
Reuolutur qui eodem, & iterat q; nimis
Mæander, vt Parisius.
Obscurus & confusus, vt Picus fuit,
Labyrinthus appellabitur.
Nimis breuis, multa amputans, vt Claudius,
Mucronis agnomen feret.

Q

Illustratsioon 2. Nicolaus Reusneri sissekanne Georg Locameruse reisialbumis. Reusneri enda embleemi- ja *symbolum*'iraamatud olid 16.–17. sajandil olulised reisialbumisissekannete lähtekohad — seda kinnitab ka Adam Andreae album.

reisialbumikommet kui sellist kunagi hukka ei mõistetud.⁷¹ 1730. aastatel leidsid reisialbumikombes asset suured muutused, mis puudutasid nii kommet tervikuna, selle kombe kandjaid ja sissekannete sisu kui ka reisialbumite värtustamist.⁷² 17.–18. sajandil, eelkõige aga 18. sajandi teisel poolel, muutusid reisialbumid sõpruskultuse üheks oluliseks väljenduseks ning sõprussidemete kinnitamise ja uute tutvuste registreerimise vahendiks. Sõpruse ja tutvuse kinnitamine ning mälestuse jäädvustamine reisialbumi lehtedel oli aga teema, mille kohta hakati juba varakult sõna võtma. Philipp Melanchtoni heasoovlikule arvamusele ajast, mil reisialbumikomme oli just tekinud, on juba eespool osutatud, Johann Heinrich Zedleri hinnang 18. sajandi keskpaigast on märksa kriitilisem, lausa irooniline. Tema sõnul ei saa enamikku reisialbumites väljendatud sõpruseavaldu siis täita ka soovituskirja aset, eelkõige ühest ülikoolist teise, kuid miks mitte ka ametisse asumisel või uute tutvuste sõlmimisel ja kuulsate inimestega tutvumisel. Viimase toetuseks kõneleb eelkõige Michael Lilienthali käsitlus, kus rõhutatakse reisialbumi olulisust haritud isikutega suhtlemisel.⁷³

Reisi- ehk sõpradealbumid olid moes peamiselt Euroopa protestantlike tudengite seas ja kadusid laiemast käibest 19. sajandi keskpaigaks. Ka Saksa katoliiklikud üliõpilased pidasid reisialbumeid, kuid teistes katoliiklikes maades ei olnud see komme nii sügavalt juurdunud. Kombe tuntusest või tunnustamisest väljaspool protestantlikke maid annavad tunnistust katoliiklike, õigeusklike või islamiusku isikute sissekanded protestantide reisialbumites. Nii näiteks sisaldab Holstein-Gottorpi hertsogi saatkonna tölgj Johann Arpenbecki reisialbum muu hulgas vene õigeusklike vaimulike võrdlemisi pikki sissekandeid.⁷⁴

Reisialbumite funktsioon varauusajal oli väga mitmetahuline, ühelt poolt olid need mõeldud teistele näitamiseks, teisalt olid need isiklikud mälestusesemed. Need olid kõnekad isiklikud dokumendid, biograafiline töendumsmaterjal. Reisialbumid olid sageli ka oma uhkuse rahuldamise või oma jõukuse ja sotsiaalse positsiooni demonstreerimise vahendiks, sellele osutavad nii albumite väline külg (pärgament- või siidköide, kuldtrükis kaunistused kaantel, raamatuploki kullatud servad jne), aga ka mõningad eriti peenelt ja hoolikalt vormistatud sissekanded, eelkõige on sellisel juhul tegemist kas vappide või joonistustega. Mõnikord võis albumiomanik sissekande autorile ette kirjutada, millisel moel vormistatud sissekannet ta oma albumis näha tahaks.⁷⁵ Reisialbumi abil said nende omanikud uhkustada oma pikkade reisidega ja näidata nende tähtsate või kuulsate isikute sissekandeid oma albumis, kellega nad oma reisidel kohtunud olid. Mõnikord aga ei pruukinud reisialbumi omanik ja sissekande autor üldse kohtunud olla — harvadel juhtudel hangiti sisekanne kas kirja või kellegi kolmanda isiku vahendusel.

16. sajandi lõpul ning 17.–18. sajandil oli reisialbumi pidamise komme enamasti seotud akadeemiliste ringkondadega, st neid pidasid valdavalt tudengid, kuid ka Aadlikele ja käsitöölistele ei olnud see komme võõras; 18. sajandil võtsid reisi-

⁷¹ W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 5.

⁷² Vt W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 40–41.

⁷³ Vt J. H. Zedler. Grosses vollständiges Universal-Lexicon, Bd. 39, lk 1063–1064.

⁷⁴ M. Lilienthal. Schediasma critico-literarium, lk 11.

⁷⁵ Vt EAM F 114-1/7a; V. Helk. Baltische Stammbücher und Alben, lk 269.

⁷⁶ Vt nt C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 232.

albumi pidamise kombe üle ka linnakodanikud, käsitöölised jt, kuigi ka varasemast ajast on teada mitmeid, eelkõige kõrgemate ühiskonnakihtidega suhelnud käsitööliste albumeid. 18.–19. sajandi vahetusel hakkasid reisialbumid tasapisi muutuma luulealbumiteks või salmikuteks ning üha enam taandusid need naiste ja laste pärusmaaks. Laste seas elab reisialbumitraditsioon, nüüd juba salmiku kujul, oma tagasihoidlikul moel edasi. Mil määral see tänapäeva Eestis veel toimib, on raske öelda, 1980. aastatel oli see komme mitmes eri vormis veel olemas. Salmikute kõrval koostati 19. sajandil ka isiklikke tsitaadikogumikke, kuhu kirjutati erinevatest proosa- või luuletest pikemaid või lühemaid katkendeid. Sellegi kombe juured peituvald varauusajas, mil õpilastel soovitati õppetstarbel oma vihikutesse kirjutada sententse-tsitaate tunnustatud autoritel, neid temaatiliselt grupeerida, nende võimaliku kasutuse üle mediteerida jne (nn isiklikud *florilegium*'id⁷⁷), kuid uuema aja kogumikel taoline pedagoogiline joon ja püüd sissekandeid temaatiliselt või muude printsiipide järgi süsteematiseerida puudus.

Tudengid alustasid oma albumi pidamist enamasti kas ülikooli minnes (sellisel juhul oli see sageli vanemate kingitus), vahetult enne selle lõpetamist või vahetult enne teise ülikooli siirdumist: 16.–18. sajandil küllastasid tudengid tavaliselt rohkem kui ühte ülikooli.⁷⁸ Seega on ka paljud pühenduste autorid ootuspäraselt seotud akadeemiliste ringkondadega — professorid ja kaastudengid. Märksa harvem alustati oma albumi pidamist juba gümnaasiumiõpingute ajal. Reisialbumit peeti enamasti senikaua, kuni leiti endale püsiv töökoht. Mõnikord aga peeti albumit märksa kauem, eelkõige tegid seda need, kes pidid oma ameti töttu palju reisima, 17. sajandil näiteks diplomaadid, 18. sajandil aga kaupmehed.

Varased reisialbumid, nagu eespool juba öeldud, olid sageli trükitud raamatud, millele lasti ette või vahele köita tühjad lehed. Eriti levinud olid selles funksioonis embleemiraamatud, tõenäoliselt oli selle üheks põhjuseks nende moraalididaktiline suunitlus. Embleemi-reisialbumi kasuks otsustamine ei tähendanud ainult soovi omandada isiklik embleemiraamat, vaid väljendas ka vajadust integreeruda aadlike ja haritlaste ringkonda.⁷⁹ 16. sajandi lõpupoole aga hakati kasutama enamasti oktaav-formaadis tühjade lehtedega raamatut, mis oli köidetud ja kaunistatud omaniku majanduslikele võimalustele ja sotsiaalsele positsioonile vastavalt, kohati lausa luksuslikult. See näitas üsna kujukalt, kuidas sellist raamatukest ühiskonnas värtustati, teisalt aga oli reisialbum vahend, mille abil enda sotsiaalset staatust demonstreerida. Reisialbumid köideti enamasti nahka, kuid säilinud on ka pärgamenti, sametisse ja siidi köidetud raamatuid. Köite kaaned ja selg kaunistati enamasti kuld- või pimetrükiga ning raamatuploki servad olid sageli kas kullatud või koloreeritud. Jõukamat isikud lasid oma reisialbumit kaunistada ka kaanesulgrite, elevandiluu, kulla või hõbedaga. Reisialbumiformaadi muutus 16. sajandi lõpul (ettetrükitud albumi asemel ainult tühjade lehtedega album) on Christiane Schwarzi hinnangul tingitud sellest, et uus formaat andis nii omanikule kui ka sissekandjale suurema vabaduse, esimesele oma albumit kujundada, teisele oma

⁷⁷ Eesti teadaolevalt ainsa käsikirjalise isikliku *florilegium*'i kohta vt **M. Valtin, K. Viiding**, *Florilegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris*.

⁷⁸ Vt nt **A. Tering**, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides*.

⁷⁹ Vt selle kohta **C. Schwarz**, *Studien zur Stammbuchpraxis*, lk 195–196.

pühendust kirjutada.⁸⁰ 17. sajandi keskel muutus tavaliseks formaadiks põik-oktaav (*Queroktav*), Goethe ajal aga kvart (*querliegende Quartbände*);⁸¹ 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul asendusid köidetud reisialbumid umbes samaformaadiliste lahtiste lehtedega, mida koguti kaunistatud karbikesesse, mis oli sageli samamoodi kujundatud nagu köidetud albumidki; ka lahtiste lehtede servad olid sageli kullatud või koloreeritud. Kasutada võidi ka spetsiaalseid, ettetrükitud vinjettide või ehisraamidega lehti.

Reisialbumi pidamise komme oli 16.–17. sajandil seotud ka *theatrum mundi* ehk maailmateatri kontseptiooniga, mille järgi kogu väline maailm oli teater või lava, inimesed näitlejad, kogu inimeste vahel toimuv näitemäng, Jumal aga näidendi autor ja pealtvaataja. Barokiajastu kultuuri on iseloomustatud sõnadega *avalik*, *seltskondlik*, *representatiivne* ning kogu varauusaegset seltskondlikku suhtlust koos sellele iseloomulike rangelt reglementeeritud maneeridega on nähtud rollimänguna. Samas oli see mäng kaasaegsete jaoks tegelikkus, mitte mingi suvaline mõtte- või pildiline konstruktsioon. Üks olulisi komponente selles mängus oli nn *homo eloquens* ehk kõneosav inimene, kes on võimeline end sõnades vastavalt vajadusele väljendama ja oma rolli mängima. Maailmateatri kontseptsioon, mille juured peituvad antiigis (eelkõige Platon), oli varauusaja Euroopas, eelkõige 17. sajandil, humanistide mõjul ääretult populaarne ja selle esiletoomiseks kasutati erinevaid väljendusviise, alustades dramatiseritud ūukonnapidustustest ning lõpetades näitemängude ja romaanidega. Maailma kui teatri kontseptsiooni tōus seostub ühelt poolt varauusaegse antiigiretsiooniga, teisalt aga Erasmuse „Narruse kiitusega“ (1509), kus esineb ohtralt antiikset näitemängumetafoorikat. Teatrimetafoorika oli niivõrd armastatud, et jõudis ka erinevate raamatute, sh reisialbumitradsiooni jaoks oluliste embleemiraamatute pealkirjadesse, nagu nt Gregor Kleppise „Theatrum emblematicum“ [Embleemide teater, 1623] või Laurentius Beyerlincki kuueköitelise teos „Magnum theatrum vitae humanae“ [Inimelu suur teater, 1631] jumalike ja inimlike asjade kohta.⁸²

Reisialbumitega ei ole *theatrum mundi* kontseptsiooni seni eriti seostatud, eelkõige töenäoliselt seepärast, et neid tiitellehel või kaasaegses kirjanduses otsesõnu teatrina ei defineerita või ei seostata, ehkki Michael Lilienthal on ühe reisialbumit tähistava mõistena välja toonud just *theatrum eruditorum*'i [haritlaste teater/areen].⁸³ Maailmateatri kontseptsiooni alla mahtus teinegi üleregionalne humanistlik kontseptsioon: *res publica litterarum* ehk haritlaste vabariik. Üks olulisemaid ühenduslüüsides nende kahe suure metafoori vahel oli *homo eloquens* ja retoorika. *Res publica litterarum*'iga oli paljuski väga tihedalt seotud reisialbumikomme. Nii haritlaste vabariik kui ka reisialbumi pidamine oli mäng, mida mängiti teadlikult ja täie tōsidusega. Reisialbumites, nagu näitab ka Andreeae album,

⁸⁰ C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 196.

⁸¹ W. Klose. Stammbücher, lk 55; P. Loesch. Der Freundschaft Denkmal, lk 9, 16.

⁸² *Theatrum mundi* kohta vt kokuvõtlikult nt W. Barner. Barockrhetorik, lk 86–131; barokiajastu teatri ja teatraalsuse kohta vt nt R. Alewyn. Das große Welttheater. Teatrimetafoori ja teatraalsuse kohta läbi aegade vt nt Ästhetische Grundbegriffe, Bd. 6, lk 48–73, märksõna *Theatralität*.

⁸³ M. Lilienthal. Schediasma critico-literarium, lk 4.

peegelduvad mõlemad kontseptsioonid ja nende üksikud elemendid, ehkki draamatekste tsiteeritakse siin vähe ja otsene teatrimetafoorika puudub. Nii on siin esindatud embleemid, mille pildilist osa tõlgendati mh miniaatuurse lavana, autorid, keda peetakse *theatrum mundi* kontseptsiooni tüüpilisteks esindajateks, nagu nt Baltasar Gracián y Morales, ning sellised teemad nagu nt maine elu ja teispoolsus, elujaatus ja maailmapõlgus, jumalik ettemäääratus ja inimlik tahe, lisaks tekstide kahetimõistetavus, st nende puhtinimlik, maine aspekt ja jumalik-teoloogiline.

1.3. Reisialbumi koostisosad

1.3.1. Tiitelleht ja omaniku sissekanded

Reisialbum algas enamasti hoolikalt kirjutatud ja/või kaunistatud tiitellehe ehk omaniku sissekandega, mis andis infot nii selle sisseseadmise aja, koha ja eesmärgi kui ka omaniku sotsiaalse positsiooni kohta. Sageli oli omanik sinna kirjutanud värss- või proosapühenduse või ka oma moto, mis andsid albumisse kirjutajaile vihje, millises võtmes pühendust neilt oodati. Taolisi albumiomaniku enda kirjutatud ja albumi jaoks konstitutsioonilise tähtsusega tekste on nimetatud peritekstideks (*Peritexte*).⁸⁴ Albumiomaniku pühendus või *symbolum* võis inspireerida sissekandjaid kirjutama nt omaniku motost või pühendusluuletusest lähtuvat sissekannet. Nii võib nt Liivimaa Aadliku Nicolaus von Vickeni albumist leida mitu epigrammi, mis baseeruvad tema elumotol *Arte et Marte* [Hariduse ja relvadega] ning Vickeni enda selgitusepigrammil ja seal kasutatud olulistel märksõnadel.⁸⁵ Titellehest nähtub sageli ka see, millist funktsiooni omanik oma albumil näeb: seal võib olla defineeritud nii sissekandjate ring (nt *fautores et amici*) kui ka eesmärk (*memoria, amicitia*). Mõnikord koostas albumi tiitellehe hoopis keegi teine, nii on see näiteks Axel Oxenstierna reisialbumi puhul.⁸⁶ Paljud olid aga oma reisialbumi lõppu või ka algusesse koostanud registri, et selle abil kergemini soovitud sissekannet leida või näidata, kes tema albumisse kirjutanud on — see muutus alles 18. sajandil tavaliseks. Registri koostamine osutab reisialbumi pragmaatilisele kautusele. Varasemate albumite, nt Holstein-Gottorpi Venemaa-saatkonna tõlgi Johann Arpenbecki oma puhul võib oletada, et registri(d) on hiljem koostanud keegi teine.⁸⁷ Omaniku roll reisialbumi pidamisel ja kujundamisel ei piirdunud ainult nn tiitellehe vormistamisega. Mõnikord tiitellehte ei olnudki ja sellisel juhul näib omanikupoolne aktsent puuduvat, kuid siis peegeldub see kõige selgemalt isikute ringis, kellel ta on palunud oma albumisse kirjutada. Igas albumis on sissekandjate ring erinev ning seega ei ole ka kahte ühesugust reisialbumit. Teisalt aga võivad sissekanded peegeldada albumiomaniku tahet, eelkõige nähtub see sissekandetekstide teemadest, aga ka lähtekohtadest — sellisel juhul võis omaniku eesmärgiks olla soov kujundada oma albumist isiklik *locus communis*'te kogumik,

⁸⁴ Vt **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 54–58; reisialbumi pidamise eesmärgi kohta vt ka samas lk 170–172.

⁸⁵ Vt **C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 79, 81–92.

⁸⁶ Vt Axel Oxenstiernas Album amicorum, lk 4.

⁸⁷ Vt EAM F 114-1/7a.

vapi-, embleemi- või luuleraamat jne. Mõnikord aga võib üsna kindlalt oletada, et just omanik on ühe või teise sissekande oma albumist eemaldanud.

Mõnikord võis omanik ka ise oma albumisse kirjutada, enamasti albumi etteotsa, kuid mitte ilmtingimata. Need tekstdid võisid olla kas albumiomaniku enda loodud või tema jaoks oluliste inimeste omad, isegi enda kirjavahetus mõne kuulsa isikuga võidi oma reisialbumisse ümber kirjutada — sellisel juhul võis tegemist olla sooviga näidata ühelt poolt oma tutvusringkonda, teisalt aga oma vaateid. Nende kõrval ei saa tähelepanuta jätkata ka taolistest ümberkirjutustest pedagoogilist aspekti: need pidid mõjuma õhutusena püüelda samasuguse õpetatuse poole.⁸⁸ Värss- või proosapühendus tiitellehel või albumi alguses võis olla ka otsene pöördumine nii sissekandja kui ka lugeja poole.⁸⁹ Viimasest võib järeldada, et reisialbum ei peegelda mitte ainult kommunikatsiooni omaniku ja sissekandja vahel, vaid oli suunatud laiemale ringile. Seda kinnitab ka Andreae märkus ühe oma albumi sissekande juures.⁹⁰ Sissekandja ning lugeja kõrval võidi, eelkõige reisialbumiluuletustes, pöörduda ka personifitseeritud albumi poole. Nii näiteks algab Wittenbergi professori Friedrich Taubmanni „Melodaesia“ reisialbumiluuletuste alaosa pöördumisega reisialbumi poole (*Ad album amicorum*), Paul Fleming aga kirjutas 1636. aasta detsembris oma saatkonnakaaslase Hartmann Gramanni teise, varastatud reisialbumi asemel sisse seatud albumisse pühendusluuletuse:

*I, liber, et primo melioribus utere fatis,
qui dolor est domino nunc pol! et ira suo.
Quem pater Oceanus rapidis bis traxit ab undis,
cui toties varie multa pepercit humus,
5 fur manus et tantae non accusanda rapinæ
vix non spectanti callida demit hero,
i, liber, et miserum crescens ulciscere fratrem;
ipse sui vindex, viribus auctus, erit.⁹¹*

⁸⁸ Vt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 6–7.

⁸⁹ Nii näiteks kirjutas Liivimaa aadlik Nicolaus von Vicki oma albumisse ümber mitu kirja matemaatik Paul Nagelilt, need hõlmavad kokku 15 albumilehekülge, vt **C. Schwarz**, Studien zur Stammbuchpraxis, lk 92–102. Omaniku rolli kohta reisialbumi kujundamisel vt samas, lk 182–184.

⁹⁰ Vt Andreae märgust Johannes Breveri sissekande juures (l. 33). Doktoritöö siseselt osutatakse siin ja edaspidi Andreae reisialbumi lehekülgedele ilma pikema arhiiviviteta.

⁹¹ **F. Taubmann**, Melodaesia, lk 511; **P. Fleming**, Lateinische Gedichte, lk 430: Mine, raamat, ja naudi eelmisest paremat saatust, mis on nüüd saanud, pagan küll, oma isandale valuks ja rae-vuks. Seda on isand ookean kaks korda tõmmanud läbi rõövellike lainete, seda on eri maad nii palju kordi nii paljust säästnud. Vargalik käsi, mida sellise rõövimise eest süüdi ei mõisteta, võtab selle riukalikult hetkeks mittevaatavalt kangelaselt. Mine, raamat, ja kasvades maksa kätte õnnetu venna eest, tema tasub jõu kasvades ise enda eest kätte. [Tõlkinud Kristi Viiding].

1.3.2. Sissekande pühendusosa

Reisialbumisissekanne, mida võib tõlgendada ka inskriptioonina,⁹² koosnes tavaliiselt kahest, mõnikord ka kolmest osast. Esmalt tuli tekstiiline pühendus, mis võis varieeruda tōsisest-paatoslikust pühendusest ja/või üldtuntud sententsist kerge-meele või ka frivoolese naljani. Viimaseid kirjutati reisialbumitesse eelkõige 18. sajandil tudengite ringkondades. Proosapühenduste kõrval kirjutati ka värsse, kusjuures mõlemad võisid olla nii antiik-, kristlike ja kaasaegsete autorite kui ka piiblitsitaadid või parafraasid või hoopis sissekandja enda loodud tekstdid. Walther Ludwig iseloomustab seda osa reisialbumisissekandest kui *locus communis*'e osa, lähtudes sellise määratluse andmisel märksõnade alusel koostatud *florilegium*'ide ülesehitusest. Werner Wilhelm Schnabel aga käsiteeb seda kui tekstiosa (*Textteil*). Seda on ka vastavalt tekstiliigile, eesmärgile, lähtekohale jne nimetatud reisialbumivärsiks, mõtteteraks, tsitaadiks jne.⁹³ Varasematesse albumitesse, eelkõige aadlike omadesse ja Aadlike poolt, kirjutati väga sageli suurtähtlühendeid, mis vastasid kas kirjutaja vapikirjale või isiklikule elumotole ning mille lahtimõtestamine ei olnud tihti kuigi kerge ülesanne.⁹⁴ Enamasti vastasid taolised initsiaaliread saksakeelsele, üldjuhul religiosse sisuga mõtteteradele, üksikutel juhtudel kasutati sellisel puhul ka ladina keelt.⁹⁵ Kui mitte arvestada heebreakeelseid piiblitsitaate, mille puhul oli lühendamine väga levinud võte, võib Andreae albumist leida vaid ühe lühendi — seagi ei ole traditsiooniline suurtähtlühend. Lühendireana edasi antud sententside või fraaside vähesus 17.–18. sajandi vahetuse albumites tundub olevat ajastutüüpiline joon, samamoodi nagu ka vapi piltide vähesus.

Pühenduseks valitud tekst väljendas ideaaljuhul sissekandja isiklikke vaateid või seisukohti, kuid teemavalik oli sageli seotud reisialbumi omaniku isikuga. Lähtuda võidi omaniku haridusest, elumotost, albumi tiitellehel öeldust, omaniku iseloomust ja käitumisest jne jne. Sageli olid allusioonid, eelkõige reisialbumivärsisse puhul, mõistetavad vaid albumiomaniku ja sissekandja lähemale ringile. Teisalt tuleb aga silmas pidada, et reisialbumisissekanne formuleeriti üldjuhul eesmärgiga, et selle sisu ja sõnumi üle hiljem järelle mõeldaks. See pidi albumiomanikku mingil moel kõnetama — siin avaldub ka reisialbumi didaktiline iseloom. Eelkõige 16.–17. sajandi albumites oli sissekandetekst enamasti võrdlemisi abstraktne ja suure üldistusjõuga, sageli moraalse või religiosse aspektiga. Isiklike vaateid ja kaasaegset ajaloolist (poliitilist) situatsiooni üldjuhul reisialbumisissekandes ei kajastatud — see peegeldub enamikus albumites juhuslikult

⁹² Inskriptiooni mõistet on reisialbumisissekande kui terviku kohta kasutanud Werner Wilhelm Schnabel, vt lähemalt **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 58–61.

⁹³ Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 233; **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 61, 58–59.

⁹⁴ Vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels. Vrd ka sissekandeid Paul Heßi reisialbumis, kus 23 pühendust 86st sisaldab kas saksa-, ladina- või kreekakeelset initsiaalirida (**W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 41–84), Aadliku Wolfgang von Rechenbergi reisialbumis seevastu on 80 sissekande kohta 27 initsiaalirida (**W. Ludwig**. Bildungsreise und Stammbuch, lk 750–752).

⁹⁵ **W. Ludwig**. Bildungsreise und Stammbuch, lk 751–752. Vrd aga Friedrich-Carl Stechowi reisialbumilühendite leksikoni, mis sisaldab saksakeelsete initsiaaliridade kõrval ka rohkesti ladinakeelseid: **F.-C. Stechow**. Lexikon der Stammbuchsprüche.

ja siiski sageli allegooriliselt või metafoorselt. Üldjuhul aga näib, et poliitilised olud ei ole sissekandjaid nii palju mõjutanud kui religioossed küsimused. Kuna viited poliitilistele sündmustele või konkreetsele ajaloolisele situatsioonile on enamasti varjatud, on neid hiljem väga raske tuvastada ja seega ei ole neile ka uurimustes kuigivõrd tähelepanu pööratud. Alles 18. sajandi tudengite albumites muutusid olustiku- või suhtekirjeldused ning sissekandeteksti sidumine konkreetse situatsiooniga võrdlemisi tavaliseks.⁹⁶

Paljud, kes reisialbumitesse kirjutasid, kasutasid oma pühendust tehes embleemiraamatuid, *florilegium*'e ehk tsitaadikogumikke ning sententsi- ja vanasõnaraamatuid, mis olid varauusajal ülemata populaarsed ja mille hulk oli väga suur. Kas ja millist kogumikku keegi kasutas, on enamasti väga raske kindlaks teha, kuna paljud sententsid kordusid neis väljaandest väljaandesse. Samasuguseid probleeme on embleemiraamatutega, mis olid 16. sajandist alates väga populaarsed — kui mõni embleem sisaldus mitmes kogumikus, on täpse allika tuvastamine raskendatud, seda eriti juhul, kui selgitusepigrammist on loobutud. Ometi lihtsustab embleemide päritolu tuvastamist suuresti Arthur Henkeli ja Albrecht Schöne koostatud käsiraamat, mis sisaldab üle 4000 embleemi 47 embleemiraamatust.⁹⁷ Embleemi koostisosadest võidi albumisse kirjutada kas ainult pealiskiri, selgitusepigramm või osa sellest, vahetevahel joonistati embleem koos pealiskirjaga. Mõnikord ei ole aga võimalik kindlalt öelda, kas sissekande autor on lähtunud teatud embleemiraamatust või mitte, kuna embleemide teemaks oli sageli mõni üldtundud sentents või vanasõna, näiteks *Ex bello pax* [Sõjast sünnib rahu], mis oli nii Andrea Alciato kui ka Gabriel Rollenhageni ühe embleemi pealiskiri.⁹⁸ On üsna tõenäoline, et embleemiraamatute ja trükitud või isiklike *florilegium*'ide kõrval võidi tsitaadiallikana kasutada ka mõnd kooliõpikut — sobiva tsitaadi leidmiseks üldjuhul kuigi palju vaeva ei nähtud. Mõnikord väljendati reisialbumisissekandes ka oma isiklikke seisukohti, eelkõige teoloogilistes küsimustes — 16. sajandi keskel andis selleks põhjust eelkõige protestantide ja katoliiklaste vastasseis, 17. sajandi lõpul aga pietismi esilekerkimine. Harvadel juhtudel aga klaariti reisialbumi lehekülgedel omavahelisi tülisiid.⁹⁹

1.3.2.1. Ekskurss: embleemiraamatud ja *florilegium*'id reisialbumisissekannete lähtekohana

Embleemiraamatute ja *florilegium*'ide olulisusele sissekannete lähteallikana osutab juba Michael Lilienthal, kelle sõnul tekkisid varakult kogumikud, kuhu koondati reisialbumitesse sobivat materjali. Ta toob välja neli taolist teost: eelkõige nimetab ta Martin Lipeniust, kuid teose nime välja ei too,¹⁰⁰ seejärel aga Jacob Gerschowi

⁹⁶ Vt selle kohta nt **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 233, 259; **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 397–399. Neil Schnabeli lehekülgedel on küll juttu peamiselt reisialbumiluuletustest, kuid toodud põhimõtted iseloomustavad ka teisi sissekandetüüpe.

⁹⁷ Emblemata: Handbuch.

⁹⁸ Emblemata: Handbuch, col. 1489–1490.

⁹⁹ Vt nt **M. Lilienthal.** Schediasma critico-literarium, lk 27–29; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 38.

¹⁰⁰ Lipeniuse puhul on ilmselt tegemist teostega „Bibliotheca realis iuridica“ (1697), „Bibliotheca realis theologica“ (1685), „Bibliotheca realis philosophica“ (1682) ja „Bibliotheca realis

„Proverbiorum Arabicorum, distichis Latinis expressorum, centum Academicorum Apodemorum Albis inscriptorum centuria Locmonnica“ (1635); Conrad Matthiae „Libellus Philicus sive Album amicorum“ ning Nathan Duesiuse „Manieres d'ecrire es livres d'Amis“.¹⁰¹ Juba 16. sajandi teisel poolel hakati välja andma kogumikke reisialbumitesse sobiva sententsi leidmiseks, üks neist oli Christian Egenolffi „Flores Hesperidum“, mis sisaldab peamiselt Kreeka komöödiakirjanike tsitaate koos ladinakeelsete tõlgetega ning mille pealkirjas on juba kasutatud sõna *Stammbuch*. Egenolffi koostatud kogumiku pealkirjast võib ka järeldada, et reisialbumid olid selleks ajaks tudengite seas juba laialt levinud.¹⁰² Egenolffi kogumiku kõrval väärib nimetamist ka Wittenbergi professori Freidrich Taubmanni kogumiku „Melodaesia“ alaosa „Philothesia“, kuhu on koondatud tema erinevatesse reisialbumitesse kirjutatud eleegilised distihihonid.

Esimene, Milano juristi Andrea Alciato embleemiraamat trükiti 1531. aastal ja seda saatis suur edu kogu Euroopas, nõnda et 16.–17. sajandil anti sellest välja lugematul arvul kordustrükke. Alciato kogumik oli eeskjuks arvukatele teistele embleemiraamatutele, on isegi öeldud, et vähesed raamatud on Euroopa vaimu- ja kultuurielu nii tugevalt mõjutanud kui Alciato oma.¹⁰³ Mitmeid teemasid käsitlevate embleemiraamatute kõrvale tekkisid ka sellised, mis keskendusid konkreetsele üksikteemale, nt armastus, poliitika, religioon, või baseerusid teatud autori, nt Horatiuse või Vergiliuse värsikatketel.¹⁰⁴

Embleem tuleneb kreeka sõnast *ἔμβλημα* (ladina vaste *emblema*), mis tähendab mosaiikpilti. Embleem kui 16. sajandi algul tekkinud kirjandus- ja kunstižanr koosneb pildist (*pictura, imago*), pealiskirjast (*lemma*) ja enamasti ladinakeelsetest selgitusepigrammist (*explicatio*). Mõnikord aga loobuti pildist — sellisel juhul on tegemist nn palja embleemiga (*emblema nudum*). Embleemi keskse osa moodustab allegooriline pilt teatud kohast, taimest, loomast, sündmusest inimese elus, piiblivõi mütoloolgilise stseeniga. Paljude embleemidel kujutatud motiividega seostus aegamisi terve embleemaatiline tähindusväli, nõnda et ühte motiivi või lausa pilti võis kasutada erinevas kontekstis. Sageli ei olegi võimalik öelda, kas pilt ja selle tõlgendus pärinevad konkreetse embleemiraamatu autorilt või on tegemist mõne tundmatu eeskujuga. Et pilti peidetud sügavamat, allegoorilist sisu ning pildi ja

medica“ (1679), mis on sisuliselt bibliografiad, kus teoste pealkirjad on esitatud kindlate märksõnade ehk *locus*'te kaupa.

¹⁰¹ **M. Lilienthal.** Schediasma critico-literarium, lk 12.

¹⁰² Christian Egenolff. Flores Hesperidum. Pulcherrimae Plerorumque Graeciae Comicorum Sententiae, cum dupli earum versione Latina, tum alijs, tum praecipue literarum studiosis, qui amicis petentibus scriptum aliquod memoriae causa (ut nunc vulgo sit) relinquere cupiunt, profuturae. Stamm oder Gesellenbuch. Mit vil schönen Sprüchen, auch allerley offnen und Bürgerlichen Schildten und Helmen. Allen Studenten, und sonst guten Gesellen, so entweder jre Wapen, Reimen oder Sprüch, zur gedecktnuß einander verlassen woellen, zu dienst und gefallen zusammen getragen. Franckfurt am Mayn 1574.

¹⁰³ Kuidas embleemaatilist kirjandust 18. sajandi teisel poolel hinnati ja miks selle populaarsus varasemalt sajanditel küsimusi tekitas, selle kohta vt Emblemata: Handbuch, lk IX–X; Alciato mõju kohta vt samas lk XVII.

¹⁰⁴ Vrd nt **J. Lipsius.** Politica; **O. van Veen.** Quinti Horati Flacci emblemata; **P. Virgilii Maronis Opera.**

pealiskirja seost välja tuua, loodi selgituseks epigramm, mis sageli ei olnud midagi muud kui mõne *Anthologia Graeca* epigrammi ladinakeelne tõlge või töötlus.¹⁰⁵ Paljudel juhtudel on traditsioonilist embleemi laiendatud pikemate proosaselgitustega, kus on toodud hulk argumente ja tsitaate esitatud mõtte tõenduseks, mõnikord aga koosneski selgitus vaid proosatekstist. Embleemiraamatute mõju barokkirandusele oli väga tugev, neid soovitati kasutada nii luuletajatel, kõnemeestel kui ka pastoritel ning nii on paljud sententsid ja kirjakohad mõistetavad vaid teatud embleemide valguses.¹⁰⁶ Tegelikkuses võib aga embleemaatika mõju näha paljudes eluvaldkondades, see peegeldub nii ilmalikus kui ka religioossetes maalikunstis, seina- ja laekaunistustel, tarbekeraamikal ja kahlitel, müntidel ja medalitel jne.

Embleemaatika juured peituvald antiigis, eelkõige Egiptuse piktogrammides, aga ka Pythagorase sümbolites. Emblemaatilise kirjanduse tekke otseseks tõukeks võib pidada Firenze humanistide huvi Egiptuse hieroglüüfide vastu ja katseid neid dešifreerida. Huvi taoliste asjade vastu äratas eelkõige Horapollo 5. sajandi teisel poolel koostatud „Hieroglyphica“, mille kreekakeelne versioon jõudis 1419. aastal Itaaliasse, trükiti 16. sajandi algul ning umbes sajand hiljem ilmus sellest ka ladinakeelne tõlge. Horapollo teoses nähti võtit Egiptuse hieroglüüfide ning nende taha peidetu mõistmiseks. Renessanssi ajal üritati antiiki selle uurimise ja mõistmise kõrval ka taas ellu äratada ning üheks selle kunstiliseks väljenduseks said sammaste, medalite jm kõrval embleemid. Neil kujutatu on kummaline ent paeluv segu 1) hieroglüüfidest, mida kasutati sammaste jm kaunistamiseks ning mida samastati Pythagorase sümbolitega, 2) Kreeka filosoofide metafooride ja allegooriatest, mille algupäraks peeti Egiptuse preestrite tarkust, 3) antiikmüntidel kujutust, mida tõlgendati sageli hieroglüüfadena, 4) piibliainelistest mõistupiltidest ning 5) keskaegsetest taime- ja loomaraamatutest.

Emblemaatiline meetod baseerub ettekujutusel, et kogu maailm on täis varjatud seoseid ja tähindusi. See osutab keskaegse sümbolilise mõtlemise ja embleemaatika seotusele: keskaegsed herbaariumid ja bestiaariumid pakkusid embleemide jaoks tänuväärset lähteainest. Oluliseks eeskujuks on siin 2. sajandil tõenäoliselt Aleksandriias koostatud „Physiologus“, mille ümberkirjutusi, töötlusi ja tõlkeid nii ladina keelde kui ka rahvuskeeltesse võib leida kogu keskajast. Nende kõrval oli tähtis koht ka Piiblil ja antiiktekstidel, kuid on oletatud, et keskaegsete ettekujutuste mõju embleemaatikale oli tugevam kui renessanssautorite ja humanistide soov antiiki taaselustada.

Oluline eeskujuteos nii Alciato kui ka hilisemate embleemiraamatute autorite jaoks on Francesco Colonna „Hypnerotomachia Poliphili“ (Veneetsia 1499). Üsna kiiresti kujunes embleemaatikast uus pildilis-sõnaline žanr varakristlike ja keskaegsete pealiskirjadega seinamaalide, sh surmatantsude, pühakupiltide jne, ning aadlivappide kõrval. Vormiliselt on embleemide eeskujuks just viimane, vapindus koos oma deviisidega, mis tekkis 14. sajandi Prantsusmaal ning levis seal Itaaliasse ja mujale Euroopasse. Peagi võtsid vappide kasutamise kombe üle ka jõukad

¹⁰⁵ Vt **M. Szyrocki**. Die deutsche Literatur des Barock, lk 29; **Emblemata: Handbuch**, lk XI, XIII.

¹⁰⁶ **Emblemata: Handbuch**, lk XVIII; **W. Klose**. Corpus Alborum Amorum, lk XIII–XIV; **M. Szyrocki**. Die deutsche Literatur des Barock, lk 29. Vt ka **L. Volkmann**. Bilderschriften der Renaissance.

linnakodanikud ja haritlased. Vapikiri oli sageli lühike ja lagooniline fraas, mis peegeldas kas omaniku nime või tegevust — siin peituvalt haritlaste elumotode juured. Nii vapikirjad, mida 16. sajandist peale ka trükitud kujul välja anti, kui ka embleemiraamatud avaldasid üksteisele vastastikust mõju.¹⁰⁷

Florilegium’id ehk sententsi- või tsitaadikogumikud olid tuntud erinevate nimede all, lisaks nimetatule veel *anthologia*, *polyanthea*, *loci communes*, *silvae*, *theatrum*, *farrago rerum* jne. Sarnaselt emblemaatilise kirjandusega peituvalt ka *florilegium’ide* juured antiigis, olles seotud eelkõige filoloogide, kõnemeeste, filosoofide ja juristide töödega, mis moodustavad varamu, kust ammutada vahendeid loogiliselt argumenteerimiseks. Ka keskajal olid tsitaadikogumikud väga levinud ja armastatud, eriti kõrg- ja hiliskeskajal, kuid enamasti olid need kas teoloogilised või sisaldasid moraliseeriva või eetilise suunitlusega sententse. Antikautorite tsitaate hakati *florilegium’idesse* võtma alles hiliskeskajal, kuid vähem autoriteet-setena paigutati need piibli- ja kirikuisade tsitaatidest tahapoole. Samad tendentsid (teoloogilised või moraliseerivad sententsid; piibli- ja kirikuisade tsitaadid antiik-setest eespool) peegelduvad ka varauusaegsetes kogumikes, näiteks Joseph Lange omades. Tema erineva muhu ja erinevate pealkirjade all ilmunud kogumikud „*Florilegium magnum seu Polyanthea*“, „*Anthologia sive Florilegium*“ ja „*Loci communes sive Florilegium*“ olid ühed populaarsemad omataolistele hulgast, ainuüksi 17. sajandil ilmus neist rohkem kui 20 trükki.

Nii keskaegsed kui ka varauusaegsed tsitaadikogumikud peegeldavad ühelt poolt kasutajate vajadusi, teisalt aga suundumusi koolihariduses, eelkõige retoorika- ja poeetikaõpetuses. Varauusaegsed *florilegium’id* olid mõeldud kasutamiseks võimalikult laiades ringkondades ning need leidsid kiiresti tee õppetahvlite hulka. Kui keskaegsetes teoloogilistes kogumikes dominieerisid Hieronymuse, Ambrosiuse, Augustinuse, Gregoriuse ja Clairvaux’ Bernard’i tsitaadid, siis varauusaegsetes muutusid oluliseks Cicero, Seneca, Aristotelese ning teiste kõnemeeste ja filosoofide, aga ka poeetide teostest pärit sententsid ja tekstkatked.

Florilegium’id ja nende koostamine muutusid 16.–17. sajandi kooliõpetuse oluliseks osaks, seda eelkõige Straßburgi kuulsa pedagoogi Johann Sturmi tegevuse mõjul, kelle Melanchthoni haridusidealist lähtunud loosung *sapiens atque eloquens pietas* [arukas ja kõneosav vagadus] muutus 16.–17. sajandi vahetusel haritlaste koolitamise juhtmotiiviks. Et selleni jõuda, pidi iga õppetahvel olema jaotatud kolmeks: teoria (*praecepta dicendi*), parimate antikautorite teostest pärit näited (*exempla*), mille järgi õpetati, ja kolmandaks parimate eeskujude jälgendamine (*imitatio*). Selle printsiibi aktsepteerimine üle Euroopa tõstis suuresti retoorka ja dialektika tähtsust koolihariduses. Sturm soovitas õpetajatel ja õpilastel koostada enda isiklikke tsitaadikogumikke, mida ka tehti väga erinevas ulatuses ja väga erineva süstematiserituse astmega. Sturm ei olnud aga esimene, kes juhtis tähelepanu isikliku *florilegium’i* kui kasuliku õppetahendi koostamisele — seda oli juba 1512. aastal teinud Desiderius Erasmus oma teoses „*De dupli copia verborum ac*

¹⁰⁷ Embleemiraamatute kujunemisloo ja eesmärkide kohta vt lähemalt Emblemata: Handbuch, lk IX–XX. Kuidas embleemid jõudsid varauusaja ühte olulisemasse, Joseph Lange antoloogiasse (nii protestantlikku kui ka katoliiklikku versiooni), selle kohta vt nt A. Moss, Emblems into commonplaces.

rerum“ (Sõnade ja mõtete kahestisest küllusest), andes samas ka juhiseid, kuidas taolist sententsikogumit struktureerida.¹⁰⁸

1.3.3. Sissekande teine komponent: paratekst

Sissekande teine tavapärane osa oli nn para- või metatekst,¹⁰⁹ mille olulisima osa moodustas enamasti konventsionaalse struktuuriga sissekandja allkiri; selle sisu ja toon sõltusid suuresti reisialbumi omaniku ja sissekande autori vahelise tutvuse sügavusest. Formaalse tutvuse korral võis allkiri piirduda vaid sissekandja nimega, enamasti aga sisaldas see austavat pöördumist reisialbumi omaniku poole, sissekande tegemise põhjendust (mälestuseks, sõpruse pärast vms) ning sissekandja nime koos andmetega tema ameti, sotsiaalse positsiooni ja/või päritolu kohta. Harvadel juhtudel on sissekandja mingil põhjusel pühenduse tekstist loobunud ja kogu sisekanne koosnebki allkirjast — Andreeae albumist aga taolisi kirjeid ei leia. Nn parateksti olulised osad olid ka sissekande tegemise aeg ja koht, kuid mõnel juhul on ühest või teisest või ka mõlemast mingil põhjusel loobutud. Walther Ludwig osutab parateksti mõiste sobimatusele, tömmates paralleeli kreeka sõnaga *parergon* (kõrvalise või väikese tähtsusega töö või teos), kuid reisialbumisissekandele järgnenud allkiri ei olnud kaugeltki tühine lisandus pühendustekstile,¹¹⁰ seda tõendab ainuüksi suure osa allkirjade mahukus ja sisu. Teiseks aga oli allkiri meedium, mille vahendusel sissekandja sai rahuldada ajastutüüpilist ja peaaegu kohustuslikku enese representatsiooni vajadust: oma sotsiaalse positsiooni ja tiitlite esitamine

¹⁰⁸ Florilegiumide kohta vt eelkõige **A. Moss.** Printed Commonplace-Books, mida võib pidada parimaks ülevaateks žanri ajaloo kohta, aga ka **E. Havens.** Commonplace books; **M. Mejor.** Polyanthea nova; **G. Heß.** Enzyklopäden und Florilegien; **G. Heß.** Formen der Validierung; **S. Vogel.** Der Leser und sein Stellvertreter, lk 483–493; **B. L. Ullman.** Joseph Lang and his anthologies; **A. Moss.** Emblems into Commonplaces; **A. Moss.** The *Politica* of Justus Lipsius. Vt ka Georgius Maiori põhjendust 1549. aastast, miks oleks kooliõpilastel kasulik tema poeetiline sententside kogumikku („Sententiae veterum poetarum per locos communes digestae et adiectis graecis quibusdam sententis“) kasutada, **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 72. Eesti aladelt on seni teada üks käsikirjaline varauusaegne *florilegium* või tsitaadikogumik, mille koostas Nicolaus von Höveln. Hövelni *Proverbia* käsikiri asub Tallina ülikooli akadeemilises raamatukogus ja selle tekstikriitilise editsiooni on 2008. aastal oma magistritööna esitanud Maris Valtin: „N. von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae Ciceronis, Plauti, Terentij Et aliorum clarissimorum virorum tekstikriitiline editsioon“. Nimetatud magistritöö käsikiri asub Tartu ülikooli klassikalise filoloogia õppetoolis. Vt ka M. Valtin, K. Viiding. Florilegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris.*

¹⁰⁹ Parateksti mõistet kasutab nt Schnabel, vt **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 89; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 233. Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumit analüüsides kasutab W. Ludwig pühendusteksti kohta terminit *locus communis*'e osa ning allkirja kohta *dedicatio* ehk pühenduse osa (**W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 84). Parateksti erinevate komponentide, funksiooni ning süntaksti kohta vt **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 89–101. 17. sajandi akadeemilisele proosale, st disputatsioonidele ja dissertatsioonidele lisatud sekundaarsete osade (tiitelleht, pühendused, önnitlusluuletused jne) kohta on soovitatud kasutada mõistet *peritekst* ehk ümbritlev tekst, mis võiks ehk kõne alla tulla ka reisialbumisissekande puul parateksti asemel.

¹¹⁰ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 233.

kuulus varauusaegses kirjanduses ning töenäoliselt ka laiemas suhtluses hea tava juurde. Juhutükistes nt loobuti sellest vaid harvadel juhtudel.

Mõnikord on sissekande autor enamasti kuupäeva kohale, teinekord ka alla või kõrvale, kirjutanud oma elumoto (*symbolum*),¹¹¹ milleks oli sageli mõni religioosse, õpetliku või sügavmõttelise sisuga piiblitsitaat või üldtuntud sentents. Harvem oli see omaniku enda sõnastatud. Enamasti toetuti selliselgi juhul kas pühakirjast või antiikkirjandusest pärit tsitaatidele, kusjuures haritlased eelistasid endale valida anagrammilise *symbolum*'i, nii et valitud sõnade esitähed tähistasid nende nime, tiitlit ja/või päritolukohta.¹¹² *Symbolum*'i võib tõlgendada selle omaniku elu- või käitumiseesmärgina, mille poole püüeldi, kuid see võis väljendada ka tema veendumusi või kalduvusi. Kristi Viiding iseloomustab valitud tunnuslauset kui pelka kirjanduslikku fiktsiooni, kuigi kaasaegsete hinnangul pidi see peegeldama omaniku vaimsust ja olemust.¹¹³ Igal juhul peegedub tunnuslausetes isiklikkus, st konkreetne persoon on teatud fraasi sidunud enda isikuga, ning reisialbumi kontekstis võib seda tõlgendada teise või sekundaarse allkirjana. On teada ka juhtumeid, kus mõni teine reisialbumisse kirjutaja on kellegi elumotot kas parandanud või täiendanud.¹¹⁴ Sama võidi mõnikord teha ka sissekande tekstiga. *Symbolum*'id olid enamasti sissejuhatavalts markeeritud (S., *Symb.*), ehkki mitte alati. Andreeae albumis paigutati moto enamasti reisialbumilehel selle vasakule poolele kuupäeva ja sissekandekoha kohale, ent mõnikord võidi see kirjutada ka allkirja alla või lausa allkirja teksti põimida.

16. sajandi keskpaiku, kui reisialbumikomme tekkis, ei olnud sissekannetel veel kindlat vormi, kuid aja jooksul kujunesid välja võrdlemisi ranged kaanonid, mille järgi reisialbumisissekandeid koostati, seda nii pühendusteksti kui ka allkirja osas. Kõige selgemalt ilmnebki see allkirjades, mis muutusid üha vormellikumaks. 17. sajandi albumites on kindlate mallide järgimine selgelt näha, 18. sajandi reisialbumid ilmutavad jällegi mõneti suuremat vabadust, kuigi traditsioonilised mustrid ei kao kuhugi. Samas ei olnud tekkinud mustrid kunagi absoluutset ega *a priori* kohustuslikud järgida.

1.3.4. Sissekande lisakomponendid

Sõnaliste pühenduste ja nn paratekstide kõrval leidub reisialbumites ka pilte, mille sissekande autorid on kas ise joonistanud või lasknud kunstnikul joonistada. Kohaliku raamatu- või miniaatuurikunstniku (*Brief- und Buchmaler*) teenuste kasutamise komme tekkis juba 16. sajandil, kui peamiselt Aadlikud lasid reisialbumitesse joonistada oma vapikujutisi, ja kestis kuni 18. sajandini, mil sissekandjate

¹¹¹ *Symbolum*'i saksakeelse vastena on erialakirjanduses enamasti kasutatud sõna *Wahlspruch*, ent Walther Ludwig juhtis vestluses Kristi Viidinguga (4. detsember 2010) tähelepanu tössiasjale, et humanistid nimetasid oma motosid alati *symbolum*'ideks, eristamaks neid Aadlike vapikirjadest (*Wahlspruch*).

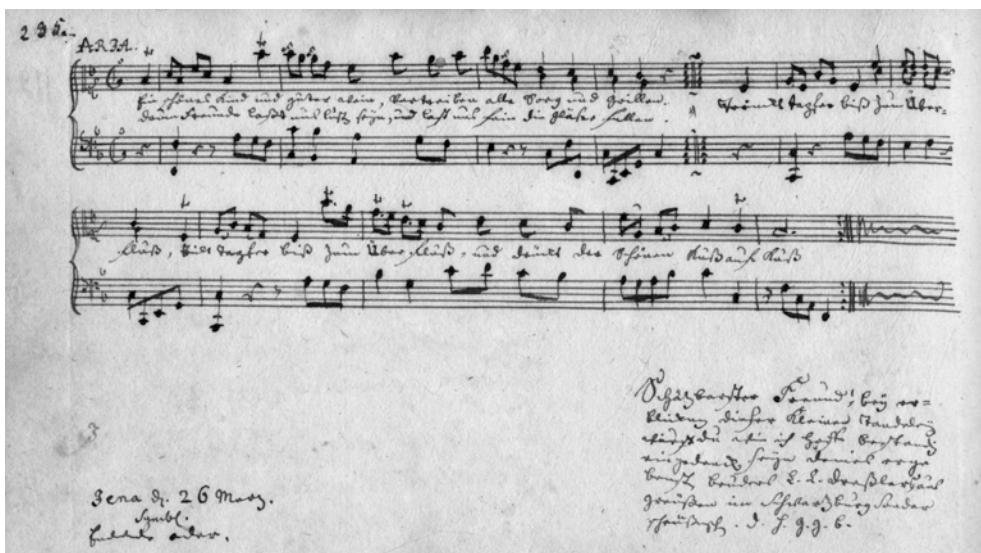
¹¹² **M. Lilenthal.** *Schediasma critico-literaria*, lk 24. Lilenthal mainib, et valitud *symbolum* ei tohiks olla liiga pikki ega kohmakas, kuid tödeb samas, et sageli ei pöörata oma valikule piisavalt suurt tähelepanu.

¹¹³ Vt **K. Viiding.** Haritlaste tunnuslaused.

¹¹⁴ Vt **R. Keil, R. Keil.** *Die deutschen Stammbücher*, lk 36–37.

omakäelised joonistused muutusid üha sagedasemaks, kuigi ka siis pöörduti sageli kunstniku poole.¹¹⁵ Kuna kunstniku teenused olid kallid, said 16.–17. sajandil albumitesse joonistamist endale lubada peamiselt aadlikud ja jõukama elanikkonna kihisindajad, näiteks juristid. Eriti rikkalikult olid illustreeritud kunstnike endi reisis-albumid. 16. sajandil olid väga levinud eelkõige vapioonised, nende kõrvale ilmusid juba varakult maaistikupildid, miniaatuurportreed, allegoorilised või olustiku-pildid, pildilised meenutused pidustustest või seiklustest jne, kuid joonistati ka embleeme. Viimased võisid pärineda mõnest trükitud embleemiraamatust, sisse-kandja võis selle ise luua või mõnel kunstnikul joonistada lasta. Embleem võis olla ka albumiomaniku soov, et sel moel oma isiklik embleemiraamat saada. Võimalik, et see soov on näiteks leitnant S. G. Hoyeri reisialbumi tekkeprotsessi tugevalt mõjutanud — tema album sisaldab kümmet embleemi, mis kõik on sarnase käega joonistatud.¹¹⁶ Eesti mäluasutustes hoitavatest reisialbumitest on Hoyeri album Andreea oma kõrval ainus, mis sisaldab embleemi. 18. sajandil ilmusid joonistuste kõrval reisialbumitesse siluettportreed, peened ja detailirohked käärilõiked ning isegi tikandid.

Piltide joonistamise kõrval kirjutati reisialbumitesse ka noote, eelkõige 18. sajandil, kuid ka 17. sajandi esimesest poolest on teada muusikapalu sisaldavaid alumeid. Võrreldes joonistustega ei olnud noodid reisialbumites kunagi nii populaarsed. Eesti mäluasutustes hoitavatest reisialbumitest sisaldab noote kuus albu-mit: Johannes Heinrich Wibbelmanni omasse, mis asub Eesti Ajalooarhiivis Narva muinsusseltsi fondis, on kirjutatud üks aaria, kuid Eesti Ajaloomuuseumis

Illustratsioon 3. Noodid Johannes Heinrich Wibbelmanni reisialbumis.

¹¹⁵ Joonistuste kohta reisialbumis vt nt **P. Loesch.** Der Freundschaft Denkmal, lk 10.

¹¹⁶ Vt EAM F 114-1/13, lk 7, 9, 13, 19, 27, 29, 35, 37, 65, 73.

hoitavad albumid peidavad endas kaanonit, poloneesi, laulu ja ekspromti.¹¹⁷ Lisaks on noodid ühes Ajaloomuuseumis hoitavas albumis osa joonistusest, ühes Rahvus-raamatukogus hoitavas albumis on noote aga kasutatud sissekandja *symbolum'*is.¹¹⁸

1.3.5. Sissekannete järjekord ja kunstiline väärthus

Reisialbumisissekanded olid tavaliselt kronoloogiliselt järjestamata, lähtuti hoopis sissekandja sotsiaalsest positsioonist: kõige ees olid tavaliselt kõrgaadlike jt kõrgemate võimukandjate pühendused, neile järgnesid ülikooliprofessorite ja kuulsate isikute sissekanded. Albumi lõpuossa jäid enamasti kaastudengite ja sugulaste pühendused. Viimaste hulgas on tavaliselt ka aadlicoost tudengite pühendused.¹¹⁹ Sissekannete selline järjestus peegeldab selgelt ühiskonna sotsiaalset struktuuri: tegemist oli seisusühiskonnaga, kus teatud seisusesse kuulumist võeti loomuliku nähtusena, Jumala ettemääratusena. 18. sajandi albumites, eriti tudengite omades, kaotas sissekandjate sotsiaalne positsioon oma algse tähtsuse, kuna vürstikodade esindajailt ning ülikooliprofessoreilt ei küsitud enam nii palju sissekandeid. Põhirõhk langes nüüd kaastudengitele.

18. sajandil muutus eriti oluliseks sissekandekohaks viimane lehekülg, kuna seda hakati pidama parima sõbra pühenduse asukohaks ning nii ei pruukinud sissekande sellisel asukohal olla mingit seost sissekandja tegeliku ühiskondliku positsiooniga. Viimane lehekülje kõrval oli ka tagumine sisekaas albumiomanike sõprade seas väga ihaldatud koht, kuhu oma pühendus kirjutada. Sageli käis albumi viimase sissekande pärast isegi omamoodi võitlus.¹²⁰

Mõned kõrgaadlikud, kõrgemad käsitöölised, nagu nt kullassepad, jne pidasid aga kahte reisialbumit. Nii toimis näiteks Braunschweigi-Lüneburgi hertsog August noorem, kogudes ühte albumisse oma sugulaste, seisusekaaslaste ja kõrgeamate ametnike pühendusi, teise aga akadeemiliste isikute sissekandeid. Pedagoogil, hilisemal Peterburi Peetri-kooli direktoril Johann Philipp Weissel oli aga lausa kolm albumit, mida ta pidas ühel ja samal ajal (18. sajandi viimane veerand) ning mida hoitakse Eesti Ajaloomuuseumis.¹²¹ Kas Weisse kasutas erinevaid albumeid eri ühiskonnakihtide esindajate pühenduste jaoks nagu hertsog August noorem, ei ole ilma lähema uurimiseta võimalik öelda. Üldine reegel oli aga siiski üks reisialbum kõigi jaoks, sõltumata sissekandja sotsiaalset positsioonist.¹²²

¹¹⁷ Vt EAA 3287-1-90, lk 235, aaria L. L. Dreßlershausi sulest. Christian Herbich kirjutas 1638. aastal Johann Arpenbecki albumisse kaanoni *a 3 voc. in unisono* (EAM F 114-1/7a, lk 316); W. E. Tiede kirjutas 1770. aastal M. H. Derlingi albumisse poloneesi (F 114-1/8, lk 213–214); Johann Adolph Lentholff kirjutas 1774. aastal Johann Philipp Weisse albumisse ühe laulu (F 114-1/10, lk 230–231); Weisse kolmandasse albumisse kirjutas 1780. aastal noodid F. K. Grosse (F 114-1/12, lk 63); D. Eriku albumisse on aga kirjutatud üks ekspromt, kuid sissekande autori nimi ei ole selgelt väljaloetav (F 275-1/739, lk 13).

¹¹⁸ EAM F 114-1/25, lk 147; RR R/W 663, l. 1.

¹¹⁹ Sotsiaalse positsiooni ja muude järjestusprintsipiide kohta vt **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 138–141; vt ka **W. Ludwig**. Der Dreißigjährige Krieg, lk 227.

¹²⁰ Vt selle kohta **R. Keil**, **R. Keil**. Die deutschen Stammbücher, lk 39–41.

¹²¹ EAM F 114-1/10....12.

¹²² **R. Keil**, **R. Keil**. Die deutschen Stammbücher, lk 34; vt ka **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 312–313.

Nii sissekannete autorite endi luuletusi kui ka joonistusi on mõnikord nimetatud diletantlikeks,¹²³ kuid varauusaja kontekstis ei ole see võib-olla kuigi õigustatud, kuna poeetika, hiljem ka kunstiõpetus, kuulus orgaaniliselt hariduse juurde ning kõrge kunstiline tase tänapäevases mõistes ei olnud reisialbumisissekannete esmane eesmärk. Reisialbumijoonistustesse nagu reisialbumitesse suhtuti kriitiliselt juba 18. sajandil, nii näiteks nimetab Zedler oma leksikonis neid halva maitsega piltideks.¹²⁴ Kellegi reisialbumisse kirjutamise peamine eesmärk, nagu eespool juba öeldud, oli kinnitada vastastikust sõprust ning tagada nõnda igavene mälestus sellest — allkirjade järgi näib viimane just 18. sajandi albumites eriti levinud olnud olevat. Lisaks sellele võib paljude pühenduste puhul näha kasvatuslikku ja harivat eesmärki, seda eriti 16.–17. sajandil, 18. sajandil aga tundub paljude reisialbumitesse kirjutajate rõhuasetus meelelahutuslike sissekannete poole kalduvat.

¹²³ Vt nt Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger. Kommentar, lk 5; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 10.

¹²⁴ **J. H. Zedler.** Grosses vollständiges Universal-Lexicon, Bd. 39, col. 1063.

2. ADAM ANDREAE ELUST JA TEGEVUSEST

2.1. Elukäik

Adam Andreae sündis 6. aprillil 1672 Riias. Tema isa Jürgen Andreae oli Poolast pärit köösner; ema Caecilia Roseni jaoks oli abieli J. Andreaega juba kolmas. Milline oli C. Roseni sotsiaalne staatus, ei ole teada, kuid võib oletada, et ta oli pärit kas kaupmeeste või käsitöölise seast. Adam Andreae õpingutee enne ülikooli erineb enamiku protestantlike baltlaste omast. 1684. aastal immatrikuleerus Andreae Riia lütseumisse, kus loeti heebrea, kaldea, süuria ja kreeka keeles piiblitekste, Vergiliuse „Aeneist“ ja „Eklooge“, Cicero kirju Atticusele, Curtiust, Caesari kodu-sõja-kommentaare, Cornelius Nepost, aga ka Jan Amos Komenský „Orbis sensualium pictus’t“ ja Mathurin Cordier’ „Colloquia scholastica’t“. Ladina keele õppimisel kasutati aga endiselt veel ka Donatust. Lütseumis õpiti moraali, dogmaatikat, katekismust, piiblilugusid, loogikat, retroorikat, ajalugu, geografiat, loeti klassikalisi autoreid ning ajalehti.¹²⁵ Riia lütseumil oli 17. sajandi lõpul kohalikule elule suur mõju, eelkõige seal õppinud isikute kaudu — nii õppis seal Andreaega umbes ühel ajal tema sõber, Liivimaa tulevane kindralsuperintendent Heinrich Bruiningk, kes kirjutas hiljem Wittenbergis ka Andreae reisialbumisse.

1688. aastal siirdus Andreae Vilniuse ülikooli. Millistel asjaoludel Andreae Vilniusesse siirdus, ei ole teada. Üks reisialbumisissekanne töendab, et Andreae õppis seal veel 1690. aasta paiku. Nimelt saatis Rootsri kuningas Karl XI sel aastal Poolasse ja Leetu aadlimehe, Uppsala ülikooli endise professori Gustaf Peringer-Lilliebladi, kes osutab oma hilisema, 1699. aasta sissekande allkirjas enda ja Andreae varasemale kohtumisele Vilniuses: *Vilna ante hos novem annos familiaritatem* [pärast tutvust üheksa aasta eest Vilniuses]. Mis asjaoludel Peringer-Lillieblad ja Andreae Vilniuses kokku puutusid, ei ole teada.¹²⁶ Andreae ise oli ortodoksne luterlane, nagu ilmneb tema dissertatsioonist, kuid siinjuures tasub esile tuua üks märkimisväärne pisiasi. Nimelt oli Vilniuse ülikool katoliiklik — tavalliselt lubati katoliiklikeesse või kalvinistlikeesse ülikoolidesse neid protestante, kes olid oma usukindlust mõnes protestantlikus ülikoolis juba töestanud, Andreae aga tegi seda sisuliselt gümnaasiumiõpingute ajal. Samas on teada, et 17. sajandi teisel poolel, umbes 15. aastat enne Andreae suundumist sina, olid protestandid Vilniuse kolleegiumis resp. ülikoolis täiesti aktsepteeritud.¹²⁷

1691. aastal oli Andreae Riia gümnaasiumi nimekirjas ja osales 1691.–1692. aastal sealsete professorite Johannes Breveri ja David Caspari eestvedamisel Riia kirjanduselus. Seda töendavad neli leinatrükist, kus nimetatud professorite ja teiste gümnasistide kõrval on ära trükitud Andreae saksakeelsed luuletused.¹²⁸ Osal neist kaasõpilastest (Statius Grünwald, Melchior Dreiling, Michael von Diepenbrock,

¹²⁵ Riia lütseumi kohta vt **K. Tiersch.** Deutsches Bildungswesen, lk 45.

¹²⁶ Vt l. 86. Peringer-Lilliebladi uurimisreisi asjaolude kohta vt lähemalt **É. Á. Csató.** Karaim studies at Uppsala. Siinjuures on aga huvitav märkida, et Andreae gümnaasiumiaegse õpetaja David Caspari tundis samuti huvi karaiitide vastu, vt samas, lk 70.

¹²⁷ Vt **A. Pöldvee.** „Lihtsate eestlaste ebauskombed“, lk 162; üldiste olude kohta Leedu aladel vt samas lk 165.

¹²⁸ Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12, nr 1128, 1131, 1141, 1151.

Gustav Moritz Wagner) lasi Andreeae hiljem, ülikooli ajal oma reisialbumisse kirjutada. Riia gümnaasiumis oli tavaks, et õpilased pidasid professorite juhendamisel avalikke disputatsioone ja kõnesid, mis enamikel juhtudel ka trükiti, kuid Andreeae omi ei ole teadaolevalt säilinud. Samuti ei ole teada, kas Andreeae pidas gümnaasiumi lõpetamisel traditsioonilise lahkumiskõne (*oratio valedictoria*). 1678. aastal taasavatud Riia gümnaasium toimis täielikult Saksa eeskujude järgi, teatavad humanistlikud jooned olid veel alles, kogu õpetus käis range õppe- ja tunniplaanil alusel. Et gümnaasiumi eesmärk oli rahuldada vajadust kohalike haritlaste järelle, olid õppplaanis teoloogilised ja filosoofialoengud, kuid nende kõrval õpetati ka loodusteadusi, õigusteadust, füüsikat ja kosmoloogiat ning matemaatikat. Kuigi ladina keel oli määratud õpingute keeleks, kasutati ka saksa keelt, eelkõige katekismusetundides.¹²⁹ Sarnaselt lütseumiga oli ka Riia gümnaasiumil väga suur mõju kohalikule (vaimu)elule.

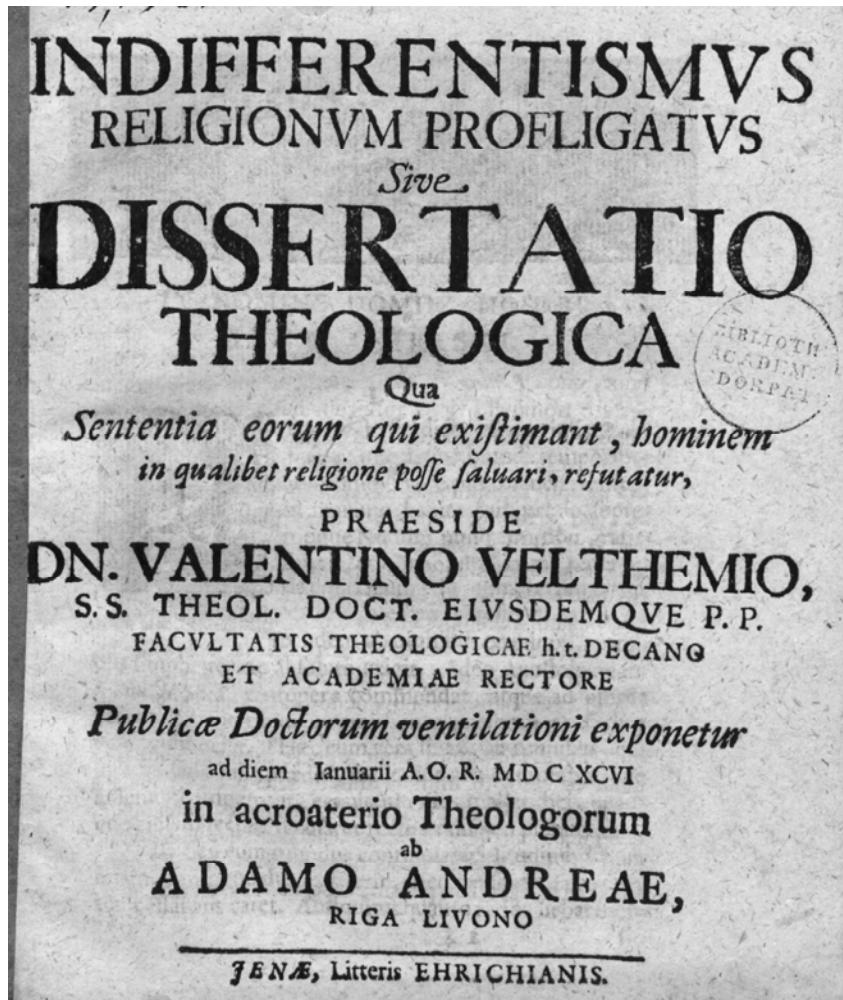
1693. aastal immatrikuleerus Adam Andreeae Jena ülikooli teoloogiateaduskonda, kus kaitses 1696. aasta jaanuaris professor Valentin Veltheimi eesistumisel enda koostatud dissertatsiooni religioonide sarnasusest.¹³⁰ Tiitellehelt ei selgu, mis kuupäeval dissertatsiooni kaitsmine toimus; ei ole aga võimatu, et see leidis aset just samal ajal, kui Andreeae palus Veltheimil oma reisialbumisse kirjutada (21. jaanuar). Jenast siirdus Andreeae samal 1696. aastal edasi Wittenbergi ülikooli. Arvo Teringu andmeil disputeeris Andreeae seal magistrikraadi saamiseks 28. aprillil 1696. Wittenbergis magistrikraadi omandamisele osutab ka reisialbumisissekanne Johannes Liebigilt, kes Andreeat sel puhul õnnitleb — *Ingenii sui opibus Nobilissimo atque Doctissimo Dn. Possessori gloriam et tum Honorem Magisterialem et quaerenti et dignissime consecuto, pro ut ex animo sincero gratulatur* [Oma vaimuannetelt kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale isand omanikule, kes püüdleb kuulsuse ja ka magistrikraadi poole ning on selle kätte saanud, nii nagu puhtast südamest teda õnnitleb....] —, kuid tema sissekanne päri neeb juba 25. aprillist.¹³¹ Millal täpselt Andreeae magistrikraadi omandas ja mis teemal, ei ole teada, kuna tema magistridissertatsiooni või -disputatsiooni ei ole seni õnnestunud leida. Küll aga on Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus hoiul Wittenbergi poetikaprofessori ja filosoofiateaduskonna dekaani Johann Christoph Wichmannshauseni patent 29. aprillist 1696, millega omistati magistrikraad 51 isikule, nende hulgas kolmele liivimaalasele: Adam Andreeale ja Statius Grünwaldile Riiaast ning Gustav Moritz Wagnerile Mälplilsist (Lemburg) — kaks viimast kirjutasid ka Andreeae reisialbumisse. Samal päeval omistati magistrikraad ka Caspar Hornigile ja Johannes Liebigile Bratislavast ning nemadki on Andreeale mõne

¹²⁹ Vt **K. Tiersch.** Deutsches Bildungswesen, lk 46–47.

¹³⁰ Indifferentismus religionum profligatus, sive Dissertatio theologica: qua sententia eorum qui existimant, hominem in qualibet religione posse salutari refutatur, praeside Valentino Velthemo, S.S. Theol. Doct. eiusdemque P. P. facultatis theologicae h.t. decano et academie rectore publicae doctorum ventilationi exponetur ad diem Ianuarii A.O.R. M.DCXCVI in acroterio Theologorum ab Adamo Andreeae, Riga Livono auctore respondentе. Jena 1696 [Göttingen, Jena, Tartu ülikooli raamatukogu].

¹³¹ Johannes Liebigi sissekannet vt l. 158; **A. Tering.** Lexikon der Studenten. Kuna kraadiomandamine oli kulukas ettevõtmine, võib oletada, et Andreeae sai selleks kas mõnelt eraisikult või institutsioonilt majanduslikku toetust. Kraadikaitsmise kulude kohta Wittenbergi ülikoolis vt **A. Tering.** Eesti-, liivi ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 510–514, eriti lk 510 ja 512.

rea mälestuseks jätnud.¹³² Grünwaldi, Andreeae ja Wagneri promoveerimise puhul on neile õnnitluse kirjutanud ja trükkida lasknud kõik toona Wittenbergis õppinud kaasmaalased (*die sämblichen allhier studierende Lands-Leute*), kuid kes täpselt, see trükisest ei selgu. Grünwaldi promoveerimise auks on aga trükitud eraldi kogumik, mis sisaldab kahekso Wittenbergi professori, ühe kirikuõpetaja ning viie kaastudengi õnnitlusi.¹³³ Kas taoline kogumik ka Andreeae auks koostati, ei ole teada. Promotsioonidele järgnes tavaliselt mõni koosviibimine, mille puhul on oletatud, et need pakkusid soodsas võimaluse kellegi albumisse kirjutada.¹³⁴ Andreeae puhul ei näi see paika pidavat: 1696. aasta aprillis kirjutas Wittenbergis tema albumisse ainult Liebig, järgmised sissekanded on aga pärit juba mai lõpust.

Illustratsioon 4. Adam Andreeae dissertatsiooni tiitelleht.

¹³² Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 13, nr 2033.

¹³³ Samas, nr 2035, 2034.

¹³⁴ Vt G. Heß. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 112–113.

Andreae õpingutest erinevates gümnaasiumides ja ülikoolides ning neile järgnenud õpingureisist (*Bildungsreise, peregrinatio academica* või *docta*) võib järel dada, et käsitöölise ametist hoolimata oli tema isa piisavalt jõukas, et poega nii kodu- kui ka välismaal koolitada. Võimalik, et osa õpingukuludest kattis näiteks Riia rae või mõni erakapitalil põhinenud stipendium, mida Riias oli suhteliselt arvukalt,¹³⁵ kuid seni puuduvad selle kohta andmed.

Pärast ülikooliõpinguid pöördus Andreae Hamburgi ja Miitavi kaudu tagasi Riiga, kust suundus õige pea Rootsi. Stockholmis olles jutlustas ta 1699. aastal kuningas Karl XII ees ning samal aastal siirdus Taani kaudu kuninglikule Preismaale. Johann Brockhausen ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks 1699. aastal Stockholmist Riiga saadetud luuletuse lõpus osutab Andreae tõsiasjale, et ta jäääb tükiks ajaks Liivimaalt eemale:

*Jch bin der, der ich war, an einem jeden Ohrte,
Ob gleich mein Schicksal mich noch wunderlich umbtreibt,
Drumb: kan das Aug gleich nicht sich an deim [!] Glück ergötzen,
So sey das treue Hertz an meiner Augen Statt;
Mein Dienst-verpflicht Gemüht mag es so lang ersetzen
Biß meine Pilgrimschafft ein End genommen [hatt.]*¹³⁶

Liivimaa pastorileksikoni järgi oli Andreae 1700. aastal Riias,¹³⁷ kuid reisialbumis Riia-sissekanded sellest ajast puuduvad, Riias-käigule osutab vaid Thorni gümnaasiumi professori Martin Bertleffi allkiri.¹³⁸ Mis põhjusel Andreae Riiga läks, ei ole teada. Löplikult aga naasis Adam Andreae Liivimale alles 1701. aasta kevadel: 6. oktoobril 1701 ordineeriti Andreae Pärnus krahv Fröhlichi rügemendi vaimulikuks. Võimalik, et siin on silmas peetud Rootsi sõjaväelast kindralleitnant Carl Gustav Fröhligit (Carl Gustaf Frölich), kes määratigi 1700. aastal Riia kuberneriks ning 1702. aastal kindralkuberneriks. Kuna Christian Kelch oma kroonikas Fröhligi liikumisi Põhja-Liivimaal ei kajasta, ei ole ka võimalik öelda, kuidas ja mis põhjustel Andreae mõne oma reisialbumisse kirjutanuga kokku puutus; Fröhligi sissekannet tema album aga üllataval kombel ei sisalda.

Kui magistrikraadi omadamise kohta on Andreae reisialbumis jälg olemas, siis sellised tähtsad sündmused nagu kuninga ees jutlustamine, ordineerimine ja uude ametisse kutsumine tema albumis ei kajastu.

¹³⁵ Stipendiumide kohta Riias vt nt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 572–579.

¹³⁶ Das glücklich gefesselte Hertz: Ma olen igas paigas see, kes ma ikka olen olnud, ehkki mu saatus mind veel imepäraselt tagant sunnib, seepärast, kuigi mu silmad ei saa kohe sinu õnnest rõõmu tunda, siis olgu ustav süda mu silmade asemel, minu teenistusvalmis süda asendagu seda seniks, kuni mu rännakud on jõudnud lõpule.

¹³⁷ Vt Die evangelischen Prediger Livlands, lk 154.

¹³⁸ Vt l. 89p: *Paucis hisce Clarissimum dn. Possessorem in patriam properantem....* [Nende vähestega soovis kõige kuulsamat kodumaale kiirustavat omanikuisandat....].

1702. aastast kuni oma surmani 1709. aastal oli Andreeae Riia Püha Jüri kiriku pastor.¹³⁹ Ühe Andreeae surma puhul avaldatud leinatrükise tiitellehe järgi kutsuti ta sellesse ametisse 28. märtsil 1702.¹⁴⁰ Püha Jüri kirik Riia eeslinnas oli Andreeae teenistusajal puukirik: 1700. aastal oli vana hoone poolakate lähenedes õhku lastud ja uus hoonegi ei püsitud kauem kui 1710. aastani. Ka kogudus ei olnud Neil rahututel aastatel kuigi suur, kuna 1700. aasta algul oli eeslinn poolakate hirmus maha põletatud ja sama aasta augustis-septembris piirasiid Riiat Poola väed.¹⁴¹ Professor ja inspektor D. Eberhard osutab oma leinaluuletuses, et Andreeae alustas kiriku ülesehitamist, kuid ei jõudnud selle täielikku valmimist ära oodata.¹⁴² Teise, ooberst C. G. Clodt von Jürgensburgile omistatud leinatrükise järgi näib aga kirkuhoone Andreeae surma ajaks valmis olnud olevat, sest ta osutab seal kantslile, kust peagi keegi teine jutlust peab.¹⁴³

5. mail 1704 abiellus Andreeae Riias kaupmehetütre Hedwig Voltersiga. Selle sündmuse puhuks trükiti vähemalt neli erinevat pulmakogumikku, millest kõigist on säilinud rohkem kui üks eksemplar, kõik hoiul Läti erinevates mäluasutustes.¹⁴⁴ Ühe nimetatud kogumikest koostasid ja lasid Riias trükkida mõned Thorni kodanikud, kes identifitseerisid end kui *fautores et amici Thorunenses* [soosijad ja sõbrad Thornist] ja kellest kolm olid varem ka Andreeae reisialbumisse kirjutanud. Abielust Hedwig Voltersiga sündis Andreeale kaks poega, Melchior ja Georg Christoph, kellest vähemalt üks, Georg Christoph, elas täisealiseks ja temast sai 18. sajandi esimesel poolel Riia raehärra.¹⁴⁵ Adam Andreee suri 11. mail 1709 38aastaselt ja maeti 18. mail Riia Peetri kirikusse. Tema surma põhjus ei ole teada, 1709. aastal puhkenud katkuepideemiat ega näljahäda selleks pidada ei saa, sest need saabusid alles koos oktoobris Riiat piirama asunud Vene vägedega. Riia toomkiriku pastor ja konsistooriumi assessor Arnold Fuhrmann osutab oma

¹³⁹ Vt Die evangelischen Prediger Livlands, lk 154; **A. Tering.** Lexikon der Studenten; **J. Fr. von Recke, K. E. Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon I, lk 37; EAA 1394-1-99, Adam Andreeae reisialbum.

¹⁴⁰ Traur- und Trost-Gedancken; Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 13, nr 1381.

¹⁴¹ Riia Püha Jüri kiriku ja koguduse kohta vt **C. A. Berkholz.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen, lk 124–135, eriti aga lk 125–126.

¹⁴² Traur- und Trost-Gedancken: *Der Seelige fing an Kirch, Hauß und Hoff zu bauen, / Doch eh' Er solche kont im vollen Wesen schauen, / Wird Er, wie eine Bluhm, vom Tode abgemit* [Õndsakssaanu hakkas kirikut, kodu ja pastoraati (?) ehitama, ent enne, kui ta jõudis neid täies ilus näha, noppis surm ta nagu lilleöie].

¹⁴³ Auff den Unverhofften und frühzeitigen Todt: *Noch grösster war mein Leid die Kirche anzusehen; / Die Cantzel, so recht war die Thür zu GOTtes Reich. / Ich sagte weinend: Bald wird hier ein Andrer stehēn: / GOT zeige uns die Gnad, er sey Andreeae gleich* [Veel suurem oli mu valu, nähes kirikut [ja] kantslit, nii töeline oli uks Jumala riiki. Ma ütlesin nuttes: „Peagi seisab siin keegi teine; Jumal, ole meile armuline, et ta oleks Andreeae vääriline]; vrd ka konsistooriumi assessori ja toomkiriku pastori Arnold Fuhrmanni leinaluuletust, kus muu hulgas on juttu ka Andreeae viimaste päevade tegemistest (Traur- und Trost-Gedancken, lk A2)].

¹⁴⁴ Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12–13, nr 3–6, 303–306, 1330–1332, 1421.

¹⁴⁵ Leinakogumiku „Traur- und Trost-Gedancken“ lõpus on Melchior ja Georg Christoph Andreeae nimel võõra sulega, st anonüümse autori kirjutatud luuletus; Georg Christoph Andreeae kohta vt **A. Tering.** Lexikon der Studenten.

leinaluuletuses Andreeae surma asjaoludele. Tema järgi saabus surm kiiresti ja ootamatult: veel pühapäeval olevat Andreeae edukalt jutlust pidanud ja armulauast osa saanud, ka kolmapäeval olevat ta hoolsalt tätnud oma ametikohuseid, kuid siis jäänud ta rammetuks ja haigeks ning surnud. Katlakalnsi ja St. Olai kiriku pastor Hermann Müller osutab oma leinaluuletuses Andreeae surma-aimdusele pärast tolle ühe lähedase sõbra surma. Riia gümnaasiumi teoloogia- ja heebrea keele professor ning toomkooli inspektor Daniel Eberhard toob oma luuletuses aga välja, et ükski ravim ei suutnud tema surma eemale hoida.¹⁴⁶ Andreeae ootamatu surma motiiv kerkib esile paljudes teisteski luuletustes, nagu ka Clodt von Jürgensburgile omistatud trükise tiitellehel.

Andreeae surma puhul trükiti Riias vähemalt kolm leinatrükist,¹⁴⁷ milles ühe autorsus on omistatud ooberst C. G. Clodt von Jürgensburgile, kes nimetab Andreeat oma hingekarjaseks ja pihiisaks (*Beicht-Vatter*). Georg Caspari on oma leinaluuletuse motoks kirjutanud *Math. XXV, Vers 23*.¹⁴⁸ Töenäoliselt taheti sellega iseloomustada tema elu ja tegevust jumalasulasesena, kuid tegemist võis olla ka traditsioonilise kirjakohaga, mida kasutati leinatrükistes ja -jutlustes. Kolmanda leinatrükise tiitellehelt võib aga leida moto *Mors omnia solvit* [Surm lõpetab kõik].¹⁴⁹ Andreeae elumotoga ei ole töenäoliselt ei üks ega teine seotud, ehkki Thorni seeniori Paul Hofmanni sissekande allkirja põhjal oli selle teemaks surm ja surmaks valmistumine.¹⁵⁰

2.2. Kirjanduslik tegevus ja teoloogilised vaated

Senistel andmetel kirjutas Andreeae ainult saksakeelset juhuluulet — humanistliku haridustraditsiooni tugevusest lähtudes oli see võrdlemisi tavatu —, teistes žanrides teoseid peale dissertatsiooni tema sulest teada ei ole. Andreeae gümnaasiumi-õpingute juures sai osutatud tema osalusele Riia kirjanduselus. Sellest ajast on temalt teada neli saksakeelset leinaluuletust. Riia kirjanduselus osales Andreeae ka edaspidi. 1697.–1698. aastast on teada viis leinatrükist, mis sisaldavad Statius

¹⁴⁶ Die Sonntags-Predigt war zuletzt vom guten Hirten, / Die Er gehalten hat mit grossem Ruhm und Preiß: / Da Er sich ließ zugleich im Abendmahl bewirthen, / Auch an dem Mittwoch ließ Er sehn den Ampes-Fleiß. Drauff wird Er matt und krank, und ist auch wohl gestorben! (Traur- und Trost-Gedancken, lk A2); Neulich wie sein treuer Freund durch den Todt von hier genommen / Konte er Betrüniß voll fast nicht zu sich selber kommen. / Biß er einen Todtent-Kopff schrieb in dem Calender an / Umb zu zeigen daß er bald gehen müste gleiche Bahn (Samas, lk B verso); Ja keine Artzeney kont halten ihn zurück (Samas, lk A2 verso).

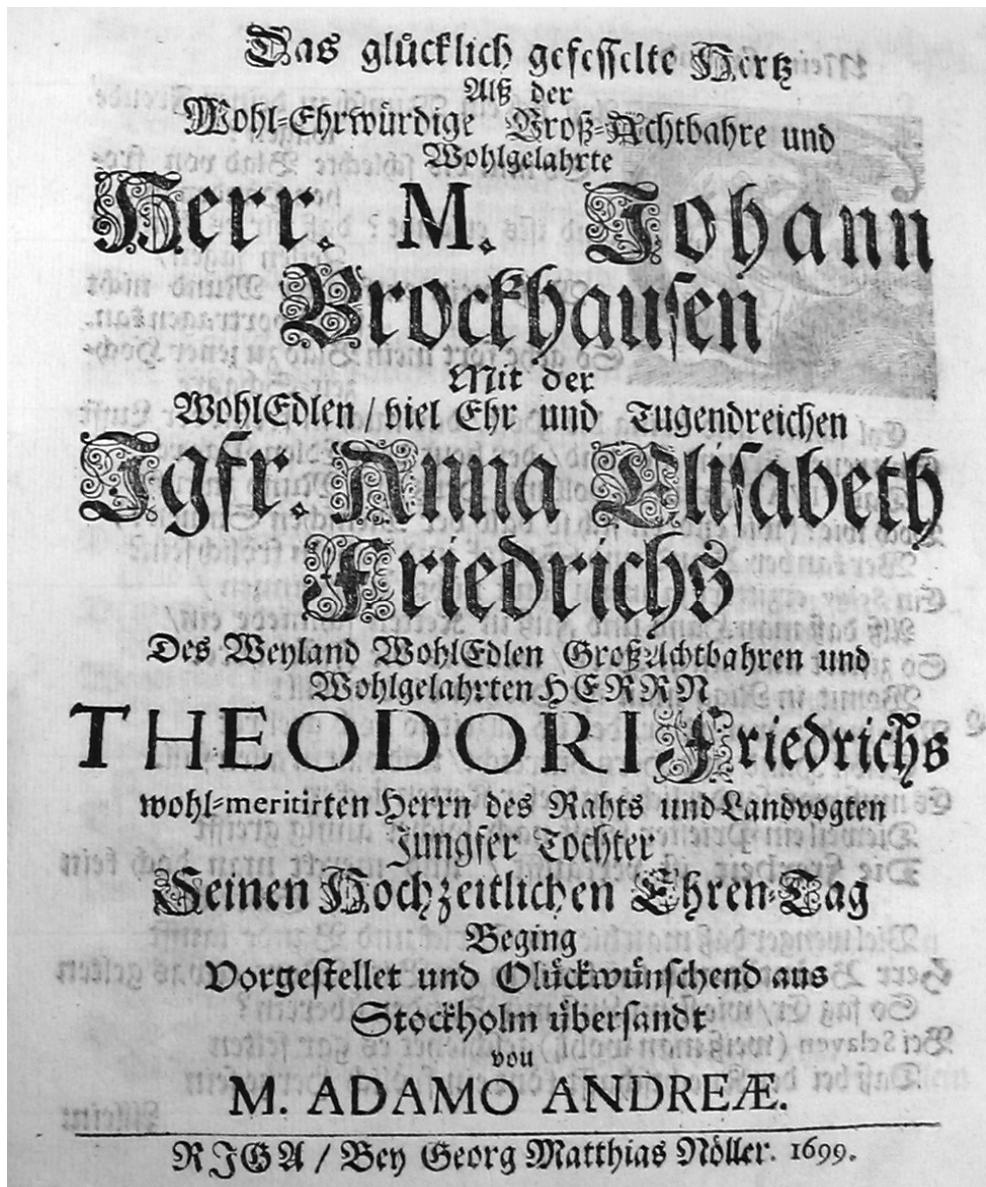
¹⁴⁷ Andreeae auks trükitud leinakogumikud: Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 13, nr 1381–1383, 1420; Auff den Unverhofften und frühzeitigen Todt; Den Abriß eines treuen Seelsorgers; Traur- und Trost-Gedancken.

¹⁴⁸ Ey du frommer und getreuer Knecht, du bist über wenigem getreu gewesen, ich will dich über viel setzen, gehe ein zu deines Herren Freude [[Ta isand lausus talle:] „Tubli, sa hea ja ustav sulane, sa oled olhud ustav pisku üle, ma panen su palju üle. Mine oma isanda rõõmu-peole!“] (Den Abriß eines treuen Seelsorgers).

¹⁴⁹ Vt Traur- und Trost-Gedancken.

¹⁵⁰ Vt 1. 58.

Grünwaldi ja Adam Andreae saksakeelseid luuletusi.¹⁵¹ Kuigi ühegi nende trükkimise aega ega kohta ei ole märgitud, võib oletada, et seda tehti siiski Riias. 1699. aastal aga saatis Andreae Stockholmist oma õnnitlused Johann Brockhausen ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks ning lasi need Riias trükkida.¹⁵²

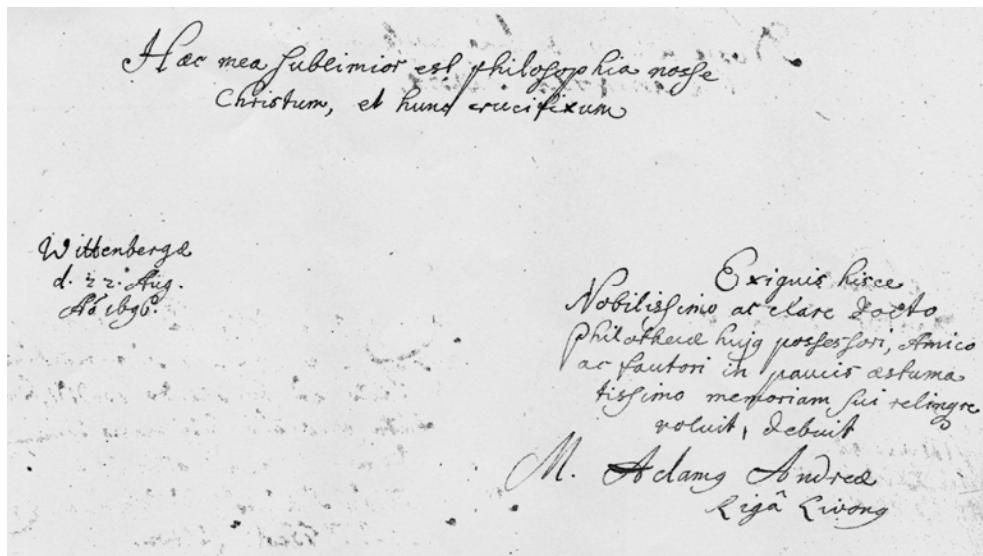
Illustratsioon 5. Johann Brockhausen ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks pühendatud trükise tiitelleht.

¹⁵¹ Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12–13, nr 1210, 1225, 1229, 1243, 1246, 1718, 2643.

¹⁵² Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 13, nr 2513.

Brockhausen kuulus Wittenbergis Andreaega samasse sõpruskonda ning kirjutas ka tema reisialbumisse. 1701. aastast on säilinud Andreae koostatud saksakeelne leinatrükis Riia pastori ja superintendenti Johannes Breveri auks. 1707. aastast on aga säilinud leinakogumik Catharina von Oettingeni auks, mis sisaldab Andreae saksakeelset luuletust.¹⁵³ See kogumik on pühendatud Catharina abikaasale Johann von Oettingenile, kes oli Riia bürgermeister ning kelle üks poeg, Georg S. von Oettingen, kirjutas Andreae reisialbumisse, teise pojaga aga õppis Andreae koos Riia gümnaasiumis.¹⁵⁴ Ka superintendent Breveril oli Andreae palunud oma albumisse kirjutada. Brockhauseni ja Oettingeni näitest selgub, et Andreae hoidis mõne isikuga sõprussuhteid ka pärast ülikooli. Juhutrükiste kataloogi „Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums“ Breslau, Thorni, Elbingi ja Königsbergi köidete järgi ei ole Andreae kuninglikul Preisimaal peatumise ajast teada ühtegi trükist, kuhu ta oleks midagi kirjutanud — arvestades seal viibitud perioodi pikkust ning Riia kirjanduselus osalemist tundub see pigem ootamatu. Ka ülikooliõpingute ajast ei ole teada ühtegi tema juhuluuletust.

Teistlaadi infokild on Adam Andreae sisestanne 22. augustist 1696 oma sõbra Heinrich Bruiningki reisialbumis: *Haec mea sublimior est philosophia nosce Christum, et hunc crucifixum* [See on minu ülim filosoofia: tunne Kristust ja tema ristilöömist].¹⁵⁵ See on ainus teadaolev reisialbumisisestanne Andreae sulest. Nagu eespool öeldud, ei ole Andreae oma pühendusele elumotot lisanud ja seega ei ole võimalik kindlalt öelda, kas tal see üldse olemas oli. Tõenäoliselt siiski oli, nagu ilmneb Thorni konsistoriumi seeniori Paul Hofmanni sisestanne allkirjast

Illustratsioon 6. Adam Andreae sisestanne Heinrich Bruiningki reisialbumis.

¹⁵³ Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12–13, nr 1270, 1367.

¹⁵⁴ Oettingenide kohta vt **A. Tering**. Lexikon der Studenten; vt ka Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12, nr 1128, 1131.

¹⁵⁵ LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 540.

Andreae reisialbumis.¹⁵⁶ Toodud ladina- ja saksakeelsed mõtted surmast peaksid Hofmanni hinnangul olema kõigi kristlaste tõotuspälved. Andreae kirjutatu lähte-kohaks on küll salm Pauluse esimesest kirjast korintlastele — *non enim iudicavi scire me aliquid inter vos nisi Iesum Christum et hunc crucifixum* —, kuid tsitaat ise on kergelt muudetud kujul pärit ühest Clairvaux' Bernard'i jutlusest. Johann Ulrich Henrici, ungarlase Ferenc Pápai Párizi ning mitmed teised 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi albumid annavad tunnistust, et Andreae valitud tekstikatke oli reisialbumites laiemalt kasutusel, sh elumotona. 18. sajandi algul oli sarnane mõte *Optima mihi Philosophia est, Nosse Christum Crucifixum* [Minu parim filosoofia on tunda ristilöödud Kristust] Halle ülikooli filosoofiaprofessori Michael Alberti *symbolum*.¹⁵⁷ Millisest eeskujust Andreae oma sissekannet kirjutades lähtus, ei ole seni õnnestunud tuvastada, kuid nii Andreae kui ka teiste reisialbumite puhul peaks see väljendama pühenduse autori sügavat religioossust — motiiv, mis nii reisialbumisissekannetes kui ka *symbolum*'ites oli väga tavalline. Kuidas aga Andreae pühendusteksti tõlgendada? Kas ja kuidas see peegeldab tema teoloogilist maailmavaadet? Valitud pühendustekst on neile küsimustele üheselt vastamiseks liiga napp ja üldsonaline, kuid võib oletada, et Andreae oli siiski ortodoksne luterlane, kuigi ka pietist võis sellise mõtte kirjutada. Urmas Pett oletab, et valitud tekst võib osutada ka Martin Lutheri ristiteoloogiale (*theologia crucis*). Walther Ludwig aga osutab, et ainuüksi Wittenbergi ülikooli kui protestantluse kantsi immatrikuleerimine annab tunnistust luterlikust/protestantlikust usutunnistusest.¹⁵⁸ Oma pühenduse allkirjas nimetab Andreae Bruiningkit kõige hinnatumaks sõbraks oma väheste sõprade seas ja soosijaks — siin peegeldub ühelt poolt Andreae isiksus, teisalt aga kinnipidamine traditsionilistest vormelitest ja fraasidest, mida ajast aega reisialbumisissekannete allkirjadest on kasutatud.

Kui Andreae pühendus Bruiningki albumis tema teoloogilisi vaateid täpselt ei selgita, siis tema dissertatsioon ei jäta kaksipidi arvamust: *nullam aliam esse religionem veram ac salutificam praeter nostram, quam Lutheranam hodie vocant, eamque ita vocari non modo patimur, sed et ipsi iure meritoque vocamus Nullam religionem praeter Lutheranam esse veram religionem ex hoc fundamento cum Deo tuebimur, quod nulla praeter nostram sit religio, quae non foveat errores vere fundamentales, hoc est fundamentum fidei prorsus evertentes* [Ükski teine religioon ei ole töeline ega päästmist toov peale meie oma, mida tänapäeval kutsutakse luterluseks; me mitte ainult ei luba seda nii kutsuda, vaid kutsume seda õigusega ja teenitult ka ise nii Selle põhjal peame me koos Jumalaga silmas, et peale luterluse ei ole ükski teine religioon töeline, kuna kõik religioonid peale meie oma

¹⁵⁶ Vt 1. 58.

¹⁵⁷ Vt 1Kr 2:2: Sest ma otsustasin teada teie keskel ainuüksi Jeesusest Kristusest ja temast kui ristilöödust; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 119–120; Bernhardus Clarevallensis, *Sermones in Cantica Canticorum*, 43.4: *haec mea sublimior interim philosophia, scire Jesum, et hunc crucifixum* (Patrologia Latina, 183, col. 995); <http://ppf.mtak.hu/en/090a.htm> (15.01.2011); **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 139. Eesti-keelsed piiblitsitaandid siin ja edasipidi pärinevad 2000. aasta väljaandest: Piibel. Vana Testament. Apokrüfid. Uus Testament. Tallinn 2000.

¹⁵⁸ Urmas Pett kiri autorile, 14. detsember 2010; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 51–52.

soosivad põhimõttelisi eksimusi, s.t selliseid, mis hävitavad usu täiesti].¹⁵⁹ Nende hulgas, kelle usk ei ole õige, nimetab Andreeae katoliiklasi, kalviniste ja sotsiniaane (*sociani*), kusjuures kalviniste näib Andreeae neist kõige hullemaks pidavat. Ta leiab, et ükski kristlik usuvool ei kannata välja võrdlust luterlusega.

Nagu teada, peegeldab isiklik raamatukogu võrdlemisi hästi selle omaniku vaimseid huvisid. Õpingute, reiside, ameti ja mõningase kirjandusliku tegevuse kõrval on nüüdseks selgunud paar teabekildu Andreeae isikliku raamatukogu kohta. Nimelt on Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus koostamisel vanaraamatute omanike kataloog. Praeguse seisuga on säilinud vähemalt kaks Andreeale kuulunud raamatut. Esimene neist on Rostocki kuulsa professori, hilise reformatsiooni esindaja David Chytraeuse „Onomasticon theologicum“ (Wittenberg 1598), biograafiline leksikon piiblitegelaste, pühakute, märtrite jt kohta, kuhu Andreeae on oma käega kirjutanud märkuse *Ex bibliotheca M. Adami Andreeae past. Georg. 1705* [Jüri kiriku pastori, magister Adam Andreea raamatukogust, 1705].¹⁶⁰ Teine raamat tema kogust on Itaalia teoloogi, unitaristliku usuliikumise ühe juhtfiguuri Fausto Sozzini (Faustus Socinus) kommentaar apostel Johannese esimesele kirjale „Commentarius in Epistolam Johannis Apostoli primam“ (Racoviae 1614).¹⁶¹ Need kaks väga erinevat raamatut väga erinevate teoloogiliste vaadetega autoritelt peegeldavad mõneti ka Andreeae reisialbumi sissekandeid, nende kohta vt altpoolt 3. peatükki.

Ühe väärtsusliku teabekillu Andreeae isiku kohta võib leida ka Valentin Veltheimi järelsõnast tema dissertatsioonile. Oma laadilt on see traditsiooniline propemtiliste detailidega proosapanegüürika,¹⁶² nagu neid õpingute lõppu markeerivate väitekirjade juurde kirjutati, kuid siit saame muuhulgas teada, et Andreeae läks Jenasse Veltheimi juurde õppima oma Riia gümnaasiumi aegse õpetaja David Caspari soovitusel.¹⁶³ Olgu siinkohal ära toodud Andreeae lugupidavad sõnad oma õpetaja David Caspari kohta: *Vir plurimum reuerendus et excellentissimus DN. M. Dauid Caspari, Pastor in dilectissima patria mea de ecclesia, quam Deus sanguine proprio sibi acquisiuit, meritissimus inque singulos dies egregie merens, Praeceptor ac Patronus meus colendissimus* [Isand magister David Caspari, kõige auväärsem ja kõige silmapaistvam mees, minu kõige armastatuma isamaa selle kiriku kõige teenekam pastor, mille Jumal oli oma verega endale nõudnud, teenekaim, kes väärrib erakordset oma elupäevade lõpuni, minu kõige austusväärsem õpetaja ja patroon].¹⁶⁴ Veltheim osutab oma järelsõnas ka Andreeae patroonidele, ehkki mitte nimepidi. Täpsemat infot patroonide kohta ei leia ka dissertatsiooni eesosa pühendussõnatest, mis olid 17. sajandi disputatsioonidele jm akadeemilistele pisitrükistele muidu nii iseloomulikud. Ent Andreeae enda sõnatest selgub

¹⁵⁹ **A. Andreea.** Indifferentismus religionum profligatus, lk 9–10.

¹⁶⁰ LU AB F 12/2.

¹⁶¹ LU AB F 12/2 G3. Info eest selle kataloogi koostamise ning Andreeale kuulunud raamatute kohta tänan juhendaja Kristi Viidingut.

¹⁶² Propemtikonide motiivika kohta vt **K. Viiding.** Die Dichtung neulateinischer Propemptika, lk 64–85.

¹⁶³ Vt **A. Andreea.** Indifferentismus religionum profligatus, lk 30; vrd ka Veltheimi sissekannet Andreeae albumis, l. 21.

¹⁶⁴ **A. Andreea.** Indifferentismus religionum profligatus, lk 17. Sarnaselt Veltheimiga nimetab Andreeae Casparit oma *praeceptor’iks!* Caspari sissekannet Andreeae albumis vt l. 55.

vähemalt üks tema patroone, David Caspari. Samuti ei ole teadaolevalt säilinud tema magistridissertatsiooni või -disputatsiooni, mis võiks sellele küsimusele valgust heita. Järgnevas olgu aga ära toodud Veltheimi kiidusõnad kogu nende ulatuses.

Ad eximum et clare doctum DN. Auctorem Respondentem, SS. Theologiae Cultorem strenuum, Auditorem frequentem ac indefessum, Fautorem ac Amicum carissimum.

Quoties tui ad Salanam nostram aduentus recordor, et studiorum vitaeque rationem ac moderationem, quam per triennium heic iniisti, animo reputo, eam quidem veram laudem commendationemque esse intelligo, quae ab iis proficiscitur, qui ipsi in laude viuunt; multo tamen maiorem hanc, si quis suis potius virtutibus in gratiam amoremque aliorum insinuaverit. Nihil tibi existimabam accidere posse laudabilius ea epistola, quam VIR plurimum reuerendus deque bono publico meritissimus DN. CASPARI, Fautor meus longe honoratissimus et Amicus singulariter aestimandus, ad me perscriperat: Sed postquam ingenium tuum SS. Theologiae studio aptissimum, indefessa industria morumque suavitas penitus mihi innotuit; postquam profectuum tuorum egregia specimina et suggestu sacro et in cathedra Theologica edidisti; non te amare solum vehementius coepi, sed aestimatissimae patriae etiam gratulari de ciue, cuius eruditione olim maximo cum emolumenta frui possit. Abi igitur ad carissimam RIGAM tuam, iis plausibus, quibus hinc dimissus es, excipiens, et quam hactenus triuisti laudis viam, persequere contentius. Sic tibi Diuina clementia porro adsistat, sic Patronorum gratia te tueatur, sic omnia votis meis tuisque respondeant. Vale. TUUS PRAESES.

Suurepärasele ja väljapaistvalt õpetatud isand autorile ja respondendile, ülipüha teoloogia tarmukale austajale, sagedasele ja väsimatule loengukuulajale, kõige kallimale soosijale ja sõbrale.

Iga kord, kui ma meenutan sinu saabumist meie Saale-äärsesse [ülikooli] ning tuletan mõttes meeal [su] õpingute ja elu mõtet ja kooskõla, kui kolm aastat tagasi siia tulid, siis ma mõistan, et töeline kiitus ja heaksKit on töepoolest see, mis saab osaks neilt, kes ise kiiduväärselt elavad; palju suurem on see aga siis, kui keegi hoopis oma voorustega on võitnud teiste soosingu ja armastuse. Ma ei arvanud, et sulle oleks võinud osaks saada suuremat kiitust kui see kiri, mille mulle kirjutas kõige auväärsem mees, üldise heaolu jaoks kõige teenekam isand Caspari, minu kaugelt kõige austusväärsem soosija ning erakordsest hinnatud sõber. Ent pärast seda, kui mulle sai täiesti selgeks sinu ülipüha teoloogia jaoks kõige sobivam hingelaad, väsimatu hool ja kommete meeldivus, pärast seda, kui sa näitasid oma edusammude suurepärased töendeid nii pühas kõnetoolis [sc. kantslis] kui ka teoloogiakatedris, ei hakanud ma sind mitte ainult palavamalt armastama, vaid soovisin koguni õnnitleda kõige hinnatumat kodumaad kodaniku pärast, kelle eruditsioonist võib talle kord suurimat tulu tõusta. Niisiis mine oma kõige kallimasse Riiasse, võttes vastu need kiitused, millega sind siit on teeles saadetud, ja kui sa siiani oled käinud kiituse teed, jätka veel innukamalt. Nii aidaku sind ka edaspidi Jumala armulikkus, nii toetagu sind patroonide soosing, nii vastaku kõik minu ja sinu soovidele. Ela hästi! Sinu *praeses*.

Ka Andreeae auks trükitud luulekogumikes osutatakse tema teoloogilistele vaadetele. Sellest võib järel dada, et tegemist oli Andreeae jaoks väga olulise küsimusega.

Esmalt võib välja tuua ühe eleegilise distihoni Thornist pärit Ephraim Oloff pulmaluuletusest Andreae ja Hedwig Voltersi pulmadeks:

*Non opus est adeo firmatum dogma probare,
Et per se claram rem solidare fide.*¹⁶⁵

Professor A. G. Hörnick osutab oma eleegilises luuletuses aga otsesõnu Martin Lutherile ja puhtale usule:

*Grataqve qvanta fuit blandis facundia dictis,
Qveis tulit auxilium, Magne Luthere, Tibi?
Impia nam semper deliramenta perosus
Provexit purae relligionis opus.*¹⁶⁶

Nii Andreae auks trükitud pulma- kui ka leinaluuletustes, eelkõige siiski viimastes, tõstetakse esile tema iseloomuomadusi: usinust ja õpihimu — Thorni Maarja kiriku pastori Daniel Köhleri sõnul olevat ta enne abiellumist nii päeval kui ööl õpingutele pühendunud —, headust, kohusetruudust, vooruslikkust, jumalakartlikkust ja kindlameelsust. Riia gümnaasiumi professori Daniel Eberhardi sõnul oli Andreae kõneosav ja õpetatud, paljude annetega mees; samu omadusi toonitab ka teine gümnaasiumiprofessor, Adam Gottfried Hörnick. Paljude leinaluuletuste põhjal võib aga oletada, et Andreae oli väga armastatud pastor.

2.3. Adam Andreae sõpruskonnast

Adam Andreae isikuga seoses tuleb nimetada ka ühte sõpruskonda, millega ta liitus tõenäoliselt alles Wittenbergi minnes. Nimelt kirjutab Hermann von Bruiningk oma perekonna ajaloos, et Wittenbergi ülikoolis kuulusid Narvast pärit Heinrich Bruiningkiga ühte sõpruskonda kaasmaalased Arnold Johann Knüpffler, Johann Brockhausen, Adam Andreae, Bartholomäus Schläuter, Gustav Moritz Wagner, Caspar von Platern ja Wolmar Johann Rigemann,¹⁶⁷ neist Bruiningk, Brockhausen,

¹⁶⁵ Teda Nuptiales, In Festo Nuptiali: Siin ei ole kaugeltki mitte koht töendada kinnitatud õpetust ega tugevdada usuga iseenesestki selget asja.

¹⁶⁶ Traur- und Trost-Gedancken: Kui suur ja kui meeldiv oli mahedate sõnadega kõneosavus, millega ta tõi sulle abi, suur Luther? Sest alati kogu südamest jumalavallatut jumpsi vihates viis ta edasi puhta usu eesmärki. Vrd samas ka Andreae sugulase (*Schwager*) Johann Eberhard Kleisseni luuletusest pärit ridu: *Daß er mit reiner Lehr und unverfälschter Treu, / Mit ungeferbter Lieb begabt gewesen sey* [et ta õpetus olevat olnud puhas, ta ustavus völtsimatu, ta armastus määrimata].

¹⁶⁷ **H. von Bruiningk.** Das Geschlecht von Bruiningk, lk 91. Sellest Bruiningki sõpruskonnast leidub jälgia ka tema enda reisialbumis, nimelt kirjutasid Andreae kõrval temale mälestuseks Johann Brockhausen, Gustav Moritz Wagner, Caspar von Platern, Woldemar Johann Rigemann, Arnold Johann Knüpffler, Bartholomaeus Schläuter (vt LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 450, 538–539, 541–542, 544) — samad mehed, keda Hermann von Bruiningk nimetas oma perekonna-kroonikas. Kõik peale Tallinnast pärit Schläteri ja Knüpffleri olid pärit kas Riiast või Liivimaalt. Siin avaldub veel üks Andreae albumile iseloomulik joon: teadaolevalt ei palunud ta oma albumisse kirjutada mitte ühelgi eestimaalasel, ka mitte Neil, kes kuulusid temaga samasse sõprus-

Wagner ja von Platern kirjutasid ka Andreae reisialbumisse. Vaid Gustav Moritz Wagner osutab oma pühenduse allkirjas sõprusele, kuid kitsamale sõpruskonnale puudub piisimgi viide, ka pühenduseks valitud tekstikatketes ei tematiseeri ükski neist neljast sõprust. Teised, nende hulgas ka Wagner, pöörduvad Andreae kui kaasmaalase poole. Nimetatud sõpruskonda kuulunud Wolmar Johann Rigemann ise Andreae reisialbumisse ei kirjutanud, küll aga tema vend, Riia raesekretär Palm Rigemann.¹⁶⁸ Kui tihedalt ja kuidas see sõpruskond Wittenbergis ning pärast seal lahkumist omavahel suhtles, sellest Hermann von Bruiningk oma perekonna kroonikas ei kirjuta. Küll aga pakuvad mõningast teavet sekundaarsed allikad. Nimelt saatis Andreae Johann Brockhausen ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks 1699. aasta aprillis Stockholmist õnnitlusluuletuse, mis Riias ära trükiti.¹⁶⁹ Rigmanni ja Wagneriga oli Andreae juba varasemast tuttav, seda kinnitavad kaks leinatrükist 1691. aastast, kus nad Riia gümnaasiumi professorite Johannes Breveri ja David Caspari eestvedamisel koos teiste gümnasistidega osalesid.¹⁷⁰ Siinjuures tuleb aga rõhutada, et üllataval kombel ei kirjutanud ükski selle sõpruskonna liige ei Andreae pulmadeks ega matusteks ühtegi luuletust. Kas nende koostatud trükis(ed ?) ei ole säilinud või peitub kirjutamata jätmise taga mõni muu, sügavam põhjus, ei ole teada. Ka Statius Grünwald, kellega koos Andreae erinevate

konda. Kõik nimetatud mehed osutavad oma pühenduse allkirjas sõprusele Bruiningkiga, kuid pühendustekstis tematiseerib seda vaid Caspar von Platern, tsiteerides tundud ladina vanasõna *Amicus certus in re incerta cernitur* [töelist sõpra tuntakse hädas]. Kui peaegu kõik selle sõpruskonna liikmed kirjutasid oma pühenduse Bruiningki albumis järjestikustele lehekülgedele või vähemalt lähestikku, siis Andreae albumis jäab Brockhausen ja Platerni ning Bruiningki ja Wagneri sissekande vahele üsna suur vahe. Milles see tingitud võib olla, on raske öelda, võib vaid oletada, et Andreae sõprus nendega ei olnud nii tugev kui Bruiningki oma, teisalt aga peegeldub siin albumiomaniiku tahe. Samas on teada, et sõbrad eelistasid kirjutada üksteise pühenduse lähedale, sageli kõrval- või isegi samale leheküljele (**R. Keil; R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 35). Erinevalt nimetatud liivimaalastest võib seda tendentsi tähdelda Andreae Jena-aegsete lauakaaslaste sissekannete puhul.

Kuna teadaolevalt ei ole Andreae sõbra ja õpingukaaslase Heinrich Bruiningki albumit pikemalt kirjeldatud, olgu siinjuures lisatud selle lühiiseloomustus, mis toetub Kristi Viidingu autopsiale. Heinrich Bruiningki (1675–1736) album, mõõtudega 12 × 18 cm, sisaldb 92 sissekannet aastaist 1693–1710. Album ei ole säilinud tervikuna, nii puudub seal esilehekülg, millel oli kunagi siidile tikitud perekonnnavapp, ning osa lehti on vahelt välja rebitud. Album sisaldb ladina-, saksa-, kreeka-, prantsus-, vene-, inglisi-, heebrea-, araabia-, türki- ja rootsikeelset sissekandeid Riiaast, Volmarist, Tartust, Narvast, Hamburgist, Kielist, Wittenbergist, Tallinnast ja Stockholmist. Tema albumisse on kirjutanud nt Liivimaa kirikutegelased (Johannes Brever, Johann Fischer), Tartu Academia Gustavo-Carolina professorid (Gabriel Skrage, Michael Dau), Narva, Tallinna ja Riia pastorid, mõned kooliõpetajad, advokaadid, paljud kaastudengid jt. Kui Andreae lasi oma albumisse kirjutada Wittenbergi jt ülikoolide professoritel, siis Bruiningki omast võib leida vaid kahe Tartu professori pühenduse. Ka näib siin olevat suurem rõhk kaastudengite sissekannetel kui Andreae albumis.

¹⁶⁸ Rigemannide kohta vt **A. Tering.** Lexikon der Studenten; **W. von Löwenstern.** Stamm- und Güterlisten.

¹⁶⁹ A. Andreae õnnitlustrükis „Das glücklich gefesselte Hertz“ Brockhausen pulmadeks on hoiul Läti Riiklikus Ajalooarhiivis (LVVA 4011-1-615, l. 5–6); vt ka Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 13, nr 2513.

¹⁷⁰ Nimetatud leinatrükised Caspar Ludovicuse ja Eberhard Ludovicuse auks on hoiul Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus (P 1/1, R 35039 (11); P 1/1, R 35039 (14)), vt ka Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12, nr 1128, 1131.

sündmuste puhuks luulevihi kuid koostas, ei ole tema pulmadeks ja matusteks teadaolevalt ühtegi luuletust kirjutanud.

Reisialbumi kõrval peegeldavad Andreae sõprus- ja tutvuskonda võrdlemisi hästi ka tema pulmade ja matuste puuhul trükitud luulevihi kuid. Reisialbumisse kirjutanuist kirjutas Andreae pulmadeks luuletuse neli meest, kahe Thorni pastori Gottfried Weissi ja Martin Oloffri ning sealse gümnaasiumiprofessori Martin Böhmi kõrval ka liivimaalane Gottfried Ruhendorff, kes tituleerib end luulevihi tiitellehel *P. P.*, mis tavaliselt tähdab *Professor Publicus* ehk „avalik professor“.¹⁷¹ Kõik need mehed osutavad oma luuletuses või õnnitluskoogumiku tiitellehel (Ruhendorff) sõprusele Andreaega või varasemale tutvusele. Nimetatustest tuleks mainida eelkõige Martin Oloffri, kes nimetab Andreaet oma kaasvennaks ja teiseks Achateseks (*confrater, et alter Achates*), viidates nende sõnadega nii samale usutunnistusele kui ka lähedasele sõprusele. Oma pulmaluuletuse allkirjas rõhutab ta sarnaselt reisialbumisissekande, et Andreae peatus ligi kaks aastat tema katuse all. Weiss nimetab oma õnnitlusluuletuse allkirjas Andreaet samuti oma ametivennaks (*in Minist. Christi fratri*); lisaks ilmneb tema sõnadest, et Andreae lahkus Thornist vastu tema tahtmist (*invita me*). Martin Böhm aga osutab asjaolule, et kord elasid nad koos Saksamaal (*Olim Teutonicis cum vixissimus in oris*), ning traditsiooniliselt nendevahelisele sõprusele. Kus ja millal Böhm ja Andreae varem kokku puutunud olid, selle kohta informatsioon puudub. Varasemale pooltehoiule ja sõprusele (*zu Bezeigung alter Zuneigung und Andencken voriger Freundschaft*) Andreaega osutab oma pulmaluuletuse allkirjas ka Thorni Maarja kiriku pastor Daniel Köhler. Ülejäänud kaks selles kogumikus, Samuel Schönwaldt ja Ephraim Oloff, tutvust adressaadiga välja ei too. Esimene neist oli Andreae reisialbumisse kirjutanud Petrus Schönwaldti poeg ja ametijärglane, teine aga eespool nimetatud Martin Oloffri poeg.

Gottfried Ruhendorff osutab enda ja Andreae tutvuse laadile vaid oma pulmakogumiku tiitellehel: *Aus Vormahliger Academischen, nunmehro aber Ampts-Brüderlichen Freundschaft* [kunagise akadeemilise, nüüd aga ametivendlusest tuleneva sõpruse töttu]. Millele osutab *akademische Freundschaft*, ei ole päris selge. See võib viidata ühistele õpingukohtadele: nii Andreae kui ka Ruhendorff õppisid Riia gümnaasiumis ja Jena ülikoolis. Näib ka, et 1694. aastal olid nad mõlemad Jenas,¹⁷² kuid kas nad seal ka lähemalt kokku puutusid, ei ole teada. Ruhendorffi õnnitlusluuletuse ja reisialbumisissekande vahel sisuline seos puudub. Samas kogumikus on ära trükitud Andreae abikaasa vendade Christoph Voltersi ning Hermann, Johannes ja Melchior Wulfi luuletused, kuid nemad ei ole oma seotust Andreaega kuidagi väljendanud. Kolmas pulmakogumik on koostatud soosijate ja sõprade poolt¹⁷³ — peamiselt on tegemist Riia pastorite ja gümnaasiumiprofessorite õnnitlustega. Vaid üks neist, professor Jacob Wilde osutab allkirjas oma varasemale tutvusele ja Andreaega peetud lõbusatele vestlustele (*Schertz-Reden*).

¹⁷¹ Vt *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali; Die wollbefugte Hochzeit*.

¹⁷² Vt **A. Tering.** Lexikon der Studenten.

¹⁷³ Die von Gott ausersehene Ehe-Verbündniß.

Sugulaste, soosijate ning sõprade koostatud leinatrükises¹⁷⁴ leidub neli luuletust, mille autorid kirjutasid ka Andreae pulmade puhul: Liborius Depkin, Arnold Fuhrmann, Daniel Eberhard ja Christoph Volters. Neist Eberhard osutab ka oma pulmaõnnitlusele. Ka gümnaasiumiprofessor Michael Binsdörfferi luuletusest jäab mulje, et ta kirjutas Andreae pulmadeks, kuid tema sulest ei ole teada ühtegi trükitud õnnitlust. Nn kolme talupoja alamasaksakeelse trükise Binsdörfferile omistamiseks puudub aga vähimgi alus. Selle kogumiku autorkonnas on mitmed Riia pastorid ja gümnaasiumiprofessorid, kuid ka hulk isikuid, kes ei ole oma sotsiaalset positsiooni ega perekondlikku seost välja toonud. Nii pulma- kui ka leinatrükiste puhul võib oletada, et mõned Riia pastorid ja gümnaasiumiprofessorid kirjutasid traditsiooni või (moraalse) kohustuse pärast. Arnold Fuhrmann osutas oma pulma- luuletuse algul, et kirjutas selle Andreae palve peale, milles ta ei tahtnud keelduda.

Sõprade, soosijate ja sugulaste kõrval kirjutasid Andreae surma puhul Andreae gümnaasiumiaegse õpetaja David Caspari poeg Georg Caspari, kes nüüdseks oli juba Riia pastor, ning C. G. Clodt von Jürgensburg. Viimane oli sõjaväelane, kes nimetas Andreaet oma pihiisaks ja hingehoidjaks, kuid sõprust ega tihedamaid (perekondlikke?) suhteid ei peegelda kummagi leinatrükis.¹⁷⁵

2.4. Adam Andreae reisiteekond

Dateeritud reisialbumisissekannete järgi alustas Adam Andreae oma reisialbumi pidamist 21. jaanuaril 1696 Jenas,¹⁷⁶ kus ta viibis vähemalt 8. aprillini. Jenast suundus ta Leipzigisse, kus peatus 11.–15. aprillini. Andreae järgmiseks peatuspaigaks sai Wittenberg, kus ta viibis 1696. aasta 25. aprillist sama aasta 23. augustini. Vahepeal tegi ta aga lühivisiidi Kopenhaagenisse, mida töendab sissekanne 5. juunist. Wittenbergist liikus Andreae edasi Hamburgi, kus ta peatus 1696. aasta 29. augustist 30. maini 1697. aastal. Sealt suundus ta tagasi Liivimaale, tehes 3. veebruaril 1698 vahepeatuse (?) Miitavis. Riias viibis Andreae 4.–11. juulini 1698, 29. juuliks oli ta aga jõudnud Stockholm, kus ta peatus 1699. aasta 15. aprillini. Rootsis olles küllastas Andreae 26.–28. augustini (1698) Uppsalat. Rootsist liikus Andreae edasi Taani, kus ta peatus esmalt 21. mail 1699 Kopenhaagenis, seejärel küllastas 24. mail Roskildet ning 25. mail taas Kopenhaagenit. Taanist siirdus Andreae kuninglikule Preisimaale. Seal peatus ta 10.–21. juulini Danzigis ning 3. oktoobrist 1699 kuni 22. aprillini 1701 Thornis, kust ta tegi 29. aprillil 1700 ühe lühivisiidi Elbingisse ning 21. aprillil 1701 Marienburgi. 27. aprillil 1701 oli Andreae taas Marienburgis ning 28. aprillil Elbingis. Andreae järgmised peatuspaigad olid juba Liivimaal, esmalt Pärnu, kus ta viibis 11.–13. maini 1701, seejärel Sangaste, kus ta peatus 1702. aasta 18. veebruarist 16. aprillini.

¹⁷⁴ Traur- und Trost-Gedancken.

¹⁷⁵ Vt Den Abriß eines treuen Seelsorgers; Auff den Unverhofften und frühzeitigen Todt.

¹⁷⁶ Vt ka alapeatükki 3.2. „Sissekannete autoreist“.

Parema ülevaatlikkuse nimel on järgnevas tabelis esitatud Adam Andreeae reisitekond, nii nagu see kajastub tema albumis.

21. jaanuar – 8. aprill 1696	Jena	24. mai 1699	Roskilde
11.–15. aprill 1696	Leipzig	25. mai 1699	Kopenhaagen
25. aprill – 23. mai 1696	Wittenberg	10.–21. juuli 1699	Danzig
5. juuni 1696	Kopenhaagen	3. oktoober 1699 – 28. aprill 1700	Thorn
26. juuni – 23. august 1696	Wittenberg	29. aprill 1700	Elbing
29. august 1696 – 30. mai 1697	Hamburg	12. aprill 1700 – 21. aprill 1701	Thorn
3. veebruar 1698	Miitavi	21. aprill 1701	Marienburg
4.–11. juuli 1698	Riia	22. aprill 1701	Thorn
29. juuli 1698	Stockholm	27. aprill 1701	Marienburg
26.–28. august 1698	Uppsala	28. aprill 1701	Elbing
25. september 1698 – 15. aprill 1699	Stockholm	11.–13. mai 1701	Pärnu
21. mai 1699	Kopenhaagen	18. veebruar – 16. aprill 1702	Sangaste

Adam Andreeae peatus lisaks oma õpingukohtadele Jenale ja Wittenbergile pikemalt veel Hamburgis, Stockholmis ja Thornis. Hamburgis viibimise eesmärk ei ole teada ja ka reisialbumisissekanded ei anna siin täit selgust. Kuna aga Andreeae reisialbumisse on kirjutanud kogu toonases Euroopas tuntud orientalist ja heebrea keele õpetaja Esdras Edzardus, võib oletada, et Andreeae peatus Hamburgis pikemalt just tema loengutel osalemise pärast. Teatavat tuge sellele oletusele annab tösiasi, et Edzarduse loenguid kuulas ka Andreeae söber ja õpingukaaslane, Narvast pärit Heinrich Bruiningk. Edzardus kirjutas 21. septembril 1693, seega umbes kolm aastat enne Andreeae albumisse kirjutamist, Bruiningki reisialbumisse ja kiitis oma pühenduse allkirjas tema heebrea keele oskusi.¹⁷⁷

Kus Andreeae viibis 1697. aasta juunist järgmise aasta jaanuarini, st kas Hamburgis või Riias, ei ole andmete vähesuse tõttu võimalik öelda. Kuigi reisialbumisissekannete järgi peatus Andreeae Riias vaid 4.–11. juulini 1698, võib oletada, et tegelikult jõudis ta kodulinna märksa varem — juhul kui Andreeae oli Riiga jõudnud juba 1697. aasta suvel, siis ei külastanud ta 3. veebruaril 1698 Miitavit mitte Euroopast koju tagasi föördudes, vaid tegemist oli kavandatud lühivisiidiga, mille käigus külastas ta oletatavasti ka Bauskat — ja lasi kaaslinlastel, enamasti rae-liikmetel, reisialbumisse kirjutada vahetult enne oma ärasöitu Rootsri. Viimast kinnitavad nii Riia pastori Hermann Zimmermanni ja sealse raesekretäri Palm Rigemannsi sissekande allkiri 6. juulist kui ka esimene Stockholmi-sissekanne: 29. juulil 1698 kirjutas Andreeae reisialbumisse Liivimaalt pärit pastorikandidaat Gottfried Ruhendorff.¹⁷⁸ Sellest võib oletada, et kõigepealt otsis Andreeae Rootsri

¹⁷⁷ **H. von Bruiningk.** Das Geschlecht von Bruiningk, lk 89; LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 155: *S. Theol. textualis et Lingv. Orientalium cultori egregio* [kõige pühama evangeelse teoloogia ja ida keelte silmapaistvale austajale].

¹⁷⁸ Vt l. 85: *Clarissimo Dno. Possessori Holmiam proficiscenti....;* l. 100: *cum faustissimi Holmiam sucepti itineris apprecatione;* l. 117p.

kontakti oma kaasmaalas(t)ega. Pikem viibimine Stockholmis on seletatav kuningas Karl XII ees jutlustamisega 1699. aastal¹⁷⁹ ning võib oletada, et see oli ka Andreae Stockholmi suundumise eesmärk, kuigi reisialbumisissekannetes selline oluline sündmus ei kajastu. Võimalik, et oma lühikesel külaskäigul Uppsalasse kuulas Andreae mõne sealse professori loenguid, kõige tõenäolisemalt just nende omi, kellel ta palus ka oma reisialbumisse kirjutada — esimesel teoloogiaprofessoril ja toompraostil Laurentius Norrmannuse ning meditsiiniprofessoril ja lingvistil Olof Rudbeck vanemal. Andreaega umbes samal ajal, 4. oktoobrist 1698 kuni 1. märtsini 1699, viibis Stockholmis ka tema sõber Heinrich Bruiningk,¹⁸⁰ kuid see tema albumis ei kajastu — Andreae ei ole lasknud kellelegi kaks korda oma albumisse kirjutada —, seega ei ole võimalik kindlalt öelda, kas nad puutusid Rootsis kokku või mitte. Bruiningki reisialbum sellele küsimusele vastust ei anna, kuna seal on küll viis Stockholmi-sissekannet, kuid nende autorite hulgas ei ole ühtegi, kes oleks ka Andreae albumisse kirjutanud.¹⁸¹ Kas ja kuivõrd õigustatud oleks selle põhjal oletada, et Bruiningk ja Andreae liikusid Roots'i kuningriigi pealinnas täiesti erinevates ringkondades, on ilma tõenditeta raske öelda. Bruiningk olevat 1698. aastal õppinud ka Uppala ülikoolis,¹⁸² kuid seal ei palunud ta mitte kellelegi oma albumisse kirjutada. 15. aprillil 1699 kirjutas Andreae albumisse Roots'i ūkonna-vaimulik Olaus Berilius — see on viimane sisekanne Stockholmis —, soovides eduka reisi kõrval ka õnnelikku tagasipöördumist, kuid kuhu Andreae tagasi pöörduma pidi, kas Liivimaale või Roots'i, siit ei selgu.¹⁸³

Pärast Stockholmi peatus Andreae pikemalt Thornis. Sarnaselt Hamburgiga ei ole seal viibimise eesmärk ega põhjus teada, kuid mõnest reisialbumisissekandest ilmneb, et ta pidas Thornis edukalt jutlusi¹⁸⁴ ning pöördus sõjategevuse tõttu Liivimaale tagasi.¹⁸⁵ Millega Andreae aeg-ajalt peetud jutluste kõrval Thornis ligi kahe aasta vältel tegeles, see ei selgu ühestki reisialbumisissekandest. Kas sõda oli Andreae Liivimaale tagasipöördumise tegelik põhjus, see sisekannetest arusaadaval ei selgu. Elbingi Maarja kiriku pastori Nicolaus Tolckemiti valitud Thukydidese-tsitaadi põhjal võib oletada, et Andreae lahkus kuninglikult Preisimaalt vastu oma tahtmist: „Rahu ajal ning üldise heaolu mõjul on nii riikidel kui ka üksikisikuil paremad mõtted, sest nad ei satu olukordadesse, mis neid sunnivad vastupidiselt oma tahtele toimima.“¹⁸⁶ Kuna Martin Oloff kirjutas 22. aprillil 1701

¹⁷⁹ Vrd Die evangelischen Prediger Livlands, lk 154.

¹⁸⁰ Die evangelischen Prediger Livlands, lk 187; **H. von Bruiningk.** Das Geschlecht von Bruiningk, lk 89.

¹⁸¹ Vt LU AB F. 25, Rk. 2648, lk 473–474, 486, 488, 520.

¹⁸² Vt **L. Aarma.** Põhja-eesti vaimulike lühieluood, lk 37–38; Die evangelischen Prediger Livlands, lk 187–188; **J. F. von Recke, K. E. Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon, Bd. 1, lk 284–285; Deutschbaltisches biographisches Lexikon, lk 113. Arvo Teringu koostatud Balti tudengite matrikli järgi Bruiningk Uppsalas ei õppinud (**A. Tering.** Lexikon der Studenten).

¹⁸³ Vt l. 89: cum voto Felicis peregrinationis et fausti reditus....

¹⁸⁴ Vrd l. 94: cum gratiarum actione pro saepius praestitis in Cathedra Eccles. Thorunensi Veteris et N.O. summo cum applausu Vicibus....

¹⁸⁵ Vrd l. 96p: salus Patriae publica curae omnino est; et per medios hostes tutus ire vult illuc omnino....; l. 98: cum Thorunio in Patriam bello pressam repetiturus esset....

¹⁸⁶ Vt l. 91; Richard Kleisi tõlge „Rooma kirjanduse antoloogias“, lk 432–433.

Andreae reisialbumisse, et too on juba pea kaks aastat Thornis viibinud,¹⁸⁷ võib järeldada, et Andreae jõudis sinna kaugelt enne 1699. aasta 3. oktoobrit. Sama rõhutab Oloff ka mõni aasta hiljem Andreae pulmadeks saadetud õnnitlusluuletuse allkirjas.¹⁸⁸ Oloff reisialbumialkirjas on aga veel üks huvitav moment, nimelt soovis ta Andreeale önneliku kodumaale tagasipöördumise kõrval ka kõige önnistumat tagasipöördumist Thorni. Kas Andrael oli tõesti selline kavatsus, ei ole teada.

Reisialbumisissekannete järgi otsustades suundus Andreae 1701. aastal kuninglikult Preisimaalt otse Pärnusse, kus ta viibis vähemalt 11.–13. maini. Pärnusse mineku põhjuseks oli tõenäoliselt nõue, et kõik võõrsilt tagasipöördunud vaimulikukandidaadid pidid Liivimaa ülemkonsistooriumis eksamineerimiseks end *Academia Gustavo-Carolina*'sse immatrikuleerima.¹⁸⁹ Teadaolevalt ei ole aga Andreae nime ülikooli matriklisse kantud, ei ole ka teada, kas Liivimaa ülemkonsistooriumis teda eksamineeriti või ei. Võimalik, et Andreea sai sõja oludes kutse tulla krahv Fröhlichi rügemendi vaimulikuks ning varem kehtestatud reegleid ei järgitud enam nii rangelt. Ei ole ka võimatu, et Andreat eksamineeriti konsistooriumis enne seda, kui ta 1698. aastal Roots suundus — selle kohta aga praegu kindlad tõendid puuduvad. Leinakogumikest ootuspäraselt taolist infot ei leia, ent Andreea matusejutlust, mis sedalaadi teavet sisaldada võiks, ei ole teadaolevalt säilinud.

Lisaks eespool nimetatud viidetele kaasaja (poliitilistele) sündmustele väärib mainimist veel üks sisekanne, ajaliselt eelviimane. Österbotteni rügemendi pastor Jacob Garwoli osutab oma allkirjas moskoviitide sõjakäigule Liivimaal ning annab ka hinnangu Venemaa tegevusele: Venemaa on sõda alustades lepingut murdnud.¹⁹⁰ Tõenäoliselt peetakse siin silmas Kärde rahu, mis sõlmiti 1. juulil 1661 ja millega lõpetati 1656.–1658. aasta Vene-Rootsi sõda. Siinjuures tuleb märkida, et sõja temaatika ilmub Andreae reisialbumisse vahetult enne tema lahkumist kuninglikult Preisimaalt — varasemad sõjasündmused Liivimaal, sh Poola vägede tungimine Liivimale ning Riia piiramine poolakate poolt, siin ei kajastu. Siin ei peegeldu ka sõjasündmused kuninglikul Preisimaal ja Thornis.

Sõja teema on päevakorral ka Andreae pulmadeks ja matusteks trükitud luuletustes. Pulmakogumikest on see võrdlemisi teravalt esil Thorni sõprade koostatud vihikus,¹⁹¹ tõenäoliselt sealsete ägedate sõjasündmuste tõttu. Nii osutab Thorni Maarja

¹⁸⁷ Vt l. 95p: *Paucis his suo fere per biennium ὄμοτραπέζοντι charissimo aeque ac integrissimo cum voto felicis discessus, felicioris itineris et felicissimi ad nos redditus*

¹⁸⁸ Vt *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali: Suo qvondam per biennium ferme Hospiti gratissimo....*

¹⁸⁹ **A. Tering.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 306. Võrdluseks olgu öeldud, et liivimaalane Johann Gerngras, kes pidas oma albumit Andreaega enam-vähem samal ajal, immatrikuleerus 12. septembril 1702 Pärnu *Academia Gustavo-Carolina*'sse (**W. Schliuter.** Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngras, lk 129; **A. Tering.** *Album academicum*, nr 1469, 1584).

¹⁹⁰ Vrd l. 56:*Collegae in Castris Patriis contra Moscovitam Foedifragum versanti....* Ka Christian Kelch nimatab oma Liivimaa kroonika järjes venelasi sõnamurdlikeks, vt nt **C. Kelch.** Liivimaa ajaloo järg, lk 211.

¹⁹¹ Vt *Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali.*

kiriku pastor Gottfried Weiss oma kodulinna pommitamisele ja sellest tekinud tulekahjudele, lisaks soovib ta, et vaenulik tuli hoiaks Andreeae kodukatusest eemale. Weissi luuletuse lähtekohaks ongi tule ja tulekahju motiiv: tuli kui armastuse metafoor oli pulmaluuules tavaline, ent sõjatuli ja sellega seotud häving pigem erand. Thorni Püha Kolmainu kiriku pastor Samuel Schönwaldt palub Jumalalt rahu, mitte ainult Andreeale ja tema abikaasale, vaid liivimaalastele, Preisimaa-lastele ja poolakatele. Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm aga parafraseerib oma pulmaluuletuses Andreeae enda sõnu, mille järgi nad elavad sõja ja haiguse ohtude ning pidevate hädade keskel. Liivimaalaste kirjutatud pulmaluuletustest sõjateema aga puudub. Kas selle põhjuseks võib pidada terava sõjaohu puudumist tol hetkel Riias või sõjaohu teadlikku ignoreerimist, ei ole selge. Leina-luuletustest ilmneb sõjateemaatika vaid Riia toomkiriku pastori ja konsistooriumi assessori Arnold Fuhrmanni omas: ta palub oma luuletuse lõpul Jumalalt rahu ja lõppu kauastele sõjakannatustele.¹⁹²

Liivimaa pastorileksikon väidab, et Andreeae oli 1700. aastal Riias,¹⁹³ kuid sellest ajast ei ole tema albumis ühtegi dateeritud sissekannet. Ometi võis Andreeae mingil põhjusel korra Riias käia ja siis kuninglikule Preisimale tagasi pöörduda. Sellele näib viitavat Thorni gümnaasiumi professori Martin Bertleffi sissekanne 17. aprillist 1700 ja selle allkiri, kus on öeldud järgmist: „..... kodumaale kiirustavat omniku tahtis igakülgset õnne soovides teele saata“¹⁹⁴ Ei ole ka võimatu, et mõni dateerimata Riia-sissekanne on pärit just sellest ajast.

Pärnu- ja Sangaste-sissekannete vahele jäääb umbes üheksa kuud. Kus Andreeae selle aja veetis, ei ole teada. Võib vaid oletada, et vähemalt poole sellest ajast liikus ta koos väekontingendiga, mille pastoriks ta oli oktoobris 1701 ordineeritud, enne seda aga viibis mõned kuud (maist oktoobrini) Pärnus. Kas ta enne pastoriks ordineerimist ka Riias käis, selle kohta puuduvad igasugused andmed.

Kuigi on teada, et tudengid võtsid õpingute ajal üsna sageli ette pikemaid või lühemaid reise, mõjub Wittenbergis õppimise aega langev lühivisiit Kopenhaagenisse üllatavalt. Andreeae Taani-reisi töendab Kopenhaageni Püha Peetri saksa koguduse õpetaja Christian Brämeri sissekanne 5. juunist 1696.¹⁹⁵ Miks Andreeae õpingute ajal Taanis käis, ei ole rohkemate andmete puudumise tõttu võimalik öelda. Kuna Andreeae kirjutas hiljem Brämeri allkirja alla märkuse „Suri 5. jaanuaril 1701“, võib oletada, et ta oleks kuupäeva ära parandanud või selle kohta märkuse kirjutanud, kui see vale oleks olnud; nii langeb ära ka võimalus, et Brämer ise eksis kuupäeva kirjutamisel. Kahe sissekande vahele jäänud 12 päeva (viimane sissekanne Wittenbergis: 23. mai 1696) ei kõnele ilmtingimata Brämeri eksimuse poolt — teoreetiliselt oli võimalik selle ajaga Wittenbergist Kopenhaagenisse jõuda.¹⁹⁶ Teisalt ei ole võimatu, et Andreeae palus Brämerilt pühenduse kellegi teise

¹⁹² Vt Traur- und Trost-Gedancken, lk A2 verso.

¹⁹³ Die evangelischen Prediger Livlands, lk 154.

¹⁹⁴ Vt l. 89p.

¹⁹⁵ Vt l. 60.

¹⁹⁶ Vt reisimise kohta **A. Tering**. Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 181–203. Mõnikord aga võis töepoolest juhtuda, et sissekandja dateeris oma pühenduse valesti, vt selle kohta **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 164.

vahendusel, ise 1696. aastal Kopenhaagenis käimata. Sellise toimimisviisi kasuks puuduvad igasugused töendid, lisaks võib tema albumi põhjal väita, et Andreeae pöördus pühenduse saamiseks isiklikult sissekandjate poolle.

Kuigi Adam Andreeae pikemate vahapeatuste (Hamburg, Stockholm, Thorn) täpsed põhjused-eesmärgid ei ole teada, võib siiski oletada, et töenäoliselt oli tegemist tema akadeemilise õpingureisiga (*peregrinatio academica* või *docta*). Sellele võib osutada nii Roskilde taani kiriku pastori ja praosti Søren Jonaseni (Severinus Jonae) sissekanne *Sapiens, ubicunque est, peregrinatur* kui ka Stockholmi ūkonnavaaimuliku Olaus Bereliuse allkiri, kus on muuhulgas kirjas *cum voto Felicis peregrinationis* [õnnelikku reisi soovides]. Võimalik, et ka Christian Römer osutab oma teise pühenduse allkirjas fraasiga *dum tendunt Domini Peregrinantes* [ränduriisandatele, kui nad suunduvad] Andreeae reisile kui akadeemilisele peregrinatsioonile.¹⁹⁷ Mitmus Römeri allkirjas viitab sellele, et Andreeae ei reisinud üksi, kuid kes tema reiskaaslane või -kaaslased olla võisid, selle kohta ei ole midagi teada. Kuna Andreeae albumi alustamine langeb ülikooliaega ja suur osa sissekannetest on pärit akadeemilistest ringkondadest, võib seda nimetada ka tudengi-reisialbumiks (*Studenten-Stammbuch*).

Andreeae reisi ei saa selle marsruudi järgi pidada tüüpiliseks tudengireisiks,¹⁹⁸ kuna enne minekut pikemale sõidule, mis sisuliselt hõlmas vaid Skandinaavia maid Rootsit ja Taanit ning kuninglikku Preisimaad, käis ta kodumaal Riias. Paljud tudengid käisid pärast ülikooliõpingute lõppu ja enne koju tagasi pöördumist lühemal või pikemal reisil, vaesemad võisid piirduda kojuminekul tee peale jäävate linnadega; jõukamate tee võis viia Italiasse, Prantsusmaale, Madalmaadesse ja Inglismaale ning reisil võidi viibida mitmest kuust mitme aastani. Ka põhjamaisel Rootsil oli oma külgetõmbejoud, 17. sajandi lõpul suundusid sinna eelkõige loodusteadustest huvitatud. Akadeemilisele peregrinatsioonile ei mindud üldjuhul kunagi üksinda, kuid kas ja kes oli Andreeae reiskaaslane Rootsis, Taanis ja Preisimaal, see tema albumist ei selgu. Vaid üks sissekandja, Rotenburgist pärit Johann Christopher Schäfer nimetab end Andreeae mõnepäevaseks reiskaaslaseks, kuid see oli enne pikemale reisile asumist. Õpingureisi üheks iseloomulikuks jooneks oli immatrikuleeruda mõnda tee peale jäävasse ülikooli ja kuulata sealsete professorite loenguid; Andreeae puhul võib selleks pidada peatust Hamburgis ja võimalikke õpinguid sealse orientalisti Esdras Edzarduse juures. Kuigi sissekanded albumis näitavad, et Andreeae viibis Uppsalas vaid lühikest aega, võib siiski oletada, et tema Uppsalas viibimise aeg oli pikem ja et ta kuulas ka sealsete professorite loenguid — see seletaks Norrmannuse ja Rudbecki sissekandeid — võrdluseks olgu öeldud, et mõnepäevase Leipzигis viibimise ajal ei palunud ta oma albumisse kirjutada mitte ühelgi sealse ülikooli professoril. Teadaolevalt Andreeae aga Uppsalas immatrikuleeritud ei olnud.¹⁹⁹

Paljudele Andreeae elu ja reisiga seotud küsimustele aitaks ehk vastuseid leida matusejutlus, kus oli tavaks taolisi asju valgustada, kuid teadaolevalt ei ole sellest ühtegi eksemplari säilinud, kui seda 1709. aastal üldse trükitigi. Andreeae surma

¹⁹⁷ Vt vastavalt l. 90, 89, 115.

¹⁹⁸ Tudengireiside kohta vt kokkuvõtlikult **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramalased Euroopa ülikoolides, lk 477–495, pt „*Peregrinatio academica ja tour de cavalier*“.

¹⁹⁹ Vt Uppsala universitets matrikel.

puhul trükitud leinaluuletuste varal võib trükitud matusejutluse olemasolu siiski oletada.

Andreae reisiteekonna juures olgu välja toodud ka see, kus ta oma albumisse kõige enam kirjutada lasi. Ootuspäraselt on selleks paigaks Andreae esimene ülikoolilinn Jena, kus ta palus oma albumisse kirjutada 28 isikul. Jena-sissekannete rohkus on tingitud eelkõige seal veedetud pikast ajast vörreldes mõne teise paigaga. Samal põhjusel on ka Thornist pärit pühendusi rohkem kui mujalt, kokku 20. Kuupäeva alusel võib siia lisada veel ühe, mille kirjutamise kohast on mingil põhjusel loobutud. Wittenbergis, kus Andreae viibis ligi pool aastat, kirjutas tema albumisse 12 isikut, Stockholmis veedetud umbes üheksa kuu jooksul aga üheksa isikut. Oma kodulinnas Riias pöördus Andreae pühenduse saamiseks kaheksa isiku poole, Hamburgis aga seitsme. Leipzигis, Danzigis ja Pärnus kirjutas tema albumisse neli meest, Uppsalas, Kopenhaagenis ja Marienburgis kolm, Elbingis ja Sangastes kaks ning Miitavis ja Roskildes üks isik. Lisaks neile on Andreae albumis üheksa sissekannet, mille puhul on loobutud nii dateerimisest kui ka pühenduse kirjutamise koha märkimisest.

3. ADAM ANDREAE REISIALBUMIST

3.1. Reisialbumi välised jooned

Adam Andreae reisialbum on väike (17 x 10,1 x 3,5 cm) delikaatsete kaunistustega nahkköites, üldjoontes väga hästi säilinud raamatuke. Nahaga kaetud puitkaante serval on osaliselt säilinud kuldtrükk. Kas ja kuidas köite selg kaunistatud oli, ei ole enam võimalik öelda, kuna see on restaureerimise käigus kaetud lederiiniga. Samuti puudub meil info kaanekaunistuste kohta, kuna nahkkaaned on sagedasest kasutamisest tugevasti kulunud. Tõenäoliselt Neil siiski kaunistusi polnud. Selle kasuks kõneleb ka lihtne sisekaante paber. Andreae albumis kasutatud paberil vesimärke tuvastada ei õnnestunud. Nii raamatu nahkkaantel, tagakaane sisekülgel kui ka köite õmbluste juures on näha veekahjustusi, kuid sissekanded on neist puutumata jäänud, välja arvatud viimasel lehel olevad Heinrich Sühlingi ja Henric Daniel Söderburghi omad. Köite kaptaalid on kahevärvilised, kasutatud on sinist ja valget niiti. Lehtede 150 ja 151 ning 156 ja 157 vahelt on väga hoolikalt eemaldatud üks leht, nõnda et löikeserv on peaegu et märkamatu. Mis põhjusel need lehed eemaldati ja millal, ei ole võimalik enam öelda, kuid seda on tehtud enne albumi esmakordset pagineerimist. Lähtudes Andreae omakäelistest märkustest, albumi üldisest tonaalsusest ja sellest, kuidas ta oma albumit väwärtustavat näis, võib oletada, et lehed eemaldas mingil põhjusel Andreae ise. Kuna mõlemad eemaldatud lehed asusid osas, kuhu kirjutasid eranditult tema kaastudengid, võib oletada, et lehtede väljalökamise põhjuseks sai mõni vabameelsem pühendus, nagu neid võrdlemisi sageli leidub 18. sajandi albumites. Raamatuploki servad on kullatud nagu 17. sajandi reisialbumitel sageli tavaks. Andreae reisialbumis on 172 pagineeritud lehte.²⁰⁰ Erinevalt *verso*-lehekülgedest on sissekanded albumi *recto*-lehekülgedel teistkordsest nummerdatud (1–102). Ei esimene ega teine paginatsioon ole Andreae enda sulest, võib vaid oletada, et album pagineeriti alles pärast arhiivi sattumist. Albumi hilisem omanik (?) on algusesse lisanud kolm joonelist lehte osalise nimeregistriga (kuni l. 150), kusjuures kõiki nimesid ei ole suudetud välja lugeda ja *verso*-lehekülgedele kirjutanuid ei ole sellesse nimekirja kantud. Käekirja järgi võib oletada, et tõenäoliselt koostati see nimekiri kas 19. sajandi lõpul või 20. sajandi algul. Albumi lõppu on aga hiljem, tõenäoliselt 20. sajandi algul, lisatud veel kaheksa eestikeelset sedelit kaheksa sissekande autori kohta.²⁰¹ Nende sedelite paginatsioon jätkab *recto*-lehekülje sissekannete oma (103–110).

²⁰⁰ Andreae reisialbumi lehekülgededele viitamisel on järgitud algset paginatsiooni, mille järgi on nummerdatud albumi lehed, mitte *recto*-lehekülgede sissekanded.

²⁰¹ Olaus Moberg, Johannes Brever, David Caspari, Daniel Sarcovius, Olof Rudbeck, Martin Bertleff, Melchior Dreiling, Heinrich Meier. Kõik need mehed peale Uppsala ülikooli professori Olof Rudbecki olid kas Liivimaalt pärit või Liivimaaga otseselt seotud. Rudbecki allkirjast ei selgu, kas tegemist on samanimelise isa või pojaga, kuid sissekande teksti põhjal võib oletada, et A. Andreae albumisse kirjutas siiski Olof Rudbeck vanem, selle kohta vt allpool pt 3.5.1.2. Rudbecki sattumine nimetatud meeste hulka on seletatav tema isa Johannes Rudbeckiusega, kes oli Västeråsi piiskop ja kes saadeti 1627. aastal Eestimaale siinset kirikukorraldust reformima.

Illustratsioon 7. Adam Andreae reisialbum, kaane külgedetail ja selle rekonstruktsioon.

Adam Andreae reisialbumis on 122 kronoloogiliselt järjestamata sissekannet 121 isikult aastaist 1696–1702.²⁰² Enamik sissekandeid asub reisialbumites *recto*-leheküljel, nii ka Andreae omas, kus vaid 23 pühendust on kirjutatud *verso*-leheküljele — selle põhjuseks võib olla tõsiasi, et lehe tagumist poolt ei peetud nii oluliseks või esinduslikuks kui esimest. Vennad Keilid toovad aga selle põhjusena esile soovi jäätta ruumi ka teistele sõpradele: nimelt üritati sageli, eelkõige tudengite ringkondades, oma sõprade pühenduste kõrvale või vahetusse lähedusse kirjutada.²⁰³ Ei ole võimatu, et *recto*-poole eelistamise põhjuseks või lähtekohaks on varased reisialbumid, milleks kasutati sageli trükitud raamatuid. Miks aga mõni isik on valinud just *verso*-lehekülje, kuigi *recto*-pool on tühi, ei ole võimalik öelda.

Enamik sissekandeid on ainult sõnalised, kuid kahe juures on ka illustratsioonid: Johannes Ernst Zeyeri emblemaatiliste joontega sulejoonistus ning Henric

²⁰² Vello Helgi koostatud kataloogis on ekslikult Andreae albumi mahuks antud 109 sissekannet (**V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 298, nr 15).

²⁰³ **Vt G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 208; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 35.

Daniel Söderburghi akvarellide ja tušiga joonistatud embleem.²⁰⁴ Sissekandeid, mille puhul võiks oletada, et neile on tahetud lisada illustratsioon, kuid mingil põhjusel on see tegemata jäänud, Andreea albumist ei leia. Ka ei ole tema albumisse joonistatud vappe — 17. sajandi lõpuks oli see komme reisialbumipraktikast peaaegu taandunud, teiseks on Andreea albumisse kirjutanud vaid viis aadlikku, mis näitab, et ta kõrgemast soost isikutega kuigivõrd ei suhelnud ega püüdnud nende pühendust hankida. Walther Ludwigi hinnangul olid tudengite reisialbumites kõige kõrgemalt respekteeritud isikud ülikooliprofessorid ja vaid harva paluti pühendust mõnelt kõrgaadlikult.²⁰⁵ Andreea albumi puhul — albumi alustamise aja järgi võib selle ka tudengialbumiks klassifitseerida — peab see mõlemal juhul paika. Mõnele sissekandele on Andreea ise lisanud märkuse pühenduse autor edaspidise saatuse ja surma kohta.²⁰⁶ Enamikus neis avaldub Andreea sügav lugupidamine lahkunu vastu — tavalise ristimärgi asemel on ta võtnud vaevaks pike-malt kirjutada ning enamasti peegeldab tema märkus sissekandja valitud pühenduse teksti, näiteks Valentin Veltheimi, Johannes Breveri ja Heinrich Meieri sissekande juures. Selles peegeldub ka Andreea nägemus oma reisialbumi vähemalt ühest funktsionist: tegemist ei olnud rangelt isiklikuks otstarbeks möeldud raamatukesega, vaid see oli suunatud ka väljapoole, teistele isikutele lugemiseks ja vaata-miseks.

Mõne kirje juures on aga hilisema omaniku (?) käsikirjaline viide Friedrich Konrad Gadebuschi „Livländische Bibliothek’ile“.²⁰⁷ Käekirja järgi otsustades on Gadebuschi-viidete ning osalise nimeregistri autor üks ja sama isik, kuid kes need koostas ja millal, ei ole andmete puudumise tõttu võimalik öelda. Vähemalt ühe sissekande puhul on tuvastatav veel kellegi kolmanda käega kirjutatud märkus, kuid ka selle autor ja aeg ei ole teada.²⁰⁸ Teatud väline sarnasus on selle puhul olemas Andreea enda käekirjaga, eriti d-täht, kuid täie kindlusega seda talle siiski omistada ei saa.

Kuna albumil puudub tiitelleht ehk omaniku sissecanne, millega algasid paljud reisialbumid²⁰⁹ ja mis annaks informatsiooni selle sisseseadmise aja, aga ka eesmärgi kohta, võib dateeritud sissecannete põhjal oletada, et Andreea hakkas oma albumit pidama mõni aeg enne Jena ülikoolist lahkumist, 1696. aasta algul, ning lõpetas selle 1702. aastal vahetult enne Riias ametisse asumist — viimane sissecanne tema albumis on pärit mõni nädal pärast püha Jüri kiriku pastoriks kutsumist. Et Andreea alustas oma albumi pidamist ülikooliõpingute ajal, sellele

²⁰⁴ Vt l. 146 ja 172p ning illustratsioone 36 ja 29.

²⁰⁵ Vt **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg, lk 228. Samas toob Ludwig aga ka näite tudengist, kelle albumist moodustavad suure osa just (kõrg)aadlike ja kõrgemate ametnike sissekanded.

²⁰⁶ Vt l. 21, 36, 45, 60, 113, 156.

²⁰⁷ Vt l. 23, 30, 55, 71, 74, 90, 96p, 116, 117, 128, 156.

²⁰⁸ Vt l. 156.

²⁰⁹ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 12–19, aga ka **J. Ott.** Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger. Kommentar, lk 9.

Araci

Si res humanae perspenderis, eas regi spe, regi metu dignas esse compeneres, quoniam iucunda aequa atque christia curata sint cesatura. Lucian. in Vita Demosthenis.

Lipsiae

*ab vccvij.
XII Aprilis.*

*Hicce imperterritam animi constantiam, tan
in adversitate quam in secundo Gloriosissimi
atque per Opinio No Possefori, Amicos et
Pantori longe gloriosissimam ei superstitiosum,
simil sui memoriam delinquendo, conuen-
dere voluit, debuit, faustissima greci
Eidem apparatus, Henric Meier, Riga - Liv.*

Sodebusch Lib. Bill. 1744 f. 9. nro 220

*Vivere desit Lipsie A.D. 1699. d. 16. octo-
bris ex exemplo probatibus humanis nullus pro dignus est ideo operi huma-
ni Beni collerans, terroris dicti vale, Caelitus audiret quodvis latravent.*

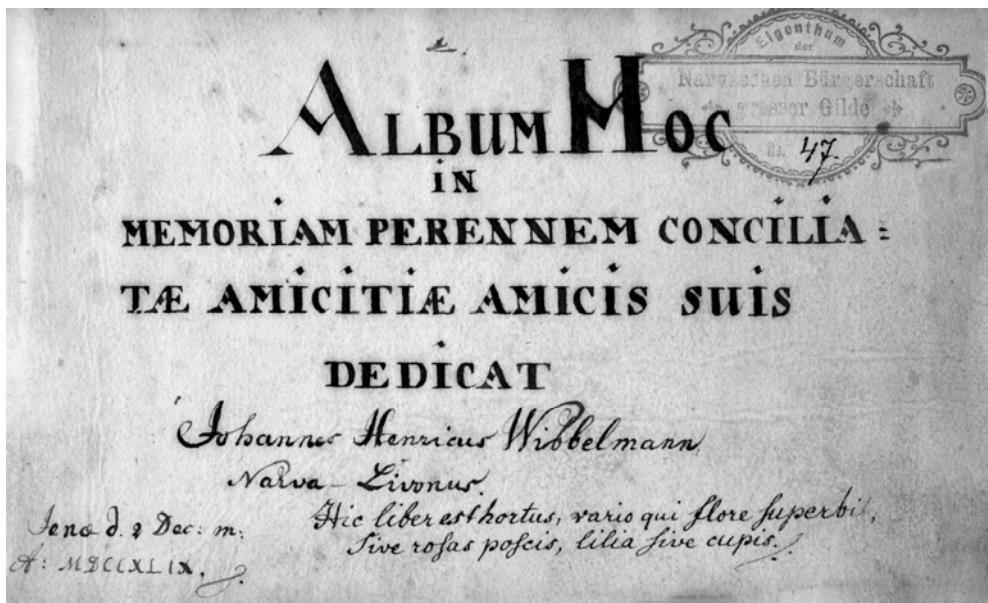
Illustratsioon 8. Heinrich Meieri sisekanne Adam Andreea reisialbumis. Meieri sis-
kande all on kellegi tundmatu (või Andreea?) ja Andreea enda märkus Meieri surma kohta,
lisaks viide Gadebuschi „Livländische Bibliothek’ile“.

osutavad pühendusallkirjades sageli kasutatud adjektiiv *doctus*, mida güm-
naasiumiõpilaste puhul reeglinga ei kasutatud.²¹⁰ Andreea albumist puudub ka tema
omakäeline sissekandjate nimeregister, mis oli reisialbumites üsna sage. Tiitellehe
ja nimeregistri puudumise ning hiljem lisatud lehtede töttu ei ole võimalik öelda,
kas Henric Daniel Söderburghi sisekanne²¹¹ oli algsest Andreea reisialbumis
viimane või mitte. Igal juhul on see praegu väga mõjus lõpetus tema albumile.

Reisialbumisissekanded annavad mõningase pildi Adam Andreea reisidest ja
suhtlusvõrgustikust, sõpradest, õpetajatest, kaasüliõpilastest ja teistest isikutest,
kellega ta kokku puutus, nende vahelistest suhetest, aga ka Andreea ja teiste väär-
tushinnangutest. Dissertatsiooni järgnevates peatükkides üritataksegi neile aspekti-
dele natuke valgust heita.

²¹⁰ Vrd W. Ludwig. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 91.

²¹¹ Vt 1. 172p.

Verzeichnir derer Namen.															
F.	Pg.	C.	Pg.	L.	Pg.	M.	Pg.	N.	Pg.	O.	P.	P.	V.	Q.	Pag.
Samer	82.	Koth.	43.	Lipper.	85.	Maydel.	74.	Rander.	104.	Otto.	162.	Braude.	80.	Quentz.	127.
tanau.	137.	Kriepor.	133.	Lits.	95.	v. Metz.	81.	de Neuville.	119.			Pieskorn.	210.		
tonisch.	222.	Kirkens.	144.	Lehmeier.	107.	muhl.	97.	v. Necker.	216.			Porten.	313.		
ankiewich.	225.	Kuuth.	213.	Lengenbeck.	160.	Mittelhaue.	114.	Winkelberg.	51.			Parlow.	319.		
Iacobii	307.	Trogus.	258.	Lembke.	50.	mylus.	140.	de Neufalle.	18.			Parfavant.	13.		
henrich.	204.	Kramer.	212.	Loffau.	17.	marhai.	173.					Rierken.	162.		
Antelman.	274.	Kringhau.	32.	Lüpher.	157.	martini.	174.					Ritter v. Reichen.	241.		
	295.					Müller.	104.								
						Müller.	312.								
						Müller.	326.								
						Müller, L.	105.								
						Neßel.	299.								
						Käther.	149.								
						v. Morheim.	203.								
						Morus.	239.								
						Zur Mühlen.	274.								
						Müller.	296.								

Illustratsioonid 9–10. Johannes Heinrich Wibelmanni reisialbumi tiitelleht ja fragment nimeregistrist samas albumis. Wibelmann pühendab selle albumi oma sõpradele neid ühendava sõpruse igaveseks mälestuseks. Kõige alla on kirjutatud reisialbumites võrdlemisi sage eleegiline distihiion — „See raamat on aed, mis uhkeldab eri liiki lilledega, nõuad sa siis roose või soovid liiliaid“ —, mis lubab oletada, et Wibelmann käsitas oma albumit *florilegium*'ina.

3.1.1. Ekskurss: Johann Arpenbecki ja Johann Gerngrossi reisialbum

Selleks, et Andreae albumit oleks võimalik mingilgi moel Eesti rootsiaegsete albumite konteksti paigutada, on järgnevas lühidalt kirjeldatud ülejäänud kahte siinset sama perioodi albumit, millest esimest hoitakse Tallinnas Eesti Ajaloomuseumis, teist Tartu ülikooli raamatukogus.

Johann (Hans) Arpenbecki (1598–1685), Tartu Jaani kiriku organisti ja tütarlastekooli õpetaja poja, hilisema Holstein-Gottorpi hertsogi Venemaa- ja Pärssasaatkonna tölgiga album aastaist 1632–1681²¹² on väike ($14,5 \times 9,6 \times 3,5$ cm) põikoktaavformaadis puitkaantega nahkköites elegantne raamatuke. Ta alustas albumi pidamist 1632. aasta suvel pärast saatkonna kooesseisu arvamist ning esimene sissekanne selles pärinebki saatkonna juhi Otto Brüggemannist suhest. Albumi kaunistamiseks on kasutatud pime- ja kuldtrükki esi- ja tagakaanel ning köite seljal; kaane ja sisekaane serval on kasutatud kuldtrükki; köite kaptaalid on rohelised. Köite täidiseks on kasutatud mingit varasemat trükist, kuid millist, ei ole teada. Kuna mitme sissekande tekst on ülemisest servast ära lõigatud, võib oletada, et album on hiljem uesti (?) köidetud.²¹³ Esimesele sisekaanele on Arpenbeck kirjutanud sõnad *Напамять написали* (Mälestuseks kirjutasid), tagumisele sisekaanele aga *Exitus Acta probat mpp.* [Lõpp annab tegudele hinnangu, omaenese käega]. Esikaane venekeelne fraas näib kinnitavat oletust, et päris algul Arpenbecki albumil sellist väliskuju ei olnud. Ladinakeelne fraas on aga pärít Ovidiuse heroide kirjadest, täpselt Traakia kuninganna Phyllise kirjast Demophoonile, kes oli Theseuse ja Phaidra poeg. Valitud Ovidiuse-tsitaat oli sageli ära trükitud nii gümnaasiumiõpilastele mõeldud sentensikogumikes kui ka *florilegium*'ites, kuid neis toodud värsid ei kattu tänapäevase interpunktsooniga määratud süntaktilise tervikuga.²¹⁴

Johann Arpenbecki album on sarnaselt Andreae omale topeltpaginatsiooniga. Kui viimases on algselt pagineeritud lehed, siis Arpenbecki omas leheküljed (punase tindiga), hiljem aga on uesti pagineeritud *recto*-lehekülgede sissekanded. Algse numeratsiooni järgi on albumis 376 lehekülge. Album ei ole aga täielik, vähemalt 23 lehte on enne esimene pagineerimist kas välja lõigatud või rebitud — nii näiteks on lehekülgede 200 ja 201 vahelt puudu kaks lehte, milles ühe *verso*-külgel on olnud koloreeritud joonistus. Lisaks on ära rebitud ka illustratsioon, mis

²¹² EAM F 114-1/7a; vt ka **V. Helk**. Baltische Stammbücher und Alben, lk 269; **D. Erpenbeck**. Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck.

²¹³ Vrd ka Abraham ja David Ulrichi reisialbumit, kus mitmel lehel on osa teksti mingil põhjusel ära lõigatud, vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 240, 244, 248, 261, 263, 267, 271, 277, 284, 286, 289, 293, 300, 301, 315, 325, 326, 329, 332. Et alumeid hiljem uesti köideti, näitab ka Arpenbecki saatkonnakaaslase Hartmann Gramanni oma, kus on kokku köidetud kaks albumit, üks aastaist 1626–1635, teine aastaist 1635–1642, vt **D. Erpenbeck**. Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, lk 163.

²¹⁴ Vt Ovidius *Heroides* 2.83–85: *atque aliquis 'iam nunc doctas eat,' inquit, 'Athenas; / armiferam Thracen qui regat, alter erit. / exitus acta probat.'* [Ja keegi ütleb: „Nütid juba mingutä õpetatud Ateenasse; see, kes hakkab valitsema relvastatud Traakiat, on keegi teine. Lõpp annab tegudele hinnangu“]. Vrd nt Florilegium ethicum, lk 81, alapeatükk „De prudentia“ [aru-kusest]: *Exitus acta probat: careat successibus opto, / Quisquis ab eventu facta notanda putat* [Lõpp annab tegudele hinnangu: ma soovin, et tagajärgedest jäääks puutumata igaüks, kes arvab juhtunust tähelepanuvääseid tegusid sundivat]; **J. Lange**. Loci communes, l. 232p, märksõna *Finis* [lõpp] all.

oli kleebitud leheküljele 226, ja leheküljel 259 olnud pitser.²¹⁵ Sellest võib järel-dada, et ka teistel puuvatatel lehtedel võis olla mõni illustratsioon. Albumisse on jäänud vaid kaks hariliku pliatsiga tehtud joonistust, kusjuures esimest neist võiks pigem kritselduseks nimetada. Kuigi Johann Heinrich Zedler osutab oma leksikonis võimalusele, et albumiomanik ise võis erinevatel põhjustel oma albumist mõne lehe välja rebida,²¹⁶ ei saa Arpenbecki albumi puhul see vähemalt osa lehtede puhul kõne alla tulla. Albumi etteotsa on koostatud sisukord ning mitu registrit, mis ilmselgelt ei ole pärit Arpenbecki enda sulest — mitme albumisse kirjutanu nime ei ole suudetud välja lugeda. Registrid (tähestikuline, Saksa vürstdid, katoliku vaimulikud jt, vene jt keeltes sissekanded, koha- ja ajaline register) aga hõlmavad ka esimeste sissekannete vahelised lehed. Kes ja millal selle albumi pagineeris ning registritega varustas, ei ole teada, leheküljelt 229 aga selgub, et keegi on seal 1721. aastal ühe lühendi lahti kirjutanud.

Arpenbecki albumis on 125 sissekannet,²¹⁷ mille keeleline variatiivsus on suur: nii leidub siin ladina-, prantsus-, itaalia-, vene-, saksa-, araabia-, hispaania-, inglisi-, rootsi-, heebrea-, hollandi- ja kreekakeelseid sissekandeid.²¹⁸ Vello Helk peab vene- ja idakeeltes sissekandeid eriti huvipakkuvateks. Üheks võimalikuks põhju-seks võib pidada nende sissekannete piikkust, kuid teisalt on tegemist sissekanne-tega piirkondadest, kus reisialbumitraditsioon ei olnud kanda kinnitanud. Arpenbecki albumisse on kirjutanud tema saatkonnakaaslased (nt Adam Olearius, Paul Fleming, Otto Brüggemann, Philipp Crusius), erinevate maade kõrged võimu-kandjad (nt Sulzbachi pfaltskrahv Christian August, Eestimaa kupernerid Gustav Oxenstierna ja Andreas Torstensson, Roots Moskva-saadik Erik Gyllenstierna, Roots riiginõunik ja feldmarssal Gustav Horn jt), kõrged kirikutegelased (nt vene õigeusu preestrid), aga ka Tallinna ja Pärsia kaupmehed, Tallinna ja Tartu haril-lased, poeet Philipp von Zesen jt isikud. Albumisse on kirjutatud Tallinnas, Tartus, Riias, Moskvas, Novgorodis, Astrahanis, Pärsias, Gottorpis, Reinbeckis jne.²¹⁹ Lähtudes sissekandjate poolt identifitseeritud tekstidest, kirjutati Arpenbeckile pühenduseks piibli- (Psalmid, Nehemja raamat) ja traditsioniliste antiikautorite (Tacitus, Ovidius, Cicero, Seneca) tsitaate. Arpenbecki albumi lähem analüüs

²¹⁵ Lk 20 ja 21, 34 ja 35, 94 ja 95, 106 ja 107, 112 ja 113, 156 ja 157, 158 ja 159, 174 ja 175, 182 ja 183, 262 ja 263, 346 ja 347, 350 ja 351 vahelt on üks leht välja rebitud; lk 258 ja 259 vahelt on välja rebitud kaks lehte; lk 312 ja 313 vahelt kolm lehte ning lk 334 ja 335 vahelt on välja rebitud neli lehte. Lehekülg 177–178 on aga pooleks rebitud.

²¹⁶ Vt **J. H. Zedler.** Grosses vollständiges Universal-Lexicon, Bd 39, lk 1070.

²¹⁷ Albumis oleva registri järgi on selles 125 sissekannet (EAM F 114-1/7a, lk 12), Vello Helk aga nimetab oma kataloogis 122 sissekannet, vt **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 298.

²¹⁸ Arpenbecki sulest pärit sissekanded saatkonnakaaslaste Adam Oleariuse, Joachim Albrecht von Mandelsloh ja Hartmann Gramanni reisialbumis näitavad, et ta oskas vene ja eesti keelt; hispaania keele oskust ühe vanasõna põhjal kinnitada ei saa. Roots teenistusse asumine 1640. aastatel tööndab, et Arpenbeck oskas ka rootsi keelt. Enamik sissekandeid tema enda albumis on humanistikule traditsioonile vastavalt ladinateelised, hoolimata sellest, et enda sõnul ta seda keelt ei osanud, vt **D. Erpenbeck.** Das Album Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, lk 133, 197.

²¹⁹ Holstein-Gottorpi saatkonna ja Arpenbecki reisiteekonna kohta vt **D. Erpenbeck.** Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck; **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 269; **V. Helk.** Album amicorum, lk 143–145.

mitmekesistaks seda pilti kindlasti, kuid eelistatumate allikatüüpide osas ilmselt suuri muutusi ei oleks.

Vello Helk leiab oma Arpenbecki albumi tutvustuse lõpus, et see vääriks lähemat uurimist, eelkõige aga võndluses teiste Holstein-Gottorpi hertsogi Venemaa- ja Pärsia-saadikute Adam Oleariuse, Joachim Albrecht von Mandelsloh ja Hartmann Gramanni reisialbumiga. Dirk Erpenbecki sõnul aga on nimetatud albumid väärilt täiendus Oleariuse reisikirjale.²²⁰

Johann Gerngrossi, Tartu *Academia Gustavo-Carolina* teoloogiatudengi ja hilisema Valga pastori album aastaist 1699–1702²²¹ on puitkaantega, rohkete kaunistustega tugevalt pressitud nahkköites raamat, mille mõõdud on 19 × 13,8 × 3,8 cm. Eesti rootsiaegsetest reisialbumitest on see suurima formaadiga, kuid ka kõige rikkalikumalt kaunistatud. Selleks on kasutatud erinevaid võtteid: raamatuploki servad on kullatud ning neile on söövitatud (?) tume taimornament; nii esi- kui ka tagakaanel on kasutatud pime- ja kuldtrükki, lisaks on osa ornamente punaseks koloreeritud. Köite seljal on kasutatud kuldtrükki. Kaane servad on samuti kuldtrükiga kaunistatud. Gerngross on oma albumile lisanud tiitellehe, kuid selle kujundamisega ei ole kuigi palju vaeva nähtud. Tiitellehele on kirjutatud: *Album Memoriae Fautorum Et Amicorum Dicatum A Johanne Gerngross, Livono, S.S. Theol. Stud. Symb. Jesus mihi Vita Salusque. Dorpati Livonorum Aº 1699 Mense Junio.* Sellest ilmneb, et Gerngrossi jaoks oli reisialbumi üks funktsioone sõprade ja soosijate mälestust talletada. Tema elumoto „Jesus on minu elu ja päaste“ on teoloogi jaoks tüüpilise teemavalikuga, nagu näitavad nii Andreea reisialbumisse kirjutatud *symbolum*'id kui ka 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa haritlaste tunnuslaused.²²² Gerngross seadis oma albumi sisse enne Tartust lahkumist — on arvatud, et ta lahkus Tartust ülikooli Pärnusse kolimise töttu. Kuidas tema album aga Tartu ülikooli raamatukokku sattus, selle kohta ei olnud juba 19. sajandi lõpul midagi teada.

Sarnaselt Andreea ja Arpenbecki albumiga on ka sellel topelpaginatsioon, kusjuures algne on poolik. Mis ajast see päriineda võiks, on raske öelda, kuid kindlasti ei ole see Gerngrossi sulest. Teise paginatsiooni järgi on albumis 153 lehte. Gerngrossi albumi köide on kohati lagunenud, lisaks on album saanud veekahjustusi, kuid sissekanded sellest rikutud ei ole. Sarnaselt Arpenbecki albumiga on ka siit osa lehti välja lõigatud ja rebitud, kohati väga lohakalt ja enne algset paginatsiooni. Kas osal, eelkõige väljalõigatud lehtedel võisisid olla illustratsioonid, ei ole võimalik öelda, kuna olemasolevatel lehtedel ei ole säilinud ühtegi ja ka rebitud või lõigatud lehtedel ei ole säilinud illustratsioonidest mingeid jälgi.

²²⁰ **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 269; **D. Erpenbeck.** Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, lk 131.

²²¹ TÜR KHO F 7, s 38; **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 272; **V. Helk.** Album amicorum (Järg [1]), lk 208; **W. Schlüter.** Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngross. Biograafilisi andmeid Gerngrossi kohta vt **W. Schlüter.** Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngross, lk 113–113; Die evangelischen Prediger Livlands, lk 234.

²²² Viimaste kohta vt **K. Viiding.** Haritlaste tunnuslaused.

Illustratsioon 11. Johann Gerngrossi reisialbum. Selle kaanel on näha rikkalik dekoor, millega taolisi raamatukesi sageli kaunistati.

Võrreldes Arpenbecki, aga ka Andreae albumiga on Gerngross enda oma pidanud suhteliselt lühikest aega. 15. juunist 1699 kuni 16. maini 1702 lasi Gerngross oma albumisse kirjutada 78 isikul, kelle hulgas on suur hulk omal ajal kuulsaid või tuntud isikuid, näiteks Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer, Halle ülikooli professor ja esipietist August Hermann Francke ja teised Halle professorid, aga ka Tartu professorid Sven Cameen, Olaus Moberg, Michael Dau ja Daniel Sarcovius. Mobergi ja Sarcoviuse sissekande kõrval seob Gerngrossi albumit Andreae omaga ka Gottfried Ruhendorffi pühendus.²²³ Fischer oli selleks ajaks juba Liivimaalt lahkinud — Gerngross külastas teda Hamburgis —, kuid kirjutas

²²³ Ruhendorff kirjutas Andreae albumisse 29. juulil 1698 Stockholmis, Gerngrossi albumisse aga 18. juulil 1699 Volmaris. Selleks ajaks oli temast saanud juba Volmari diakon. Mõlemal juhul alustab Ruhendorff oma pühendust α ja ω-ga (l. 117p; TÜR KHO F 7, s 38, l. 65p). Moberg kirjutas Gerngrossi albumisse *Fac ea, quae moriens facta fuisse velis* [Tee seda, mille puuhul tahad, et see surres tehtud oleks], sama tsitaadi oli Andreae omasse kirjutanud Riia pastor ja superintendent Johannes Brever (l. 36; TÜR KHO F 7, s 38, l. 52p); Sarcovius aga kirjutas kreekakeelse tsitaadi Plutarchoselt: Διόνυσιος πρὸς τὸν πνθόμενον εἰ [σ]χολάζοι, μηδέποτε, εἶπειν, ἐμοὶ τούτῳ συμβαίη [Dionysios elevat öelnud sellele, kes küsis, kas ta on jõude, et seda ei saa minuga kunagi juhtuda] (TÜR KHO F 7, s 38, l. 57p).

oma sissekande alla endiselt kõik oma liivimaised tiitlid.²²⁴ Sissekanded on tehtud Tartus, Valgas, Volmaris, Riias, Hamburgis, Halles, Leipzigis, Hessen-Nassau väikelinnas Laubachis, Magdeburgis ja mitmes teises väiksemas paigas. Võimalik, et Gerngross viibis Laubachis krahv Solmsi perekonna koduõpetajana. Ta puutus kokku sealsete pietistlike ringkondadega ning tutvus Solmsi perekonnaga viis teda hiljemgi kokku mõne kõrgaadlikuga. Üldjuhul leidub reisialbumites vähe sugulaste ja naiste sissekandeid, kuid Gerngrossi omast võib leida kolme sugulase (*affinis*) ning vähemalt 11 naise pühenduse. Naiste osakaal on üllatavalt suur ning ise-loomustab pigem Aadlike kui teoloogiatudengi reisialbumit, kuid siinjuures tuleb rõhutada, et neist viis on seotud krahv Solmsi perekonnaga. Lisaks on üks sissekanne Halle Francke asutuste tütarlastekooli (mõeldud eelkõige aadlidaamide jaoks) juhataja preili Charbonnet' susest.

Enamik sissekandeid Gerngrossi albumis on saksa- ja ladinakeelised, kuid kasutatud on ka heebrea, araabia, kreeka, itaalia ja prantsuse keelt. Suur osa sissekandeid ja ka *symbolum*'e selles albumis on teoloogilise sisuga, võrdlemisi palju on piiblitsitaate nii Vanast kui ka Uuest Testamendist (Psalmid, Jeesus Siiraki raamat, Pauluse kirjad), kuid tsiteeritud on ka *Codex Iustinianus*'t. Loomulikult ei puudu siit ka antiikautorite, näiteks Seneca tsitaadid. Nii mõnelgi korral on aga pühenduses mindud sõnamänguni, mis baseerub Gerngrossi nimel, kuid tegemist ei ole juhuluules ja ka reisialbumisissekannetes armastatud anagrammluuletustega. Justinus Töllneri oma baseerub Jeesus Siiraki raamatu kirjakohal, teise aga kirjutas Johann Petrus Schäfer.²²⁵

Kuigi Gerngrossi album on Andreeae omaga samast ajast, mõni sissekandjagi on ühine, on selgelt näha nende erinev suhtumine reisialbumisse. Andreeae jaoks tun-dub see olevat olnud palju olulisem ja sügavama tähindusega, hoolimata sellest, et Gerngrossi album on väliselt märksa rikkalikumalt kaunistatud kui Andreeae oma. Seda näitab eelkõige sissekannete vormistus ja viimistletus, aga ka albumi terviklikkus — viimast võisisid kahtlemata mõjutada ka hilisemate omanike väärthus-hinnangud.

3.2. Sissekannete autoreist

Selles alapeatükis ei pöörata tähelepanu mitte sissekandjate eluloolistele detailidele, vaid nende sotsiaalsele positsioonile. Eesmärgiks on fikseerida need sotsiaalsed kihid ja elukutsed, mille esindajatel Andreeae oma albumisse kirjutada palus. Enne seda aga peatatakse tema reisialbumi sisseseadmise algusel ja võimalikul motivatsioonil.

²²⁴ Fischeri heebreakelset sissekannet ja pühendusallkirja vt TÜR KHO F 7, s 38, l. 32: per Livoniam Superint. General. Academiae ibidem Pro-Cancellarius, et Supr. Consistorij Regij Praeses.

²²⁵ Töllner: *Liebes Kind, (sey nicht in der That ein Gerngroß, sondern) bleib Gern (Klein und im niedrigen Stande, das ist beßer, denn alles, da die Welt nachtrachtet. Je höher du bist, ie mehr dich demüthige, so wird dir der Herr hold seyn.); Schäfer: Wer in Tugend Sich gering / Im Gebrechen, Gern Gros hält, / der gewint in jedem ding, / weil die demuth Gott gefält.* Vt vastavalt TÜR KHO F 7, s 38, l. 56p ja 74.

3.2.1. Reisialbumi algus

Varaseim dateeritud sissekanne Adam Andreeae reisialbumis on pärit 21. jaanuarist 1696,²²⁶ kuid kas see, Valentin Veltheimi oma oli töepoolest ajaliselt esimene, ei ole võimalik kindlalt öelda, kuna üheksa sissekande autorid ei ole vajalikuks pidanud lisada ei kuupäeva ega kohta. Need on tõenäoliselt Liivimaa aadlik Schlippenbach, Wittenbergi teoloogiaprofessor Philipp Ludwig Hanneken, poola porutšik Fridrych Jan Müller, Philip Müller, riialane Caspar von Platern, Riiast pärit teoloogiatudeng Johann Brockhausen, Bauska linnakooli rektor Johann Schumann, Christian Eberhard Weißmann ja C. Wahle, kelle kohta ei ole midagi teada.²²⁷ Nimetatuist kolme-nelja puhul on kaudsete andmete põhjal võimalik tuvastada sissekande tegemise umbkaudne aeg ja/või koht. Wittenbergi teoloogiaprofessor Philipp Ludwig Hanneken kirjutas oma pühenduse Andreeae reisialbumisse tõenäoliselt 1696. aastal Wittenbergis. Bauska linnakooli rektori Johann Schumanni pühenduse aja kohta on raske midagi kindlat oletada, kuna selleks on neli erinevat võimalust: Schumann kirjutas oma pühenduse kas 1697. või 1698. aastal, kui Andreeae Saksamaalt Riiga tagasi pöördus või kui see käis Riiast korra Kuramaal (see käik on vaid pelk oletus!) või 1700. aastal, kui Andreeae käis korra Preisimaalt Riias, või hoopis 1701. aastal, kui Andreeae Thornist Liivimale tagasi pöördus. Riialane Caspar von Platern kirjutas oma pühenduse tõenäoliselt 1696. aastal koos sõpruskonna teiste liikmetega Wittenbergis. Teise riialase, Johann Brockhauseneni sissekande aega ja kohta nii kindlalt öelda ei saa. Võib oletada, et ta kirjutas Andreeale kas 11.–15. aprillil 1696 Leipzigis, kus ta õppis 1696. aastani usuteadust, või Wittenbergis, kus ta kuulus koos Andreeaga Heinrich Bruiningki sõpruskonda. Vello Helk oletab viimast.²²⁸ Müllerite sissekannete aja ja koha tuvastamiseks pole vähimatki pidepunkt. Porutšik Müllerri pühenduse võib kasutatud poola keele alusel mööndustega paigutada aega, mil Andreeae viibis veel kuninglikul Preisimaal, kuid kindlalt seda väita ei saa. Vello Helk paigutab Schlippenbachi sissekande teatava kahtlusega 1702. aastasse,²²⁹ kuid kuna me ei tea täpselt, millise Schlippenbachiga tegu, võis ta oma pühenduse kirjutada ka enne seda, kui Andreeae Stockholmi siirdus, st 1698. aastal. Dateerimine sõltub siin eelkõige sellest, kes ikkagi peitub Andreeae albumisse kirjutanud Schlippenbachi nime taga.

Lisaks on kaks dateerimata sissekannet tehtud Riias ja Thornis. Riias kirjutasid Andreeae reisialbumisse sealne raehärra ja linnusekrahv Paul Brockhausen ning

²²⁶ Vt l. 21. Kas enamik sissekandeid Andreeae reisialbumis on dateeritud Juliuse või Gregoriuse kalendri järgi, ei ole võimalik kindlalt öelda, seetõttu on dissertatsioonis kuupäevad antud nii nagu Andreeae albumiski. Vaid kolmel korral on albumis kalendrierinevustele osutatud. Danzigi Püha Kolmainu kiriku pastor ja gümnaasiumi rektor Samuel Schelwig dateeris oma pühenduse nii vana kui ka uue kalendri järgi (vt l. 54); Jena tudengid, Westfaalist pärit Johann Georg Lappenberg ja Johann Hermann Quitman aga vana kalendri järgi (vt l. 169p–170).

²²⁷ Vt vastavalt l. 13, 51, 75, 76, 114, 117, 147, 153, 154.

²²⁸ Vt Die evangelischen Prediger Livlands, lk 185–186; **H. von Bruiningk.** Das Geschlecht von Bruiningk, lk 91; EAA 5383-1-21, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Bro-E.

²²⁹ EAA 5383-1-26, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Re-Schr.

raehärra Georg S. von Oettingen, Thornis aga sealne raehärra, kammerhärra ja gümnasiarh Gerhard Thomas ning raesekretär Johann Heinrich Schultz.²³⁰ Lähtudes teistest Riia-sissekannetest võib oletada, et Brockhausen ja Oettingen kirjutasid Andreeae albumisse samuti 1698. aasta juuli esimesel poolel, kuid ei saa välistada ka 1700. aastat, mil Andreeae olevat korra Riias käinud. Paul Brockhausen oli eespool mainitud Johann Brockhauseneni, Andreeae sõbra ja õpingukaaslase isa,²³¹ kuid kumbki neist oma seotusele ei viita — see ei olnud reisialbumites üldjuhul kombeks —, lisaks lahutab nende sissekandeid üle 70 lehe.

Dateeritud, kuid kohamääratlusega sissekandeid on Andreeae reisialbumis vaid kaks, Roots'i erivoliniku Conrad Müller'i ja Jenast pärit Fridemann Posneri oma.²³² Viimane kirjutas oma pühenduse ilmselt Jenas, kuna Andreeae oli seal veel pärast 12. märtsi 1696. Conrad Müller'i sissekande lokaliseerimine on märksa keerulisem ning ühest vastust sellele küsimusele praeguse seisuga anda ei saa. Aastaarv 1698 ning Müller'i sotsiaalne positsioon annavad alust oletada, et siskeanne on tehtud kas Riias või Stockholmis.

Dateerimata sissekannetest hoolimata on siiski tõenäoline, et Andreeae palus esimesena oma reisialbumisse kirjutada just oma õpetajal Veltheimil, kelle eesistumisel ta esitas oma dissertatsiooni ning kes oli sel ajal Jena ülikooli rektor ja teoloogiateaduskonna dekaan. Andreeae dissertatsionist nähtub, kui oluline mees oli tema jaoks Veltheim, viimase järelsõnast Andreeae dissertatsioonile ja reisialbumisissekande allkirjast aga kumab Veltheimi austus ja lugupidav suhtumine Andreeae vastu. Selle põhjal võib oletada, et Veltheim oli Andreeae jaoks isik, kelle pühendumus oli talle olemuslikult vajalik ja kellega autograafi küsimine ajendas reisialbumit sisse seadma.

3.2.2. Sissekandjate sotsiaalne hierarhia

Albumi esimene, kuid dateerimata siskeanne on pärit kellegi von Schlippenbachisulest. Schlippenbach võis olla Balti aadlik²³³ või hoopis Roots'i vägede ülemjuhataja ning kindral, nagu on oletanud Vello Helk,²³⁴ kuid kuna tema eesnime-tähed ei ole selgelt väljaloetavad, ei ole võimalik isikut ka täpsemalt identifitserida. Kui Andreeae albumisse kirjutanud Schlippenbach oli Baltimaadelt pärit, võiks vaid initsiaalide põhjal oletada, et tegemist on kas Liivimaalt Uue-Poruselt pärit leitnandi Friedrich Johann von Schlippenbach (1670–1697) või Tallinnast pärit ooberstleitnandi Heinrich Johann von Schlippenbachiga (1697–1748). Samas ei sobi kumbki neist meestest eluaastate põhjal Andreeae albumisse kirjutanud Schlippenbachiks. Ka Roots'i Aadlimatriklisse on kantud Schlippenbachide

²³⁰ Vt vastavalt l. 33, 37, 38, 97.

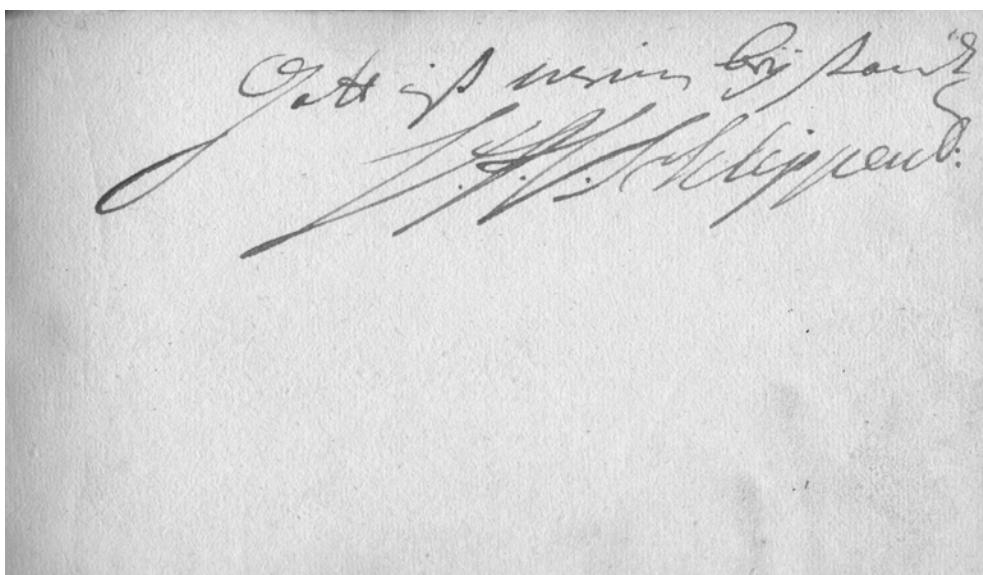
²³¹ Vt **A. Tering.** Lexikon der Studenten.

²³² Vt vastavalt l. 52 ja 166.

²³³ Vt Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil 2.1: Estland, lk 724–727; Teil 3.1: Kurland, lk 482.

²³⁴ **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 271; **V. Helk.** Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg 2), lk 208.

perekond,²³⁵ kelle üks haru oli pärit Liivimaalt ja kelle meessoost esindajad olid tegevad eelkõige sõjalises liinis, kuid Andreae reisialbumis olevad Schlippenbachi initsiaalid ei luba neid omavahel seostada. Christian Kelch mainib oma Liivimaa kroonika järges kolme Schlippenbachi (Carl Schlippenbach, Gustav Wilhelm von Schlippenbach, Wolmar Anton von Schlippenbach), kuid ka nende initsiaalid ei sobi Andreae reisialbumis oleva allkirjaga. Kelchi mainitud isikuist sobiks oma sotsiaalse positsiooni, elukutse ja tegevusareaali põhjal kõige paremini viimane, Wolmar Anton von Schlippenbach, kes oli Liivimaalt pärit Rootsiga sõjaväelane, juhtis Põhjasõja algul ooberstina Liivimaal tragunirügementi ja määratigi 1701. aastal kindralmajoriks.²³⁶ 1701.–1702. aastal, mil Andreae oli juba Liivimale naasnud, tegutses Schlippenbach oma sõjaväega peamiselt Lõuna-Eestis, Sangaste (*sic!*), Kirumpää, Rõuge, Rõngu ja Erastvere kandis.²³⁷ Kuna reisialbumite esimesed lehed olid traditsiooniliselt reserveeritud kõrgeima sotsiaalse positsiooniga isikuile, sobiks kindralmajor Schlippenbach initsiaalide erinevusest hoolimata oma kõrge sõjaväelise auastme ning sõjasündmusi oluliselt mõjutanud isikuna suurepäraselt esimese ja seega ka kõige mõjukama sissekande autoriks.

Illustratsioon 12. Schlippenbachi sisekanne.

²³⁵ Vt **G. Elgenstierna**. Den introducerade svenska adelns ättartaylor, lk 21–25; **G. Anrep**. Svenska adelns ättartaflor, lk 649–651.

²³⁶ Vt **C. Kelch**. Liivimaa ajaloo järg, lk 17, märkus 6.

²³⁷ Vt samas lk 125, 129, 148, 164, 171, 183, 185, 187, 205, 207–208.

Järgmine sissekanne on pärit Wittenbergi ülikooli professori ja rektori Christian Röhrensee sulest, kolmas on aga Valentin Veltheimi oma. Et Röhrensee asetab oma sissekande sarnasest sotsiaalsest positsioonist hoolimata²³⁸ Veltheimi omast ettepoole, on ootuspärane — põhjuseks on siin tõenäoliselt Wittenbergi kui esimese ja kõige mõjukama protestantliku ülikooli kuulsus, mis 17. sajandi lõpuks ei olnud veel tuhmunud, kuigi tema roll ei olnud enam kaugeltki nii oluline kui sajand-poolteist tagasi. Veltheimi pühendusele järgneb Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* rektori ja teoloogiprofessori Olaus Mobergi oma. Wittenberg-Jena-Pärnu järgnevus võib siin peegeldada nende ülikoolide tähtsust nii Andreeae jaoks isiklikult kui ka nende rektorite sotsiaalset staatust laiemas kontekstis.

Albumi põhiosa moodustavad sissekanded erinevate kirikutegelaste, ülikoolija gümnaasiumiprofessorite, linnaametnike ning Euroopas laiemalt tundud isikute (nn *Autoritätspersonen*, *Respektpersonen* jne) sulest, viimased paar-kolmkümmend sissekannet on aga Pärnu, Jena, Wittenbergi ja Leipzigi ülikooli tudengitelt. Kodanikuosoost tudengite pühenduste hulgas on ka aadlicoost üliõpilaste sissekanded. Sellest nähtub Adam Andreeae püüd grupeerida sissekanded oma albumis kirjutaja sotsiaalse positsiooni järgi, teisalt aga ka sissekandjate traditsioonitunnetust — oma ühiskondliku kuuluvuse piire albumisiseselt üldjuhul ei ületata. Selline lähenemine oli tollaste reisialbumite puhul tavoline,²³⁹ nagu ka näiteks juhuluulekogumike puhul, ning peegeldab toonase ühiskonna hierarhilist ülesehitust. Oma albumit kujundades ei ole Andreeae üritanud professorite, pastorite, linnaametnike jt sissekandeid jäigalt sotsiaalse positsiooni järgi grupeerida, need paiknevad läbisegi, kuid teatud tendentsid ilmnevad kindlaid sotsiaalseid gruppe eraldi vaadeldes. Seejuures pole järgnevad grupid, eelkõige 'teoloogid', 'professorid' ja 'tudengid', absoluutsed — nii kajastuvad teoloogide hulgas pastorite jt kirikutegelaste kõrval ka usuteaduse professorid ja tudengid, professorite hulgas aga ei eristata ülikooliprofessoreid gümnaasiumiprofessoreist.

Kuna Adam Andreeae oli ise usuteadust õppinud, ei ole imestada, et ligi pooled tema reisialbumisse kirjutanutest (55 isikut) olid seotud teoloogiaga — ka reisimetoodikates soovitatud reisil tutvuda oma eriala esindajatega, aga ka külastatava linna kõrgemate kirikutegelastega.²⁴⁰ Andreeae puhul langevad need kaks sotsiaalset gruppi ühte. Andreeae albumisse kirjutanute hulgas olid Jena, Wittenbergi ja Pärnu ülikooli teoloogiprofessorid, superintendendid, pastorid peaegu kõigist linnadest, kus ta oma reisil viibis, ning nimetatud ülikoolide ja Leipzigi ülikooli teoloogitudengid. Reisialbumi sissekannete põhjal paistab, et Leipzigi, Uppsala ja Pärnu vaimulikega Andreeae kontakti ei otsinud või ei soovinud mingil põhjusel oma tutvust nendega jäädvustada. Põhjendada nende linnade pastorite sissekannete puudumist Andreeae reisialbumis lühikese sealviibimise ajaga ei näi paika pidavat, seda tõendab võrdlus näiteks Taani pastorite sissekannetega. Uppsala puhul võib teiste pastorite puudumist seletada sealse teoloogiprofessori ja toompraosti Laurentius

²³⁸ Mõlemad olid tol ajal ülikooli rektorid, ilma rektoriametita oleks aga Veltheimi kui teoloogiprofessori positsioon ülikoolis olnud kõrgem kui eetika- ja poliitikaprofessor Röhrensee oma.

²³⁹ Vt nt **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 34; **W. Klose.** Stammbücher, lk 56; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 58–59.

²⁴⁰ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 60.

Norrmannuse sissekandega — võimalik, et sellega oli Andreeae vajadus Uppsalas oma ametikaaslase pühendus hankida rahuldatud.

Pärnu puhul võib üheks põhjuseks pidada segaseid sõjaolusid, mille tõttu paljud professorid olid ülikoolilinnast lahkunud, aga ka teatavaaid vastuolusid, mis olid selleks ajaks ülikooli ja linnamagistraadi, sellega seoses oletatavasti ka ülikooli ja pastorite suhetesse tekkinud. Kuigi Tartu *Academia Gustavo-Carolina* Pärnusse üleviimise läbirääkimistel oli usuteaduse professoritele antud soodsaid lubadusi, ei saanud ükski neist teoks. Nimelt pidi ülikooli esimene teoloogia-professor saama saksa ehk Nikolai kiriku pastoriks, Pärnusse lubati luua rootsi kogudus, mille pastoriks pidi saama üks professoreist, ühele professorile pakuti aga garnisonipastori kohta.²⁴¹ Ülikooli käsutusse anti toona aga töenäoliselt vaid Pärnu endise ordulossi ruumes olnud kabel. Liivimaa pastorileksikoni järgi teenisid Andreeae Pärnus viibimise ajal Nikolai kirikus Martin Westphal (ülempastor), Johannes Roth ning Johann Georg Schilling. Pärnu eesti koguduse ehk Jaani kiriku pastor oli toona tuntud eesti keele tundja Salomo Heinrich Vestring.²⁴² Millal Heinrich Niederhoff Nikolai kiriku diakoniks sai, kas 1701. või 1702. aastal, selles osas selgus puudub.²⁴³ Teiseks ja ehk tōsisemakski põhjuseks võib pidada mitme Pärnu pastori pietismilembust, kuigi mitte kõik ei olnud uest usuvoolust haaratud. Nii olid sealsete Nikolai kiriku ülempastor Westphal ja diakon Niederhoff ortodoksse luterluse pooldajad nagu ka hilisem sama kiriku pastor Jacob Andreas Zimmermann, kes Pärnu tudengina oli Andreeae reisialbumisse kirjutanud. Jaani kiriku pastorit Vestringit ning Nikolai kiriku asepastorit Schillingit süüdistati 1700. aastatel aga pietismis.²⁴⁴

Sissekannetest Andreeae reisialbumis ilmneb, et päris mitmel juhul oli ta tutvust otsinud luterliku ortodoksia pooldajatega või luterlikust pealiinist kõrvalekaldujate vastastega. Andreeae enda õpetaja, Jena ülikooli teoloogiaprofessor Valentin Veltheim oli ortodoksse luterluse pooldaja ning Samuel Pufendorfi teoloogiline vastane, Hamburgi Jakobi kiriku pastor Johann Friedrich Mayer oli aga äge luterliku ortodoksia eest võitleja ning Philipp Jakob Speneri pietismi vaenaja. Wittenbergi ülikooli teoloogiaprofessor Philipp Ludwig Hanneken oli pietismi, eelkõige Gießeni ülikooli professori Johann Heinrich May vastane (May sõbrustas Speneriga); sama ülikooli professor Johann Deutschmann oli aga tülis nii Friedrich Ulrich Calixti kui ka Speneriga. Ka Caspar Löscher oli ortodoksne luterlane. Thorni poola koguduse pastor Martin Oloff oli aga jesuitide ja katoliikluse vastane. Lisaks neile oli Andreeae tutvunud Speneri pietismi ägeda vaenaja, Danzigi Püha Kolmainu kiriku pastori ja gümnaasiumi rektori Samuel Schelwigi ning tema poja Johann Schelwigiga. Noorem Schelwig nimetas end filosoofiateaduskonna adjunktiks, kuid tema sissekande allkirjast ei ilmne, millises ülikoolis ta toona töötas. Wittenbergi mainimine selles kontekstis ei olnud kummagi jaoks oluline, kuna tudengid üldjuhul ei märkinud oma allkirjas, millise ülikooli jurisdiktsiooni alla

²⁴¹ Tartu ülikooli ajalugu I, lk 115.

²⁴² Die evangelischen Prediger Livlands, lk 125, 127.

²⁴³ Vt **G. von Rauch**. Die Universität Dorpat, lk 218; Die evangelischen Prediger Livlands, lk 357.

²⁴⁴ **G. von Rauch**. Die Universität Dorpat, lk 213–218; Die evangelischen Prediger Livlands, lk 406.

nad parasjagu kuulusid. See ilmneb vaid sissekandekohast, juhul kui see on välja toodud. Wittenbergi ülikooli ida keelte professor Theodor Dassovius oli omakorda tülis pietismi teise suurkuju August Hermann Franckega. Stockholmi saksa kiriku pastor Johann Jacob Leibnitz oli aga õppinud Wittenbergis ühe olulisema luterliku ortodoksia eest võitleja, Abraham Calovi juures ning tihedates sõprussuhetes pietismivastase Johann Gottlob Carpzoviga.²⁴⁵ Teoloogialitsentsiaat ja Hamburgi gümnaasumi professor Gerhard Mejer oli samuti ortodoksne luterlane ning pietistide suhtes vaenulikult meelestatud, seda kinnitab ka tema hilisem amet Roots'i konsistoriaalnõunikuna.²⁴⁶ Uppsala ülikooli teoloogiateaduskonna adjunkt Martin Schütte oli fanaatiline ortodoksne luterlane, kelle pietismivastased kirjutised tekitasid paksu pahameelt.²⁴⁷ Ka Pärnu teoloogiatudeng, hiljem sealse Nikolai kiriku pastor Jacob Andreas Zimmermann oli range luterluse pooldaja.

Ortodoksse luterluse esindajate ja pooldajate sissekandeid Andreeae reisialbumis võib tölgendada kui soovituskirju tulevase ameti tarvis — Liivimaal kui Roots'i provintsis tuli arvestada Roots'i emamaa kirikuelus valitseva luterliku ortodksiaga: Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer oli 1699. aastal oma pietistlike vaadete ja Roots'i tsentraliseerimispoliitika tõttu Liivimaalt lahkunud, tema ametijärglane Nicolaus Bergius (ametis alates 1701. aasta juunist) oli aga ortodoksne luterlane.²⁴⁸ Liivimaa kirikujuhi Fischeri vaated ei näi Andreeae omi mõjutanud olevat — tema ametisoleku ajal kirjutasid Andreeae albumisse Veltheim, Mayer, Hanneken, Dassovius ja Leibnitz. Lisaks teistele on Andreeae reisialbumisse kirjutanud Miitavi pastor ja Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen, kes oli pietismi suhtes sõbralikult meelestatud. Kas selles peegeldub Andreeae tolerantne suhtumine erinevate usuvoolude esindajatesse, on raske kindlalt väita, kuid võimatu see ei ole.

Eespool nimetatud teoloogide kõrval tasub nimetada ka Søren Jonaesen (Severinus Jonae), Roskilde praosti ja sealse toomkiriku pastorit, kes oli tuntud kui saksa kirikuhümnide taani keelde tõlkija, ning Jena *pastor primarius*'t ja superintendenti Georg Götzet, Hugo Grotiuse vaadete pooldajat, kelle sõnaseadmise oskust on võrreldud Cicero ja Vergiliuse omaga ja keda Andreeae nimetab kultsuuks (*Chrysostomus*).²⁴⁹

Teoloogide kõrval on Adam Andreeae reisialbumisse kirjutanud paljud gümnaasiumi- ja ülikooliprofessorid (22, s.h ka usuteaduse professorid). 13 ülikooliprofessorist, kellel Andreeae palus oma albumisse kirjutada, olid tervelt seitse teoloogaprofessorid, ülejäänud õpetasid ida keeli, eetikat ja poliitikat, loogikat, füüsikat ja matemaatikat, meditsiini või loodusteadusi. Oma põhiõpingute paigas Jenas lasi Andreeae oma albumisse kirjutada vaid ühel muu eriala professoril:

²⁴⁵ Vt **C. C. Hirsch.** *Diptycha Ecclesiæ Sebaldinæ*, lk 134.

²⁴⁶ Vt **W. Ludwig.** *Beispiele interkonfessioneller Toleranz*, lk 199.

²⁴⁷ Vt **C. Anerstedt.** *Uppsala universitets historia*, lk 296, 372–374.

²⁴⁸ Vt *Die evangelischen Prediger Livlands*, lk 224, 169–170; **G. von Rauch.** *Die Universität Dorpat*, lk 160, 169.

²⁴⁹ Vt l. 45 ja Götze vaselöikes portree juures trükitud epigrammi viimast rida *Tullius haud digne haec scribat et ipse Maro* [Cicero ja isegi mitte Vergilius ei kirjutaks neid väärikamalt] (vaselöige nr 503 Wittenbergi evangeelse pastoriseminari andmebaasis *CONTENTdm Kollektionen* (<http://cdm.gbv.de/cdm4/browse.php?CISOROOT=/Kupfer&CISOSTART=21,501> (01.09.2010))).

loodusteadlasel Caspar Posneril. Tema puhul ei ole aga selge, kas Andreae külastas tõesti Posneri loenguid või on see pühendus tingitud Andreae ja Posneri poja tutvusest (võimalikud on ka mõlemad ajendid korraga). Kas tõsiasjas, et Posneri sissekanne asub albumi teises pooles, eemal teiste ülikooliprofessorite omadest, pigem tudengite sissekannete läheduses, peegeldub loodusteaduste staatus ülikoolis või hoopis Posneri tagasihoidlikkus, on raske öelda. Ülikoolide erinevale tähtsustamisele nii ühiskonnas kui ka Andreae enda poolt sai rektoritega seoses eespool osutatud; seda näivad ka ülejäänud ülikooliprofessorite sissekanded kinnitavat — Wittenbergi professorite omad on üldjuhul teistest eespool. Gümnaasiumiprofessorite juures tuleb aga mainida, et oma Riia lütseumi aegsetel professoritel ei ole Andreae mingil põhjusel reisialbumisse kirjutada palunud. Vilniuses aga ei käinud Andreae hiljem teadaolevalt enam kunagi ja nii puuduvad tema albumist sealsete professorite pühendused.

Professorite hulgast väärivad esiletõstmist juba eespool mainitud Jena ja Wittenbergi ülikooli professorid Valentin Veltheim ja Philipp Ludwig Hanneken, aga ka Uppsala ülikooli meditsiiniprofessor ja lingvist Olof Rudbeck vanem, Hamburgi *Johanneum*'i rektor, väga tuntud koolimees Johann Schultze ning tundud polühistor, Elbingi gümnaasiumi professor ja rektor Johannes Sartorius. Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* professoreist kirjutasid Andreae reisialbumisse vaid kaks neist vähestest, kes olid sõja hirmust hoolimata Pärnusse jäännud või töö kaotamise hirmus sinna tagasi tulnud²⁵⁰ — rektor ja teoloogiaprofessor Olaus Moberg ning loogika-, füüsika- ja metafüüsikaprofessor Daniel Sarcovius. Liivimaalastest tuleks eraldi nimetada Riia toomkiriku pastorit ja gümnaasiumi professorit David Casparit, kelle juures Andreae oli enne ülikooli minekut õppinud ja kelle soovitusel läks Andreae Jenasse professor Veltheimi juurde. Andreae ei piirdunud ainult kuulsate ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorite sissekannetega, nii on tema albumis ka Kuramaa väikelinna Bauska kooli rektori pühendus.

Adam Andreae reisialbumisse kirjutanutest moodustavad teoloogide ja professorite kõrval kolmanda suurema gruvi ootuspäraselt tudengid. Jena ja Wittenbergi üliõpilaste kõrval leidub albumis sisekandeid ka Leipzigi ülikooli ja Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* tudengite sulest. Nii on end määratlenud 24 albumisse kirjutanud isikut, kuid arvatavasti on tudengeid siiski mõnevõrra rohkem. Enamik Andreale mälestuseks kirjutanud üliõpilasi olid Jena tudengid, teoloogiaüliõpilaste kõrval ka juura- ja meditsiinitudengid. Nagu eespool juba öeldud, ei olnud Andreae albumisse kirjutanud Jena tudengite hulgas ühte liivimaalast, mis on nii Jenas õppinud baltlaste hulka kui ka hilisemaid reisialbumisissekandeid arvestades üllatav. Üliõpilastega seoses tuleb veelkord mainida sõpruskonda, kuhu Andreae Wittenbergis kuulus (vaata selle kohta eestpoolt pt 2.3). Kaheksaliikmelise (k.a Andreae ise) sõpruskonna liikmeist kirjutas Andreae albumisse koguni neli meest, lisaks ühe vend ja teise isa. Kuid ühelgi eestimaalasel neist ei palunud Andreae oma albumisse kirjutada.

Teoloogide, kaastudengite ja professorite kõrval on Adam Andreae albumisse kirjutanud mõned Thorni ja Riia linna esindajad (9), kes on end määratlenud

²⁵⁰ Vt **Georg von Rauch**. Die Universität Dorpat, 137–141; Tartu ülikooli ajalugu I, lk 133–134.

linnusekrahvi, bürgermeistri, raehärra ja/või gümnaasiarhina. Lisaks on end Andreeae albumis jäädvustanud mõned sõjaväelased, advokaadid, üks arst ning mõned seni täpsemalt identifitseerimata sotsiaalse positsiooniga isikud. Viimaste hulgas on suure tõenäosusega mõni ülikooliaegne õpingukaaslane.

Kuna Andreeae ise oli pärit kodanikuseisusest, siis on ka enamik tema reisi-albumisse kirjutanutest sama päritolu. Vaid viis aadlikku, kõik peale ühe pärit Baltimaadest, on tema albumisse kirjutanud oma pühenduse: tõenäoliselt Liivimaalt pärit aadlik või Roots von Schlippenbach, Riia raehärra Georg S. von Oettingen, Riiast pärit Caspar von Platern, kes kuulus Andreeaga ühte sõpruskonda, Michael von Diepenbrock,²⁵¹ kes tõenäoliselt oli pärit Riiast ja õppis Leipzigü ülikoolis (öigusteadust ?) ning Gustaf Peringer-Lillieblad, Roots kuninglik sekretär, tsensor ja öukonna bibliotekaar. Aadlike sissekannete vähesus ning teoloogide ja tudengite pühenduste rohkus võib osutada veelkord sellele, et Andreeae käsitas oma albumit mälestussalmide albumi kõrval ka sõprade- või isegi kolleegialbumina. Teiseks peegeldab see selgelt Andreeae sotsiaalset suhtlus-võrgustikku — oma sotsiaalsest ringist väljastpoolt ta sissekandeid eriti ei otsinud, seega ei olnud reisialbum Andreeae jaoks vahend, mille abil sedasorti edevust rahuldada. Pelgalt kuulsuste ja võimukandjate sissekannete hankimist peeti üldjuhul ka halvaks tooniks.

Nagu pea igas varauusaegses reisialbumis, nii leidub Adam Andreeae omaski sissekandeid isikuilt, kelle kuulsus ulatus nende elukohast märksa kaugemale (nn *Autoritätspersonen*, *Respektpersonen*) või kes olid riiklikul ja/või kohalikul tasandil mõjukad. Viimaste hulka kuuluvaks võib pidada näiteks Liivimaa aadlikku või Roots sõjaväelast von Schlippenbachi, kelle pühendus on albumis esimesel kohal. Kogu Euroopas olid aga tuntud Hamburgi orientalist ja heebrea keele eraõpetaja Esdras Edzardus, rootsi haritlased Elias ja Sophia Elisabet Brenner ning Gustaf Peringer-Lillieblad. Nii Edzardust kui ka Brennereid küllastasid paljud nii Euroopa tuntud isikud ja haritlased kui ka lihtsad tudengid. Valborg Lindgärde hinnangul võib Brennerite kodust rääkida kui kirjanduslikust salongist, kuhu üritasid pääsededa ka reisimehed, kes Stockholmi küllastasid.²⁵² Ei ole võimatu, et Andreeae just nii Brenneritega kokku puutuski. Tunnustatud autoriteetide hulka võib lugeda ka taani kirikulaulude tõlkija Søren Jonæseni, Hamburgi *Johanneum*'i rektori Johann Schultze ning Elbingi gümnaasiumi rektori ja polühistori Johannes Sartoriuse, samuti juba eespool mainitud teoloogiaprofessorid, kes oma teisitimõtlejate-vastase poleemikaga olid Saksamaal ja kaugemalgi tuntust kogunud.

Kahtlemata kuulub albumisse kirjutanud kuulsate isikute ritta ka Uppsala ülikooli professor Olof Rudbeck vanem, kes lisaks oma erialasele ning lingvistika- ja botaanikaalaste teoste tuntusele oli kunagise Västeråsi piiskopi, Gustav II Adolfi öukonnапастори ning Roots kirikuelu tugevalt reforminud Johannes Rudbeckiuse poeg. Rudbecki kõrval oli Laurentius Norrmannus 17. sajandi lõpul üks tuntumaid

²⁵¹ Vt **A. Tering**. Lexikon der Studenten.

²⁵² Brennerite kohta vt nt **E. Göransson**. Letters of a Learned Lady, lk 30; V. Lindgärde ees-sõna vt Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XIV. Esdras Edzardust küllastas paljude teiste hulgas ka Adam Andreeae sõber Heinrich Bruiningk, kelle reisialbumisse kirjutas Edzardus pühenduse ja kiitis tema suurepärased teadmisi piibli eksegeesi ja ida keelte vallas (LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 155; **H. von Bruiningk**. Das Geschlecht von Bruiningk, lk 89).

Rootsi õpetlasi, ta oli kuulus eelkõige kreeka keele ja kirjanduse õpetajana. Intensiivse ja pühendunud õpetamise kõrval andis ta välja mõne tekstieditsiooni ning uuris hiliskreeka kirjandust ja bütsantsi atikistide teoseid.²⁵³ Teatud reservatsiooniga võib *Autoritätsperson*'iks pidada ka Ulmi kuulsast matemaatikute perekonnast pärit Johann Matthias Faulhaberit, kes Andreeae albumisse kirjutamise ajal oli töenäoliselt veel Jena ülikooli tudeng (sellele osutab tema sissekande asukoht albumi lõpus). Et Andreeae oleks erilist rõhku pööranud tuntud või endast kõrgemal sotsiaalsel positsioonil olnud isikutega kohtumisele ja nendelt autograafi hankimisele, tema reisialbumist ei ilmne.²⁵⁴ Kuidas aga Andreeae tuntud isikutega tuttavaks sai, kas see toimus tema isiklikul initsiativil või tuttavate vahendusel, on võimaltu öelda, kuna sissekanded tema reisialbumis selle kohta infot ei anna ja tema isikliku elu kohta on teada väga vähe. Ei ole teada, et ta oleks näiteks (reisi)päevikut pidanud; kui ta seda ka tegi, ei ole tema päevik teadaolevalt säilinud.

Kuna varauusaegne ühiskond oli oma loomult hierarhiline ja patriarhalne, ei ulatunud naiste roll üldjuhul kodusest majapidamisest kaugemale ja nende haridusele ei pööratud tavalliselt sellist tähelepanu nagu meeste omale, ehkki kahtlemata oli siin erandeid nii aadlidaamide kui ka kodanikuseisusest naiste hulgast.²⁵⁵ See kajastub ka reisialbumisissekannetes — naiste sulest pärit sissekannete hulk on võrreldes meeste omaga üldjuhul tühine.²⁵⁶ Sama kehtib ka naiste kui reisialbumiomanike kohta: 18. sajandi lõpuni domineerisid omanike hulgas mehed, kuid siis hakkasid naised üha enam taolisi albumeid pidama. Enne seda olid naissoost

²⁵³ Vt **S. Lindroth**. Svensk lärdomshistoria: stormaktstiden, lk 214–215.

²⁵⁴ Vrd aga Andreeae kaasaegse Johann Ulrich Henrici reisialbumit, mida Walther Ludwig ise-loomustab mh sõnadega *album auctoritatum* ja *album fautorum* [autoriteetide album ja soosijate album], kuna Henrici on sinna teadlikult koondanud suure osa Euroopa kristlike konfessioonide silmapaistvamate esindajate sissekandeid. See on seni teadaolevalt ainus 17.–18. sajandi vahtuse album, mis keskendub eri konfessioonidele ja akadeemiliselle maailmale (**W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 101–262). Ka 16. sajandi lõpust pärit Martin Zehle albumit on iseloomustatud *album auctoritatum*'ina, vt **W. Ludwig**. Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 706.

²⁵⁵ Naiste, eelkõige aadlinaiste rolli ja hariduse kohta 17. sajandil vt nt **S. Hansson**. Salongsreitorik, lk 7–21. Pastoritütre Gertrud Gösekeni kohta vt **A. Pöldvee**. „Lihtsate eestlaste ebausukombed“, lk 164, m 108.

²⁵⁶ Nt Liivimaalt pärit teoloogiatudengi Johann Gerngrossi albumis on vähemalt 11 pühendust naiste sulest (albumis kokku 78 pühendust), neist enamik kõrgaadlikud ja/või seotud pietistlike ringkondadega, Johann Bernhard Wilhelm Sternbergeri reisialbumisse on kirjutanud neli naist (albumis kokku 105 pühendust), Heinrich Bruiningki omasse aga vähemalt üks naine. Nt Abraham ja David Ulrich, Heinrich Carlhack Hermeling ning ungarlane Ferenc Pápai Páriz aga ei lasknud oma albumisse kirjutada mitte ühelgi naisel (vt TÜR KHO F 7, s 38; **W. Schlüter**. Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngross; **J. Ott**. Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger. Kommentar, lk 7, 34–45; LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 330; Wittenberger Gelehrtenstammbuch; **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur; <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (09.01.2011)). Braunschweigi-Lüneburgi hertsogi Augusti teises reisialbumis on mitme naise sissekanded, kuid kuna sellesse albumisse kirjutasid peamiselt sugulased, teised kõrgaadlikud ja kõrged riigitegelased (akadeemiliste ja tavakodanike pühenduste jaoks oli hertsog Augustil Alciato embleemiraamatust tehtud reisialbum), on naiste hulk akadeemilistest ringkondades peetud reisialbumitega võrreldes märksa suurem (vt Herzog August d. J. zu Braunschweig und Lüneburg).

reisialbumiomanikud enamasti aadlidaamid, näiteks Anna Tott Rootsis.²⁵⁷ Nii on see ka Andreae reisialbumis, kuhu on kirjutanud vaid üks naine, Roots *femina docta* Sophia Elisabet Brenner. Sarnaselt naistega on reisialbumisse harva kirjutanud ka selle omaniku sugulased.²⁵⁸ Põhjas peitub siin eelkõige reisialbumi pidamise eesmärgis, talletada õpetajate ja sõprade-tuttavate ning reisil kohatud tundvähemtuntud isikute pühendusi ja sõprusavaldisi. Adam Andreae reisialbumisse ei ole pühenduste järgi otsustades kirjutanud ükski tema sugulane, kuigi sugulussidemeid mõne albumisse kirjutanud riialase või Preisimaalasega ilma lähema uurimiseta välistada ei saa.

Mõne sissekande põhjal võib oletada, et Andreae küllastas ka oma sõprade ja õpingukaaslaste lähedasi sugulasi ja palus neil oma reisialbumisse kirjutada. Nii kirjutasid tema albumisse riialased Wolmar Johann Rigemann ja tema vend Palm Rigemann, Johann Brockhausen ja tema isa Paul Brockhausen. Siinjuures tuleks nimetada veel Jena teoloogiatudengit Johann Caspar Posnerit ja tema isa, sama ülikooli loodusteaduste professorit Caspar Posnerit. Andreae palus oma albumisse kirjutada ka Fridemann Posneril, ent kas ja kuidas tema eespoolnimetatutega seotud oli, ei ole teada. F. Posner röhutab oma sissekande allkirjas, et kirjutas albumiomaniku soovil (*ad mandatum*). Isa ja poeg Posneri kõrval on Andreae palunud oma albumisse kirjutada veel teiselgi taolisel paaril, Danzigi Püha Kolmainu kiriku pastoril ja ortodokssel luterlasel Samuel Schelwigil ning tema pojat, Wittenbergi filosoofiateaduskonna adjunktil Johann Schelwigil. Lisaks on Andreae albumisse kirjutanud mitu Zimmermanni, Pärnu teoloogiatudeng Jacob Andreas, Riia toomkiriku pastor Hermann ning Thorni raehärra, linnusekrahv ja gümnasiarh Johann. Kas ja kuidas need mehed omavahel seotud olid, on andmete vähesuse tõttu võimatu öelda.²⁵⁹ See kehtib ka Thorni raesekretäri Johann Heinrich Schultzi ning sama linna raehärra ja linnusekrahvi Simon Schultzi kohta.

Nimetatute kõrval on veel kaks paari sarnase nimega Jena tudengeid, kelle puuhul võiks oletada, et tegemist on sugulastega. Esmalt Balthasar Nicolaus Burchard ja meditsiinitudeng V. J. Burchardi, kes mõlemad olid pärit Brandenburgist ja valisid Andreae reisialbumisse kirjutamiseks tsitaadi Horatiuselt. Teiseks Ida-Friisimaalt pärit keele- ja teoloogiatudeng Christian Eberhard Otten ning töönäoliselt Osterbergist (Preisimaal?) pärit juuratudeng C. F. Ottens. Esimene neist kirjutas Andreae albumisse heebrea- ja ladinakeelse pühenduse, teine

²⁵⁷ Axel Oxenstiernas album *amicorum*, lk 152–153; Taani naiste reisialbumite kohta vt **V. Helk**. *Stambogsskikken i det danske monarki*, lk 281–296; ka Würtembergi liidumaa raamatukogus Stuttgardis leiduvad naiste reisialbumid kuulusid erandilt aadlidaamidele, sh kõrgaadlikele, vt *Die Handschriften der württembergischen Landesbibliothek*, lk V–VI. Aadlidaamide albumite kohta vt **W. W. Schnabel**. *Das Stammbuch*, lk 309–311.

²⁵⁸ Vrd Gerngrosi, Sternbergeri ja Bruiningki reisialbumit. Sternbergeri reisialbumisse kirjutanud neli naist olid ka addressaadi sugulased (*Muhme*); Gerngrosi sugulased aga olid pastorid või linnaametnikud. Sada aastat hiljemast, Riiaast pärit teoloogiatudengi Johann Eduard Pohrti albumist võib aga leida hulgaliselt sugulaste sissekandeid (ema, õed-vennad, nõbud). Pohrti album peegeldab suurepäraselt ka Riia kaupmehe- ja raeperekondade ning literaatide vahelisi perekondlikke ja sugulussidemeid, vt **L. Poelchau**. *Das Stammbuch des Jenaer Studenten*, lk 298–299.

²⁵⁹ Jacob Andreas Zimmermann oli pärit Pärnust, Hermann Zimmermann Riiaast (vt **A. Tering**. *Lexikon der Studenten*), Johann Zimmermanni kohta täpsemad andmed puuduvad.

prantsuskeelse. Nende puhul ei toetu oletus nii tugevale pinnale kui esimese paari puhul, kuid ei ole ometi välistatud, kuna päritolukohana pandi toona kirja sünni-, mitte elukoht.

3.3. Sissekannete keelevälikust

Järgnevas vaadeldakse reisialbumisissekannete keelevälikut kolmes osas, pühendusteksti, allkirja ning tunnuslause osas. Enamik sissekandeid Adam Andreae reisialbumis on traditsiooniliselt ladinakeelsed (122st 91 ehk 75%), kuid lisaks neile on saksa-, kreeka-, heebrea-, prantsus-, poola-, soome-, itaalia-, rootsi- ja hollandikeelseid ning ruunikirjas pühendusi,²⁶⁰ kusjuures mõned nimetatud keeltest esinevad vaid mitmekeelsetes sissekannetes. Milliseid keeli Andreae ise oskas, ei ole teada. Üsna kindlalt võib oletada, et soome keelt ja ruunikirja ta ei osanud, ka hollandi keele tundmine on küsitav. Itaalia ja prantsuse keele oskus on aga märksa töönäolisem. Poola ja rootsi keelt võis ta mingil määral õppida oma pikema visiidi ajal kuninglikule Preisimaale ja Rootsi. Kuigi sissekanded peegeldavad üldjuhul eelkõige sissekandjate haridust ja huvisid, näitavad need muuhulgas ka reisialbumi omaniku oodatavat haridustaset, kuna pühenduse autorid soovisid, et nende kirjutatut kuulda võetaks.²⁶¹ Ühe erandina võiks siin välja tuua Holstein-Gottorpi saatkonna tölgja Johann Arpenbecki, kes enda sõnul ladina keelt ei osanud, ent enamik sissekandeid tema albumis on just ladinakeelsed.²⁶²

Ladina keele dominants Andreae reisialbumis on ootuspärane eelkõige see-tõttu, et see oli Euroopas juba keskajast peale nii alama ja kõrgema hariduse omandamise kui ka teaduse keel. Lisaks oli see üleeuroopalise humanistliku *res publica litteraria* keel. Wolfgang Klose oletusel võib ladina keele dominants Saksa aladel olla tingitud sellest, et Püha Saksa Rooma riigil puudus ühtne keskvalitsus, oma rahvuskeel ja nn oma rahvuskirjandus; lisaks ei olnud rahvuskeel neil aladel kõrgemate ühiskonnakihtide ja teaduse keel.²⁶³ Saksa keeleruumis hakati alles 1693. aastal asutatud Halle ülikoolis loenguid pidama saksa keelles. Aegamisi hakkas see mõjutama ka teiste ülikoolide õppetöö keelt — Johann Christoph Gottschedi ja Christian Fürchtegott Gellerti mõjul võttis Hallest kõigepealt eeskuju Leipzigi ülikool, seejärel ka teised.²⁶⁴ Rootsis oli keelevälik 17. sajandil lausa

²⁶⁰ Walther Ludwig loeb pühenduse keele määramisel põhiosaks allkirja, vt **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 63; Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis kasutatud keelte kohta vt samas lk 65–66. Paul Heßi ja Johann Ulrich Henrici albumis kasutatud keelte kohta vt vastavalt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 85 ja 236–237. Vrd ka **W. Ludwig**. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 229–230; Ferenc Pápai Párizi albumi sissejuhatust <http://ppf.mtak.hu/en/album.htm> (16.03.2011).

²⁶¹ **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 63.

²⁶² Vt **D. Erpenbeck**. Das Album des Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, lk 197.

²⁶³ **W. Klose**. Corpus Alborum Amicorum, lk XI–XII.

²⁶⁴ **W. Klose**. Stammbücher, lk 42, 58. Saksakeelsete ülikooliloengute algust seostatakse kokku-leppeliselt Christian Thomasiusega, kes kuulutas 1687. aastal välja saksakeelsed loengud ja tekitas sellega skandaali. Enne Thomasiust oli aga juba 16. sajandist peale ülikoolides üksikuid saksakeelseid loenguid peetud, enamasti luulekunsti teemadel, vt selle kohta **J. Schiewe**. Sprachenwechsel – Funktionswandel, lk 90–91.

riikliku tähtsusega küsimus, eelkõige diplomaatias, sest see oli nii prestiiži, suhtumise kui ka diplomaatiliste pingete välimise küsimus. Hariduses, teaduses, ajalookirjutuses ja luules domineeris ladina keel, kuid sarnaselt Saksamaaga toimus sealgi 17. sajandi lõpus murrang ning rootsi keel muutus teiste, eelkõige ladina ja saksa keele ees üha olulisemaks.²⁶⁵ Sarnased tendentsid leidsid aset ka reisialbumitesse kirjutatud sententside puhul: rahvuskeeled, Saksa aladel eelkõige saksa, aga ka prantsuse keel, hakkasid vähehaaval ladina keele juhtpositsiooni kõigutama. Seega jäab Andreeae reisialbum keelelisse murranguperioodi — suured muutused keele-eelistustes siin veel ei kajastu, kuid märk prantsuse keelest kui uuest moekeelest on juba näha.

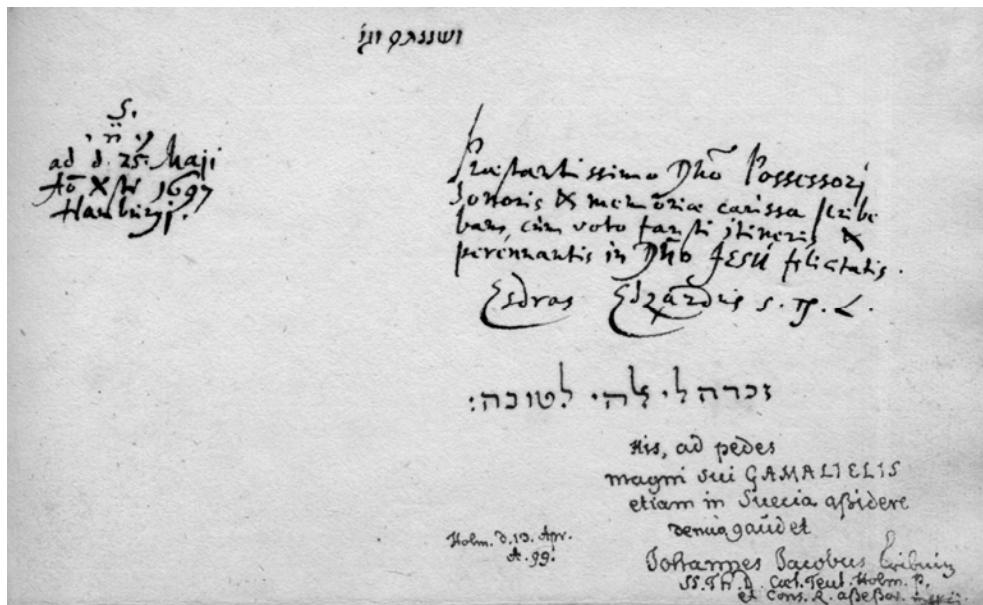
Kreeka ja heebrea keele kasutamine reisialbumisissekannetes on tõenäoliselt seotud sooviga näidata oma akadeemilisi teadmisi ja/või keeleoskust, teisalt aga võib neid seostada nii adressaadi kui ka ka pühenduse autori hariduse või elukutsega,²⁶⁶ eelkõige on siin silmas peetud teoloogilise haridusega isikuid. Heebrea keele tähtsus kasvas Euroopa hariduselus 17. sajandil suuresti, eelkõige ortodoksse luterluse mõjul. Samal ajal hakati Euroopas tähelepanu pöörama ka rabiinlikule kirjandusele, eelkõige Talmudile.²⁶⁷ Kreeka keeles kirjutasid kuus meest, kes kõik on seotud usuteadusega: Laurentius Norrmannus oli mõni aeg enne Andreeae albumisse kirjutamist saanud Uppsalas ülikooli esimeseks teoloogiaprofessoriks ja toompraostiks, kuid varem oli ta olnud samas ida keelte ja kreeka keele professor, aga ka loogika- ja metafüüsikaprofessor. Norrmannus oli Rootsis tuntud ka kui hebraist, kuid tema kuulsus kreeka keele tundjana oli märksa suurem. Johann Adolph Hollenhagen oli Miitavi pastor ja Kuramaa superintendent ning ülejäänud neli kreeka keeles kirjutanut olid Adam Andreeae õpingukaaslased, Jena ülikooli teoloogiatudengid Johannes Georg Reimer, Heinrich Stegmann, Johann Hermann Quitman ja Johann Thomas Duncker. Kreeka keelt on siinnes albumis kasutatud nii piiblitsitaatide kui ka kreeka autorite tekstikatkete kirjutamiseks. Osa kreeka autorite tsitaate kirjutati Andreeae albumisse ladina keeles; selle oluliseks põhjuseks võib pidada nii tõlkeid kui ka tsitaadikogumikke-*florilegium*'e, mille vahendusel kreeka autorite teosed Euroopas tuntud olid. Üheks olulisemaks kreeka autorite vahendajaks 17. sajandil võib pidada 5. sajandi autori Johannes Stobaiose antoloogiat.

Heebreakeelseid sissekandeid on Adam Andreeae reisialbumis viis, sarnaselt kreeka keelega võib siin enamiku sissekannete autoreid ühendavaks teguriks pidada teoloogiat. Esdras Edzarduse, üle-euroopaliselt tuntud orientalisti ja heebrea keele õpetaja puhul on selline keeleväljak ootuspärane. Heebrea keeles kirjutasid veel kaks teoloogi, Danzigi gümnaasiumi endine professor ja Püha Vaimu kiriku pastor Bartholomäus Botsack ning Stockholmi saksa kiriku pastor ja konsistoriumi

²⁶⁵ Vt selle kohta nt **A. Jönsson**. The Battle of the Muses; **A. Jönsson**. The rise and fall of Latin. Ladina jt keelte kohta Euroopas vt ka **P. Burke**. Languages and communities. Kuidas aga nägi saksa haritlane Jackob Burckhard muutusi ladina keele positsioonis ja kasutuses 17.–18. sajandi vahetuse Saksamaal, selle koht vt **W. Ludwig**. *De lingua Latinae in Germania fatis*.

²⁶⁶ Vrd nt Tartu ja Tallinna juhuluule keelevälikut möjutanud tegureid: **K. Kaju**. Keelevälikust Tartu *Academia Gustaviana* aegses pulmaluules.

²⁶⁷ **S. Lindroth**. Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden, lk 220–221.

Illustratsioon 13. Esdras Edzarduse ja Johann Jacob Leibnitzi sissekanne

assessor Johann Jacob Leibnitz. Viimane on oma pühenduse kirjutanud Esdras Edzarduse omaga ühele lehele ning see on ilmselgelt ka tema kleevaliku põhjus. Kui enamik sissekandeadoreid pöördub oma pühenduse allkirjas otsesõnu albumiomaniku poole, siis Leibnitz avaldab austust Edzardusele, mainimata kordagi Andreea isikut: „Johannes Jacob Leibnitz röömustab jälle oma suure õpetaja jalge ees istumise üle, nüüd juba Rootsis.“²⁶⁸ Ka Pärnu Academia Gustavo-Carolina loogika-, füüsika- ja metafüüsikaprofessor Daniel Sarcovius ning oma kleeleoskuse poolest tundud rootsi aadlik, Uppsala ülikooli endine ida keelte professor Gustaf Peringer-Lillieblad eelistasid kasutada heebrea keelt. Teades Peringer-Lilliebladi vaimustust ida keelte ja rabiinliku kirjanduse vastu, on tema tsitaadi- ja kleevalik ootuspärane.²⁶⁹

Süüria keelt, mida reisialbumites jm sageli kasutati Uue Testamendi kirjakohtade tsiteerimisel, Andreea albumis ette ei tule, kuigi on teada, et näiteks J. A. Hollenhagen on oma teistes reisialbumisissekannetes seda tarvitanud.²⁷⁰ Ka teiste idakeelte, eelkõige araabia keele kasuks ei ole selles albumis otsustatud, kuigi Vello Helgi sõnul olevat Heinrich Bruiningk, kes Andreea albumisse kirjutas ladina keeles, 1697. aastal Wittenbergis ühe sõbra albumisse kirjutanud araabiakeelse

²⁶⁸ Vt l. 57.

²⁶⁹ Peringer-Lilliebladi keele-eelistuste kohta vt nt **M. Eskhult, J. Eskhult.** Gustaf Peringer as hebraist; **H. Helander.** Gustaf Peringer's speech. Vrd ka Laurentius Norrmannuse ülistusluuletust tema auks ja Heinricus Ernesti Poeemi (1687) Uppsala professorite kohta, **H. Helander.** Neo-Latin literature in Sweden, lk 368, 61.

²⁷⁰ Vt EAA 5383-1-23, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Hem-Kon.

pühenduse.²⁷¹ Osalt võib seda pidada ajastutüüpiliseks jooneks — reisialbumite keeeline kirevus hakkas 17.–18. sajandi vahetusel vähenema —, teisalt võib see peegeldada ka reisialbumi omaniku ja albumisse kirjutanud sõprade-tuttavate värtushinnanguid või eelistusti.

Prantsuse keeles, mis 17. sajandi teisel poolel Saksamaal ja kogu Euroopas üha enam moodi läks, kirjutas samuti viis isikut, kõik Jena ülikooli tudengid — juurutudeng C. F. Ottens, teoloogiaturdeng Christoph Cüden ning seni teadmata erialavalikuga tudengid J. H. Winter, Balthasar Hehns ja Jean (Johann) Solm. Prantsuse keele populaarsuse kasvu 17. sajandil on seostatud peamiselt Prantsuse kuninga Louis XIV õukonna mõjuga Euroopa diplomaatilistele ringkondadele ning sealäbi ka kõrgemate seisuste esindajatele, kuid ka prantsuskeelsete raamatute levik väljaspool Prantsusmaad aitas sellele suuresti kaasa. 17.–18. sajandi Saksamaal armastasid prantsuse keeles kirjutada või prantsuskeelseid sõnu ja fraase oma kirjutistesesse pikkida ka isikud, kel olid teatud sotsiaalsed ambitions, et sealäbi üldisest massist eristuda.²⁷² Kuna Andreae reisialbumisse kirjutasid prantsuse keeles vaid Jena tudengid, võiks seda seostada ka sealse prantsuse keele õpetaja mõjuga, kuid kuna puuduvad tõendid, et nimetatud viis meest ja/või Adam Andreae oleks Jenas (koos ?) prantsuse keelt õppinud, jäab see vaid oletuseks. On oluline märkida, et Andreae albumis prevaleerib prantsuse keel saksa keele ees. Varasemates albumites armastasid prantsuse keelt kasutada peamiselt aadlikud, ent ladina ja saksa keel olid nende eelistustes siiski olulisemal kohal.²⁷³

Saksakeelse pühendusteksti kirjutasid Andreae reisialbumisse kolm meest, töenäoliselt Liivimaa aadlik Schlippenbach, Hamburgi Jakobi kiriku (sealne peakirik) pastor Johannes Jacob Klug ning Rötger Sehdens, kes oli Riia raehärra ja suurgildi vanem.²⁷⁴ Ühtegi alamsaksakeelset tekstikatket nende hulgas ei leidu — siinjuures olgu öeldud, et alamsaksa keel oli Riias 17.–18. sajandil veel tavalline suhtluskeel.²⁷⁵ Saksa keeles kirjutamist on mõnikord seostatud pühenduse autori ladina keele oskamatusega,²⁷⁶ kuid J. J. Klugi puhul see kindlasti nii ei olnud. Schlippenbach ja Sehdensi ladina keele oskuses ei saa päris kindel olla, kuid võib oletada, et teatud tasemel nad seda siiski oskasid, sest ladina keel, eelkõige grammatika, oli 17. sajandi keskel ja lõpul algastme hariduses veel väga olulisel kohal. Saksa keele vähesust reisialbumites põhjendavad vennad Keilid ka häbitundega ja tsiteerivad siinjuures Rollenhageni luuletust:

²⁷¹ V. Helk. *Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeesetest sissekannetest* (järg [2]), lk 24.

²⁷² Vt P. Burke. *Languages and communityes*, lk 32.

²⁷³ Vt A. M. Hildebrandt. *Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels*.

²⁷⁴ Vt H. J. Böthführ. *Die Rigische Rathslinie*, lk 189, nr 627.

²⁷⁵ Vt G. Schmidt. *Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache*.

²⁷⁶ Vt nt W. Ludwig. *Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur*, lk 65–66; vt ka R. Keil; R. Keil. *Die deutschen Stammbücher*, lk 31. Ladina keele oskamatust või harimatust pidas saksa või mõnes muus rahvuskeelles kirjutamise põhjuseks juba Michael Lilenthal, vt M. Lilenthal. *Schediasma critico-literarium*, lk 23. Et kohalikus rahvuskeelles kirjutamist vällditi, see ilmneb ka nt ungarlase Ferenc Pápai Párizi reisialbumist, kus ei leidu mitte ühtegi ungrakeelset fraasi, küll aga võib seal leida mõne teises rahvuskeelles — itaalia, inglise, provanssaali, hispaania — sissekande, ent nende keelte valiku kriteeriumid olid teistsugused (vt <http://ppf.mtak.hu/en/album.htm> (23.01.2011)).

*Der Grieche und auch der römische Mann
 Schavt daß er künstlich reden kan
 sein angeborne Muttersprach
 und hält das für eine große sach;
 Der Deutsche aber lässt vor allen,
 was frembd ist, sich besser gefallen,
 lernt frembde Sprachen reden, schreiben,
 sein Muttersprach muß verachtet bleiben.*²⁷⁷

Sarnaseid mõtteid avaldati 17. sajandi teisel poolel ka Rootsis, kuid eelkõige saksa keele eelistamise pärast.²⁷⁸ Saksa keel ning saksakeelsed värsid hakkasid üha tugevamalt reisialbumisissekannetesse tungima alles 18. sajandi keskpaiku,²⁷⁹ töenäoliselt võib selle põhjuseks pidada nii uue ajastu saabumist (nn *Ära der Empfindsamkeit* ja *valgustusaeg*), saksa kunstluule muutumist üha populaarsemaks (nt Goethe, Haller, Gellert, Wieland, Klopstock) kui ka saksa filosoofilise mõtte arengut ja saksa kirjanduse üldist etableerumist. Reformipedagoogikal, haridusdiskussioonidel ja sellega seoses ka ladina keele osakaalu vähenemisel kooliõpetuses oli siin kindlasti oma roll.

Poola keeles kirjutas reisialbumisse Poola ohvitser Fridrych Jan Müller, itaalia keeles aga täpsemalt identifitseerimata C. Wahle. Ükski liivimaalane Andreeae reisialbumisse eesti ega läti keeles ei kirjutanud, põhjuseks ilmselt tõsiasi, et Andreeae jaoks puudus neil keeltel selline eksootiline väärthus kui näiteks mõne Lääne-Euroopast pärit adressaadi jaoks.²⁸⁰ Teistes suuremates Euroopa keeltes (inglise, hispaania, portugali keel) sissekanded siin puuduvad, kuigi on teada, et vähemalt üks Andreeae reisialbumisse kirjutanuist, Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen, on vähemalt kahte reisialbumisse kirjutanud inglise keeles.²⁸¹

Ülejäänud kümme sissekannet Adam Andreeae reisialbumis on mitmekeelsed, kusjuures üks kasutatud keeltest on alati ladina keel. Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* rektori ja teoloogiaprofessori Olaus Mobergi ning Jena *pastor pri-marius'* ja superintendenti Georg Götze pühenduses on kõrvuti ladina ja kreeka

²⁷⁷ Kreeklane ja Rooma mees vaatavad, et nad oskaksid kunstipäraselt rääkida oma sünnipärast emakeelt ja peavad seda suureks ajaks; sakslasele aga meeldib eelkõige see, mis on võõras, ta õpib võõraid keeli könelema-kirjutama, nõnda et tema emakeel jäab tähelepanuta (**R. Keil; R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 31). Andreeae albumis ükski sissekandja oma kasutatud keele pärast ei häbene.

²⁷⁸ Vt nt Skogekär Bergbo. Thet svenska språketz klagemål. Stockholm 1658; **S. Hansson.** Svenskans nyttा, Sveriges ära.

²⁷⁹ **W. Klose.** Stammbücher, lk 58.

²⁸⁰ Eesti- ja läti keelsete sissekannete ning eestlasi ja lätlasi kujutavate joonistuste kohta reisialbumites vt **V. Helk.** Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest, lk 141–150; **V. Helk.** Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg 1), lk 24–29; **V. Helk.** Album amicorum II, lk 28–31; **V. Helk.** Album amicorum III, lk 151–152, 154; **V. Helk.** Baltische Stammbücher und Alben, lk 266, 272, 333, 378. **V. Helk.** Einige Stammbuchintragungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache; **V. Helk.** Weitere Stammbuchintragungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache; **V. Helk.** Lettische Eintragungen im Stammbuch des Johann Conrad Arnold.

²⁸¹ Vt EAA 5383-1-23, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Hem-Kon.

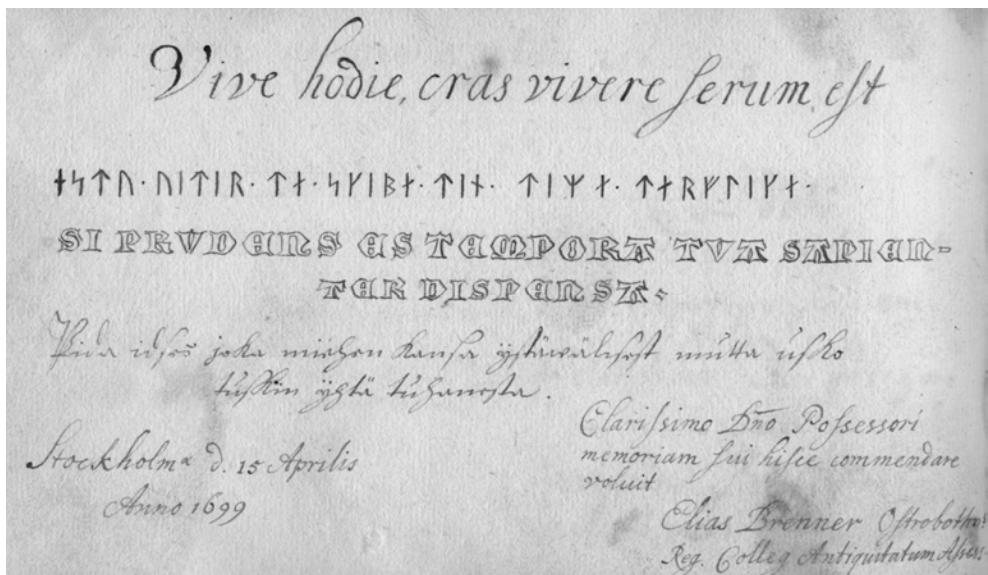
keel. Kui enamik kakskeelseid sissekandeid on ka kaheosalised, siis Mobergi oma on ladina-kreekakeelne nõnda, et kakskeelne tekst moodustab sisulise terviku. Selline makarooniline keelekasutus oli 17. sajandi lõpu Euroopas veel väga taviline, kuigi nimetatud nähtuse üle ka ironiseeriti, ilukirjanduses aga läheneti sellele sageli koomilises võtmes.²⁸² Götze on ladinakeelse teksti kohale kirjutanud kolm heebrea tähte *yod/yud* koos vokaalimärgiga, kuid sarnaselt α ja ω -ga, mida on mõne pühenduse juures kasutatud, ei ole seda siin kolmanda sissekandekeelena arvestatud. Põhjuseks on tõsiasi, et selle sisuline tähendus ei ole üheselt selge ja oletatavasti kannab see pigem sümbolilist tähendust nagu ka α ja ω . Ladina ja saksa keeles kirjutasid Thorni konsistoriumi seenior, endine superintendent Paul Hofmann ning Pärnu ülikooli teoloogiatudeng Christopher Donnerhaak; ladina ja heebrea keeles aga teoloog, Hamburgi akadeemilise gümnaasiumi professor Gerhard Mejer ja Jena teoloogiatudeng Christian Eberhard Otten. Ladina ja prantsuse keele kasuks otsustas Thorni raesekretär Johann Heinrich Schultz ning ladina ja poola keele kasuks Marienburgi pastor Christian Römer.

Kogu Euroopas tuntud rootsi miniaattuurimaalija, antikvaari ja numismaatiku Elias Brenneri ning tema abikaasa, luuletaja Sophia Elisabeti sissekanded Adam Andreea reisialbumis eristuvad kõigist teistest mitmekeelsetest, kuna neis on kasutatud rohkem kui kahte keelt. Elias Brenner kirjutas ladina ja soome keeles ning ruunikirjas, Sophia Elisabet Brenner aga koguni ladina, itaalia, prantsuse, hollandi, saksa ja rootsi keeles. See on Andreea albumis ainus sisekanne, mis sisaldab rootsikeelset teksti — ükski teine rootslane oma emakeele kasuks ei otsustanud. Mõlema keelevalik peegeldab nii nende huvisid kui ka seda, mille poolest nad nii Rootsis kui ka kogu Euroopas tuntud olid. Lisaks kasutasid nad loetletud keeli sageli neid külastanud isikute reisialbumisse kirjutamisel.²⁸³ Ruunikirja, soome, rootsi, itaalia jm keeli valides demonstreerisid Brennerid ühelt poolt oma keeleoskust, teisalt oli see ka asi, mida neilt sissekande puhul suure töenäosusega oodati. Sophia Elisabet Brennerit, kelle kuulsus keeleoskaja, haritud naise ja poetessina ulatus kaugele väljapoole Rootsit, peetakse oma aja kõige suurema lugemusega ja intellektuaalselt kõige ärksamaks naiseks Rootsis ning see oli ka põhjas, miks nii paljud isikud, tudengitest laiemalt tundud meesteni, teda ja ta abikaasat külastasid.²⁸⁴

²⁸² Vt **P. Burke**, *Languages and communities*, lk 39, 120–122, 131–138. Makaroonilise luule koha vt ka **A. Liede**, *Dichtung als Spiel*, Bd. 2, lk 205–214. Liede osutab, et Saksa aladel oli suur osa 16.–18. sajandi makaroonilisi tekste pärit ülikooli ja tudengite ringkondadest ning baseerusid suuresti ladina keelel (sammas, lk 210–211). Selline segakeele kasutus oli iseloomulik ka näiteks Väike-Maarja pastori Johann Engelhard Benderi kirjadele, vt näidet Benderi vastukajast Fischeri lauluraamatukriitikale: *Wiewol sie auch im taxiren irren, der Sachen zu viel und zu wenig thun, ambulant ubi stare possunt et ubi ambulare debent ibi stant, und dennoch uns alienam, sordidam, obscoenam, haeterodoxiam mentem affingendo zu denigieren keinen scheuw tragen* (19. september 1688; EAA 1187-2-372, l. 237–237p).

²⁸³ Vt nt Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XVI–XVII. Ruunikirja kasutamise kohta Taani reisialbumites vt nt **V. Helk**, Stambogsskikken i det danske monarki, lk 51.

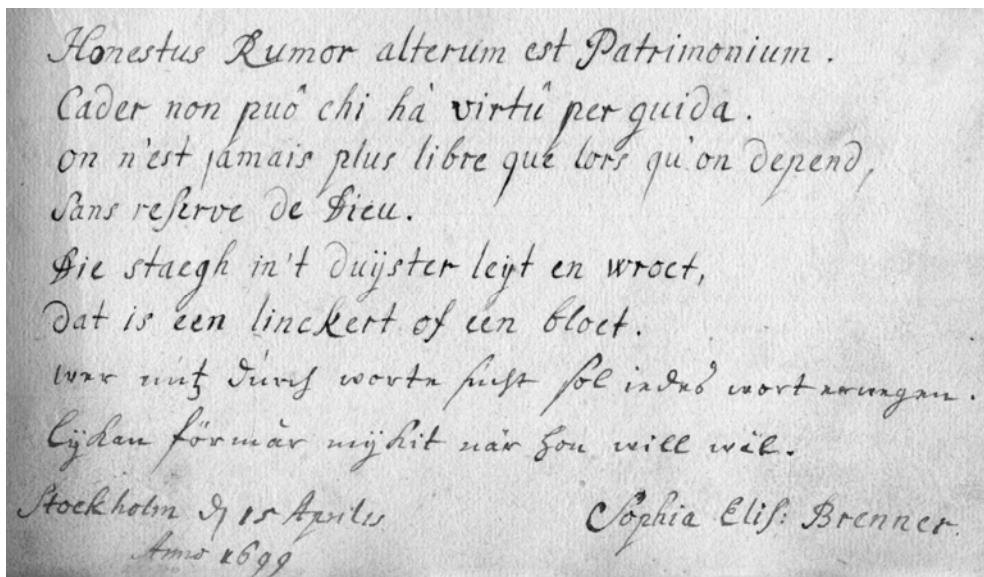
²⁸⁴ Vt nt **E. Göransson**, *Letters of a learned lady*, lk 30.

Illustratsioon 14. Elias Brenneri sissekanne.

Mitmekeelsetes sissekannetes peegeldub üsna selgelt keelte kindlakskujunenud hierarhia: piiblikeeled, s.t heebrea, kreeka ja ladina keel on kõrgemal positsioonil kui rahvuskeeled, kuid heebrea keel on üle kreeka ja ladina keelest. Nii on Gerhard Mejeri ja Christian Eberhard Otteni pühenduses heebreakelne tsitaat enne ladina-keelset, Paul Hofmanni omas ladinakeelne enne saksakeelset ning Christian Römeri esimeses sissekandes ladinakeelne enne poolakeelset. Sama tendentsi näeb ka Brennerite sissekandeis, kus esimesel kohal on ladina keel ja neile järgnevad rahvuskeeled. Elias Brenneril on ruunikiri kui vanem ja väärlikam soome keelest eespool, Sophia Elisabet Brenneri sissekandes on aga romaan keeled germaani keeltest eespool. Romaani ja germaani keelte seas ilmneb omakorda teatav hie-rarhiseerimine: itaalia keel kui ladina keelele lähem on paigutatud prantsuse keelest ettepoole; saksa keelt, mida Rootsiga kõrgematesse ühiskonnakihtidesse kuulujad sageli rootsi keelele eelistasid, on kasutatud enne rootsi keelt.²⁸⁵ Nagu igal reeglil, on ka sellel erand. Nimelt on Jena ülempastor ja kindralsuperintendent Georg Götze kreekakeelse tsitaadi Uuest Testamendist paigutanud kõige viimaseks, sellele eelnevad aga ladinakeelsed mõtteavalduused. Tösi küll, tema sissekande avavad kolm heebrea tähte *yod*, mis kõige tõenäolisemalt sümboliseerivad Jumalat.

²⁸⁵ Kui Sophia Elisabet Brenneri sissekandes on hollandikeelne tsitaat paigutatud saksakeelse ette, siis tema kaasaegse reisimehe ja reisikirjaniku Engelbert Kaempferi jaoks oli hollandi keel selgelt saksa keelest tagapool: *optionem ei daturus, an illud Latine, an Germanice, an vero Belgico idiomate edi debeat* [talle tuleb anda valida, kas see tuleks välja anda ladina, saksa või siis hollandi keeles] (K. A. Neuhausen. Engelbert Kaempfer als späthumanistischer Reiseschriftsteller, 189–190).

Illustratsioon 15. Sophia Elisabet Brenneri sissekanne.

Reisialbum peegeldab selle omaniku haridustaset ja seega ka keeleoskust, kuna sissekandjaile oli oluline, et nende kirjutatut mõistetaks ja väärtustataks. Kas Andreæ nt araabia, süüria ja inglise keele võimalikku puudulikku oskust pidada nende keelte puudumise üheks põhjuseks reisialbumis, on küsitav, kuid kindlasti mitte võimatu. Brennereid igatahes ei näi see seganud olevat — nemad lähtusid pigem oma kindlaks kujunenud sissekandemallist (selle kohta vt ekskurssi tagant-poolt pt 3.5.8.3).

Pühendusele järgneb alati allkiri, mis on autoriti vähem või rohkem isiklik. Ladina-, prantsus- ja poolakeelsetele sissekannetele järgneb tavaliselt samas keeles allkiri, kreeka-, heebrea- ja mitmekeelsetele sissekannetele aga ladinakeelne. Ka ühele saksakeelsele pühendustekstile järgneb ladinakeelne allkiri; kahele saksa-keelsele ning itaaliakeelsele ainult sissekandja nimi. Erandina võiks välja tuua Christian Eberhard Weiβmanni sissekande, mille ladinakeelsele pühendustekstile järgneb pea loetamatu saksakeelne allkiri. Ladina keele mittekasutamine allkirjas ning käkiri võivad siin osutada sissekandja suhteliselt madalale haridustasemele, kuid mitte ilmtingimata.

Pühenduse põhitekstile on 24 isikut lisanud ka oma tunnuslause (*symbolum*); lisaks võib motona tõlgendada Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi sissekande juures olevat sententsi *Patria est ubi bene est* ning Thorni raesekretäri Johann Heinrich Schultzi tekstile lisatud *La Rochefoucauld'* maksimi *Le vray honnéte homme ét celuy qui ne se pique de rien*.²⁸⁶ Enamik motosid kuulub tudengite pühenduse juurde, kuid ka teised, nii professorid, pastorid kui ka raehärrad on nendega oma sissekannet täiendanud. Adam Andreæ reisialbumisse kirjutatud *symbolum*'id on kas ladina- (17+1), kreeka- (2), prantsus- (3+1) või heebreakeelsed

²⁸⁶ Vt l. 96, 97.

(3), ent selle ja pühenduse põhiteksti keel ei pruukinud alati üks ja sama olla, nii võis näiteks ladina- või kreekakeelsele pühendusele järgneda kreeka- või heebreakeelne elumoto. Andreae reisialbumis tuleb ette ühekso erinevat kombinatsiooni. Ladinakeelsele põhitekstile järgneb ladinakeelne *symbolum* 14 korral, kombinatsioone ladina-kreeka, kreeka-ladina ning prantsuse-prantsuse tuleb ette kahel korral, järgmisi kombinatsioone aga vaid ühel korral: ladina-heebrea, heebreahhebrea, kreeka-heebrea, heebrea/ladina-ladina, ladina-prantsuse. *Symbolum*'idena tõlgendatavate sententside puhul on kasutatud aga ladina-ladina ning ladina-prantsuse keelekombinatsiooni. Sarnaselt pühenduste tekstidega on ka motode puhul ladina keele dominants ootuspärane, kuid selle eelistamist isikliku tunnuslause keelena on põhjendadtud ka väitega, et üheski teises keeles ei saavat nii vähestesõnadega nii palju ja sisukat öelda.²⁸⁷

Adam Andreae reisialbumi keeleline variatiivsus on veel 17. sajandi albumitele iseloomulikult suur, kuid väiksem kui näiteks Johann Arpenbecki rohkem kui pool sajandit varasemas albumis. Ootuspäraselt domineerib ülekaalukalt ladina keel,²⁸⁸ ent siit puuduvad mitmed keeled, mis võinuksid esindatud olla: araabia ja süüria keel, Liivimaa kohalikud keeled eesti ja läti keel, Taanis viibimise tõttu ka taani keel, aga ka inglise ja hispaania keel. Mõnevõrra väiksemas keelte hulgas võib näha üleminekuperioodi iseloomulikku peegeldust, aga ka Andreae enda keeleoskust.

Keelevalik, olgu tsitaadi või *symbolum*'i oma, sõltus enamasti kirjutatud tsitaadist, kuid kahtlemata ka sissekandaja isiklikest eelistustest, mõjutada võis ka sissekande aeg ja koht, aga ka see, kelle ja millise sisuga sissekande vahetusse lähedusse kirjutama juhtuti. Viimasel aspektil on tsitaadi- ja sellega seoses ka keelevaliku mõjutajana rohkemgi kaalu, kui esmapilgul välja paistab. Eespool sai juba tähelepanu juhitud Esdras Edzarduse ja Johann Jacob Leibnitzi sissekande keeleliselle seotusele; sama võib öelda J. H. Winteri ja Balthasar Hehnsi sissekande kohta: Winter tsiteeris prantsuse keeles Baltasar Gracián y Moralese maksimi, järgmisel päeval kirjutas Hehns kõrvallehele sama autori sõnad samas keeles. Piiblitsitaatide puhul on kasutatud nii heebrea, kreeka, ladina, saksa kui ka prantsuse keelt — mis siin keelevalikut mõjutada võis, on raske üheselt öelda. Kreeka ja heebrea keele puhul võib oletada sissekandja teadlikku soovi kasutada algkeelt, kuid teiste puhul võis valik sõltuda parajagu käeulatuses olnud Piiblist. Piiblitsitaatide puhul võis mõjutada ka tõsiasi, et keegi teine oli juba selle sama piiblikoha kirjutanud, kuid et seda mitte päris täpselt korrrata, valiti teine keel.

²⁸⁷ R. Keil; R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 30.

²⁸⁸ Erinevate keelte osakaalu kolmes Kolmekümneaastase sõja aegses tudengialbumis vt W. Ludwig. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 229. Juuratudengi Conrad Kisewetteri albumis domineerib küll veel ladina keel, kuid rahvuskeelte, eelkõige saksa ja prantsuse keele osakaal on tavapärasest suurem. W. Ludwig seostab seda kõrgaadlike sissekannete suure osakaaluga tema albumis.

3.4. Sissekannete allkirjaosa

Andreae albumis on pühenduse tekst enamasti märksa lühem kui sellele järgnev allkiri — umbes kuuendiku sissekannete tekst on allkirjaga enam-vähem sama pikk või pikemgi —, mis on tavaliselt koostatud kindlatest mallidest lähtudes. Variatiivsus on siin suhteliselt väike, põhimõtteliselt võib eristada nelja tüüpallkirja, näiteks olgu siin toodud kaks tavalisemat:

Clarissimo et Nobilissimo DNO POSSESSORI Amico et Fautori aestumatiſſimo Auditori frequenti grato ſedulo honoratiſſimo plane eximiam eruditio[n]em et virtutes egregias inque cathedra et ſuggeſtu edita pulcherrima ſpecimina tota animi adfectu gratulor optima quaeuis precatus, Valentinus Velthem, S. Theol. D. P. P. Fac. Theol. h. t. Decanus totiusque Academiae Rector. m. m.;

Hisce Clarissimo Domino Possessori memoriam ſui relinquit Paulus Brockhausen Regiae Civitatis Rigensis Proconsul.²⁸⁹

Pikad ja vormellikud või tseremoniaalsed allkirjad iseloomustasid nii 17. kui ka 18. sajandi albumeid²⁹⁰ ning Andreae oma ei ole siin erand. Taoline allkirjatüüp oma sõnavara ja topostega tekkis juba 16. sajandil, kuid see ei olnud kunagi nii jäik, et sissekandjad ei oleks seda vastavalt oma äranägemisele muuta või lühendada, harvemal juhul laiendada saanud.²⁹¹ Pikkade ja vormellike allkirjade kõrval on ka mõned teistsugused: esiteks puhas allkiri ilma igasuguste täiendusteta, näiteks von Schlippenbachi ja Sophia Elisabet Brenneri oma, kuid leidub ka selliseid, kus allakirjutanu on nimele lisانud vaid oma sotsiaalse positsiooni, nagu näiteks Conrad Müller või Olaus Galle. Andreae albumi põhjal otsustades näib, et puhta allkirja kasuks otsustasid eelkõige nn *Autoritätspersonen*, kelle nimi ja positsioon ei vajanud ühiskonnas tervikuna või haritaste maailmas laiemat tutvustamist. Selles peegeldub ka tõsiasi, et taolised isikud ei loonud albumiomanikuga sügavamaid isiklikke sidemeid.²⁹² Varasemates albumites aga näib puhas allkiri sage-dasem nähtus olevat kui siin.

Enamasti moodustab pühendustekstile järgnev allkiri omaette terviku, mis ei ole albumisse valitud pühendusega sisuliselt seotud, hoolimata sellest, et sissekandja on kasutanud tüüpilisi siduvaid vormeleid, nagu *his(ce) paucis, haec pauca* [nende väheste [sõnadega], need vähesed [sõnad]] või mõnda teist samasisulist fraasi. Mõnikord harva on aga sissekandja oma valitud pühendusteksti ja sellele järgneva allkirja sidunud, kasutades kas valitud tsitaadist pärit sõnu või mõtet. Nii näiteks on Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator Martin Böhm ning pastori-kandidaat Gottfried Ruhendorff teinud seda sõnalisel tasandil, liivimaalane Heinrich Meier sisulisel tasandil, samu sõnu kasutamata. Wittenbergi teoloogiatudeng Johannes Liebig on aga lähtunud nii oma pühenduse sõnalisest kui ka

²⁸⁹ Vt vastavalt lk. 21 ja 33.

²⁹⁰ Vt selle kohta **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 99, 171; **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 96.

²⁹¹ Vt selle kohta **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 91.

²⁹² **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 91.

sisulisest küljest.²⁹³ Tõenäoliselt Jena tudengi, Transilvaaniast pärit Martin Leonhardi allkiri on Andreeae albumi kontekstis erandlik: tuvastamata lähtekohaga värssidele järgnevad Ovidiuse „Ibisest“ pärit kaks värsi, mis on süntaktiliselt seotud järgneva allkirjaga.²⁹⁴ Kuna tegemist on otsese tsitaadiga — ehkki allkirja osas —, käsitletakse seda iseseisva sissekandetekstina. J. H. Winteri ja Balthasar Hehnsi valitud prantsuskeelsed maksimimid sõpruse kohta peegelduvad vormellikus ja tseremoniaalses allkirjas, kus avaldatakse tänu Andreeae sõprade ringi arvamise eest.²⁹⁵ Võimalik, et siin põimub omavahel reisialbumi suunitluse, valitud tsitaadi ning prantsuskeelsete tüüpallkirjade vastastikune mõju.

Traditsiooniliste reisialbumisissekannete allkirjade, sh Andreeae albumis leiduvate puhul võib välja tuua järgmised komponendid: 1) (formaalne) seostamine sissekandetekstiga (*paucis hisce comitari voluit; haec pauca reliquit jne*) ja sissekandmissituatsiooni iseloomustus (Andreeae albumis leidub vaid osutus sissekande omakäelisusele); 2) sissekande adresseerimine, st albumiomaniku nimeline või anonüümne nimetamine (*possessor*) koos peaaegu et kohustuslike superlatiivsete adjektiividega, harvem on neile lisatud teatud gruppi kuulumist markeerivaid sõnu (nt *amicus, conterraneus, commensalis jne*); 3) sissekande tegemise põhjendus (nt *cum voto felicis peregrinationis et fausti redditus* või *memoriae piae et constanti recommendat jne*); 4) köneakti vormelid (*Sprachhandlungsformeln*), mille abil muudetakse allkiri terviklikuks lauseks ja millega antakse oma sissekande tegemisele teatud nüanss või eesmärk (nt *commendare voluit; scribere voluit jne*); 5) sissekandja eneseidentifikatsioon ehk nimi koos tema sotsiaalse positsiooni, päritolu ja/või tiitlitega.²⁹⁶

3.4.1. Adam Andreeae titulatuur

Reisialbumisissekanded, eelkõige aga allkirjad, annavad Adam Andreeae isiku kohta suhteliselt vähe uut informatsiooni, peamiselt vaid reiside kohta. Liivimaa pastorileksikonis mainitud õpingukohtade ning Stockholmi ja Thorni kõrval saame reisialbumist teada tema reisist Kopenhaagenisse ning Leipzigi, Hamburgi, Uppsala, Mütavi, Danzigi, Elbingi, Roskilde, Marienburgi, Pärnu ja Sangaste külastamisest. Lisaks saame albumist teada Andreeae edukatest jutlustest Thornis. Tema magistrikraadile osutavad oma pühenduse allkirjas vaid 15 isikut, mida on toonast seisukslikku ühiskonda ja enese (kohustuslikku) representatsionivajadust arvestades üllatavalalt vähe. Järgnevas tulevad vaatlusele nii allkirjades kasutatud ülistavad adjektiivid kui ka nimetused, millega Andreeae poole pöörduti või millega kirjeldati tema ja sissekandja vahelisi suhteid. Osa ülistussõnu, fraase ja allkirju pakuvad aga erilist huvi kas ebatalvalise tiitli, isiklikkuse või mõne muu nüansi tõttu.

²⁹³ Vt vastavalt l. 96p, 117p, 156, 158.

²⁹⁴ Vt l. 160.

²⁹⁵ Vt vastavalt l. 148p ja 149.

²⁹⁶ Parateksti komponentide, sh sissekandekoha, kuupäeva ja *symbolum*'i kohta vt **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 89–101; aadlike albumite kohta samas lk 325–328, haritlaste albumite kohta lk 454–471.

3.4.1.1. Ülistavad ja karakteriseerivad adjektiivid

Rohkem huvi pakuvad üksikud adjektiivid ja fraasid, mida pühenduste kirjutajad on Andreeae iseloomustamiseks või talle komplimendi tegemiseks oma allkirjades kasutanud. Enamik adjektiive on reisialbumitraditsioonis konventsionaalsed superlatiivid, nagu *clarissimus* või *praeclarissimus* (kõige kuulsam) ja *doctissimus* (kõige õpetatum). Nende, kõige sagedasemate adjektiivide kõrval on Adam Andreeae iseloomustamiseks kasutatud veel järgmisi omadussõnu: *reverendus* (auväärne), *honoratissimus* (kõige lugupeetum), *politissimus* (kõige haritum), *praestantissimus* (kõige silmapaistvam), *ornatissimus* (ülimalt kaunistatud), *pereximus* (väga erakordne) ja *literatissimus* (kõige õpetatum). *Doctissimus*, *politissimus*, *ornatissimus* ja *literatissimus* näitavad adressaadi õpetatust, ülejäändud tema lugapeetavust ja kommete auväärssust; *praestantissimus* aga võib tähistada mõlemat omadust. Adjektiivide valik ja kasutus sõltus ühelt poolt adressaadist ning tema sotsiaalsest positsioonist, haridusest jm teguritest, teisalt sissekandja isiklikest eelistustest, kolmandaks aga adressaadi ja sissekandja vastastikustest suhetest.²⁹⁷

Nende traditsiooniliste ülistussõnade kõrval pakub suuremat huvi omadussõna *nobilis* (suursugune) või *nobilissimus* (kõige suursugusem), mida tavaliselt kasutati aadliseisusest isikute kohta. Andreeae ei olnud aga kindlasti mitte aadlik, vaid hoopis kodanikupäritolu, täpsemalt käsitiööliste poeg. Enamik selle adjektiivi kasutajaid olid Jena ja Wittenbergi tudengid, kuid nende kõrval ka näiteks Jena teoloogia-professor Valentin Veltheim, Jena *pastor primarius*, konsistoriumi assessor ja kindralsuperintendent Georg Götze, keegi Taani leitnant A. Franck, Heinrich Zentarowe Miitavist ning Jena loodusteaduste professor Caspar Posner (võrdluseks: viimase poeg oma pühenduses Andreeat nii ei kõneta). Seda adjektiivi on Andreeale komplimendi tegemiseks kasutatud koguni 30 korral, mida on üllatavalt palju.

Mis põhjusel teda nii tituleeriti, ei ole selge. Tõenäolisim põhjus võib olla soov osutada humanistlikule haridusaadli kontseptsioonile (*nobilitas litteraria*), mida sageli vastandati sünnipärasele aadlidele (*nobilitas generis*) või sellest isegi paremaks peeti²⁹⁸ — sellisel juhul võiks *nobilissimus* tähendada, et Andreeae on oma vooruse, vagaduse ja haridusega väärtsellesesse seisusesse kuuluma ja ühiskonnas olulisi

²⁹⁷ Hariduse kui adjektiivide valikut mõjutanud teguri kohta vt **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 92: Heinrich Carlhack Hermelingi haritusele hakati osutama alles ülikooliõpingute ajal. W. Ludwig loetleb samas üles Hermelingi ülistamiseks kasutatud adjektiivid ja nende esinemissageduse, ent võrdlus teiste albumitega siit puudub, kuna detailuurimusi reisialbumitest on veel võrdlemisi vähe ning allkirjades esinevatele ülistusadjektiividele kui allkirja konventsionaalsetele koostisosadele ei ole üldjuhul tähelepanu pööratud; Ludwigi teistes albumi-uurimustes ei ole ülistusadjektiivide kasutust eraldi välja toodud. Kuna Hermeling oli aadlik, ei anna tema ja kodanikuseisusest Andreeae kiituseks kasutatud adjektiivide võrdlus adekvaatseid tulemusi.

²⁹⁸ Selle vastanduse kohta vt nt **W. Kühlmann**. Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 351–363. Vrd ka Liivimaa aadliku Nicolaus von Vickeni *symbolum*' Arte et Marte selgitus-epigrammist pärit värssi, kus erinevalt traditsioonilisest aadlieetosest peetakse haridusega kaasnevad kuulsust sõjalisest suuremaks (*Maior ab arte venit gloria, Marte minor*); vrd siia juurde ka sama epigrammi värsse: *Quem doctrina, fides, meritum, Sapientia, Virtus / Nobilitat, vere Nobilis ille mihi est* [Keda õlistavad teadmised, usk, lahkus, tarkus, voorus, see on minu jaoks tõeliselt suursugune/aadlik] (**C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 79).

ameteid täitma. Otseselt selgub see nt Jena teoloogiatudengi Christian Eberhard Otteni valitud Talmudi-tsitaadist, eelkõige selle ladinakeelsetest vastest. Samast ideest on kantud Wittenbergi teoloogiatudengi Johannes Liebigi pühendusalkirja algus — *Ingenii sui opibus Nobilissimo atque Doctissimo Dn. Possessori* [Oma vaimuannetelt kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale isand omanikule].²⁹⁹ Lisaks osutavad mõned isikud oma pühenduses ühiskondlikule kasule ja vajadusele selle nimel tegutseda, teised aga igavesele kuulsusele, mis kaasneb teadusliku või laiemalt võttes vaimse tegevusega.³⁰⁰ Walther Ludwig aga leiab, et 17. sajandi lõpul võidi mitteaadliku kohta kasutada adjektiivi *nobilissimus*, kuna ta oli juba *doctissimus* ehk kõige õpetatum, ja iseloomustab seda sajandi jooksul toiminud protsessi värtushinnangute inflatsioonina — 17. sajandi algul oleks taoline kasutusviis veel möeldamatu olnud.³⁰¹ *Nobilissimus*'e taoline kasutusviis ja rohkus nii Andreae kui ka teistes 17. sajandi lõpu albumites võib haridusaadli kontseptsiooni etableerumise kõrval osutada ka sajandi teisel poolel koos valgustuslike protsessidega alanud väga olulistele muutustele ühiskonnas. Teine, märksa vähemtähtsam *nobilissimus*'e kasutamise põhjus võis olla liivimaalaste parem majanduslik olukord võrreldes samal sotsiaalsel positsioonil olnud sakslastega.³⁰²

Võrdluseks olgu öeldud, et Baltimail kujunes 18. sajandil välja omaette haritlaste ehk nn literaatide seisus, mis hõlmas eelkõige pastoreid ja kooliõpetajaid, aga ka muid kõrgema haridusega isikuid, kes üldjuhul ei kuulunud Balti rüütikondadesse ega kaupmeheseisusesse.³⁰³ Teistes Euroopa maades taolist haritlaste seisust teadaolevalt ei tekkinud, Saksa aladel võib aga kõnelda haritlaste kihist (*Bildungsbürgertum*), mis kujunes välja 18. sajandil, ent haritlaste perekondi (*Akademikerfamilien*) oli kõigil Saksa aladel ja mujalgi alati olnud. *Literaatide* mõiste juured ulatuvad aga 17. sajandisse: pooled Tartu õuekohtu liikmed pidid olema aadlikud (*nobiles*), pooled haritlased (*literati*). Hermann von Bruiningk ongi oletanud, et Balti literaatide seisus on selle korraldusega otseselt seotud.³⁰⁴

²⁹⁹ Vt l. 159; 158.

³⁰⁰ Ühiskondlikku kasu käsitlevaid sissekandeid vt nt l. 28, 96p, 117p; kirjandustegevuse kaudu saavutatud kuulsuse kohta aga nt l. 143, 155, 158, 168.

³⁰¹ Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 235–236.

³⁰² Selle kohta vt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased, lk 564–566; samas lk 629–630 toob Tering Nationalzeitung'ile toetudes välja, kui palju kaotasid Jena professorid 1798. aastal oma sissetulekutest seoses baltlaste lahkumisega Paul I käsul. Eelkõige röhutatakse baltimaalaste jöukuse aspekti 18. sajandiga seoses, vt nt **W. Lenz**. Der baltische Literatenstand, eelkõige lk 1–16, aga ka **I. Jürjo**. Christian David Lenzi maailmavaade, lk 83 ja samas märkust 7, kus Jürjo tsieerib Lenz vanema 1771. aasta kirja poeg Jacob Michael Reinhold Lenzile: „..... meil on siin 10 korda paremad maapastoraadid kui sealsed külakiriklad, kus vaesed jutlustajad on peaaegu nälapajukil.“

³⁰³ Aadlititli omadamise ega rae teenistusse astumisega ei kaasnenud literaatide seisusest välja arvamist!

³⁰⁴ Literaatide kui seisuse kohta Baltimail vt **W. Lenz**. Der baltische Literatenstand, eelkõige lk 1–16 (samast vt ka Bruiningki tsitaati); **C. Redlich**. „Literaten“ in Riga und Reval.

3.4.1.2. Kõnetlussõnad

Andreae albumis kasutatud kõnetlussõnadest on üks märkimisväärsemaid, samas ka probleemalised *fautor*, mille otsene tähendus on 'soosija'. Enamik 15st *fautor*'i kasutajast olid üliõpilased, kuid seda kasutasid ka Jena professor Veltheim, Wittenbergi ida keelte professor Johann Christoph Wichmannshausen, leitnant A. Franck ja Thorni gümnaasiumi professor Martin Böhm, kes olid Andreaest selgelt kõrgemal sotsiaalsel positsioonil. *Fautor*'iga kaasnevad sarnased tähendusprobleemid nagu eelmises alapeatükis käsitletud *nobilissimus*'egi puhul. Ühelt poolt kaasneb selle sõnaga nii finantsilise kui ka ametialase protektsiooni tähendusvälvi, teisalt aga viitab see positiivsele meelestatusele kellegi suhtes.³⁰⁵ Viimastest lähtudes võiks *fautor*'i mõnes Andreae reisialbumi sissekandes, eelkõige nt professor Veltheimi omas, kes oli albumiomanikust väga heal arvamusel, tõlkida 'lemmikuks'. Kaastudengite sissekandeis aga ei anna kumbki tähendusvälvi rahuldatvat lahendust. Võimalik, et mõnes sissekandes oli selle sõna valimise taga liivimaalaste parem majanduslik olukord vörreledes oma seisusekaaslastega Saksamaal.³⁰⁶ Igatahes pidi Andreae isa olema piisavalt jõukas, et võimaldada oma poja õpinguid eri gümnaasiumites ja ülikoolides ning suhteliselt pikka õppereisi enne pastorina tööle asumist. Walther Ludwig osutab teoloogialitsentsiaat Immanuel Horni sissekande juures Johann Ulrich Henrici reisialbumis võimalusele, et sõna *fautor* on kasutatud eufemismina sõna *auditor* [kuulaja] asemel, tähistamaks professori tasulistest või *privatissime*-loengutest osavõtjat.³⁰⁷ Selline tõlgendus sobiks Andreae albumis vaid Veltheimi ja Wichmannshauseni sissekande puhul.

Fautor'it on enamasti kasutatud koos nimisõnaga *amicus* (sõber) ja mõne oma-dussõnaga superlatiivis, näiteks *amico et fautori (suo) aestumatissimo* ((oma) kõige lugudeetavamale sõbrale ja soosijale), *fautor atque Amico suo multis nominibus suspiciendo* (oma soosijale ja paljude nimedega austatavale sõbrale) või *fautor atque amico ex paucis dilecto* (soosijale ja väheste kombel armastatud sõbrale).³⁰⁸ Oma sõprust addressaadiga on röhutanud 43 sissekande autorid, enamasti Jena, aga ka Wittenbergi ja Leipzigi tudengid, lisaks neile mõned Jena ja Wittenbergi ülikooli ning Riia ja Thorni gümnaasiumi professorid, pastorid ja raeliikmed. Tudengitega seoses on Walther Ludwig esile toonud, et mitte kõik neist ei nimestanud end albumiomaniku sõbraks — sama näeb ka Andreae albumis —, milles nähtub, et humanistlikku sõprusprintsipi ei tunnetatud nii, nagu oleks iga humanistlikult haritud mees *a priori* teise sama haridustasemega mehe sõber.³⁰⁹

Sarnaselt *fautor*'iga kaasneb sõnadega *amicus* või *amicitia* mõni ülivõrdes adjektiiv, näiteks *carissimus* (kõige kallim), *aestumatissimus* (kõige hinnatum), *honoratissimus* (kõige lugudeetum) või *suavissimus* (kõige meeldivam). Ent nii mõnelgi korral röhutatakse sõpruse sügavust, nimetades albumiomanikku nt

³⁰⁵ Vt märksõna *Fauoe* Kirschi sõnaraamatus: **A. F. Kirsch.** Abundatissimum cornu copiae, lk 1176.

³⁰⁶ Vt selle kohta peatükist 3.4.1.1. adjektiivi *nobilissimus* juures kirjutatut.

³⁰⁷ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 142.

³⁰⁸ Vt vastavalt l. 21 (Valentin Veltheim), l. 67 (Johann Christoph Wichmannshausen), l. 161 (Johannes Georg Reimer), l. 121 (Heinrich Sühling); l. 145 (Johann Mayer); l. 167 (Johann Daniel Freiesleben).

³⁰⁹ **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 94.

väheste sõprade seast kõige armastatumaks. Stiililise erandi moodustavad selles reas Jena tudengite pühenduste prantsuskeelsed allkirjad, eelkõige aga C. F. Ottensi oma. Ta pöördub Andreae poole järgmiste sõnadega: „.... mu kõige auväärsem sõber ja väga hea vend.“³¹⁰ Ladinakeelsetes allkirjades keegi Andreaet oma vennaks ei nimeta. Siin on ilmselgelt tegemist eri keelte erinevate viisakusvormelite ja konventsioonidega.

Enamasti kasutatakse Adam Andreae poole pöördumisel siiski tavalist, neutraalse tähendusväljaga nimetust *dominus* (isand), kuid Taani ja Norra kuninga õukonnavaaimulik Peder Jespersen (latiniseeritult Petrus Caspari) ütleb 27aastase mehe kohta veel *juvenis* (noormees).³¹¹ Kolm aastat varem oli Andreae poole pöördudes *juvenis*'t kasutanud ka Jena ülempastor ja superintendent Georg Götze. Võimalik, et sellises pöördumises väljendub vaid sissekande autori ja addresaadi suur vanusevahe ja ei midagi enamat.

Mõned, eelkõige Jena ülikooli tudengid, kes kirjutasid Adam Andreae reisi-albumisse prantsuse keeles, on end oma sissekande allkirjas nimetasid Andreae teenriks (*serviteur; servus*). Andreae kõige alandlikumaks teenriks nimetasid end Jena tudengid J. H. Winter, Balthasar Hehns ja Jean Solm (*votre threshumble Serviteur*); Wittenbergi teoloogiatudeng Statius Grünwald kasutas ainsana ladina keelt ja nimetas end kõige ustavamaks teenriks (*Servus tuus fidelissimus*); Jena teoloogiatudeng Christoph Cüden ning sealne juratudeng C. F. Ottens nimetasid end aga Andreae kõige alandlikumaks ja kõige ustavamaks teenriks (vastavalt *de tous les serviteurs je suis le plus humble et le plus fidele; votre tres humble et tres fidele Serviteur*).³¹² Hehnsi väljendusviis erineb teiste omast, kuna ta on ainsana kasutanud selle märkimiseks suurtähtlühendit: *V(otre) T(reshumble) S(erviteur)*. End kellegi teenriks nimetamine kuulus prantsuse salongikultuuri ning prantsuspäraste viisakusvormelite juurde, mis läksid 17. sajandi teisest poolest alates Saksamaal üha enam moodi, ning sellel puudub siin tegelikku alluvussuhet markeeriv tähendus. Ladina keelde on *servus* siin sattunud töenäoliselt prantsuse keele mõjul ega kanna sarnaselt prantsuskeelsele nimetusele tavalist tähendust.³¹³ Lisaks tuleb röhutada, et ei ladina *servus* ega prantsuse *serviteur* ole reisialbumites vastandatud traditsioonilisele kõnetlussõnale *dominus*.

Enamasti ei pöörduta pühenduse allkirjas Andreae poole nimepidi, selle asemel kasutatakse nimetust *possessor* (omanik), sageli koos sõnaga *dominus*. Nimepidi pöördumine oli pigem erand — 16. sajandi lõpust pärit Hermelingi albumis võib aga näha vastupidist pilti. Nimepidi pöördusid Andreae poole vaid 13 isikut, neist viis olid tema kaastudengid, ülejäänud aga Andreaest kõrgemal sotsiaalsel

³¹⁰ Vt l. 171.

³¹¹ Vrd **J. A. Comenius**. *Orbis sensualium pictus*, lk 144, mille järgi on mehe elu jagatud seitsmeeks etapiks: *infans, puer, adolescens, juvenis, vir, senex, silicernium* [väikelaps, poiss, nooruk, noor mees, mees, vanamees, rauk].

³¹² Vt vastavalt l. 148p (Winter), l. 149 (Hehns), l. 151 (Solm), l. 155 (Grünwald), l. 157 (Cüden), l. 171 (Ottens).

³¹³ Vrd nt Tobias Stranoviuse ingliskeelset sissekannet Ferenc Pápai Párizi reisialbumis: *Your moste affectionate friend and faithfull Servant* [sinu kõige südamlikum sõber ja kõige ustavam teener] (<http://ppf.mtak.hu/en/019a.htm> (09.01.2011)).

positsoonil olnud isikud, kes enamasti olid seotud teoloogiliste ringkondadega.³¹⁴ Viimaste hulgas olid nn esindusisikud ehk *Repräsentationspersonen*, kellega ta oma reisidel kokku puitus, kolleegid-pastorid jt, kusjuures mitmed neist nimetasid Andreaet ka oma sõbraks või soosijaks. Mõned nimetasid Andreaet *philothecarius’eks*, kasutades sõna, mis on tuletatud reisialbumi kohta algsest käibel olnud sõnast *philotheccon (philotheca)*.³¹⁵ *Philothecarius’ tuleks siin tõlgendada reisialbumi omanikuna ning sellisel juhul on see possessor’iga samatähenduslik.* Ei possessor ega *philothecarius* tähista ilmtingimata impersonaalset pöördumist, kuna järgnev allkiri annab pühendusele sageli vähem või rohkem isikliku konteksti.³¹⁶

Kuus meest pühendasid oma sissekande Andreaele kui oma lauakaaslasele (*convictor, commensalis, ὄμοτραπέζων*). Stockholmi õuekohtu advokaadi Johannes Joel Apiariuse sõnul oli Andreae mõned kuud tema kodune lauanaaber, sama kinnitab ka Joachim Ludwig Strasburgk, kelle sotsiaalse positsiooni kohta ei ole midagi teada; Thornis aga oli Andreae ligi kaks aastat sealse poola koguduse pastori Martin Oloffri lauakaaslane.³¹⁷ Kahest esimesest järeldub, et Andreae peatus Stockholmis Apiariuse kodus, kuid mil moel ja kui tihedalt Andreae Apiariusega seotud oli, ei ole teada. Oloffiga oli Andreae ilmselt üsna heades ja tihedates suhetes, sest oma Thornist Andreae pulmadeks saadetud õnnitlusluuletuse allkirjas osutab ta samuti nende kaheaastasele lauakaaslusele: *suo quondam per biennium hospiti*.³¹⁸ Kui reisialbumis olevast allkirjast ei selgu üheselt, kas Andreae peatus Thornis Oloffri pool või mitte, siis õnnitlusluuletuse allkiri kaksipidi arvamust ei jäta. Neli ülejäänud lauakaaslast olid Jena üliopilased, meditsiinitudeng Christopher Ludwig Wegehausen, juuratudeng Johann Georg Lappenberg,

³¹⁴ Vt nt Heinrich Zentarowe allkirja (l. 99): *Haec pauca Nobilissimo doctissimoque Domino possessori, in recordationem sui, cum appreceptione omnigenae felicitatis scribere voluit Hennericus Zentarovius, Mitav. Cur.* Andreae poole pöördusid nimeliselt Wittenbergi ülikooli teoloogiaprofessorid Johann Deutschmann ja Philipp Ludwig Hanneken (l. 41, 51); Jena *pastor primarius* ja superintendent Georg Götze (l. 45); Taani ja Norra usuasjade juht Peder Jespersen (l. 55); leitnant A. Franck (l. 74p); Rootsi aadlik ja keelemees Gustaf Peringer-Lillieblad (l. 86); Thorni Maarja kiriku pastor Henricus Dzicowius (l. 94); Thorni gümnaasiumi professor Martin Böhm (l. 96p); Jena teoloogiatudengid Christoph Cüden, Martin Leonhard, Johannes Georg Reimer, Johann Hermann Quitman (vastavalt l. 157, 160, 161, 170); Jena juuratudeng Johann Georg Lappenberg (l. 169p). Vt ka **W. Ludwig**, Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 91. Andreae kaasaegse Johann Ulrich Henrici album peegeldab Andreae omaga sarnased tendentsed, kuid W. Ludwig pöhjendab nimepidi pöördumise vähesust eelkõige sissekandjate ringiga: Henrici külastas peamiselt nn *Autoritätsperson’e*, vt selle kohta **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 234–235.

³¹⁵ *Philothecarius’eks* nimetasid Andreaet Wittenbergi filosoofiateaduskonna adjunkt Johann Schelwig (l. 113p), Wittenbergi tudeng, riialane Gotthard Bentzien (l. 116) ning Pärnu teoloogiatudeng Christopher Donnerhaak (l. 142p).

³¹⁶ Vt **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 235.

³¹⁷ Vt vastavalt l. 81p: *per aliquot menses Convictorj domestico*; l. 81: *in ordibus Dni. Apiarij in quibus per aliquot menses Dominj Possessoris commensalis fui* (Strasburgk ei kirjutanud neid sõnu mitte oma pühenduse allkirja, vaid hoopis kuupäeva jurde); l. 95p: *Paucis his suo fere biennium ὄμοτραπέζοντι charissimo aequo ac integerrimo*. Reisialbumi põhjal võib oletada, et Andreae peatus Apiariuse pool ligi seitse kuud (vt eestpoolt pt 2.4 tabelit).

³¹⁸ Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12, nr 6.

teoloogiatudengid Johann Hermann Quitman ja Johann Thomas Duncker.³¹⁹ Nimetatud tudengeist esimene oli pärit Hessenist, ülejäänud kolm aga Vestfaalist. Sellest võib järelada, et Andreeae ei üritanud Jenas vaid oma kaasmaalaste seltskonnaga piirduda. 17. sajandi lõpul õppis Jenas suhteliselt palju baltlasi — Arvo Teringu andmeil õppis aastail 1691–1700 Jenas 18 eesti- ja liivimaalast ning 14 kuramaalast —, kuid ühelgi neist ei palunud Andreeae oma reisialbumisse kirjutada.³²⁰ Üheks põhjuseks võib siin pidada Andreeae madalamat sotsiaalset positsiooni vörreldes teiste baltimaalastega (aadlikud, pastorite, kaupmeeste ja raeliikmete pojad), kuigi Arvo Teringu sõnul hoidsid baltlased ülikoolilinnades erinevast sotsiaalsest positsioonist hoolimata kokku. Kaasmaalaste välimine Jenas või nende pühendustest loobumine erineb suuresti Andreeae hoiakutest Wittenbergis ja Leipzigis, kus tema reisialbumisse kirjutas mitu baltimaalast, Stockholmis aga palus ta kõigepealt oma albumisse kirjutada just liivimaalasel. Töenäoliselt ei saa kaasmaalaste sissekannete puudumist Jenas panna oletuse arvele, et ehk on albumi lõpust mõned lehed puudu — albumi lõpus on küll pea eranditult Jena tudengite pühendused, kuid ei ole alust oletada, et kõik baltlased, kui Andreeae ikka palus Neil oma albumisse kirjutada, kirjutasid albumi viimastele lehtedele, mis nüüdseks on kaduma läinud. Ka ei ole alust oletada, et Neil kahel lehel, mis on albumist välja lõigatud, võis olla just mõne baltlasest Jena-tudengi sisekanne.

Neli meest — kõik Wittenbergi tudengid ja sama sõpruskonna liikmed — on identifitseerinud end Andreeae kaasmaalastena (*conterraneus*): Riiast pärit Johann Brockhausen ja Caspar von Platern, Narvast pärit Heinrich Bruiningk ning Liivimaalt pärit Gustav Moritz Wagner. Bruiningki reisialbumis identifitseeris neist vaid Platern end kaasmaalasena.³²¹ Millest selline erinevus tingitud, on raske öelda, võimalik, et siin peegeldub Andreeae ja Bruiningki erinev suhe nende meestega. Frankimaalt Rotenburgist pärit Johann Christopher Schäfer nimetas end oma sissekande allkirjas aga Andreeae reisikaaslaseks.³²² Töenäoliselt sõitsid nad koos Hamburgi, kuid kas nad lahkusid koos juba Wittenbergist, ei ole võimalik andmete puudumise tõttu öelda. Teiste Andreeae reisikaaslaste kohta puudub aga igasugune info, ehkki Marienburgi pastori Christian Römeri sissekandest ilmneb vähemalt ühe reisikaaslase olemasolu.³²³

³¹⁹ Vt l. 169–170p.

³²⁰ Baltlaste kohta Jena ülikoolis ning nende eraldihoidmise ja lauakaasluse kohta ülikoolilinnades vt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased, lk 298–299, 303–304, 308–314, 440–444, 528; baltlaste arvu Jenas vt tabelist nr 42, lk 672. Vello Helk aga osutab eestimaalaste omavahe-lisele tihedale suhtusele 1680. aastatel Kielis (**V. Helk**. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta, lk 53). Riialase Johann Eduard Pohrti sada aastat hilisemas reisialbumis leidub tema õpingute ajast Jenas umbes 50 Venemaa Läänenmere-provintsidest pärit kaastudengi sissekannet, vt **L. Poelchau**. Das Stammbuch des Jenaer Studenten, lk 296.

³²¹ Vt vastavalt l. 114, 117, 154p, 155p; LU AB F. 25, Rk. 2684; **H. von Bruiningk**. Das Geschlecht von Bruiningk, lk 23.

³²² Vt l. 152: *per dies aliquot in itinere socio....*

³²³ Vt l. 115: *dum tendunt Doii Peregrinantes....*

3.4.3. Reisialbumisissekannete funktsioon

Reisialbumite üks olulisemaid funktsioone — sõpruse kinnitamine — peegeldub albumi traditsioonilises ladinakeelises nimetus *album amicorum*. Sellest lähtuvalt oli sõprus reisialbumites juba algusest peale üks olulisemaid toposeid. Sõpruse rõhutamine varauusaegses kirjasõnas, eriti luules, oli väga sage topos ning siin kasutatud motiivika on suuresti pärit antiikkirjandusest (eelkõige Cicero teoses „*Laelius de amicitia*“, aga ka Aristotelese „*Nicomachose eetikast*“), kuid kasutuskontekst ja sisu on muutunud.³²⁴ Nagu eespool juba öeldud, on reisialbumisse kui sõpruse jäädvustamise vahendisse suhtutud väga erinevalt: *Melanchthoni sõbralikule heaksiidule* vastandub Zedleri irooniline kriitika, kusjuures viimane ei pea neis kajastuvaid sõprussuhteid tõelisteks, tegemist olevat pelgalt pealiskaudse tutvusega; sageli aga ei olevat reisialbumiomaniku ning sissekandja vahel mingit tugevamat sidet.³²⁵ Eriti oluliseks teemaks muutus sõprus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil, mil reisialbumi kohta hakati muuhulgas kasutama ka selliseid nimetusi nagu *Denkmal der Freundschaft* [sõpruse mälestusmärk] või *Buch der Freundschaft* [sõpruse raamat].³²⁶ Esimeses neist nimetustest peegeldub ka reisialbumi pidamise teine eesmärk. Kirjalikes allikates peegelduva sõpruse aluseks oli varauusajal eelkõige õpetatus/haritus ning see kajastub ka Andreea reisialbumi sissekannetes, eelkõige allkirjades. Kuna suur osa sissekannete autoreid pöördus Andreea kui sõbra poole, võib oletada, et nii Andreea ise kui ka tema albumisse kirjutajad käsitasid reisialbumit mälestuse talletamise kõrval peamiselt sõprussuhete dokumenteerimise vahendina. Samas tuleb allkirjades välja toodud sõprusidemetesse suhtuda ettevaatlikult, kuna varauusajal ei pruukinud sõnad *amicus* ja *amicitia* peegeldada tegelikke inimestevahelisi suhteid.³²⁷ Sellele osutab ka allkirjade vormellikkus. Erinevalt allkirjadest ei tematiseerita Andreea albumi pühendustekstides sõprust kuivõrd.

Sõpruse kinnitamise kõrval kirjutati reisialbumisse ka mälestuseks, Andreea albumis olevate allkirjade järgi otsustades oli reisialbumi vahendusel endast mälestuse jätmine 17. sajandi lõpuks isegi olulisem kui sõpruse kinnitamine — 60 korral on esile tõstetud mälestust, 43 korral aga sõprust, mõlemat korraga aga 26 korral. Ühekorraga nii sõpruse kinnitamiseks kui ka mälestuseks kirjutasid enamasti Andreea kaastudengid Jenas ja Wittenbergis, kuid ka näiteks Wittenbergi professor Johann Christoph Wichmannshausen, leitnant A. Franck, Jena Jakobi kiriku pastor Johannes Jacob Klug jt. Albumisse kirjutades rõhutati teinekord soovi mälestus endast või ka sõprusest igavikustada. Sellest nähtub ühelt poolt, kuidas reisialbumeid ja neisse kirjutamist väärustati, teisalt aga peegeldab see ka humanistlikku suhtumist kirjutamisse, kirjanduslikku ja vaimsesse/teaduslikku tegevusse ning seeläbi enda igavikustamist. Igavese mälestuse märgiks kirjutasid Österbotteni rügemendi pastor Jacob Garwolius, Stockholmi kuningliku õuekohtu advokaat

³²⁴ Sõpruse kohta varauusaegses kirjasõnas vt nt **F. van Ingen**, *Freundschaftskonzepte und literarische Wirkungsstrategien*, lk 176; **M. Skafte Jensen**, *Eine humanistische Dichterfreundschaft*, lk 265; **M. Skafte Jensen**, *Humanist friendship*.

³²⁵ **J. H. Zedler**, *Grosses vollständiges Universal Lexicon*, Bd. 39, lk 1064.

³²⁶ **G. Angermann**, *Stammbücher und Poesiealben*, lk 313; vt ka **W. W. Schnabel**, *Das Stammbuch*, lk 20–21.

³²⁷ Vt **C. Schwarz**, *Studien zur Stammbuchpraxis*, lk 22.

Johannes Joel Apiarius, Thorni Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss, riialane Michael von Diepenbrock, Pärnu teoloogiatudeng Christopher Donnerhaak, Jena tudengid Johann Anton Busch, Balthasar Nicolaus Burchard, Johann Georg Lappenberg ning Wittenbergi tudeng Henric Daniel Söderburgh.³²⁸ Kirjandusliku, teadusliku või laiemalt vaimse tegevuse kaudu enda igavikustamise teema kerkib esile mitmes Andreae reisialbumi sissekandes, nende kohta vaata aga edaspidi.

Mitmes sissekandes ja nende allkirjas osutatakse Adam Andreae tagasi-pöördumisele Liivimaaale, senisest peatuspaigast lahkumisele või soovitakse lihtsalt head teen, ilma sihtpunktiga mainimata.³²⁹ Riia raesekretär Palm Rigemann soovis Andreale aga õnnelikku Stockholmi-reisi.³³⁰ Siinjuures tasub märkida, et õnnelikku reisi ei soovinud talle mitte kaastudengid, vaid eelkõige reisidel kohatud isikud, Wittenbergi ülikooli rektori ja professori Christian Röhrensee ning Hamburgi orientalisti Esdras Edzarduse kõrval enamasti Thorni, aga ka Hamburgi, Stockholmi, Elbingi ja Marienburgi vaimulikud. Wittenbergi professor Christian Röhrensee, Hamburgi Jakobi kiriku pastor Johannes Jacob Klug ning Jena loodus-teaduste professor Caspar Posner soovisid lisaks kõigile muule ka (õpingute) soovitud edenemist³³¹ — töenäoliselt on sellega silmas peetud nii enese edasist harimist kui ka soodsat töökoha leidmist. Wittenbergi teoloogiaprofessor Philipp Ludwig Hanneken seevastu soovis püha eesmärgi edukat kordaminekut (*successus propositi sancti felices*).³³² Mida Hanneken sellise sooviga silmas pidas, ei ole teada.

Oma varasemale tutvusele adressaadiga osutab Rootszi Aadlik Gustaf Peringer-Lillieblad: pärast üheksa aasta tagust lühikest sõprust Vilniuses on Andreae oma sõpruskohustused täitnud ja tema omakorda tõotab nüüd uesti truuduse ja siira poolehoiu töttu Andreale ustav olla.³³³ Gustaf Peringer-Lillieblad, endine Uppsala ülikooli ida keelte professor ning ka väljaspool Rootsit tuntud nii Euroopa kui ka ida keelte oskaja viibis 1690. aastal Rootszi kuninga Karl XI kä sul Poolas ja Leedus, et tutvuda sealsete karaiitide ja nende kirjutistega.³³⁴ Andreae reisialbumisse kirjutamise ajal oli ta aga kuninglik sekretär, tsensor ja õukonna bibliotekaar, kuid neid ameteid ta oma pühenduse allkirjas ei maini — oma sotsiaalse staatuse väljatoomisest on ta mingil põhjusel loobunud. Andreae reisialbumi põhjal näib, et oma sotsiaalse staatuse täpsest märkimisest loobusid eelkõige laiemalt tuntud isikud, nagu nt Brennerid ja Olof Rudbeck vanem, või kõrgel ametikohal olnud isikud.

³²⁸ Vt l. 56: *perpetuam sui memoriam commendare voluit* (Garwolius), l. 81p: *in perpetuam sui recordationem* (Apiarius), l. 96: *amicitiam et memoriam sui nunquam intermorituram* (Weiss), l. 137: *Haec sempiterna memoriae et amoris gratia adjiciebat* (Diepenbrock), l. 142p: *memoriam sui perpetuam obsignare voluit* (Donnerhaak), l. 164: *in memoriam sempiternam reliquit* (Busch), l. 165, 169p, 172p: *in perpetuam sui memoriam* (vastavalt Burchard, Lappenberg, Söderburgh).

³²⁹ Vt l. 16, 38, 57, 77, 89–89p, 91, 93, 94, 95p–96p, 98, 115, 127p.

³³⁰ Vt l. 100.

³³¹ Vt vastavalt l. 16, 77, 113.

³³² Vt l. 51.

³³³ Vt l. 88.

³³⁴ Vt **G. Anrep**. Svenska adelns ättar-taflor 2, lk 696; Svenskt biografiskt lexikon 23, lk 86–88; **M. Eskhult, J. Eskhult**. Gustaf Peringer as Hebraist. Peringer-Lilliebladi uurimisreisi kohta karaiitide juurde vt lähemalt **É. Á. Csató**. Karaim studies at Uppsala.

Peringer-Lilliebladi sisekanne Andreae reisialbumis võib osutada ka reisimetoodikates toodud soovituste tundmissele — nii on saksa kultuuriruumis kõige tuntuma reisimetoodika autor Theodor Zwinger soovitanud reisil varasemaid tuttavaid külastada.³³⁵ Väga isiklikku laadi on ka Jena ülikooli teoloogiaprofessori Valentin Veltheimi sisekanne. Ta nimetab Andreaet kõige hinnatumaks sõbraks ja soosijaks, sagedaseks, meeldivaks, püüdlikuks ja kõige lugupeetumaks loengukuulajaks, õnnitleb teda kogu südamest erakordse harituse, silmapaistvate vooruste ning kõnetoolis esitatud kõige kaunimate töendite eest ning soovib talle kõike kõige paremat. Võimalik, et kõnetool osutab siin Andreae disputatsioonile või hoopis jutlustele näiteks ülikooli kirikus.³³⁶ Pühenduse allkirjas välja toodud aspektid peegelduvad ka Veltheimi proosapanegüürikas, mis on ära trükitud koos Andreae dissertatsiooniga. Veltheimi kiidusõnu vt eestpoolt pt 2.2. Ustavusavalased, osutused varasemale tutvusele ja väga isiklikud allkirjad, nagu Peringer-Lilliebladi ja Veltheimi sissekandes, olid läbivaadatud albumite põhjal 17.–18. sajandi vahtuse reisialbumites väga harvad. Tõenäoliselt on selle põhjuseks tugev reisialbumitraditsioon ja sellega kaasnenud vormellikkus.

3.4.4. *Symbola*

Nagu Adam Andreae reisialbumit iseloomustavas osas (pt 1.3.3) öeldud, on 24 isikut oma sissekandele lisanud *symbolum*'i. Lisaks leidub veel kaks sententsi, mida võib nende paigutuse järgi lehel sissekandja elumotoks pidada.³³⁷ Teoloogiatudengi Johannes Ernst Zeyeri sisekanne tekitab aga *symbolum*'i seisukohast probleeme. Nimelt on ta oma pühendusteksti kõrvale joonistanud kaks pildikest, mida on kirjeldatud tagapool (vaata pt 3.5.6 ja illustratsiooni 36) ning mille juurde ta on kirjutanud motod *Sursum corda* ja *Haec terrena*. Kas tõlgendada neid lauseid embleemi tekstilise osana ja kõrvalolevat anagrammluuletust traditsioonilise embleemiselgitusena? Kui haritaste puhul tähistas elumoto kasutamine *nobilitas litteraria* ehk vaimuaadli hulka kuulumist, eristumaks sünnipärasesest aadlist, kes kasutas oma vappidel vapikirju-deviise, kas sellisel juhul tuleks nimetatud fraase tõlgendada Zeyeri moto või *symbolum*'ina? Kui jah, siis kuidas need omavahel siduda nii, et neist sünniks ühtne tervik? Need on küsimused, millele võib leida nii poolt- kui ka vastuargumente, kuid sissekannet kui tervikut vaadates näib esimene võimalus loogilisema lahendusena ja nii on neid ka käsitletud koos Zeyeri sissekandetekstiga.

Jena ülikooli teoloogiaprofessor, usuteaduskonna dekaan ja toonane rektor Valentin Veltheim ning Rotenburgist pärit Johann Christopher Schaefer kirjutasid

³³⁵ Vt Zwingeri tsitaati **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 62, märkus 20.

³³⁶ Vt l. 21. Teoloogiatudengite jutluste kohta ülikoolikirikus vt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kura-maalased, lk 380. Vrd ka Petrus Lossiuse epigrammi teoloogiadoktori ja Leipzigi pastori Joannes Pfeffingeruse auks: *Eximium cathedrae decus & pia fama suorum, Ille ego sum populi Lipsia clara tui* [Kantsli oivaline ehe ja omaste vaga kuulsus see ma olen, kuulus Leipzig, sinu rahva jaoks] (**N. Reusner**. *Icones sive imagines*, lk Vvij).

³³⁷ 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa haritaste elumotode kohta vaata Kristi Viidingu artiklit „Haritlaste tunnuslaused“.

oma elumotoks *Ut fert divina voluntas*, mis on osa pikemast värsist *Sic mihi cuncta cadant, ut fert divina voluntas* [Nii saagu mulle osaks kõik, mida jumalik tahe toob]. Sama teksti kirjutas näiteks Sachsen-Eisenachi hertsog Albrecht 1613. aastal Johann Stadiuse reisialbumisse ning Adam von Silber von Silberstein Abraham ja David Ulrichi albumisse, kuid see oli ka jurist Laurentius Zincgrefi ja paljude teiste tunnuslause, mida armastati reisialbumitesse kirjutada nii pikemal kui ka lühemal kujul. Saksa keeles aga kirjutas sama mõtte Johann Arpenbecki albumisse Tartu *Academia Gustaviana* endine meditsiiniprofessor Johannes Below.³³⁸ Töenäoliselt on tegemist tundud tsitaadiga, mille näiteks Ernst Lautenbach on oma leksikoni märksõna *Reichtum* [rikkus] alla võtnud, kuid kust see pärit on, ei selgu. Et tegemist oli tundud moto või reisialbumisissekandega, sellele osutab nii Veltheimi ja Schaeferi valitud lühema versiooni kui ka nimetatud värsi kasutamine lühendireana, vastavalt V.F.D.V ning S.M.C.C.V.F.D.V., viimast juba 1579. aastal.³³⁹ Selle ülimalt populaarse reisialbumisissekande ja elumoto sisuliseks lähtekohaks on töenäoliselt Jeesuse palve Jumalale, mis on erinevas sõnastuses ära toodud nii Matteuse kui ka Markuse evangeeliumis ning sümboliseerib Jumala tahte ülimust ja sellele kuuletumist. Jeesuse palve nii selles kui ka mitmes sarnases sõnastuses oli *symbolum*'ina levinud nii ladina- kui ka saksakeelsena.³⁴⁰ Schaeferi elumotole võib paralleeli leida Nicolaus Reusnerilt, kelle järgi oli *Omnia ex voluntate dei* [Kõik Jumala tahtest] keiser Rudolph II *symbolum*; Johannes Sambucusel on aga embleem *Deum velle, non cogere* [Jumala tahtele tuleb alluda, aga mitte teda sundida].³⁴¹ Jumala tahtele allumine ja selle ülimus olid väga armastatud elumotide, aga ka reisialbumisissekannete teemad.³⁴²

Jena *pastor primarius*'e, konsistoriumi assessori ja superintendendi Georg Götze heebreakelne tunnuslause „Enne au on alandus“ on pärit Vana Testamendi Õpetussõnastest, kusjuures Andreaele on ta selle kirjutanud lühendina.³⁴³ Kas Götze kasutas alati oma heebreakelset tunnuslauset kirjutades lühendit või on see siin tingitud vähesest leheruumist, ei ole võimalik öelda. Theodor Crusiuse järgi oli Götzel ka ladinaelne *symbolum* — *Ante gloriam mansuetudo* —, mis on pärit samast Õpetussõnade salmist. Wittenbergi evangeelse pastoriseminari

³³⁸ Vt vastavalt l. 21 ja 152; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 51; **A. Melchior.** Vitae Germanorum iureconsultorum, lk 438; EAM F 114-1/7a, lk 111: *Alles nach chottes [...] willen* [Kõik Jumala tahte järgi]; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 173, 356; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 119, 124, 146, 173; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 20, 36, 54, 85, 135, 166, 169.

³³⁹ Vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 236, 213.

³⁴⁰ Mt 26:39: Ja ta läks pisut eemale, langes silmili maha ja palvetas: „Minu Isa, kui see on võimalik, siis möödugu see karikas minust! Ometi ärgu sündigu nõnda, nagu mina tahan, vaid nii nagu sina!“; Mk 14:36: Ja ta ütles: „Abba, Isa! Sinul on kõik võimalik! Vii see karikas minust mööda! Kuid ärgu sündigu see, mida mina tahan, vaid see, mida sina tahad!“; kirjakoha kommentaari vt nt **J. Gnilka.** Das Evangelium nach Markus, 2, lk 260–261; **E. Lautenbach.** Latein-Deutsch: Zitat-Lexikon, lk 219; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 36, 82, 119, 124, 127, 142, 146, 161, 168, 173; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 19–20, 36, 54, 84–85, 106, 155, 166, 169, 186, 237.

³⁴¹ **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, lk 254; Emblemata: Handbuch, col. 1448.

³⁴² Vt **N. Reusner.** Symbola heroica, lk Sij verso, märksõna *Dei voluntas*.

³⁴³ Vt l. 45; Õp 15:33: Issanda kartus on tarkuse kool, aga enne au on alandus.

(*Evangelisches Predigerseminar*) kogudes on Götze vaselõikes portree (1673), millel on tema heebreakelne tunnuslause sõnadega välja kirjutatud, kuid lätekohaks ei ole antud mitte Õpetussõnad 15:33 vaid 18:12.³⁴⁴ Miks Götze oma *symbolum*'i lätekoha märkimisel varieeris, on raske öelda. Erinevast viitest hoolimata on tegemist sama motoga. Sarnaselt Veltheimi ja Schaeferi *symbolum*'iga oli Götze valitud piiblikoht varauusajal üsna levinud nii elumoto kui ka reisialbumisissekandena ning selle võib leida ka Andreae albumist Riia pastori Hermann Zimmermanni pühendusest.³⁴⁵ Juan de Boria käsitleb alandlikkusele järgnevast tasu embleemis *Victi non victores* [Võidetud, mitte võitjad].³⁴⁶ Sarnase sisuga oli ka Götze pojaga Georg Heinrich Götze elumoto: 1705. aastal kirjutas ta Johann Ulrich Henrici reisialbumisse oma ladina keelse akrostihhilise tunnuslause *Gratiosa Humilitas Gloriam Dat* [Heasoovlik alandlikkus toob kuulsust],³⁴⁷ mis vastab fraasile *Georgius Henricus Goetzius, Doctor*.

Tuntud orientalist Esdras Edzardus on oma sissekande juurde kirjutanud heebreakelise *symbolum*'i, milleks on kolmetäheline lühend 121. psalmist: „Abi tuleb mulle Issanda käest.“ 29. juunil 1705 kirjutas Esdras Edzardus selle ka Johann Ulrich Henrici reisialbumisse. Sama tunnuslause on ta kirjutanud veel vähemalt ühte reisialbumisse.³⁴⁸ Edzarduse *symbolum* haakub hästi nii ajastu kui ka reisialbumitraditsiooniga: samasisulised elumotod olid varauusajal väga levinud ja neid armastati kasutada ka reisialbumisissekandena.

Ka Kuramaa superintendendi Johann Adolph Hollenhageni *symbolum* on heebreakelne usukinnitus, mis on pärit Vana Testamendi Psalmidest: „Mu kilp on Jumala käes.“ Teadaolevalt on ta oma moto kirjutanud veel vähemalt nelja reisialbumisse, Sigismund Hosmanni, Georg Holyki, Andreas Willi ning Andreae sõbra Heinrich Bruiningki omasse.³⁴⁹ Tegemist oli ilmselt varauusajal väga levinud elumotoga, mida kasutasid eeskõige teoloogilise haridusega isikud, nii oli see ka näiteks Tallinna Oleviste kiriku pastori Nicolaus von Hövelni *symbolum*.³⁵⁰

³⁴⁴ **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 81; Götze vaselõikes portreed (nr 503) vt: <http://cdm.gbv.de/cdm4/browse.php?CISOROOT=%2FKupfer> (30.08.2010). Theodor Crusius annab samuti Götze moto lätekohaks Õp 18:12 (**T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 81).

³⁴⁵ Vt 1. 85.

³⁴⁶ Vt Emblematum: Handbuch, col. 207.

³⁴⁷ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 193.

³⁴⁸ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 194–195; Walther Ludwig kiri Kristi Viidingule (28.03.2011); Ps 121:2: Abi tuleb mulle Issanda käest, kes on teinud taeva ja maa. Sama kirjakoha valis J. U. Henricile oma pühenduseks Edzarduse poeg Georg Eliezer Edzardus, see oli ka ta teise poja, Sebastian Edzarduse *symbolum*. Selle kirjakoha kommentaari vt **A. Weiser.** Die Psalmen, lk 514–515.

³⁴⁹ Vt 1. 80; Ps 7:11: Mu kilp on Jumala käes; ta pästab need, kes on õiglased südamelt; EAA 5383-1-23, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Hem-Kon; Andreas Willi reisialbum Nürnbergi linnaraamatukogus (Will III 531, lk 103); Bruiningki album asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus (F. 25, Rk. 2684). Kirjakoha kommentaari vt **A. Weiser.** Die Psalmen, lk 92.

³⁵⁰ Vt **K. Viiding.** Harilaste tunnuslaused, kataloogis nr 18.

Ανέχου καὶ ἀπέχου.

EMBLEMA XXXIIII.

Et toleranda homini tristis fortuna ferendo est,
Et nimium felix sapè timenda fuit.
Sustine (Epictetus dicebat) & abstine. oportet
Multā pati, illicit is absque tenere manus.
Sic ducis imperium vincitus fert poplite taurus
In dextro: sic se continet à graudis.

Philosophus
Epicteti duo
bus compre-
hensio verbi.

DVobis his verbis, ἀνέχει καὶ ἀπέχει, Philosopho Epicteto
familiaribus, tota bene viuēdi ratio comprehendi potest.
Primo siquidem ad patientiam adhortabatur, qua quisque di-
scat tum aduersos fortunæ casus, tum etiam laborem quo per-
ferte

Illustratsioon 16. Embleem Ανέχου καὶ Απέχου Andrea Alciato embleemiraamatus.

Stockholmi õuekohtu advokaadi Johannes Joel Apiariuse moto on stoik Epiktetose kreekakeelne fraas *Ανέχου καὶ Απέχου*, mis on meieni säilinud Aulus Gelliuse (130 – pärast 170) vahendusel ja mis oli varauusajal väga levinud nii isikliku tunnuslause kui ka reisialbumisissekandena. Lisaks oli see ka Alciato ühe embleemi pealiskiri.³⁵¹ Alciato embleemi selgituses on öeldud, et nende sõnadega

³⁵¹ Vt l. 81p; Aulus Gellius Noctes Atticae 17.19.6: ‘Itaque’ inquit ‘si quis haec duo uerba cordi habeat eaque sibi imperando atque obseruando curet, is erit pleraque inpeccabilis uitamque uiuet tranquillissimam.’ Verba duo haec dicebat: ἀνέχου et ἀπέχου [Ta ütles: „Niisiis, kui

võib kokku võtta hästi elamise õpetuse: esimesega õhutatakse kannatlikkusele, millega igauks peaks õppima ebaõnne ja raskusi taluma, teisega aga manitsetakse eemale hoidma kõigest keelatust. Kreekakeelse fraasi ladinakeelne vaste *Sustine et abstine* oli nt Sebastián de Covarrubias Orozco ühe embleemi pealiskiri, millega manitsetakse mõõdukusele õnnelik olles. Joachim Camerariusel hoiatab embleem *Sustine vel abstine* aga liigse uudishimu eest.³⁵² Lange on oma suures *florilegium*'is märksõna *Abstinencia* alguses ära toonud mõtte, mille järgi on naudingute puhul universaalne lähtuda stoikute vanasõnast Ἀνέχον καὶ Ἀπέχον.³⁵³ Reisialbumitest võib selle stoikute vanasõna leida juba 16. sajandil nii sissekande kui ka elumotona, kord kreeka, kord ladina keelles, kord mõlemas korraga, mõnikord võidi aga nimetatutele lisada ka saksakeelne variant.³⁵⁴ Kas Apiarius lähtus oma motot valides Alciato embleemist, mõnest levinud vanasõnaraamatust või tsitaadikogumikust, ei ole võimalik öelda.

Riialane Gotthard Bentzien kirjutas enda motona *Messiae Gratia Beat*,³⁵⁵ mille lähtekohaks võis olla kristlikus kirjanduses sageli esinev fraas ja mõiste *Dei gratia* [Jumala arm].³⁵⁶ Tegemist on akrostihhilise motoga — sellele osutavad ka suurtähtedega algavad sõnad —, kus sõnade esitähed vastavad fraasile *Magister Gotthard Bentzien*. Sarnast *symbolum*'i kasutas ka Leipzigi Thomaskirche diakon Gottfried

kellelegi on südamelähedased need kaks sõna ja kui ta iseennast käskides ja jälgides neist kinni peab, siis on ta enamasti eksimatua ja elab kõige rahulikumat elu. Need kaks sõna ütles ta elevat ἀνέχον [jää kindlaks] ja ἀπέχον [hoia end tagasi]]; **A. Alciato.** Omnia Andree Alciati emblemata, lk 170–171; vt ka **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 373; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 114, 135, 265; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 170.

³⁵² Vt Emblemata: Handbuch, col. 1410, 354. Camerariuse embleemist on töenäoliselt lähtunud ka Daniel de la Feuille, kes on oma embleemi *Un Houx* [ileks] ladinakeelseks selgituseks valinud vanasõna *Sustine vel abstine* (**D. de la Feuille.** Devises et emblèmes, tahvel 32, nr 7).

³⁵³ **J. Lange.** Florilegii magni, col. 11: *Varia sunt voluptatum objecta, varij moderandorum voluptatum habitus, universim quidem trito illo Stoicorum apophategmate, Ἀνέχον καὶ Ἀπέχον, comprehensi: quorum hoc in jucundis, illud in tristibus potissime locum habet: in specie vero, objectorum distinguendi varietate: sic ut de voluptatibus corporis priore, de voluptatibus animi posteriore loco agatur* [Naudingute objektid on erinevad, piiratavate naudingute olemus on erinev, üldiselt aga on need kokku võetavad selle tavalise stoikute vanasõnaga, jää kindlaks ja hoia end tagasi: neist üks toimib pigem meeldivate ja teine kurbade sündmuste puhul. Detailsemalt, see on objektide eristamise paljususes aga nii, et esmalt käsitletakse kehanaudinguid, see-järele hingenaudinguid, nii nagu kehalised naudingud ajab välja esimene, hingelised naudingud aga teine].

³⁵⁴ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 62, 149; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 111; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 135; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 170; vt ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 54, 95, 160, 163, 173; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 255 saksakeelse *Leid und meid* selgitusepiogramm: *Summam qui Sophiae docet duobus / Verbis: juste sophus putandus hic est. / Sunt haec: Sustine et abstine. quid istud? / Sustine bonum, et abstine a malo: vel / Sustine Deum, et abstine abste ipso* [Seda, kes õpetab ülimat tarkust kahe sõnaga, tuleb õigusega pidada targaks. Need on: Jää kindlaks ja hoidu. Mida see tähendab? Jää kindlaks heale ja hoidu halvast ehk jää kindlaks Jumalale ja hoidu iseensese eest].

³⁵⁵ Vt l. 116.

³⁵⁶ Vt selle kohta Lexikon des Mittelalters, Bd. 4, col. 1519–1522.

Christian Bosius: *Gratia Christi Beans Large Decorat* [Kristuse õnnistav arm kau-nistab rohkelt].³⁵⁷

Kuramaalt Kandavast pärit Johann Christian Georgii kirjutas oma motoks *Dominus providebit*, mille lähtekohaks on Aabrahami sõnad enne oma poja Iisaki ohverdamist Esimesest Moosese raamatust. Sama fraasi kirjutas Andreeae albumisse pühendustekstina Thorni Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss (vt pt 3.5.2.1 ja illustratsiooni 24). 17. sajandil kasutati seda fraasi sageli samas funktsioonis — Nicolaus Reusneri järgi oli see näiteks Saksa-Rooma keisri Maximilian II *symbolum*. Hans Walther ja Paul Gerhard Schmidt toovad oma kogumikus välja sententsi *Fac officium, Deus providebit* [Täida oma kohust ja Jumal kannab hoolet], kuid osutab samas kogumikus ka Georgii tunnuslause paralleelversioonile *Christus providebit* [Kristus kannab hoolet], mida samuti kasutati motona.³⁵⁸ Georgii tsitaadivalik Vergiliuse „Aeneisest“ sobib kokku tema motoga, väljendades allumist inimesest kõrgematele jõududele: läheme sinna, kuhu saatus meid viib ja Jumal kannab meie eest hoolet. Georgii tunnuslause on tänapäevalgi kasutusel Šveitsi 5frangise mündi serval.

Riialase M. Dreilingi elumotoks on *Laboremus*, mis olevat olnud ka Rooma keisri Septimius Severuse elumoto.³⁵⁹ Dreilingi *symbolum* sobib samuti suure-päraselt tema sissekande tekstiga, kus osutatakse vaevale ja sellele järgnevale kuulsusele. Millegi nimel töötamine või vaevanägemine oli reisialbumites sage teema, nagu kinnitab ka Andreeae enda album. Selle teemaderingi võrdlemisi sagedast esinemust võisisid mõjutada nii emblemaatiline kirjandus kui ka *florilegium*'id, nii näiteks on Joachim Camerariuse teises embleemikogumikus vähemalt kolm embleemi, kus tematiseeritakse vaevanägemist: *In labore quies, Arte et labore, Labore et industria* [Töös on puhkus; Kunsti ja tööga; Töö ja vaevaga]. Daniel de la Feuille' kogumikus on aga embleem *Un Belier* [oinas/müürilõhkuja], mille juures ladinakeelne selgitus *Labor vincit omnia* [Töö võidab kõik] ja selle vasted veel kuues keeles.³⁶⁰ Teist samasugust elumotot seni leida ei ole õnnestunud, kuid vormiliselt sarnane (hortatiivne konjunktiiv mitmuse esimeses pöördes) *symbolum* oli Mansfeldi superintendentil ja konsistoriumi eesistujal Michael Emmerlingil: *Evolementus* [Töuskem kõrgele].³⁶¹

³⁵⁷ Vt **T. Crusius**. *Symbolotheca docta*, lk 35; lk 46 toob ta aga välja Waldau pastori Gottlieb Coleruse tunnuslause *Gratia Christi beatus sum* [Kristuse armuga olen õnnistatud].

³⁵⁸ Vt l. 119p; 1Ms 22:8: *dixit Abraham Deus providebit sibi victimam holocausti fili mi* [Ja Aabraham vastas: „Küllap Jumal vaatab enesele ohvritalle, mu poeg!“]; **N. Reusner**. *Symbolorum imperatoriorum classis tertia*, lk 246–254; **H. Walther, P. G. Schmidt**. *Proverbia Sententiaeque*, nr 36803f, 35508. *Dominus providebit* reisialbumissekande ja elumotona, selle kohta vt ka **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 164, 191. Vt ka **T. Crusius**. *Symbolotheca docta*, lk 24, 34, 35, 71, 76, 91, 93, 128, 131–133, 144, 152, 157; **N. Reusner**. *Symbola heroica*, lk 5, 234.

³⁵⁹ Vt l. 128; **N. Reusner**. *Symbolorum imperatoriorum classis prima*, lk 78–81.

³⁶⁰ Vt **J. Camerarius d. J.** *Symbola et emblemata*, Centuria secunda, nr 12, 59, 79, lk 226–227, 320–321, 360–361; **D. de la Feuille**. *Devises et emblèmes*, tahvel 18, nr 12. Vrd ka nt **W. Ludwig**. *Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur*, lk 154, 156–157; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 220 jt. Vt ka märksõna *Mühe* [vaev] embleemikäsiraamatu tähindusregistrist (Emblematum: Handbuch, col. 2057).

³⁶¹ Vt **T. Crusius**. *Symbolotheca docta*, lk 63.

Jena teoloogiatudeng Johann Caspar Posner on oma *symbolum*'ina kirjutanud sententsi *Terra movetur, coelum quiescit*, mis on inspireeritud Nicolaus Reusneri raamatust „*Icones sive imagines*“, kus Mikołaj Koperniku portree all on ära trükitud järgmine distihhon:

*Quid tum? Si mihi terra mouetur, Solque quiescit,
Ac coelum: constat calculus inde meus.*

Reusner on samas ära trükkinud ka Nicodemus Frischlini epigrammi Koperniku kohta, kus muuhulgas on kirjas:

*Et coelum constare loco, terramque rotari
Finxit.³⁶²*

Kuna heliotsentriline maailmasüsteem ei olnud 17. sajandi lõpuks veel ühemõtteliselt kehtivaks tunnistatud, kuigi selle populaarsus üha kasvas, võib oletada, et Posner väljendas sellist elumotot valides oma isiklikke arusaamu või huvisid.³⁶³ Kas tema motovalik on kuidagi seotud Jena ülikooli matemaatikaprofessori Erhard Weigeli isikuga, keda on peetud nii Ptolemaiose kui ka Tycho Brahe õpetuse pooldajaks ning kelle suhtumine Kopernikusse elevat olnud kõikuv,³⁶⁴ ei ole üksnes *symbolum*'i põhjal võimalik öelda. Posneri pühenduse tekst meid tema isikliku ega ka mitte Weigeli maailmasüsteemi küsimuses edasi ei aita. Teisalt on Johann Caspar Posneri *symbolum*'i võimalik tõlgendada ka teoloogilises võtmes: maaopeal sed asjad on muutlikud, taevas aga püsiv. Sellisel juhul oleks tema tunnuslause sisuks usukinnitus, nagu neid Andreeae albumi teistestki sissekannetest leida võib, eelkõige aga Elbingi gümnaasiumi rektori ja professori Johannes Sartorise omast.³⁶⁵ Posneri *symbolum*'iga Andreeae albumis kaasneb veel üks tähendusväli, milles põimuvad ka eespool nimetatud aspektid. Nimelt oli Adam Andreeae nimekaim, roosiristlane Johann Valentin Andreeae (1586–1642) 17. sajandi Saksamaal üsnagi tundud mees, kes ühelt poolt propageeris matemaatiliste ja mehaaniliste teadmiste levikut, teisalt olid ta teoloogilised vaated kristotsentristlikest.³⁶⁶ Selles valguses võib oletada, et Posneri *symbolum*'is peegelduvad mõlemad aspektid korraga, nii ilmalik teaduslik-tehniline kui ka teoloogiline.

Teise Jena tudengi, Jean (Johann ?) Solmi elumoto on prantsuskeelne nagu tema kirjutatud pühenduski: *la crainte de dieu est bonne en tout lieu* ning sobib suurepäraselt kokku tema pühenduse tekstiga — igal pool hüüa appi Jumalat. Solm

³⁶² Vt l. 148; **N. Reusner.** *Icones sive imagines*, lk G8: „Mida veel? Kui minu jaoks maa liigub ja päike seisab paigal, ja taevaski: siis minu arvutus peab paika.“ Frischlini tsitaat: „Ta kinnitas, et taevas seisab paigal ja maa tiirleb.“

³⁶³ Wilhelm Kühlmann toob välja, et varauusajal oli astronoomia üks sagedamini diskuteeritud valdkondi, vt **W. Kühlmann.** *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat*, lk 169. Ühelt poolt oli huvi kõikvõimalike tehniliste uuenduste ja avastuste vastu väga suur — nii mõnegi masina või leuitise võis pigem nn kuriositeetide hulka lugeda —, kuna need aitasid kinnitada inimvaimu ülimust.

³⁶⁴ Vt **A. Tering.** Heliotsentrilisest maailmasüsteemist, lk 165.

³⁶⁵ Vrd l. 144.

³⁶⁶ J. V. Andreeae kohta vt **W. Kühlmann.** *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat*, lk 172, 182–184.

on tõenäoliselt kasutanud prantsuskeelset piiblitõlget, sest tsitaat on pärit Pauluse esimesest kirjast Timoteosele.³⁶⁷ Sama fraasi, kuid ladina keeles, kirjutas Andreaele pühenduseks Danzigi Kristuse Ihu kiriku pastor Ephraim Praetorius. Kuna nimetatud kirjakoh on oma laadilt vanasõnaline ja seda armastati kirjutada nii reisialbumitesse kui ka kasutada elumotona, oli see toonases ühiskonnas laiemalt tundud mitmes keeles. Seda kinnitavad samad, kuid eri keeltes piiblitsitaadid reisialbumites. Kasutuse kohta teistes reisialbumites vt tagantpoolt Praetoriuse sissekande juurest (pt 3.5.2.2). Siinkohal olgu võndluseks välja toodud Braunschweig-Lüneburgi hertsogi Joachim Karli kirjutatud prantsuskeelne versioon H. C. Hermelingi albumis: *La crainte de dieu est profitable a toutes choses* [Jumalakartus on kõigis asjades kasulik].³⁶⁸ Nii pühenduse teksti kui ka moto sisu põhjal võib oletada, et Solm oli teoloogiatudeng — nende *symbolum*'id, nagu tõendab ka Andreae album, olid enamasti vagatsevad, vagadusele manitsevad või usku kinnitavad fraasid.

Leipzigi teoloogiatudeng Caspar Hornig on oma tunnuslauseks valinud manituse *Aeternitatem cogita*. Tegemist on kristliku ladina vanasõnaga, mille sisu hääkub mitme tsitaadiga Andreae albumis ja mida võib vaadelda mitmes tähinduses: seda võib tõlgendada nii *memento mori* kui ka surmajärgse kuulsuse kontekstis. Hornigi tunnuslausel on sõnaline seos ka tema valitud Novarini-tsitaadiga ja tema *symbolum* oli ära trükitud vähemalt ühes varauusaegses sententsikogumikus, nimelt Jan Gruteri „Enchiridion“'is.³⁶⁹ Võimalik, et Gruteri kogumikku ongi moto valikul kasutatud. Isikliku tunnuslausena oli *Aeternitatem cogita* võrdlemisi sageli kasutusel.³⁷⁰

Hornigiga samale lehele kirjutanud Statius Grünwald on oma elumotona üles tähendanud ladinakeelse sententsi *Immobilis ad Immobile Numen*, mis peaks sümboliseerima õige usu poole pöördumist.³⁷¹ Võimalik, et Grünwaldi on mõjutanud Diego de Saavedra Fajardo sama pealiskirjaga embleem, millel on kujutatud kompassi tormisel merel ja taevatähti. Saavedra Fajardo teos „Idea De Un Principe Politico Christiano“ (1640) sobib oma temaatika poolest hästi Grünwaldi tunnuslause lähtekohaks. Sama ladinakeelse ja teistes keeltes selgitusega embleem on ka Daniel de la Feuille'l, kuid see kannab pealkirja *Une Boussole dans la Mer*

³⁶⁷ Vt 1. 151; 1Tm 4:8: Sest kehalisest harjutamisest on vähe kasu, aga jumalakartus on kasulik kõigeks ning sellel on praeguse ja tulevase elu tõotus. Kirjakoha kommentaari vt **J. Roloff**. Der erste Brief an Timotheus, lk 245–246.

³⁶⁸ **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 101.

³⁶⁹ Vt 1. 155; **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 34557l: *Eternitatem cogita! reges bene* [Mõtle igavikule! Valitsed hästi]. Vrd ka Johannes Sambucuse embleemi *Pietatis vis* [Vagaduse jõud], mille selgituses on öeldud, et vere vagadus [!] ja vennaarm toovad endaga kaasa suure kasu (Emblemata: Handbuch, col. 1267).

³⁷⁰ Vt **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 85, 117.

³⁷¹ Vt 1. 155; Teatud paralleeli sellele võib leida Ulrichite reisialbumist, kuhu Heidelbergi juuraprofessor Julius Pacius kirjutas fraasi *Per Christum ad Christum venitur* [Kristuse kaudu jõutakse Kristuseni], mille lähtekohaks on tõenäoliselt Pauluse teine kiri korintlastele. Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 351; vrd 2Kr 3:4: *fiduciam autem talem habemus per Christum ad Deum* [Niisugune usaldus Jumala vastu on meil aga Kristuse kaudu].

[Kompass merel].³⁷² Kui Hornigi moto ja pühenduse vahel on näha selge seos, siis Grünwaldi sissekande puhul sellest rääkida ei saa.

Liivimaalt pärit teoloogiatudengi Gustav Moritz Wagneri elumotoks on kree-kakeelne fraas *Xριστὸς τὸ πᾶν μον*,³⁷³ mis seostub selgelt nii tema professiooni kui ka Andreeae albumisse kirjutatud epigrammiga, millega manitsetakse Jumalasse uskuma. Samasisulise pühenduse — *Omnia mihi Iesus* — kirjutas Andreeae albumisse Samuel Schelwig. Wagneri moto haakub ka sõnadega, mida püha Ambrosius elevat sageli korranud — *Omnia Christus est nobis* [Kristus on meie jaoks kõik]. Samasisulised vagatsevad sissekanded olid reisialbumites tavalised, nagu näitab ka Andreeae album, kuid need olid ka armastatud elumotod.³⁷⁴

Wittenbergi teoloogiatudeng Johannes Liebig on oma *symbolum*'ina kirja panud fraasi *Jehova Levamen*.³⁷⁵ Sarnaselt Gotthard Bentzieni tunnuslausega on siangi tegemist akrostihhilise motoga, mille sõnade esitähed vastavad Johannes Liebigi initsiaalidele. Pühenduse allkirja järgi oli Liebig Andreeae albumisse kirjutades juba magister, kuid tema *symbolum*'is see ei kajastu — sellest võib järel dada, et motovalik oli tehtud enne promoveerimist ja akadeemiline kraad siin (esialgu?) muutusi kaasa ei toonud.³⁷⁶ Sisuliselt aga sarnaneb Liebigi *symbolum* von Schlippenbachi pühendusega Andreeae albumis: *Gott ist mein beystandt*.

Sarnases võtmes on ka Jena filoloogia- ja teoloogiatudengi Christian Eberhard Otteni moto *Christus Est Omnium Asylum Firmum*. Temagi *symbolum* on akrostihiline, andes esitähitede vasteks *Christian Eberhard Otten Aurica Frisius* ehk C. E. Otten Aurichist Friisimaal. Valitud tunnuslause juured peituvad 61. psalmis, mille järgi Jumalas on loodus ja abi ja pääsemine, või 46. psalmis, mille järgi Jumal on meie varjupaik ja tugevus. Humanistlikelt autoritelt on tundud Nicolaus Reusneri embleem *Christus meum asylum* [Kristus on minu varjupaik], mis oli tema sõnul ka pfaltskrahv Philipp Ludwigi moto, mida pildiliselt ise-loomustab laev merel.³⁷⁷ Selget paralleeli võib siin näha ka Martin Lutheri kiriku-hünniga „Üks kindel linn ja varjupaik“ (*Ein feste Burg ist unser Gott*). Sarnase pühendusteksti oli Johann Arpenbecki reisialbumisse kirjutanud Sulzbachi pfaltskrahv Christian August ladina ja prantsuse keeles.³⁷⁸

³⁷² Vt Emblemata: Handbuch, col. 1472, samatähenduslik embleem pealiskirjaga *Sans autre guide* [Ilma kõrvalise abita] on ka Anna Roemers Visscheril (samas); **D. de la Feuille.** Devises et emblèmes, tahvel 10, nr 12.

³⁷³ Vt 1. 155p.

³⁷⁴ Vt nt **P. Crusius.** Symbolotheca docta; **N. Reusner.** Symbola heroica.

³⁷⁵ Vt 1. 158.

³⁷⁶ Elumoto muutmise kohta vt nt **K. Viiding.** Haritaste tunnuslaused.

³⁷⁷ Vt Ps 61:4: Sest sina olid mulle varjupaigaks ja tugevaks torniks vaenlaste vastu; Ps 46:2: Jumal on meie abimees ja tugevus, meie abimees kitsikuses ja kergesti leitav. Reusner mainib Philipp Ludwigi deviisi ka teises kogumikus, tuues sealjuures välja ka vastava selgitus-epigrammi ja lähetekohana kas 9. või 18. psalmi (**N. Reusner.** Symbola heroica, lk 75). Vrd ka Ps 9:10: Nõnda on Issand kindlaks varjupaigaks rõhutuile, varjupaigaks häda ajal; Ps 18:3: Issand on mu kalju, mu mälinnus ja mu päästja; mu Jumal on mu kalju, kus ma pelgupaika otsin, mu kilp ja abisarv, mu kõrge varjupaik!; Ps 71:3: Ole mulle kaitsjaks kaljuks, kuhu ma aina san minna! Sina oled käskinud mind päästa, sest sina oled mu kalju ja mu mälinnus.

³⁷⁸ EAM F 114-1/7a, lk 27: *Christus meum asylum / En dieu mon esperance*. Vrd ka järgmisi tunnuslauseid: *Asylum, Christi vulnera, salvum* [Kristuse haavad on kindel varjupaik]; *Meum*

Saksimaalt pärit Johannes Georg Reimeri elumoto on sarnase teemaga: *In Jesu Requiesco*.³⁷⁹ Milline võiks olla Reimeri *symbolum*'i lähtekoht, ei ole seni õnnestunud tuvastada, võimalik, et selleks on näiteks kristlikud hauakirjad *Requiesco in pace* [Puhkan rahus] või *Requiesco in spe resurrectionis* [Puhkan ülestõusmise lootuses]. Kuna Georg on ladinaapärane vorm nimest Jürgen, võib Reimeri motot tõlgendada ka akrostihhilise *symbolum*'ina, sellisel juhul oleks aluseks tema saksaapärane nimekuju Johann Jürgen Reimer. Igal juhul on tegemist usukinnitusega, millele võib paralleeli leida nt Tallinna Pühavaimu koguduse diakoni ja pastori Johannes Schwabe elumotost *Meo In Salvatore Requiesco Lubentissime* [Puhkan ülimeeeldi oma Lunastajas].³⁸⁰

Jena teoloogia- ja filosoofiatudengi Johann Thomas Dunckeri tunnuslause on samuti kristliku sisuga: *In Te Domine Speravi* on pärit Vana Testamendi Psalmidest.³⁸¹ Sisuliselt on 71. psalm, mille algusest Dunckeri elumoto pärit, palve Jumala poole, päästa paluja õelate ja vägivaldsete käest. Sama psalmisalmi kasutati reisialbumisse kirjutamiseks juba 17. sajandi algul, nii võib selle veidi pikemal kujul leida Dresdeni ūkonnavaimaliku Christopher Laurentiuse albumist.³⁸² Tao-lise sisuga motod olid varauusajal ilmselt sagedased, nii näiteks oli Eestimaa aadligehe Georg von Renteln tunnuslauseks *Spes mea sola Iova* [Minu ainus loodus on Issand]; Ulrichite reisialbumist võib aga leida mitu sarnast sissekannet, nagu näiteks *Spes mea maxima Christus* [Minu suurim loodus on Kristus] või *Unica spes mea Christus* [Minu ainus loodus on Kristus].³⁸³ Dunckeri motot võib tõlgendada ka akrostihhilisena. Kuna ei ole teada, kust Duncker pärit oli, ei ole viimast tähte (S) võimalik dešifreerida. Dunckeri toonasele sotsiaalsele positsioonile (*studiosus*) S. ei viita, ehkki sotsiaalse positsiooni rõhutamine akrostihhilises tunnuslauseks oli varauusajal tavalline — seda kasutati vaid akadeemilisele kraadile (magister, doktor) või kindlale ametikohale, nagu professor, pastor, piiskop jne, osutamiseks.³⁸⁴ Dunckeri *symbolum*'il on teatav sisuline seos Christian Eberhard Otteni tunnuslausega: psalm, kust Duncker oma moto võttis, sisaldab sarnast mõtet nagu Otteni *symbolum*'gi.

Sarnaselt Dunckeriga on ka Henric Daniel Söderburghi elumoto pärit Piiblist, Uuest Testamendist Pauluse kirjast filipposlastele: *Mihi Christus in vita et in morte lucrum*.³⁸⁵ See haakub temaatiliselt mitme teise Andreea albumisse kirjutanud isiku tunnuslausega. Kuna Söderburgh ei ole oma sotsiaalset staatust kirja pannud, võib sarnaste motode omanike põhjal ja tema sissekande asukoha järgi albumis oletada, et ka tema oli seotud teoloogiaga ja õppis albumisse kirjutamise ajal Wittenbergis

Jehova Auxilium Christus Asylum [Jehoova on minu abi ja Kristus varjupaik] (**T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 47, 97). Vt ka **W. Ludwig**, Bildungsreise und Stammbuch, lk 757.

³⁷⁹ Vt l. 161.

³⁸⁰ Vt **K. Viiding**, Haritlaste tunnuslasued, katalooginumber 38.

³⁸¹ Vt l. 170p; Ps 71:1: Issand, sinu juures otsin ma pelgupaika, ära lase mul iialgi jäädä häbissee!

³⁸² Vt **A. M. Hildebrandt**, Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 305.

³⁸³ Vt **K. Viiding**, Haritlaste tunnuslaused; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 145, 169; vrd ka Christopher Donnerhaaki sissekannet Andreea albumis (l. 142p). Vt lisaks **T. Crusius**. Symbolotheca docta; **N. Reusner**, Symbola heroica.

³⁸⁴ Eesti- ja Liivimaa haritlaste akrostihhiliste elumotode kohta vt K. Viidingu koostatud kataloogi (**K. Viiding**, Haritlaste tunnuslaused).

³⁸⁵ Vt l. 172p; Fl 1:21: Jah, mulle on elamine Kristus ja suremine kasu!

usuteadust. Söderburghi valitud *symbolum* ning selle variandid olid 16.–17. sajandil kasutusel nii reisialbumisissekande kui ka elumotona.³⁸⁶

Transilvaaniast pärit Martin Leonhard kirjutas oma motona *Dum vivimus, morimur*, mis on seotud mitmes Andreae reisialbumi sissekandes kajastuvaga *memento mori* kontseptsiooniga. Surma olulisus peegeldub selgelt *florilegium*'ides, kui võrrelda elu ja surma märksõna mahukust: nii nt on Lange mõlemas kogumikus viimane märksa ulatuslikum. Keskajal olid olulised nn hästi suremise õpetused, kuid ka luterluses ei kaotanud see teema oma aktuaalsust. Leonhardi moto viitab ka paavst Innocentius III (1160/61–1216) sõnadele, millega too osutas kirjutises „De miseria conditionis humanae“ (Inimliku elu viletsusest) elu ja surma lähedusele: *Morimur ergo semper dum vivimus, et tunc tantum desinimus mori cum desinimus vivere* — „Sest senikaua kuni me elame, me ka sureme ja lakkame suremast alles siis, kui lakkame elamast“.³⁸⁷ Teatava paralleeli Leonhardi tunnuslausele võib leida Hans Waltheri ja Paul Gerhard Schmidti sententsi- ja vanasõnakogumikust: *Dum orimur, morimur* [Kuni sünnime, sureme]; kuid ka reisialbumites oli see oluline teema. Nt Ulrichite albumist võib leida nii katke Pauluse esimesest kirjast korintlastele *Sicut in Adam omnes morimur, ita in Christo omnes vivificimur* [Nii nagu Aadamas me kõik sureme, nii Kristuses töuseme kõik üles] kui ka lihtsa *Nascentes morimur* [Sündides hakkame surema].³⁸⁸ Embleemiraamatutes on samuti käsitletud elu ja surma küsimust: paljudest selleteemalistest olgu välja toodud Joachim Camerariuse *Vita mihi mors est* [Elu on minu jaoks surm].³⁸⁹

Jena teoloogiatudeng, Transilvaaniast pärit Lucas Roth on oma elumotoks valinud tuntud sententsi *Per aspera ad astra*, mille kirjutas oma pühenduse tekstina Andreae reisialbumisse Riia raesekretär Palm Rigemann.³⁹⁰ Sententsi päritolku kohta vaata pt 3.5.4. Maksim ise oli nii sellel kui ka pisut muudetud kujul, nt *per angusta ad augusta* [läbi kitsikuste hiilguse poole], varauusajal sageli kasutusel nii reisialbumisissekande kui ka elumotona.

Jena teoloogiatudengi, Poolast pärit Heinrich Sühlingi *symbolum* on ladina-keelne sõna *Emigrandum*. Ei ole võimaltu, et see osutab teoloogide kohati paramatule vajadusele või sunnile asuda elama mõnele muule maale, olgu tööleidmise, religiossete erimeelsuste või mõnel muul põhjusel. Teine võimalus on tõlgendada seda teoloogilises võtmes. Sühlingi tunnuslause on vormiliselt sarnane Joachim Camerarius noorema embleemi *Transeundum* [Tuleb läbi minna] pealiskirjaga, järgnevas selgituses on aga elu võrreldud rändamisega (*peregrinatio*). Sama pealiskirjaga embleem on ka Nicolaus Reusneril ja Jacob von Bruckil, kusjuures

³⁸⁶ Vrd **T. Crusius**. *Symbolotheca sacra*, lk 97: *Mihi vita Christus est et mors lucrum* [Kristus on minu jaoks elu ja surm kasu]; **N. Reusner**. *Symbola heroica*, lk 214: *Christus mein Leben, sterben mein Gewinn*. Reusner toob samas välja ka selle deviisi selgitusepiagrammi: *Seu moriar, seu vivo, tuus sim, Christe, meusque / Tu sis: sic vita est gloria, morsque lucrum* [Kas ma suren või elan, ma olen sinu, Kristus, ja sina oled minu: nõnda on elu au ja surm kasu]. Vt ka Die Handschriften der württembergischen Landesbibliothek, lk 48, Stb-Nr. 16-2.

³⁸⁷ Vt l. 160; vrd *Patrologia Latina* 217, col. 714.

³⁸⁸ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt**. *Proverbia sententiaeque*, nr 36452d; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 55, 144; vrd 1Kr 15:22: sest nõnda nagu kõik inimesed surevad Aadamas, nõnda tehakse ka kõik elavaks Kristuses.

³⁸⁹ Vt *Emblemata: Handbuch*, col. 795.

³⁹⁰ Vt vastavalt l. 163 ja 100.

Reusneri oma kannab sama mõtet nagu Camerariuse omagi. *Transeundum* oli aga Jena akadeemilise gümnaasiumi professori J. Johannes Rosa *symbolum*.³⁹¹

Friisimaalt pärit juuratudeng Johann Anton Busch, kes tsiteeris oma pühenduse tekstis *Codex Iustinianus*'t, on elumotoks valinud oma elukutsega sobiva mõtte *Omnia considerando*. Milline oli tema tunnuslause lähtekoht, ei ole kindlalt teada, kuid Wolf Albrecht von Gabelenzi reisialbumist võib leida sarnase sissekande: *Omnia considerate* [Pidage silmas kõike!].³⁹² Selle üheks tõenäolisemaks allikaks võib pidada Korinthose Periandroose maksiumi *Μελέτη τὸ πᾶν*, mille oli Andreeae albumisse kirjutanud Jena teoloogiatudeng Johann Hermann Quitman ja mille Conrad Gesner tõlkis järgnevalt: *Rem omnem considera.*³⁹³ Lange suurest *florilegium*'ist võib aga leida kolm asjaspuutuvat tsitaati, neist ühe Cicerolt, teise püha Bernard'ilt, kolmanda omistab ta Johannes Chrysostomusele, kusjuures viimase oma on seotud maailmapõlgusega.³⁹⁴

Preisimaalt Brandenburgist pärit Balthasar Nicolaus Burchard on oma tunnuslauseks valinud prantsuse keelse mõtte *être sage c'est penser à tout*,³⁹⁵ mis haakub ka eelmise, J. A. Buschi motoga. Keeleliselt on Burchardi moto segu: siit võib leida arhailise vormi *estre*, kuid samas on ta *penser* asemel (hääduse järgi ?) kirjutanud *panser*, mis ei ole grammatiselt korrektnie vorm. Keeleliselt ebakorrektsete võõrkeelsete reisialbumisisskannete üle ironiseeriti juba 18. sajandil, nii on Zedler üleolevalt välja toonud, et sageli valiti pühenduseks keel, mida osati kõige vähem.³⁹⁶ Daniel Arnold aga tsiteerib neljanda klassi õppematerjalide hulgas sententsi *Sapientis est praemeditari omnes eventus* [tark peab mõtlema kõigile tagajärgedele], mis on sisuliselt sama Burchardi motoga.³⁹⁷ Ei ole võimatu, et nii Burchardi kui ka Arnoldi tsitaat lähtuvad samuti Korinthose Periandroose

³⁹¹ **J. Camerarius d. J.** *Symbola et emblemata*, Centuria prima, nr 99, lk 198–199; *Emblemata: Handbuch*, col. 984, 1378; **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 139.

³⁹² Vt l. 164; vrd **A. M. Hildebrandt.** *Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels*, lk 383.

³⁹³ Vt l. 170; **I. Stobaios.** *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae*, lk 46.

³⁹⁴ **J. Lange.** *Florilegii magni*, col. 611, 610: *In omnibus quid tempora petant, aut personis dignum sit, semper considerandum*, *Cic. 2 de invent.* [Kõigi asjade puul, mida aeg toob, tuleb alati kaalutleda, kas see on inimese vääriline]; *Bernhardus de considerat.: Spiritualis homo omne opus suum terna quadam consideratione praeveniet: prius quidem an liceat, deinde an deceat, postremo an expediatur* [Bernard kaalutlustest: vaimne/vaimulik inimene mõtleb enne kõiki oma tegemisi kolmele asjale: esmalt, kas tohib, teiseks, kas sobib, viimaks, kas see on kasulik]; *Consideratio tui in tria quaedam dividatur Si consideres quid, quis, qualis sis: quid in natura, quis in persona, qualis in vita* [Enesevaatlus jaguneb kolmeksi, kui kaalutled, mis, kes ja milline sa oled: mis sa oled loomu poolest, kes sa oled inimesena, milline oled elus]; *Contemptus mundi: Chrysost. In tractatu de symbolo l. 3: Est primum hominis sapientiam affectantis contemplari, quid ipse sit, quid intra se, quid infra, quid supra, quid contra, quid ante, quid postea sit. Haec consideratio quadripartitum parit fructum, utilitatem sui, charitatem proximi, contemptum mundi, amorem Dei* [Maailmapõlgus: Chrysostomus traktaadi „Sümbolist“ 3. raamatus: Esmalt peab tarkuse poole püüdlev inimene kaalutlema, mis ta ise on, milline ta on seestpoolt, milline altpoolt, milline pealtpoolt, milline vastas [seistes], milline enne, milline päast. Selline neljaosaline kaalutlemine kannab vilja, toob kasu endale, armastuse lähedaste vastu, maailmapõlguse, armastuse Jumala vastu].

³⁹⁵ Vt l. 165.

³⁹⁶ **J. H. Zedler.** *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, Bd. 39, lk 1066.

³⁹⁷ **D. Arnold.** *Sententiae proverbiales*, lk 91.

maksiimist *Μελέτη τὸ πᾶν*, mis on esindatud ka Andreae albumis Jena teologiatudeng Johann Hermann Quitmani sissekandes. Burchardi *symbolum* seostub sisuliselt ka Johann Anton Buschi omaga, kes kirjutas oma pühenduse Andreae albumisse kõigest kolm päeva hiljem.

Samasse ritta kuulub veel ühe Jena juuratudengi elumoto: Preisimaalt pärit C. F. Ottens on selleks valinud prantsuskeelse maksiimi *Tout par raison*. Tõenäoliselt oli tegemist võrdlemisi tuntud maksiimiga, mida kasutati ka elumotona; sellele näib osutavat prantsuse poedi Pierre Gringoire'i (1480–1544) tunnuslause *Tout par Raison, Raison par Tout, Par tout Raison* [Kõike mõistusega, mõistus kõige jaoks, kogu mõistusega]. Samas võib sellele paralleeli leida ka Gilles Gorrozet' embleemi pealiskirjast *Raison doit estre au conseil* [Mõistus tuleb appi kutsuda].³⁹⁸ Buschi, Ottensi ja Burchardi elumoto temaatilise sarnasuse põhjal võib oletada, et ka viimane õppis Jenas õigusteadust.

Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi sissekandele lisatud sententsi *Patria est ubi bene est*, mis on kirjutatud vahetult kuupäeva kohale, võib selle asukohta põhjal tõlgendada *symbolum*'ina. Tegemist oli maksiimiga, mida kasutati varauusajal sageli nii elumoto kui ka reisialbumisissekande tekstina, kuid mille juured ulatuvalt tagasi antiikkirjandusse — sellesisulise mõtte võib leida nii Aristophanese „Plutoest“ kui ka Cicero „Tusculumi arutlustest“. Aristophanese värsi on oma vanasõna *Quaevis terra patria* [Mis tahes maa on kodumaa] selgituses ära toonud Erasmus, selle kõrval veel paar kreekakeelset fraasi koos ladinakeelse tõltega.³⁹⁹ Tagantjärele ei ole enam võimalik öelda, kas Weiss pidas silmas Cicero või Aristophanese teksti, lähtus Erasmuse „Adagiast“ või oli see tema jaoks juba üldteada mõttetera, mille autorsusele enam ei mõeldudki (vt pt 3.5.1.1 ka Hamburgi pastori Johann Friedrich Mayeri tsitaati *Nobis omnis terra et nulla terra patria est* ja selle juures toodud paralleelkohti).

Sarnasel põhjusel nagu Gottfried Weissi pühenduse puhul võib Thorni rae-sekretäri Johann Heinrich Schultzi sissekandele lisatud François de La Rochefoucauld' maksiimi *Le vray honnéte homme et celuy qui ne se pique de rien* pidada tema elumotoks.⁴⁰⁰ Selle maksiimi puhul on ilmselt silmas peetud omandatud käitumismalli: 17. sajandil peeti härrasmeheks sellist inimest, kes ei kaldu äärmutsetesse ei oma maitsetes ega naudingutes, ei lase oma tunnetel võimust votta, on

³⁹⁸ Selle prantsuskeelse moto lühendatud varianti *Tout par raison* kasutati samuti *symbolum*'ina, vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 258; Emblemata: Handbuch, col. 744.

³⁹⁹ Vt l. 96; Aristophanes *Ploutos* 1151: *Πατρὶς γάρ ἐστι πᾶσ' ἵν' ἀν πράττῃ τις εὖ* [Kodu-maa on see, kus kelleagi hästi läheb]; Cicero *Disputationes Tusculaneae* 5.37.108: *Patria est, ubicumque est bene* [Kodumaa on kõikjal seal, kus on heal]; **D. Erasmus**. Adagia, lk 104: *Πᾶσα γῆ, πατρὶς id est Quaevis terra patria; Aristoph. Ploutos: Πατρὶς γὰρ ἐστὶ πᾶς' ἵν' ἀν πράττῃ τις εὖ id est Illic enim patria est, ubi tibi sit bene; τοῖς γὰρ καλῶς πράσσοντι πᾶσα γῆ πατρὶς id est Solum omne patria prospere quicunque agit* [Kogu/mis tahes maa on kodumaa; Aristophanese „Ploutos“: Kodumaa on see, kus kelleagi läheb hästi; Nende jaoks, kel läheb hästi, on kogu maa kodumaa]; **G. Büchmann**. Geflügelte Worte, lk 365. Vrd ka **M. A. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 27; **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 167.

⁴⁰⁰ Vt l. 97; **F. de La Rochefoucauld**. Réflexions ou Sentences et Maximes morales, lk 203.

haritud, tunneb maailma ja eelistab alati enda sotsiaalse positsiooniga sobivat seltskonda.⁴⁰¹ Kui enamasti valiti *symbolum*'iks mõni teoloogiline mõttekäik, siis Schultzi oma sellesse mustrisse ei mahu, pigem peegeldab see tema enda seisukohti või üldisi ühiskondlikke väärthusinnanguid ja käitumisnorme. Viimase kontekstis on Schultzi *symbolum* Andreeae albumis ainulaadne.

121st sissekandjast 24 isikut on oma pühendusele lisanud *symbolum*'i ja selle nii ka markeerinud. Võrdlusmaterjali puudumisel on raske öelda, kas viiendik elumotoga varustatud sissekandeid on ühe reisialbumi puhul palju või vähe. Üldise tendentsina võib välja tuua, et enamik neist, kes otsustas oma moto kirja panna, olid tudengid. Kõrgema sotsiaalse positsiooniga isikuteest võib selles kontekstis välja tuua Jena teoloogiaprofessori Valentin Veltheimi ja sealsete *pastor primarius*'e Georg Götzte ning Hamburgi orientalisti Esdras Edzarduse. Kuid ka Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen ja Stockholmi kuningliku õuekohtu advokaat Johannes Joel Apiarius ei pidanud paljuks oma *symbolum* kirja panna.

Miks elumotod domineerivad just tudengite pühenduste juures, sellele on raske üheselt vastata. Võimalik, et sellest oli tudengite jaoks saanud reisialbumisissekande peaaegu et kohustuslik osa. Kas selles peegeldub ka tudengite soov näha ja käsitleda end osana humanistikust haridusaadlist, mille üks iseloomulikke atribuute oli isikliku *symbolum*'i kasutamine, ja seeläbi tõsta väliselt oma (sotsiaalset) positsiooni, on raske öelda, kuid võimatu see ei ole.

Enamik tunnuslauseid on ootuspäraselt religiosse sisuga ning nii mõnelgi juhul näib, et sissekandja on valinud albumisse pühendusena kirjutamiseks teksti, mis haakuks tema elumotoga või *vice versa*. See tähelepanek ei kehti mitte ainult teoloogiliste *symbolum*'ide, vaid ka teiste puhul. Oma usku, Jumala ülimust või veendumust, et Jumal on kõikvõimas abiline, kinnitavad tunnuslaused kuuluvad enamasti, ehkki mitte alati, teoloogilise haridusega isikute sissekannete juurde. Religioossete *symbolum*'ide kõrval on veel kaks olulist teemat: arukus ja kõigele mõtlemine ning vaeva nägemine. Nimetatute kõrval on esindatud veel kodumaa ja härrasmehe teema. Teistest erineb aga Jena tudengi Johann Caspar Posneri elumoto, kuna selles on traditsionilise Jumala-ülimuse kõrval väljendatud oma astroonoomia-alaseid teadmisi ja maailmavaadet. Thorni raesekretäri Johann Heinrich Schultzi prantsuskeelne *symbolum* aga näib peegeldavat kehtivat ühiskondlikku moraali.

Kuna suur hulk tunnuslauseid on religiosse sisuga, on ka nende lähtekohaks ootuspäraselt Piibel, enamasti kas Psalmid või Pauluse kirjad. Need olid nii Andreeae albumis kui ka reisialbumitraditsioonis laiemalt Piiblist pärit sissekannete ja *symbolum*'ide eelistatud allikad. Antiikkirjandust elumotode lähtekohana üldjuhul ei kasutatud, enamasti piirduti sellisel juhul kindlaks kujunenud fraasidega, nagu nt *ubi bene ibi patria; Non est mortale, quod opto; per aspera ad astra; Ανέχου καὶ Απέχου*, või nende erinevate variantidega.

Üsna sageli armastasid haritlased oma *symbolum*'iks valida akrostihhilise fraasi ja nii võib ka Andreeae albumist leida viis taolisel moel komponeeritud elumotot. Anagrammilisi tunnuslauseid Andreeae albumis aga ei leidu.

⁴⁰¹ Käitumisideали kohta vt ka **W. Kühlmann**, Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 334.

3.5. Pühendused Adam Andreae reisialbumis

Sissekanded Adam Andreae reisialbumis on üldjuhul lühikesed ja suhteliselt lakoonilised sententsid, piirdudes ühe lause või värsireaga. Nende kõrval leidub ka pikemaid proosapühendusi ja värsse, viimased võivad ulatuda kuni kahekса värsireani, proosa puhul on pikkust raskem iseloomustada. Mahukamaist sissekannetest võiks esile tuua Thorni Jakobi kiriku pastori Petrus Schönewaldti Ambrosiuse-tsiitaadi kui kõige pikema proosateksti Andreae albumis. Marienburgi pastori Christian Römeri pühendus aga hõlmab tervelt kaks lehekülge — see on ainus omataoline siinnes albumis. Lisaks on ta oma pühenduse vormistanud kahe sissekandena, s.t mõlemad on allkirjastatud.⁴⁰² Üldjuhul piirdus reisialbumisissekanne ühe leheküljega, ent varasemates albumites tunduvad pikemad sissekanded olnud elevat tavalisemad kui 17.–18. sajandi vahetusel, nii näiteks sisaldab Johann Arpenbecki album mitmeid pikki venekeelseid pühendustekste; Abraham ja David Ulrichi reisialbumis on aga rohkem kui tosin sissekannet, mis ulatuvad kahele leheküljele.⁴⁰³ Võimalik, et pikade reisialbumisissekannete põhjuseks 16. sajandi keskel on selle kombe uudsus, kuid juba sajandi lõpuks on enamik pühendustekste taandunud võrdlemisi lühikesteks sententsideks või mõneks värsireaks.

Andreae albumisse kirjutatud värsid on enamasti eleegilistes distihihonides (alati ei ole nende kirjapanekul kasutatud distihihoni tavapärist ridade paigutust) lühikesed epigrammid või anagrammluuletused. Nende kõrval on kasutatud ka jambilisi meetrumeid ja Sappho stroofi. Luuletekstidest pärit üherealiste tsitaatide või sententside puhul ei ole nende värsilisus esmapilgul sageli tajutav. Mitmes pühenduses on kõrvuti kirjutatud sama tekst eri keeltes — enamasti on seda võtet kasutatud proosatekstide puhul. Leidub ka makaroonilisi sissekandeid, näiteks Pärnu professori Olaus Mobergi oma.

Kui aga vaadelda proosa- ja luulekatkete arvukust Andreae albumis, ilmneb proosatekstide ülekaalukas dominants, neid on üle kahe korra rohkem kui värsivormis sissekandeid. Seejuures hakkab silma huvitav tendents: tudengite kirjutatud pühenduste hulgas on värsside osakaal mõneti suurem kui professorite, pastorite jt puhul. Milles see tingitud olla võib, on raske öelda. Proosatekstide ülekaalu põhjuse värsside ees võib ühelt poolt peituda selle kombe tekkimise algusaegades: Wittenbergi reformatorite sissekanded varastes albumites olid üldjuhul piiblitsitaadid, millele järgnes kirjakoha selgitus.⁴⁰⁴ Võimalik, et proosatekstide rohkus on seotud ka Justus Lipsiuse mõjuga (lühikese, täpse ja argumenteeritud köneviisi nõue), ehkki poeetikaõpetus oli 17.–18. sajandi vahetusel nii gümnaasiumites kui ka ülikoolides olulisel kohal.

Adam Andreae reisialbumi sissekanded võib teksti päritolu järgi jagada kolmeks — tsitaadid või mugandused-parafraasid, vanasõnad või vanasõnalised mõtteterad ning pühenduse autorि enda looming. Nende kõrval on Andreae albumis

⁴⁰² Römeri sissekandele võib paralleeli leida Liivimaa Aadliku Nicolaus von Vickeni albumist, kus leidub kaks sissekannet Florian Drosdoviuselt, kes sarnaselt Römeriga ei ole oma teist pühendust dateerinud, vt **C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 84–85.

⁴⁰³ Vt EAM F 114-1/7a; Wittenberger Gelehrtenstammbuch. Vt ka **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 67.

⁴⁰⁴ Vt **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 67.

hulk tuvastamata provenentsiga sissekandeid, mida käsitletakse omaette alapeatükis. Kust läheb muganduse või parafraasi ja sissekande autori enda loomingu piir, on raske üheselt öelda. Ühe näitena võib siin välja tuua Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* professori Olaus Mobergi makaroonilise sissekande, mille lähtekohaks on suure töenäosusega salm Pauluse kirjast Tiitusele, kuid sealt pärit kreekakeelsed sõnad on põimitud tema enda valitud ladinakeelsetega nõnda, et tekib uus tervik ja uus mõte.⁴⁰⁵ Kuna tema sissekande lähtetekst on teada, käsitletakse Mobergi pühendust piiblitsitaatide alapeatükis, aga mitte sissekande autori koostatud tekstile juures. Samast põhimõttest lähtudes vaadeldakse Thorni konsistoriumi seeniori Paul Hofmanni sissekannet Seneca tsitaatide juures.

Walther Ludwig on Saksa reisialbumeid uurides leidnud, et tsitaadid moodustavad reisialbumi sissekannetest umbes poole.⁴⁰⁶ Sissekandetekstid Andreeae albumis jaotuvad 135 eraldiseisvaks üksuseks, millest tsitaate on 96 — seega on tsitaatide hulk siin keskmisest märksa suurem. Ülejäänud pühenduseks kirjutatud tekstikatked võib klassifitserida vanasõnadeks ja vanasõnalisteks mõtteaval-dusteks (18) ning sissekande autori enda loodud tekstideks (3). Tuvastamata lähte-kohaga tsitaate on Andreeae albumis 21 ja need võivad seda statistikat kallutada veelgi antiigijärgsete perioodide kasuks.

Üldiselt on arvatud, et tsitaatide, eelkõige antiikautorite omade kasuks otsustasid enamasti tudengid, ent Andreeae reisialbum seda tendentsi ei kinnita. Siia kirjutasid erinevatest lähtekohtadest pärit tsitaate nii professorid ja tudengid kui ka rae- ja linnaametnikud ning need vähesed sõjavälased ja Aadlikud, kes Andreeae albumisse kirjutasid. Mingit kindlat mustrit tema albumi põhjal välja tuua ei õnnestu, pigem võib oletada, et sissekandjad lähtusid sissekandeteksti valikul nii üldkehtivast traditsioonist kui ka isiklikust eelistusest.

Alljärgnevas vaadeldakse tsitaate neljas osas: antiikautorite, piibli-, varauus-aegsete ja keskaegsete autorite tsitaadid. Antiikautoritelt pärit tekstikatkeid analüüsatakse omakorda kahes osas, kreeka ja ladina autorite kaupa. Viimaste puhul lähtutatakse konkreetse autori populaarsusest tsiteerimisallikana. Kuna tsitaatide käsitlemisel on ühelt poolt lähtutud kronoloogilisest printsibist, vaadeldakse antiikautoritega koos varakristlikelt kirikuisadel Augustinuselt, Ambrosiuselt, Gregorioselt Nazianzosest jt-lt pärit tekstikatkeid. Et mõnikord on tsitaatidega orgaaniliselt seotud ka sissekandja elumoto, osutatakse neile siin lühidalt, jätkes pikema käsitluse omaette alapeatükki (3.4). Piiblitsitaate käsitletakse kahes alapeatükis, esmalt Vanast, seejärel Uuest Testamendist pärit tekstikatkeid. Kolmanda alapeatükina vaadeldakse siin rabiinlikust kirjandusest pärit tsitaate. Varauusaegsed tsitaadid on aga grupeeritud nende autorite päritolu järgi (Madalmaad, Saksa alad, Itaalia jne). Eraldi alapeatükk on pühendatud mitmeosalistele sissekannetele, kuna autorikeskne lähenemine ei anna nende analüüsimeiseks piisavalt häid võimalusi. Kuna Adam Andreeae on mõne sissekandja surma kohta kirjutanud märkuse, kasutades sealjuures selle isiku pühenduse tekstis esinevaid sõnu või mõtet, käsitletakse

⁴⁰⁵ Vrd Tt 2:12: σοφρονῶς καὶ δικαιῶς καὶ εὐσεβῶς ζήσομεν ἐν τῷ νῦν αἰώνι; Vulgata tekst: *sobrie et iuste et pie vivamus in hoc saeculo;* [ja kasvatab meid, et me, öeldes lahti jumalakartmatusest ja ilmalikest himudest,] elaksime praegusel ajal mõõdukalt ja õiglaselt ja jumala-kartlikult; Mobergi sissekannet vt l. 23.

⁴⁰⁶ W. Ludwig. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 230.

neidki kui intertekstuaalsuse näiteid. Eraldi vaadeldakse ka varasemate sissekannete võimalikku mõju nende lähedusse kirjutatud tekstile valikule ning ühenendatud sissekandeid.

Tsitaatide analüüsimise käigus osutatakse erinevatele sententsikogumikele, *florilegium*'idele, embleemiraamatutele kui võimalikele allikatele, kust sissekandekst on võetud või mis võis pühenduse teksti mõjutada. Nende kõrval tuuakse nimetatud kogumitest, aga ka varasematest, kaasaegsetest ja hilisematest reisialbumitest paralleelkohti, et näidata teatud teemade olulisust ning esinemust reisialbumites. Sel moel peaks selguma, kas ja kuidas Andreeae album peegeldab varauusaegset humanistlik-kristlikku haridustraditsiooni ja maailmavaadet ning kuidas see paigutub üldisesse reisialbumitraditsiooni. Alati tuleb aga meeles pidada, et kuigi tsitaadi autori kindlakstege mine on enamjaolt võimalik, ei ole täpsed vahendajad enamasti identifitseeritavad. Sissekandja võis esiteks kasutada oma isiklikku käskirjalist, õpingute käigus tekinud *florilegium*'i, sest nende koostamine hariduse omandamise käigus oli varauusajal tavaline nähtus. Eelkõige varauusaegsete tsitaatide puhul on enamasti võimalik osutada kindlale lähtekohale või -teosele, ehhki paljude varauusaegsete autorite ütlused ja värsid jõudsid võrdlemisi kiiresti *florilegium*'idesse, näiteks Lipsiuse-tsitaadid ja Alciato embleemid Lange kogumikes.⁴⁰⁷ Antiik- ja keskaegsete autorite, aga ka piiblitsitaadid olid sageli tundud ja käibel *florilegium*'ide vahendusel, kuid neis sageli korduvate tekstikatkete töttu ei ole võimalik täpset allikat tuvastada. Üheks tõenäolisemaks vaheallikaks võib pidada näiteks Joseph Lange koostatud tsitaadikogumikke, mis olid varauusajal ühed kõige tunnustatumad ja levinumat *florilegium*'id ja mida anti 17. sajandi jooksul välja rohkem kui 20 korral, teiseks aga Justus Lipsiuse nii valitsejapeegli kui ka *florilegium*'ina tõlgendatavat kogumikku „*Politica*“ või mõnda muud populaarset kogumikku. „*Politica*“ muutus pärast ilmumist kiiresti populaarseks ja armastatud tsitaadiallikaks, eelkõige ühiskondlik-poliitiliste mõtteavalduste osas. Walther Ludwig aga iseloomustab seda kui ideaalset tsitaadikogumit, mille hulgast reisialbumisse kirjutamiseks valida.⁴⁰⁸ Kuna *florilegium*'id olid enamasti korrasstatud kas temaatiliselt või märksõnade alusel, vaadeldakse ka Andreeae albumis esindatud teemasid või *locus communis*'eid lähemalt, kuid reisialbumitele omaselt siin temaatilisest korrastatusest rääkida ei saa.

Tsitaate leidub Andreeae reisialbumis ootuspäraselt kõige rohkem, kuna reisialbumi pidamise kombe juured peituvald eelkõige piibli- ja moraliseerivate-õpetlike tsitaatide kirjutamises Piibli või lauluraamatu alguses olevatele tühjadele lehte-dele.⁴⁰⁹ Adam Andreeae reisialbumisse kirjutanud on tsiteerinud või parafraseerinud nii Piiblit, Talmudi tekste, antiikautoreid, kirikuisasid kui ka varauusaegseid autorid, neist umbes neljandiku puhul on nimetanud, kust või kellelt nende tsitaat pärib. Walther Ludwig'i hinnangul eelistasid oma kirjutatud tsitaadi autori kirjutada eelkõige kodanikuseisusest isikud, aga mitte Aadlikud.⁴¹⁰ Andreeae albumi puhul peab see paika juba seepärast, et sissekande saamiseks on ta pöördunud peamiselt oma seisusekaaslaste ja kaastudengite poole. Hoolimata autori nimetamisest

⁴⁰⁷ Vt selle kohta **A. Moss**. The *Politica* of Justus Lipsius.

⁴⁰⁸ **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 69.

⁴⁰⁹ **W. Klose**. Stammbücher, lk 43–45, 50.

⁴¹⁰ Vt **W. Ludwig**. Bildungsreise und Stammbuch, lk 765.

ei ole mõnikord olnud võimalik tsitaadi täpset lähtekohta tuvastada, mõnel korral aga on tegemist olnud valeviitega. Tsitaatide päritolu väljatoomist reisialbumisisskande juures on seletatud sooviga anda oma sissekandele rohkem kaalu; see võib inimliku eksimuse kõrval olla ka valeviidete kasutamise üks põhjuseid. Mõnikord võisisid taolised valeviited olla tingitud *florilegium*'ide kasutamisest: sissekandja on kirjutanud albumisse vale tsitaadi lähtekoha või on tsitaadikogumikus endas toodud vale viide. Miks aga tsitaadi autorit ei märgitud, sellel võib olla erinevaid põhjuseid: autorsus oli tänu kooliharidusele kõigi jaoks üldtuntud; autor ei kuulunud nn kaanonisse; pühendusteksti sisu ja autoriteet oli sissekandja jaoks olulisem kui selle autor; autorsus ei olnud sissekandjale endalegi teada; sissekandja soovis teksti enda omana näidata.⁴¹¹

Andreae albumis leidub 29 autoriseeritud tsitaati, neist kahte võib tõlgendada ka valeviitena. W. W. Schnabeli hinnangul on keskmiselt veerand ühe reisialbumi sissekannetest autoriseeritud⁴¹² — siinse albumi puhul ilmneb sama tendents, ent kui vaadelda sissekandetekste eraldiseisvate üksustena, on autoriseeritud tsitaatide osakaal veelgi väiksem. Piiblitsitaatidest on lähtekoht märgitud kuuel, enamik neist (5) on pärit Uuest Testamendist Pauluse kirjadest ja evangeeliumidest. Kreeka autoritelt on markeeritud vaid kaks tsitaati, üks Thukydideselt ning teine Lukianoselt, kusjuures mõlemast on esitatud ladinakeelne versioon. Ladina autorite tekstikatkeid on autoriseeritud kõige enam, 12 korral, kusjuures nende hulka on arvatud ka varaste kirikuisade Augustinuse ja Ambrosiuse ning *Codex Iustinianus*'e tsitaandid. Kahel korral on nimetatud Tacitust, Senecat ja Cicerot — see on ootuspärane, lähtudes kooliõpetuses valitsenud suundumustest: Cicero stiil ja ladina keel *versus* hõbedase ajajärgu autorite Tacituse ja Seneca stiil ja keel.⁴¹³ Martin Böhmi sissekande juures ilmneb kahetine traditsioon Tacituse eesnime osas: traditsioonilise P. (Publius) asemel on sissekande pealiskirjas C. ehk Gaius. Keskaegseist autoreist on kahel korral nimepidi osutatud vaid Clairvaux' Bernard'ile, uusaegseist aga tervelt viiele autorile, kusjuures neist ühe teosele viidatatakse kahel korral. Võrdluseks olgu siinjuures öeldud, et *symbolum*'idest on autoriseeritud vaid üks, mis on pärit Vanast Testamendist. Ühelt poolt võib valeviitena tõlgendada Augustinusele omistatud tsitaati, mille lähtekohaks on töenäoliselt kõrgkeskajast pärit, kuid Augustinusele omistatud tekstialalik *Manuale Augustini*. Samas tuleb

⁴¹¹ Vt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 77.

⁴¹² Vt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 75–76.

⁴¹³ Seneca ja Tacituse suur populaarsus 17. sajandil oli suuresti seotud Justus Lipsiuse vaadete ja kirjutistega, ning viimaste mõjul tuntust kogunud uussoitsismiga. Cicerolikku stiili ja keelekasutust ei peetud enam riigi tegelikele oludele ja vajadustele vastavaks. Oluliseks muutus nn atikism, lühike, täpne ja argumenteetitud kõneviis, kus nii sõnavara kui ka lauseehitus pidi lähtuma puhtuse (*puritas*) ja selguse (*perspicuitas*) printsibist, kõne rütm, retoorilised figuurid ja kaunistused pidid olema allutatud mõõdukusele. Lühidus näitavat teksti autoriteetsust ja vastavat suunavate õpetuste laadile. Seneca ning ajaloolaste Tacituse ja Sallustiuse stiili soovitati järgida, kuna nad väljenduvad täpselt ja otsekoheselt ning nende väljendusviisi teravadab lugeja meeli. Lipsiuse mõjul hakati Seneca stiili pidama intellektuaalse suuruse märgiks. Lipsiuse mõju püsis 18. sajandini. Vt selle kohta lähemalt nt **W. Kühlmann**, Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 189–254; **W. Barner**, Barockrhetorik, lk 62–63. Võimalik, et Lipsiuse mõjul domineerima hakanud lühida ja selge stiili nõue oli üks põhjuseid, miks reisialbumisisskanded 17. sajandil enamalt jaolt lühikeseks ja lakooniliseks muutusid.

aga silmas pidada, et 17.–18. sajandi vahetusel oli see siiski Augustinuse teosena käibel. Teiseks valeviiteks võib pidada Christian Brämeri sissekande alla kirjutatud viidet Pauluse korintlaste-kirjale, ent seda on võimalik tõlgendada ka nii sissekande osa kui ka sissekandja *symbolum*'ina.

Kuna valitud tsitaadid on enamasti kontekstist välja rebitud, on nende valiku sügavamat tagamõtet raske tuvastada, kuid algkonteksti, tsitaadi sisu ning sissekandja-adressaadi isikust lähtudes on siiski võimalik nende sõnumit oletada ja mõtestada. Kõige keerulisem on see piiblitsitaatide puhul, kuna konkreetse kirjakoha teoloogilist tausta ja semiosfääri tundmata on ohtlik oletuste teele minna. Teatud abivahenditest hoolimata on sügavamate teoloogiliste teadmiste puudumine varauusaegse kirjanduse lõpuni mõistmisel takistav faktor. Antiikautorite tsitaatide puhul aga ilmneb mõnikord aspektimuutus: algsest paganliku sisuga tsitaat omandab albumi spetsifilises kontekstis kristliku värvingu. Mõne sissekande puhul võib aga üsna kindlalt väita, et tegu on kas mõnest sententsi- või vanasõnakogumikust või *florilegium*'ist teatud teema alt võetud fraasiga, kuid konkreetse kogumiku nimetamine on nende paljususe tõttu sageli võimatu.

Millises situatsioonis konkreetne reisialbumisissekanne kirjutati ning kas ja kuidas see tsitaadivalikut mõjutas, on enamasti võimatu öelda. Üldjuhul aga näib, et pühenduse sisu ja kirjutamise konteksti vahel sügavam seos puudub.⁴¹⁴ Harvadel juhtudel on need aga siiski aimatavad ja sellisel juhul on neile ka osutatud.

3.5.1. Antiikautorite tsitaadid

Antiikautorite tsitaate või nende parafraase leidub 44 sissekandes. Esindatud on nii Kreeka kui ka Rooma, nii paganlikud kui ka kristlikud autorid. Antiikautorite tsitaatide või nende muganduste rohkus Adam Andreeae reisialbumis on ajastut ja addressati arvestades ootuspärane. Selles peegeldub 17. sajandi humanistlik haridusparadigma — kooliõpetuses pöörati endiselt suurt tähelepanu teatud antiikautorite tekstile ja nende varal õppimisele. Antiikautorite tsitaatide kasuks võidi sageli otsustada ka autoriteedi pärast — samal põhjusel nagu võidi valida ka mõni piiblisalm või kirkuisa tsitaat —, nagu osutab Justus Lipsius oma „*Politica*“ eessõnas.⁴¹⁵ Kui enamiku piiblitsitaatide puhul võib ühise nimetajana välja tuua teoloogia, siis enamikku antiikautoreid, eelkõige ladina autoreid tsiteerinuid ei ole võimalik ühise nimetaja alla viia. Viimaste hulgas on kirikutegelasi, professoreid, bürgermeistreid, tudengeid ja täpselt määratlemata sotsiaalse positsiooniga isikuid.

Kooliautorite, nagu Cicero, Vergilius, Horatius, Ovidius, Seneca jt kõrval on tsiteeritud-parafaseeritud ka vähemtuntud tekste — see võib osutada nii sissekannete autorite huvidele kui ka mitmekülgsetele teadmistele, kuid teisalt võisisid need pärineda ka mõnest tuntud või vähemtuntud sententsikogumikust või *florilegium*'ist. 16. sajandi lõpust pärit H. C. Hermelingi reisialbumit analüüsides jõudis Walther Ludwig tõdemuseni, et suur osa antiikautorite tsitaate, sh kreeka autoriteilt ning juriidilistest ja teoloogilistest kirjutistest, on pärit mõnest antoloogiast.⁴¹⁶

⁴¹⁴ G. Heß. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 112.

⁴¹⁵ Vt J. Lipsius. *Politica*, lk 232; W. Ludwig. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 69.

⁴¹⁶ Vt W. Ludwig. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 80.

3.5.1.1. Kreeka autorite tsitaadid

Kreeka autoritelt pärit tsitaadid või nende mugandused (8) on Andreeae reisialbumis valdavalt ladinakeelsed, välja arvatud kolm: Theognise-tsitaat Jena tudengilt Johannes Georg Reimerilt, Periandrose-tsitaat Jena teoloogiatudengilt Johann Hermann Quitmanilt ning Aischylose tsitaat, mille kirjutas Andreeae reisialbumisse Rootsis väga tundud keelemees, Uppsala ülikooli endine kreeka ja ida keelte, hilisem teoloogiaprofessor Laurentius Norrmannus. Andreeae albumisse kreeka keeles kirjutanute ring on ootuspärane: vastava eriala professor ning teoloogiatudengid, kes pidid erinevalt juura- ja meditsiinitudengitest seda keelt oma stuudiumi käigus Uue Testamendi lugemiseks tundma.⁴¹⁷

Johannes Georg Reimer manitseb oma pühenduses hoiduma halbade sõprade eest.⁴¹⁸ Sõpruse ja tõeliste või õigete sõprade teema oli *florilegium’ides*, nagu ka reisialbumites juba 16. sajandist peale tavaline. Mõlemas korduvad taolised sententsid nagu Ovidiuse värsid *Donec eris felix, multos numerabis amicos: / Tempora si fuerint nubila, solus eris* [Seni kaua, kuni oled õnnelik, on sul palju sõpru, kuid kui ajad muutuvad raskeks, jääd üksi] või Enniuse sõnad *Amicus certus in re incerta cernitur* [Tõelist sõpra tuntakse hädas]. Moraliseeriv-manitseva tooni, mida võib ka Reimeri valitud tsitaadis näha, ning vanasõnalise töttu oli Theognise (*floruit* 6. sajand eKr) luule 17. sajandil hinnatud koolilektüür. Milline oli Reimeri allikas, kas mõni tekstiväljaanne või sententsikogumik, ei ole võimalik täpselt öelda. Tekstiväljaande puhul võib oletada, et Reimer kasutas mõnd Elias Vinetuse või Jacob Herteliuse Theognise-väljaannet, mida editeeriti 16.–17. sajandil korduvalt. Neid värsse ei ole oma kogumikku võtnud ei Lange ega Stobaios. Miks aga Andreea kaastudeng manitseb oma sissekandes hoiduma halbade sõprade eest, on raske öelda. Võimalik, et see oli mõeldud isikliku hoiatusena mõne kaaslase eest või hoopis üldisema varjatud kriitikana kombele kõiki natukegi tuttavaid (haritud inimesi) sõpradeks nimetada, seega ka varjatud kriitikana reisialbumisissekannete puhul kehtinud konventsioonide pihta.⁴¹⁹ Reimeri kirjutatule võib teatava paralleeli leida riialase, Andreeaga samasse sõpruskonda kuulunud Johann Brockhausen Scribani-tsitaadist, kus on juttu ahvatluste ja [halbade] kaaslaste vältimisest.⁴²⁰ Kuna Andreeae reisialbum sisaldab väga palju manitsev-moraliseerivaid sissekandeid, võib ka oletada, et albumi kunagine tiitelleht, kui see töesti olemas oli, ja sellele kirjutatud omaniku pühendus on taolistele pühendustele paljususe võti.⁴²¹

⁴¹⁷ Kreeka keele kohta vt Tartu *Academia Gustaviana’s* ja Tartu-Pärnu *Academia Gustavo-Carolina’s* vt **J. Päll**. Vanakreeka keel Tartu ülikoolis.

⁴¹⁸ Vt l. 161, Theognis 113–116: Μή ποτε τὸν κακὸν ἄνδρα φίλον ποιεῖσθαι ἔταιρον, / Άλλ’ ἀτεὶ φεύγειν ὡς τε κακὸν λιμένα / πολλοὶ τοι ποσιος καὶ Ερώσεος εἰσὶν ἔταιροι, / ἐν δὲ σπουδαίῳ πρήγματι πανρότεροι. Vrd Neeme Näripä tõlget „Vanakreeka kirjanduse antoloogias“ (Tallinn 2006, lk 94): Eal ära armsaks sõbraks meest pea endale halba: / justnagu halb sadam on, end sina hoia ta eest. / Paljud sõbraks söömingul või joomise peol on, / kuid tõsisel puhul on meil vähe kaaslasi häid.

⁴¹⁹ Vrd ka Zedleri kriitilist suhtumist sõpruseavaldustesse reisialbumites: **J. H. Zedler**. Grosses vollständiges Universal-Lexicon, Bd. 39, col. 1064.

⁴²⁰ Vt l. 117.

⁴²¹ Manitsevate-moraliseerivate reisialbumisissekannete juured võivad peituda Philipp Melanchthonile või Petrus Paganusele (1532–1576) omistatud distihhonis, eelkõige aga pentameetri

Theognis aga ei näi läbivaadatud albumite põhjal otsustades kuigi oluline reisi-albumitsitaatide allikas olevat, hoolimata sobivast moraaliõpetuslikust taustast.

Jena teoloogiatudeng Johann Hermann Quitman kirjutas Andreale kreeka-keelse sententsi *Μελέτη τὸ πᾶν*, mis on omistatud Korinthose teisele türannile Periandrosele (umbes 628–588 eKr). Meieni on see maksim säilinud Rooma poedi Ausoniuse (u 310–395) skolastilise draama *Ludus septem sapientium* ehk „Seitsme targa mängu“ proloogis.⁴²² *Florilegium*'ides oli see Ausoniuse teos armastatud tsitaadiallikas, nii näiteks on Joseph Lange viidatud tekstikoha koos teise Ausoniuse Luduse-tsitaadiga võtnud märksõnade *Cogitatio* [mõtlemine] ja *Meditatio* [kaalutlemine] alla. Stobaios toob selle tsitaadi oma antoloogias ära Phaleroni Demetriose „Seitsme targa vanasõnade“ (*Demetrij Phalerei septem sapientum apophthegmata*) all; Conrad Gesneri tõlge sellest on *Rem omnem considera* [Kaalu kõike].⁴²³ Embleemiraamatutest aga taolise pealiskirjaga embleemi leida ei ole õnnestunud. Sarnase sisuga mõttetera võib leida ka Abraham ja David Ulrichi reisialbumist, kuhu meedik Johannes Naevius kirjutas Vergiliuse-tsitaadi *Labor improbus omnia vincit* [raske tööga saab kõigest võitu], selle alla aga kreekakeelse sententsi *Μελέτη πάντα δύναται* [harjutamisega suudab kõike].⁴²⁴

Laurentius Norrmannus tsiteeris rea — „tark on see, kes teab väärts asju, aga mitte see, kes teab paljusid asju“ — Aischylose (525–456 eKr) tragöödiast „Eleusinioi“, milles on säilinud vaid fragmendid.⁴²⁵ Sarnaselt Reimeri Theognise-tsitaadiga on Uppsala professori valitud maksimil moraliseeriv alatoon. Tsitaadi-valikul võis Norrmannus lähtuda kahest allikast. Esiteks tuleb kõne alla Johannes Stobaiose sententsikogumik, kus see Aischylose fraas on kolmanda peatüki „De prudentia“ [arukusest] alguses ära toodud.⁴²⁶ Teistes *florilegium*'ides sama sententsi ei leidu, küll aga sarnaseid, nt on Erasmus oma „Adagia's“ ära toonud Hipponaxi maksimi *Πονλυμαθημοσύνης τῆς οὐ κενεώτερον ἄλλο* koos selle ladinakeelse vastega *Nihil inanius quam multa scire* ehk „Ei ole midagi tühisemat, kui teada paljusid asju“.⁴²⁷ Teise võimaliku allikana tuleb kõne alla Justus Lipsiuse „Politica“, mille esimese raamatu kümndendas peatükis leidub hulk maksime

teises pooles: *Sunt duo quae tales commendant dona libellos / Pignus amicitiae, scriptaque digna legi* [On kaks asja, mis ajendavad pühendkinke taolistes raamatukestes: sõpruse pant ja lugemisväärsed kirjutised]. Sageli armastati nende värssidega reisialbumeid alustada. Vt W. W. Schnabel. Das Stammbuch, lk 258–259.

⁴²² Vt l. 170; Vrd Ausonius *Ludus septem sapientium*, prologus 47–48: *μελέτη τὸ πᾶν*, *Periandri id est Corinthii: / meditationem posse totum qui putat* [*μελέτη τὸ πᾶν*, need on Korinthose Periandrose sõnad, ta arvab, et mõtlemisega suudab kõike].

⁴²³ J. Lange. Loci communes, l. 112p; J. Lange. Florilegii magni, col. 1878; I. Stobaios. Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, lk 46.

⁴²⁴ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 220; vrd Vergilius *Georgica* 1.145. Vrd ka Johann Anton Buschi ja Balthasar Nicolaus Burchardi *symbolum*'i Andreeae albumis, l. 164, 165.

⁴²⁵ Vt l. 73; Aischylos *Eleusinioi* fr 390: *Ο χρήσιμ' εἰδὼς, οὐχ ὁ πόλλα' εἰδὼς. σοφός.*

⁴²⁶ I. Stobaios. Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, lk 35. Gesneri ladinakeelne tõlge sellest Aischylose-fraasiist kõlab järgmiselt: *Qui utilia novit, non qui multa novit, sapiens.* Vrd Abraham ja David Ulrichi reisialbumit, kuhu Hannibal von Waldstein kirjutas Gesneri tõltega sarnases sõnastuses sama mõtte: *Ille sapiens qui utilia, non qui multa scit* (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 321).

⁴²⁷ D. Erasmus. Adagia, lk 157.

õpetatuse ja harituse kohta, nende hulgas ka mainitud Aischylose-tsitaat. Kreeka-keelsele tekstile on Lipsius lisanud ladinakeelse tõlke *Qui fructuosa, non qui multa scit, sapit*, tekstiploki kõrvale on aga lisatud n-ö lühikokkuvõte *Nec enim sapit, qui nimis sapit*. Samas peatükis toob Lipsius välja ka Seneca mõttækäigu, mille järgi on soov liigselt teada üks ohjeldamatuse liike.⁴²⁸ Sama tsitaadi nagu Norrmannusgi kirjutas 18. sajandi algul Ferenc Pápai Párizi reisialbumisse György Komáromi.⁴²⁹ Ehkki Lipsiuse „*Politica*“ oli 17. sajandil väga armastatud tsitaadiallikas, võib Norrmannuse kui kreeka keele professori puhul kõige tõenäolisemaks vahendajaks pidada Stobaiose antoloogiat, selle kasuks kõneleb ka Aischylose-fragmendi asukoht vastava peatüki alguses.

Ladinakeelsed tsitaadid Thukydideselt, Epiktetoselt, Lukianoselt, Gregorioselt Nazianzosest ja täpselt tuvastamata kristlikult autorilt⁴³⁰ on tõenäoliselt pärit mõnest tõlkest või kompendiumist. Wittenbergi filosoofiateaduskonna adjunkt Johann Schelwig, Danzigi teoloogi ja Philipp Jakob Speneri pietismi ägeda vaenaja Samuel Schelwigi poeg tsiteeris kreeka filosoofi Epiktetost (55–135). Ka tema valitud tekst on sarnaselt paljude teistega moraliseeriv ja selles peegeldub stoikute maailmavaade: „Kui sa soovid olla tark, õpi põlgama ja põlatud olema; sa ei ole kunagi õnnelik, kui rahvamass sinu üle ei naera.“ Schelwigi sõnul on kogu tsitaat pärit Epiktetose käsiraamatust „*Enchiridion*“, kuid seal kajastub vaid Andreae albumisse kirjutatud tsitaadi esimene pool.⁴³¹ Kas Schelwig kasutas mingisugust ladinakeelset tõlget või kompendiumit, ei ole teada: üheski seni läbivaadatud varausaegses *florilegium*'is ega Stobaiose antoloogias seda tsitaati Epiktetose nime all ei leidu. Ka Justus Lipsiuse teostest „*Manuductio ad Stoicam philosophiam*“ (Juhatus stoikute filosoofia jurde, 1604) ja „*Physiologiae stoicorum libri tres*“ (Kolm raamatut stoikute füsioloogiast, 1604), mis koondasid valdava osa stoa õpetusest ja sisaldasid rohkelt stoikute tsitaate, Schelwigi valitud tekstikatket leida ei õnnestunud. Sarnast mõtet on aga väljendatud Senecale omistatud vanasõnade kogumikus ning selle on märksõna *contemptus* [põlgus] all oma *florilegium*'idesse võtnud ka Joseph Lange. Senecale omistatud tsitaadis on Epiktetose mõte väljendatud ümberpöratud järjekorras: *Nondum felix es, si non te turba deriserit. Si beatus vis esse, cogita hoc: primum contemnere & ab aliis contemni* [Sa ei ole kunagi õnnelik, kui rahvamass ei ole sinu üle naernud. Kui sa soovid olla õnnelik, mõtle sellele:

⁴²⁸ **J. Lipsius.** *Politica* 1.10, lk 292; vt ka Lipsiuse kommentaari sellele alapeatükile lk 737–740. Lipsiuse tõlge toodud Aischylose-fragmendist leidis tee ka reisialbumitesse, nii võib selle leida vähemalt ühest 17. sajandi keskpaiga albumist, vt **A. M. Hildebrandt.** *Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels*, lk 283.

⁴²⁹ Vt <http://ppf.mtak.hu/en/108a.htm> (22.12.2010). Vrd ka anonüümseks jäänud isiku ridu samas albumis: *Qui Quantum discit nihil est si caetera nescit / Qui Quantum nescit nihil est si caetera discit* [Kui tahes palju ta ka õpib, see ei tähenda midagi, kui ta ülejäänut ei tea. Kui tahes paljust ta ka ei tea, see ei tähenda midagi, kui ta õpib ülejäänu] (<http://ppf.mtak.hu/en/037a.htm>). Vrd ka EAA 3287-1-92, l. 46.

⁴³⁰ Vt l. 91, 113p, 156, 30.

⁴³¹ Vt l. 113p; vrd Epiktetos *Enchiridion* 22: *Εἰ φιλοσοφίας ἐπιθυμεῖς, παρασκευάζου ἀντόθεν ὡς καταγελασθησόμενος, ὡς καταμωκησομένων σον πολλῶν* [Kui sa igatsed filosoofia järele, valmista end sestpeale ette, et sind hakatakse pilkama, paljud hakkavad sind mõnitama].

esmalt [tuleb] põlata ja teiste poolt põlatud olla].⁴³² Senecale omistatud mõttetera kasutamise traditsioonijoon õhtumaises kultuuriloos on tugev ja on täheldatav juba keskajast peale. Nii võib selle mõtte mõningase nüansierinevusega leida ka 9. sajandi autorilt Sedulius Scottuselt (*floruit u 850*).⁴³³ Ka 18. sajandi lõpul kasutati sarnast mõtet reisialbumisse kirjutamiseks, kuid lühendatud kujul.⁴³⁴ Kuna Senecale omistatud samasisuline tekstikatke oli käibel juba keskajast peale, võib üsna kindlalt oletada, et siin põimuvad kaks tsitaati, Seneca-tsitaat on orgaaniliselt liidetud Epiktetose omaga. Selle põhjal võib väita, et Samuel Schelwig kirjutas oma pühenduse mälu järgi, kasutamata ühtegi antoloogiat. Et mälu järgi tsiteerides autorsusega eksiti, selle kohta leidub näiteid teisteski reisialbumites.⁴³⁵

Hamburgi pastori ja Rootsni Saksa alade kirikunõuni Johann Friedrich Mayeri tsitaat kreeka kirkuisalt Gregoriolest Nazianzoest (329–390), *Nobis omnis terra et nulla terra patria est*,⁴³⁶ võib siin osutuda humanistlikule *res publica litteraria* kontseptsioonile, mille järgi haridusel põhinev ühtekuuluvus oli päritolulisust olulisem. Tsitaati võib seostada haritlaste liikumise ja vaba suhtlusega kogu Euroopas — paljud olid erinevatel põhjustel (nt usulised vaated, paremad tööleidmise võimalused) sunnitud oma kodukohast eemal töötama. Sama tsitaati on Mayer reisialbumisse kirjutamisel kasutanud veel vähemalt kahel korral, nimelt 1690. ja 1705. aastal.⁴³⁷ Gregoriose-tsitaat on pärit tema 28. kõnest „Oratio, cum post ea, quae amaximo perpetrata fuerant, rure in urbe redisset“; Walther Ludwigi järgi, kes tsiteerib Mayeri pühenduse juures *Patrologia Graeca* väljaannet, on tegemist 26. kõnegaga „In se ipsum“.

Kodumaa-teema oli varauusaegsetes reisialbumites üks olulismaid; selle väljendamiseks kasutati sageli Pacuviuise (220–130 eKr) maksimi *patria est ubique est bene* [kodumaa on seal, kus on hea], mis on meieni säolinud Cicero „Tusculumi aratluste“ kaudu ja milles on juba keskajast teada mitu erinevat

⁴³² **J. Lange.** *Loci communes*, I. 136v; **J. Lange.** *Florilegii magni*, col. 654; vrd Seneca *Proverbia* 23–24: *Nondum felix es, si non te turba deriserit. Si vis beatus esse, cogita hoc primum: Contemne contemni.*

⁴³³ Sedulius Scottus *Collectaneum miscellaneum divisio* 4, nr 70–71: *Nondum felix es, nisi te turba deriserit. Si uis beatus esse, cogita hoc primum: contemptnere contemptni* [Sa ei ole kunagi õnnelik, kui rahvamass sinu üle ei ole naernud. Kui sa soovid olla õnnelik, mõtle kõigepealt sellele: põlga ja ole põlatud].

⁴³⁴ Vt EAM F 114-1/25, lk 87: *Si vis beatus esse, disce contempnere atqui contemni* [Kui soovid olla õnnelik, õpi põlgama ja põlatud olema].

⁴³⁵ Vt nt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 155.

⁴³⁶ Vt I. 30; **Gregorios Nazianzenos.** *Opera*, lk 483 A–B: *Exulem vocant? Quam demisse de nobis sentiunt homines vere contumeliosi, & peregrinorum inimici. Estne enim mihi, o viri, circumscripta patria, cui et omnis terra, & nulla terra patria est?* Φυγόπατριν ἀποκαλέσουσιν; ὡς μικρὰ φρονοῦσι περὶ ἡμῶν, ὃντως ὑβρισταὶ καὶ μισόξενοι. ἔστι γάρ μοι πατρίς, ὡς οὐτοι, περιγραπτὸς, ὡς πᾶσα πατρίς καὶ οὐδέ μία; [Kas nad nimetavad mind põgenikuks? Tõepoolest, kui madalalt arvavad meist laimuhimulised inimesed ja võõramaalaste vaenlased. Sest kas on minul, oo mehed, täpselt piiritletud kodumaad, minul, kelle jaoks iga maa on kodumaa ja samas pole seda ükski maa?] Gregorios Nazianzenose ladinakeelne tsitaat on ära toodud ka kirkuisade sententse sisaldavas kogumikus „Thesaurus patrum floresque doctorum“, Vol. 5, lk 282.

⁴³⁷ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 192. Samast vt ka Mayeri ametite kohta.

varianti.⁴³⁸ Johann Friedrich Mayeri valitud Gregoriose-tsitaat sarnaneb Pacuvius kõrval ka Senecale omistatud tekstikohaga, mille on oma *florilegium*'i võtnud Joseph Lange ja mis sisaldab ka mainitud Pacuvius maksimi.⁴³⁹ Lisaks pakub see Pseudo-Seneca tsitaat teatava toetuspinna eespool toodud tõlgendusele. Mayeri valitud tsitaat sarnaneb ka maksimiga *Nulla terra cum piis sit patria, omnis patria est* [ükski maa ei ole vagade kodumaa, kogu maa(ilm) on kodumaa], mille on oma *florilegium*'isse võtnud Jan Gruter ja mis sarnaneb Jacob Billius Prunaeuse Gregoriuse-väljaandes Mayeri valitud tsitaadi kõrvale remargina kirjutatud maksimiga *Piis omnis terra patria & nulla* [Vagade jaoks on iga maa kodumaa, samas ei ole seda ükski maa].⁴⁴⁰ Pacuvius eespool nimetatud tsitaat ja selle erinevad versioonid olid varauusajal aga väga populaarsed ja laialt kasutusel nii reisialbumisissekande kui ka *symbolum*'ina, Andreea reisialbumisse kirjutanutest oli see näiteks Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi *symbolum*. Võrdluseks olgu öeldud, et ungarlase Ferenc Pápai Párizi reisialbumist võib leida kolm sarnast mõtet, kaks neist on toodud pühendustekstis, üks aga elumotona. Neist kolmest võiks välja tuua Inglise astronoomi ja matemaatiku Edmond Halley kirjutatud pühenduse, mis on pärit Ovidiuse „Fastist“: *Omne solum fortis patria est* [kogu maapind on tugeva jaoks kodumaa].⁴⁴¹ Huvitava paralleelina Mayeri Gregoriose-tsitaadile olgu välja

⁴³⁸ Vt Cicero *Disputationes Tusculanae* 5.37.108. Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 20843: *Patria est, ubicumque vir fortis sedem sibi elegit* [Kodumaa on seal, kus iganes tugev mees omale elukoha valib]; nr 20844a: *Patria sua est, ubicumque vixeris bene* [Sinu kodumaa on seal, kus iganes sa hästi elad]; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 41692: *Sapiens ubique civis est, quo accesserit* [Tark on kodanik seal, kuhu ta on suundunud]; nr 41693b1: *Sapienti quevis terra patria* [Arukale on iga maa kodumaa].

⁴³⁹ **J. Lange.** Loci communes, l. 458p: *Patriam meam transire non possum: omnium una est: extra hanc nemo projici potest. Non patria mihi interdicitur sed locus. In quamcunque terram venio, in meam venio: nulla exilium est, sed altera patria est. Patria est ubicumque bene est. Illud autem, per quod bene est in homine, non in loco est. Si enim sapiens est peregrinatur, si stultus exulat* [Ma ei saa oma kodumaalt ära minna: ta on kõigile üks, väljaspoole teda ei saa kedagi ajada. Mulle ei keelata mitte kodumaad, vaid [teatud] kohta. Ükskõik, millisele maale ma tulen, jõuan ma enda maale: ükski maa ei ole maapagu, vaid teine kodumaa. Kodumaa on seal, kus iganes on hea. See aga, mille läbi inimene end hästi tunneb, ei peitu paigas. Sest kui ta on tark, siis ta reisib, kui rumal, siis eksleb ringi]; vrd Pseudo-Seneca *De remediis fortitorum*.

⁴⁴⁰ **J. Gruter.** Florilegii magni; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39063f; **Gregorios Nazanzienos.** Opera, lk 483 A–B. Gruteri „Florilegium ethico-politicum“'is on aga aga mõttetera *E patria ejectis, libertas patria est* [Kodumaalt väljaetuile on kodumaaks vabadus], mis baseerub Lucius Junius tsitaadil *πατρίδα νομίζοντες τὴν ἐλευθερίαν, καὶ πλοῦτον τὴν ἀρετὴν* [nad nimetavad vabadust kodumaaks ja rikkust vooruseks]. Selle baasil oli 16. sajandi lõpul kasutusel ka elumoto *Ubi libertas, ibi patria* [Kus on vabadus, seal on kodumaa] (vt selle kohta **W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 76–77). Vrd ka Lübecki Johannese kiriku pastori Caspar Lindenbergi sissekannet Johann Ulrich Henrici albumis: *Cui patria solum placet, nimis delicatus est, Cui omnis terra patria est, is fortis est, Cui omnis terra Exilium, is Sanctus est* [Kellele meeldib ainult kodumaa, see on liiga õrn, kelle jaoks kogu maailm on kodumaa, see on tugev, kelle jaoks kogu maapind on pagendus, see on pühak] (**W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 193–194).

⁴⁴¹ Vt <http://ppf.mtak.hu/en/056a.htm>; vrd Ovidius *Fasti* 1.493: *Omne solum fortis patria est, ut piscibus aequor* [kogu maapind on tugeva jaoks kodumaa, nii nagu ookean kalade jaoks]; vt ka Tobias Stranovius motot *ubi bene, ibi patria* (<http://ppf.mtak.hu/en/019a.htm>) ja juuratudeng Michael Theophil Baueri pühendust *Patria est, ubi bene est* (<http://ppf.mtak.hu/en/021a.htm>).

toodud John Oweni värsid, mille kirjutas Johann Ulrich Henrici albumisse Groningeni matemaatika- ja füüsikaprofessor Johann Bernoulli:

*Illa mihi patria est ubi pascor, non ubi nascor.
Illa ubi sum notus, non ubi natus eram.*⁴⁴²

Võimalik, et kodumaa-teema reisialbumites on mõjutatud Justus Lipsiuse dialoogist „De constantia“ (Meelekindlusest), millel oli õppetekstina varauusaegses kooliõpetuses väga suur mõju ja mille esimese raamatu alguses käsitleb Lipsius ka reisimise nii õigeid kui ka valesid põhjuseid.

Elbingi Maarja kiriku pastori Nicolaus Tolckemiti valitud tsitaat Thukydidese (umbes 460–396 eKr) „Peloponnesose sõja ajaloost“ — „Rahu ajal ning üldise heaolu mõjul on nii riigidel kui ka üksikisikuil paremad mõtted, sest nad ei satu olukordadesse, mis neid sunnivad vastupidiselt oma tahtele toimima“⁴⁴³ — haakub puhkenud Põhjasõjaga ja sõjategevusega kuninglikul Preisimaal, millega seoses Andreae Liivimaale tagasi pöördus. Sissekande tekst on küll suhteliselt üldine eetilis-poliitiline mõtteavaldus ja sõda siin otseselt ei mainita, kuid ajaline kontekst, 28. aprill 1701, ning tsitaadis peituv vastandus osutavad sellele ühemõtteliselt. Sissekande tingitus konkreetseist ajaloolis-poliitilistest oludest ilmneb selgelt ka tõsiasjast, et võrdlusmaterjalina kasutatud reisialbumites ei tsiteerita seda kreeka ajaloolast kordagi. Thukydidese-tsitaadi põhjal võib oletada, et Andreae lahkus Thornist vastu oma tahtmist, kuigi biograafiliste andmete vähesuse tõttu ei ole võimalik seda kindlalt väita. Andreae Thorni-tuttavate koostatud luulekogumik Andreae pulmadeks seda küsimust lahendada ei aita. Ehkki tema lahkumist Thornist küll mainitakse, ei puudutata selle motiive; sealsete Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss osutab vaid, et Andreae lahkus Thornist vastu tema tahtmist.⁴⁴⁴ Thorni-sõprade kogumikus on üheks oluliseks teemaks sõda, kuid mitte Liivimaa sündmused, vaid eelkõige just Thornis toimunu. Riialaste koostatud pulmakogumikes ei kerki Thorni-teema üldse päevakorda, ka mitte nende Andreae surma puhul koostatud leinatrükistes. Vaid leinajutlus, kus oli tavaks eluloolisi andmeid võrdlemisi täpselt esitada, võiks sellele küsimusele vastuse anda, kuid teadaolevalt ei ole see säilinud. Ka teised reisialbumisissekanded, kus osutatakse Andreae lahkumisele Thornist, ei selgita selle sündmuse tagamaid kuigi palju, kõigist neist ilmneb vaid tõsiasi, et puhkenud sõda oli tema lahkumise (välikeks?) ajendiks. Kas

⁴⁴² Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 202. Oweni-tsitaadi tõlge: Maa, mis mind toidab, on minu kodumaa, mitte see, kus ma sünnin, see, kus ma olen kuulus, mitte see, kus ma sündisin. Vrd ka Põhja-Saksa aadlike reisialbumisse kirjutatud kodumaa-tsitaate **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 52: *Terra DEI est, et ubique sumus sub tegmine coeli / Exulis auxilium, qui fuit Exul, erit* [Maa on Jumala oma, kus tahes me taevavõlv all ka poleks, sellest on pagulasele abi, kui ta oli pagulane]; lk 60: *Solan illam, quam incolimus regionem magni facere non debemus cum omne solum hominum sit patria* [Me ei peaks kõrgelt hindama mitte ainult seda piirkonda, kus me elame, sest kogu maapind on inimestele kodumaa].

⁴⁴³ Vt l. 91; vrd Thukydides 3.82.2: ἐν μὲν γὰρ εἰρήνῃ καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἱ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται ἀμείνοντς τὰς γνώμας ἔχοντι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκονσίους ἀνάγκας πίπτειν; Richard Kleisi tõlge „Kreeka kirjanduse antoloogias“, lk 432–433.

⁴⁴⁴ Teda Nuptiales In Festo Nuptiali.

Tolckemit kasutas oma pühendust kirjutades mõnd trükitud tsitaadikogumikku, käsikirjalist *florilegium*'i või Thukydidese väljaannet, ei ole võimalik öelda. Seni läbi vaadatud trükitud kogumikest, Stobaiose antoloogiast ega Johann Theodor Sprengeri „*Tacitus Axiomaticus' est*“, mis sisaldbab ka ohtralt Thukydidese tsitaate, seda leida ei õnnestunud.

Leipzigi ülikooli tudeng, riialane Heinrich Meier kirjutas 12. aprillil 1696, mõni aasta enne oma surma Andreea reisialbumisse Lukianost (umbes 120–180) parafraseerides, et inimlikud asjad ei vääri ei lootust ega hirmu, kuna mõlemad, nii meeldivad kui ka kurvad asjad/sündmused on mööduvad (vaata illustratsiooni 8). Nende sõnadega soovis Meier reisialbumi omanikule kõigutamatut meelekindlust nii rasketel kui ka õnnelikel aegadel — see on üks väheseid allkirju Andreea albumis, mis on eelneva sissekandetekstiga nii sisuliselt kui ka vormiliselt seotud.⁴⁴⁵ Ajalise distantsi pikkuse tõttu ja kuna Meieri surma põhjas ei ole teada, ei ole ilma lähemate töenditeta võimalik väita, et sissekande tekstu peegeldaks sissekandja tervislikku seisukorda, kuigi sellele võib osutada fraas Andreea omakäelisest märkustest Meieri surma kohta: „..... ning püüdles kirglikult taevaste poole ja jõudiski nendeni.“ Töenäolisemalt on siiski tegemist tavalise moraliseeriva sõnumiga nagu paljude teistegi sissekannete puhul Andreea reisialbumis. See on üks paljudest sissekannetest, mis on seotud inimeksistentsi ajalikkuse, aga ka surma-temaatikaga (*memento mori* kohta vaata tagantpoolt pt 3.5.4 vanasõnade ja vanasõnaliste väljendite juurest). Sarnaselt Tolckemiti Thukydidese-tsitaadiga ei ole võimalik öelda, kust Meier enda oma võttis: tuntud sententsikogumikes ja antoloogiates, sh Stobaiose omas, seda Lukianose maksiimi ei leidu. Küll aga võib Nicolaus Reusneri kogumikust „*Symbola heroica*“ leida Ötingi krahvi Ludwigi *symbolum*'i *Inter spem et metum* [Lootuse ja hirmu vahel], mille järgi möödub inimese elu just nende tunnete raamistuses. Hispaania kuninga Felipe II üheks deviisiks oli aga *Nec spe, nec metu* [Ei lootusele ega hirmule], mis haakub mõneti Meieri valitud Lukianose-tsitaadiga.⁴⁴⁶

Jena ülikooli loodusteaduste professori Caspar Posneri sissekande *Nosse se ipsum, nosse deum* päritolu ei ole üheselt kindel, küll aga võib olla kindel selles, et see pärib mõne kristliku autori sulest. Lähtudes Aleksandria Clemensi (umbes 150–215) tuntusest varauusajal ja sellest, et tema teost „*Paedagogus*“ (Õpetaja) loeti koolides, on kõige töenäolisem, et Posner tsiteeris just Clemensit. Tema sõnul on kõigist teadmistest suurim ja kaunim tunda iseennast, sest kes on õppinud tundma ennast, saab tundma ka Jumalat; enese tundmine on esimene tarkuse aste, Jumala tundmine viimane.⁴⁴⁷ Clemensi mõtteavalusele võib paralleeli leida varase

⁴⁴⁵ Vt l. 156; vrd Lukianos, *Demonax* 20: *Καὶ μὴν εὶ κατανοήσεις / τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα, εὔροις ἀν αὐτὰ / οὕτε ἐλπίδος οὕτε φόβου ἄξια, πανσομένων / πάντως καὶ τῶν ἀνιαρῶν καὶ τῶν ἥδεων.*

⁴⁴⁶ Vt N. Reusner. *Symbola heroica*, lk 179; lk 9: *Nec spe, nec te flecte metu: sis pectore constans: / Ac jus pro merito redde cuique suum* [Ära paindu ei lootuse ega hirmu ees, jääd sisimas kindlaks, ja mõista õigust vastavalt igaühe teenetele].

⁴⁴⁷ Ladinakeelset versiooni Aleksandria Clemensi mõttækäigust vt N. Reusner. *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 110: *....omnium disciplinarum maximam et pulcherrimam esse ait, se ipsum nosse, quod nimirum is, qui se ipsum norit, Deum cognoscat, ut primus sapientiae gradus sit se ipsum nosse, ultimus nosse deum.*

kristliku autori püha Hippolytose (170–236) sõnadest „<Ja> see ongi „tunne iseennast“: olles <eneses> ära tundnud, et Jumal on toiminud; sest tema äratundmisse kaudu juhtub, et tema (poolt) kutsutu on ta ära tundnud.“⁴⁴⁸ Ka paavst Agapetus I († 536) kirjas keiser Justinianusele on väljendatud sarnaseid seisukohti.⁴⁴⁹

Teisalt võib Caspar Posneri kirjutatu näol olla tegemist tuntud kreeka maksiimi γνῶθι σεαυτόν [tunne iseennast]⁴⁵⁰ kristliku edasiarendusega, ilma et Aleksandria Clemensi, Hippolytose või kellegi teise teksti silmas oleks peetud. Viimase kasuks kõneleb asjaolu, et seda sententsi kasutati reisialbumisse kirjutamisel sageli nii ladina kui ka kreeka keeles. Nii näiteks on see Abraham ja David Ulrichi reisialbumisse kirjutatud ladinakeelse anagrammina *N.T.I.* ehk *nosce te ipsum*; Johann Ulrich Henrici albumist võib aga leida jambilise trimeetri *Deumque seque nosse; nosse est omnia* [Tunda Jumalat ja iseennast tähendab tunda kõike].⁴⁵¹

Ka embleemiraamatutesse ja sententsikogumikesse on γνῶθι σεαυτόν või selle ladinakeelne vaste sisse võetud, Langel näiteks märksõna *Modestia* [tagashoidlikkus] all. Emblemaatilises kirjanduses on pealiskirja *Nosce te ipsum*

⁴⁴⁸ Vt l. 113; vrd St. Hippolytos. *Refutatio omnium haeresium* 10.34.4: <Καὶ> τοῦτ' ἔστι τὸ «γνῶθι σεαυτόν», ἐπιγνοὺς <ἐν σεαυτῷ> τὸν πεποιηκότα θεόν τῷ γὰρ ἐπιγνῶναι αὐτὸν ἐπιγνωσθῆναι συμβέβηκε τῷ καλουμένῳ ὑπ' αὐτοῦ. Ladina keeles oli Hippolytose tsitaat levinud sellisel kujul: *Quomodo enim nosse Deum est nosse seipsum, quia nosci a Deo est nosse seipsum* [Sest mil moel tähendab Jumala-tundmine iseennese tundmist? Jumala poolt äratundtud olla tähendab ju tunda iseennast]. Sarnase mõttækäigu võib leida ka Augustinuse-tsitaadist — *Nescio quo inexplicabili modo quisquis seipsum non Deum amat, non se amat, et quisquis Deum, non seipsum amat, ipse se amat: qui enim non potest vivere de se, moritur utique amando se, non ergo se amat, qui ne vivat, se amat* [See, kes ei tea millisel seletamatul moel armastab iseennast, see ei armasta Jumalat, ja kes armastab Jumalat, aga mitte iseennast, armastab iseennast: sest see, kes ei suuda elada iseenesest, see sureb kindlasti iseennast armastades, järelikult ei armasta ennast see, kes, selleks et mitte elada, ennast armastab] —, mille kirjutas Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumisse Genfi pastor David Le Boiteux (**W. Ludwig**, Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 144–145).

⁴⁴⁹ **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, lk 110–111: *Diuinum hoc & primum praeceptum discimus, vt noscat quisque seipsum. Nam qui seipsum nouit, Deum noscet. Qui Deum nouit, Deo fiet similis. Sed Deo sit similis, qui Deo dignus fuerit, Fit autem dignus Deo, sed & cogitat res diuinæ, & quæ cogitat, loquitur, & quæ loquitur, facit.* Vt samast ka Agapetuse tsitaadi kreekakeelset versiooni.

⁴⁵⁰ Stobaios on oma antoloogia peatüki „De cognoscendo seipsum“ [Enese tundmisest] alguses ära toonud Philemoni tsitaadi τὸ γνῶθι σαντὸν οὐ ματήν, εὖ οἶσθ' ὅτι τὸ ρῆμα τοῦτο δόξαν ἐν δελφοῖς ἔχει, mille Conrad Gesner tölgib järgnevalt: *Cognosce te ipsum, non temere, crede mihi, Hoc dictum celebre apud Delphos est* [Tunne iseennast, usu mind, mitte ajjata ei ole see mõttetera Delphi elanike seas kuulus]. Cicero järgi (*Disputationes Tusculaneae* 1.22.52) olevat see maksim olnud kirjutatud Delphi templi seinale. Samas peatükis tsiteerib Stobaios ka Menandrost: τὸ γνῶθι σαντὸν ἔστιν, ἀν τὰ πράγματα ἵδης τὰ σαντοῦ, καὶ τί σοι ποιητέον // *Nosces te ipsum, si negotia inspexeris tua, & quid faciendum tibi* [Sa tunned iseennast, kui sa oled välja selgitanud oma asjad ja mida sul on vaja teha]. Vanasõna γνῶθι σεαυτόν olevat Theophrastose sõnul pärit Chilonilt, kes kreeka pärimuse järgi oli üks seitsmest targast. Vt **I. Stobaios**. *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae*, lk 176. Ka Phaleroni Demetriose järgi oli see vanasõna pärit Chilonilt (Samas, lk 45).

⁴⁵¹ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 155; **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 193.

kasutanud mitu autorit, nii on see olemas Peter Isselbergi, Florentius Schoonhoviuse ja Crispyn de Passe II embleemiraamatus, kuid ka Nicolaus Reusneri „Aureola emblemata’s“, kus kreekakeelsele pealiskirjale järgneb selle ladinakeelne vaste *Speculum Socraticum* [Sokraatiline peegel].⁴⁵² Alciato kasutab fraasi $\gamma\nu\bar{\omega}\theta\iota \sigma\epsilon\alpha\tau\tau\acute{o}\nu$ aga embleemi *Submovendum ignorantiam* [Teadmatus tuleb tagasi tõrjuda] selgituses, osutades seal sarnaselt Aleksandria Clemensiga, keda Reusner parafraseeris, et enesetundmine on tarkuse esimene aste, Jumala-tundmine viimane.⁴⁵³ Nicolaus Reusner tsiteerib valitsejate *symbolum*'ide kogumikus Heinrich IV deviisi *Multi multa sciunt, se autem nemo* [Paljud teavad paljusid asju, kuid ennast ei tunne mitte keegi] selgitades mitut kreekakeelset mõttetera, mis sisaldavad fraasi $\gamma\nu\bar{\omega}\theta\iota \sigma\epsilon\alpha\tau\tau\acute{o}\nu$, nende hulgas Aleksandria Clemensit ja Agapetust.⁴⁵⁴ Nicolaus Reusneri teises kogumikus on Mecklenburgi hertsogi Karli deviisina ära toodud fraas *Principis est virtus maxima nosse deum* [Valitseja suurim voorus on tunda Jumalat], mis olevat ühe kristliku poedi tsitaat, tegelikkuses aga peituvald selle juured ühes Martialise epigrammis.⁴⁵⁵ Sarnase tsitaadi *Est hominis virtus maxima nosse DEVVM* [Inimese suurim voorus on tunda Jumalat] võib leida ühest 16. sajandi lõpu reisialbumist.⁴⁵⁶ Nicolaus Reusneri järgi oli aga *Seipsum nosse sapientia summa* [Iseennast tunda on ülim tarkus] vabahärra Karl Liechtensteini deviis.⁴⁵⁷

Kõige tõenäolisemalt lähtus Posner on oma pühendust kirjutades Reusneri „Symbolorum heroicorum“ toodud Aleksandria Clemensi tsitaadist, kuid ei ole ka võimatu, et tegemist oli üldtuntud maksuumiga, mille lähtekohal ja algsel kontekstil enam mingit tähtsust ei olnud. Teisalt oli *Nosse Deum* fraas, mis kandus üle ka teistesse mõtteteradesse, nii ei ole võimatu, et siin on kokku sulanud kaks sentensi, üks kreeka, teine ladina algupäraga. Posneri tsitaadile võib sisulise paralleeli leida ka Jan Gruteri „Enchiridion“ist, kus on ära toodud järgmine maksuum: *Nosse non potes Deum, ipse ni prius te noveris* [Sa ei saa tunda Jumalat, enne kui sa ei ole

⁴⁵² Vt **J. Lange.** *Loci communes*, l. 403p; **L. Lange.** *Florilegii magni, col.* 1955; *Emblemata: Handbuch, col.* 809, 953, 1628; **N. Reusner.** *Aureola emblemata, emblema XX.*

⁴⁵³ **A. Alciato.** *Omnia Andreeae Alciati emblemata*, lk 611–613.

⁴⁵⁴ **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 105–114.

⁴⁵⁵ **N. Reusner.** *Symbolorum heroicorum liber singularis*, lk 183; **N. Reusner.** *Symbola heroica*, lk 123. Vrd ka David Chytraeuse tsitaati Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August noorema reisialbumis: *Principis est Virtus maxima, NOSSE DEUM, Principis est virtus proxima, NOSSE SUOS* (**G. Heß.** *Literatur im Lebenszusammenhang*, lk 222, vrd ka kommentaari Chytraeuse sissekande juurde, samas lk 114–116). Vrd *Martialis 1.8.5.8: Principis est virtus maxima, nosse suos* [Valitseja suurim voorus on tunda omasid].

⁴⁵⁶ Vt **W. Ludwig.** *Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur*, lk 105–106.

⁴⁵⁷ **N. Reusner.** *Aureola emblemata*, nr 65: *Qui bene se noscit, bene noscit is omnia: vivam / Sic faciem speculi fulgor in aere refert. // Wer sich wol kennt, kennt all ding schon, // Im Spiegeln schaut seins Angsichts kron* [Kes ennast hästi tunneb, see tunneb hästi köike: nõnda toob peegli sära esile elava näo]. Vrd ka Wittenbergi teoloogiaprofessori Johannes Majori *symbolum*'i *Nosse Deum et bene posse mori sapientia summa* [Suurim tarkus on tunda Jumalat ja suuta hästi surra] (**T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 110), mida Walther Ludwig iseloomustab üldkristliku ütelusena (**W. Ludwig.** *Bremen – Zerbst – Wittenberg*, lk 63). Majori tunnuslause oli ka sage reisialbumisissekanne (vt samas). Vrd ka Oldenburgi hertsogi Anthoniuse *symbolum*'i *cognosce te ipsum* selgitusepigrammi **N. Reusner.** *Symbola heroica*, lk 183.

ennast tundma õppinud]. Gruteri „Bibliotheca exulum’is“ on aga märksõna *Cognitio* [Tunnetamine] all mõttetera *Qui Deum seque novit, nota sunt huic omnia* [Sellele, kes tunneb Jumalat ja iseennast, on kõik asjad tuntud]. Keskaast on aga pärít sentents *Nosce Deum vere te semper ubique videre!* ehk „Õpi tundma Jumalat ja tõesti sa näed alati kõikjal iseennast!“⁴⁵⁸ Caspar Posneri kirjutatud sententsi laadseid pühendusi võib leida teistestki reisialbumitest, nt Andreeae kaasaegse Johann Ulrich Henrici omast, kuhu Andreeae albumisse kirjutanud Georg Götze poeg Georg Heinrich Götze oli 1705. aastal kirjutanud mõttetera *Deumque seque nosse; nosse est omnia* [Tunda Jumalat ja ennast tähendab tunda köike].⁴⁵⁹

Kreeka autorite tsitaatide ning sissekande autorite hariduse ja/või elukutse vahel võib näha teatavaid seoseid. Uppsala ülikooli professori Laurentius Norrmannuse puhul on keeleväljak kooskõlas tema endise ametikohaga kreeka keele professorina, lisaks oli Norrmannus Rootsis ja väljaspoolgi väga tundud kui kreeka keele ja kirjanduse tundja. Wittenbergi filosoofiateaduskonna adjunkt Schelwig aga valis oma pühenduseks tekstikatke, millega ta võis oma töös, praktilisi keeletunde andes, kokku puutuda. Kõik ülejäänud peale Jenaloodusteaduste professori Caspar Posneri olid teoloogilise haridusega.

Kreeka autorite tsitaate leidub Andreeae albumis ootuspäraselt suhteliselt vähe ning ühtegi neist autoreist ei ole tsiteeritud rohkem kui korra. Seega ei saa ka rääkida eelistatud autoritest. Abraham ja David Ulrichi reisialbum pakub siin aga huvitava paralleeli: nimelt võib sealt leida kokku neli tekstikatket Gregorioselt Nazianzesest, kolm Epiktetoselt ja ühe Theogniselt.⁴⁶⁰ Kreeka autorite puhul torkab silma, et Andreeae reisialbumis ei ole tsiteeritud Aristotelest ega Platonit, ka kreeka draama (erandiks üks Aischylose-fragment) ja eeposed on tsitaadiallikana tähelepanuta jäetud. Aristotelese mittetsiteerimise põhjuseid ei ole võimalik üheselt välja tuua, ent see võib olla seotud 17. sajandi teisel pool valitsenud kriitikaga aristotelliku filosoofia vastu ülikooliõpetuses, Descartes’i mõjulepääsuga koolifilosofias ning Aristotelese taandumisega keskse koolifilosooofi ja eetikaautoriteedi kohalt 17. sajandi viimasel veerandil.⁴⁶¹ Samas ei peegeldu uus moevool Descartes’i tsitaatide näol veel Andreeae albumis. Samuti ei ole kõnemeeste Demosthenese ega Isokratese ega ka ajalookirjutajate teosed sissekannete autorite jaoks olulised tundunud, kuigi on teada, et näiteks Homerose ja Plutarchose, aga ka

⁴⁵⁸ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39024a1; **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 18809a; Gruteri Bibliotheca-tsitaati vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 193.

⁴⁵⁹ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 193.

⁴⁶⁰ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 393. Ulrichite albumi puhul võib see olla tingitud sissekannete märksa suuremast hulgast: kokku on seal 317 sissekannet. H. C. Hermelingi albumis 16.–17. sajandi vahetusest ei ole ühegi Andreeae albumis tsiteeritud autori tekstikatket (vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur). Vrd ka nimekirja neist kreeka autoreist, kelle tekste Jan Gruter kasutas oma eetilis-poliitilise *florilegium’i* koostamiseks: kaks olulisemat olid Plutarchos ja Gregorios Nazianzesest (**W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 65).

⁴⁶¹ Vt selle kohta nt **U. Zeuch.** Aristoteles in der historia literaria; **B. Roling.** Aristoteles zwischen melanchthonschem Bildungssystem.

Platoni tsitaadid olid 17. sajandi reisialbumites võrdlemisi armastatud.⁴⁶² Andreeae albumist ei leia ka Menandrose monostihhe, mis oma moraalioptusliku sisu tõttu olid sageli koolides õppematerjalina kasutusel. Mis on kreeka autorite vähesuses peegelduda kreeka keele populaarsus teatud ülikoolides — näiteks Laurentius Norrmannuse ajal oli Uppsalas kreeka keel väga populaarne,⁴⁶³ kuid kuna Andreeae ei lasknud sealsetel tudengitel oma albumisse kirjutada, on raske seda väidet selle alumi põhjal kinnitada või ümber lükata. Teisalt võib see peegeldada ka gümnaasiumide õppaprogramme, kus pöörati suuremat tähelepanu ladina autoritele ja nende teosteile.

Ootuspäraseks võib aga pidada Theognise-tsitaadi ja Ausoniuse vahendusel säilinud Periandrose-maksiimi esinemust Andreeae reisialbumis. Esimene oli traditsiooniline kooliautor ja tema didaktiline luule oli oma moraliseeriva sisu tõttu 17. sajandil populaarne lugemisvara, ehkki mitte kuigi armastatud reisialbumitsitaatide allikas. Periandrose-tsitaat oli aga sisse võetud mitmesse *florilegium*'isse, mis olid populaarsed nii käsiraamatuna kui ka oma moraalididaktilise suunitluse tõttu. Kristliku sisu ja algupäraga mõtteterade esinemus on samuti ootuspärane, lähtudes eeskõige addressaadi, aga ka paljude sissekandjate haridusest, kuid nende puhul on raske täpselt algteksti tuvastada, kuna töenäoliselt oli tegu aktiivselt käibinud tõdedega, mille lähteteksti või -konteksti sageli enam ei teatud või ei tunnetatud.

Kreeka autoritele valitud tsitaatide puhul kerkivad esile traditsioonilised reisialbumitsitaatide teemad. Olulisim on siin tarkus, samuti Jumal ja usk leavat käsitlemist. Nende kõrval röhutatakse ühelt poolt inimeksistentsi ajalikkust, kuid ka elumurede ja lootuste asjatust, teisalt aga inimlikku toimimist ja inimtahte kõikvõimsust. Siinses sektsoonis ei pääse mööda ka sõja ja sõpruse teemast — viimane oli usu ja Jumala kõrval üks reisialbumisissekannete traditsioonilisemaid toposeid. Kui enamasti ülistatakse oma pühenduses sõprust, siis siin hoiatatakse alumiomanikku halbade sõprade eest.

3.5.1.2. Ladina autorite tsitaadid

Ladina autoritest on Adam Andreeae reisialbumis kõige enam tsiteeritud või parafraeeritud Senecat — kaheksal korral —, Cicerot viiel ja Tacitust neljal korral, kolmel korral Horatiust ja Vergiliust, kahel korral Ovidiust. Ülejäänud ladina autorid — Gnaeus Naevius, Titus Livius, Juvenalis, Lucanus, Publius Syrus,⁴⁶⁴ Propertius, Martialis, Sallustius, Paulinus Nolast, Augustinus, Ambrosius — on esindatud vaid ühel korral. Ühel korral on tsiteeritud ka Rooma õiguse tähtteost *Codex Iustinianus*'t. Hamburgi *Johanneum*'i rektor Johann Schultze omistab oma

⁴⁶² Vt **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 101, 54. Vrd ka Abraham ja David Ulrichi reisialbumis ning Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis tsiteeritud autoreid ja teosed: Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 393; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 191–192; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 86.

⁴⁶³ **S. Lindroth.** Svensk lärdomshistoria: stormaktstiden, lk 214–215.

⁴⁶⁴ Varauusajal oli Publius Syrus nimekuju asemel käibel Publius Syrus, vt **W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 56, m 18.

sissekande teksti Augustinusele, kuid tõenäoliselt on see pärit keskajal 11.–12. sajandi autorite tekstikatketest koostatud ja Augustinusele omistatud kogumikust, nn *Manuale Augustini*' st, ning seepärast käsitletakse seda keskaegsete tsitaatide juures, aga mitte selles peatükis koos tegeliku Augustinuse-tsitaadiga. Enimtsiteeritud autorite puhul on tegemist kooliautoritega ning seega on ka nende tekstikatkete esinemus reisialbumis ootuspärane. Ka vaid korra tsiteeritud autorite hulgas on kooliautoreid, kuid nende tähtsus õppaprogrammis ei olnud enamasti nii suur.

Senecat (4 eKr – 65 pKr) tsiteerisid-parafraiserid ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorid ning raehärrad, aga ka üks pastor. Enamik Seneca-tsitaate või parafraase (6) on pärit „Moralikirjadest Luciliusele“, traktaadist „De ira“ ning dialoogist „De providentia“ aga kummastki üks. Antiikajast peale oli Seneca väga tuntud ja oluline autor; ka keskajal oli ta mõju väga suur ja tema tekstide põhjal koostatud *florilegium*'id elasid oma elu. Ka varauusajal oli Seneca populaarne autor; kuna tema vaated avaldasid humanistidele suurt mõju, näiteks Justus Lipsiusele ja Erasmusele, ja ta oli üks olulisi kooliautoreid, on tema tsitaatide rohkus Andreeae reisialbumis ootuspärane. Lisaks oli Lipsius soovitanud järgida pigem hõbedase ajastu autorite, eelkõige Seneca ja Tacituse eeskuju.⁴⁶⁵ Seneca-tsitaatide rohkus on seletatav ka uusstoitsismi esilekerkimise ja populaarsusega varauusaegses Euroopas — siingi ei saa mööda vaadata Justus Lipsiusest, kelle sulest on pärit kõige olulisemad ja mõjukamat teosed uusstoitsismi kohta. Neli tsitaati võib temaatiliselt jagada kaheks: arukus/tark mees ning Jumala sekumine inimese ellu; ülejäänud nelja aga ühise nimetaja alla viia ei saa.

Thorni raehärra Johannes Baumgarten tsiteeris oma sissekandes kergelt muudetud kujul Seneca 20. moralikirja: *Sapiens, non semper it uno gradu, sed una via*.⁴⁶⁶ Temagi valitud tekst on sarnaselt paljude teistega moraliseeriva alatooniga: inimene peaks teadlikult järgima oma eesmärki, aga mitte oma valitud teelt kõrvale pöörama; kui ühtlaste sammudega eesmärgini jõutakse, ei ole oluline, pigem on seda teekond ise. Seneca-tsitaati võib siin kindlasti tõlgendada nii religioosse-kristlikus kui ka ilmalikus kontekstis, nii nagu antiikautorite tekstide kasutamine ja tõlgendamine kristlikus kontekstis oli varauusajal taviline ja aktsepteeritud nähtus nii ilu- kui ka tarbekirjanduses. Tsitaadi tõlgendusvõimaluste paljusus sobis ilmselt hästi Baumgarteni ja Andreeae erinevate eluvaldkondadega poliitilises *versus* vaimulikus sfääris. Kas Baumgarten kasutas oma pühendust kirjutades Justus Lipsiuse „*Politica*’t“, kuhu see sentents on läbivaadatud kogumikest ainsana sisse võetud, ei ole võimalik kindlalt öelda, kuid Lipsiuse teose suure populaarsuse tõttu on see üsna tõenäoline. Lipsius tsiteerib seda Seneca fraasi alapeatükis, kus käsitletakse nõunike ülesandeid ja tuuakse viis reeglit, kuidas hästi nõu anda.

⁴⁶⁵ Vt **P. Burke**, Languages and Communities, lk 57. Lipsiuse mõju kohta varauusaja ladina keelele ja stilile vt **W. Kühlmann**, Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 204–254; **W. Barner**, Barockrhetorik, lk 62–63.

⁴⁶⁶ Vt l. 62; vrd Seneca *Epistulae morales* 20.2: *nec hoc dico, sapientem uno semper iterum gradu, sed una via*. Vt ka Ilmar Vene tõlget: **L. A. Seneca**, Moralikirjad Luciliusele, lk 61: „Ma ei ütle, et tark peaks alati minema ühesugusel sammul, kuid ta peab minema üht ja sama teed.“

Baumgarteni valitud tsitaat on ära toodud neljanda reegli ehk *Constantia* [meelekindlus] selgituses.⁴⁶⁷

Elbingi gümnaasiumi rektor ja professor, polühistor Johannes Sartorius tsiteeris samuti Seneca üht moraalikirja kergelt muudetud kujul: „Targa hing on selline nagu maailm ülalpool Kuud: seal on alati selge.“⁴⁶⁸ Sartoriuse valitud tekstikatkest kumab läbi stoikute maailmavaade, mitte lasta end maistest asjadest kuigivõrd häirida. Võimalik, et Sartorius oli mõjutatud uusstoitsismist, nt Justus Lipsiuse dialogist „De constantia“ [Meelekindlusest]. Sama Seneca-tsitaati sealt leida ei ole, kuid mõte, mitte lasta end häirida välistest asjaoludest, on üks sealseid põhiideid.⁴⁶⁹ Seneca lauset võib tõlgendada ka kristlikus võtmes, nagu Seneca kirjutiste puhul keskajast peale sageli tehti. Sartoriuse valitud tsitaat esineb mitmes sententsikogumikus, nii näiteks on see kooliõpilaste jaoks mõeldud „Florilegium ethicum“is, kus see on natuke pikemal kujul liigitatud märksõna *conscientia* [südametunnistus] alla,⁴⁷⁰ Lange aga seda enda tsitaadikogumikesse valinud ei ole.

Kahe järgmise Seneca-tsitaadi sisuks on Jumala ülimus ja sekkumine inimeste ellu — antiikautorite tekstu on asetatud kristlikku konteksti, nagu kesk- ja varauusajal sageli kombeks oli. Samuti peegeldub mõlemas tsitaadis nii sissekande autorite kui ka addresaadi elukutse: mõlemad olid õppinud usuteadust. Wittenbergi ülikooli rektor ja teoloogiaprofessor Christian Röhrensee on oma sissekandeks valinud koha moraalikirjadest: „Jumala eest ei ole midagi varjul, ta on meie hinges ja sekkub meie mõtetesse.“⁴⁷¹ Röhrensee valitud tsitaat haakub selgelt kristliku Jumala-kontseptsiooniga, mille järgi Jumal on kõikvõimas, kõiketeadev ja kõikjalviibiv. Näib, et sarnaselt paljude teiste professorite ja tuntud isikutega armastas ka Röhrensee reisialbumitesse kirjutada ühte ja sama tsitaati, nii võib selle leida veel vähemalt ühest, Johann Ulrich Henrici omast.⁴⁷² Valitud Seneca-tsitaadi algus on ära trükitud nii mõneski varauusaegses sententsikogumikus, näiteks Jan Gruteri „Enchiridion“is, kuid sellele võib leida ka positiivses sõnastuses paralleeli: *Deo plena omnia* [Kõik on täidetud Jumalaga ehk Jumal on kõikjal].⁴⁷³ Sama Seneca-tsitaadi on oma „Politica“ esimeses raamatus vagadusele (*pietas*) pühendatud alapeatükis ära toonud ka Justus Lipsius.⁴⁷⁴ Kas professor Röhrensee lähtus Lipsiuse

⁴⁶⁷ Vt **J. Lipsius**. *Politica* 3.5.

⁴⁶⁸ Vt l. 144; vrd Seneca *Epistulae morales* 59.16: *Talis est sapientis animus qualis mundus super lunam: semper illic serenum est*; vrd ka Ilmar Vene tõlget: **L. A. Seneca**. Moraalikirjad Luciliusele, lk 171: „Targa hing on selline nagu maailmad kuu kohal: seal on alati rahulik.“

⁴⁶⁹ Lipsius toob aga välja ühe teise Seneca mõtte: *ad hoc sacramentum adacti sumus, ferre mortalia: nec perturbari his, quae vitare nostrae potestatis non est* [me oleme sunnitud vanduma, et talume surelikke asju ega lase end häirida neist, mida ei ole meie võimuses vältida], vt **J. Lipsius**. *De constantia* 1.14, lk 24; vrd Seneca *De beata vita* 15.7.

⁴⁷⁰ *Florilegium ethicum*, lk 78.

⁴⁷¹ Vt l. 16; vrd Seneca *Epistulae morales* 83.1: *nihil deo clausum est; interest animis nostris et cogitationibus medius intervenit*; vt ka Ilmar Vene tõlget: **L. A. Seneca**. Moraalikirjad Luciliusele, lk 280: „Jumalusele ei jäää midagi teadmata. Ta on meie hinges ning ilmub meie mõtete keskele.“

⁴⁷² Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 161.

⁴⁷³ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt**. *Proverbia sententiaeque*, nr 38743.

⁴⁷⁴ Vt **J. Lipsius**. *Politica* 1.2, lk 264; vrd ka Lipsiuse enda kommentaari selle tsitaadi juurde, lk 725.

väga populaarsest valitsejapeeglist-*florilegium*'ist, ei ole võimalik kindlalt öelda, kuid sarnaselt Johannes Baumgarteni Seneca-tsitaadiga on see ülimalt tõenäoline vaheallikas.

Hamburgi akadeemilise gümnaasiumi professor ja teoloogialitsentsiaat Gerhard Mejer tsiteeris oma sissekandes Andreeae albumisse Seneca dialoogi „De providentia“ [Ettehooldusest]: „Jumal ei hellita väärtni meest, vaid paneb ta proovile, karastab teda ja valmistab teda enda jaoks ette.“ Kuigi Seneca-tsitaadid olid *florilegium*'ides väga armastatud, ei ole seda õnnestunud mitte ühestki leida. Selle põhjal võib oletada, et Mejer kasutas mõnd Seneca väljaannet. Seneca nimetatud mõtteaval dust armastati reisialbumitesse kirjutada vähemalt alates 17. sajandi keskpaigast peale, ilmselt juba varemgi, ning teadaolevalt on Mejer ise mõned aastad hiljem (1705), siis juba Bremenis Rootsii kuningliku konsistoriaalnõuni, esimese pastori ja superintendendina, seda Johann Ulrich Henrici reisialbumis tsiteerinud.⁴⁷⁵ Ladinakeelsele Seneca-tsitaadile eelneb Mejeril heebreakelne akronüüm Jesaja raamatu ühest kirjakohast: „Vaata, Jumal on mu pääste.“⁴⁷⁶ Nagu enamik teisi mitmeosalisi reisialbumisissekandeid, on ka see kombineeritud nii, et valitud tekstdest moodustus sisuline tervik: Jumal paneb inimese proovile ja kui mees on seda väärtni, siis päästab ta. Mejeri sissekandes peegeldub selgelt humanistlik lähenemine, mille järgi nii kristlikud kui ka paganlikud autorid, tekstdid ja reaalid esinevad kirjutistes kõrvuti. Seneca-tsitaat saab tänu eelnevale piiblit-sitaadile kristliku varjundi.

Thorni raehärra, linnusekrahv ja gümnasiarh Johann Zimmermann tsiteeris Seneca traktaati „Vihast“, valides seal koha, mille järgi südametunnistusest peaks olema küllalt, kuulsuse nimel ei tohiks vaeva näha, järgnagu või hädad, peaasi, et head korda saadaksid.⁴⁷⁷ Seegi sisekanne on oma sisult moraliseeriv — peamised on puhas südametunnistus ja ühiskondlik kasu — ning sarnaselt ühe teise Thorni raehärra, Johannes Baumgarteni sissekandega võib seda tõlgendada nii kristlikus kui ka ilmalikus võtmes. Zimmermanni ametit silmas pidades on viimane siiski ootuspärased. Puhas südametunnistus ja ühiskondlik kasu olid nii *florilegium*'ides kui ka reisialbumites sageli esinevad teemad, viimast töendab ka Andreeae enda album. Täpselt sama tsitaadi kirjutas Tartust Hallesse suundunud üliõpilase Johann Gerngrossi albumisse Volmari diakon Gottfried Ruhendorff, kes oli aasta varem Stockholmis Andreeae albumisse kirjutanud. Natuke lühemal kujul leidub see aga Andreeae ja Gerngrossi kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumis.⁴⁷⁸ Sellest võib järel dada, et tegemist oli tuntud tsitaadiga, mida armastati 17.–18. sajandi vahetusel reisialbumitesse kirjutada. Manitsus südametunnistusele kuulsust mitte eelistada oli aga juba keskajal levinud topos, mille juured peituvald omakorda antiikkirjanduses, eelkõige Publilius Syruse maksiimides *Conscientiae potius quam famam intendere! Famam curant multi, pauci conscientiam ja Plerique famam, conscientiam pauci*

⁴⁷⁵ Vt A. M. Hildebrandt. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 36; W. Ludwig. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 199–200.

⁴⁷⁶ Vt l. 78; vrd Seneca *De providentia* 1.6: *Idem tibi de deo liqueat: bonum uirum in deliciis non habet, experitur indurat, sibi illum parat;* Js 12:2.

⁴⁷⁷ Vt l. 28; vrd Seneca *De ira* 3.41.1: *Conscientiae satis fiat, nil in famam laboremus; sequatur uel mala, dum bene merentis.*

⁴⁷⁸ Vt BUT KHO F 7, s 38, l. 65p; W. Ludwig. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 178.

verentur [Kuulsuse asemel pühendu pigem südametunnistusele! Kuulsusest hoolivad paljud, südametunnistuses vähesed; Kuulsusest peavad lugu paljud, südametunnistuses vähesed].⁴⁷⁹ Sarnase sisuga Pliniuse-tsitaadi on oma „*Politica*’sse“ võtnud Justus Lipsius: *Sic tamen hodie vivitur, ut multi famam, conscientiam pauci vereantur* [Siiski elatakse tänapäeval nõnda, et paljud muretsevad kuulsuse, vähesed aga südametunnistuse pärast]. Sarnaselt Seneca-tsitaadiga armastati seda kirjutada reisialbumitesse, ent see oli ka isikliku tunnuslausena kasutusel.⁴⁸⁰ Joseph Lange on oma kogumikesse valinud teise Senecale omistatud sarnase sisuga sentensi *Conscientiam magis, quam famam attende. Falli namque saepe poterit fama, conscientia numquam* [Kuulsuse asemel pööra tähelepanu pigem südametunnistusele, sest kuulsus võib sageli olla petlik, südametunnistus aga mitte kunagi].⁴⁸¹ Joachim Camerarius nooremal on aga sarnase pealiskirjaga embleem *Plerique famam, pauci conscientiam* [Paljud kuulsust, vähesed südametunnistust].⁴⁸² Preisi kuninga õukonnapastor Daniel Ernst Jablonski ühendas Ferenc Pápai Párizi reisialbumis südametunnistuse ja kuulsuse neid omavahel vastandamata: *Duo cuique curanda sunt, Conscientia et Fama. Conscientia propter Deum, Fama propter Homines* [Igaühel tuleb hoolet kanda kahe [asja] eest: südametunnistuse ja kuulsuse eest. Südametunnistuse eest Jumala pärast, kuulsuse eest inimeste pärast].⁴⁸³ Ka halb kuulsus, õigupoolest selle välimine, oli sententsikogumikes ja reisialbumites oluline teema, nii nt võib ühe taolise mõtte leida Lipsiuse „*Politica*’st: *Nihil metuant nisi turpem famam* [Ärgu kartku nad midagi muud peale määritud kuulsuse/au]. Põhja-Saksa aadlike reisialbumites on aga sage manitsus, mille järgi tuleb hoolet kanda eelkõige oma hea maine eest, sest kui selle kord kaotad, kaotad ta iga-veseks.⁴⁸⁴

Thorni konsistooriumi seenior Paul Hofmann seevastu on oma sissekandes kasutanud populaarseid mõtteid surmast — „Mõtle surmale, valmistu surmaks, relvastu surma vastu ja viimaks, palveta alati, et õnnelik oleks viimne tund“ —, mida Seneca on avaldanud viies moraalikirjas. Ladinakeelset sissekannet täiendab tõlge saksa keelde.⁴⁸⁵ Siinjuures tuleb märkida, et ladina- ja saksakeelne tekst ei

⁴⁷⁹ Vrd ka **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 21. Teise neist maksimist kirjutas 1632. aastal Moskvas Johann Arpenbecki albumisse Christian Böhm, vt EAM F 114-1/7a, lk 325: *Multi curant famam, Pauci conscientiam*.

⁴⁸⁰ Vt **J. Lipsius.** *Politica* 1.5, lk 278; vrd Plinius *Epistulae* 3.20.9. Samuel Stryk, Halle juura-professor ja Kuur-Brandenburgi salanõunik, omistab oma reisialbumisissekandes selle Pliniuse-tsitaadi Senecale (**W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 155); **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 158.

⁴⁸¹ Vt **J. Lange.** *Florilegii magni, col. 606;* **J. Lange.** *Loci communes*, l. 124p.

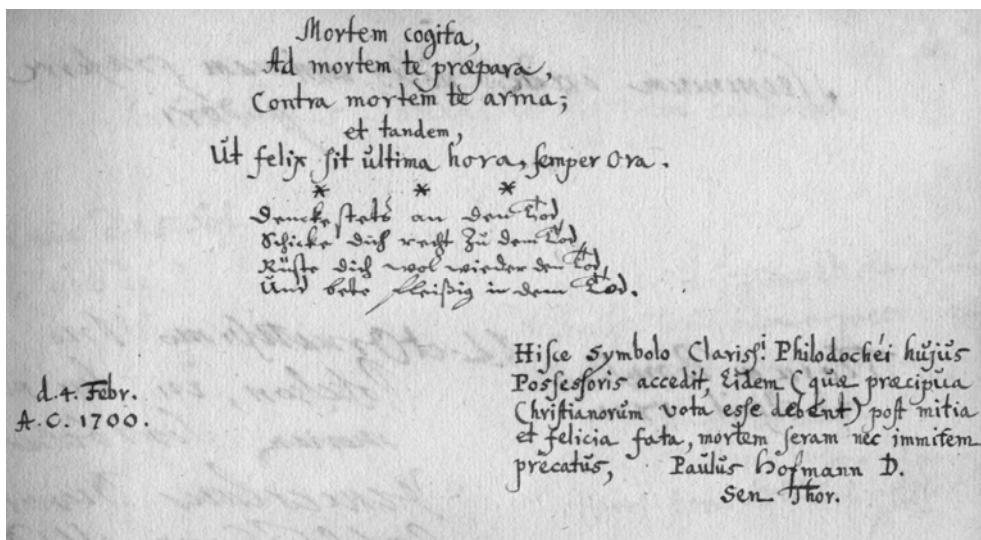
⁴⁸² Vt **J. Camerarius d. J.** *Symbola et emblemata, Centuria II*, nr 38, lk 278–279. Vrd ka lõiku Camerariuse selgitusest: *Sic multi non virtutis respectu aut cogitatione diuinæ vindictae, sed metu infamiae a delictis abstinent, quae si existimant posse occultari, impune committunt* [Nii hoiduvad paljud süütegudest mitte vooruse pärast ega jumalikule päästmisele möeldes, vaid hirmust halva kuulsuse ees; kui nad arvavad, et suudavad neid [sc. süütegusid] varjata, käituvad nad kartmatult].

⁴⁸³ Vt <http://ppf.mtak.hu/en/026a.htm> (07.01.2011).

⁴⁸⁴ Vt **J. Lipsius.** *Politica* 5.12, lk 586; **A. M. Hildebrandt.** *Stammbuch-Blätter des nord-deutschen Adels*.

⁴⁸⁵ Vt l. 58; vrd Seneca *Epistulae Morales* 26.8, 101.1, 114.27, 61.4, 82.8. Ilmar Vene tõlk esitab neid kohti **L. A. Seneca.** *Moraalikirjad Luciliusele*, lk 83, 417, 480, 174, 274.

kattu täielikult, kuid erinevused ei ole ka kuigi suured. Võimalik, et Hofmanni Seneca-parafraasis peegeldub Justus Lipsiuse soovitus jälgendada ladina kirjanduse hõbedase perioodi autoreid. Seneca fraasid, mida Hofmann kasutas, on jällegi asetatud kristlikku *memento mori* konteksti, nagu see toona sageli kombeks oli. Samas peegelduvad siin ka hiliskeskaegsed ja renessanssi ajal ülipopulaarseks muutunud teoloogilised käitumisjuhised, nn *ars moriendi* [suremisse kunst], mille eesmärk oli inimene suremiseks ette valmistada. 15. sajandil muutus *ars moriendi*-kirjandus omaette žanriks, millel oli suur mõju eelkõige üksikisiku tasandil. Sellel oli ka luterluses oluline roll, kuid kaugeltki enam mitte nii suur kui renessanssi ajal katoliiklus. ⁴⁸⁶ Kas Paul Hofmanni saksakeelsed vasted on pärit mõnest tõlkest või on need tema enda tõlgitud, on raske öelda. Tõenäoliselt on Hofman ise need ladinatekeelsed fraasid sellisel moel ühendanud, sest tuntud *florilegium*'ides neid sellises kombinatsioonis kasutatud ei ole; võimalik, et Hofmann lähtus oma isiklikust kooliaegsest *florilegium*'ist, mille koostamine oli 16.–17. sajandil tavaline õppeprotsessi osa. Sellisel juhul on tegemist Hofmanni enda kompositsiooniga. Lisaks võib Jan Gruteri suurest *florilegium*'ist leida manitsuse *Cogita de morte! et omnem strangulas superbiam!* [Mõtle surmale ja sa lämmatad kogu kõrkuse!]. Liivimaa Aadliku Nicolaus von Vickeni reisialbumis leidub aga 1598. aastast pärit sissekanne, mis sisaldab mõneti sarnaseid manitsusi nagu Paul Hofmanni pühenduski: *Vientes morimur, morientes vivimus, Ergo Vive memor Mortis, mortemque pauescere noli. Vita malis plena est, pia mors preciosa quies est. Vitam mors sequitur, sed mortem vita beata. Mors nobis lucrum, quia vita est CHRISTUS IHESUS.* [Elades me sureme, surres me elame, niisiis ela, pidades meeles

Illustratsioon 17. Paul Hofmanni sissekanne.

⁴⁸⁶ *Memento mori* ja *ars moriendi* kohta vt Lexikon des Mittelalters Bd. 6, col. 505–508 ja Bd. 1, col. 1039–1044.

surma ega ära karda surma! Elu on täis hädasid, vaga surm on hinnaline rahu. Elule järgneb surm, ent surmale õnnis elu. Surm toob meile kasu, sest elu on Jeesus Kristus].⁴⁸⁷ Siinjuures tuleks välja tuua üks huvitav aspekt Hofmanni sissekande allkirjast, nimelt osutab ta kogu oma pühendustekstile kui kommentaarile Andreae *symbolum*'ile:⁴⁸⁸ *Hisce symbolo Clariss/imji Philodochei hujus Possessoris accedit....* [Nende [sõnadega] täiendab selle reisialbumi köige kuulsama omaniku *symbolum*'i]. Ehkki Andreae elumoto ei ole teada, selgub siit, et selle teemaks oli surm ja surelikkuse meenutamine või surmaks valmistumine.

Thorni gümnaasiumi professor ja visitaator, Tartu triviaalkooli endine rektor Martin Bertleff tsiteeris samuti üht Seneca moraalikirja: „Saatus juhib seda, kes tahab, kes ei taha, seda veab.“ Selle Kleanthese värsiga manitseb Seneca Luciliust mitte nurisema selle üle, mida saatus toob ja mis onloodusest/jumalaist määratud; see ei oleks arukale mehele sobilik. Sama teemat käsitles Seneca ka oma dialoogis „De providentia“, ent ka Lipsius dialoogis „De constantia“.⁴⁸⁹ Et Jumal ja saatus on üks ja sama, seda rõhutab Justus Lipsius oma dialoogis meeletekindlusest, tsiteerides sealjuures stoik Panaitiost ja Seneca teost „De beneficiis“ (Heategudest).⁴⁹⁰ Et saatus ehk Jumal juhib inimese elu, sellest köneleb Lipsius oma „Politica'ski“, tsiteerimata siin Bertleffi valitud moraalikirja. Küll aga toob ta välja huvitava mõtte, mille järgi on saatus vagaduse lisand (*appendix pietatis*).⁴⁹¹ Bertleffi valitud Seneca-tsitaat, mõnikord ka lühendatud kujul, oli Saksamaal sageli kasutatud mõttetera. Saatusele või Jumalale kuuletumine oli ka emblemaatilises kirjanduses käsitletud teema, nii näiteks on Alciatol embleem *Qua dii vocant, eundum* [Kuhu jumalad kutsuvad, sinna tuleb minna].⁴⁹² Emblemaatilise kirjanduse kõrval oli nimetatud Seneca sentents leidnud tee ka *florilegium*'idesse ja vanasõnaraamatutesse, nii näiteks on seeolemas Daniel Arnoldi õppekogumikus „Sententiae proverbiales“, kus see on paigutatud *secunda* ehk eelviimase klassi õppeprogrammi. Jan Gruteril on aga kaks sarnase sisuga maksimi *Quo fata ducunt, ni sequare, te trahunt* [Kui sa ei järgne saatusele sinna, kuhu ta sind juhib, siis ta veab sind] ja *Quo vocat fatum, sequare! si negas, te ipsum trahit* [Kuhu saatus kutsub, sinna järgne! Kui sa keeldud, siis ta veab sind ennast]. Ka Joseph Lange kogumikes on saatus inimeste elu

⁴⁸⁷ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 355591; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 19 = **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 118. Vrd ka **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 201: *Finem vitae specta* [Peasilmas elu lõppu!].

⁴⁸⁸ Taolisi *symbolum*'i-kommentaare või -selgitusi koostati varauusajal teisigi, enamasti eleegilise distihhoni vormis, vt nt **N. Reusner.** Symbola heroica. Vrd ka Nicolaus von Vickeni *symbolum*'i *Arte et Marte* kohta loodud epigramme tema reisialbumis, **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 88–92.

⁴⁸⁹ Vt l. 89p; vrd Seneca *Epistulae morales* 107.11 ja Ilmar Vene tõlget: **L. A. Seneca.** Moraalikirjad Luciliusele, lk 444: „Soostujat saatus juhib, tõrksat tömbab“; vrd ka Seneca *De providentia* 5.7: *Fata nos ducunt et quantum cuique temporis restat prima nascentium hora disposuit* [Saatus juhib meid ja kui palju kellelegi aega jäab, on kindlaks määranud sündinute esimene tund]. Vrd **J. Lipsius.** De Constantia 1.14, lk 23–24.

⁴⁹⁰ Vt **J. Lipsius.** De constantia 1.18; vrd ka Seneca *De beneficiis* 4.7.

⁴⁹¹ Vt **J. Lipsius.** Politica 1.4, lk 270–276.

⁴⁹² **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 419; **A. Alciato.** Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 78.

kontrolliv jõud, kuid selle mõtte edasiandmiseks tsiteerib ta Seneca „Oedipust“ ja „Octaviat“ ning Juvenalist.⁴⁹³ Saatuse tahtele allumise teema leidis varakult tee ka reisialbumitesse, nii kirjutas Joachim Mynsinger von Frundeck Ulrichite reisialbumisse muu hulgas *Perfer et obdura, nolique resistere fatis* [Kannata ära ja pea vastu, ära võitle saatusele vastu]; 1617. aastal aga kirjutati Pommeri aadlikule Joachim von Below'le mälestuseks sõnad, mis baseeruvad Bertleffi valitud Seneca-tsitaadil: *Obsequitor [!] fatis, ducent te fata volentem sin minus, invitum te tamen illa trahent* [Alistu/järgne saatusele, saatus juhtigu sind, kes sa tahad [järgneda], vastasel korral aga vedagu nad sind vastupunnijat järele].⁴⁹⁴

Jena meditsiinitudeng Christopher Ludwig Wegehausen kirjutas Andreae ajastutüüpilise mõttetera, mille järgi on vestlus heade inimestega vooruse harjutus, röhutades viimast sõna suurtähitede abil.⁴⁹⁵ Mõte pärineb Seneca moraalikirjadest, kus röhutatakse, et ei ole midagi paremat ega kasulikumat kui tublide meestega suhelda. See Seneca-tsitaat oli sisse võetud ka *florilegium*'idesse, nii näiteks on see olemas Joseph Lange omas.⁴⁹⁶ Kuna Wegehauseneni kirjutatu sõnastus erineb Seneca-tsitaadist, lubab see oletada, et kasutatud on mõnd seni tuvastamata vaheallikat või on seda tsiteeritud mälu järgi.

Cicero (106–43 eKr) tsitaadid Andreae reisialbumis on pärit „Kirjadest lähestastele“, kõnest Gnaeus Planciuse kaitseks (2), filosoofilisest traktaadist „Kohustustest“ ja Cicerole omistatud teosest „Rhetorica ad Herennium“ ning neid kõiki ühendab teatav moraliseeriv toon. Tõenäoliselt Leipzigi juurutudeng, Riiast pärit Michael von Diepenbrock⁴⁹⁷ on oma pühenduseks valinud lõigu „Kohustustest“, mille järgi hingelised puudujäägid on kehalistest või välalistest (*res externae*), s.t

⁴⁹³ **D. Arnold.** *Sententiae proverbiales*, lk 164; **J. Gruter.** *Florilegii magni*; **H. Walther, P. G. Schmidt.** *Proverbia sententiaeque*, nr 39860c12, 39859n9; **H. Walther.** *Proverbia sententiaeque*, nr 6321 **J. Lange.** *Florilegii magni*, col. 1072–1073; **J. Lange.** *Loci communes*, l. 221p–222.

⁴⁹⁴ Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 62; **A. M. Hildebrandt.** *Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels*, lk 20. Mynsinger von Frundecki sissekande kohta Ulrichite reisialbumis vt lähemalt ka **W. Ludwig**, Joachim Münsinger von Frundeck.

⁴⁹⁵ Vt l. 169.

⁴⁹⁶ Vrd Seneca *Epistulae morales* 94.40: *Nulla res magis animis honesta induit dubiosque et in pravum inclinabiles revocat ad rectum quam bonorum virorum conversatio; paulatim enim descendit in pectora et vim praceptorum obtinet frequenter aspici, frequenter audiri.* Vrd Ilmar Vene tõlget **L. A. Seneca**. Moraalikirjad Luciliusele, lk 370: „Ükski asi ei juhi hinge rohkem aulist, ükski ei hüüa kõhklevat ja halva poole kalduvat meett õige juurde tagasi rohkem, kui seda teeb suhtlemine tublide meestega. Nende sage nägemine, sagedane kuulmine laskub tasapisi hingepõhja ning omandab ettekirjutuste jõu.“ Vt **J. Lange.** *Loci communes*, l. 138p. Sisulise paralleeli Seneca-tsitaadile võib leida ka Catole omistatud sõnadest *Ambula cum bonis* ehk „Jaluta/suhtle headega“, mis olid tuntud juba keskajal, kuid ka Solonile omistatud manitsusest μή κακοῖς ὄμιλει – *Malis ne conversator* [ära vestle halbadega], mille on oma antoloogias ära toonud Stobaios, vt **I. Stobaios**. *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae*, lk 45. Vrd ka **H. Walther**. *Proverbia sententiaeque*, nr 14633: *Memento pre ceteris preceptis Catonis, / Servando, quod legitur: ambula cum bonis!* [Pea meeles, et järgiksid eelkõige Cato nõuannet, mis kõlab nõnda; jaluta koos headega]; nr 35910d: *Cum bonis ambula!* [jaluta koos headega!].

⁴⁹⁷ Vt **A. Tering**. Lexikon der Studenten.

saatuse toodud puudustest suuremad.⁴⁹⁸ Sõna *fortuna* on siin retoorikaõpikute järgi kasutatud märksa laiemas tähenduses kui pelgalt varandus, hõlmates endas selliseid mõisteid nagu *divitiae, gloria, civitas, praemia, potestates* ehk rikkus, au/kuulsus, ühiskond, tasu, võim/karjääär.⁴⁹⁹ Siinses Cicero-tsitaadis peegeldub kristlik-humanistlik haridusideaal, mis väwärtustas eelkõige õpingute ja vaimse tööga saavutatavat hingeharidust. Diepenbrocki valitud tsitaadi ühe võimaliku vaheallikana tulevad kõne alla Joseph Lange *florilegium*'id, kus see on ära toodud märksõna *animus* [hing] all, ent Lange on selle valesti identifitseerinud („*De officiis*“ asemel „*Tusculaneae disputationes*“).⁵⁰⁰ Embleemiraamatutest võib aga leida sententse vaimse ehk kirjandusliku tegevusega saavutatava kuulsuse kohta, nagu nt Alciato *Ex literarum studiis immortalitatem acquiri* [Vaimutööga surematus otsima].⁵⁰¹ Diepenbrocki valitud tsitaadiga sarnaneb veel 15.–16. sajandi Hispaania väejuhi Gonzalo Córdoba deviis *Ingenium superat vires* [Mõistust ületab jõud].⁵⁰²

Thorni raehärra, kuninglik linnusekrahv ja gümnasiarh Georg Hübener tsiteeris Cicero kirjadest kergelt muudetud kujul fraasi, mille järgi süü puudumine on suurim lohutus.⁵⁰³ Mis ajendas Hübeneri seda kirjutama, on raske arvata, Cicero fraasi kontekst meid siin aga edasi ei aita. Tsitaati on võimalik mõista nii kristlikus kui ka ilmalikus ehk juriidilises tähenduses: pühenduse autori ja addresaadi haridus ning sotsiaalne positsioon lubavad mõlemat tõlgendust. Võimalik, et Hübener on pühenduse teksti valinud teadlikult, lähtudes selle ambivalentsest tõlgendamise võimalustest. Cicero-tsitaat on sisse võetud paljudesse varauusaegsetesse tsitaadikogumikesse, nii nt on see Lange mõlemas kogumikus, „*Florilegium ethicum*“ ja Arnoldil viienda klassi programmis, kusjuures kolmes esimeses on see paigutatud märksõna *conscientia* [südametunnistus] alla.⁵⁰⁴ Hübener on oma sissekannet tehes

⁴⁹⁸ Vt l. 137; vrd Cicero *De officiis* 3.26: *Sin fugiendum id quidem censem, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem, errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium vitiis animi gravius existimat.* Vt ka Ilmar Vene tõlget: **M. T. Cicero.** Kohustustest, lk 111: „Kui ta aga arvab, et seda peab küll vältime, kuid et sellest on kaugelt halvemad surm, vaesus ja valu, siis seisneb eksitus selles, et ta kehalist ja varanduslikku puudust hindab hingelisest puudusest rängemaks.“

⁴⁹⁹ Vt **K. Viiding.** Die Dichtung neulateinischer Propemptika, lk 79.

⁵⁰⁰ Vt **J. Lange.** Florilegii magni, col. 232; **J. Lange.** Loci communes (1613), l. 60.

⁵⁰¹ **A. Alciato.** Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 449. Vt ka illustratsiooni 37.

⁵⁰² Vt **C. Helfer.** Crater Dictorum, lk 82.

⁵⁰³ Vt l. 26; vrd Cicero *Ad familiares* 7.3.4: *Mortem mihi cur consicserem, causa non visa est, cur optarem, multae causae; vetus est enim: ubi non sis, qui fueris, non esse, cur velis vivere. Sed tamen vacare culpa magnum est solatum, praesertim cum habeam duas res, quibus me sustentem, optimarum artium scientiam et maximarum rerum gloriam, quarum altera mihi vivo numquam eripietur, altera ne mortuo quidem.* [Miks ma peaksin eelistama surma — selle põhjus ei ole näha; miks ma peaksin lootma — sellel on palju põhjuseid. Põhjus on ju vana: kui sa poleks see, kelleks saad, siis ei leidu seda, mille pärast tahad elada. Ent siiski on süü puudumine suur lohutus, eriti kui mul on kaks asja, millele ma toetun, parimate kunstide tundmine ja suurimate tegude hiilgus, millest ühte ei saa minu elu ajal minult rõövida, teist surnust peastki mitte].

⁵⁰⁴ Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 32790 (pärit Jan Gruteri välja antud Seneca ja Publilius Syruse sententside kogumikust); **J. Lange.** Loci communes, l. 124; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 605; *Florilegium ethicum*, lk 77; **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 53. Walther toob välja ka sententsi (nr 32790a), kus see Cicero-tsitaat on ühendatud Horatiuse värssidega, mida Andreae reisialbumis tsiteeris V. J. Burchardi: *Vacare culpa murus hic aeneus*

kasutanud Jan Gruteri „Florilegium ethico-politicum“ kolmandat osa, valides jambiliste sententside hulgast V-tähe alt esimese. Selle *florilegium*'iga taaselustas Gruter värsivormis monostihiliste sententside kogumiku žanri, eeskjuks Rooma miimi Publius Syruse „Sententside“ sisu ja vorm.⁵⁰⁵

Thorn-Neustadt kiriku pastor Michael Ringeltaub valis oma sissekande teksti Cicero kõnest Gnaeus Planiuse kaitseks: *Pietas est fundamentum omnium Virtutum.*⁵⁰⁶ *Pietas* ehk vagadus oli oluline mõiste protestantliku ja humanistliku hariduse jaoks, seda eelkõige tänu Philipp Melanchthoni ja Johann Sturmi sõnastatud haridusidealidele, vastavalt *pietas docta* [õpetatud vagadus] ja *sapiens atque eloquens pietas* [arukas ja köneosav vagadus]. Melanchthon seob vagaduse ja hariduse ka oma eessõnas „*Pietas et eruditio*“ (Vagadus ja haridus) Ambrosius Moibanuse teosele „*Catechismi Christiani Capita*“ (Kristliku katekismuse peatükid), öeldes seal muuhulgas järgmist: „Kogu elu tuleb püüelda kahe eesmärgi, vagaduse ja hariduse poole.“ Melanchtoni järgi olid omavahel tihedalt ja lahutamatult seotud sellised mõisted nagu *pietas*, *clementia* [halastus], *litterae* [teadused], ja *mores* [kombled].⁵⁰⁷ Nii Ringeltaubi kui ka Andreae elukutsest lähtudes võib oletada, et valitud tsitaati tuleks siin mõista eelkõige kristlikus tähenduses. Vagadusele manitsemine oli reisialbumites oluline topus juba 16. sajandist peale⁵⁰⁸ ning

/ *[Vacare culpa] summus est apex boni* [Süü puudumine on siin nii vaskne müür kui ka hüve kõrgeim tipp].

Hübeneri Cicero-tsitaadiga haakub ka Otto van Veeni embleem *Innocentia ubique tuta* [Süütus on kõikjal kindel/kaitstud], mis baseerub ühel Horatiuse oodil (vt **O. van Veen**. Quinti Horati Flacci Emblemata, lk 72–73). Ka sarnase sisuga vanasõnad olid kesk- ja varauusajal tuntud, nii on Hans Waltheri ja Paul Gerhard Schmidti koostatud vanasõna- ja sententsiraamatus ära toodud sellised maksimid nagu *Conscia mens recti nil timuisse potest* [öige (mehe) südametunnistus ei saa midagi kartal] ja *Conscientia recta nihil timer* [puhas südametunnistus ei karda midagi], kusjuures viimast neist on kasutatud ka *symbolum*'ina (vt **H. Walther**, **P. G. Schmidt**. Proverbia Sententiaeque, nr 35648b ja 35648b1). Mõlemad maksimid baseeruvad Vergiliuse „Aeneise“ värsil, mis lõpeb sõnadega *mens sibi conscientia recti* ja mis oli juba 16. sajandist alates sage reisialbumissekanne (vt Vergilius Aeneis 1.604; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 153; **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 113). Süü puudumist puudutatakse veel nii 16. kui ka 18. sajandi reisialbumites: nt Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumist võib leida Ovidiuse värsi *Est aliquid magnis crimen abesse malis* [see [juba] on midagi, olla suurtes hädades ilma süüta]; Ferenc Pápai Párizi albumis on aga eleegiline distiiton, mida on juba tsiteeritud eespool Anton Plötzi sissekande juures (vt Ovidius Fasti 1.484; **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 157–158; <http://ppf.mtak.hu/en/096a.htm> (07.01.2011)).

⁵⁰⁵ Vt **Jan Gruter**. Florilegii Ethico-Politici nunquam ante hac editi Pars Tertia. Frankfurt am Main 1612, lk 77. Selle info eest tänan juhendaja Kristi Viidingut ja Walther Ludwigit Hamburgist. Gruteri *florilegium*'i koha ja tähtsuse kohta varauusajal vt ka **W. Ludwig**. Janus Gruters *Florilegium*.

⁵⁰⁶ Vt l. 93; Cicero *Oratio pro Gnaeo Plancio* 12.29: *nam meo iudicio pietas fundamentum est omnium virtutum — quem veretur ut deum — neque enim multo secus est parens liberis — amat vero ut sodalem, ut fratrem, ut aequalem* [sest minu arvates on vagadus köigi vooruste alus — keda austatakse nagu jumalat — sarnane on ka laste suhe isasse — ta armastab teda töepoolset nagu kaaslast, nagu venda, nagu võrdset].

⁵⁰⁷ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 444.

⁵⁰⁸ Nii näiteks võib Abraham ja David Ulrichi reisialbumist leida mitu ühesugust vagadust ülistavat tsitaati, vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 93, 253, 314. Kõigis neis röhutatakse, et

püsis nii kogu 17. sajandi jooksul. Sajandi lõpul muutus tõelise/õige usu ja vagaduse rõhutamine seoses pietismi esilekerkimisega veelgi päevakajalisemaks. See kajastub ka Andreeae reisialbumis, mille sissekannetes on käsitletud nii pietismi kui ka vagadust. Sarnaselt Hübeneri valitud tsitaadiga oli seegi ära trükitud paljudes sententsikogumikes ja *florilegium*'ides, enamasti märksõna *pietas* all ja vörreledes Andreeae albumiga täiendatud kujul. Lühema versiooni põhjal võiks oletada, et Ringeltaub kasutas näiteks Jan Gruteri *florilegium*'i või „*Florilegium ethicum*“⁵⁰⁹, kus see on paigutatud peatükki „*De justitia distributiva, puta, de observantia erga magistratum, parentes, praeceptrores, patriam*“ ehk „*Jaotavast õigusest ehk austusest ametimeeste, vanemate, õpetajate ja isamaa vastu*“.⁵⁰⁹ Selline pealkiri eeldaks pikemat lõiku nagu näiteks Langel, kuid tegemist võis olla nii tuntud maksimiga, et selle lõppu ei peetud vajalikuks lisada (juba keskajal kasutati lühemat versiooni). Viimasele osutab selle Cicero-tsitaadi kasutamine reisialbumisissekandes suurtähtlühendina juba 17. sajandi algul.⁵¹⁰ Ka Ringeltaub võis sellest samal põhjusel loobuda; teiseks andis lühem variant rohkem tõlgendusvõimalusi kui Cicero pikem tsitaat.

1698. aasta juulis kirjutas Stockholmis Andreeae reisialbumisse liivimaalane, pastorikandidaat Gottfried Ruhendorff, kellest sai samal aastal Volmari diakon ning hiljem Võnnu pastor.⁵¹¹ Ta tsiteeris samuti Cicero kõnet Gn. Planciuse kaitseks, valides sealт lõigu, kus osutatakse inimese kohustusele valida endale ühis-konnas koht, mida meilt nõuab selle heaolu ja kasu.⁵¹² Ühiskondliku kasu nimel tegutsemisele olid oma sissekandes osutanud ka Thorni raehärra Johann Zimmermann ja sealse gümnaasiumi professor Martin Böhm — nende mõlema pühenduse tekst viitab selgelt ühiskondlik-poliitilisele *salus publica* kontseptsioonile. Teema olulisust varauusaegses ühiskonnas kinnitavad vastavasisulised sissekanded ka muu Euroopa reisialbumites ning käsitlemine emblemaatilises kirjanduses: näiteks on vanimas ja kuulsaimas, Andrea Alciato embleemiraamatus *Salus publica* nime-line embleem (vt tagantpoolt illustratsiooni 18).⁵¹³ Ühiskondliku kasu tähtsustamist 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul võib üksikjuhtudel seostada ka varavalgustusega — valgustusajastu ideaaliks oli iseseisev, mõistustest juhitud ja ühiskonda teeniv indiviid⁵¹⁴ —, kuid reisialbumite kontekstis üldiselt võib siiski oletada, et lähtuti veel väljakujunenud humanistlikest kaanonitest. Samas hakkasid siingi

vagadus on kõigis asjus kasulik, nii praeguses elus kui ka tulevase elu jaoks: *Pietas ad omnia utilis est habens promissionem huius et futurae vitae.*

⁵⁰⁹ **J. Gruter.** Florilegii magni; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39545e: *Pietas virtutum fundamentum est omnium*; *Florilegium ethicum*, lk 114; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 2341; **J. Lange.** Loci communes, l. 479; Sententiae Ciceronis, Demosthenis, lk 81; vt ka **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 21490c; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39544f.

⁵¹⁰ Vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 187.

⁵¹¹ Vt Die evangelischen Prediger Livlands, lk 398; **A. Tering.** Album Academicum, nr 1391.

⁵¹² Vt l. 117p; vrd Cicero *Pro Plancio* 38.93: *stare enim omnes debemus tamquam in orbe aliquo rei publicae, qui quoniam versatur, eam diligere partem ad quam nos illius utilitas salusque converterit.*

⁵¹³ Vt **A. Alciato.** Omnia Andreeae Alciati emblemata, lk 497; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 123, 157.

⁵¹⁴ **I. Jürjo.** Balti valgustusliikumine, lk 17.

tasapisi toimuma paradigmamuutused ja ei ole võimatu, et mõni sissekandja lähtus tsitaadi valikul uuematest vaimsetest hoovustest. Ühiskondlik kasu leidis väljenduse ka elumotodes, nii võib Crusiuse kogumikust leida nt deviisi *Deo, Reipublicae & Amicis* [Jumalale, riigile ja sõpradele].⁵¹⁵ Ka tsitaadi- ja sententsikogumikesse on vastavateemalisi mõtteteri kogutud ning näiteks Lange osutab oma suures *florilegium*'is *salus*'e definitsiooni juures mh ühiskondlikule ja poliitilisele heaolule (*salus civilis & politica*), kuigi tegelikult käsitleb vaid teoloogilist aspekti. Ka tsitaatide alajaotuses ei käsitle ta selle mõiste ühiskondlikku tähendust, küll aga embleemide osas, viidates Alciato juba nimetatud embleemile.⁵¹⁶ Lange teises kogumikus („*Loci communes*“) selline märksõna puudub, kuid hulk ühiskonda puudutavaid sententse on esitatud *Respublica* märksõna all, mis on mahukas ka tema suures *florilegium*'is. Ruhendorffi tsitaadivalikut võis mõjutada ka Justus Lipsiuse „*Politica*“, kus see tekstikatke on koos mõne teise sarnase mõttega ära toodud.⁵¹⁷ Laiemas plaanis seostub Cicero-tsitaat ka teadliku reisimise või õppereisi eesmärgiga — õppida tundma võõraid paiku, et leida-õppida seal midagi, millest võiks kasu olla nii isamaale, sõpradele kui ka reisijale endale⁵¹⁸ — ning oli seega eriti sobiv reisialbumisse kirjutamiseks. Oma sissekandele järgnevas allkirjas kasutab Ruhendorff tsitaadi sõnavara ja parafraseerib Cicero mõtet, öeldes: „See, kõige kuulsam magistriisand, kõige armastatum sõber, kergendab võib-olla pikemaajalist peatust sinul, minul, teistel, kes me seisame, kuni see kõigekõrgem Jumal, kelle tahte järgi taevas siiani pöörleb, näitab igaiühele tema kõige õigema koha....“ Oma allkirjaga annab Ruhendorff Cicero-tsitaadile teise, vastandliku ja samas ka kristliku vaate, mis haakub Martin Bertleffi Seneca-tsitaadiga 30 lehekülge eespool: Ruhendorffi allkirja nagu ka Cicero järgi valib inimene endale ühiskonnas ise koha, kuid Bertleffi sõnul on kõik Jumalast ette määratud ja inimene on jäetud passiivsesse rolli. Kui enamasti omandavad antiik-autorite tsitaadid reisialbumis kristliku tähendusvarjundi kas eelneva või järgneva tsitaadi mõjul, sissekirjutaja või adressaadi hariduse või elukutse valguses või on sissekandja ise lisanud sissekandetekstile kristliku nüansi, siis taolist antiigi kristianiseerimise viisi, nagu Ruhendorff kasutas, Andreeae albumis rohkem ei kasutata. Ka teistest läbivaadatud albumitest ei õnnestunud sarnast võtet leida.

17. sajandil oli tavalline alustada reisialbumisissekannet α ja ω -ga ja nii on ka Gottfried Ruhendorff oma Cicero-tsitaadi kohale kirjutanud need kreeka tähed, mis osutavad Jeesuse sõnadele Johannese ilmutusraamatust ja sümboliseerivad Jumalat kui kõige oleva algust ja lõppu.⁵¹⁹ 4. sajandi teisest pooltest alates on aga α ja ω -t

⁵¹⁵ Vt **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 134, 154. Vrd ka Pommeri hertsogi Philipp II sissekannet Liivimaa aadliku Nicolaus von Vickeni reisialbumis: *Christo et Rei publicae* [Kristusele ja riigile] (C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 113).

⁵¹⁶ **J. Lange.** Florilegii magni, col. 2648, 2650.

⁵¹⁷ Vt **J. Lipsius.** Politica 4.13, lk 508; vrd ka Politica 2.6, lk 292.

⁵¹⁸ Vt **J. Stagl.** A History of Curiosity, lk 71 ning Justus Lipsiuse kirja Philipp Layonusele (**J. Lipsius.** Epistolarum selectarum III. centuriae, lk 41).

⁵¹⁹ **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 99; Ilm 22:13: Mina olen A ja O, esimene ja viimane, algus ja ots! Vrd ka Js 41:4: Mina, Issand, olen esimene ja olen viimastegi juures seesama. Joseph Lange suur *florilegium* algab märksõnaga *A* & *Ω*, kus ta osutab Johannese Ilmutusraamatu kirjakohtadele, neile aga järgneb selgitus: *Christus Dominus noster iis locis se A*

kasutatud enamasti Kristuse tähenduses.⁵²⁰ Samamoodi nagu Ruhendorff on oma pühendust alustanud ka Thorn-Neustadti Jaani kiriku pastor Petrus Schönwaldt; Thorni Maarja kiriku pastor Henricus Dzicowius on aga samad tähed kirjutanud vastupidises järjekorras, ω ja α.⁵²¹ Jena *pastor primarius* ja superintendent Georg Götze on oma pühenduse kohale kirjutanud kolm korda tähe *yod/yud* koos vokaalmärgiga, mis sarnaselt Ruhendorffi ja Schönwaldti sissekande α ja ω-ga peaksid osutama Jumalale — tavaliselt aga kasutati Jumala tähistamiseks kahte *yod’i* ilma vokaalmärgita. Lühendi võiks tölkida ka kui „Ainus, ainus, ainus“⁵²² mis võiks sellisel juhul osutada kolmainu Jumalale. Teatava paralleeli Götze *yod’i*-kasutusele võib leida ungari reformeeritud pastori János Patai *symbolum*’ist. Nimelt on ta kahe *yod’i* vahele tõmmanud kaks väikest kriipsukest, mida tavaliselt kasutati rohkem kui ühe sõna lühendamiseks.⁵²³ Kaks *yod’i* on lühend neljatähelisest jumalanimest, nn tetragrammatonist, mida tavaliselt kasutati piiblijärgses heebrea kirjanduses. Kas ka *yod’e* tavadseti kasutada sarnaselt α ja ω-ga reisialbumisissekande alustuseks, ei ole läbivaadatud albumite põhjal teada. Samuti ei ole praegu enam võimalik öelda, kas ja kui oluline sümboolne tähendus oli α-l ja ω-l sissekandjate jaoks või kasutati seda vaid moe pärist. Ent Johann Philipp Weisse reisialbumis 18. sajandi teisest poolest on ühe sissekande kohale joonistatud Taaveti täht,⁵²⁴ mis võis osutada sissekandja usule ja rahvusele, kuid võis sümboliseerida ka püha kolmainust. Kristogrammi⁵²⁵ aga seni läbi vaadatud reisialbumitest leida ei ole õnnestunud.

Cicero-tsitaatide juures olgu esile toodud ka Rootsiga tuntudloodusteadlase Olof Rudbeck vanema sõnad Adam Andreea reisialbumis. Nimelt kirjutas ta ladina sentensi *invidia virtutis comes* [vooruse kaaslane on kadedus], mis on pärit Ciceroole omistatud teosest „Rhetorica ad Herennium“, edasiarenduse *Invida Nobilitas*

& *Q principium et finem* (ut cap. 2 v. I *primum et ultimum, qui mortuus erat et vixit*) et quidem absolute, absolutam sibi perfectionem, potentiam, imperium, aeternitatem, Divinitatem denique adscribit [Meie Issand Kristus nimetab end A-ks ja O-ks, alguseks ja lõpuks (nagu pt 2, v 1: esimeseks ja viimaseks, kes on surnud ja elanud), ja koguni absoluutselt, viimaks aga omistab ta endale absoluutse täiuse, jõu, võimu, igaviku ja jumalikkuse] (**J. Lange**. Florilegii magni, col. 1). Miks aga Kristus heebrea või süüria tähtede asemel kreeka tähti eelistas, selle jätab Lange teoloogidele lahata. Georg Büchmann pakub välja veel järgmised tõlgendused: „kõik ühes“, „kõige tähtsam ja kõige kallim“ ning „algus ja lõpp“ (Geflügelte Worte, lk 75). Vrd ka Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 1, col. 1. Walther Ludwig aga kasutab α ja ω kohta ka nimetust *Christus-Schiffre* (**W. Ludwig**. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 234), kuigi ikonograafias tuntud kristogrammiga siin tegu ei ole.

⁵²⁰ Lexikon des Mittelalters, Bd. 1, col. 455.

⁵²¹ Vt 1. 84, 94. Schönwaldtil järgneb α-le ja ω-le tsitaat Ambrosiuse kirjast Irenaeusele, Dzicowiusel aga Vergiliuse „Aeneisest“. Seega ei ole Jumala sümbolil järgneva tekstiga otsest sisulist seost, pigem on tegemist sissekandja isikliku sõnumi või eelistusega. Kuna Wittenbergi teoloogiaprofessori Caspar Löscheri pühenduse (l. 44) kohal olev kiri on väga hele ja väike, ei ole võimalik kindlalt öelda, kas siin on tegemist α ja ω-ga või on need lihtsalt punktid teine teisel pool kalkriipsu ‰; vrd ka Jena teoloogiatudengi Johann Thomas Dunckeri *symbolum*’i all olevat sümbolit †. (l. 170p). Mõlemat sümbolit võiks tõlgendada nn lõpu- või algusmärgistusena (*Schlusschnörkel, Anfangsschnörkel*).

⁵²² Nende selgituste eest tänan professor Kalle Kasemaad.

⁵²³ Patai sissekannet ja kommentaari selle juurde vt <http://ppf.mtak.hu/en/079a.htm> (08.01.2011).

⁵²⁴ EAM F 114-1/12, lk 11.

⁵²⁵ Kristogrammi kohta vt Lexikon des Mittelalters, Bd. 2 col. 1943–1944.

Virtutis Comes. Seda motot kasutas Rudbeck juba 1662. aastal hollandlase Petrus Gangiuse ning hiljem oma kaasmaalase Eric Benzelius noorema albumis.⁵²⁶ Samad sõnad kirjutas ta 1680. aastate algul pühenduseks ka saksa loodusteadlase ja reisi-mehe Engelbert Kaempferi reisialbumisse. Ühe ja sama sententsi kirjutamine Andreae, Gangiuse, Benzelius ja Kaempferi reisialbumisse on töend selle kohta, et Andreae küllastas just Rudbeck vanemat, aga mitte tema samanimelist poega. Miks aga Rudbeck osutas kadedale aadelkonnale, ei ole üheselt selge. Kaempferi albumi puhul tõlgendavad Beatrice M. Bodart-Bailey ja Derek Massarella seda kui Rudbecki võimalikku hoiatust oma nooremale kolleegile.⁵²⁷ Rudbecki kui mitte-aadliku puul võiks kirjutatu osutada nii Aadlike ja mitteaadlike tavapärasele vastuolule ja vastandumisele kui ka Aadlike suhtumisele kodaniku- või talupojaseisusest isikute sotsiaalsesse töusu, mille üheks eelduseks oli hea haridus ja sellel baseeruvad kutseoskused (pärusaadel *versus* haridusaadel). Viimasel juhul oleks see eriti markantne, sest eelkõige Aadlikud armastasid reisialbumitesse kirjutada maksimi *Sola virtus nobilitat* [Vaid voorus/mehisus teeb Aadlikuks].⁵²⁸ Kuna Rudbeck kasutas reisialbumitesse kirjutamiseks ühte ja sama mõttetera juba 1660. aastatest peale, võib oletada, et Herenniuse-tsitaadi taolise edasiarenduse taga peitub mõni isiklik negatiivne kogemus, mida seni ei ole õnnestunud välja selgitada. Samal Herenniuse-tsitaadil baseerub ka poola luuletaja Jan Kochanowski kaksikvärss, mida on käsitletud allpool Fridrych Jan Mülleri sissekande juures (vt pt 3.5.3). *Invidia virtutis comes* oli varauusajal sage nii haritlaste *symbolum* kui ka Aadlike deviis, kuid tundub embleemiraamatutesse (Alciato, Reusner, Camerarius) seda sententsi võetud ei ole. Sellest hoolimata oli kadedus paljude muude embleemide teema, seda nii Alciatol ja Reusneril kui ka Barptolomaeus Anuluse, Guillaume de la Perrière'i, Otho Vaeniuse ja Daniel Heinsiuse kogumikes. Paljudes *florilegium*'ides aga oli see Herenniuse-tsitaat ära toodud.⁵²⁹ See maksim sarnaneb ka Rooma ajaloolase Cornelius Nepose (100–24 eKr) mõtteteraga *Invidia gloriae comes* ehk „Kuulsuse kaaslane on kadedus“, mis oli juba keskajal väga hästi tundud ja levinud mitmes erinevas sõnastuses.⁵³⁰ Sarnaselt embleemiraamatute ja

⁵²⁶ Vt E. H. G. Wrangel. De betrekkingen tusschen Zweden, lk 250, m 2.

⁵²⁷ Vt l. 74; *Rhetorica ad Herennium* 4.36: *O virtutis comes invidia, quae bonos sequeris / plerumque atque adeo insectaris!* [Oo, vooruse kaaslane kadedus, kes sa järgned headele ja sageli koguni jälitad neid]; **B. M. Bodart-Bailey, D. Massarella**. The furthest goal, lk 5.

⁵²⁸ Vt A. M. Hildebrandt. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels; vt ka N. Reusner. Symbola heroica, lk 238. Vt ka H. Helander. Neo-Latin Literature in Sweden, lk 547 jj.

⁵²⁹ Vt Emblemata: Handbuch, col. 1570–1573; **J. Lange**. Loci communes, l. 325; **J. Lange**. Florilegii magni, col. 1059. Kadeduse kohta on Lange mõlemas kogumikus valinud võrdlemisi palju tsitaate; vt ka N. Reusner. Symbola heroica, lk 176, vrd ka seal lk 232 toodud deviisi *Invidia felicitatis comes* [Kadedus on õnne kaaslane].

⁵³⁰ Vrd Cornelius Nepos *Chabrias* 3.3: *Est enim hoc commune vitium in magnis liberisque civitatibus, ut invidia gloriae comes sit* [Suurtel ja vabadel ühiskondadel on siiski üks ühine pahe: kadedus on kuulsuse kaaslane]. Vt **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 37659b2, vrd siia jurde nr 37658: *Invidia comes fortunae* [Kadedus on õnne kaaslane]; **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 12748a: *Invidia est individua virtutis comes* [Isiklik kadedus on vooruse kaaslane]; nr 12757b: *Invidia virtutis comes* [Kadedus on vooruse kaaslane]. Vrd aga sententse *Honor virtutis Comes* [Au on vooruse kaaslane] ja *Virtutis comes gloria* [Vooruse kaaslane on kuulsus] Johannes Heinrich Wibbelmanni reisialbumis (EAA 3287-1-90, lk 12, 296).

tsitaadikogumikega jõudis kadeduse teema ka reisialbumitesse, nt Ulrichite omas on sisekanne, mis algab sõnadega *Deo dante, nihil valet invidia* [Kui Jumal annab, siis ei ole kadedusest mingit kasu], sarnase sisuga mõte on kreeka keeles kirjutatud Ernestus Brincki albumisse.⁵³¹

Sarnaselt Ciceroga on Tacituse (56–117) tsitaadid — neist kolm pärit „Annaalidest“, üks „Ajaloost“ — enamasti moraliseeriva alatooniga. Kaks Riia raehärrat, Paul Brockhausen ja Georg S. von Oettingen, on oma sissekandeteksti võtnud „Annaalide“ neljanda raamatu 38. peatükist.⁵³² Brockhausen valis Tacituselt mõtte, et kuulsust põlates põlatakse ära voorused, Oettingen aga, et surelikest parimad püüdlevad kõige kõrgemate eesmärkide poole. Ühine algpäritolu annab alust oletada, et nad kirjutasid Andreeae reisialbumisse ajaliselt lähestikku ning sissekande aluseks oli üks ja sama väljaanne. Kuna ei Brockhausen ega ka Oettingen ole oma sissekandele kuupäeva lisanud, ei ole esimest oletust võimalik tõestada. Brockhauseneni valitud mõttetera õnnestus leida vaid ühest sententsikogumikust, „*Florilegium ethicum*’ist“, kus see on paigutatud kuulsuse ja kuulsusetuse teema alla, ning Justus Lipsiuse valitsejapeeglist-*florilegium*’ist „*Politica*“,⁵³³ kuid Oettingeni oma mitte ühestki. Ka Lange ei ole kumbagi neist oma väljaannetesse võtnud (või on need paigutatud mõne tavatu märksõna alla). Tacituse väljaandeid Oettingen ja Brockhausen ilmselt ei kasutanud, nende asemel on kõige töenäolisemalt lähtutud Johann Theophil Sprengeri „*Tacitus Axiomaticus*’est“ (1658), mida anti varauusajal korduvalt välja. See on seni läbivaadatuist ainus varauusajal välja antud kogumik, kus mõlemad Tacituse-tsitaadid on lähestikku ära toodud.⁵³⁴ „*Tacitus Axiomaticus*’e“ kasutamine annab tunnistust, et Oettingen ja Brockhausen kirjutasid Andreeae albumisse ühel ja samal ajal või toimus see koordineeritult nagu J. H. Winteri ja Balthasar Hehnsi puhul. Valitud tsitaadid on pärit *Axiomaticus*’e teisest osast „*De aulicis ministris et consiliariis*“ [Õukondlastest ja nõunikest], mis algab järgmiste sõnadega: *Ministriis & consiliariis non invidendum, si aulae gratiam desiderent, quia optimi mortalium altissima cupiunt T. L. 4. & si famam bene meritorum contemseris, virtutes etiam labascent cum contemptu famae, contemnантur virtutes T. l. 4. Nec princeps sine talibus esse potest, cum non cuncta*

⁵³¹ Vt Wittenberger Gelehrtenstammibuch, lk 200; **F. A. Rappard.** Overzigt einer verzameling alba amicorum, lk 55, vt ka lk 56.

⁵³² Vt l. 33 ja 37; vrd Tacitus *Annales* 4.38: *optumos quippe mortalium altissima cupere: sic Herculem et Liberum apud Graecos, Quirinum apud nos deum numero additos: melius Augustum, qui speraverit. cetera principibus statim adesse: unum insatiabiliter parandum, prosperam sui memoriam; nam contemptu famae contemni virtutes.* [Tõesti, surelikest parimad soovivad kõige kõrgemaid [asju]: nõnda Herakles ja Bacchos kreeklaste juures, meie juures aga Quirinus on jumalate sekka tõstetud; parem Augustus, kes oli seda lootnud. Muud asjad on valitsejatel niigi olemas: ühe eest tuleb lakkamatult hoolt kanda, nimelt õnneliku mälestuse eest endast, sest kuulsust põlates põlatakse ära voorus].

⁵³³ *Florilegium ethicum*, lk 40; **J. Lipsius.** *Politica* 2.17, lk 344.

⁵³⁴ Võimaliku väljaandena tuleks köne alla ka Matthias Berneggeri 1638. aasta väljaanne, mille lõpus oli *locus communis*’te alusel koostatud register ja mis oli pikka aega väga populaarne. Berneggeri väljaannet oli võimalik kasutada käsiraamatuna nagu *florilegium*’egi. „*Tacitus Axiomaticus*’e“ ja Berneggeri väljaande kohta vt **W. Kühlmann.** Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 60–62.

*sua scientia solus complecti possit T. l. 3.*⁵³⁵ Kuidas Brockhausen sõnakest *fama* valitud mõtteteras tõlgendas, kas kuulsuse või avaliku arvamuse tähinduses, ei ole võimalik öelda, tema ühiskondlik positsioon võib osutada pigem teisele tõlgendusvõimalusele, kuid ka (hea) kuulsus oli varauusaegses ühiskonnas ja kirjanduses oluline teema. Tacitus ja Sprenger olid seda sõna kasutanud kindlasti kuulsuse tähinduses. „*Florilegium ethicum*’i“ põhjal võib oletada, et tsitaadivalik on tingitud vajadusest varieerida mõnd üldtuntud sententsi, nagu näiteks *Virtutis comes gloria* [Vooruse kaaslane on kuulsus] või *Virtutem honor sequitur* [Voorusele järgneb au] või Erasmuse mõtet *Gloria vitae anteponenda* [Kuulsust tuleb eelistada elule], mis olid tee leidnud nii *florilegium*’idesse, embleemiraamatutesse kui ka vanasõnakogumikesse. Varieerimisvajaduse kasuks võib osutada ka tõsiasi, et Andreae albumis ei leidu kahte ühesugust sissekandeteksti, sarnase sisu korral on alati otsustatud mõne muu samasisulise mõtte kasuks või on kasutatud teist keelt. Erasmuse „*Adagia*’st“ võib leida ka mõtt, mille järgi surmajärgne kuulsus on liiga hiline.⁵³⁶

Oettingeni valitud tekstikohas osutas Tacitus algsest surelike jumalikustamisele, alustades Heraklese ja Dionysosega ning lõpetades Augustusega. Kas ja kui palju see tsitaadivalikut mõjutas ja millise intentsiooniga see Andreae albumisse kirjutati, ei ole võimalik kindlalt öelda. Andreaest kui vaimulikust lähtudes võiks seda tsitaati tõlgendada kristlikus võtmes (nii vaimulike karjääriredelil tõusmise tähinduses kui ka Jumala-tundmise poole püüdlemise mõttes), ilmalikus kontekstis võiks see aga osutada kõrgeimatele ametikohtadele, milleni teatud sotsiaalse positsiooniga inimestel oli toona üldse võimalik tõusta. Sprengeri „*Tacitus Axiomaticus*’e“ põhjal ja Oettingeni ametist lähtudes võib oletada, et pigem on silmas peetud tõusu ametiredelil. Oettingeni valitud tsitaadiga haakub mõneti ka liivimaalase, peagi Liivimaa õuekohtu assessoriks nimetatud David Bewerti kirjutatu. Nimelt väidab ta oma sissekande esimeses pooles täpselt vastupidist: „See, kes põlgab suuri asju, on suurim; see, kes leiab rõõmu hingerahust, on õnnelik.“⁵³⁷ Bewerti sissekande kohta vt lähemalt altpoolt lk 3.5.7. Vaata siia juurde ka Andrea Alciato embleemi *Qui alta contemplantur, cadere* [need, kes silmitsevad kõrgelolevaid asju, need kukuvad] ja Wilhelm Fachaeuse sissekannet Ulrichite reisialbumis: *Noli altum sapere* [ära taha [enda jaoks liiga] kõrget teada]. Liivimaa aadliku Nicolaus von Vickeni albumist võib aga leida võrdlemisi

⁵³⁵ Ametnikele ja nõunikele ei tohi pahaks panna, et nad soovivad õukonna tänu, sest surelikest parimad püüdlevad kõige kõrgemate eesmärkide poole (Tacituse 4. raamat), ja kui sa oled põlastanud väga teenekate kuulsust, siis lõövad kuulsuse põlastamisega koos vankuma isegi voorused, voorused põlatakse ära (Tacituse 4. raamat). Valitseja aga ei saa ilma sellisteta hakkama, sest ta ei suuda üksinda kõike oma teadmiste abil hõlmata (Tacituse 3. raamat) (**Sprenger, J. T.** Tacitus Axiomaticus, lk 118).

⁵³⁶ **D. Erasmus.** Adagia, lk 755: *Post cineres gloria sera*. Vrd ka Karl Christ. Hickethieri sissekannet Johannes Heinrich Wibbelmanni reisialbumis: *Tanto maior famae sitis est, quam virtutis* [Iha kuulsuse järele on palju suurem kui [iha] vooruse järele] (EAA 3287-1-90, lk 262).

⁵³⁷ Vt l. 83.

populaarse mõttetera *In altum niti Virtutis est: pervenire felicitatis* [Kõrgele püüelda on vooruse asi, kohale jõuda aga õnne asi].⁵³⁸

Thorni gümnaasiumi professori Martin Böhmi Tacituse-tsitaat on moraliseeriv nagu Brockhausen omagi: vähesed hoolivad avalikust (*sc. riigi*) aust, enamik arutleb kindlate asjade üle.⁵³⁹ Ühena vähestest on ta oma valitud pühendusteksti sidunud allkirjaga ja kasutanud selleks sama sõnavara, ülemaks, et Andreaegi tunneb muret isamaa heaolu pärast. Böhmi valitud tsitaat haakub Gottfried Ruhendorffi Cicero-tsitaadiga, mille järgi inimene peaks endale valima ühiskonnas sellise koha, kus ta saab kõige enam kasu tuua. Sama teema esines ka Johann Zimmermanni pühenduse tekstis. Nagu eespool juba öeldud, käsitleti ühiskonna heaolu ka emblemaatilises kirjanduses, nii näiteks on Alciatol embleem *Salus publica*, Julius Wilhelm Zincgrefil aga *Salus tantillo publica constat* [avalik/riigi heaolu põhineb väga vähesel], kuid see oli oluline teema ka *florilegium*'ides, sententsikogumikes ning reisialbumisissekannetes, kus muuhulgas rõhutati sageli, et inimene ei sünni mitte oma vanemate ega iseenda, vaid riigi jaoks. Cicero, Demosthenese jt sententside kogumikus ongi eraldi alapeatükk „Non nobis solum nati sumus, sed Reipublicae & posteris“ [Me ei sünni iseenda, vaid riigi ja järeltulevate [põlvede] jaoks]. Avalike või riigi huvide ülemust rõhutab ka Justus Lipsius oma „*Politica*“s, tsuiterides muu hulgas Senecat: *Nec rempublicam tuam esse, sed te reipublicae* [Riik ei ole mitte sinu jaoks, vaid sina riigi jaoks].⁵⁴⁰ Millisest võimalikust vaheallikast Böhm oma tsitaadi võtta võis, ei ole seni õnnestunud tuvastada.

Jenast pärit Fridemann Posner kirjutas Andreae reisialbumisse tsitaadi Tacituse „Ajalost“: *Sola bona quae honesta*.⁵⁴¹ Kuna see ladinakeelne fraas oli varauusajal väga tuntud vapikirja või isikliku elumotona — Nicolaus Reusneri järgi oli see nt Saksa-Rooma keisri Ludwig IV deviis⁵⁴² —, ei ole võimalik öelda, kas Posner pidas silmas just Tacituse teksti või kästites ta seda fraasi kui üldtuntud sententsi.

⁵³⁸ **A. Alciato.** Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 356; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 89; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 32.

⁵³⁹ Vt l. 96p; vrd Tacitus *Annales* 12.48: *paucis decus publicum curae, plures tuta disserunt: omne scelus externum cum laetitia habendum; semina etiam odiorum iacienda, ut saepe principes Romani eandem Armeniam specie largitionis turbandis barbarorum animis praebuerint: poteretur Radamistus male partis, dum invisus infamis, quando id magis ex usu quam si cum gloria adeptus foret.* [Vähesed hoolivad avalikust aust, enamik arutleb kindlate asjade üle: kõiki välismaiseid kuritegusid tuleb rõõmuga tervitada, tuleb külvata isegi vihaseemneid, nii nagu Rooma väejuhid oleksid heldust teeseldes pakkunud sedasama Armeeniat, et barbarite hingi segadusse ajada. Seni kuni Rhadamistos oli vihatud ja kuulsusetu, võis ta säilitada selle, mille ta oli ebaõiglaselt saanud, kuna see oli [Roomlastele] kasulikum, kui et teda oleks saatnud edu/kuulsus].

⁵⁴⁰ **A. Alciato.** Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 497; Emblemata: Handbuch, col. 1482; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 123, 157; Sententiae Ciceronis, Demosthenis, lk 154; **J. Lipsius.** *Politica* 2.14, lk 310; Seneca *De clementia* 1.18.1.

⁵⁴¹ Vt l. 166; vrd Tacitus *Historiae* 4.5: *doctores sapientiae secutus est, qui sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia, potentiam nobilitatem ceteraque extra animum neque bonis neque malis adnumerant* [Ta järgis tarkuse õpetajaid, kes nimetasid auväärseteks vaid häid asju, inetuteks vaid halbu, võimu, suursugust päritolu ja teisi loomusevälisteid asju aga ei heaks ega halvaks].

⁵⁴² **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, lk 201–204.

PHOEBIGENA erexit Epidaurius infidet aris
Mitis, & immanni conditum angue Deus.
Accurrunt agri, veniatque salutifer orant.
Annuit, atque ratas efficit ille preces.

AEsculapius insignis Medicus, Diana precibus Hippoly-
tum ab equis discriptum in vitam reuocavit: quam ob
tem Iupiter iratus eum fulmine percussit. Post mortem Deus
est habitus, & sub serpētis imagine diuinis honoribus affectus.
Adhaec talicultus effigie Romam graui p̄stilenta laborante
dicitur liberasse, ad quam tandem deductus est à fano sibi sa-
tro, quod erat quinque milibus ab Epidauro paſſuū. Historiam
i hanc

Illustratsioon 18. Embleem *Salus publica* Andrea Alciato embleemiraamatus.

Florilegium'idest seda Tacituse-tsitaati aga leida ei ole õnnestunud. Ilmselt peitusid nii Posneri kui ka Andreae jaoks sõna *bona* või *bonitas* taga ajastutüüpiliselt nii ilmalikud kui ka vaimulikud väärtsused, nt on Lipsius oma „*Politica*“ tsiteerinud Sallustiuse esimest kirja Caesarile, mille järgi hüved on usk, headus, häbitunne ja tagasihoidlikkus. Reusner aga osutab, et Ludwig IV-le, kõige arukamale keisrile meeldis Küreene filosoofile Aristipposele omistatud mõte, mille järgi on parim teemoon selline, millega on võimalik laevahukust välja ujuda; Biase järgi aga

olevat selleks voorus ja õpetatus.⁵⁴³ Nii peegeldub sellegi sissekande juures ajastutüüpiline kristlik humanism. Sama Tacituse-tsitaat oli reisialbumitesse tee leidnud juba 16. sajandi lõpuks, mil seda kirjutati mh suurtähtlühendina.⁵⁴⁴

Antiikset lüürikut Horatiust (65–8 eKr) on Andreeae reisialbumis tsiteeritud parafraseeritud kolmel korral. Kaks Horatiuse-tsitaati on pärit Jena kaastudengite (mõlemad pärit Brandenburgist) susest. Balthasar Nicolaus Burchard tsiteerib üht stroofi Horatiuse oodide teise raamatu kümnedast oodist, mille üheks põhiteemaks on kuldne kesktee:

*Auream quisquis mediocritatem
Diligit, tutus caret obsoleti
Sordibus tecti, caret invidenda
Sobrius aula.*⁵⁴⁵

Sarnaselt mitme teie sissekandega Andreeae reisialbumis manitseb Burchard oma valitud stroofiga mõõdukusele. Mõõdukuse teema oli tsitaadikogumikes ja emblemaatilises kirjanduses tugevalt esindatud, kuigi need kuldse kesktee kohta käivad Horatiuse värsid ei olnud nii levinud kui paljud teised samateemalised mõtteterad. Ainus *florilegium*, kust need „Oodide“ värsid leida õnnestus, on Octavianus Mirandula oma.⁵⁴⁶ Ka reisialbumites oli mõõdukus suhteliselt sage teema, kuid siangi eelistati selle mõtte väljendamiseks taolisi tsitaate nagu *Mηδὲν ἄγαν, ne quid nimis, modus observandus, modus adsit, moderata durant* [Mitte midagi liiast; tuleb jälgida mõõtu; oldagu mõõdukas; mõõdukad [asjad] kestavad] jne. Samad ja teised samasisulised fraasid olid armastatud ka elumotona.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Vt **J. Lipsius**. *Politica* 4.11, lk 486: *Omnia bona vilia sunt: fides, probitas, pudor, pudicitia* [Kõik hüved on tühised: usk, headus, häbitunne, tagasihoidlikkus]; vrd Sallustius *Ad Caesarem* 1.7.8: *Quippe gloria industria alitur: ubi eam demiseris, ipsa per se virtus amara, atque aspera est. Postremo, ubi divitiae clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia: nam ad virtutem una, et ardua via est; ad pecuniam, qua quique lubet, nititur; et malis, et bonis rebus ea creatur.* [Töepoolest toitub kuulsus töökusest: kui sa lased sel minna, on voorus iseenesest mõru ja raske. Hiljem, kui rikkusi peetakse ua sees, on kõik voorused, nagu usk, headus, häbitunne, tagasihoidlikkus, tühised, sest vooruse juurde on vaid üks ja vaeviline tee; raha poole püüeldakse aga nagu kellelegi meeldib; see sünnib nii halbadest kui ka headest asjadest]. **N. Reusner**. *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 202. Vrd ka Alciato embleemiraamatu lõpus olevat registrit, kus embleemid on grupeeritud *locus communis*'te alusel, nende hulgas on mh *Virtutes* [voorused], mille alla kuuluvad *fides, prudentia, iustitia, fortitudo, concordia, spes* ehk usk, arukus, õiglus, vaprus, üksmeel ja lootus, ning *Vitia* [pahed], milleks on *perfidia, stultitia, superbia, luxuria, desidia, avaritia, gula* ehk sõnamurdlikkus, rumalus, ülbus, pillamine, logelemine, ahnus ja prassimine (**A. Alciato**. *Omnia Andreeae Alciati emblemata*, lk 686–687).

⁵⁴⁴ Vt **F.-C. von Stechow**. *Lexikon der Stammbuchsprüche*, lk 206.

⁵⁴⁵ Vt l. 165; vrd Horatius, *Carmina* 2.10.5–8 ja Ain Kaalepi tõlget „Rooma kirjanduse antoloogias“ (1971), lk 328: See, kes kindlalt kord juba kuldse kesktee / poolt on otsustand, püsib eemal pehkind, / räämas onnist ning imetletud lossist / kainena mõõdub.

⁵⁴⁶ Vt **O. Mirandula**. *Illustrium poetarum flores*, lk 428.

⁵⁴⁷ Vt nt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 288; **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 41, 80; **T. Crusius**. *Symbolotheca docta*, lk 134, 161: *Medio tutissimus ibis*; **N. Reusner**. *Symbola heroica*, lk 2: *Allezeit mit Hut* [Alati ettevaatlik], vt ka selle juurde

V. J. Burchardi manitseb oma valitud tsitaadiga südametunnistust puhtana hoidma:

*Hic murus aheneus esto,
Nil concire sibi, nulla pallescere culpa.*

Need värsid on pärit Horatiuse kirjade esimesest raamatust ja tunduvad olevat traditsiooniline reisialbumissekanne 17.–18. sajandil: nii näiteks kirjutas Naumburgi Wenzeslause kiriku diakon Johann Mühlmann 1602. aastal samad Horatiuse-värsid Axel Oxenstierna reisialbumisse, 1783. aastal H. L. C. Bacmeister Johann Philipp Weisse omasse. J. B. W. Sternbergeri albumisse kirjutanud J. D. Wunderlich on aga värside järvjekorra ära vahetanud. Reisialbumitesse olid need read tee leidnud juba 16. sajandil, mil neid kirjutati ka suurtähtlühendina.⁵⁴⁸ Kui vord populaarne see Horatiuse tekstikoht varauusajal oli, näitab ka adaptsoonide ja parafraaside rohkus: 16. sajandi lõpust pärit Paul Bohleni reisialbumist võib leida mõttetera *Murus aheneus sana conscientia* [Puhas südametunnistus on vaskne müür],⁵⁴⁹ kesk- ja varauusaegsetest sententsikogumikest on see näiteks Daniel Arnoldi koostatud õppevalimikus, aga ka Lange mõlemas *florilegium*'is märksõna *conscientia* all, kusjuures tema „*Florilegium magnum*'is“ on see pikemalt välja kirjutatud kui enamasti tavaks.⁵⁵⁰ Selle Horatiuse-tsitaadi populaarsus võib olla seletatav ka Jan Amos Komenský õpikute populaarsusega. Nii näiteks on see ära toodud populaarse keeleõpiku *Ianua linguarum reserata aurea põhjal* koostatud *Lexicon atriale Latino-Latinum*'is märksõna *Conscientia bona* [Puhas südametunnistus] all.⁵⁵¹

Saksimaalt Rotenburgist pärit Johann Christopher Schaeferi sissekande tekst *Omnibus in rebus modus observandus* lähtub töenäoliselt Horatiuse esimese satirideraamatu esimesest satiirist, kus poeet ütleb, et asjades on mõõt ja kõigel on piir, kuigi teatud sarnasus on ka Plautuse (umbes 254–184 eKr) „*Poenuluse*“ värsisidega.⁵⁵² Keeleliselt on Schaeferi kirjutatud tsitaadile veidi lähemal Johannes Scottus Eriugena (810–877) sõnad teoses „*De divisione naturae*“ [Looduse jaotusest], ka Aquino Thomase (1225–1274) teoses „*Expositio posteriorum*

kuuluvat selgitusepigrammi; lk 105, 112, 202, 229. Mõõdukuse kohta vt altpoole ka Johann Christopher Schaeferi sissekannet.

⁵⁴⁸ Vt F.-C. von Stechow. Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 115.

⁵⁴⁹ Vt l. 168p, vrd Horatius *Epistulae* 1.1.59–60; Axel Oxenstiernas *Album amicorum*, lk 102–103; EAM F 114-1/12, lk 19; Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger, lk 2; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 83. Vt ka **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 72.

⁵⁵⁰ **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 10878; **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 127; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 604; **J. Lange.** Loci communes, l. 123p.

⁵⁵¹ **J. A. Comenius.** *Lexicon Atriale Latino-Latinum*, lk 145.

⁵⁵² Vt l. 152; vrd Horatius *Sermones* 1.1.106–107: *est modus in rebus, sunt certi denique fines* [asjades on mõõt ja lõpuks ka kindlad piirid]. Plautus *Poenulus* 238–239: *modus omnibus rebus, soror, optimus est habitu. / nimia omnia nimium exhibent negoti hominibus ex se* [Kõigis asjades, õde, mõõdukus on loomult parim. Kõik liigne toob iseenesest inimestele liiga palju hädasid kaela].

analyticorum“ [Selgitus Teise analüütika kohta] leidub sarnane fraas.⁵⁵³ Nende kõrval tuleks mainida ka Peter Lindebergi (1562–1596) epigrammi „Modus ubique servandus“ [Kõiges tuleb järgida mõõdukust]:

*Omnibus in rebus modus est servandus honestus.
Ne facias nimium quid, faciasque minus.*⁵⁵⁴

Nende näidete põhjal võib oletada, et varauusajaks oli Horatiuse värsist saanud vanasõnaline käibefraas, mida kasutati erineval kujul ja erinevas kontekstis. Seda tõestab ka nimetatud Horatiuse värsi kasutamine ning mõõdukusele manitsemine paljudes embleemiraamatutes, sententsikogumikes, *florilegium*'ites ja reisialbumites. Joachim Camerarius noorem kasutab oma teise embleemiraamatu 94. embleemi pealiskirjana fraasi *Sit modus in rebus* [olgu asjades mõõdukust], kuid allegoorilise pildi eeskujuks on Laurens van Haechti embleem nr 40 *Vino sobrie utendum* [veini tuleb tarvitada mõõdukalt]. Mõlemad manitsevad oma embleemiga mõõdukusele joomisel.⁵⁵⁵ Sarnase sisuga embleem on ka Gabriel Rollenhageni teises embleemiraamatus, kuid selle pealiskiri on Horatiuse värsist ning Schaeferi sissekande tekstist veidi lakoonilisem: *Serva modum* [ole mõõdukas].⁵⁵⁶ Alciatol on aga embleem *Nec verbo, nec facto quenquam laedendum* ehk „Kedagi ärgu haa-vatagu ei sõna ega teoga“, mille selgitusepigrammi kaks viimast värsi kõlavad nii:

*Ne male quid facias, neve improba verba loquaris:
Et iubet in cunctis rebus adesse modum.*⁵⁵⁷

Mõõdukusele manitsemine oli juba 16. sajandil ja 17. sajandi esimesel poolel reisialbumisissekannete üks olulisi teemasid, nii näiteks kirjutas Roots'i riigikantsler Axel Oxenstierna sealse aadlidaami Anna Totti albumisse Pseudo-Phokylidese (millalgi 50 eKr ja 50 pKr vahel) kreekakeelsed sõnad *Πάντων μέτρον ἀριστον* [Mõõdukus on kõige parem]; pastor Andreas Johannis Säbyensise ning oma poja koduõpetaja Olaus Vereliuse reisialbumisse kirjutas ta aga Seneca mõttetera *Moderata durant* [Mõõdukad asjad peavad vastu].⁵⁵⁸ Abraham ja David

⁵⁵³ Vrd Johannes Scottus Eriugena *De divisione naturae* 1.10: *Quoniam modus observandus est in his quae dicenda sunt* [sest mõõdukust tuleb silmas pidada neis asjus, millest tuleb rääkida]; Thomas de Aquino *Expositio posteriorum* 2, lectio 17.2: *et in omnibus est eadem ratio observanda* [ja kõigis asjades tuleb silmas pidada sedasama mõtet].

⁵⁵⁴ Vt Delitiae Poetarum Germanorum, T. 3, lk 1223: Kõigis ajades tuleb järgida auväärset mõõtu, ära tee midagi liiga palju ega liiga vähe.

⁵⁵⁵ Vt **J. Camerarius d. J.** *Symbola et emblemata tam moralia quam sacra*, lk 390–391, 607.

⁵⁵⁶ Vt **G. Rollenhagen.** *Selectorum emblematum Centuria secunda*, embleem nr 35; prantsuskeelne embleemiselgitus lk B3.

⁵⁵⁷ Ära tee midagi halba ega ära kõnele kõlvatuid sõnu: ja ta käsib kõiges olla mõõdukas (**A. Alciato.** *Omnia Andreae Alciati emblemata*, lk 146).

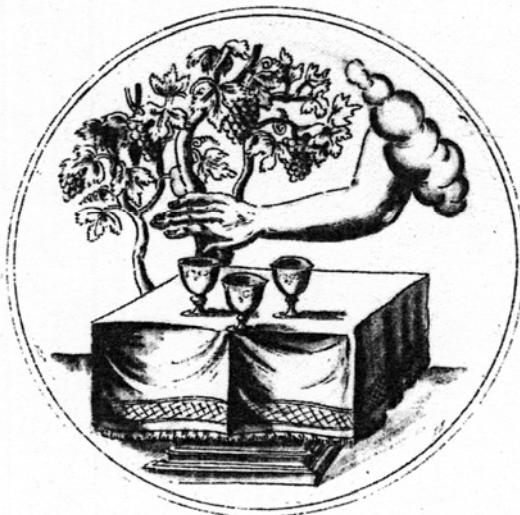
⁵⁵⁸ Axel Oxenstiernas album amicorum, lk 152–153, 158–159, 162–163. Vrd ka EAM F 114-1/7a, lk 313, kus Moskva suurvürsti apteker Henricus Hassenius on Arpenbecki albumisse kirjutanud järgmised read: *Πάντων μέτρον ἀριστον / est modus in rebus, sunt certi denique fines, / Quos ultra citraque nequit consistere rectum* [Mõõdukus on kõige parem; asjades on mõõt ja lõpuks ka kindlad piirid, mida õiglus ei suuda ei siia ega sinna poole [kindlalt] paika

Illustratsioon 19. Embleem *Serva modum* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

panna]. Nii Oxenstierna kui ka Hasseniuse kirjutatud tsitaadid on ära trükitud mitmes sententsikogumikus. Vrd ka Pseudo-Phokylides *Sententiae* 36, 69b; Seneca *Troades* 259. Lipsius tsiteerib oma „*Politica*“ kommentaarides (1.3) Plutarchost, tuues välja mõtte ñ δ' εὐλάβεια, καὶ τὸ μῆδεν ἄγαν, ἀριστον [uskumus, et mitte midagi liiast on parim] (**J. Lipsius.** *Politica*, notae in caput 1.3, lk 725).

**SIT MODVS IN RE,
BVS.**

XCIII.

Illustratsioon 20. Embleem *Sit modus in rebus* Joachim Camerarius noorema embleemi-raamatus.

Ulrichi reisialbumist võib aga leida Caspar Cruciger noorema hoopis teistsuguse sõnavalikuga manitsuse mõõdukusele: ἐγκράτεια, *modus in cibo, voluptatibus, ira, zelo: dum vitas ne nimium facias, videoas etiam ne pecces in alteram partem* [valitsemine: mõõdukus söömisel, naudingutes, vihas, kadeduses. Kui sa hoidud midagi liigelt tegemast, pane tähele, et sa ei eksiks teise äärmusse]. Mõõdukusele manitseb samas albumis ka Werner Steinhauen, kasutades selleks kreeka vanasõna Μῆδεν ἄγαν, mida on omistatud nii Chilonile kui ka Solonile.⁵⁵⁹ Horatiuse satiiri koht, millele Schaeferi pühenduse tekst toetub, on võetud ka paljudesse sententsikogumikesse, nii näiteks on Lange võtnud oma suurde *florilegium*'i märksõna *Modestia* [tagasihoidlikkus] alla ühe kirjakoha kirikuisa Hugolt, kes tsiteerib seal muuhulgas ka neid Horatiuse värsse. Kogumikus „*Loci communes*“ on see koht aga märksõna *Modus* [mõõdukus] alla paigutatud. Daniel Arnold tsiteerib neid värsse teise klassi õppematerjalina. Cicero, Demosthenese jt sententside kogumikus on see tsitaat paigutatud aga rubriiki *Prudentia* [arukus]. Octavianus Mirandula paigutab selle Horatiuse tsitaadi samuti märksõna *Modus* alla, kuid lisab sellele

⁵⁵⁹ Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 271, 288; vt ka **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 41, 80. Vrd ka **F.-C. von Stechow**. Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 181.

alapealkirja „Modus in omnibus rebus seruandus est, eo quod omne nimium sit vituperabile“ ehk kõiges tuleb järgida mõõdukust, kõik üleliigne on laiduväärne.⁵⁶⁰ Nicolaus Reusner aga tsiteerib Henricus II Claudiuse moto *Ne quid nimis* [Mitte midagi liiast] selgituses mitmeid mõõdukusele manitsevaid sententse Hesiodoselt, Theogniselt, Senecalt ja teistelt ning toob välja ka Horatiuse ja Plautuse eespool nimetatud värsid. Maximilian II deviisi *Tene mensuram et respice finem* [Pea mõõtu ja pea silmas lõppu] juures tsiteerib Reusner aga Pseudo-Phokylidese ja Plautuse eespool mainitud värsse, osutades samas ka püha Bernard’i ja Ambrosiuse sõnadele. Herakleitosele ja Demokritosele suunatud embleemi on Reusner aga pealkirjastanud *Nil nimium* [Ei midagi liiast].⁵⁶¹ Täpselt sellist tsitaati, nagu on Andreeae reisialbumisse kirjutanud Johann Christopher Schaefer, ei ole õnnestunud leida ei teistest reisialbumitest, embleemiraamatutest ega *florilegium*’idest, ent eeltoodu põhjal võib oletada, et Schaefer tsiteeris mälu järgi kas Horatiuse satiiri või Peter Lindebergi epigrammi või lähtus hoopis mõnest seni tuvastamata eeskujutekstist.

Antiikse eepiku Vergiliuse (70 eKr – 19 pKr) tsitaate on Andreeae reisialbumis samuti kolm; kõik need on pärit „Aeneisest“, kaks esimesest ning üks viiendast laulust. Lähtudes Vergiliuse tähtsusest koolide õppaprogrammis on seda võrdlemisi vähe. Kuramaalt Kandavast pärit Johann Christian Georgii kirjutas Thornis Andreeae reisialbumisse „Kuhu saatus meid juhib, sinna me järgneme“.⁵⁶² Tsitaat tõukub Georgii enda motost *Dominus providebit*, mis on pärit Esimesest Mooses raamatust, ent Nicolaus Reusneri järgi oli see ka Saksa-Rooma keisri Maximilian II *symbolum*.⁵⁶³ Georgii Vergiliuse-tsitaadile leiame taas paralleeli emblemaatilisest kirjandusest, nimelt on sama fraasi peaaegu samas sõnastuses oma embleemi *Quo fata trahunt* [Kuhu saatus viib] ladinakeelses selgituses kasutanud Gabriel Rollenhagen. Tema prantsuskeelne embleemiselgitus vastab pildilisele allegooriale isegi paremini kui ladinakeelne.⁵⁶⁴ Selle Vergiliuse-tsitaadi võib leida ka Lange mõlemast sententsikogumikust, kus see on paigutatud märksõna *Afflictio* [piin] alla; Erasmus toob selle aga ära märksõna *Aequanimitas* [kannatlikkus] all.⁵⁶⁵ Saatus kui inimese elu ja/või kogu maailma juhtiv jõud oli tsitaadikogumikes sageli

⁵⁶⁰ **J. Lange.** Florilegii magni, col. 1955; **J. Lange.** Loci communes, l. 404; **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 166; Sententiae Ciceronis, Demosthenis, lk 239; **O. Mirandula.** Illustrum poetarum flores, lk 419.

⁵⁶¹ Vt **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, lk 81–88; 233–234; **N. Reusner.** Aureola emblemata, nr 118: *Quid fles, Heraclite? quid o Democrite rides? / Nil nimium: placeat semper utrinque Modus* [Mida sa nutad, Herakleitos? Mida sa naerad, o Demokritos? Ei midagi liiast: meeldigu alati mõlemale mõõdikust].

⁵⁶² Vt l. 119p; vrd Vergilius *Aeneis* 5.709 ja Ants Orase tõlget: „Käigem, kus ii alles viib ülim võim — kas siia või sinna“ (**Vergilius.** Bucolica. *Aeneis*, lk 150).

⁵⁶³ **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, *symbolum* XLI, lk 246–254; 1Ms 22:8.

⁵⁶⁴ **G. Rollenhagen.** Selectorum emblematum Centuria secunda, embleem nr 63, prantsuskeelset embleemiselgitust vt lk C2. Vrd ka Alciato embleemi *Qua dii vocant, eundum* [Kuhu jumalad kutsuvad, sinna tuleb minna] (**A. Alciato.** Omnia Andreeae Alciati emblemata, lk 78).

⁵⁶⁵ Vt **J. Lange.** Florilegii magni, col. 118; **J. Lange.** Loci communes, l. 32; **D. Erasmus.** *Adagia*, lk 30.

käsitletud teema, kuid ka Justus Lipsius väljendab oma dialoogis „De constantia“ sarnast arvamust, samastades Jumala ja saatuse.⁵⁶⁶ Vergiliuse värsi lühendatud variant *Quo fata trahunt* oli käibel ka *symbolum*'ina, nii näiteks oli see Austria hertsogi Alberti elumoto, mille selgitusepigrammis on kasutatud sama Vergiliuse værssi.⁵⁶⁷ Reisialbumites leidis see Vergiliuse tsitaat suuremate või väiksemate muudatuste või täiendustega, sh suurtähtlühendina kasutamist juba 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul.⁵⁶⁸ Nii näiteks on Ulrichite reisialbumis mitu pühendust, kus see märksõna esile kerkib, Walther Ludwig osutab aga ühele teisele 16. sajandi reisialbumile, kus vapi kõrvale on kirjutatud Vergiliuse sõnad *Quo fata trahunt*.⁵⁶⁹ Andreea albumis oli saatuse tahtele allumine veel Thorni gümnaasiumi professori, endise Tartu triviaalkooli rektori Martin Bertleffi valitud Seneca-tsitaadi (selle kohta vaata eestpoolt) ja Wittenbergi ida keelte professori Johann Christoph Wichmannshauseni Lucanuse-tsitaadi (vt allpool) teema, esinedes siin seega rohkem kui ühel korral.

Thorni Maarja kiriku pastor Henricus Dzicowius manitseb oma Vergiliuse-tsitaadiga kannatlik olema, et seeläbi õnnelikumate aegadeni elada. Sama tsitaadi, kuid natuke lühendatud kujul, võib leida ühe hugenotist usupõgeniku sissekandest J. U. Henrici reisialbumis.⁵⁷⁰ Kannatlikkus oli varauusajal oluline mõiste, eriti koos Justus Lipsiuse uusstoitsistliku meeblekindluse (*constantia*) ideaaliga, teisalt oli *patientia* kristlikus lohutuskirjanduses, sh jutlustes tähtsal kohal. Seega võib tsitaadivalik olla seotud nii sissekandja kui ka adressaadi elukutsegaga: mõlemad olid pastorid. Kannatlikkus on jällegi teemaga, mida käsitleti sageli nii embleemiraamatutes kui ka vanasõna- ja tsitaadikogumikes, näiteks Rollenhagen oma embleemil *Gaudet patientia duris* (Kannatlikkus rõõmustab raskuste üle).⁵⁷¹ Rollenhageni embleemi pealiskirjas kasutatud Vergiliuse-tsitaat on ära trükitud näiteks

⁵⁶⁶ Vt nt märksõnu *fata* [saatus] ja *fortuna* [õnn] Lange ja Mirandula *florilegium*'ides; **J. Lipsius.** De Constantia 1.18, lk 30–32.

⁵⁶⁷ Vt **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 62: *Quo Deus et quo fata trahunt retrahuntque sequamur: / Maximus est fatis cedere nolle furor* [Kuhu Jumal ja saatus meid viivad või tagasi toovad, sinna me järgneme: suurim hullus on keelduda saatuse tahtele allumast].

⁵⁶⁸ *Quo me fata trahunt* [Kuhu saatus mind viib]; *Quo nos fata trahunt, retrahuntque benigna sequamur* [Kuhu saatus meid viib või tagasi toob, sinna järgneme meelsalt]; *Quo me fata trahunt retrahuntque sequor* [Kuhu saatus mind viib või tagasi toob, sinna ma järgnen]; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 162, 422, 433; **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 196.

⁵⁶⁹ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 157: *Quod pia fata volunt* [mida vaga saatus soovib/toob]; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 172: *Quod pia fata volunt hominum non invida tollunt / Vota: sit in votis, Quod pia fata volunt* [Mida vaga saatus soovib, seda ärgu inimeste kadedus ära võtku. Olgu [meie] soovides see, mida vaga saatus soovib]. Vrd ka **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 48.

⁵⁷⁰ Vt l. 94; vrd Vergilius *Aeneis* 1.207 ja Ants Orase tõlget: „Kannatust — säiligu jõud, siis silm näeb õnnekaid aegu“ (**Vergilius.** Bucolica. *Aeneis*, lk 67). Vrd ka riialase Heinrich Meieri tsitaati l. 156 ja **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 217. Paul Heßi reisialbumi sissekannete juures interpreteerib Ludwig kannatikkuse võitu kui osutust protestantlikule usutunistusele, vt samas, lk 50.

⁵⁷¹ Vt **G. Rollenhagen.** Selectorum emblematum Centuria secunda, embleem nr 74, prantsuskeelset embleemiselgitust vt lk C3.

Illustratsioon 21. Embleem *Quo fata trahunt* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

„Florilegium ethicum’is“ ja Lange mõlemas sententsikogumikus, aga ka Mirandula *florilegium’is*.⁵⁷² Oma sissekande allkirjas osutab Dzicowius Vergiliusele, kasutades tema kohta juba keskajast tuntud nimetust *poeta gentilis*. Sissekandja näib sellega rõhutavat, et kuigi tsitaat päri ne paganlikult autorilt, esindab see kristlikku maailmakäsitlust. Seetõttu võib Dzicowiuse sissekande puhul näha paralleeli ka Joachim Camerarius nooremaga, kelle esimeses embleemikogumikus on embleem *Fide et patientia* [Usu ja kannatikkusega].⁵⁷³ Kannatikkus oli ka reisialbumites ülisageli käsitletud teema. Andreeae enda albumist võib selle leida Thorni poola koguduse pastori Martin Oloffii ja Bauska linnakooli rektori Johann Schumannni sissekandest ning Liivimaalt pärit pastorikandidaadi Gottfried Ruhendorffi allkirjast. Sajandi võrra varasemas, Ulrichite reisialbumis on aga öeldud, et parim ravim inimlike hädade puhul on kannatikkus. Ka Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumist võib leida mitmeid sarnase sisuga pühendusi, nt Georg Ambrosteri kirjutatud *Geduld ist Anfang Glucks* [Kannatikkus on õnne algus] ja Braunschweig-Lüneburgi hertsogi Otto valitud kaksikvärss

*Nobile vincendi genus est patientia vincit
Qui patitur, si vis vincere, disce pati.*⁵⁷⁴

Österbotteni rügemendi pastor Jacob Garwolius kirjutas Sangastes Andreeae reisialbumisse triviaalse pühendusfraasi *Et haec meminisse juvabit*, mis on Vergiliuse värsi *forsan et haec olim meminisse iuvabit* laialtlevinud mugandus ja mida tsiteeriti juba keskajast peale väga sageli.⁵⁷⁵ Nende sõnadega pöördus Aeneas oma kaaslaste poole, trööstides neid ning osutades üleelatud ohtudele ja raskustele.

⁵⁷² Florilegium ethicum, lk 108; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 2216; **J. Lange.** Loci communes, l. 456p; **O. Mirandula.** Illustrum poetarum flores, lk 527. Vt ka **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 6812b. Vrd ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 34: *Spes mea Christus erit: Durum patientia vincet* [Minu lootus on Kristus: kannatikkus võitku raskused].

⁵⁷³ Vt **J. Camerarius d. J.** Symbola et emblemata, lk 76–77.

⁵⁷⁴ Vt l. 95p, 147, 117p; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 62, 113; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 170; 101–102; vt ka **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 50, 56. Hertsog Otto tsitaadi tõlge: Kannatikkus on suursugune viis võita. Võidab see, kes on kannatlik. Kui tahad võita, õpi olema kannatlik. Vrd ka Baieri hertsogi Wilhelm III elumotot *Dulce amarum patientia* [Mõru magusaks kannatikkus] ja selle selgitusepiagrammi: *Dulce facit tandem patientia, quidquid amarum est: / Sis patientis, dulcis sic tibi vita manet* [Viimaks muudab kannatikkus magusaks kõik selle, mis on mõru: ole kannatlik, siis muutub ka elu sinu jaoks magusaks] (**N. Reusner.** Symbola heroica, lk 65).

⁵⁷⁵ Vt l. 56; Vergilius *Aeneis* 1.203; vrd ka A. Orase tõlget: „kord võib tulla veel aeg, mil meelsalt see meenub“ (**Vergilius.** Bucolica. *Aeneis*, lk 67). Vergiliuse värsi eeskujeks on Homerose *Odüsselia* 12.212, kus Odysseus trööstib oma kaaslasi järgmiste sõnadega: „Nii hädast sellestki pääsu te ükskord meeles veel peate“ (**Homeros.** *Odüsselia*, lk 165). **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 393; **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 8100. Joseph Lange on sarnaselt Vergiliuse saatuse-tsitaadiga paigutanud selle märksõna *Afflictio* [piin] alla, Octavianus Mirandula aga nii *Afflictio* kui ka *Passio* [kannatus] alla, vt **J. Lange.** Florilegii magni, col. 118; **J. Lange.** Loci communes, l. 32; **O. Mirandula.** Illustrum poetarum flores, lk 32, 526. *Locus communis*’te järgi organiseeritud Vergiliuse teoste väljaandes on see värss paigutatud märksõna *Memoria* [mälestus] alla, vt P. Virgilii Maronis Opera, lk 614.

*Sorte sub adversâ gaudet Patientia duris,
Et capit ex ipsis, solatia commoda, damnis.*

Illustrasjoon 22. Embleem *Gaudet patientia duris* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

Arvestades sissekandmise aegset ajaloolist situatsiooni — Põhjasõda ning Rootsit vägede laager kaugel eemal raamatutest ja vaimuelu keskustest — ja tsitaadi mugandatud kuju ilma sõnata *olim*, on ilmne, et Garwolius tsiteeris Vergiliust peast, kasutamata mõnd Vergiliuse väljaannet ega ühtegi vahendavat allikat. Tänu oma lühidusele oli tegemist ühe universaalsema ja traditsionilisema reisialbumisissekandega vähemalt 16.–17. sajandi vahetusest alates.⁵⁷⁶ Kaasaegse ajaloolise situatsiooni otsese mõju kasuks kõnelevad ka märksõnad, mille alla see mõttetera on Lange ja Mirandula kogumikes paigutatud. Pastor Garwoliuse pühenduse sisu tugevdab ka tema allkirja tekst, nimelt kirjutas ta Andreeae albumisse, et jäädvustada endast igavest mälestust. Garwoliuse lühike pühendus näib kinnitavat oletust, et kriitilistes oludes, nagu sõda, tavatseti reisialbumitesse lühidalt kirjutada, kuna ei olnud aega kaua kaaluda, mida ja kuidas kirjutada, ka puudusid sellises situatsioonis abimaterjalid, kust sobivat sissekandeteksti leida.⁵⁷⁷ Sama võib öelda ka von Schlippenbachi pühenduse kohta, kui oletada, et tegemist on Rootsit sõjavälasega.

Kopenhaageni Peetri kiriku saksa koguduse pastor Christian Brämer, keda Andreeae külastas oma esimesel lühivisiidil Taani pealinna, kirjutas reisialbumisse pühenduseks fraasi *Non est mortale quod opto* ja selle alla viite Pauluse esimesele kirjale korintlastele (1Kr 9:26), kuid Uues Testamendis on kirjas sootuks midagi muud. Seega on siin tegemist valeviitega, mis ei kajastu piiblitsitaatide statistikas. Taanlase toodud tsitaat on kergelt muudetud kujul pärit hoopis Ovidiuse (43 eKr – 17 pKr) „Metamorfoosidest“⁵⁷⁸. Kui Ovidiusel on need päikesejumala poolt Phaethonile öeldud sõnad negatiivses tähinduses, siis kristlikku konteksti ümberpanduna omandasid need vastupidise, positiivse tähinduse.⁵⁷⁹ Ovidiuse „Metamorfooside“ asemel võis Brämer olla lähtunud ka sama pealiskirjaga embleemist Gabriel Rollenhageni teises embleemiraamatus. See fraas — *Non est mortale quod opto* — on seal ära toodud ka ladinateelises selgitusepiogrammis. Sama pealiskirjaga embleem on ka Jacob von Brucki esimeses embleemikogumikus.⁵⁸⁰ Ovidiuse

⁵⁷⁶ Vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 140, 198; EAA 3287-1-90, lk 236; EAA 3287-1-92, l. 56.

⁵⁷⁷ **C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 73. Christiane Schwarzi hinnangul viis kriisi-situatsioon eelkõige lühikeste saksakeelsete sissekannete kirjutamiseni — Andreeae albumis näib seda tendentsi peegeldavat vaid Schlippenbachi pühendus.

⁵⁷⁸ Vt l. 60; vrd 1Kr 9:26: *ego igitur sic curro non quasi in incertum sic pugno non quasi aerem verberans* [Sellepäras tundma jooksen, aga mitte nagu pimesi; ma võitlen, aga mitte nagu tuult pekstes]; Ovidius *Metamorphoses* 2.56: *sors tua mortalis, non est mortale, quod optas* [sinu saatus on surelik, ei surelik ole see, mida soovid].

⁵⁷⁹ **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 126.

⁵⁸⁰ **G. Rollenhagen**. Selectorum emblematum Centuria secunda, embleem nr 22, selgitusepiogramm lk B2: *Munde immunde vale! Non est mortale quod opto / Sidera sublimi vertice summa petam* [Hüvasti räpane maailm! Ei ole surelik see, mida soovin. Pea püsti püüdlen kõige kõrgemate tähtede poole]; Emblemata: Handbuch, col. 1277–1278. Helmstedti meditsiini- ning ajalooprofessor Heinrich Meibom noorem kirjutas selle sama Ovidiuse sententsi manitusena: *Non sit mortale, quod optes!* [Ärge olgu surelik see, mida sa soovid!] (**W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 129). Selle manitusse sisu on sarnaselt Brämeri kirjutatuga kristliku alltekstiga.

Illustratsioon 23. Embleem *Non est mortale quod opto* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

tsitaati kasutati varauusajal aga sageli elumotona, ent ka reisialbumisissekandena oli see juba 16. sajandist peale käibel, tihti lühendatud kujul.⁵⁸¹ Valeviitena käsitlemise kõrval võib Brämeri sissekannet vaadelda mitmeosalisena ning mõista Ovidiuse-tsitaati ja viidatud piiblikohta üksteisega seoses, nõnda et üks täiendab teist: kuna minu soovid on maistest kõrgemad, tahan nende täitumise nimel arukalt vaeva näha. Sel juhul kajastab see Brämeri enda veendumust, kuid see võib olla ka moraliseeriv manitsus Andreae kui noorema kolleegi jaoks. Vähem töenäoline näib, et viide Pauluse kirjale osutaks hoopis Brämeri elumotole. Andreae reisialbumis teisi ilma tekstita *symbolum*'e ei ole, ka ei ole teistes läbivaadatud reisialbumites sellise ülesehitusega sissekanded tavalised. *Symbolum*'ina tõlgendamise kasuks kõneleb siiski asjaolu, et viide teksti päritolule kirjutati enamasti pühenduse kohale, mitte alla. Kolmandaks toovad Richard ja Robert Keil oma reisialbumite käsitluses välja, et mõnikord võidi kas addressaadi või eelnevalt kirjutanute üle ironiseerimiseks tsitaadi asemel kirjutada vaid viide sellele.⁵⁸² Kui Andreae töepooltest käis 1696. aastal korra Kopenhaagenis, olid Jena üliõpilaste ning sealsete professorite kõrval tema albumisse kirjutanud vaid mõned Leipzig ja Wittenbergi tudengid, kelle sissekanded võisid vanale pastorile irooniaks põhjust anda. Kuna Brämeri tutvus Andreaega oli väga põgus, ei ole kuigivõrd põhjust tema sissekandest addressaadi pihta suunatud irooniat otsida. Ka enne Brämerit albumisse kirjutanute sissekannete puhul ei näi Keilide pakutud interpretatsioonivõimalus kuigi hästi sobivat. Nii Pauluse kirjakoht kui ka Ovidiuse værss olid võetud varauusaegsetesse *florilegium*'idesse, ent esimese puhul on sissekandja professioonist lähtudes suure töenäosusega kasutatud hoopis Piiblit. Joseph Lange on Brämeri viidatud Pauluse kirjakoha natuke pikemal kujul oma sententsikogumikus paigutanud märksõna *Abstinencia* [kasinus] alla, ent Ovidiuse værssi tema *florilegium*'is ei ole, ei märksõna *Abstinencia* ega *Mors* [surm] all. Ka Octavianus Mirandula *florilegium*'is ei leidu seda Ovidiuse tsitaati.⁵⁸³

Teine Ovidiuse-tsitaat Andreae albumis on pärit „*Ibisest*“ ja moodustab Transilvaaniast pärit Martin Leonhardi sissekande teise poole, kuid samas on need järgneva allkirjaga süntaktiliselt seotud.

*Tunc fiet, quando brumae miscebitur aestas
Atque eadem regio Vesper et Ortus erit.*⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 40, 126. Elumotona kasutati seda veel 18. sajandi lõpul, vt Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger, lk 249, vt ka **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 73, 82, 90, 184. Pühendusena on see kirjutatud nt Ulrichite reisialbumisse (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 167), kuid ka 16.–17. sajandi Põhja-Saksamaa aadlike reisialbumites oli see værssi väga armastatud, vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 23, 48, 119, 333; **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 165.

⁵⁸² Vt **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 40, kuid Keilide toodud näited käivad viimasele lehele või sisekaanele kirjutamise kohta.

⁵⁸³ **J. Lange.** Loci communes, l. 1p.

⁵⁸⁴ Vt l. 160; vrd Ovidius *Ibis* 37–38: *Et ver autumno, brumae miscebitur aestas, / Atque eadem regio vesper et ortus erit* [kevad seguneb sügisega ja talvega suvi ja samas [taeva]piirkonnas on [koos] õhtu ja hommik].

Nende värsseitega tahtis Leonhard rõhutada oma sõpruse sügavust ja püsivust ning sellele osutab ka tema pühenduse allkiri. *Florilegium*'itest ja poeetikakäsiraamatutest on need „Ibise“ värsid ära trükitud teadaolevalt kahes: Melchior Weinreich tsiteeris neid peatükis „De tempore“ [Ajast] märksõna *Nunquam, nimmermehr* [mitte iialgi] all, Octavianus Mirandulal on need aga paigutatud märksõna *Impoßibilitatis exprefßiones* [võimatuse väljendused] alla.⁵⁸⁵ Kuigi Ovidiuse luule oli üldjuhul armastatud tsitaadiallikas, ei kuulunud „Ibis“ eelistatud tekstide, nagu nt „Metamorfoosid“, „Tristia“, „Amores“ või „Fasti“, hulka. Sõpruse teema, millega need Ovidiuse värsid on seotud, oli juba kõige varasematest reisialbumitest peale selles žanris üks olulismaid ning kerkib esile ka mitmes Andreeae reisialbumi sissekandes, kuid näiteks Joachim Ludwig Strasburgki sissekande kõrval on Martin Leonhardi oma üks tugevamaid sõprusavaldisi.

Ülejää nud Rooma autoreid on Andreeae reisialbumis tsiteeritud vaid korra. Riia gümnaasiumi professori David Caspari sissekande aluseks on fragment Gnaeus Naeviuse (umbes 265–201 eKr) teosest „Andromache sive Hector proficiscens“ (Andromache ehk teeleminev Hektor) — arutu on rõõmustada nende inimeste kii-tuse üle, keda sa ise kiita ei saa —, mis on meieni säilinud Cicero „Tusculumi arut-luste“ vahendusel.⁵⁸⁶ Caspari identifitseerib oma tsitaadi järgmiselt: *Ex Hectoris apud Naevium Sententia*. Millisest väljaandest või kogumikust ta selle fraasi kirju-tas, ei ole teada — ühestki läbivaadatud sententsi- ja tsitaadikogumikust ei õnnes-tunud leida ei Caspari kirjutatud versiooni ega Andromache-fragmenti, ka mitte Cicerole ega Senecale omistatuna. Sarnaselt paljude teiste sissekannetega on Caspari oma moraliseeriv-manitsev. Tema kirjutatud mõtteavaldusele võib selge paralleeli leida Andreeae ülikooliaegse õpetaja ning Caspari sõbra Valentin Veltheimi järelsõnast Andreeae dissertatsioonile: „töeline kiitus ja heakskiit on töe-poolest see, mis saab osaks neilt, kes ise kiiduväärselt elavad; palju suurem on see aga siis, kui keegi hoopis oma voorustega on võitnud teiste soosingu ja armastuse. Ma ei arvanud, et sulle oleks võinud osaks saada suuremat kiitust kui see kiri, mille mulle kirjutas kõige auväärsem mees, üldise heaolu jaoks kõige teenekam isand Caspari, minu kaugelt kõige austusväärsem soosija ning erakordsest hinnatud sõber.“⁵⁸⁷ Kindlasti ei olnud Caspari tsitaadivalik juhuslik; kas ta osutas Naeviuse tekstikatket valides neile Veltheimi sõnadele, on raske kindlalt öelda, ent võimatu see ei ole. Igatahes peegeldavad need tema väga head filoloogilist haridust ja eru-deeritust. Kiituse, sh alusetu kiituse teema kerkib esile nii *florilegium*'ites kui ka embleemiraamatutes. Nii toob Lange välja ühe kirikuisa tsitaadi, mille järgi tuleks

⁵⁸⁵ Vt **M. Weinreich.** Aerarium poeticum, lk 310; **O. Mirandula.** Illustrium poetarum flores, lk 317.

⁵⁸⁶ Vt l. 55; vrd Gnaeus Naevius *Andromache* fr 2: *Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro* [Mul on hea meel, et sa mind kiidad, oo isa, kiidetud mees]; Cicero *Tusculaneae disputationes* 4.31.67: *Aliter enim Naevianus ille gaudet Hector:* „*Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro*“. Sama Naeviuse-fragmenti tsiteerib Cicero ka oma kirjades (*Epistulae ad familiares* 5.12.7; 15.6.1), kuid ka Seneca moraalikirjadeest võib sellele viite leida (*Epistulae morales* 102.16), vt **A. Otto.** Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten, lk 188.

⁵⁸⁷ **A. Andreea.** Indifferentismus religionum profligatus, lk 30.

vastu võtta vaid selline kiitus, mis tuleb kiiduväärselt mehelt.⁵⁸⁸ Alciatol on embleem *In illaudata laudentes* [Laiduväärsel kütjate vastu] ja Nicolaus Reusner toob keiser Friedrich I Barbarossa *symbolum*'i *Qui nescit dissimulare, nescit imitare* [Kes ei oska varjata, ei oska jälgendada] selgitavas osas välja Lactantiuse ja Seneca tsitaadi halbade inimeste kütuse kohta.⁵⁸⁹ Reisialbumites ei tundu alusetu kütmine või takkakiitmine kuigi levinud teema olevat; üksikjuhtudel, näiteks Abraham ja David Ulrichi albumis, võib see olla seotud sõpruse teemaga.⁵⁹⁰

Esimene, ladina keelne osa Roots *femina docta* Sophia Elisabet Brenneri sissekandest on pärit Rooma mimi Publilius Syruse (*floruit* 1. saj eKr) „Sententsidest“. See oli moraliseerivate, jambilistes või trohheilistes værssides loodud ja alfabeetiliselt järjestatud kõnekäändude kogumik, mis oli populaarne juba antiikajal. Keskajal täiendati seda veel paljude teiste sententsidega: tema kogumik ühendati millalgi proosasententside kogumikuga ning hakkas kandma pealkirja „Senecae sententiae“ või „Senecae proverbiae“. Juba antiikajal kasutati Publilius Syruse sententsikogumikku õppematerjalina ning varauusajal olid Publilius Syruse „Sententsid“ väga tuntud ja kuulusid sarnaselt kuldse ajastu suurte poeetide teostega koolilektüüri hulka.⁵⁹¹ Proua Brenner valis oma sissekande alustuseks mõtte, et hea kuulsus on teine kaasvara; seda sententsi kasutati reisialbumisissekannetes juba 17. sajandi algul, enamasti küll ladina keeles, sh suurtähtlühendina, kuid 17. sajandi keskelt on teada vähemalt üks prantsuskeelne versioon.⁵⁹² Publilius Syruse maksimimid olid väga armastatud ka erinevates varauusaegsetes sententsikogumikes, nii näiteks „Florilegium ethicum‘is“ ja Daniel Arnoldi kogumikus, kus see on paigutatud kuuenda ehk kõige alama klassi lektüüri hulka.⁵⁹³ Suure populaarsuse

⁵⁸⁸ **J. Lange.** *Florilegii magni, col. 1632: Laus vero illa haberi, debet, quae a laudato viro proficiscitur* (Fr. Patr. de regn. l. 4 c. 19). Vrd ka Seneca *Epistulae morales* 41.7–8, kus osutatakse sellele, mida tuleks kiita.

⁵⁸⁹ **A. Alciato.** *Omnia Andreae Alciati emblemata*, lk 420; **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 141: *ut Lactantius scribit: nam ab improbis laudari vituperari est. Hisce Seneca: Male opinentur de te homines, sed mali: Malis enim displicere, est laudari. Et alibi: Argumentum recti est, malis displicere* [Nagu kirjutab Lactantius: alatult inimeselt saadud kiitus on ju laitus. Ja nii on öelnud Seneca: Inimesed arvaku sinust halvasti, ent ainult halvad [inimesed], sest halbadele mitte meeldida tähendab kiitust. Ja teisal [on ta öelnud]: halbadele mittemeeldimine on õige asja töestus]. Vrd Seneca *Proverbia* 40.

⁵⁹⁰ Wilhelm Romanus kirjutas Ulrichite albumisse muu hulgas Plutarchosele omistatud tsitaadi *Qui amicj vicia seuere reprehendit verus est amicus, non is qui ad quaevis dicta et facta applaudit* [See, kes sõbra raskeid pahesid karmilt noomib, on töeline sõber, aga mitte see, kes mis tahes sõnadele ja tegudele takka kiidab] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 123).

⁵⁹¹ Vt **M. Schanz, C. Hosius.** *Geschichte der römischen Literatur* 1, lk 260–261. Nt Jan Gruter andis Seneca ja Publilius Syruse sententsid välja kahel korral, esmalt 1604. aastal koos Seneca tragöödiatega, seejärel 1610. aastal oma „Florilegium ethico-politicum‘i“ esimese köite lõpus, pealkirjastades need „P. Syri ac L. Senecae sententiae aurea“. Walther Ludwig leibab, et sõna *aurea* osutab siin sellele, kui väga Gruter neid hindas (**W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 56–57).

⁵⁹² Vt l. 88; vrd Publilius Syrus *Sententiae*; vt ka **R. Keil, R. Keil.** *Die deutschen Stammbücher*, lk 82; **F.-C. von Stechow.** *Lexikon der Stammbuchsprüche*, lk 116. **A. M. Hildebrandt.** *Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels*, lk 141: *l'honneste reputation est un patrimonie assuré*.

⁵⁹³ Vt **H. Walther.** *Proverbia sententiaeque*, nr 11122; **H. Walther, P. G. Schmidt.** *Proverbia sententiaeque*, nr 37273a1; *Florilegium ethicum*, lk 39; **D. Arnold.** *Sententiae proverbiales*, lk

tõttu ei ole võimalik öelda, kas Sophia Elisabet Brenner leidis selle lause mõnest sententsikogumikust või kuulus see juba õpingute ajast tema teadmiste hulka. Igatahes on teada, et ta kirjutas sama sentensi nii eelnevalt kui ka hiljem veel vähemalt kolme, Georg Christian Kahrstädti, Eric Benzelius noorema ning Carl Gustav Heraeuse reisialbumisse.⁵⁹⁴

Publius Syruse kõnekäänuga haakub Breslaust pärit teoloogiatudengi Johannes Liebigi tsiteeritud lõik Sallustiuse (86–34 eKr) „*Catilina vandenõust*“,⁵⁹⁵ mille järgi vaimse tegevusega kaasnev kuulsus on märksa püsivam kui keha jõul saavutatav. Ka see oli emblemaatilises kirjanduses käsitletud teema — näiteks Alciatol on embleem *Ex literarum studiis immortalitatem acquiri* [Vaimutööga surematust otsima], Otto van Veenil aga *A Musis aeternitas* [Muusadelt igavik].⁵⁹⁶ Au ja kuulsus oli kogu humanistlikus kirjanduses üks keskseid teemasid, seetõttu on ka märksõna *gloria* [kuulsus] *florilegium*'ides tavaliselt üsna mahukas. Kuulsuse tähtsus-tamist humanistide poolt iseloomustab kõige ilmekamalt Rotterdami Erasmuse tsitaat *Gloria vitae anteponenda* ehk kuulsust tuleb eelistada elule.⁵⁹⁷ Reisialbumites oli kuulsus algusest peale oluline teema (vt eestpoolt Lucas Rothi sissekande juurest ja ka illustratsiooni 37). Kuulsuse ja vaimuannete teema kajastub ka Liebigi allkirjas sõnade *ingenium* [vaimuanded] ja *gloria* [kuulsus] vahendusel. Hoolimata teema kesksusest ei olnud valitud tsitaat tavapäärane: seda ei ole õnnestunud leida ühestki seni läbivaadatud *florilegium*'ist ega reisialbumist. See lubab oletada, et tegemist ei olnud etableerunud reisialbumitsitaadiga ja et Liebigi tsiteeris Sallustiust originaalist.

Marienburgi pastor Christian Römer, kelle sissekanne Andreae reisialbumis hõlmab erandlikult kaks kõrvutiasuvat lehekülge, tsiteerib esmalt kergelt muudetud kujul fraasi Titus Liviuse (59 eKr – 17 pKr) ajalooteosest „*Ab urbe condita*“: *Et agere, et pati fortiter, Romanum est.* Römer lisas sellele oma arvamuse: *Addo: et Christianum est.*⁵⁹⁸ Liviuse tsitaat on pärit peatükist, kus Mucius Cordus,

11. Vrd siia juurde ka **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 11113: *Honesta fama melior pecunia est* [Hea kuulsus on parem kui raha].

⁵⁹⁴ Nimetatud albumid asuvad vastavalt Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus (NKS 411 8°, l. 128), Linköpingi kirikukihelkonna ja maakonnaraamatukogus ning Göttweigi benediktiinide kloostri raamatukogus (G 1043, lk 66). Koopiate eest tänan südamest Valborg Lindgärdet Rootsisi.

⁵⁹⁵ Vt l. 158; vrd Sallustius *De coniuratione Catilinae* 1; R. Kleisi tõlg „Roma kirjanduse antoloogias“ (2009), lk 193: „Seda õigem näib mulle elevat rajada kuulsus vaimu tugevusele, mitte aga kehajõu võimetele, ja kuna elu enda nautimine on meil lühiajaline, jäta endast võimalikult kestvam mälestus. Sest see kuulsus, mida saavutatakse rikkuse ja välise ilu varal, on mööduv ja habras, kuna kõlbeline ülevus jääb särama igavesti.“

⁵⁹⁶ **A. Alciato.** Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 449; **O. van Veen.** Quinti Horatii Flacci Emblemata, lk 158–159.

⁵⁹⁷ Vt Sententiae Ciceronis, Demosthenis, lk 294. Joseph Lange toob oma suures *florilegium*'is märksõna *ars* [kunst] all ära Justus Lipsiuse tsitaadi *Literis et doctrinae laus et fama est, praemia rara* [teadmistele ja õpetatusele saab osaks kiitus ja kuulsus, haruldane tasu] (Florilegii magni, col. 265).

⁵⁹⁸ Vt l. 114p; Livius *Ab urbe condita* 2.12.9: *Hostis hostem occidere uolui, nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad caedem; et facere et pati fortia Romanum est* [Vaenlasena tahtsin vaenlast tappa ning suremiseks ei ole mul vähem julgust kui tapmiseks: vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik].

lisanimega Scaevola, pani oma parema käe tulle, töestamaks roomlaste mehisust. See Liviuise-tsitaat oli juba keskajal levinud, varauusajal aga väga tuntud ning laialt kasutusel tunnuslausena. Selle võib leida ka vähemalt ühest 16. sajandi lõpu ning ühest 17. sajandi alguse reisialbumist.⁵⁹⁹ Römeri lisandus võib osutada korraga mitmele aspektile: Kristuse kannatustele ristil (üks levinumaid *agere et pati* [tegutseda ja kannatada]⁶⁰⁰ tõlgendusi keskajal), kristlaste tagakiusamisele Rooma riigis, aga ka hilisematele usutülidele ja kannatustele, mida oma usutunnistusele kindlaksjäämine kaasa tuua võis. Samas võib siin taga näha ka viidet uusstoitsistliku meeletekindluse (*constantia*) kontseptsioonile ning *miles Stoicus*'e ehk stoa jüngri ja *miles Christianus*'e ehk jumalasulase sarnasusele.⁶⁰¹ Lisaks kõneleb siin kaasa uskumus, et kõik maised kannatused saavad taivas tasutud. Teiseks tsitaadivaliku põhjuseks võib olla varauusajal armastatud nimemäng: Römer on saksa vaste ladina sõnale *Romanus*, *Christianus* on aga latiniseeritud vorm nimest Christian. Seega on siin kasutatud sarnast võtet nagu varem oli Matteuse evangeeliumi kirjakoha tsiteerides kasutanud Johannes Jacob Klug.⁶⁰² Sõnamänguline element hääkub aga Römeri teises sissekandes toodud anagrammluuletuse ja sealse *figura etymologica*'ga. Et ta kirjutas Andreae albumisse juba Põhjasõja ajal, võib oletada, et isikliku edevuse kõrval on silmas peetud ka esimest, teoloogilist aspekti ning siin osutatakse sõjale ja sellega kaasnevatele kannatustele ja manitsetakse neid vapralt taluma. Sententsikogumikest märksõnade *Actio* [tegutsemine], *Passio* [kannatus] ja *Patientia* [kannatlikkus] alt seda Titus Liviuise fraasi leida ei õnnestunud. Reisialbumitesse võis see jõuda kolme kanalit pidi. Esiteks vapikirjade vahendusel. Teiseks embleemiraamatute vahendusel: sarnase pealiskirjaga embleemi *Agere et pati fortia* [Teha ja kannatada suuri asju] võib leida Joachim Camerarius nooremalt, kes oma embleemiselgituses räägib lühidalt ka Mucius Scaevola loo, nimetades seda suurimaks näiteks meeletekindlusest; ka Claudius Paradinusel on sama pealiskirjaga embleem.⁶⁰³ Römeri ligipääs Camerariuse käskirjalisele embleemiraamatule on aga kaheldav, kuigi mitte võimatu. Kolmandaks ja kõige tõenäolisemaks vahellikaks võivad olla varauusaegsed apophthegmata-kogumikud, sellele osutab eelkõige Scaevola nime esiletoomine allkirjas. Ühena vähestest seob Römer oma sissekande järgneva allkirjaga, identifitseerides nii kaudselt ka oma sissekande lähetekoha: *Hoc Scaevolae elogium* [See Scaevola ütlus]. Ilmselt oli Scaevola lugu nii ajaloo- kui ka retoorikatundide raames käsitletud teema ja Liviuusele kui selle vahendajale ei olnud enam vajalik osutada. Römeri lisandusele *Addo* võib aga leida paralleeli näiteks Justus Lipsiuse „*Politica*“ eessõnast „*De consilio et forma nostri operis*“ [Meie teose eesmärgist ja ülesehitusest], kus seda on kasutatud samal moel.⁶⁰⁴ Võimalik, et siin peitub ka tema eeskujу; reisialbumites aga ei näi taoline

⁵⁹⁹ Vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 6 (lühendirida A.E.P.F. ehk *Agere et pati fortia*); **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 258.

⁶⁰⁰ Vt selle kohta nt Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 1, col. 260–161; Bd. 5, col. 241–246.

⁶⁰¹ Vt **W. Barner.** Barockrhetorik, lk 110.

⁶⁰² Vt l. 77.

⁶⁰³ Vt **J. Camerarius d. J.** Symbola et emblemata, nr 83, lk 166–167: *Magnum sane constantiae exemplar*; Emblemata: Handbuch, col. 445–446.

⁶⁰⁴ Vt **J. Lipsius.** Politica, praefatio, lk 230: *Quod ipsum etsi inter veteres suavissimus scriptorum Xenophon fecit: tamen parum profecto, si verum amas, distincte et plene. et addo,*

praktika kuigivõrd levinud olevat — läbivaadatud albumitest teist sellist lisandust leida ei ole õnnestunud.

Riiast pärit Caspar von Platern parafraseeris oma sissekandes üht Rooma poedi Propertiuse (umbes 50 eKr – 15 pKr) värssi, öeldes, et piisab, kui tahta suuri asju/eesmärke.⁶⁰⁵ Sama tsitaadi koos selle kreekakeelse vastega Ἀρκεῖ ἐν μεγάλοις καὶ τὰ θέλημα μονον̄ oli 17. sajandi algul Axel Oxenstierna reisi-albumisse kirjutanud Erfurdi ülikooli professor Anton Mocker ning juba 1579. aastal kirjutati see Baselis ühte albumisse; Elias Brenner aga joonistas Johannes Fernaeuse reisialbumisse embleemi pealkirjaga *Voluisse sat est* [Tahtest piisab].⁶⁰⁶ Sellest võib järeldada, et tegemist oli varauusajal täldtuntud ja reisi-albumites laialt kasutatud mõtteteraga. Sama kinnitavad ka sententsi- ja deviisi-kogumikud: nii näiteks on see Daniel Arnoldil viienda klassi lektüüri hulgas ning Nicolaus Reusner tsiteerib seda Claudius Constantinus noorema moto *Difficilia, quae pulcra* [Ilusad asjad on rasked] selgituses. Ka Joseph Lange on selle Propertiuse-tsitaadi oma kogumikku võtnud.⁶⁰⁷ Andreeae albumis haakuvad selle Propertiuse-tsitaadiga Ria raehärra Georg S. Oettingeni Vergiliuse-tsitaat ning tulevase Liivimaa õuekohtu assessori David Bewerti sisekanne: esimese sõnul püüdlevad surelikest parimad kõige kõrgemate eesmärkide poole, teise sõnul on suurim see, kes põlgab suuri asju (Oettingeni sisekande kohta vt eestpoolt, Bewerti oma kohta tagantpoolt pt 3.5.7).

Thorni raehärra Wenceslaus Durosae tsiteeris üht värssi Juvenalise (umbes 60–140) kaheksandast satiirist, kus on öeldud, et suurim kuritegu on eelistada elu vooruslikkusele.⁶⁰⁸ Durosae Juvenalise-tsitaati tuleks siin töenäoliselt mõista kui kristlikku konteksti asetatud manitsust, kus elu all on ilmselt mõeldud ilmalikku elu. Paganlike tekstile asetamine kristlikku konteksti oli, nagu ka varem öeldud, varauusaegses kirjanduses tervikuna väga tavalline. See Juvenalise-värss leidub mitmes tekstivalimikus. Nii näiteks on Octavianus Mirandula oma *florilegium*'is paigutatud selle märksõnas *Testis* [tunnistaja] selgitava alapealkirja *Testis veridicus esse debet, et ad hoc exhortatio digna* (Tunnistaja peab könelema tött ja väärikas õhutus selleks) alla, kuid ka Lange mõlemas antoloogias on see värss pikema lõigu raames ära toodud.⁶⁰⁹ Kas Durosae lähtus Mirandula või Lange antoloogiast, ei ole võimalik öelda. Reisi-albumites aga ei näi see Juvenalise värss kuigi populaarne olevat — seni läbivaadatutest ei esinenud seda üheski.

quod in priscis aut barbaris illis ritibus, haud usquequaque convenienter ad hoc aevum [Olgugi et Xenophon, vanade autorite seast kõige meeldivam, oli seda teinud, siiski — kui sa tunnistad tött — vähese eduga, ebaselgelt ja ebataielikult. Ma lisan, et nende vanade ja barbaarse kommete osas ei sobi see tildse selle ajaga]; vt ka lk 234.

⁶⁰⁵ Vt l. 114, vrd Propertius *Elegiae* 2.10.6: *In magnis et voluisse sat est*. Vt ka A. Raidi tölget Rooma kirjanduse antoloogias (1971), lk 363: „est et ka tahtest küll tähtsates asjades on.“

⁶⁰⁶ Axel Oxenstiernas Album amicorum, lk 108–109; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 75; Fernaeuse reisialbum asub Uppsala ülikooli raamatukogus (Ms Y 50, l. 89p). Vt ka **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 153.

⁶⁰⁷ **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 40; **N. Reusner.** Symbola imperatoriorum Classis secunda, lk 11; **J. Lange.** Loci communes, l. 614.

⁶⁰⁸ Vt l. 58p; vrd Juvenalis *Saturae* 8.83.

⁶⁰⁹ Vt **O. Mirandula.** Illustrum poetarum flores, lk 636; **J. Lange.** Loci communes, l. 577–577p; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 2922.

Wittenbergi ida keelte professor Johann Christoph Wichmannshausen tsiteeris mõningate väljajätetega ühte värsi Marcus Annaeus Lucanuse (39–65) „Pharsalia“ teisest raamatust — kuhu saatus sind viib, sinna voorus järgneb. Sama värsi kirutas Wichmannshausen mõni aasta hiljem, 1703. aastal Johann Ulrich Henrici reisisalbumisse.⁶¹⁰ Tsitaadi esimene pool *Quo (te) fata trahunt* oli reministsents Vergiliusest („Aeneis“ 5.709) ja üks embleematalistest teemadest (vaata illustratsiooni 21) ning seda kasutati sageli ka *symbolum*'ina. Nagu juba eespool öeldud, oli sama pealiskirjaga embleem näiteks Gabriel Rollenhagenil ja Joachim Camerariusel.⁶¹¹ Wichmannshauseni pühendus sarnaneb sisult kuramaalase J. C. Georgii Vergiliuse-tsitaadiga ning Wittenbergi ülikooli ida keelte professori Theodor Dassoviuse Vergiliuse-parafraasi või 16. sajandist pärit distihoni algusega *Quo pia fata volunt*.⁶¹² Saatuse tahtele allumise teema esines paljudes erinevates variatsioonides, nt Andrea Alciato embleemil *Qua dii vocant, eundum* [Kuhu jumalad kutsuvad, sinna tuleb minna] või Jacob Catsil pealiskirjaga *Quo nos numen agit* [Kuhu jumalus meid juhib] all.⁶¹³ Seda Lucanuse-tsitaati sententsikogumikest leida ei õnnestunud, ehkki *fata* [saatus] on neis väga oluline ja mahukas märksõna. Ulrichite, Hermelingi, Henrici ja Andreeae reisialbumi najaal võib siiski oletada, et tegemist oli varauusajal laialt tuntud vanasõnaga, mis leidis sageli kasutust nii luules kui ka reisialbumissekandena.

Rootsi tuntud antikvaar, numismaatik ja miniaatuurimaalija Elias Brenner alustas oma mitmekeelset pühendust Andreeae reisialbumis sententsiga *Vive hodie, cras vivere serum est, mille juured peituvad Rooma luuletaja Martialise (38/41–102/104) epigrammis*

*Non est, crede mihi, sapientis dicere ‘Viuam’
sera nimis uita est crastina: vive hodie.*

Sama maksimi kirjutas Brenner nii varem kui ka hiljem veel Georg Christian Kahrstädti, Georg Wallini, Eric Benzelius noorema ning Carl Gustav Heraeuse reisialbumisse.⁶¹⁴ Elamine, enamasti kristlikku konteksti asetatuna, oli ka embleemiraamatutes käsitletud teema, mida on puudutanud näiteks Nicolaus

⁶¹⁰ Vt l. 67; vrd Lucanus *Pharsalia* 2.287: *sed quo fata trahunt virtus secura sequatur* [Ent kuhu saatus viib, sinna kindlalt järgneb voorus]; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 162.

⁶¹¹ **G. Rollenhagen.** *Selectorum emblematum Centuria secunda*, embleem nr 63, prantsuskeelne embleemiselgitus lk C2; Emblemata: Handbuch, col. 1480, 1796.

⁶¹² Georgii ja Dassoviuse sissekannet Andreeae albumis vt vastavalt l. 119p ja 63. Vt ka Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 157; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 173.

⁶¹³ **A. Alciato.** *Omnia Andreati Alciati emblemata*, lk 78; Emblemata: Handbuch, col. 1216.

⁶¹⁴ Vt l. 87p; Martialis *Epigrammata* 1.15.11–12: *Usu mind, targal ei ole lubatud öelda: „Ma hakkan elama.“ Liig hiline on homne elu, ela täna!*; vrd ka epigrammi 5.58, eriti värsse 1–2 ja 7–8 ning Maria Kanteri tõlget sellest: Vikerkaar 1996, nr 8–9, lk 64; Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XIV; nimetatud meeste reisialbumid asuvad vastavalt Kopenhaageni kuminglikus raamatukogus, Linköpingi kirikukihelkonna ja maakonnaraamatukogus (Wallin ja Benzelius), Göttweigi benediktiniide kloostri raamatukogus. Jena juuraprofessor Gottlob Eusebius Oeltze omistab need värsid ekslikult Senecale, vt Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger, lk 76.

Reusner ja Gabriel Rollenhagen.⁶¹⁵ Joseph Lange on Martialise nimetatud värsid võtnud oma *florilegium'*idesse, kuid ootuspärase märksõna *Vita* [elu] asemel on ta paigutanud need *Mors* [surm] alla; Cicero, Demosthenese jt tsitaatide kogumikus on see aga paigutatud pealkirja *Prudentia* [arukus] alla.⁶¹⁶ Sarnaselt sententsikogumike ja *florilegium'*idega oli elamine reisialbumites sage teema, mida tõendab Andreea enda albumgi: Elias Brenneri pühenduse ladinakeelse osaga haakub otse-selt Stenbocki rügemendi pastori Olaus Galle eleegilise distihoni esimene värss „Ela, ole terve, et suudaksid elada eelseisvat elu“ (vt tagantpoolt pt 3.5.7) nagu ka Thorni raehärra Wenceslaus Durosae Juvenalise-tsitaat, mille järgi elu eelistamine vooruslikkusele on suurim kuritegu. Samu Martialise värsse, millel baseerub Brenneri siskeanne, tsiteeris Andreea kaasaegne, Groningeni teoloogiaprofessor Johann Braun ning 18. sajandi keskel Madise pastori Isaac Gustav Gerthi reisialbumis J. F. Roth Tartust, kuid reisialbumesse olid need tee leidnud juba 16. sajandil — tegemist oli võrdlemisi populaarse tsitaadiga kogu reisialbumite kasutusajal.⁶¹⁷

Hilisantiigist on Andreea reisialbumis tsiteeritud kirikuisasid Augustinust (354–430), Paulinust Nolast (354–431) ja Ambrosiust (337/340–397). Wittenbergi ülikooli teoloigiaprofessor Johann Deutschmann kirjutas Andreea reisialbumisse fraasi *Deo et proximo!*, mis on pärit Augustinuse teosest „Jumalariigist“ ja mille lähtekohaks võib omakorda pidada Matteuse evangeeliumi kirjakohta.⁶¹⁸ Tegemist oli väga tundud tsitaadiga, sest sama fraas esineb hiljem mitme keskaegse teoloogi töödes, näiteks Assisi Franciscuse „Manitsuste“ peatükis, kus on juttu täiuslikust kuulekusest, ja Aquino Thomase teoses „Summa contra gentiles“.⁶¹⁹ Hans Waltheri ja Paul Gerhard Schmidti koostatud vanasõnade leksikonis on see sentents sees,

⁶¹⁵ **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum classis secunda*, lk 228–232; **G. Rollenhagen.** *Selectorum emblematum centuria secunda*, embleem nr 77, prantsuskeelne embleemiselgitus lk C3 verso. Seda Brenneri valitud maksimi on samuti võimalik mõista kristlikus tähduses, ent tema siskeanne tervikuna taolist tõlgendusvõimalust ei toeta.

⁶¹⁶ Vt **J. Lange.** *Loci communes*, l. 409; **J. Lange.** *Florilegii magni*, col. 1992; *Sententiae Ciceronis, Demosthenis*, lk 239; **H. Walther.** *Proverbia sententiaeque*, nr 28057b.

⁶¹⁷ Vt **W. Ludwig.** *Beispiele interkonfessioneller Toleranz*, lk 201; EAM F 114-1/14, lk 209; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 171.

⁶¹⁸ Vt l. 41; vrd Augustinus *De civitate dei* 19.13: *ad frumentum Deo et proximo in Deo* [et rõõmustada Jumala üle ja kaasinimese üle Jumalas]. Sarnase mõttega algab ka Augustinuse *Regula: Ante omnia, fratres carissimi, diligatur Deus, deinde et proximus, quia ista sunt praecpta principaliter nobis data* [Armsaimad vennad, ennekõike tuleb armastada Jumalat ja seejärel ligimest, kuna need on korraldused, mis on algsest meile antud]; Vrd Mt 22:37–39: *Ait autem illi: „Diliges Dominum Deum tuum in toto corde tuo et in tota anima tua et in tota mente tua: hoc est magnum et primum mandatum. Secundum autem simile est huic: Diliges proximum tuum sicut te ipsum.“* [Jeesus vastas talle: „Armasta Issandat, oma Jumalat, kogu oma südamega ja kogu oma hingega ja kogu oma mõistusega! See ongi suurim ja esimene käsk. Teine on selle sarnane: Armasta oma ligimest nagu iseennast.“].

⁶¹⁹ Vrd Franciscus Assisiensis *Admonitiones* 3: *Nam haec est caritativa obedientia, quia Deo et proximo* [sest see on armastav kuulekus, kuna see on [kuulekus] Jumalale ja ligimesele]; Aquino Thomas *Summa contra gentiles* 3.139.17: *et, cum per dilectionem deo et proximo inhaeret, ex interiori principio movetur ad agendum recta* [ja kui ta on armastusega ustav Jumalale ja ligimesele, sunnitakse teda kõige sisimast algest õigesti toimima].

kuid varauusaegsetest sententsikogumikest seda leida ei õnnestunud. Augustinuse-tsitaadile võib osalise paralleeli leida kreeka vanasõnast ἀγάπα τὸν πλησίον – *Ama proximum* [Armasta ligimest], mis Phaleroni Demetriose järgi oli pärit Thaleselt.⁶²⁰ Sarnasust võib näha ka Nicolaus Reusneri embleemiga *Deo, reipub[licae,] amicis* [Jumalale, vabariigile ja sõpradele] ja sellele järgnevate selgitustega,⁶²¹ kus toodud epigrammid haakuvad Augustinuse-tsitaadiga Andreae albumis. Kõigele lisaks oli *Deo et proximo* laialt kasutusel vapikirja ja motona, ent ka (lühendatud) reisialbumisissekandena. Theodor Crusiuse järgi olid need sõnad Deutschmanni *symbolum* ja teadaolevalt on ta selle fraasi kirjutanud veel vähemalt ühte reisialbumisse.⁶²² Kas Deutschmann pidas oma elumotot valides silmas Augustinust, mõnda teist autorit või oli see tema jaoks üldlevinud tsitaat, ei ole võimalik enam öelda, ent ülikooliprofessoreil ja paljudel teistel, kellel arvukad tudengid ja reisimehed palusid oma albumisse kirjutada, oli sageli kombeks oma sissekandeks valida isiklik tunnuslause.

Uppsala ülikooli teoloogiateaduskonna adjunkt Martin Schütte kirjutas Uppsalas Adam Andreae reisialbumisse eleegilise distihoni Nola piiskopi Paulinuse (354–431) kirjast, mis on adresseeritud püha Augustinuse sõbrale Romanianusele ja selle pojale, õnnitledes neid, et Augustinus piiskopiks pühitseti. Paulinus lõpetab oma kirja pika eleegilistes distihoonides luuletusega, mille viimased värsid on: „Ela kaua, kuid ela Jumalale, sest maailmale elamine on surma asi; õige on elada Jumalale.“⁶²³ Nicolaus Reusner omistab need read aga Augustinusele⁶²⁴ — töenäoliselt oli see varauusajal üldlevinud arvamus, mille põhjuseks võis olla

⁶²⁰ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia Sententiaeque, nr 36183; **I. Stobaios.** Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, lk 46.

⁶²¹ Emblemata: Handbuch, col. 539–540: *Primum DEO, REI deinde PVBLICAE, / Posthaec AMICIS viue, dum uivis, tuis. / Nam vita mancipio datur nulli sua: / Nec vita, sed mors est, modo viuens sibi. / Sic mellis haud generat sibi fauos apis: / Sic vellerum fert haud sibi fructus ouis: / Nec educat soli sibi pullos auis. / Quod viuit, hoc homini; ast homo viuit Deo: / Alter cui Deus manet Respublica: / Constans amicus velut homo est homini Deus. Vt viuas bene, viue Deo, patriaeque, et amicis / Vtilis: haud vera est viuere vita sibi.* [Seni, kuni sa elad, ela esmalt Jumalale, seejärel vabariigile ning lõpuks oma sõpradele. Sest elu ei anta kellelegi tema enda omaks: sest ainult enesele elades ei ole see elu, vaid surm. Nii nagu meemesilane ei ehita enda tarvis kärgi, nii ei too lammas iseendale villasaaki ega kasvata lind ainult iseendale poegi. Et ta elab, see on inimesele; ent inimene elab Jumalale; teine Jumal on talle vabariik; kindel sõber on teisele inimesele justkui Jumalaks. Et elaksid hästi [ja] kasulikult, ela Jumalale, kodumaale ja sõpradele kasutoovalt: ei ole õige elada ainult iseendale].

⁶²² Vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 50; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 54; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 159. Elumotode kohta vt **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 44, 132, 140. Vrd ka 16. sajandi teoloogi ja humanisti Wolfgang Müslini (Musculus Dusanus) põhimõtet *Homines diligendi sunt* [Inimesi tuleb armastada] (**C. Helfer.** Crater dictorum, lk 71).

⁶²³ Vt l. 82; vrd Paulinus Nolanus. *Epistolae* 8 (Patrologia Latina 61, col. 184). Vrd Rm 14: 7–8: Keegi meist ei ela ju iseendale ja keegi ei sure iseendale, sest kui me elame, siis elame Issandale, ja kui me sureme, siis sureme Issandale. Vrd aga Ovidiuse vastandliku sisuga värsse, kus õhutatakse iseendale elama: Ovidius *Tristia* 3.4a.4–6: *uiue tibi et longe nomina magna fuge. / Viue tibi, quantumque potes praelustria uita: / saeum praelustri fulmen ab arce uenit* [ela iseendale ja väldi juba eemalt suuri nimesid. Ela iseendale ja väldi nii palju kui võimalik väga silmapaistvaid asju, [sest] väga silmapaistvat tabab jumalate raevukas välk].

⁶²⁴ Vt **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis secunda, lk 231.

peamiselt Paulinuse kirja teema. Need Paulinus Nolanuse sõnad olid hiljem kristlikus maailmas väga hästi tuntud, neid on kasutatud hoonete kaunistamiseks näiteks Inglismaal ja Rootsis, kuid need esinevad ka Orlando di Lasso (1532–1594) motetis „Mors tua, mors Christi“ [Sinu surm, Kristuse surm].⁶²⁵ Sarnaselt Deutschmanni Augustinuse-tsitaadiga ei ole ka siin võimalik öelda, millist (vahe)allikat Schütte oma pühendust kirjutades kasutas, üheks tõenäolisemaks võib pidada Reusneri „Symbolorum’it“, kuid ka erinevates kogumikes olid need värsid väikeste erinevustega ära toodud.⁶²⁶ Lisaks kasutati neid Paulinuse värsse juba 16. sajandist peale reisialbumitesse kirjutamiseks, nii võib need leida nt Abraham ja David Ulrichi omast. Michael Lilienthali järgi võidi sarnaseid värsse reisialbumitesse kirjutada ka kergelt krüpteeritud moel.⁶²⁷

Jena teoloogiatudeng Heinrich Sühling valis oma pühenduse tekstiks fraasi *Is omnia habet, qui omnia habentem habet*, mis James Strachani sõnul olevat olnud Augustinuse palve põhjendus.⁶²⁸ Täpset Augustinuse tekstikohta ei ole seni õnnestunud tuvastada ning seetõttu ei ole ka võimalik öelda, kas see ikka on Augustinuselt või ei. Kuna sarnast tsitaati kasutused ka mõned keskaegsed autorid, võib oletada, et Augustinusele omistatuna oli see 17. sajandilgi üsna laialt tuntud, eelkõige teoloogilistes ringkondades. Sarnase sisuga mõtteavaldusi on kirjutatud reisialbumitesse, kuid neid on kasutatud ka elumotona. 17. sajandi reisialbumitest võib leida järgmisi variatsioone samast mõtteavaldusest: *Mundus mihi NIHIL, CHRISTUS OMNIA, Idcirco Contemno id quod nihil est, Ut in Christo habeam omnia* [Maailm on minu jaoks ei miski, Kristus on kõik, seepärast põlgan seda, mis on ei miski, et Kristuses võiksin omada kõike]; *Omnia habet, qui Christum omnia habentem habet* [Kõik on sellel, kellel on kõike omav Kristus]; *UNUM NECESSARIUM. Unum enim qui novit et habet / novit et habet omnia* [Üks on hädavajalik. Sest see, kes tunneb ühte ja omab seda, see tunneb ja omab kõike]. Theodor Crusiuse järgi oli Magdeburgi pastoril ja gümnaasiumi rektoril Valentinus Cremcoviusel järgmine tunnuslause: *Quando ego, Christe, habeo te, habeo omnia, et omnia, praeter Te, quamvis habeam, nil ego, Christe, habeo* [Kristus, kui mul oled sina, on mul olemas kõik; kui mul aga oleks olemas kõik peale sinu, Kristus,

⁶²⁵ O. di Lasso. Motets from printed anthologies and manuscripts, lk XXIX.

⁶²⁶ Vt H. Walther, P. G. Schmidt. Proverbia sententiaeque, nr 44413b, 44413c; H. Walther. Proverbia sententiaeque, nr 33942. Vrd ka Nicolaus Reusneri epigrammi lõppu teoloog Joannes Draconitese portree all, N. Reusner. Icones sive imagines (1719), lk 46.

⁶²⁷ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 175; vrd M. Lilenthal. Schediasma critico-literarium, lk 30: *Dum sumus hic vivi Christo vivamus JEsu / Nam vera est vivo vivere vita DEO* [Seni, kuni siin [maailmas] elame, elagem Jeesusele Kristusele, sest elavale Jumalale elada on töeline elu]. Vrd ka R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 176. Baieri hertsog Christoph aga kirjutas keiser Maximilian II valitsusametniku ja uusladina poedvi Daniel Hermanni (1543–1601) albumisse järgmised värsid: *Vive DEO solumque DEVm venerare timeque / Inque reponatur spes tua sola DEO / Tunc poteris spreuisse minas quascunque uel astra / Vel sors, Vel casus, fata uel ulla ferent* [Ela Jumalale ning austat ja karda ainult Jumalat, ja pane kogu oma lootus Jumalale, siis suudad eemale törjuda mis tahes ähvardused, mida toovad kas tähed, saatus, juhus või hoopis ettemääritatud] (C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 44).

⁶²⁸ Vt l. 172; vt J. Strachan. Hebrew ideals from the story of Patriarchs, lk 75.

ei ole mul midagi].⁶²⁹ Tõenäoliselt lähtub Sühlingi valitud ja teistestki sarnastest mõtteteradest üks armastatumaid deviise-motosid reisialbumites, *Mihi omnia Iesus* [Jeesus on minu jaoks kõik] ja selle erinevad variandid.

Thorn-Neustadti Jakobi kiriku pastor Petrus Schönwaldt on oma sissekande teksti valinud Ambrosiuse kirjast Irenaeusele. 45 aastat sellel ametipostil olnud Schönwaldt manitseb oma kirjutatuga Andreaet käituma nii, nagu see ühele pastoriile kohane on, st teisiti ja paremini kui lihtrahvale lubatud.⁶³⁰ Tegemist on kõige pikema sissekandega Andreae albumis. Schönwaldti tsitaadivaliku põjhuseid või tagamaid hinnata on raske, ka ei ole seni õnnestunud leida sententsikogumikku, kuhu see oleks tervikuna sisse võetud — Lange suures *florilegium*'is on vaid üks lause sellest.⁶³¹ Võib oletada, et Schönwaldt lähtus kas Ambrosiuse väljaandest või hoopis mõnest teoloogiliste lookuste või kirikuisade sententside kogumikust. Oma eetilis-moraliseeriva suunitlusega vastab valitud tsitaat traditsioonilisele reisialbumisissekandele 16.–17. sajandil. Siinjuures on huvitav mainida, et Schönwaldt rõhutab sissekande allkirjas oma pikka ametiaega, võimalik, et ta soovis nii tsitaadi

⁶²⁹ Vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 3, 52; **F. A. Rappard**. Overzigt einer verzameling alba amicorum, lk 61; **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 49. Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August noorema omast võib aga leida sellise sissekande: *Vincit amor pudorem castus, mors vincit vitrumque, Mortem fama, Dominus famam, Deus omnia vincit* [Rüvetamata armastus võidab häbelikkuse, surm võidab mõlemad, kuulsus võidab surma, Issand kuulsuse, Jumal võidab kõik] (**G. Heß**. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 220). Teatavaid paralleleid võib leida ka varauusaegsetest *florilegium*'idest, nii nt on Joseph Lange oma *florilegium*'is ära toonud Augustinuse tsitaadi, mille järgi on õnnelik/õnnis see inimene, kellel on kõik, mida ta tahab, kuid kes ei taha midagi sellist, mida ei tohi; sarnase mõtte võib leida ka Jan Gruteri „Florilegium ethico-politicum” teisest osast: „Önnelik on see, kellel on kõik, mida ta tahab,” millele järgneb „Önnelik on see, kes ei taha midagi enamat, kui tal juba on.” **J. Lange**. Loci communes, l. 84p: *Ille beatus est, qui omnia quae vult habet, nec aliquid vult, quod non decet* (*Augustinus de spiritu et litera*). Vrd ka katkeid Seneca kahest mõrali-kirjast (16.1; 17.8), mille Lange on oma suures *florilegium*'is üheks tervikuks sulatanud: *Hoc scio, neminem posse bene vivere, sed nec tolerabiliter sine sapientiae studio. Cum omnia habueris, tunc & habere scientiam voles & sapientiam, haec erit ultimum vitae instrumentum* (**J. Lange**. Florilegii magni, col. 2665). Vrd ka I. Vene tõlget neist kohtadest: **L. A. Seneca**. Mõralikirjad Luciliusele, lk 49: „Tean, Lucilius, sulle on täiesti selge, et keegi ei saa isegi mitte talutaval määral õnnelikult elada tarkuse poole püüdlemata”; lk 63: „Kas on tõesti nõnda, et tarkuse järele tekib vajadus siis, kui kõik muu on kätte saadud? Kas peab ta olema viimaseks vahendiks elamisel, niiöelda täienduseks?”; **J. Gruter**. Florilegium ethico-politicum, lk 8: *Beatus ille est, omnia, qui quae vult habet. Beatus ille est, qui nil vult nisi quod habet*. Sühlingi pühendusele võib teatavat paralleeli näha ka sententsis *Omnia habet, qui nihil concupiscit* ehk „Kõik on sellel, kes ei ihka mitte midagi” (**H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 39229d). Vrd ka Jena ülikooliloodusteadusteprofessori Caspar Posneri sissekannet *Nosse seipsum, nosse Deum* eespool pt 3.5.1.1.

⁶³⁰ Vt l. 84; vrd Ambrosius *Epistolae primae classis* 1.28.2 (Patrologia Latina 16, col. 1031–1032): *Vides divisiones? Nihil in sacerdotibus plebeium requiri, nihil populare, nihil commune, cum studio atque usu et moribus inconditae multitudinis? Sobriam a turbis gravitatem, seriam vitam, singulare pondus dignitas sibi vindicat sacerdotalis. Quomodo enim potest observari a populo, qui nihil habet secretum a populo, dispar a multitudine? Quid enim in te miretur, si sua in te recognoscat, si nihil in te aspiciat, quod ultra se inveniat, si quae in se erubescit, in te quem reverendum arbitratur, offendat?*

⁶³¹ **J. Lange**. Florilegii magni, col. 2637: *Sobriam a turbis gravitatem, severam vitam, singulare pondus dignitas sibi vindicat sacerdotalis.*

autorit kui ka oma pikka karjääri välja tuues oma pühendusele suuremat kaalu anda.

Jena juuratudeng Johann Anton Busch on tsiteerinud lõiku tsiviilõiguse ühest alusteoest, *Codex Iustinianus*'est. Buschi lühendatud tsitaat — kui sa oled täiesti kindlalt süütu, oled kaitstud kõigi valesüüdistuste eest — on pärit peatükist, kus käsitletakse kellegi pärandist ilmajätmist väärITU käitumise pärist.⁶³² Buschi tsitaadivalik on ühelt poolt põhjendatav tema erialaga, kuid mis põhjusel kirjutada midagi sellist tulevase pastori reisialbumisse, on selgusetu. Kas tegemist pidi olema hoiatuse või manitsusega, nagu paljude teiste sissekannete puhul Andreae reisialbumis, on raske öelda. Ei ole võimatu, et tegemist on iironilise viitega tudengielu pahupoolele, mis kajastub ka reisialbumijoonistustes, eelkõige 18. sajandi omaades.⁶³³ Teisalt võib tegemist olla sooviga väljendada sama mõtet, nagu mõni päev varem oli Andreae albumisse kirjutanud teine Jena juuratudeng Johann Georg Lappenberg *recte faciendo neminem timeas*.⁶³⁴ Tsitaadid õigusteaduslikest alustekstidest, nagu nt *Corpus Iuris Civilis* jt, olid reisialbumites võrdlemisi sagedased juba 16. sajandist peale ning neid tsiteeriti veel 18. sajandilgi, enamasti advokaatide ja juuratudengite poolt.⁶³⁵ Reisialbumite andmebaasi *Repertorium Alborum Amicorum* järgi tsiteeris Straßburgi advokaat ja prokuraator Johann Renger 1624. aastal juaratudeng Johann Christoph Waltheri ning 1627. aastal juaratudeng Jacob Schnerreri reisialbumis sama *Codex Iustinianus*'e peatükki, ent andmebaasist ei selgu, kas ta kirjutas täpselt sama tsitaadi nagu Busch.⁶³⁶ Lappenbergi kõrval haakub Buschi valitud tekstikattega Georg Hübeneri Cicero-tsitaat, mille järgi on süü puudumine suurim lohutus (vt eestpoolt).

Ladina autorite tsitaatide puhul ilmneb märksa selgemalt kui kreeka autorite või piiblitsitaatide puhul, et sissekandjad toetusid kas mõnele *florilegium*'ile või embleemiraamatule. Enamasti ei oleki täpset lähtekohta võimalik tuvastada, sest suur osa tsitaate kordus väljaandest väljaandesse, need olid sisuliselt ühisvara, mida kasutati vastavalt oma eesmärkidele. Nii võib paljudel juhtudel sama tsitaadi leida nt Octavianus Mirandula ja Joseph Lange *florilegium*'idest. Mõnikord on sissekandeteksti lähtekoht siiski täpselt tuvastatav. Riia raehärrade Paul Brockhausen ja Georg S. von Oettingeni valitud Tacituse-tsitaadi lähteallikaks on kõige tõenäolisemalt Johann Theodor Sprenger "Tacitus Axiomaticus"; Georg Hübeneri Cicero-tsitaat on Andreae albumisse kirjutatud Jan Gruteri „Florilegium ethico-politicum“ kolmanda osa vahendusel; Laurentius Norrmannus aga võis oma

⁶³² Vt l. 164; vrd *Codex Iustinianus* 6.35.10: *Secundum quae, si fiduciam innocentiae geris et neque dolo malo tuo maritum nectum neque alias indignam te successione posse probari confidis, adversus omnem calumniam maximam habes securitatem* [Vastavalt sellele, kui sa oled kindlalt süütu ja sa oled veendunud, et sinu abikaasa ei surnud sinu salasepitsust läbi ega keegi teine saa tunnistada sind väärITUks pärima, oled kindlalt kaitstud kõigi valesüüdistuste eest].

⁶³³ Tudengielu pahupoole kohta vt nt **A. Tering**. Eesti-, livi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, lk 469–476, 545–546, vt samast ka tahvleid II–III, VII, X–XI.

⁶³⁴ Vt l. 169p.

⁶³⁵ Vt **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 191; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 394.

⁶³⁶ Vt <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/recherche/stammbucheintraeger.shtml> (18.02.2011), märksõna *Renger*.

Aischylose-tsitaati kirjutades lähtuda kas Stobaiose antoloogiast või Lipsiuse „*Politica*’st“.

Ootuspäraselt palju on tsiteeritud Seneca teoseid, kuid ka Cicero, Tacituse, Vergiliuse, Horatiuse ja Ovidiuse tsitaate on teistest rohkem. Seneca, aga ka Tacituse tsitaatide rohkuse taga võib tõenäoliselt näha uusstoitsimi ja Justus Lipsiuse mõju, tema soovitust jäljendada pigem hõbedase perioodi autoreid, mitte niivõrd kuldse perioodi esindajaid Cicerot, Vergiliust või Horatiust. Sama tendentsi võib märgata näiteks Jan Gruteri kolmeosalises teoses „*Florilegium ethico-politicum*“ esitatud mõtteterade lähteautorite puhul: ülekaalukalt domineerivad Senecalt pärit mõtted, neile järgnevad Tacituse teostel põhinevad värsid.⁶³⁷ Koige olulisem ja mõjukam Seneca teos oli kahtlemata „*Moralikirjad Luciliusele*“, mis juba oma pealkirja poolest sobis humanistliku hariduse eesmärkidega. Ka Andreea kaasaegse, Johann Ulrich Henrici reisialbumi puhul võib näha sama tendentsi: antiikautoritest domineerivad ülekaalukalt Seneca tsitaandid.⁶³⁸ Ei ole võimatu, et siin peegeldub 17.–18. sajandi vahetuse reisialbumite üks tüüpilisi jooni.

Kui tsitaandid nimetatud autoreilt on Andreea albumis ootuspärased, siis üllatavalts mõjub Rooma draamateoste mittetsiteerimine — paljudes 16.–18. sajandi albumites olid need esindatud —, mis võib peegeldada Andreea kui albumiomaniku maitset. Kui komöödiakirjanike Plautuse ja Terentiuse tekstikatketeest on ehk loobutud nende teoste üldise tonaaalsuse pärast, ehkki saksa humanistide ja koolimeeste Philipp Melanchthoni, Helius Eobanus Hessuse ning Johann Sturmi mõjul loeti ja etendati nende Rooma komöödiakirjanike tekste koolides väga sageli, siis Seneca tragöödiad ei kuulunud erinevalt tema moralikirjadest ja filosoofilistest teostest massiliselt ei gümnaasiumite ega ülikoolide õpprogrammi, kuigi Seneca draamateostes leiduvad moraalsed hinnangud sobisid varauusaegse humanistliku haridusprintsibiga suurepäraselt kokku ja 17. sajandil oli eelistatud just Seneca-laadne šoki- ja öudutragöödia.⁶³⁹ Lisaks võib siin avalduda tõsiasi, et Plautuse ja Terentiuse eeskujule toetuva koolidraama tähtsus oli 17. sajandi teiseks pooleks paljudes koolides taandunud ja seega ka nende autorite tekstile memoreerimise kõrgaeg juba möödas. Võrdluseks olgu öeldud, et nt Lange *florilegium*’id sisaldavad katkeid nii Plautuse ja Terentiuse kui ka Seneca draamateostest. Ka

⁶³⁷ Vt **W. Ludwig**, Janus Gruters *Florilegium*, lk 65. Võrdluseks olgu öeldud, et ligi sajand varasemas, Heinrich Carlhack Hermelingi albumis domineerisid ülekaalukalt Cicero-tsitaandid, Seneca ja Tacituse omi oli märksa vähem. Ludwig oletab, et suure tõenäosusega tsiteeriti Tacitust Lipsiuse „*Politica*“ vahendusel, vt selle kohta **W. Ludwig**, Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 68.

⁶³⁸ Vt **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 239–240.

⁶³⁹ Plautuse ja Terentiuse komöödiad kuulusid humanistlikus hariduses koos mitmete teiste poeetidega, nagu nt Vergilius, Lucanus, Statius, Ovidius, Claudianus, Horatius, Juvenalis jt, juba varakult poeetikaõpetuse raamesse, eelkõige moraaliopetusega seoses (Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, Bd 1, lk 16, 47). Terentiust loeti 16. sajandi Saksaalal juba triviaalkoolides (vt samas, lk 151–152) ning koos Plautusega kasutati tema teoseod igapäevase kõne (*sermo cotidianus*) õppimiseks. Plautuse ja Terentiuse kohta Saksa koolides vt nt **P. Dittrich**, Plautus und Terenz. Nt Helmstedti ülikoolis kuulus Seneca *poeta* ehk tema tragöödiad 16. sajandi lõpul poeetikakursuse õpprogrammi, vt **I. Henze**, Der Lehrstuhl für Poesie, lk 92. Öuduse kohta 17. sajandi draamas vt lühidalt nt Ästhetische Grundbegriffe, Bd. 5, lk 436–446, märksõna *Schrecken/Chock*.

kreeka draamateoseid Andreeae albumis ei tsiteeritud, erandiks vaid üks Aischylose-fragment.

Kui kreeka autorite puhul võis rääkida mõne ootuspärase autori puudumisest, siis ladina autorite puhul seda öelda ei saa. Pigem on siin oluline ja kõnekas Cicero ning Seneca tsitaatide suhe viimase kasuks.

Varaste kirikuisade tsitaate ei ole reisialbumites kunagi väga palju olnud, kuid üldiselt eelistatud autoreist — Augustinus, Hieronymus, Ambrosius — on Andreeae albumis esindatud kaks, Augustinus ja Ambrosius. Augustinuse puhul on oluline mainida, et tema nime all tsiteeriti ka talle omistatud kompendiumit *Manuale Augustini* ning Paulinus Nolanuse värsse, mis olidki tuntud eelkõige Augustinuse nime all. Võrdluseks olgu öeldud, et nt H. C. Hermelingi albumis tsiteeriti varakristlikest kirikuisadest Augustinust ja Hieronymust; Ulrichite albumis Ambrosiust, Augustinust, Hieronymust, Prudentiust, Boethiust, Cyprianust; Paul Heßi omas Augustinust, Boethiust ja Prosper Tirot ning Johann Ulrich Henrici omas Augustinust, Cassiodorust, Hieronymust, Rufinust ja Tertullianust.⁶⁴⁰ Nagu neist vähestest näidetest näha, oli Augustinus reisialbumites kõige armastatum varakristlik autor.

Paljusid ladina autorite tsitaate võib tõlgendada kristlikus võtmes, kõige selgemalt ilmneb see Seneca puhul — sama tendentsi võib näha ka teistes reisialbumites, nt Andreeae kaasaegse Johann Ulrich Henrici omas.⁶⁴¹ Et enimtsiteeritud autorid (sagedust vt peatüki algusest) kuulusid kooliprogrammi, on neilt pärit tekstikatkete esinemus nii varasemates, kaasaegsetes kui ka hilisemates reisialbumites ootuspärane ning samu autoreid — Seneca, Tacitus, Cicero, Vergilius, Horatius, Ovidius — on ka teistes albumites enamasti tsiteeritud rohkem kui korra. Sageli ringlesid neilt autoreilt albumist albumisse ka ühed ja samad tsitaadid, nagu nt Ovidiuse *Non est mortale, quod opto*, Seneca *Conscientiae satis fiat, nil in famam laboremus* või Vergiliuse *Quo fata trahunt retrahuntque, sequamur jne*.

Ka mõni neist autoreist, keda Andreeae albumis on tsiteeritud vaid korra, eelkõige Publilius Syrus ja Martialis, olid muidu armastatud reisialbumitsitaatide allikad. Martialiselt oli eriti levinud maksim *Vive hodie, cras vivere serum est*, mille võib leida ka siinsest albumist. Publilius Syruse sententsid olid aga kõrgelt hinnaud lektüür, mida iseloomustab kõige paremini Jan Gruteri määratlus *sententiae aureae* ehk kuldsed mõtteterad.

Temaatiliselt on ladina autoreilt valitud üldkehtivaid ja laialt tuntud, eelkõige eetilis-moraalse suunitlusega sententse ja tekstikatkeid, manitsedes Jumalat usku ma, arukusele, mõõdukusele, kuulsuse poole püüdlema, saatusele alluma, surmale mõtlema, elama jne. Kõik need teemad olid olulisel kohal nii tollastes tsitaadi-kogumikes, emblemaatilises kirjanduses kui ka paljudes reisialbumites.

⁶⁴⁰ Vt **W. Ludwig**, Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 81; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 393; **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 86, 240.

⁶⁴¹ Vt **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 239.

3.5.2. Piiblitsitaadid

Piiblitekstidel oli nii kesk- kui ka varauusajal suurim võimalik autoriteet, seda ühelt poolt neile omistatud jumaliku tõendusjõu kui ka pühakirja retoorilise stiili tõttu.⁶⁴² Kui antiikkirjandus tervikuna oli Euroopa 16.–18. sajandi reisialbumites kõige armastatum tsitaadiallikas, siis Piibel oli kõige populaarsem üksikteos, mida albu-meis tsieeriti. Adam Andreeae reisialbum peegeldab sama tendentsi. Piiblitsitaate või parafraase leidub 23 sissekandes,⁶⁴³ ligi pooled neist on pärit Uuest Testamendist — Pauluse kirjadest (8)⁶⁴⁴ ning Matteuse ja Luuka evangeeliumist —, ühe võrra rohkem aga Vanast Testamendist. Nelja sissekande aluseks on Psalmid, Esimesest Moosese raamatust on pärit kaks tsitaati, nii Viarendast Moosese raamatust, Teisest Saamueli raamatust, Õpetussõnadest, Nehemja kui ka Jesaja raamatust aga üks. Neli Uue Testamendi kirjakohta on kreekakeelsed, neli tsitaati Vanast Testamendist heebreakeelsed ning nii Uuest kui ka Vanast Testamendist on üht kirjakohta tsieeritud saksakeelsena. Ülejäänud kaheksa tsitaati on ladinakeelsed. Uuest Testamendist pärit tsitaadid kirjutati varauusajal sageli hoopis süüria keeles, kuid Andreeae reisialbumis ei ole keegi selle kasuks otsustanud, kuigi näiteks Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen on erinevatesse reisialbumitesse kirjutanud sama kirjakoha kord kreeka, kord süüria keeles, selle kohta vaata allpool. Enamik piiblitsitaatide kasutajaid olid ootuspäraselt teoloogid, kas teoloogiaprofessorid, pastorid või teoloogiatudengid, kuid kahe sotsiaalne positsioon ei ole teada. Ainult üks Piiblit tsieerinu oli aadlik. Millisest piibliversioonist ladina-keelsete, aga ka teistes keeltes piiblitsitaatide puuhul lähtuti, kas Vulgatast, Erasmuse Piiblist või Lutheri tölkest, on jäänud välja selgitamata.

Sisuliselt on suur osa Andreeae reisialbumisse kirjutatud piiblicohti tundud vanasõnalised ütlused ja paljud neist olid paralleelselt käibel ka tunnuslausetena, näiteks *Quicquid seminaverit homo, hoc et metet*, osa religiosse sisuga, väljendades vagadust, usku Jumalasse või Jumala-kiitust, nagu *Gott ist mein beystandt* või *Πᾶς, ὃς ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου, σωθήσεται*.⁶⁴⁵ Neist esimene ja kolmas on pärit Uuest Testamendist Pauluse kirjadest, teine aga Vana Testamendi Psalmidest. Järgnevas käsitletakse piiblitsitaate Vana ja Uue Testamendi raamatute kanoniseeritud järjekorras; piiblitsitaatide juures vaadeldakse eraldi alapeatükis ka rabiinlikust kirjandusest pärit tekstikatkeid.

3.5.2.1. Vana Testamendi tsitaadid

Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* professor Daniel Sarcovius tsieerib Jumala manitsust Aabramile Esimesest Moosese raamatust: „Mina olen Kõigeväeline Jumal, kai minu palge ees ja ole vaga!“⁶⁴⁶ Seda võib tõlgendada kui manitsust ja elujuhist Andreeale. Vagadusele manitsemine oli 16. sajandist alates reisialbumisissekannetes sage topos ning see tuleb ette veel nii mitmeski Andreeae

⁶⁴² G. Heß. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 92–93.

⁶⁴³ Piiblitsitaatide statistikas kajastuvad ka kaks rabiinlikust kirjavaraast pärit tekstikatket.

⁶⁴⁴ Siin ei kajastu Kopenhaageni Peetri kiriku saksa koguduse pastori Christian Brämeri viide Pauluse esimesele kirjale korintlastele, kuna seal puudub nimetatud kirjakoha tekst (vt l. 60).

⁶⁴⁵ Vt vastavalt l. 43, 13, 168; Gl 6:7, Ps 118:6–7, Rm 10:13.

⁶⁴⁶ Vt l. 71; 1Mo 17:1.

reisialbumi sissekandes. Sarcoviuse tsitaat on pärit peatükist, mille teemaks on Jumala ja Aabrami vahelise lepingu uuendamine.

Esimesest Moosese raamatust on pärit ka *Dominus providebit*, mille kirjutas Pauluse kirjakoha ette Thorni Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss. Sama fraas oli seejuures ka Andreae albumisse kirjutanud kuramaalase Johann Christian Georgii *symbolum* (selle kohta vt eestpoolt pt 3.4.4).⁶⁴⁷ See piiblitsitaat, nii pikemal kui ka lühemal kujul, oli varauusajal sage nii reisialbumisissekande kui ka elumotona: see oli nt keiser Maximilian II *symbolum*, aga ka Austria aadliku Zacharias Präntli vapikiri.⁶⁴⁸

Hamburgi orientalisti ja heebrea keele õpetaja Esdras Edzarduse heebreakeelne tsitaat „Ja sa pead neid kinnitama“ on pärit Viiendast Moosese raamatust.⁶⁴⁹ Edzarduse sissekande teise sõna moodustavad numbrid, mille summa on kokku 25. Leibl Rosenbergi hinnangul ei ole kindel, kas see on Edzarduse sissekande õige tõlgendus, või pidas Edzardus hoopis midagi muud silmas.⁶⁵⁰ Kalle Kasemaa aga tõlgendab seda numbrilist osa kui lühendit, mille tähdus on *jne* — see sobib siinnesse konteksti paremini kui L. Rosenbergi pakutu. Edzarduse tekst on pärit juutide, aga ka kristlaste kesksest usutunnistusest, kus loetletakse üles, mida neil on vaja oma lastele õpetada ja milliste reeglite järgi oma elu elada — Edzarduse tsitaadile eelnevas peatükis on antud kümme käsku, millele Edzarduse valitud manitsus töönäoliselt osutabki. Sama tsitaadi on Edzardus kirjutanud veel vähemalt kahte, Johann Ulrich Henrici ja Heinrich Bruiningki reisialbumisse.⁶⁵¹

Danzigi gümnaasiumi professori ja Püha Vaimu kiriku pastori ametist Kopenhaagenisse lahkunud Bartholomäus Botsack kirjutas Andreae reisialbumisse heebreakeelse tsitaadi Teisest Saamueli raamatust: „Tema tehku minuga, nagu ta silmis hea on!“⁶⁵² Selles tsitaadis peegeldub Jumala/saatuse tahtele allumise teema, mida puudutatakse samuti mitmes Andreae reisialbumi sissekandes, kus on enamasti tsiteeritud mõnd antiikautorit. Botsacki valitud tsitaat on pärit peatükist, kus kõneldakse Absalom'i mässust Taaveti vastu, ning ei ole võimatu, et Botsacki tsitaadivalik on seotud tema lahkumisega Danzigist.

⁶⁴⁷ Vt l. 96, 119p; 1Mo 22:8: *dixit Abraham Deus providebit sibi victimam holocausti fili mi pergebant ergo pariter* [Ja Aabraham vastas: „Küllap Jumal vaatab enesele ohvritalle, mu poeg!“].

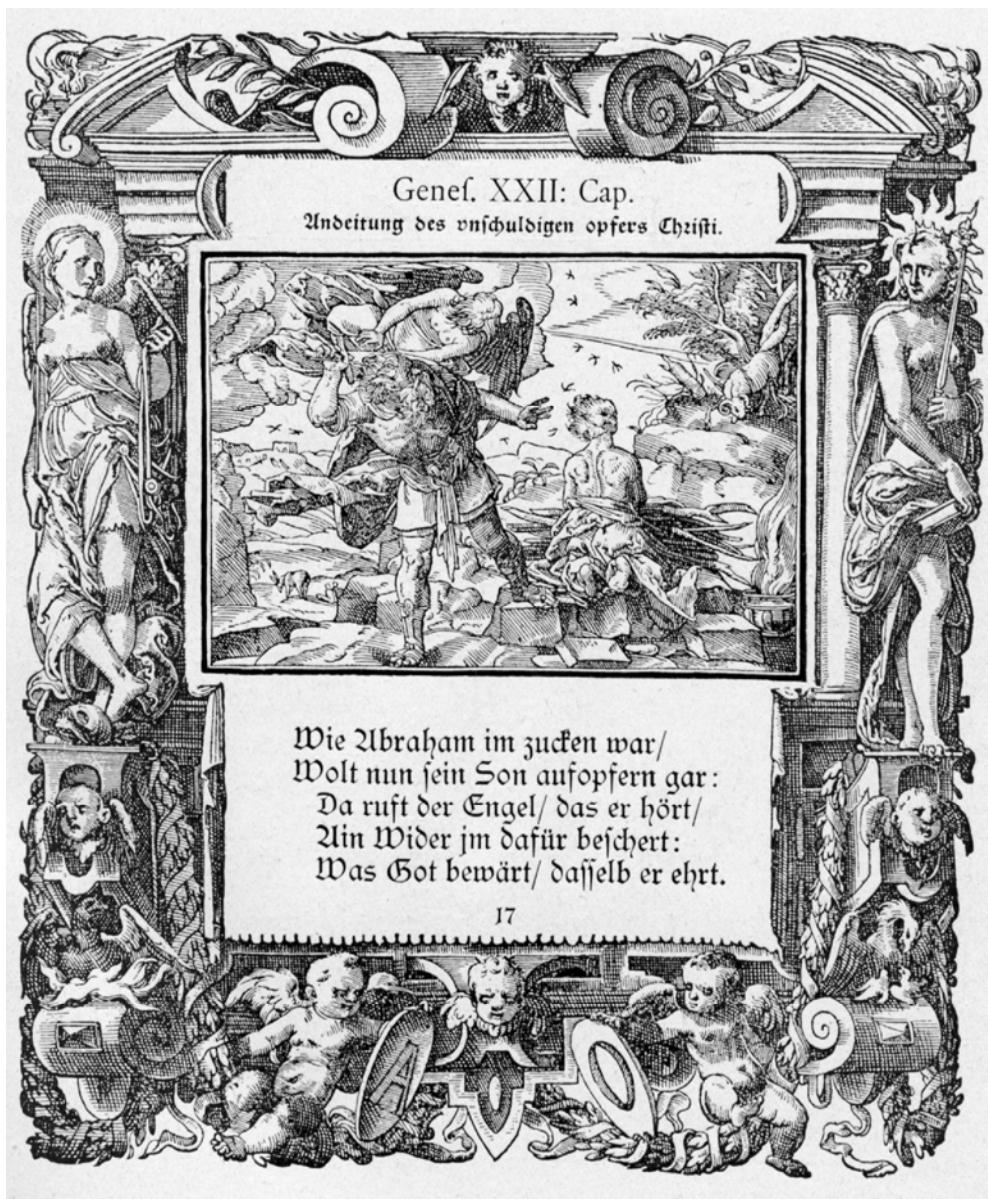
⁶⁴⁸ **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia, lk 246–254; **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 128 ja märkust 557 samas ning illustratsiooni nr 4, lk 129. Vt ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 24, 34, 35, 71, 76, 91, 93, 128, 131–133, 144, 152, 157; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 5, 234. Vrd ka **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stamm-buchsprüche, lk 55.

⁶⁴⁹ Vt l. 57; vrd 5Mo 6:7: Kinnita neid oma lastele kõvasti ja kõnele neist kojas istudes ja teed käies, magama heites ja üles tõustes!

⁶⁵⁰ Leibl Rosenbergi arvamuse Edzarduse sissekande kohta vahendas Christine Sauer Nürnbergi linnaraamatukogu käsikirjade ja vanade trükiste osakonnast. Christine Saueri kiri 24. juunist 2010.

⁶⁵¹ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 194; LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 155.

⁶⁵² Vt l. 53; 2Sm 15:26.

Illustratsioon 24. Tobias Stimmeri puulõige 1Mo 22 juurde (Abraham ohverdab oma poja).

Esdras Edzarduse pühenduse alla kirjutas enda oma Stockholmi saksa kiriku pastor ja konsistoriumi assessor Johannes Jacob Leibnitz. Ka tema kirjutatu on heebreakeelne, kuid pärit hoopis Vana Testamendi Nehemja raamatust: „Meenuta, mu Jumal, seda minu heaks!“⁶⁵³ Selle tsitaadi algkontekstist lähtudes võib oletada, et Leibnitz osutab siin enda tegevusele ortodoksse luterluse kaitsmisel. See

⁶⁵³ Vt 1. 57; Ne 13:31, aga ka 5:19.

Nehemja raamatu kirjakoht oli väga armastatud reisialbumisissekanne, kuid seda kasutati ka elumotona, nagu näiteks Narva ja Ingerimaa superintendent Heinrich Stahl ning Liivimaa superintendent ja *Academia Gustaviana* asekantsler Zacharias Klingius.⁶⁵⁴ Kas Edzarduse pühendus mõjutas Leibnitzi tsitaadivalikut, ei ole võimalik üheselt öelda, kuid võimatu see ei ole.

Tõenäoliselt Thorni raehärra Johannes Kislingi kirjutatu — „Oo sind õnne-likku, kes sa ka poleks, kes sa paned oma lootuse Jumalale“ — on psalmiparafraas, mille eeskujuks oli ilmselt fraas 34. psalmist.⁶⁵⁵ Kislingi tsitaadis kajastub selgelt sarnane mõte nagu Gustav Moritz Wagneri kirjutatud epigrammiski (vt pt 3.5.7). Teoloogilisest aspektist oli tegemist olulise teemaga ja nii on näiteks Johann Gerhard oma teoloogiliste *locus*'te kogumikus sellele erinevate peatükkide raames väga palju ruumi pühendanud.⁶⁵⁶ 34. psalm on oma sisult tänulaul, mis just tänu oma 9. salmile, kust päri neeb ka Kislingi tsitaat, oli leidnud tee leerijumalateenistuse (*Feier der Kommunion*) liturgiasse ja mille järgi kogu vaga mehe elu peab olema allutatud jumalakiitusele.⁶⁵⁷ Jumalale või Kristusele lootmine nagu ka neisse uskumine oli sage reisialbumisissekannetes väljendatud mõte, seda nii pühenduse kui ka *symbolum*'i tekstis, mida töestab ka Andreeae album. Teema oli oluline juba kõige varasemates reisialbumites, nt Abraham ja David Ulrichi albumis leidub arvukalt vastavasisulisi sissekandeid, peamiselt piiblitsitaate, kuid nende kõrval on ära töodud ka nt Nikaia usutunnistus.⁶⁵⁸

Stockholmi saksa kiriku ülempastor Aegidius Strauch tsiteeris 89. psalmi: „Ma laulan Issanda heldusest igavesti.“⁶⁵⁹ Tegemist on Jumala-kiitusega, mis ühe vaimuliku reisialbumis oli üsna tavalline motiiv ja seda peegeldavad ka mitmed teised tekstitid Andreeae albumis. Strauchi valitud tekstikoht on pärit laulust, mille teemaks on Jumala leping Taavetiga. Sama psalmikohta kirjutati reisialbumitesse juba 17. sajandi algul, kuid seda kasutati ka isikliku elumotonana.⁶⁶⁰

Philip Müller, kelle kohta ei ole midagi täpsemalt teada, on kergelt muudetud kujul tsiteerinud 116. psalmi, kus surmasuust päästetu tänab Jumalat: „Ma ütlesin oma kohmetuses: „Kõik inimesed on valelikud!““⁶⁶¹ See psalm on oma loomult

⁶⁵⁴ **K. Viiding.** Haritaste tunnuslaused, katalooginumber 21; vrd ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 129, 166; **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 258, vt ka märkust 75 samas, kus Ludwig osutab prantsusekeelsele versioonile sellest piiblikohast juurutatudeng Conrad Kisewetteri reisialbumis. Alfeldi pastor Justus Leporius kirjutas selle Nehemja-tsitaadi 1632. aastal Johann Arpenbecki albumisse (vt EAM F 114-1/7a, lk 283). Ka Narva ja Ingerimaa superintendent Heinrich Stahl armastas seda kirjakohta reisialbumitesse kirjutada — Vello Helgi koostatud kataloogi järgi on Stahli sulest teada vähemalt kolm sellist sissekannet, vt EAA 5383-1-27, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites, koopiad Schu-T.

⁶⁵⁵ Vt l. 29; Ps 34:9 *beatus vir qui sperat in eo* [Õnnis on mees, kes tema juures pelgupaika otsib].

⁶⁵⁶ Vt **J. Gerhard.** Loci communes theologici, Tomus 2, lk 15b, Tomus 3, lk 409a jne.

⁶⁵⁷ **A. Weiser.** Die Psalmen, lk 200.

⁶⁵⁸ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, eriti aga lk 266–267; vt ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta; **N. Reusner.** Symbola heroica.

⁶⁵⁹ Vt l. 59; Ps 89:2.

⁶⁶⁰ Vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 281; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 131.

⁶⁶¹ Vt l. 76; Ps 116:11.

tänulaul pärast seda, kui Jumal on palvet kuulda võtnud.⁶⁶² Mis on Mülleri tsitaadi-valiku taga, ei ole võimalik tagantjärele ja Andreeae-Mülleri omavahelisi suhteid tundmata öelda. Võib-olla on seda siin mõeldud üldise käibetöena, võib-olla on see hoopis manitsus, uskuda inimeste asemel Jumalasse ja sellisel juhul sarnaneks see nt G. M. Wagneri kirjutatud epigrammiga (vt pt 3.5.7). Teisalt võib tegemist olla usukinnitusega — inimeste valelikkusest ja hädadest hoolimata jäädakse oma usule truuks. Lisaks oli selle piiblikoha teine pool võetud nii mõnessegi sententsikogumikku ning Friedrich Taubmanni „Melodaesia“ sissejuhatav osa lõpeb fraasiga *Omnis homo mendax*.⁶⁶³ Taubmanni „Melodaesia“ põhjal, mida kasutati ka reisialbumitsitaatide allikana, ja Andreeae albumi põhjal võib oletada, et nimetatud piiblikohta tavatseti selle mitmetitõlgendatavuse pärast kirjutada ka reisialbumitesse, kuid ilmselt ei olnud see nii populaarne kui mõni teine, nagu näiteks tsitaadid Pauluse kirjast roomlastele.

Aadlik von Schlippenbach valis Andreeae albumisse kirjutamiseks töenäoliselt psalmitsitaadi „Jumal on mu abimees“, mille täpset lähtekohta ei ole õnnestunud seni tuvastada. Kõne alla tulevad mitu psalmikohta Vanast Testamendist (psalmid 27, 30, 40, 46, 54 ja 118), aga ka Pauluse kiri heebrealastele Uuest Testamendist.⁶⁶⁴ Kuna Lutheri tõlgetest sisaldub sõna *Beistand* vaid 54. psalmis (*stehet mir bey*), võib seda pidada kõige töenäolisemaks lähtekohaks; ladinakeelsete versioonide

⁶⁶² A. Weiser. Die Psalmen, lk 495.

⁶⁶³ Vt F. Taubmann. Melodaesia, lk 76. Embleemi pealiskirjana seda piiblikohta Henkeli ja Schöne käsiraamatu järgi kasutatud ei ole.

⁶⁶⁴ Vt l. 13. Vrd ladina- ja saksakeelset (Lutheri Piibel, 1545) versiooni järgmistest kirjakohtadest: Ps 27:9: *ne avertas faciem tuam a me ne declines in ira a servo tuo adiutor meus esto ne derelinquas me neque dispicias me Deus salvator meus* -- *Verbirge dein Andlitz nicht fur mir, vnd verstosse nicht im zorn deinen Knecht, Denn du bist meine Hülffe. Las mich nicht, vnd thu nicht von mir die Hand ab, Gott mein Heil* [Ära peida oma palet minu eest, ära tõuka enesest vihas oma sulast! Sina olid mu abi, ära lükka mind ära, ja ära hulgä mind, mu pääste Jumal!]; Ps 30:11: *audivit Dominus et misertus est mei Dominus factus est adiutor meus* -- *HERR höre vnd sey mir gnedig, HERR sey mein Helffer* [Kuule, Issand, ja ole mulle armuline; ole, Issand, minu aitaja!]; Ps 40:18: *ego autem mendicus sum et pauper Dominus sollicitus est mei adiutor meus et protector meus tu es Deus meus ne tardaveris* -- *Denn ich bin Arm vnd Elend, Der HERR aber sorget fur mich, du bist mein Helffer vnd Erretter, Mein Gott verzeuch nicht* [Mina olen viles ja vaene, aga Issand mötleb mu peale! Sina oled mu abi ja mu päästja! Mu Jumal, ära viivita!]; Ps 46:2: *Deus noster refugium et virtus adiutor in tribulationibus quae invenerunt nos nimis* -- *Gott ist vnser Zuuersicht vnd Stercke, Eine Hülffe in den grossen Nöten, die vns troffen haben* [Jumal on meie varjupaik ja tugevus, meie abimees kitsikuses ja kergesti leitav]; Ps 54:6: *ecce enim Deus adiuvat me Dominus susceptor animae meae* -- *Sihe, Gott stehet mir bey, Der HERR erhelt meine Seele* [Vaata, Jumal on mu abimees, Issand on mu hinge tugil]; Ps 118:6–7: *Dominus mihi adiutor non timebo quid faciat mihi homo. Dominus mihi adiutor et ego despiciam inimicos meos* -- *Der HERR ist mit mir, Darumb fürchte ich mich nicht, Was können mir Menschen thun? Der HERR ist mit mir / mir zu helfen, Vnd ich wil meine lust sehen an meinen Feinden* [Issand on minuga, ei ma karda. Mis võib inimene mulle teha? Issand on mulle abimeheks, seepärast ma saan parastada vihkajaid]. Vrd Hb 13:6: *ita ut confidenter dicamus Dominus mihi adiutor non timebo quid faciat mihi homo* -- *Also, das wir thüren sagen, der HERR ist mein Helffer, vnd wil mich nicht fürchten, was soll mir ein Mensch thun?* [Nii võime julgesti öelda: „Issand on minu abimees, minul ei ole midagi karta, mida võib mulle teha inimene]. Vrd ka G. T. Zachariae parafraasi toodud heebrealaste-kirjakohast, mis kattub Schlippenbachsi sissekandetekstiga, **G. T. Zachariae**. Paraphrastische Erklärung, lk 170.

alusel võib lähtekohaks pidada ka 118. psalmi, mis oma loomult on tänulaul ja muuhulgas oli tuntud Martin Lutheri lemmikpsalmina, või kirja heebrealastele.⁶⁶⁵ Et seni läbi vaadatud albumeis on nimetatuid tsiteeritud just 118. psalmi vastavaid värsse, võib seda pidada töendiks selle kirjakoha kui lähteallika kohta.⁶⁶⁶ Kui Andreeae albumisse kirjutanud Schlippenbach oli Liivimaalt pärit Rootsi sõjaväelane ja kui ta kirjutas albumisse 1702. aastal Lõuna-Eestis, sobib tema valitud kirjakoht suurepäraselts sõjaoludega, kus ta parasiagu viibis. Nimelt on 54. psalmi pealkirjaks „Palve vaenlase ahistuses“. Ka 118. psalm või heebrealaste kirjakoht sobivad hästi sõjaoludega — kõik kolm on tugevad usukinnitused, nagu neid reisialbumitesse kirjutada armastati. Sarnase sisuga tsitaadid olid reisialbumites juba 16. sajandist peale tavalised. Nõnda kirjutas nt J. Scharll 1632. aastal Moskvas Johann Arpenbecki albumisse *Auxilium meum a Domino* [Minu abi tuleb Jumalalt].⁶⁶⁷

Ria pastor Hermann Zimmermann kirjutas Andreeae reisialbumisse fraasi Õpetussõnadest: „Enne au on alandus.“ See kirjakoht oli sage elumoto ning Andreeae albumisse kirjutanust oli see Jena *pastor primarius*'e Georg Götze *symbolum*.⁶⁶⁸ Zimmermann kirjutas selle tsitaadi ladina keeles, Götze aga heebrea keeles, kasutades lühendit, mis on moodustatud heebreakeelsete sõnade esitähedest. Sarnaselt mitme teise sissekandega on siin tegu manitsusega jumala-kartlikkusele ja vagadusele. Nende õpetussõnade mõte, kust Zimmermanni pühendumus ja Götze moto pärit on — jumalakartus ja tarkus on üks ja sama —, sarnanevad mõneti selliste populaarsete reisialbumitsaatidega nagu nt Caspar Posneri *Nosse seipsum, nosse Deum* või *Seipsum nosse sapientia summa* [Iseennast tunda on ülim tarkus] jne.

Hamburgi akadeemilise gümnaasiumi professor ja teoloogialitsentsiaat Gerhard Mejeri sisekanne Andreeae reisialbumis — „Vaata, Jumal on mu pääste“ — algab heebreakeelse akronüümiga Jesaja raamatu ühest kirjakohast, mida Otto Kaiser iseloomustab kui väikest tänulaulu.⁶⁶⁹ Sellele järgneb Seneca-tsitaat, mille teemaks on Jumala sekkumine inimese ellu. Mejeri valitud kirjakoht on sisuliselt

⁶⁶⁵ Kommentaare nende piiblikohtade juurde vt nt **A. Weiser**. Die Psalmen, lk 281, 498 ja 500; **E. Grässer**. An die Hebräer, Bd. 3, lk 347, 361–363.

⁶⁶⁶ Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 56–57.

⁶⁶⁷ Vt EAM F 114-1/7a, lk 85. Vrd ka Samuel Schwartzi sisekannet Ferenc Pápai Párizi reisialbumis: ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ πάσα ἡ σωτερία, πάσα καὶ ἡ σοφία [Jesus Kristus on kogu päsemine ja tarkus] (<http://ppf.mtak.hu/en/073a.htm> (09.01.2011)). Vt ka **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 13: *Dominus Adjutor meus*; **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 68: *Deus adjutor meus*; **N. Reusner**. Symbola heroica, lk 159: *Dominus protector meus*, vt ka lk 214 ja registris märksõna *Deus adjutor et protector* [Jumal kui abimees ja kaitsja] all toodud tunnuslauseid. Magdeburgi ja Mainzi piiskop Albrecht von Brandenburg lasi 16. sajandi esimesel poolel müntidele ja medalitele vermita oma portree koos deviisiga *Dominus mihi adjutor. Quem timebo?* [Issand on minu abimees. Keda ma peaksin kartma?], mille lähtekohaks on kas 118. psalm või eespool tsiteeritud kiri heebrealastele.

⁶⁶⁸ Vt l. 85; Õp 15.33: Issanda kartus on tarkuse kool, aga enne au on alandus; Götze sisekannet vt l. 45. Götze ladinakeelset versiooni sellest Õpetussõnade kirjakohast vt **W. Ludwig**. Beispiele Interkonfessioneller Toleranz, lk 193.

⁶⁶⁹ Vt l. 78; Js 12:2; **O. Kaiser**. Das Buch des Propheten Jesaja, lk 225. Walther Ludwigi sõnul eelneb Johann Ulrich Henrici reisialbumis samale Seneca-tsitaadile akronüüm 41. psalmi 3. salmist: „Issand hoiab teda,“ vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 200.

sama von Schlippenbachi kirjutatuga, millele on osutatud eespool.⁶⁷⁰ Tõenäoliselt oli nii Mejeri kui ka Schlippenbachi valitud mõte sage reisialbumisissekannete teema. Siin tasub meenutada ka nt Samuel Schwartzi sissekannet F. Pápai Párizi reisialbumis, mille järgi on Jeesus Kristus kogu päsemine ja tarkus.⁶⁷¹

3.5.2.2. Uue Testamendi tsitaadid

Hamburgi Jakobi kiriku pastor Johannes Jacob Klug tsiteeris Matteuse evangeeliumit, valides seal lõigu „Olge siis arukad nagu maod ja tasased nagu tuvid!“, mis oli juba keskajal vanasõnana tuntud.⁶⁷² Klugi valitud tsitaat on pärít peatükist, kus Jeesus annab oma jüngritele käitumisjuhised, kuidas kiuslikes oludes toimida. Kirjakoht on ilmselt valitud nimemängu silmas pidades: saksakeelses tsitaadis on omadussõna *klug* rõhutatult suure algustähega esile tõstetud, mis osutab sellisel kujul sissekandja perekonnanimile. Erinevad sõnamängud olid reisialbumisissekannetes nagu ka toonases kirjanduses üldse väga armastatud, Andreeae albumi puhul hakkab silma elköige anagrammi kasutamine ja etümolooliiga mängimine, aga ka makaroonilisus. Andreeae albumis kasutas sarnast sõnamängu Marienburgi pastor Christian Römer (vt pt 3.5.1.2). Martin Zehle filipistliku profiiliga reisialbumisse on kirjutatud sama evangeeliumisalm, mida Walther Ludwig tõlgendab ilmse osutusena vastuoludele filipistide ning tõsiluterlaste vahel.⁶⁷³ See sunnib küsimärgi, kas Johannes Jacob Klugi tsitaadivaliku taga peitus peale sõnamängu veel mõni, kaalukam motiiv. Klugi isikut puudutavate andmete vähesuse tõttu ei ole võimalik seda aga öelda. Tegemist oli kirjakohaga, mida kasutati üldise moraalse sisu tõttu üsna sageli isikliku elumotona ja reisialbumisse kirjutamiseks, lisaks oli see piiblikoht Saksamaal levinud kõnekäänd.⁶⁷⁴

Viimane osa Jena *pastor primarius*'e Georg Götze sissekandest on kreeka-keelne tsitaat „Just samal kombel tegid nende isad prohvetitele“ Luuka evangeeliumi kirjakohast (nn õndskakuulutamine), kus Jeesus jutlustab rahvale ja nimetab õndsaks neid, kes nälgivad ja nutavad, keda häbistatakse, vihatakse ja põlu alla pannakse, sest nemad saavad pärast tasutud, häda aga neile, kes on rikkad ja vastupidi toimivad.⁶⁷⁵ Koos tema sissekande teiste osadega, kus osutatakse Jumalale, kirikute ja kirikutegelaste tülidele ning sellele, kuidas nähakse pastorit

⁶⁷⁰ Need kaks kirjakohta on ristviidetega seotud juba Lutheri piiblis. Vrd ka Moosese võidulaulu 2Mo 15:2.

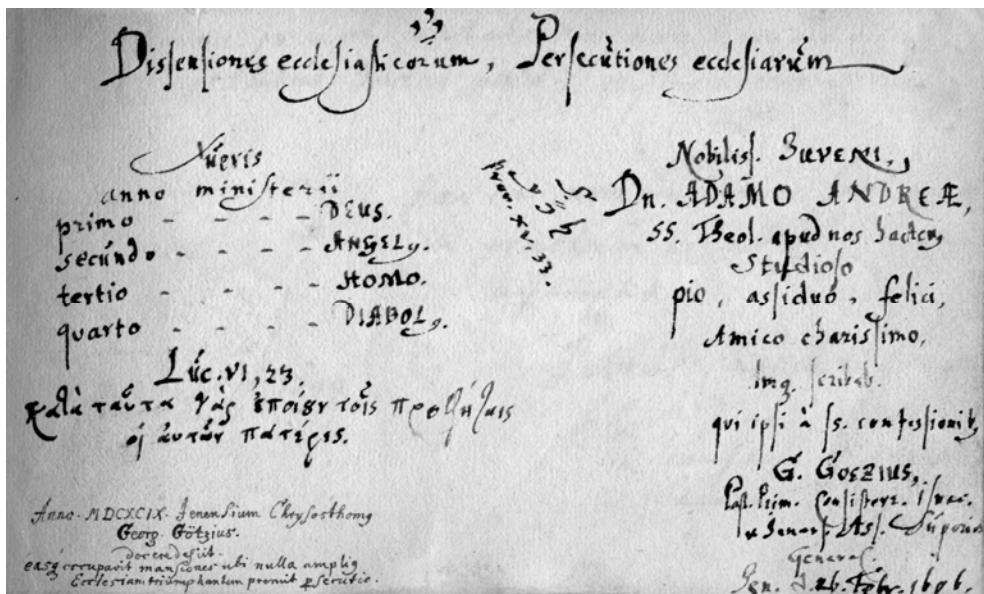
⁶⁷¹ Vt ἔντονος Ιησοῦ πάσα ἡ σωτερία, πάσα καὶ ἡ σοφία <http://ppf.mtak.hu/en/073a.htm> (22.12.2010).

⁶⁷² Vt l. 77; Mt 10:16. Vt ka **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 20217a. Matteuse kirjakoha selgitust vt **U. Luz**. Das Evangelium nach Matthäus, Bd. 2, lk 105–110; **E. Salumaa**. Matteuse rõõmusõnum, lk 299–301. Ulrich Luz osutab, et juutide ja kreeklaste jaoks sümboliiseeris tuvi ausust/õilsust, kaitsetust ja puhtust (*Lauterkeit, Wehrlosigkeit und Reinheit*), vt **U. Luz**. Das Evangelium nach Matthäus, Bd. 2, lk 109.

⁶⁷³ **W. Ludwig**. Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 680.

⁶⁷⁴ Vt **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 100, 158; **W. Ludwig**. Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 680; **G. Büchmann**. Geflügelte Worte, lk 49.

⁶⁷⁵ Vt l. 45; Lk 6:20–23. Kirjakoha selgitust vt **F. Bovon**. Das Evangelium nach Lukas, Bd. 1, lk 295–306, aga ka **L. Morris**. Luuka evangeelium, lk 158–159.

Illustratsioon 25. Georg Götze sissekanne.

tema esimestel ametiaastatel, ja *symbolum*'iga näib Götze pühendus olevat üsna pessimistlikus toonis. Jumala teenimine on raske: konfessioonide vahel on lahkhelid, kiriku sees on tülid, kirikuskäijad ei suhu alati pastorisse hästi, nii nagu see prohvetitest peale on olnud. Seda kõike kinnitab Götze *symbolum* „Enne au on alandus“.

Wittenbergi ülikooli teoloogiaprofessor Caspar Löscher kirjutas Pauluse kirjast roomlastele järgmise tsitaadi: „Neile, kes Jumalat armastavad, laseb Jumal kõik tulla heaks.“⁶⁷⁶ Tegemist on kirjakohaga, mida kasutati sageli lohutuseks raskuste ja önnestuse puhul; teisalt oli luterliku pastori üks kohustusi oma koguduseliikmeid trööstida. Nii Löscheri kui ka Jena teoloogiatudengi Heinrich Stegmanni sissekande (vt tagantpoolt) sõnum on sarnane: usu Jumalasse ja sa saad tasutud. Nende sõnum on üsna ootuspärane, eriti kui lähtuda nii sissekande autorite kui ka adressaadi elukutsest. Juba keskajast võib leida sarnase sisuga mõtteavaldisi, ent see kirjakoht oli sisse võetud ka varauusaegsetesse sententsikogumikesse. Lisaks oli see kasutusel elumotona.⁶⁷⁷ Ehkki see Pauluse tsitaat esines *florilegium*'ides, võib üsna kindlalt väita, et Wittenbergi teoloogiaprofessor tugines pigem Piiblile. Sama

⁶⁷⁶ Vt l. 44; Rm 8: 28. Vt ka **U. Wilckens.** Der Brief an die Römer, Bd. 2, lk 162–163; **O. Tärik.** Rooma kirja seletus, lk 329–333.

⁶⁷⁷ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 36317, vrd **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 5746; *Dilige primo Deum, cuius precepta teneto. / Christo iunguntur, sua qui precepta sequuntur* [Armasta esmalt Jumalat, kelle käske täidetagu. Kristusega sidugu end need, kes järgivad tema käske] ja nr 5748: *Dilige, qui cupias celi bona gaudia, Christum* [Armasta Kristust, kes sa ihmud taeva häid rõõme]; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 156.

kirjakoha kirjutas professor Löscher 1703. aastal ka Johann Ulrich Henrici reisi-albumisse.⁶⁷⁸

Thorni Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss ning Jena teoloogiatudeng Johann Thomas Duncker on oma sissekandes kasutanud Pauluse kirjast roomlastele, nn võiduhümnist pärit fraasi „Kui Jumal on meie poolt, kes võib olla meie vastu?“, esimene kirjutas selle ladina, teine kreeka keeles.⁶⁷⁹ Selle kirjakoha kasutamisele lisab tähtsust asjaolu, et luterlikus maailmas oli see väga hästi tuntud kui Philipp Melanchthoni tunnuslause. Melanchthoni mõju, mitte ainult teoloogias, ulatus vahetust reformatsiooniajast tunduvalt kaugemale ja nii tuli ka 17. sajandi lõpul temaga veel kindlasti arvestada. Ulrich Wilckens toob välja, et Weissi tsiteeritud kirjakoht oli ka koraalide aluseks ning sellel baseerub Johann Sebastian Bachi motett „Jesu, meine Freude“.⁶⁸⁰ See kirjakoht Pauluse roomlaste-kirjast etableerus juba 16. sajandil reisialbumisisekande tekstina ja seda kasutati veel 18. sajandi albumiteski. Näiteks Johann Arpenbecki albumisse on see kirjutatud prantsuse keeles, Tallinna gümnaasiumi professor Heinrich Vulpius aga kirjutas selle samasse albumisse kreeka, ladina ja saksa keeles; Abraham ja David Ulrichi omasse on see kirjutatud kreeka keeles ja ladinakeelse parafraasina, Heinrich Carlhack Hermelingi albumis on üks selle ladinakeelseid versioone. Paul Heßi reisialbumist võib aga leida sarnase sisuga ladinakeelse Euripidese-tsitaadi.⁶⁸¹ Need Pauluse sõnad olid ka armastatud *symbolum*, seda kinnitab Theodor Crusiuse tunnuslausetekst kataloog, kust selle võib leida vähemalt kaheksal korral.⁶⁸² Sama kirjakoht kajastub ka emblemaatilises kirjanduses — Claudius Paradinuse embleemiraamatus ning Joachim Camerarius noorema esimeses kogumikus on embleem *Quis contra nos* [Kes on meie vastu], kusjuures viimane osutab järgnevas embleemiselgituses ka Pauluse roomlaste-kirjale.⁶⁸³ 16. sajandil osutas selle Pauluse kirjakoha valik suure töenäosusega röhutatult kirjutaja usutunnistusele, kas see oli nii ka 17.–18. sajandi vahetusel ei ole selge, ehkki seos Melanchthoni elumotoga oli ilmselt köigile teada. Kas Weiss ja Duncker manifesteerivad nende Pauluse sõnadega oma evangeelset usutunnistust, ei ole selge, ent Andreae albumi

⁶⁷⁸ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 159–160.

⁶⁷⁹ Vt I. 96, 170p; Rm 8:31. Kirjakoha kohta vt **U. Wilckens.** Der Brief an die Römer, Bd. 2, lk 172; **O. Tärk.** Rooma kirja seletus, lk 339–340. Vrd ka Hb 13:6: Issand on minu abimees, minul ei ole midagi karta, mida võib teha mulle inimene? Ka seda heebrealaste-kirja salmi armastati kirjutada nii reisialbumitesse kui ka elumotona kasutada, vt nt **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 166; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 229.

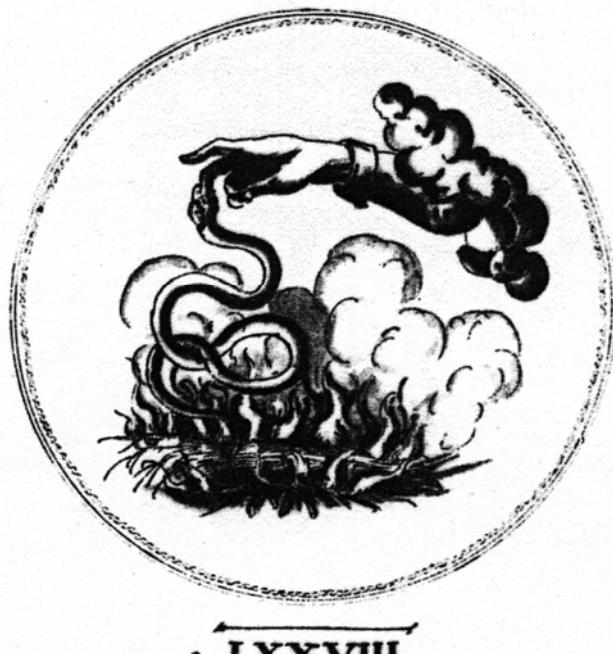
⁶⁸⁰ **U. Wilckens.** Der Brief an die Römer, Bd. 2, lk 179.

⁶⁸¹ Vt EAM F 114-1/7a, lk 66, 243; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 172; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 127; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 55; **W. Ludwig.** Bildungsreise und Stammbuch, lk 186; vt ka **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 80; vt ka **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 24, 153, 278, 379. Vello Helk aga juhib tähelepanu, et seda Pauluse kirjakoha tsiteeriti reisialbumites ka taani keeles, vt **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 41, 48.

⁶⁸² **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 63, 68, 90, 94, 115, 131, 167, 180; vt ka **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 64, 93.

⁶⁸³ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 55; **J. Camerarius d. J.** Symbola et emblemata, nr 78, lk 156–157.

QVIS CONTRA NOS.

Illustratsioon 26. Embleem *Quis contra nos* Joachim Camerarius noorema embleemi-raamatus.

eripärast — sissekandjate hulgas on võrdlemisi palju ortodoksseid luterlasi — lähtudes võib Melanchthoni tunnuslause kasuks otsustamises näha teadlikku žesti. Lisaks tuleb selle piiblikoha puhul välja tuua, et see on Andreeae albumis ainus sissekandetekst, mida on kasutatud rohkem kui ühes pühenduses, ent et tegemist ei oleks otsese kordusena, on Duncker ja Weiss kasutanud erinevat keelt.

Jena teoloogiatudeng Heinrich Stegmann kirjutas Andreeale kreekakeelse fraasi *Πᾶς, ὃς ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου, σωθήσεται*, mis on pärit Pauluse kirjast roomlastele.⁶⁸⁴ Tegemist on jällegi moraliseeriva ning usku kinnitava manitsusega, milliseid armastati juba 16. sajandist peale reisialbumitesse kirjutada. See on kaudne manitsus uskuda Jumalasse ja palvetada.

Jena ülikooli teoloogiaprofessor Friedemann Bechmann kirjutas Andreeae reisialbumisse tsitaadi Pauluse kirjast galaatlastele — *Quicquid seminaverit homo, hoc et metet* —, manitsedes addresaati oma tegude tagajärgedele mõtlema: tema valitud

⁶⁸⁴ Vt 1. 168; Rm 10:13: Sest igaüks, kes hüüab appi Issanda nime, päüstetakse. Kirjakoha kommentaari vt U. Wilckens. Der Brief an die Römer, Bd. 2, lk 228; O. Täirk. Rooma kirja seletus, lk 399–401. Vrd ka Js 3:5: Ja sünnib, et igaüks, kes hüüab appi Issanda nime, pääseb.

kirjakoht on osa laitmatuks eluks antud manitsustest.⁶⁸⁵ Oma moraliseeriva sisu tõttu esines see vanasõnaline fraas sageli sententsikogumikes, kuid ka reisi-albumites ei olnud see tõenäoliselt harv, lisaks oli *Quidquid seminaverit homo* kasutusel *symbolum*'ina.⁶⁸⁶

Danzigi hospidali kabeli ehk Kristuse Ihu kiriku pastor ja kirikuloolane Ephraim Praetorius kirjutas Andreale katke Pauluse esimesest kirjast Timoteosele: „Jumalakartus on kasulik kõigeks.“⁶⁸⁷ Praetoriuse valitud tsitaat on osa pikemast fraasist, mille kontekstiks on hoiatus valeõpetuste eest. Sama kirjakoha kirjutasid 16. sajandi lõpul Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August noorema albumisse Tübingeni teoloogiaprofessor ja Lutheri õpilane Jacob Heerbrand ning Rostocki pastor Paulus Petreius, kusjuures viimane nii kreeka kui ka ladina keeles; Andreae kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumisse kirjutasid selle Calbe diakon Ernst Otto kreeka keeles ning Harderwijk teoloogiaprofessor Johannes Meyer heebrea keeles. See oli ka Jena tudengi Jean (Johann) Solmi *symbolum*, kuid tema kirjutas selle Andreae albumisse prantsuse keeles nagu ka kogu oma pühenduse. Prantsuskeelse versiooni sellest kirjakohast kirjutas 16. sajandi lõpul Heinrich Carlhack Hermelingi albumisse Braunschweig-Lüneburgi hertsog Joachim Karl: *La crainte de Dieu est profitable a toute choses.*⁶⁸⁸ Praetoriuse, Solmi, Heerbrandi, Otto ning hertsog Joachim Karli sissekande põhjal võib järeldada, et see kirjakoht või sarnase sisuga mõte oli reisialbumites väga tavalline sissekandetekst, kuid see leidis sageli kasutust ka elumotona. Gilbert Heß leiab, et seda tuleks tölgendada sügava usu väljenduse või kinnitusena. Praetoriuse valitud tsitaadis on oluline sõna *pietas*, mida kristlikus kontekstis tölgendatakse-tölgitakse enamasti vagadusena. *Pietas* oli nii kristluses tervikuna kui ka protestantlikus humanistlikus kultuuris ja hariduses (Melanchthon, Sturm) üks olulismaid mõisteid — see peegeldub nii varauus-aegses kirjanduses kui ka paljudes reisialbumisissekannetes. Seda kinnitab näiteks Justus Lipsiuse „*Politica*“, mis pakub teatava paralleeli Praetoriuse pühendusele ja Solmi tunnuslausele ning mille järgi vagadus on vooruse esimene pool (*Pietas Virtutis prima pars*), õige Jumala-tundmine ja õige Jumala-palumine (*rectus deo sensus, rectus in deum cultus*).⁶⁸⁹ Siinse albumi kontekstis on Timoteose-kirja

⁶⁸⁵ Vt I. 43; Gl 6:7–8: Ärge eksige: Jumal ei lase ennast pilgata, sest mida inimene iganes külvab, seda ta ka lõikab. Kes oma lihalikule loomusele külvab, see lõikab lihalikust loomusest kaduvust, kes aga Vaimule külvab, see lõikab Vaimust igavest elu. Vrd Öp 22:8: Kes külvab ülekokut, lõikab viletsust.

⁶⁸⁶ Vt **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 30.

⁶⁸⁷ Vt I. 86p; 1Tm 4:8: Sest kehalisest harjutamisest on vähe kasu, aga jumalakartus on kasulik kõigeks ning sellel on praeguse ja tulevase elu tõotus. Siin ja editsiooni tõlkesosas on järgitud 2000. aasta piiblitõlget, ehkki *pietas*'e vastena kasutatakse enamasti 'vagadust'. Sellest tõlkerinnevusest lähtudes on lisatud lühike ekskurss *Timor Dei* kontseptsiooni kohta. Kirjakoha kommentaari vt nt **J. Roloff.** Der erste Brief an Timotheus, lk 243–249.

⁶⁸⁸ **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 93, 219, 238; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 166, 225; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 101; vt ka **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 436; **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 79, 89, 105; **N. Reusner.** *Symbola heroica*, lk 226. Seda piiblicohta kirjutati reisialbumitesse ka suurtähtlühendina, vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 185.

⁶⁸⁹ **J. Lipsius.** *Politica* 1,2, lk 262. Vrd ka järgnevaid tsitaate selles alapeatükis ja Lipsiuse komentaaris toodud Lactantiuse-tsitaate (lk 723). Nicolaus Reusner on oma „Aureola emblemata“

tsitaadil oluline koht eelkõige seetõttu, et Andreeae palus oma albumisse kirjutada mitmel ortodokssel luterlasel, nende hulgas ka mõnel pietismi ägedal vaenajal, ning seega võib see peegeldada nii sissekandja kui ka albumiomaniku teoloogilisi vaateid ja Andreeae soovi anda oma albumile selgelt ortodoksne-luterlik üldmulje.

Jumalakartuse ehk *Timor Dei* kontseptsioon, millele Praetorius oma sissekandega osutada võis, oli oluline kristlik idee, mis tugineb mitmele piiblikohale, eelkõige Vana Testamendi Õpetussõnadele (*Timor Domini fons vitae*) ja 110. psalmile (*Initium sapientiae timor Domini*).⁶⁹⁰ Varauusajal kasutati neid väga sageli reisalbumisissekandena, eriti viimast neist, nii kreeka, ladina, saksa kui ka prantsuse keeles, kuid ilmselt ka teistes rahvuskeeltes.⁶⁹¹

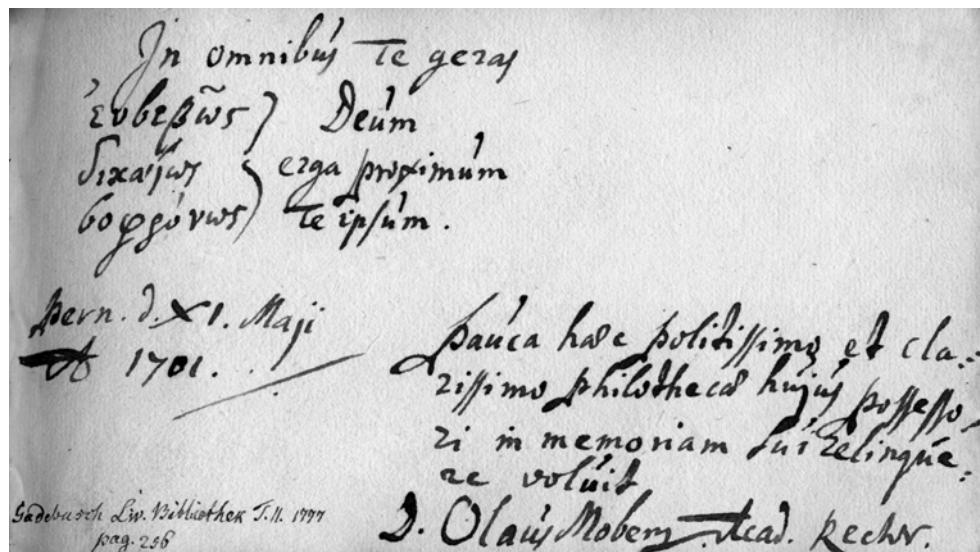
Academia Gustavo-Carolina rektori ja teoloogiaprofessori Olaus Mobergi ladina- ja kreekakeelne sissekanne on oma laadilt manitsev-moraliseeriv: igas olukorras tuleb käituda vagalt Jumala, õiglaselt kaasinimese ja arukalt iseenda suhtes.⁶⁹² Kahes esimeses manitsuses peegeldub *topos memento mori*, kuid sissekandes kasutatud kreekakeelsed sõnad osutavad ühemõtteliselt salmile Pauluse

lõpus välja toonud Georgius Fabriciuse ja Johannes Stigeli seitse epigrammi seitsme vooruse kohta. Fabricius on need jaganud kahte gruppi, iseloomustades esimesi (*fides, spes, caritas*) kui kristlikke voorusi, teisi (*prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia*) aga moraalsete voorustena. Stigel käsitleb samu voorusi, kuid ei jaota neid kristlikeks ega moraalseteks, kuid samas on ta kõigile oma epigrammidele lisانud ka saksakeelse vaste ning nelja viimase vooruse järekorda muutnud: *iustitia-prudentia-temperantia-fortitudo*. Vt **N. Reusner**. Aureola emblemata, lk 170–173. Nimetatud vooruste kõrval olid olulisel kohal ka seitse taevast voorust — *castitas, temperantia, caritas, industria, patientia, humanitas, humilitas* — ja nende vastandina seitse surmapattu — *luxuria, gula, avaritia, acedia, ira, invidia, superbia* —, mida armastasid (isiklike) *florilegium*'ide struktureeriva printsiiibina kasutada nii katoliiklased kui ka protestandid (vt selle kohta **A. Moss**. Emblems into Commonplaces, lk 2).

⁶⁹⁰ Vt Lexikon des Mittelalters, Bd. 4, col. 1595–1596.

⁶⁹¹ Vt Õp 14:27: Issanda kartus on eluallikas surmapaeltest pääsemiseks; Ps 110:10: Issanda kartus on tarkuse algus; hea arusaamine on kõigil, kes teevald seda mööda; tema kiitus kestab igavesti. Vt selle mõiste kohta nt Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 3, col. 1212–1217, eelkõige aga col. 1215–1216, kus käsitletakse jumalakartuse mõistet kristluse, sh ka luterliku maailmavaate seisukohast; vrd ka Eberhard von Meerfeldi sissekannet Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis (**W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 138) ja Leideni linnasekretäri Jan van Houti sissekannet Ernestus Brincki albumis (**F. A. Rappard**. Overzigt eener verzameling alba amicorum, lk 63). Vt ka **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, mille järgi nimetatud psalmikoht oli väga sage reisialbumisissekanne; **N. Crusius**. Symbola heroica, lk 16, 55, 132, 151, 184; sama piiblisalmi võib leida ka Komenský õpikust, vt **J. A. Comenius**. Orbis sensualium pictus, lk 3.

⁶⁹² Vt I. 23. Sarnase struktuuriga sissekandeid (loogeliste sulgude abil esitatud variandid) võib aga leida teistestki reisialbumitest, nt Liivimaa aadliku Nicolaus von Vickeni omast: *Vivo Fide in CHRISTUM, [Vivo] Charitate [in] Proximum, [Vivo] Patientia In meipsum* [Ma elan usuga Kristuses, ma elan armastuses ligimese vastu, ma elan, olles kannatlik iseene suhtes] (**C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 124). vt ka **R. Keil, R. Keil**. Die deutschen Stammbücher, lk 73, 133, 144, 221, 231.

Illustratsioon 27. Olaus Mobergi sissekanne Andreae reisialbumis.

kirjast Tiitusele.⁶⁹³ Kirjakoht, millest Moberg oma pühendust kirjutades lähtus, oli 16.–18. sajandil võrdlemisi sage reisialbumisissekannete ja elumotode lähtekoht.⁶⁹⁴ Oma sissekandes on Pärnu professor ära muutnud kreekakeelsete adverbide järjekorra, kuid ka piiblikoha mõtet on natuke muudetud. Adverbide järjekorra muutmiselle võib leida paralleeli Tartu *Academia Gustaviana* esimese teoloogiaprofessori Andreas Virginius tunnuslausest *Pie, iuste, sobrie* [Vagalt, õiglaselt, karskelt], mis baseerub samal kirjakohal.⁶⁹⁵

Muudes kirjandusžanrides oli makarooniline väljendusviis 17. sajandi lõpul veel võrdlemisi tavalline,⁶⁹⁶ seetõttu võib väita, et Mobergi pühendus peegeldab üldiseid kirjanduselus toimunud tendentse ning paigutub Andreae albumis leiduvate sõnamängude, anagrammluuletuste ja akronüümidega ühte ritta. Siinjuures tuleks esile tuua, et kirjanduses kasutati makarooniat enamasti lulevormi puhul,

⁶⁹³ Vrd Tt 2:12: *σοφρονῶς καὶ δικαιῶς καὶ εὐσεβῶς ζήσομεν ἐν τῷ νῦν αἰώνι*; Vulgata tekst: *sobrie et iuste et pie vivamus in hoc saeculo*; ja kasvatab meid, et me, öeldes lahti jumala-kartmatusest ja ilmalikest himudest, elaksime praegusel ajal mõõdukalt ja õiglaselt ja jumala-kartlikult.

⁶⁹⁴ *Σοφρόνως, δικαιώς, εὐσεβῶς* oli 18. sajandi algul nt Gerhard von Mastrichti *symbolum* (<http://ppf.mtak.hu/en/045a.htm> (09.01.2011)); sama Pauluse kirjakoha kirjutas 1551. aastal Abraham Ulrichi reisialbumisse Wittenbergi ülikooli professor Johannes Stigel (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 234–235), 1699. aastal Johann Ulrich Henrici albumisse aga Helmstedti filosoofia- ja loogikaprofessor Johann Barthold Niemeier ja Leipzigi teoloogiaprofessor Johannes Olearius, lisaks oli see Bremeni linnasündiku Gerhard von Mastrichti ja Groningeni ülikooli teoloogiaprofessori Johann Brauni *symbolum* (**W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 126, 138, 179, 201). Vt ka **T. Crusius**. *Symbolotheca docta*, lk 113, 125.

⁶⁹⁵ Vt **K. Viiding**. Haritlaste tunnuslaused, katalooginumber 42.

⁶⁹⁶ Vt **P. Burke**. Languages and communities, lk 39, 120–122, 131–138. Makaroonilise luule koha vt ka **A. Liede**. Dichtung als Spiel, Bd. 2, lk 205–214.

proosas märksa harvem. Kui levinud aga olid makaroonilised reisialbumisissekanded sel ajal, ei ole süstemaatiliselt uuritud. Andreeae albumis on see ainus omataoline, teistes Eesti rootsiaegsetes albumites neid ei ole; Eesti 18. sajandi albumitest önnestus üks segakeelne sisekanne leida Johann Heinrich Wibbelmanni reisialbumist.⁶⁹⁷ Selle põhjal võib oletada, et makaroonilised sisekanded ei olnud reisialbumites üldiselt tavaks ei 17. ega ka 18. sajandil. Johann Bernhard Wilhelm Sternbergeri reisialbumist võiks välja tuua kellegi J. H. Mundi makaroonilise luuletuse ja *symbolum*'i aastast 1775:

*Die Zeit macht alle Sachen stumpf,
Utendum est, dum durat,
Ein altes Kleid, ein Loch in Strumpf,
Philosophus non curat.*

*Leibnitz beweist mit vielen Grunden,
Es sey kein leerer Raum zu finden,
Doch Burschen Beutel lehren ja,
Quod saepe dentur vacua.*⁶⁹⁸

Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen valis Andreeae reisialbumisse kirjutamiseks koha Pauluse kirjast heebrealastele: „Ma ei hülga sind ega jäta sind maha!“⁶⁹⁹ Nende sõnade lähtekohaks on kas Joosua või Viienda Moosese raamatu kirjakoht.⁷⁰⁰ Hollenhageni valitud tsitaat on pärit eraelu puudutavatest üleskutsetest. Nende Issanda sõnade tähindust selgitab järgnev salm: „Issand on minu abimees, minul ei ole midagi karta, mida võib mulle teha inimene?“

⁶⁹⁷ Vt EAA 3287-1-90, lk 227.

⁶⁹⁸ Aeg kõik asjad muudab nüriks, tuleb kasutada, nii kaua kui kestab; vana kleit, auk sukas, neist filosoof ei hooli. Leibnitz töestab paljude põhjendustega, et mingit tühi ruumi pole olemas, ent buršidele ju õpetavad kukrud, et sageli antakse neid tühjana. J. H. Mundi elumoto: *Semper Lustig, nunquam traurig, et toujours fidel, fidel, fidel* [Alati lustlik, mitte kunagi kurb ja alati ustav, ustav, ustav, ustav] (Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger, lk 136). Ulrichite reisialbumis leidub Abraham Ulrichi kolmkeelne äaremärkus, mis sisaldab kreeka, ladina ja saksa keelt, kuid töelisi makaroonilisi sissekandeid seal ei ole, vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 213.

⁶⁹⁹ Vt l. 80; Hb 13:5: Teie eluviis olgu rahaahnuseta; jääge rahule sellega, mis teil on, sest tema on öelnud: „Ma ei hülga sind ega jäta sind maha!“ Vrd ka Ps 37: 28: *Dominus iudicium diligit: et non derelinquit sanctos suos, sed in aeternum eos conservat* [Sest Issand armastab õiglust ega hülga oma vagasid; neid hoitakse igavesti]. Heebrealaste kirjakoha kommentaari vt **E. Grässer**. An die Hebräer, Bd. 3, lk 357–361. Sellel psalmikohal baseerub nt Braunschweig-Lüneburgi hertsogi Heinrichi saksakeelne deviis *Gott verlesst die seinen nicht ehk* „Jumal ei jäta enda oma sid maha“ (**N. Reusner**. Symbola heroica, lk 102). Vrd ka Sebastian Franck's erste namenlose Sprichwörtersammlung, lk 26, nr 67: *Gott verleszt die seinen nit*.

⁷⁰⁰ Vrd Jos 1:5: Ükski ei suuda sulle vastu panna kogu su eluajal; nõnda nagu ma olin Moose-sega, nõnda ma olen sinuga, ma ei lahku sinust ega jäta sind maha; 5Mo 31:6: Olge vahvad ja tugevad, ärge kartke ja ärge tundke hirmu nende ees, sest Issand, su Jumal, käib ise koos sinuga, tema ei lahku sinust ega jäta sind maha“; 5Mo 31:8: Ja Issand ise käib su ees, tema on sinuga, tema ei lahku sinust ega jäta sind maha. Ära karda ega kohku! Vanast Testamendist pärit tsitaadi kohta vt **E. Grässer**. An die Hebräer, Bd. 3, lk 360–361.

Samasisulisi sissekandeid, enamasti küll tsitaadina Pauluse kirjast roomlastele, armastati reisialbumitesse kirjutada 16.–18. sajandini ja Andreae albumistki võib selle leida (vt eestpoolt). Võimalik, et just selsamal põhjusel ongi Hollenhagen nii siin kui ka teistes reisialbumites heebrealaste-kirja kasuks otsustanud. Hollenhagen osutab samale kirjakohale ka ühes teises reisialbumisissekandes, nimelt Georg Holyki salmikus, mida hoitakse Hamburgi ülikooli raamatukogus: süuria- ja ladinakeelse tekstile eelneb seal allikaviide *Ex Hebr. XIII, v. 5. verba ultima* (Kirjast heebrealastele, 13:5 viimased sõnad).⁷⁰¹ Hollenhagen seob oma pühenduse ja allkirja, röhutades seejuures kreekakeelsetes pühenduses leiduvat viit eitussõna — *quintuplici negatione*.

3.5.2.3. Tsitaadid rabiinlikust kirjandusest

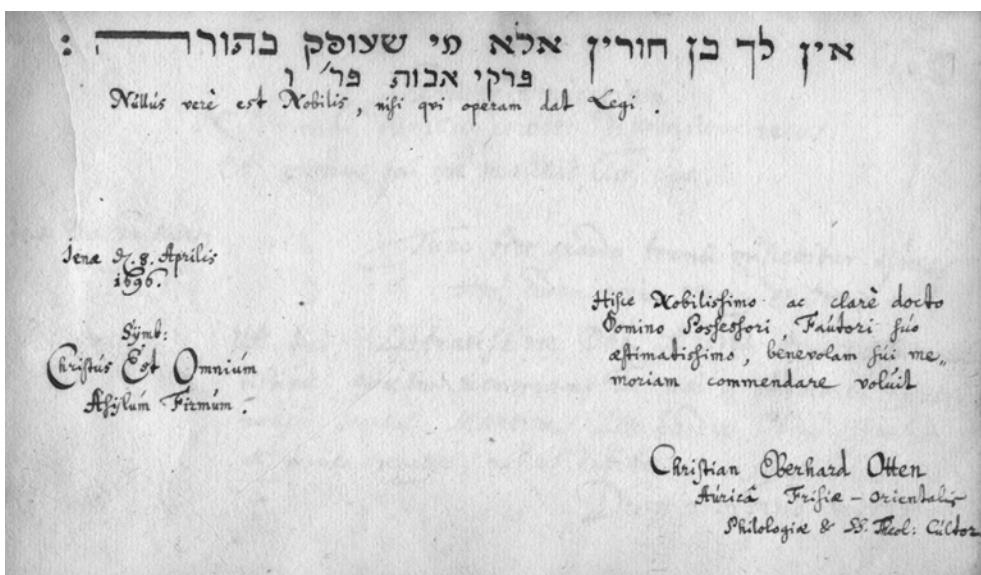
Lähtudes 17. sajandi teisel poolel kasvanud huvist Talmudi ja teiste Vana Testamendi väliste ida keeltes tekstide vastu, on neist pärit tekstikatkete esinemus reisialbumites ootuspärane. Andreae reisialbumis leidubki piiblitsitaatide kõrval kaks heebreakeelset tsitaati Vana Testamendi välistest tekstidest. Üks neist on pärit talmuditraktaadist „Isad“ (6:2); teine tsitaat on aga täpselt identifitseerimata ja võib Anu Põldsamiga hinnangul pärineda kas Talmudist või mujalt rabiinlikust kirjandusest.⁷⁰² Esimese neist — „Sest pole sul muud vaba meest, kui vaid see, kes tegeleb Toora õpetusega“ — kirjutas Andreae reisialbumisse Jena filoloogia- ja teoloogiatudeng Christian Eberhard Otten, kes on heebreakeelse sissekande alla kirjutanud ka selle ladinakeelse tõlke *Nullus vere est Nobilis, nisi qvi operam dat Legi*, kuid üks-ühele need siiski ei kattu. Mõningatest erinevustest kahe teksti vahel tuleb juttu tagapool alapeatükis 3.5.8.1 „Sama tekst kahes keeles“. Sisult on Otteni sisekanne manitsus pühendada oma elu Jumalale ning jumalasõna uurimisele ja teenimisele ning vastab seega nii sissekande autorile kui ka addresaadi elukutsele. Otteni valitud tsitaadi, eelkõige selle ladinakeelse variandi taga võib näha ka viidet humanistlikule haridusaadli kontseptsioonile, seda näib röhutavat ka suure algustähuga kirjutatud *Nobilis*. Sama adjektiivi kasutab ta ka oma pühenduse allkirjas Andreae poole pöördumisel, kuid superlatiivis, mis tugevdab veelgi seda ideed.

Teise piiblivälise tsitaadi kirjutas Rootsiga aadlik ja tuntud keelemees Gustaf Peringer-Lillieblad — „Mis on hüvastijätupäeva teemoon: õiglus, Jumala teenimine ja ausus, need on teemoon ja õige tee“ —, osutades oma sissekandega töenäoliselt Andreae peatsele lahkumisele Stockholmist.⁷⁰³ Anu Põldsamile oletuse kasuks, et Peringer-Lilliebladi pühenduse tekst pärineb rabiinlikust kirjandusest, kõneleb tõsiasi, et Talmud ja rabiinlik kirjandus olid selle Rootsiga hebraisti ja

⁷⁰¹ EAA 5383-1-23, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Koopiad Hem-Kon.

⁷⁰² Anu Põldsam kiri autorile, 26.01.2010.

⁷⁰³ Vt vastavalt l. 159 ja 86. Heebrea keelest tõlkinud Anu Põldsam. Peringer-Lillieblad kirjutas Andreae reisialbumisse 3. aprillil 1699. Viimane sisekanne Stockholmist on pärit 15. aprillist, sellele järgneb juba Peder Jesperseni pühendus 21. maist Kopenhaagenis.

Illustratsioon 28. Christian Eberhard Otteni sisekanne.

aadlimehe kirg.⁷⁰⁴ Jumala teenimine võib siin osutada jällegi Andreea elukutsele, aga samas on siin ka manitsus uskuda Jumalasse ning olla õiglane ja aus, et jõuda õnneliku lõpuni — motiivid, mis olid reisialbumisissekannetes väga sageli kasutusel.

Andreea albumisse kirjutatud piiblitsitaadid ning kaks rabiinlikku tekstikatket võib temaatiliselt jagada mitmeti, nagu ka juba peatüki sissejuhatavas osas öeldud. Siin on manitsusi ja elujuhiseid, eelkõige uskuda Jumalasse, kuulutada jumalasõna, olla aus ja õiglane ning mõelda oma tegude üle järele. Samas on siinsetes tsitaatides ka kinnitus, et neid, kes usuvald Jumalasse, ei jäta Jumal mitte maha. Usukinnitus, millel varastes reisialbumites oli väga oluline roll, näib veel 17.–18. sajandi vahetusel olevat oluline topos, tõenäoliselt samal põhjusel nagu 16. sajandilgi.

Mõne piiblikoha valimise kriteeriumiks võis olla eelkõige sõnamäng, nagu nt Johannes Jacob Klugi või Olaus Mobergi sissekande puhul. Mõnikord aga võib oletada, et valitud kirjakoht osutab sissekande ajaloolisele situatsioonile, nt von Schlippenbach, Bartholomäus Botsacki või ka Gustaf Peringer-Lilliebladi puhul. Nii mõnelgi juhul viitab valitud tsitaat kas sissekande autori ja/või addresaadi vaadetele, elukutsele või -raskustele, nt Christian Eberhard Otteni rabiinliku kirjakohta või Georg Götze sissekande puhul.

Et nii Vana kui ka Uue Testamendi kirjakohti on siinsetes albumis enam-vähem võrdse, on üsna ootuspärane, samuti on ootuspärane Psalmide ja Pauluse kirjade suur tsiteeritus. Teatud sarnaseid jooni võib siin näha juba Euroopa ühe kõige

⁷⁰⁴ **S. Lindroth.** Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden, lk 223–224; Peringer-Lilliebladi tegevuse ja kirjutiste kohta vt **H. Helander.** Gustaf Peringer's speech; **M. Eskhult, J. Eskhult.** Gustaf Peringer as Hebraist; **É. Á. Csató.** Karaim studies at Uppsala.

varasema, Abraham ja David Ulrichi reisialbumiga, kuid ka kogu hilisema reisi-albumitraditsiooniga.⁷⁰⁵ Pauluse roomlaste-kiri Uuest Testamendist ja Psalmid Vanast Testamendist on mõlemal juhul olnud reisialbumitsataide ühed olulisemad lähtekohad. Selle põhjuseks võib suuresti pidada Philipp Melanchthoni seisukohti ja nende mõju nii tema ringi kuulunud humanistidele kui ka saksa haridus-süsteemile ja kultuurielule tervikuna. Nimelt leidis Melanchthon, et Psalmid on kogu Piibli kvintessents, nimetades neid väikeseks Piiblikse (*kleine Biblia*); oma 1519. aasta psalmikommentaari eessõnas aga soovitas ta lugemiseks just Psalme ja Pauluse kirja roomlastele.⁷⁰⁶ Seevastu Moosese raamatud, evangeeliumid jpt raamatud ei olnud ei Andreeae albumis ega üldiselt kuigi armastatud reisialbu-misissekannete allikad. Andreeae albumi eripärrana tuleb aga märkida, et siin ei ole kordagi tsiteeritud Jeesus Siiraki raamatut, mis oli 17. sajandil Psalmide kõrval väga populaarne ja armastatud tsitaadi- ja inspiratsiooniallikas ka juhuluule kirjutamisel.⁷⁰⁷

Kas ja kuidas peegeldavad valitud piiblikohad sissekandjate ja adressaadi teologilisi vaateid, eelkõige ortodokssset luterlust või pietismi, järgu teoloogide vastata. Nii otsest pietismivastast arvamusavaldu, nagu seda on Wittenbergi teoloogiaprofessori Philipp Ludwig Hannekeni sissekanne (vt autoritsitaide juurest pt 3.5.6), piiblitsitaide juurest ei leia. Calvinistide vastu Andreeae albumis otseselt ei astuta, ehkki nt tema enda dissertatsionist võib nende kohta üsna kurje sõnu leida — selle põhjuseks võib olla tõsiasi, et Andreeae ei reisinud teadaolevalt kunagi kalvinistlikeesse piirkondadesse.

3.5.3. Varauusaegsete autorite tsitaadid

Varauusaegsetelt autoritelt või selleaegsetest teostest on pärit 21 tsitaati, kuid ühist nimetajat ei tsitaatide autoritele ega nende tsitaatide kasutajatele anda ei saa. Küll võib välja tuua kaks tendentsi: ühelt poolt on tsiteeritud mitme Madalmaade ja Saksa humanisti teoseid, teisalt on osa albumisse kirjutanuid valinud oma tsitaadi mõnelt jesuitlikult autorilt. Viimane tõsiasi on eriti märkimisväärne, kuna Andreeae palus oma albumisse kirjutada mitmel ortodoksse luterluse eest võitlejal. Kas jesuitlikke autoreid tsiteerides avaldasid sissekandjad muuhulgas oma konfessio-naalseid töekspidamisi, on raske otsustada, kuid mõne isiku puhul ei ole see siiski võimatu. Ajaliselt aga leidub siinses albumis tekstikatkeid Itaalia varahumanistidest Andreeae vahetu kaasajani välja; ladinakeelsete tsitaatide kõrval on kirjutatud ka rahvuskeeleteid.

Järgnevas vaadeldakse varauusaegseid tekstikatkeid regiooniti, esmalt käsitletakse Itaalia humanistide, seejärel Madalmaade, Saksa, Poola, Prantuse ja Šoti

⁷⁰⁵ Vt Wittenberger Gelehrtenstammmbuch, lk 394; **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 231.

⁷⁰⁶ Vt selle kohta **W. Ludwig.** Musenkult und Gottesdienst, lk 46–48. Melanchthoni mõjul õitses 16. sajandi Saksamaal psalmide ümberluulendamine ladina keelde; kui suur mõju oli 16. sajandi psalmiparafraasidel 17. sajandi lõpul, sh reisialbumisissekannetele, ei ole teada.

⁷⁰⁷ Siiraki raamatu tähtsuse kohta üldisemalt vt nt **E. Koch.** Die himmlische Philosophia des heiligen Geistes. Vt nt Petrus Turdinuse ja Petrus Mommeruse luuletust Eestimaa kindral-kubernerri Erik Oxenstierna pulmadeks, *Sacrosanctae summeque solemni Nuptiarum Festivitati.*

autoreid. Rootsि õpetatud daami Sophia Elisabet Brenneri sissekandes leiduvat kolme varauusaegset tekstikatket analüüsistikse selle peatüki lõpul eraldi, regioonide alla jaotamata.

Itaalia autorite tsitaadid. Rialane M. Dreiling kirjutas Andreae reisialbumisse ühe Sappho stroofi, mis on pärit Mantua humanistliku poeedi Battista Spagnoli (1447/48–1516) Giano II di Campofregosole pühendatud luuletusest:

*Otium clari fugiunt honores,
Nobiles dicit labor ad triumphos,
Sudor insignes iter ad coronas
Monstrat apertum.⁷⁰⁸*

Dreilingi pühendusteksti sisu vastab tema enda tunnuslausele *Laboremus*. Spagnoli, latiniseeritult Baptista Mantuanuse luule, eelkõige eepika, oli 16. sajandil Euroopas hästi tundud ning Erasmus elevat teda lausa kristlikuks Vergiliuseks nimetanud; ka refomaatorid Martin Luther ja Philipp Melanchthon hindasid Spagnoli luulet väga kõrgelt, eelkõige tema Maarja-eepost „Parthenice Mariae“. Lisaks sellele oli Spagnoli 16. sajandi esimese poole Saksamaal tunnustatud kooliautor. Sajandi teisel poolel tema tuntus vähenes, eelkõige Julius Caesar Scaligeri kriitika töttu, kuid sellest hoolimata loeti teda rohkelt ka 17. sajandil ja tema ekloogid püsisid 18. sajandi alguseni kindlalt koolilektüri hulgas.⁷⁰⁹ Millise väljände või antoloogia vahendusel Dreiling oma pühenduse kirjutada võis, ei ole seni õnnestunud välja selgitada. Üheks tõenäolisemaks vaheallikaks võib pidada Jan Gruterile omistatud antoloogiat „Delitiae poetarum Italorum“ (I-II, 1608),⁷¹⁰ mille vahendusel muutusid Itaalia humanistide teosed saksa kultuuriruumis kätesaadavamaks. Teiseks võimalikuks vaheallikaks võib pidada Philipp von Zesen piibliainelist romaani „Simson“ (1679), mille kommentaarides on muu hulgas ära todud ka Mantua poeedi värsid.⁷¹¹ Nimetatute kõrval ei saa välistada ka mõnd kooliõpikuna kasutusel olnud valimikku. Andreae albumis haakuval Dreilingi kirjutatud värsid sisuliselt näiteks Lucas Rothi valitud jambiliste värssidega, mida on tsiteeritud tagapool (vt pt 3.5.7), aga ka Palm Rigemann kirjutatud sententsiga *Per aspera ad astra*. Raskustele järgnev kuulsus oli oluline teema nii emblemaatilises kirjanduses kui ka *florilegium*'ides, nii näiteks on Gabriel Rollenhagenil embleemid pealiskirjaga *Per angusta ad augusta, EK ΠΟΝΟΥ ΚΛΕΟΣ* ja *Labore virtus, virtute gloria paratur* [Läbi kitsikuste hiilguse poole; Vaevast kuulsus; Tööst süninib voorus, voorusest kuulsus], Joachim Camerariusel *Gloria finis* [Kuulsus on eesmärk], Hadrianus Juniusel aga *Gloria immortalis labore parta* [Surematu

⁷⁰⁸ Vt l. 128; Carmina illustrium poetarum Italorum, lk 81.

⁷⁰⁹ Vt **G. Ellinger**, Italien und der deutsche Humanismus, lk 103–107; **F. J. Nichols**, An Anthology of Neo-Latin poetry, lk 669–671; Renaissance Latin Verse, lk 99; aga ka **W. Ludwig**, Musenkult und Gottesdienst, lk 16. Spagnoli tuntusele Euroopas laiemalt osutab nt Breslaust pärit meedik Paul Heß (Paulus Hessus), kes kirjutas 16. sajandi keskpaiku oma albumisse tema värsid, vt **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 38–39.

⁷¹⁰ Delitiae poetarum Italorum, T. 2, lk 973–976.

⁷¹¹ Vt **P. von Zesen**, Sämtliche Werke, Bd. 8, lk 501.

kuulsus sünib tööga]. Keiser Pescennius Nigeri deviisi *Placere vivus, laudari mortuus volo* [Elavana ma soovin meeldida, surnult aga, et mind kiidetaks] selgituses on Reusner väljendanud sarnast mõtet.⁷¹² Võrdluseks olgu aga öeldud, et Albert I deviisi *Quod optimum, idem iucundissimus* [Mis on parim, see on ka kõige meeldivam] selgituses on Nicolaus Reusner välja toonud mõtte, mille järgi töö on meeldivam kui puhkus.⁷¹³

Leipzigi ülikooli teoloogiatudeng Caspar Hornig kirjutas Adam Andreea reisi-albumisse Verona kleeriku ja filoloogi Luigi Novarini (Aloysius Novarinus, 1594–1650) tsitaadi, mille päritolu on täpselt tuvastamata. Kuigi Hornigi valitud tsitaadis osutab Novarini Taanieli raamatut viimasele peatükile (Tn 12:3), mis peaks hõlbustama selle päritolu tuvastamist, ei ole see siiani õnnestunud. Novarini pühakirjatsitaatide kogumikust „*Electa sacra*“ see pärit ei ole, ka mitte kirikuisade tsitaatide kogumikust „*Adagia, formulaeque proverbiales*“, vanade kristlaste, heebrealaste jt kombeid puudutavast teosest „*Schediasmata*“ ega anatoomiaalasest teosest „*Anatomia curiosa*“. Võimalik, et see on pärit näiteks tema teosest „*Omnium scientiarum anima*“, „*Admiranda orbis Christianae*“ või mõnest teisest tema paljudest teostest. Kristi Viiding oletab, et tegemist võiks olla tsitaadiga Novarini mõne teose, eelkõige „*Omnium scientiarum anima*“ eessõnast.⁷¹⁴ Hornigi valitud tsitaat „*Seni kaua, kuni siin [maailmas] oleme, pühendugem teadusele, et ükskord, kui elust lahkunud oleme, loetaks meid nende hulka, kelle kohta püha Taaniel on öelnud, et nad paistavad otsekui tähed ikka ja igavesti. Kui ometi!*“⁷¹⁵ on tihedalt seotud humanistliku mõttemaailmaga. Nimelt olid humanistid ja humanistliku hariduse pooldajad veendumud, et enese pidev harimine ning haritud ja hea keelekasutus toob inimeses välja tema inimliku suuruse ning seepärast peeti vajalikuks püüelda võimalikult hea keele- ja väljendusoskuse poole, eeskujuks antiikautorid, sõltuvalt koolkonnast kas kuldse või hõbedase perioodi omad. Kirjandusmaailmas tähelepanu äratamiseks oli aga väline, keeleline vorm sama oluline kui sisu. Et tegemist oli humanistliku maailmapildi jaoks olulise teemaga, näitab ka selle käsitlemine embleemiraamatutes, nii näiteks on Alciatol embleem *Ex literarum studiis immortalitatem acquiri* [Vaimutööga surematust otsima], mis seostub otse-selt Hornigi Novarini-tsitaadiga.⁷¹⁶ Hea haridus ning puhas keel ja köne olid sedavõrd olulised teemad, et leidsid juba 16. sajandil tee reisialbumitesse, nii võib Martin Zehle albumist leida hariduse tähtsust rõhutava Horatiuse-tsitaadi kui ka liivimaalase Konrad von Embdeni heade põhimõtete järgi elatavat elu ja head keelekasutust ülistava sissekande.⁷¹⁷ Kas Hornig tahtis Andreaet selle tsitaadiga

⁷¹² Vt *Emblemata: Handbuch*, col. 149, 656, 583, 655–656; vt ka **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis prima*, lk 77.

⁷¹³ **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 193.

⁷¹⁴ Kristi Viidingu kiri autorile, 28.03.2010.

⁷¹⁵ Vt l. 155; Tn 13:3: „Siis paistavad mõistlikud nagu taevalaotuse hiilgus, ja need, kes saavad paljusid õiguse teele, otsekui tähed ikka ja igavesti.“ Seda Taanieli raamatut salmi on oma teostes selgitanud mitmed kirikuisad, nt püha Hieronymus (Patrologia Latina 25, col. 575), Johannes Cassianus (Patrologia Latina 49, col. 965–966), Aquino Thomas (Summa Theologiae 1, quaestio 10.3) jt.

⁷¹⁶ Vt **A. Alciato.** *Omnia Alciati emblemata*, lk 449; vaata ka illustratsiooni 37.

⁷¹⁷ Vt **W. Ludwig.** *Bremen – Zerbst – Wittenberg*, lk 658–659; 704: *Quid utilius in hac vita quam pura mens et pura oratio? quid iucundius quam elegans vita et elegans oratio? reliquiae*

midagi kirjutama või üldiselt ennast pidevalt harima õhutada, on raske ilma täpsemate tõenditeta väita.⁷¹⁸ Andreeae reisialbumi siseselt haakub Hornigi valitud Novarini-tsitaat Sallustiuse omaga, mille kirjutas tema kaastudeng Johannes Liebig: vaimse tegevusega kaasnev kuulsus on püsivam kui füüsilise jõuga saavutatav. Lisaks seostub see temaatiliselt Pärnu teoloogiatudengi Jacob Andreas Zimmermanni valitud tsitaadiga Jan Amos Komenskýlt — kuulsus on elu pärast elu —, ning Jena juuratudengi Johann Daniel Freieslebeni sissekandega — kuulsust võib leida kas teadmiste või relvade abil.⁷¹⁹

Madalmaade autorite tsitaadid. Thorni raehärra ja toonane linnusekrahv Simon Schultz tsiteeris oma sissekandes üksikute väljajätete ning mõnd grammatilist vormi muutes Madalmaade humanisti Hugo Grotiuse (1583–1645) „Belgia ajalugu“, mis oli märksa vähem tundud kui tema peateos „De iure belli ac pacis“ (Sõja ja rahu õigusest, 1625) või traktaat „Mare liberum“ (Vaba meri, 1609). Sarnaselt antiik- ja keskaegsetele autoritele on ka varauusaegsetelt kirjanikelt sageli valitud eetilise suunitlusega või moraliseerivaid katkendeid. Simon Schultz tsiteeriski: „Nii nagu sündmused toovad endaga kaasa vajaduse plaane muuta, nii ei ole ka iga õpetus alati kehtiv.“⁷²⁰ Millisel ajendil Schultz Grotiust tsiteeris, on raske öelda, võimalik et ta lähtus sellist manitsust kirjutades enda kogemusest raehärra ja linnusekrahvina. Manitsuse sisu on aga selge: hoidu kergekäeliselt nõuandeid jagamast või kergel käel jagatud nõuandeist. Võrdluseks olgu öeldud, et nt Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis leidub Hippokratese-parafraas, mille järgi on raske leida meest, kes oskaks head nõu leida.⁷²¹

omnes voluptates in humanitate desinunt et flascescunt [Mis on elus kasulikum kui puhas meel ja puhas kõne? Mis on meeldivam kui peen elu ja peen kõne? Kõik ülejäänud naudingud leiavad inimeste juures oma lõpu ja närbuvad].

⁷¹⁸ Andreeae sulest on säilinud vaid tema dissertatsioon „Indifferentismus religionum“, mille ta pidas 1696. aastal Jenas professor Veltheimi eesistumisel, ning mõned saksakeelsed leina- ja pulmaluuletused, millega ta osales Riia kirjanduselus. Magistrikraadi saamiseks esitatud dissertatsiooni või disputatsiooni ega ülikooliaeagseid juhuluuleetusi ei ole seni õnnestunud leida; samuti ei ole teada, et ta oleks ligi kahe aasta vältel Thornis viibides sealses kirjanduselus osalenud. Ka Hornig ise ei ole kirjanduslikult kuivõrd aktiivne olnud, kuid talt on säilinud mõned juhutükistes avaldatud tekstdid — kolme õnnitlus- ja kahe pulmaluuletuse kõrval on teada kaks leinajutlust. Vt 17. sajandil saksa keeleruumis ilmunud trükiste kataloogi VD 17 (<http://gso.gbv.de/> (15.01.2011)); Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 2, nr 0924.

⁷¹⁹ Vt vastavalt l. 158, 143 ja 167. Relvade ja kirjasõna/teadmiste vastandamise kohta varauusajal vt **W. Kühlmann**, Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 351–363.

⁷²⁰ Vt l. 27; vrd **H. Grotius**, Annales et Historiae de rebus Belgicis, lk 662: *sed prout res tulerint vertenda consilia, nec ulla præcepta semper valere*. Vrd ka Seneca Epistulae morales 6.5: *quia longum iter est per præcepta, breve et efficax per exempla* [sest nõuannete järgi käies on tee pik, kuid eeskujу järgi lühike ja mõjus].

⁷²¹ Vt **W. Ludwig**, Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 142. Vrd ka Claudius Paradinuse embleemi *Consultori pessimum* ja selle juurde kuuluvat vanasõna *Malum consilium consultori pessimum* [Nõuandjale on halvim halb nõuanne] **C. Paradin**, Devises heroique, lk 122; vt ka **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 41.

Taani ja Norra kuninga õukonnavaaimulik Peder Jespersen (Petrus Caspari) on oma sissekandes tsiteerinud teist Madalmaade humanisti Caspar Barlaeust (1584–1648), valides temalt eleegilise distihhoni, mis kordub Barlaeuse kahes eleegias:

*Omne solum natale piis, non semper iisdem
Nubibus haeret avis, piscis inerrat aquis.*

Esimesel esinemiskorral on need värsid pärit Kaldeamaalt lahuva Aabra(ha)mi kõnest, teisel korral aga luuletusest, mis on pühendatud Haagi endisele kiriku-õpetajale Johannes Wtenbogardusele.⁷²² Kumba luuletust Jespersen siin tsiteeris, ei ole võimalik enam öelda ning see ei ole ka kuigi oluline, sest mõlema kontekst on kodumaalt lahkumine. Ka Andreeae viibis Kopenhaagenis vaid lühikest aega ning lahus reisialbumi sissekannetest lähtudes sealt mõni päev pärast Jesperseniga kohtumist. Barlaeusel osutab tsitaadi algus ühelt poolt pingetele Madalmaade usu-elus, st konfliktidele katoliiklaste ning kalvinistide vahel, teisalt aga keerulistele poliitilistele ja ühiskondlikele oludele ning vastuoludele kohalike ja Hispaania võimude vahel, mis sundisid paljusid kodumaalt lahkuma. Võimalik, et Jespersen pidas neid värsse tsiteerides silmas pietismi üha laienevat mõju Euroopas, eelkõige Saksamaal, ja väljendas nii oma enda seisukohta. Teisalt ei ole aga võimatu, et silmas on peetud Taani-Rootsi keerukaid poliitilisi suhteid, mis pingestusid veelgi pärast Karl XI surma 1697. aasta aprillis ning mis mõni aeg pärast Andreeae lahkumist Taanist päädisid järjekordse sõjalise konfliktiga nende riikide vahel.⁷²³ Kolmandaks võib siin peegelduda humanistlik reisimise ideaal, humanistliku haridusparadigma vahendusel kultiveeritud vajadus end välismaal täiendada.⁷²⁴ Barlaeuse kirjutatu juured peituvad aga Ovidiuse „Fasti“ värssides, mis olid läbi keskaja väga tundud ja mis varauusajal andsid Erasmusele ainest vanasõna *Ubi bene es, ibi patria est* [Kodumaa on seal, kus sul on hea] sõnastamiseks.⁷²⁵ Ovidiuse tsitaat oli esindatud mitmes *florilegium*'is, nt Octavianus Mirandula ja Joseph Lange omas, ning selle algust *omne solum forti patria est* armastati varauusajal kirjutada reisialbumitesse.⁷²⁶ Emblemaatilises kirjanduses aga Ovidiuse värsid

⁷²² Vt l. 46; vrd **Caspar Barlaeus**. Poemata, pars II. *Elegiae* 1.5.23–24 ja *Elegiae* 3, Reverendo clarissimo viro Johanni Wtenbogardo Ecclesiastae quondam Hagiensi, nunc exuli, v 33–34 (vastavalt <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/Barlaeus21.html> ja <http://hum2.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/Barlaeus23.html> (15.03.2010)).

⁷²³ Poliitiliste olude kohta 17. sajandi lõpu Põhja-Euroopas vt nt **R. I. Frost**. Põhjasõjad, lk 296–299.

⁷²⁴ Vt nt **W. Ludwig**. Die Bildungsreise in der lateinischen Reiseliteratur; **J. Papy**. Lipsius's Humanist and Neostoic Views on Travelling.

⁷²⁵ Vt **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 19878; **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 39204a1. Vrd ka **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 20843: *Patria est, ubicumque vir fortis sedem sibi elegit* [Kodumaa on seal, kuhu vapper mees omale elukoha valib] ja nr 80844a: *Patria sua est, ubicumque vixeris bene* [Oma kodumaa on seal, kus iganes sa elad hästi]. Erasmuse „Adagia“ väljaannetes, nii nt Basel 1574 kui ka Frankfurt 1670, on registris märksõna *Ubi bene es, ibi patria est*, ent vanasõnana raamatus *Quaevis terra patria*.

⁷²⁶ Vrd Ovidius *Fasti* 1.493–494: *omne solum forti patria est, ut piscibus aequor, / ut volucri vacuo quicquid in orbe patet* [Kogu maa on vapra jaoks kodumaa, justnagu kaladele ookean, nii nagu linnule on avatud tühi maailm]; **O. Mirandula**. Illustrum poetarum flores, lk 497; **J. Lange**. Loci communes, l. 458. Vrd ka J. Mülleri tsitaati Rickersi reisialbumis: *Delicatus, cui*

realiskirjadeks teadaolevalt ainest andnud ei ole. Andreeae albumi siseselt haakub Peder Jesperseni valitud tsitaat Johann Friedrich Mayeri pühendusega *Nobis omnis terra et nulla terra patria est* ning Gottfried Weisse võimaliku motoga *Patria est, ubi bene est.*

Varauusaegset embleemikirjandust on oma sissekandes kasutanud Stockholmist pärit Henric Daniel Söderburgh, kes Andreeae reisialbumisse kirjutamise ajal oli tõenäoliselt veel Wittenbergi tudeng. Selle oletuse kasuks köneleb Söderburghi sissekande asukoht albumi viimasel leheküljel, kuigi alati ei pruukinud sissekande sellisel asukohal olla mingit seost sissekandja ühiskondliku positsiooniga. Viimane lehekülg, sageli ka tagumine sisekaas, olid albumiomanike sõprade seas väga ihaldatud koht, kuhu oma pühendus kirjutada⁷²⁷ — Andreeae albumis on aga tagakaas tühi. Erinevalt Conrad Müllerist (tema pühenduse kohta vt tagantpoolt Saksa autorite tsitaatide juurest) on Söderburgh oma sissekande juurde joonistanud embleemi ja kirjutanud selle kohale moto *Cavete ab incertis.*⁷²⁸ Tekstiline, tavaliselt värsides embleemiselgitus Söderburghi sissekandest puudub, lähtudes suure tõenäosusega prantslase, Amsterdami graveerija, kunstikaupmehe ning raamatu- ja kaarditrükkali Daniel de la Feuille' (1640–1709) embleemiraamatust „Devises et emblèmes anciennes et modernes“ (1691) või mõnest selle järeltrükist, mida 1696. aastaks oli ilmunud viis trükki. Värsides selgituste asemel on de la Feuille' raamatus seitsmes keeles lühidalt esitatud embleemi sisu.⁷²⁹ De la Feuille' on selle pildi oma raamatusse võtnud omakorda kõige kuulsamast, Andrea Alciato embleemiraamatust.⁷³⁰ Alciato embleemi Söderburgh eeskujuna tõenäoliselt ei kasutanud, sest esiteks puudub nii Alciato embleemi selgitavast epigrammist kui ka proosaselgitusest moto *Cavete ab incertis*, teiseks on Alciato embleem adresseeritud astroloogide vastu. Erinevalt de la Feuille'st on Söderburgh moto kirjutanud kohe allegoorilise pildi kohale, de la Feuille'1 on need aga eraldi lehel, lisaks on Söderburghi joonistatud embleem De la Feuille' omaga vörreldes osaliselt peegelpildis. Ilmselt on esimese erinevuse põhjuseks reisialbumite žanrikonventsioon — üks sissekandja, üks lehekülg. Kuldse kesktee hoidmise

patria nimium dulcis est, Fortis, cui omnia solum patria, Perfectus, cui mundus exilium [Pehme on see, kelle jaoks kodumaa on liiga kallis; tugev see, kelle jaoks kogu maapind on kodumaa; täiuslik see, kelle jaoks maailm on pagendus] (EAA 3287-1-92, l. 57).

⁷²⁷ Vt selle kohta **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 39–41.

⁷²⁸ Vt l. 172p.

⁷²⁹ Söderburghi joonistusele eeskjuks olnud embleemi selgituseks on kirjutatud: *Une Esquerre qui tombe dans la Mer; Cavete ab incertis; Ne vous fiez pas sur des choses incertaines; Non vi fidate delle cose incerte; No fiad os en las cosas inciertas; Vertrouwt u niet op onzeekere zaken; Don't trust uncertain things; Vertrauet auf unsichere dinge nicht* (**D. de la Feuille.** Devises et emblèmes, tahvel 36, nr 4).

⁷³⁰ **A. Alciato.** Omnia Andreeae Alciati emblemata, lk 353. Alciato embleemiselgitus: *ICARE, per superos qui raptus et aera, donec / In mare praecipitem cera liquata daret, / Nunc te cera eadem, fervensque resuscitat ignis, / Exemplo ut doceas dogmata certa tuo. / Astrologus caveat quiquam praedicere: praeceps / Nam cadet impostor dum super astra volat* [Ikaros, kes sa söötsid kõrgel läbi õhu, kuni sulanud vaha sind pea ees merre kukutas; nüüd kõrvetavad sind see vaha ja põletav tuli ja oma näitel võid õpetada kindlaid tödesid. Iga astroloog hoidugu ennustamast, sest pea ees langeb petis, kui tähtede kohale lendab].

Illustratsioon 29. Henric Daniel Söderburghi sissekanne.

temaatikat, millele Ikarose motivi siin osutab, käsitlesid mitmed autorid, kasutades selleks antiikmütoloogiast ja -kirjandusest tuntud Phaethoni, Bellerophoni ja Ikarose kuju.⁷³¹ Söderburghi embleemi pealiskirjale võib paralleeli leida ka Wittenbergi teoloogiaprofessori Leonhard Hutteri pühendusest *Rebus ne crede caducis* [Ära usalda ajalikke/mööduvaid asju], mille ta oli kirjutanud Axel Oxenstierna reisialbumisse.⁷³²

Taani kirikutegelane, Roskilde taani kiriku pastor ja praost Søren Jonæsen omistab oma sissekande teksti Lipsiusele. Jonæsen on oma sissekannet tehes silmas pidanud Madalmaade filoloogi ja humanisti Justus Lipsiust (1547–1606), kuid millist tema kirjutist täpsemalt, seda ei ole seni õnnestunud tuvastada. Temaatiliselt on Jonæseni sissekanne *Sapiens, ubicunque est, peregrinatur* tihedaimalt seotud Lipsiuse kirjaga Philipp Layonusele (Felipe de Lanoy), mis on pealkirjastatud „*De ratione cum fructu peregrinandi, et praesertim in Italia*“ (Õpetusest, kuidas kasulikult reisida, eelkõige Itaalias),⁷³³ mida peetakse vanimaks ja olulisimaks arukat reisimist propageerivaks kirjaks ning mille tuntus ja mõju hilisematele reisimetoodikatele on olnud väga suur. Ehkki Jonæseni valitud tsitaati Lipsiuse kirjas ei ole,

⁷³¹ Vt Emblemata: Handbuch, col. 1614–1617; N. Reusner. Aureola emblemata, nr 83, lk F2.

⁷³² Vt Axel Oxenstiernas Album amicorum, lk 70–71.

⁷³³ Vt l. 90; vrd Epistula XXII Philippo Layono Nobiliß. iuveni (J. Lipsius. Epistolarum selectarum III. centuriae, lk 41–48).

Illustratsioon 30. Embleem *Cavete ab incertis Daniel de la Feuille'* embleemiraamatus.

leidub seal siiski temaatiliselt sarnane lõik.⁷³⁴ Tsiteerimisviisist lähtudes võib ole-tada, et Jonæsen kirjutas selle mälu järgi. Teiste võimalike lähtetekstidena tulevad kõne alla J. Lipsiuse dialoog, uusstoitsistliku filosoofia nurgakivi „De constantia“, mille alguspeatükkides on juttu reisimisest ja võõrsile pagemisest, või tema peateos, valitsejapeegli või *florilegium*'ina tõlgendatav „*Politica*“,⁷³⁵ ent sellisel juhul peab tegemist olema veelgi vabama parafraseeringuga. Lipsiusele omistatud tsitaadi juured peituvald töenäoliselt hilisantiigis koostatud ja Senecale omistatud sententsikogumikus „*De remediis fortuitorum*“ toodud maksimis *Si enim sapiens est, peregrinatur, si stultus exulat* [kui ta on tark, siis ta reisib, kui loll, siis hulgub ringi]. Kuna Senecale omistatud tsitaat on pikemal kujul ära trükitud ka Joseph Lange *florilegium*'is,⁷³⁶ võib oletada ka selle mõju. Sisult haakub see sentents ühena vähestest Andreeae albumis nii reisialbumi pidamise kui ka akadeemilise õpingureisiga (*peregrinatio academica*), millega Andreeae puhul suure töenäosusega tegu oli. Selline reis nõudis ettevalmistust ning teadlikkust oma

⁷³⁴ Lipsius kirjutab oma kirjas Layonusele järgmist (*De ratione cum fructu peregrinari*, lk 41): *Itaque sive prisco sive nostro aevo, peregrinati fere sunt viri magni. Sed ista hic cautio: ut id fiat non cum voluptate solum, sed cum fructu. Vagari, lustrare, discurrere quisquis potest: pauci indagare discere; id est, vere peregrinari. Ut tu id possis, finem verum fructumque ante omnia mihi propone, quem is petitum* [Niisiis reisisid kas vanal või meie ajal enamasti ainult tähtsad mehed. Ent siin tuleb hoiatada, et see ei toimiks ainult naudingute saatel, vaid viljakalt. Ekselda, rännata, siia-sinna sõita võib igauks, vähesed on aga õppinud uurima, see tähendab tõeliselt reisima. Et sina seda suudaksid, selleks sea endale silme ette töeline eesmärk ja kasu, mida sa taotled]. Vrd ka Erasmuse vanasõna *Vagari desine* [Lõpeta ringihulkumine] (**D. Erasmus. Adagia**, lk 366).

⁷³⁵ Vt **J. Lipsius.** *De Constantia* 1.1–1.3, lk 1–5. „*Politica*'s“ puudutatakse reisimist hajusamalt.

⁷³⁶ **J. Lange.** *Loci communes*, l. 458p.

sihtkohtadest ja eesmärkidest — seda rõhutab ka Justus Lipsius. Teiseks on siin ilmselt tegemist juba 16. sajandi reisimetoodikatest tuntud vastandusega teadlik reisimine (*peregrinatio*) versus sihitu ringihulkumine (*vagatio*).⁷³⁷ Andrea albumis teisi nii otseselt akadeemilisele õpingureisile viitavaid pühendusi ei ole, küll aga võib sellele leida viiteid allkirjadest.⁷³⁸ Varastes reisialbumites ei puudutata reisimist kuigi sageli: H. C. Hermelingi albumis 16. sajandi lõpust on ainuke selline sisekanne moraliseeriv-manitsev juhis *Inter peregrinos sit tibi frons aperta, lingua parca, mens clausa* [Võõraste keskel olgu su meel avatud, keel talitsetud, hing suletud], mis on pärit Justus Lipsiuse juba eespool nimetatud kirjast Philipp Layonusele. Cosmus Bornemann reisialbumisse kirjutas professor Hans Zoega 1660. aastal Kopenhaagenis järgmised sõnad: *Licet peregrinantem: Deum timere, sobre, caste et parce vivere. Haut facile omnibus credere. Numquam de aliquo male loqui. Numquam mentiri. Numquam nisi ratione exigente loqui. Multorum familiaritatatem vitare. Demandato sibi munere rite fungi* [Reisimees peab kartma Jumalat, elama kainelt, kõlboliselt ja kokkuhoidlikult. Ta ei tohi kõiki kergesti uskuma jäädva; mitte kunagi teistest halba rääkida, mitte kunagi valetada. Ta peab alati mõistusega [ja] kaalutletult kõnelema, vältima tutvust paljudega. Olles nõutanud endale ametikoha, tuleb [selles] korralikult tegutseda]. Ungarlase F. Pápai Párizi albumis annab albumiomaniku samanimeline isa nõuandeid reisimiseks, tsisteerides seejuures Francis Baconit; J. U. Henrici albumist võib aga leida Johannes Esdras Edzarduse sissekande *Quaelibet Regio et Virtutum mella habet, & Vitiorum Venena, Peregrinemur igitur ut apes, non ut araneae* [Igas piirkonnas leidub vooruste mett ja pahede mürki, niisiis reisigem nagu mesilased, aga mitte nagu ämblikud].⁷³⁹

Riiast pärit teoloogiatudeng Johann Brockhausen tsisteeris oma sissekandes flaami jesuudi, antimachiavelli ja hollandi patrioodi Carlo Scribani (1561–1629) teost „Institutio Politico-Christiana“ ehk „Kristlik-poliitiline kasvatus“ (1624), mis peegeldas Madalmaade linnade traditsionilist poliitilist filosoofiat, nagu see oli kajastunud juba Erasmuse 1516. aastal ilmunud teoses „Institutio principis Christiani“ (Kristliku valitseja kasvatus). Scribani teose teist osa „De principe“ (Valitsejast) on peetud ka vestureformatsiooniliseks vastuseks Johannes Calvini teosele „Institutio Christianae religionis“ (Kristliku religiooni õpetus) ning Niccolò Machiavelli kirjutisele „Il principe“ (Vürst). Teos on pühendatud Hispaania kuningale Felipe IV-le ja Scribani üritas sellega ilmselt mõjutada Hispaania poliitikat Madalmaades. Ta ise pooldas katoliiklust ja iseseisvat absolutistlikku riiki ning toetas õiglase sõja põhimõtet, kuid oli kriitiline Hispaania vägivalla suhtes Madalmaades; ta ei pooldanud poliitilisi vastuhakke ega ususödu. Tegemist oli omal ajal

⁷³⁷ Vt **J. Stagl.** A History of Curiosity, lk 71, aga ka **J. Christersson.** Studieresorna, lk 204.

⁷³⁸ Vrd nt Christian Römeri teise sissekande allkirja *In Patriam nouercantis fortunae insultus, experientem, dum tendunt Doii Peregrinantes, solatur, et ut felices attingant, Ulysses vovet esse* (l. 115).

⁷³⁹ **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 170; **V. Helk.** Stambogsskikken i det danske monarki, lk 50; <http://ppf.mtak.hu/en/100a.htm> (15.01.2011); **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Tolranz, lk 206–207. Hermelingi albumis leiduvast Lipsiuse-tsitaadist oli reisialbumites käibel ka lühendatud versioon *Mens clausa, frons aperta, lingua parca*, vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 270.

väga tundud teosega, mida soovitati koos mõne teise teosega Lipsiuse „Politica“ kõrval lugeda.⁷⁴⁰ „Institutio‘t“ on mh iseloomustatud ka kui normatiivset valitsejapilti. Peale selle, et valitsejad peavad linnajuhte nende tegemistes juhtima, annab Scribani selles teoses ka praktelist nõu, näiteks hariduse, sõpruse, aga ka naistega suhtlemise kohta. Need Scribani „Institutio“ iseloomulikud jooned aga Andreeae albumisse kirjutatud tekstikatkes ei peegeldu, kui siis vaid soov kasulikku nõu anda, mis on reisialbumisissekannete üks tavalisemaid jooni. Brockhausen valis Andreeae reisialbumisse järgmise tsitaadi: „Eemale hoida [halbadest kaaslastest] tähendab ilma olla [pahedest]. See reegel kehtib halva suhtes niivõrd, et see, kes on suutnud kõrvaldada kaaslased, on kõrvaldanud ka pahed. Kõrvalda [pahed]! Page [halbade kaaslaste eest]!“⁷⁴¹ Tsitaadile järgnevad kaks käsku „Kõrvalda [pahed]! Page [halbade kaaslaste eest]!“ on Brockhauseneni enda lisandus, Scribanil neid ei ole. Valitud tsitaadile eelnevas mõlgutab Scribani mõtteid selle üle, kes ehiks end kulla ja kalliskividega, kui kedagi nägemas ei ole, et inimesed ei näe sageli oma vigu ning satuvad seeläbi sageli teiste naeru alla. Taolistest pahedest nagu luskusejanu, ohjeldamatus, auahus või edevus terveks saamiseks tuleb need kinni katta, kõige paremini saab seda aga teha siis, kui takkakiitjaid ja kaaslasi juures ei ole. Siit ka soovitus halbadest kaaslastest loobuda. Mida Brockhausen tahtis seda kirjutades öelda, on tema ja Andreeae omavahelisi suhteid tundmata võimatu öelda. Johannes Georg Reimeri Theognise-tsitaadi valguses võib seda pidada sõbra hoituseks halbade sõprade eest, teisalt võib oletada, et siin taga peitub kas mõni isiklik vihje või osutus tudengielu varjukülgdedele üldisemalt.⁷⁴² Kolmas võimalus on tõlgendada Scribani-tsitaati Brockhauseneni lugemisvıljana (nn *Lesefrüchte*), mis reisialbumisse kirjutamise seisukohast ei olnud sugugi harv nähtus. Kas ja kui hästi Andreeae valitud Scribani-kohta tundis, ei ole võimalik öelda. Oma sissekande allkirjas nimetab Brockhausen Andreat oma kõige meeldivamaks kaasmaalaseks ja kõige auväärsemaks sõbraks, need aga olid reisialbumiallkirjades tavavormelid, eriti viimane, ega pruugi seetõttu adressaadi ja pühenduse autori vaheliste suhetete sügavuse kohta kuigi palju informatsiooni sisaldada.⁷⁴³ Andreeae albumist haakub Brockhauseneni tsitaat Stockholmi õuekohtu advokaadi Johannes Joel Apiariuse kreekakeelse *symbolum*’iga Ἀνεχον καὶ Ἀπέχον, millega manitsetakse ebaõnne ja raskusi taluma ning liialdustest ja keelatust eemale hoidma.

Saksa autorite tsitaadid. Conrad Müller, kes nimetab end kuningliku Roots erivolinikuks, oma ametit ja tööpiirkonda täpsustamata (*reg. Sveciae Commissar*), on oma sissekande tegemisel toetunud saksa juristi ja humanisti Nicolaus von Reusneri (1545–1602) koostatud embleemiraamatule „Aureola Emblemata“, mille esmaväljaanne ilmus 1567. aastal, koos Tobias Stimmeri puulõigetega aga 1587. aastal. Müller on valinud 74. embleemil selgitatud moto *Aut Deo, aut Mundo* [Kas

⁷⁴⁰ Vt selle kohta **W. Ribhegge**. Counter-Reformation politics, lk 189; **W. Weber**. Prudentia gubernatoria, lk 88.

⁷⁴¹ Vt l. 117; **C. Scribani**. Institutio Politico-Christiana, lk 9.

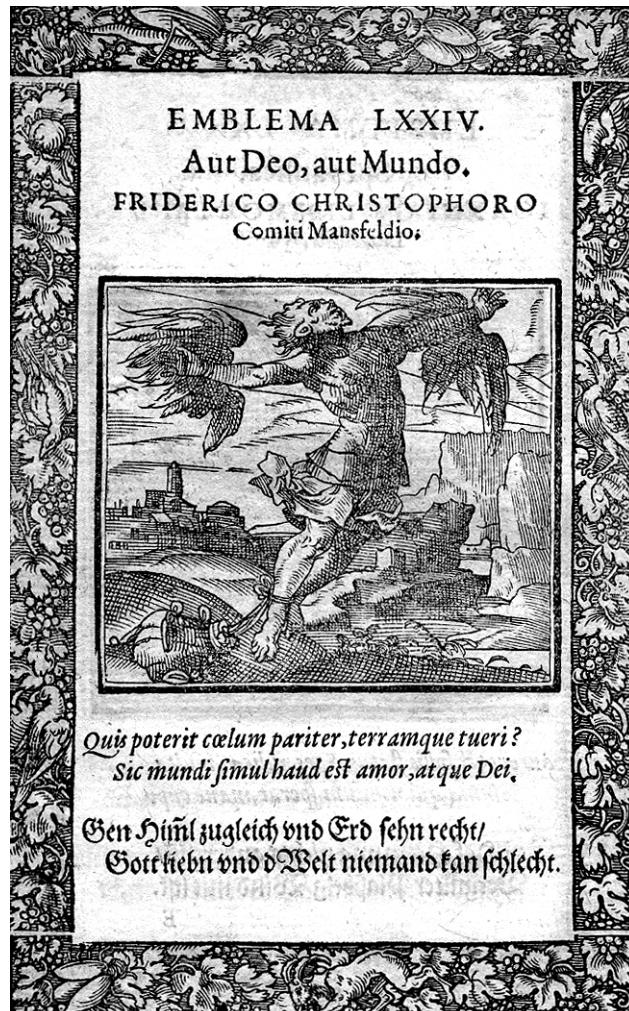
⁷⁴² Reimeri sissekannet vt l. 161.

⁷⁴³ Andreeae osutab enda ja Brockhauseneni vahelisele sõprusele oma õnnitlusluuletuses Johann Brockhauseneni ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks, Das glücklich gefesselte Hertz.

Jumalale või maailmale], mis kuulus Mansfeldi krahvile Friedrich Christopherile, ja selle juurde kuuluva ladinakeelse distihhoni

*Quis poterit Coelum pariter, terramque tueri?
sic mundi simul haud est amor atque Dei.*⁷⁴⁴

Saksakeelsett embleemiselgitusest on Müller oma sissekandes loobunud. See on küll ainus otsene tsitaat Reusnerilt, kuid tema teiste embleemiraamatute, eelkõige „Symbola imperatoriorum”i“ võimalikku mõju antiikautorite tekstikohad Andreae

Illustratsioon 31. Embleem *Aut Deo, aut Mundo* Nicolaus Reusneri embleemiraamatus.

⁷⁴⁴ Vt l. 52; vrd **N. Reusner.** Aureola Emblemata.

tsitaatide vahendajana ei saa alahinnata, nagu näitasid ladina ja kreeka autorite reisialbumis. Conrad Mülleri valitud embleem koos oma selgitusega sümboliseerib inimese võimetust austada korraga võrdsel määral nii Jumalat kui ka maiseid väärtsi. *Aut Deo, aut Mundo* oli varauusajal sageli kasutusel nii vapikirja kui ka elumotona.⁷⁴⁵

Danzigis kirjutas Andreae reisialbumisse Taani leitnant A. Franck sõja ja kunsti vastandusel põhineva eleegilise distihihoni:

*Omnia sunt tentanda, aut Arte, aut Marte Minervae
Marte quod infragile est, frangitur Artis ope.*⁷⁴⁶

A. Francki valitud distihihoni on Böömimaalt pärit Paulus Gisbiciuse (Pavel z Jizbice, 1581–1607) epigramm kellegi Henricus Clingeri *symbolum*'i kohta. Sissekande teksti aluseks on ilmselgelt populaarne luuleantoloogia „*Delitiae Poetarum Germanorum*“,⁷⁴⁷ mille kuus köidet ilmusid 1612. aastal Frankfurdis. Sõja ja kunsti vastandamine oli eelkõige 17., aga ka 18. sajandi reisialbumites võrdlemisi sage teema, kuid ka 16. sajandi albumites ei ole see võõras, mitte ainult sissekande sisulises osas, vaid ka pühenduse autori isikliku motona. Eelkõige armastasid seda kasutada aadlikud, Walther Ludwigi hinnangul eelkõige haritud aadlikud.⁷⁴⁸ Valitsejate puul aga osutas deviisi *Arte et Marte* esimene pool tema tegevusele ja võimekusele rahu ajal, teine pool aga sõja ajal ning kuulus sellisena valitsejakaituse traditsiooniliste toposte hulka. Taoline sõja ja rahu vastandus muutus kultuuriliselt oluliseks alles renessanssi ajal. Selles deviisis peitub ka pärusaadli (*nobilitas generis*) ja haridusaadli (*nobilitas litteraria*) vastandus,⁷⁴⁹ mida Andreae reisialbumis peegeldab köige selgemalt Olof Rudbeck vanema sisekanne ja mille viimane komponent kajastub rohkem kui ühes sissekandes. Emblemaatilises kirjanduses oli sõja ja kunsti teema oluline, nii näiteks on Gabriel Rollenhagenil embleem pealiskirjaga *Arte et Marte* [kunsti ja Marsiga]. Sama teemaga haakub ka Guillaume de la Perrière'i embleem, millel Minerva on Bellona põrnu paisanud.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Vrd Tartu Academia Gustaviana esimese juuraprofessori Heinrich Heini saksakeelset tunnuslauset *Die weltlich Art Gott[e]s Wi[e]derpart* ehk Ilmalik viis on Jumala vaenlane/vastane (**K. Viiding**. Harilaste tunnuslaused, katalooginumber 16).

⁷⁴⁶ Vt l. 74p.

⁷⁴⁷ Vt *Delitiae Poetarum Germanorum*, lk 410; Gisbiciuse kohta vt lühidalt **M. Vaculínová**. Paulus a Gisbice.

⁷⁴⁸ Vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 75, 78, 83, 86, 89, 273, 307, 314, 382; **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 37; **N. Reusner**. Symbola heroica, lk 128. Reusner toob samas Pommeri hertsogi Barnimi deviisi selgituses välja Minerva kohta kirjutatud värsid *Marte vel arte simul pugnare in utrumque parata est: / Quando Arti et Marti praesidet una Dea* [Ta on valmis mõlemaks, võitlema korraga nii sõja kui kunstiga, sest nii kunsti kui ka sõda kaitseb üks ja seesama jumalanna]; **W. Ludwig**. Bildungsreise und Stammbuch, lk 763.

⁷⁴⁹ **W. Kühlmann**. Gelehrtenrepublik und Fürstenstat, lk 351–363.

⁷⁵⁰ Vt EAM F 114-1/7a, lk 79; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 228; **R. Keil, R. Keil**. Die deutschen Stammbücher, lk 117, 119, 125, 130, 141, 157, 186, 210; Emblemata: Handbuch, col. 1739–1740. Vrd siia juurde katoliikliku õpetlase, teoloogi ja humanisti Erasmus Neustetter genannt Stürmeri embleemi *Natura et arte* [Loomuse ja oskuse abil] ning selle selgituseepigrammi Nicolaus Reusneri kogumikus „Aureola emblemata“ (nr 12): *Cur hedera et laurus*

Sõja ning rahu/kunstide teema olulisus varauusaegses kirjanduses on põhjendatav pidevate sõjaliste konfliktidega kogu Euroopas — näiteks Madalmaade võitlus Hispaania ülempõimu vastu, Kolmekümneaastane sõda, mis puudutas suurt osa Põhja-Euroopast ja saksa kultuuriruumist, lühiajalisemad relvakonfliktid Taani ja Roots, Roots ja Poola, Roots ja Venemaa vahel, Türgi sõjad; 1700. aastal alanud Põhjasõda — ning neist tingitud patsifistlike meeoleludega, mis avaldasid eriti tugevat mõju järgneval valgustusajastul,⁷⁵¹ kuid mille juured peituvad varauusajas.

Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi pühendumus koosneb kolmest osast, millest viimane on stroof saksa jesuudi ja ühe olulisima uusladina poeedi Jacob Balde (1604–1668) oodist tema juhuluulekogumiku „*Sylvae*“ seitsmendast raamatust.⁷⁵² Weiss tsiteerib siin esimest salmi Sappho stroofides luuletusest, mis on pühendatud Andreas Germanicusele Tiroolist ja kantud stoikute õpetusest:

*Omnibus semper placuisse, res est
Plena Fortunae: placuisse paucis
Plena Virtutis: placuisse nulli
Plena doloris.*⁷⁵³

Sarnaselt paljude teiste pühendustega on Weissi sissekanne moraliseeriv-manitseva alatooniga. Teistele meeldimine oli reisialbumites suhteliselt sage teema ning mõnikord läheneti sellele ka mängulisemalt. Nii on 17. sajandi lõpupoole ühte reisialbumisse kirjutatud, et kõigile inimestele on võimatu meeldida, piisab, kui meeldida tüdrukutele.⁷⁵⁴ Kõigile meeldimise võimalikkus oli ka sententsikogumikes ja *florilegium*'ides armastatud teema, nii näiteks on Jan Gruteril selle kohta mitu mässimi. Mõneti sarnaneb Weissi valitud tsitaat ka sententsiga *Nec nulli sis amicus, nec multis* [Olgu sul sõpru vähemalt üks, kuid mitte palju], mille on koolilaste jaoks koostatud kogumikku valinud Daniel Arnold, paigutades selle kolmanda

sacris est sacra Poetis? / Artem haec, ingenii vim notat illa boni. // Durch Kunst vnd Art, was schon ist, gront, / Ebhew vnd Lorbr drumb Poeten kront [Miks luuderohi ja loorber on pühadele poeetidele pühad? Üks osutab kunstile, teine hea loomuse jõule // Kauni kunsti ja loomuse pärast kroonivad luuderohi ja loorber poeete]. Vrd ka Reusneri epigrammi Ulrich von Hutteni portree all: *Martis eram, simul & Musarum fortis alumnus: / Laureolae decus hinc nunc utriusque fero* [Ma olin nii Marsi kui ka muusade vapper jünger ning seepärast kannan nüüd mölema loorberipärga] (**N. Reusner**. *Icones sive imagines* (1719), lk 82).

⁷⁵¹ Vt nt **I. Jürjo**. Baltimaade mõttelugu Kanti ajastul, lk 67.

⁷⁵² Balde kui uusladina poeedi kohta vt **M. Szyrocki**. *Die deutsche Literatur des Barock*, lk 185–191.

⁷⁵³ Vt l. 96; vrd **J. Balde**. Poemata, lk 506; luuletuse teises stroofis ütleb Balde, et kõigile meeldimise asemel eelistab ta meeldida mitte kellelegi.

⁷⁵⁴ Vt **R. Keil, R. Keil**. *Die deutschen Stammbücher*, lk 110: *Impossibile est omnibus placere: sufficit, virginibus placere;* vt veel samas lk 122, 178. Tartu *Academia Gustaviana* teise teoloogiaprofessori Georg Manceliuse elumoto lõpp oli aga *sat placuisse Deo* [Jumalale meeldimisest piiab] (**K. Viiding**. Harilaste tunnuslaused kataloogis nr 24). Vrd ka Wittenbergi tudengi Johannes Materni sissekannet Axel Oxenstierna reisialbumis: *Omnibus placere impossibile est: sed opto placere bonis, malis enim displicere laudabile est* [Kõigile ei ole võimalik meeldida: ent ma soovin meeldida headale, halbadele mitte meeldida on ju kiiduväärne] (Axel Oxenstiernas *Album amicorum*, lk 78–79).

klassi lektüüri hulka, aga ka Elias Brenneri valitud soomekeelse vanasõnaga Andreae albumis.⁷⁵⁵

Pärnu *Academia Gustavo-Carolina* teoloogiatudeng Jacob Andreas Zimmermann tsiteeris oma sissekandes Jan Amos Komenský (1592–1670), valides temalt manitseva mõtte, et tuleb elada Jumalale, kes on sinu elu autor, südametunnistusele, mis on sinu elu elu, ning kuulsusele, mis on elu pärast sinu elu.⁷⁵⁶ *Academia Gustavo-Carolina* raamatukogus 1688. aasta kataloogi järgi Komenský raamatuid ei olnud, ent Arvo Teringu hinnangul olid keeleöpikud tudengitel endil olemas ja ülikooli raamatukogust neid ei laenatud. Kuna kreeka keelt õpetati seal ülikooli eelmine perioodi professori, Komenský vaadete pooldaja Johann Georg Gezeliese koostatud õppevahendite järgi,⁷⁵⁷ võisisid tema mõtted seda kaudu tudengiteni jõuda. Kuna paljudes gümnaasiumites ja triviaalkoolides, sh ka näiteks Riia lütseumis, õpetati ladina keelt Komenský „*Orbis sensualium pictus*“ järgi ja et tema ideede vastu tunti huvi ka mõjukates ringkondades,⁷⁵⁸ ei ole võimatu, et Zimmermanni enda raamatukogus oli mõni Komenský raamat olemas. Täpselt samal või natuke muudetud kujul kirjutati seda Komenský tsitaati reisialbumitesse ka 18. sajandi keskel.⁷⁵⁹ Surmajärgne, eriti vaimutöö ja kirjutiste abil saavutatud kuulsus oli sarnaselt mitme teise teemaga reisialbumissekannetesse vörдlemisi sage motiiv, vt näiteks Caspar Hornigi ja Johannes Liebigi sissekannet Andreae reisialbumis. Nagu eespool öeldud, oli *Gloria* [kuulsus] oluline märksõna nii *florilegium*'ides kui ka embleemiraamatutes, markantseima näitena võiks siin veelkord välja tuua Cicero, Demosthenese jt sententside kogumikus trükitud Erasmuse-tsitaadi *Gloria, vitae anteponenda*.⁷⁶⁰ Ka südametunnistus ja Jumalale pühendatud elu olid nii sententsikogumikes, embleemiraamatutes kui ka reisialbumites esindatud teemad, nii ka Andreae omas. Võrdle Johann Matthias Faulhaberi sissekannet *Sol vitae Sapientia, Sal vitae Amicitia, Lux vitae Prudentia, Lex vitae Iustitia, Vita vitae Conscientia*, aga ka Zimmermanni kaastudengi Christopher Donnerhaaki kirjutatut, millel on mõned sõnalised ja sisulised kokkupuutepunktid Zimmermanni omaga.⁷⁶¹

⁷⁵⁵ Vt **J. Gruter.** *Florilegii magni; H. Walther, P. G. Schmidt.* Proverbia sententiaeque, nr 39259: *Omnibus placere difficillimum est* [Kõigile meeldida on ülimalt raske]; nr 39259a: *Omnibus placere posse ne quidem datum est Deo* [Isegi Jumalale ei ole antud kõigile meeldida]; nr 39259b: *Omnibus placere princeps qui queat? Deus nequit* [Missugune valitseja suudaks meeldida kõigile? Jumalgi ei ole võimeline]; nr 39259c: *Omnibus potest placere, qui sibi ipsi non placet* [Kõigile suudab meeldida vaid see, kes iseendale ei meeldi]; **D. Arnold.** *Sententiae proverbiales*, lk 125. Elias Brenneri sissekannet vt l. 87p.

⁷⁵⁶ Vt l. 143; vrd **J. A. Comenius.** *Opera Didactica Omnia*, pars III (In latinitatis atrium, C: Colophon), col. 718, nr 999: *Sic vive, ut post vivas! Vive Deo, qui est author Vitae tuae! Vive Conscientiae, quae est vita Vitae tuae! Vive Famae, quae est vita post vitam tuam.*

⁷⁵⁷ Vt **C. von Schirren.** *Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland*, lk 47–62; **I. Collijn.** Den äldsta bokdonationen; Tartu ülikooli ajalugu I, lk 253, 201.

⁷⁵⁸ Vt **A. Pöldvee.** Bengt Gottfried Forselius, lk 253.

⁷⁵⁹ Vt EAM F 114-1/13, lk 54: *Vive Deo qui auctor vitae, / Vive conscientiae quae vita vitae, / Vive famae quae vita post vitam* [Ela Jumalale, kes on elu autor, ela südametunnistusele, mis on elu elu, ela kuulsusele, mis on elu pärast elu]; **R. Keil, R. Keil.** *Die deutschen Stammbücher*, lk 174. Vrd ka Martin Schütte tsitaati Nola piiskopilt Paulinuselt (l. 82).

⁷⁶⁰ *Sententiae Ciceronis, Demosthenis*, lk 294.

⁷⁶¹ Vt vastavalt l. 162 ja 142p.

Poola autorite tsitaadid. Poola porutšik Fridrych Jan Mülleri poolakeelset sissekannet võib Andreeae albumi kontekstis pidada erandlikuks, kuna selles pole kasutatud teisi kaasaegsete ega varasemate autorite muukeelseid tekste. Rootsi kuninganna Kristiina prantsuskeelne, Andreas Gryphiuse saksakeelne ning Jacob Catsi hollandikeelne tsitaat ei lähe siinkohal arvesse, kuna Sophia Elisabet Brenner on need põiminud vanasõnade vahele; ka Baltasar Gracián y Moralese tsitaadid ei lähe arvesse, kuna hispaaniakeelse originaali asemel on kasutatud prantsuse tõlget. Müller tsiteeris 16. sajandi Poola ühe kõige olulisema poeedi ning poola kirjakeelele alusel pannud Jan Kochanowski (1530–1584) „Laule“ (Kraków 1586), valides sealte teise raamatu 12. laulu alguse:

*Nie masz y po drugi raz niemasz wątpliwości
Aby cnota miała być kiedy bez zaśdrości.*⁷⁶²

Kochanowski read, mille Müller Andreeae albumisse kirjutas, baseeruvad Cicerole omistatud teosest „Rhetorica ad Herennium“ pärit sententsil *invidia virtutis comes* [kadedus on vooruse kaaslane], mis tõenäoliselt oli ka Rootsiloodusteadlase ja keelemehe Olof Rudbeck vanema pühendusteksti eeskujuks.⁷⁶³ Et voorus kadedusest ei päise, seda röhutab Kochanowski eriliselt. Kadeduse kohta emblemaatilises kirjanduses, *florilegium*'ides ja reisialbumites vt eestpoolt Olof Rudbeck vanema sissekande juurest pt 3.5.1.2. Poolakeelse sissekande põhjusena võiks näha Mülleri vähest ladina keele oskust, ent lähtudes Poola hariduse ladina keele kesksust ei ole see kuivõrd usutav. Pigem peegeldab rahvuskeelne tsitaat Mülleri enda eelistusi või lugemiselamus.

Marienburgi pastori Christian Römeri esimese sissekande lõpus on poolakeelne mõttetera, mille sõnumiks on tōsiasi, et vooruse ja aususega ei saavuta sageli kuigi palju, kuid vale ja meelitustega võib elus oluliselt edasi jõuda. Trükitud kujul võib selle sententsi leida Poola aadliku, riigimehe ja poeedi Krzysztof Opaliński (1609–1655) 1650. aastal ilmunud raamatust „Satyry“ (Satiirid), kuid selle esimene pool leidub ka hiljem, 19. sajandi esimesel poolel välja antud vanasõnaraamatus.⁷⁶⁴ Opaliński „Satyry“ oli 17. sajandil väga populaarne teos, mille eeskujuks olid Juvenalise satiirid. Suure tõenäosusega ongi Römer oma pühendust kirjutades lähtunud Opaliński teosest. Millise tagamõtttega Römer Opaliński värsid valis, ei ole selge. Üheks põhjuseks võib kahtlemata pidada selle poola autori populaarsust, kuid valiku sügavamaid kriteeriume see siiski selgitada ei suuda.

Prantsuse, hispaania ja šoti autorite tsitaadid. Pastorikandidaat Johann Wegner tsiteeris prantsuse jesuiidi Théophile Raynaud' (1583–1663) maksimi „olgем põlevad lambid, kuid ainult Jumala ees“, millega too selgitas salmi Matteuse

⁷⁶² Vt l. 75; **J. Kochanowsky.** Pieśni 2.12: *Nie masz, i po drugi raz nie masz wątpliwości, / Żeby cnota miała być kiedy bez zazdrości.*

⁷⁶³ Vrd [Cicero] *Rhetorica ad Herennium* 4.36: *O virtutis comes invidia, quae bonos sequeris plerumque atque adeo insectaris!* [Oo kadedus, vooruse kaaslane, kes sa sageli järgned headele ja lausa jälitud neid]. Rudbecki sissekannet vt l. 74.

⁷⁶⁴ Vt l. 114p; **K. Opaliński.** Satyry; Starożytnie przypowiesci z XV, XVI i XVII wieku, lk 3. Selle info eest tänan Anna Jugat ja tema õde.

evangeeliumi viiendast peatükist.⁷⁶⁵ Põleva õlilambi teema tundub varauusajal, aga ka keskajal, eelkõige piiblitekste seletavates teostes oluline ja sage topos olevat. Traditsioon jagunes siin kaheks, katoliiklikuks ja luterlikuks. Katoliikliku traditsiooni järgi, mida Andreae albumis esindab Théophile Raynaud, olid usklikud inimesed lambid, mis põlesid Jumala ees, s.t oluline oli elu Jumala palge ees; luterlaste usukontseptsiooni järgi aga valgustas Jumala sõna usklikele teed ja oli luterluses üks keskseid mõisteid. Kahetine traditsioon peegeldub ka varauusaegsetes tekstikogumikes ja antoloogiates. Verona kleerik ja filoloog Luigi Novarini on seda teemat käsitlenud mitmes oma teoses, näiteks vanasõnade kogumikus „*Adagia sanctorum patrorum*“ (Pühade isade vanasõnad). Keskajast on aga säilinud hulk antifoone jm kiriklikku muusikat apostlite Johannese ja Pauluse auks, milles on kasutatud järgnevad mõtet kas lühemal või pikemal kujul: *Isti sunt duae olivae et duo candelabra lucentia ante Dominum, habent potestatem claudere caelum nubibus et aperire portas eius, quia linguae eorum claves coeli factae sunt* [Nemad on kaks õlipuu oksa ja kaks laternat, mis põlevad Jumala ees, neil on võim katta taivas pilvedega ja avada selle väravad, sest nende sõnadest on saanud taeva võti].⁷⁶⁶ Luterlikus tähinduses kasutas õlilambi kujundit nt luterlik teoloog ja reformaator, Lutheri ja Melanchtoni kaasaegne Paul Eber oma elumotos *Lucerna pedibus meis verbum tuum, Domine, et lumen semitis meis* [Issand, sinu sõna on latern minu jalge ees ja valgus minu teeradadel], mis baseerub ühel psalmivärsil.⁷⁶⁷ Ka Johann Gerhard kasutab oma teoloogiliste lookuste kogumikus laterna motiivi. Nii esitab ta esimeses raamatus võrdluse, mille kohaselt on Piibel latern, mis valgustab inimese teed. Õlilambi motiivi on kasutatud ka mõõdukuse ja kuldse kesktee teemaga seoses.⁷⁶⁸ Samuti on see sage kujund embleemiraamatutes, kus seda on kasutatud erinevate teemadega seoses, näiteks tõelise või kõigutamatu usu ja inimelu hapruse sümbolina.⁷⁶⁹

Wegneri valitud maksimi tuleks kindlasti mõista kõigutamatu usu väljendusena, seda nii tema enda kui ka Andreae haridusest ja ametist lähtudes. Kuna reisialbumite pidamine oli üldjuhul protestantlike tudengite komme, leidub neis enam just protestantlikku laterna-motiivi, nt kirjutas Sebastian Bernhard Paul Heßi reisialbumisse *Lucerna pedibus meis verbum domini* [Issanda sõna on latern minu jalge ees]. Sama mõtte nii sarnases sõnastuses proosas kui ka luulendatud vormis

⁷⁶⁵ Vt l. 127p; vrd **Th. Raynaud.** *Opera omnia* 19, lk Bbb 3; vrd ka Mt 5:15: Ega süüdata ka lampi ja panda vaka alla, vaid lambjalale, nii et selle valgus paistab kõigile majasolijatele.

⁷⁶⁶ Vt nt keskaegse muusika andmebaasi

<http://www.lib.latrobe.edu.au/MMDB/MusicDBDB/search.php?t1=coelum> (04.04.2011).

⁷⁶⁷ **T. Crusius.** *Symbolotheca docta*, lk 62; Ps 119:105: Sinu sõna on mu jalale lambiks ja valguseks mu teerajal; *Verbum domini lucerna pedibus nostris* olevat olnud ka Baseli luterliku trükkali Petrus Perna tunnuslause (**W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 56).

⁷⁶⁸ **L. Novarini.** *Adagia, formulaeque proverbiales*, lk 15–17; **J. Gerhard.** *Loci communes theologici* 1, lk 14b. Vrd ka Leipzigü ülikooli teoloogiaprofessori Burchard Harbarti sissekannet „Sinu sõna on mu jalale lambiks ja valguseks mu teerajal“ (Ps 119:105) Axel Oxenstierna reisialbumis (Axel Oxenstiernas Album amicorum, lk 50–51). Õlilambi ja kuldse kesktee kohta vt **R. Keil, R. Keil.** *Die deutschen Stammbücher*, lk 83.

⁷⁶⁹ Vt nt *Emblemata: Handbuch, col. 1370–1372*, aga ka märksõna *Lampe* [lamp].

võib leida ka uusladina poedi Daniel Hermanni albumist.⁷⁷⁰ Kas Wegneri valitud mõttetera tuleks seostada ka Paul Eberi elumotoga, on raske öelda. Ometi tekib küsimus, miiks valis Johann Wegner ortodoksse luterlase Andreae albumisse kirjutamiseks pigem katoliiklikku vaadet peegeldava tekstikatke. Kuna Wegneri edasise elu ja usutunnistuse kohta ei ole midagi teada, võib vaid oletada, et Raynaud' tsitaat peegeldab sissekandja enda usulisi vaateid (Marienburg, kus sissekirjutus tehti, oli 17.–18. sajandi vahetusel protestantlik).

Jena tudengid J. H. Winter ja Balthasar Hehns tsiteerisid oma sissekandeis hispaania jesuiidi ja kirjaniku Baltasar Gracián y Moralese (1601–1658) maksiime kogumikust „Oráculo manual y arte de prudencia“ (1647), kasutades selle prantsuskeelset tõlget „L'homme de court“, aga mitte saksakeelset, millest Andreae reisi-albumisse kirjutamise ajaks (1696) oli ilmunud juba kaks trükki. Graciáni teosed „Oráculo manual“ ja „Criticón“ said Saksamaal eriti populaarseks 1680.–1690. aastatel, esmalt prantsuskeelse tõlke vahendusel, mõni aeg hiljem aga tõlgiti need prantsuse keelest saksa keelde.⁷⁷¹ Saksakeelsele eelistati prantsuskeelset versiooni ilmselt seetõttu, et prantsuse keelt kui toonast moekeelt peeti prestiižikamaks (vt ka pt 3.3 tsiteeritud Rollenhageni värsse). Nii Winter kui ka Hehns käsitlevad oma valitud tsitaadis sõprust, mis oli juba 16. sajandist alates reisialbumisissekannete oluline teema olnud. Winter on valinud maksiimi „Les amis par élection“ (Valitud sõbrad) lõpu — „kui sa ei soovi kaotada oma sõpru, ära soovi neile suurt edu“. Mõtte aluseks on ladina vanasõna *Honores enim mutant mores* (positsoon/amet muudab kombeid), mis oli näiteks Daniel Arnoldi õppekogumikus koos Publilius Syruse eespool nimetatud tsitaadiga kõige alama klassi lugemisvara hulgast.⁷⁷²

Balthasar Hehns aga kirjutas Andreae reisialbumisse maksiimi „Faire des amis“ (Sõprade leidmisest) alguse: „sõprade olemasolu on teine olemine/elu“.⁷⁷³ Sarnaselt J. H. Winteri pühendusega peitub siangi prantsuskeelse maksiimi taga antiikne vanasõna *Alter ego est amicus* [Sõber on teine mina] või samatähenduslik *alter ipse amicus*. See on koos Martin Leonhardi ja Joachim Ludwig Strasburgki sissekandega üks väheseid ja mõjukamaid sõpruseetemalisi pühendusi Andreae reisialbumis, kuigi allkirjadest on sõprus väga sage ja oluline motiiv. Hehnsi valitud tsitaat sarnaneb oma absoluutsuses ka Sophia Elisabet Brenneri valitud Publilius Syruse tsitaadiga, mille järgi on hea kuulsus teine kaasvara. Winter ja Hehns olid töenäoliselt sõbrad, seda kinnitab nii nende sissekannete paiknemine kõrvuti-asuvatel lehekülgidel kui ka ühine tsitaadiallikas.

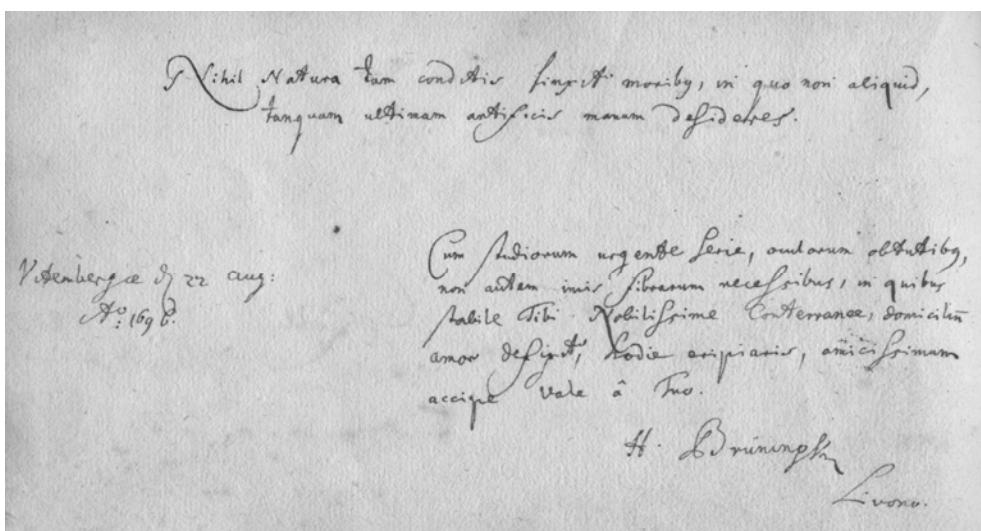
Adam Andreae sõbra ja õpingukaaslase, Narvast pärit Heinrich Bruiningki kirjutatud tsitaadi autorsus on täpselt tuvastamata. Sarnane tsitaat esineb nii šoti satiiriku ja poedi John Barclay (1582–1621) teoses „Icon animorum“ (Hingedede

⁷⁷⁰ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 55; **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 36.

⁷⁷¹ **W. Barner.** Barockrhetorik, lk 143.

⁷⁷² **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 11; A. Otto toob oma ladina vanasõnade kogumikus välja Tertullianuselt pärit ütluse *bonos corrumpunt mores congressus mali* [halb seltskond rikub häid kombeid]. **A. Otto.** Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten, lk 230.

⁷⁷³ Vt vastavalt lk. 148p ja 149; vrd **B. Gracián y Morales.** L'homme de cour, lk 210–213, 149–150.

Illustratsioon 32. Heinrich Bruiningki sissekanne.

peegel, 1614), kus ta kästitleb erinevate rahvaste loomust, kui ka saksa juristi ja õpetlase Christoph Besoldi (1577–1638) veidi hilisemas kirjutises, mille pealkiri on „De natura populorum“ (Rahvaste loomusest, 1632).⁷⁷⁴ Rahvaste loomuse teema oli varauusaegses kirjanduses väga armastatud ning seda võib seostada 17. sajandil levinud nn antikvaarsete huvidega. Barclay teosed, nii „Icon animorum“ kui ka „Satyricon“, mis ilmusid sageli koos ühes väljaandes, olid

Saksamaal väga hästi tuntud: pärast esmailmumist Londonis anti neist 17. sajandi Saksamaal välja mitmeid kordustrükke. Besoldile olid Barclay teosed samuti tuntud, sest mõni lause enne toodud tsitaati osutab ta Barclay „Icon’ile“ ja ka kogu vastava lõigu sisu on nii Barcayl kui ka Besoldil sarnane. Kuna Andreae albumis leidub veel teinegi Barclay-tsitaat ning ka teistes varauusaegsetes reisi-albumites on teda tsiteeritud,⁷⁷⁵ Besoldi aga seni teadaolevalt mitte, võib oletada, et ka Bruiningk lähtus Barclay „Icon’ist“. Bruiningki valitud tsitaat „Loodus ei ole nii meeldival viisil loonud mitte midagi, milles ei oleks midagi, mille puhul ei ihkaks kunstniku viimast käepuudutust“ peegeldab kontekstist väljarebituna töenäoliselt humanistlikku mõtteviisi — ükski inimene ei ole loomult nii täiuslik, et ei peaks end lihvima, s.t harima. Barclay ja Besold aga osutavad mõlemad oma vastavas

⁷⁷⁴ Vt l. 154p; vrd **C. Besold.** De Natura Populorum, lk 42: *Si enim Natura mortalium tam conditis moribus nihil finxit, in quo non aliquid desideres, velut ultimam artificis manum; cuius supercilii esset, totas provincias publico fato velle eripere, et indignari se ubi peccatur, id est inter homines, natum esse?* [Sest kui töesti pole loodus loonud ühtki surelikku nii meeldivate kommetega, mille puhul sa ei ihaldaks mitte midagi enamat kui vaid kunstniku viimast käepuudutust; siis kelle körkusest tuleneb soov rebida terveid provintse [selle] rahva saatuse käest ja viha, kui teda süüdistatakse inimeste keskel selles, et ta on üldse sündinud?]; **J. Barclay.** Icon animorum, lk 61–61: *Si enim neminem Natura mortalium tam conditis moribus finxit in quo non aliquid desideres velut ultimam artificis manum, cuius supercilii esset totas provincias publico fato velle eripere et indignari se ubi peccatur — id est inter homines — natum esse?*

⁷⁷⁵ Vt **W. Ludwig.** Die Monodia.

lõigus muu hulgas eri rahvaste iseloomulikele kommetele ja tavadele, vajadusele loobuda oma rahvuse pimedast eelistamisest ja teiste kadestamisest ning vajadusele tunnistada enda vigu ja tunnustada teiste voorusi. Bruiningki valitud tsitaadi puhul võib tegemist olla tema lugemisviljaga — sellele võib osutada tsitaadid suhteliselt vaba ümberkirjutus. Kuna sarnaseid teemasid käsitleti ka emblemaatilises kirjanduses — näiteks on Alciatol embleem *Ars naturam adiuvans* [kunst aitab loodust] —, ei ole see ka üllatav. Joseph Lange aga toob oma *florilegium*'is märksõna *natura* [loodus] all ära mitmeid antiikautorite ja kirikuisade tsitaate, mille sisu on Bruiningki kirjutatust mõneti erinev — loodust ei ole võimalik ühegi kunstiga jälgendada ega ületada, või on see väga raske.⁷⁷⁶

Jena teoloogiatudeng Johann Caspar Posner kirjutas Andreea reisialbumisse eleegilise distihponi, mille esimene värsirida kattub sõna-sõnalt, teine aga vaid osaliselt šoti satiiriku ja poedi John Barclay poliitilise riigiromaani „Argenis“ illustreeritud Nürnbergi-väljaannetes trükitud embleemi selgitusvärsseidega:

*Ardenti faculae fidus respondet amicus:
Illa juvat socios, hostibus illa nocet.*⁷⁷⁷

„Argenis't“ (Pariis 1621) peetakse Barclay kõige olulisemaks teoseks, see oli ühe-aegselt nii poliitiline käsitus, ajalooline allegooria kui ka rüütliromaan, mida imetlesid nii kaasaegsed kui ka hilisemad suurkujud. Et tegemist oli väga olulise raamatuga, näitab tõsiasi, et sellest anti välja rohkem kui 50 trükki ja see tölgiti üsna kiiresti paljudesse Euroopa keeltesse. Kuna Posneri teine värss on vaid sisuliselt selgitusepigrammi omaga sarnane, võib oletada, et ta tsiteeris seda mälu järgi. On ka võimalik, et Posner tsiteeris mõnda teist, seni tuvastamata (emblemaatilist?) teost, nt mõnd Nürnbergi-väljaande embleemide allikat. Tõrvikud seostuvad emblemaatilises kirjanduses eelkõige armastusega, kuid neil on ka vastuolulisemaid tähdendusi — kahjutoov ülbus ja kasutoov pärandus. Sõprusega tõrvikut üldjuhul ei seostata, kuid tekst „Argenise“ esimeses raamatus, mille juurde embleem kuulub, kajastab just sõprussuhteid ja sõprade abistamist. Antiteetilise mõtte võib aga leida Rooma keisri Decimus Caelius Balbinuse motost — *Bonis nocet, qui parcit malis* [Häid kahjustab, kes halbadele halastab] —, mille Nicolaus Reusner

⁷⁷⁶ Vt **A. Alciato.** *Omnia Andreea Alciati emblemata*, lk 338; **J. Lange.** *Florilegii magni, col. 2060–2061*; **J. Lange.** *Loci communes*, l. 423–424p. Järgnevalt olgu Lange kogumikest toodud üks tekstinäide Plinius vanemalt, mis haakub Bruiningki valitud tsitaadiga: *Arbor suapte natura non nisi cenicum fructum gignit, insitione eadem diversi generis fructibus oneratur: ita qui naturam suam sequitur, semper idem est: qui arte ducitur, sui dissimilis est.* *Plin. lib. 17. cap. 14* [Puu ei kanna oma loomuse kohaselt muud vilja kui loomupäras, pärast pookimist kormavad teda aga teise liigi viljad; nii ka see, kes järgib oma loomust, on alati üks ja see sama, kuid see, kes allub kunstile, ei sarnane endaga. Pliniuse „Looduslugu“, 17. raamat, 14. peatükk].

⁷⁷⁷ Vt l. 148; embleemi selgitusepigrammi on ära toonud Dietmar Peil: *Ardenti faculae fidus respondet amicus, / Auxilio sociis, hostibus exitio est* [Ustav sõber vastab põlevale tõrvikule: abiks kaaslastele, vaenlastele on hukkuks] (**D. Peil.** Die emblematischen Illustrationen zu John Barclays ‘Argenis’, lk 698, 712). Esimene illustreeritud „Argenis“ anti Nürnbergis Endteri kirjastuses välja 1673. aastal (sammas, lk 690, märkus 8).

oma esimeses *symbolum*'ide kogumikus ära toob.⁷⁷⁸ Posneri sisekanne tervikuna on truu sõpruse kinnitus, sest ka allkirjas osutab ta enda ja Andreae sõprusele.

Rootsi *femina docta Sophia Elisabet Brenneri* sissekande kolmas, prantsuskeelne osa on Rootsi kuninganna Kristiina (1626–1689, võimul 1632–1654) maksiim „ei olda kunagi vabam kui siis, kui sõltutakse ainult Jumalast“, mis on pärit tema uusstoitsistliku pealkirjaga kogumikust „L’Ouvrage de loisir: les sentiments raisonnables“ [Jõudeaja kasutamine ehk mõistuspärased tunded].⁷⁷⁹ Kuninganna Kristiina mõttetera on märkimisväärne mitmel põhjusel: esmalt seetõttu, et tegemist on ainsa naisautoriga, keda Andreae reisialbumis tsiteeritakse; teiseks on teda tsiteerinud Sophia Elisabet Brenner — ainus naine, kellel Andreae palus oma albusisse kirjutada. Vabadus oli oluline emblemaatiline teema, nii näiteks on Joachim Camerarius nooremal mitu sellesisulist embleemi, kuid ka *florilegium*'ides pöörati sellele märksõnale (*libertas*) küllalt suurt tähelepanu. Jacob Catsi embleemi *Bonorum servitus, libertas* [Heade orjus on vabadus] selgituses on otsesõnu seotud usk Jumalasse ja vabadus.⁷⁸⁰

S. E. Brenneri sissekande neljas, hollandikeelne osa on pärit Hollandi poedi, humoristi, juristi ja poliitiku Jacob Catsi (1577–1660) koostatud embleemiraamatust „Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden“ [Proteus ehk armastuseembleemidest moraalieleemideni, 1627], mis oli 17. sajandi esimesel poolel üks tuntumaid ja populaarsemaid omataoliste seas ning oli oma moraliseerivate piltide ja tekstidega eeskujuks paljudele autoritele, aga ka kunstnikele:

*Die staegh in't duyster leyten wroet,
dat is een linckert of een bloet.*

Need kaks värsi kuuluvad 16. embleemi *Et in aequore flamma est* [Ka ookeanis on leek] selgituse juurde, kuid kõrvaloleva ladinakeelse teksti juures samasisulist epigrammi ei ole.⁷⁸¹ Cats kasutab selles epigrammis sõna *linckert*, mida kirjutati enamasti suure tähega, ka lause keskel — tegemist oli sõimusõnaga, mida kasutati igasuguste närukaelte kohta.⁷⁸² Nii Jacob Catsi luule kui ka embleemiraamat, varauusajale iseloomulikult moraliseeriva sisu või religioosse tagapõhjaga, olid Hollandis vägagi tundud, tema kuulsus ulatus aga kaugemale, nii näiteks tölgiti 17. sajandil tema värsse saksa keelde.

Jacob Catsi hollandikeelsetele värssidele järgneb Sophia Elisabet Brenneril saksakeelne vanasõnaline ütlus „kes soovib sõnade abil kasu lõigata, peab iga sõna kaaluma“, mis on pärit Saksa luuletaja ning draamakirjaniku Andreas Gryphiuse (1616–1664) kurbmängust „Leo Armenius ehk Vürstitapp“. Gryphiuse teosed olid

⁷⁷⁸ Vt samas, lk 712; **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis prima*, lk 114–115.

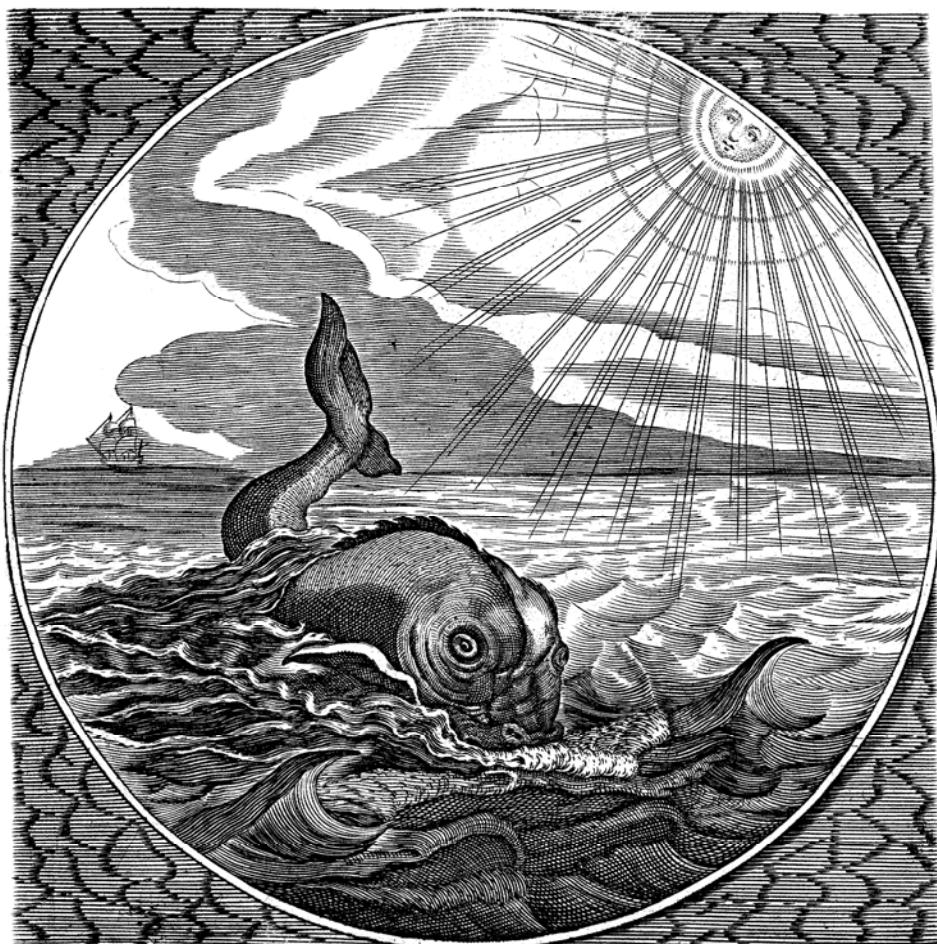
⁷⁷⁹ Vt l. 88; **Christine reine de Suède.** *Apologies*, lk 282, nr 995.

⁷⁸⁰ Vt *Emblemata: Handbuch*; **O. Mirandula.** *Illustrum poetarum flores*; **J. Lange.** *Florilegii magni*; **J. Lange.** *Loci communes*. Catsi embleemiselgitust vt *Emblemata: Handbuch*, col. 803–804; tema embleemi lähtekohaks on aga Pauluse kiri roomlastele (6:20, 22).

⁷⁸¹ Vt l. 88; **J. Cats.** *Proteus ofte minne-beelden*, lk 92, hollandikeelne distihhon samas lk 97.

⁷⁸² Selle selgituse eest tänan Heikki Pautsi.

ET IN AEQVORE FLAMMA EST.
XVI.

Illustratsioon 33. Embleem *Et in aequore flamma est* Jacob Catsi embleemiraamatus.

17. sajandi Saksamaal väga populaarsed ja teda peetakse üheks olulisemaks saksa barokkautoriks,⁷⁸³ kuid „Leo Armeniuse“ tsitaadi valik on tähenduslik teisestki aspektist, nimelt peetakse seda esimeseks saksa draamateoseks, mis on loodud Martin Opitzi poeetikareegleid järgides. Gryphiuse-tsitaadile võib paralleeli leida 17. sajandi keskpaigast, Anna Ketteleri saksakeelsest sissekandest Anna Elisabeth von Hake reisialbumis: „Kui keegi tahab midagi salajas pidada, ei tohi ta sellest kellelegi rääkida, sest kui see jõuab kolmenda inimese kõrvu, saab see teatavaks

⁷⁸³ M. Szyrocki. Die deutsche Literatur des Barock, lk 16; Gryphiuse luule ja draamade kohta vt samas lk 191–200, 326–339, „Leo Armeniuse“ kohta lk 327–329.

kogu maailmale.”⁷⁸⁴ Kataloogi järgi Elias Brenneri raamatukogus J. Catsi embleemiraamatut ega A. Gryphiuse teoseid ei olnud, kuid need võisid kuuluda ka Sophia Elisabet Brenneri isiklikku raamatukokku.⁷⁸⁵

Sophia Elisabet Brenneri siskeanne on Adam Andreeae reisialbumis ainulaadne mitmel põhjusel, enamikule neist on juba osutatud — ta on ainus naine, kes Andreeae albumisse kirjutas, ainus, kes on tsiteerinud naise kirjutatut, ainus, kelle siskeanne on kuueosaline ja kuuskeeline. Sellele lisandub veel üks aspekt: ta on tsiteerinud rohkem kui ühte 17. sajandil elanud autorit. Nii kuninganna Kristiina, Jacob Cats kui ka Andreas Gryphius olid toonases Euroopa kultuuripildis olulised ja mõjukad isikud, kelle tegevuse jälged ulatuvalt tänapäevagi. Siin on näha ka märk alanud murrangust — antiikautorite kõrval hakati 17. sajandi lõpul üha enam tsiteerima varauusaegseid ja kaasaegseid autoreid —, mis tipnes 18. sajandil Friedrich Schilleri, Albrecht von Halleri, Christian Fürchtegott Gellerti, Friedrich von Hagedorni, Heinrich von Kleisti, aga ka Molière'i, William Shakespeare'i jt tsitaatide rohkusega saksa kultuuriruumist pärit albumites. Sarnaselt oma abikaasaga ei tsiteerinud Sophia Elisabet Brenner neid autoreid ainult Andreeae albumis. Kuninganna Kristiina ning Jacob Catsi tsitaadi võib leida veel Georg Christian Kahrstädti ja Eric Benzelius noorema albumist, Andreas Gryphiuse oma aga vaid viimasesest.⁷⁸⁶

Varauusaegsete tsitaatide hulk (21) Andreeae reisialbumis on üle ootuste suur, moodustades kõigist sisekannetest ligi kuuendiku. Võrdluseks olgu öeldud, et ungarlase Ferenc Pápai Párizi mõnikümmend aastat hilisemas albumis leidub vaid viis tsitaati 16.–17. sajandi autoritel.⁷⁸⁷ Võimalik, et Andreeae albumis peegeldub 17.–18. sajandi vahetusel reisialbumitraditsioonis alanud murrang, mille tulemusel hakati antiikautorite tsitaatidele eelistama varauusaegsete ja kaasaegsete, eelkõige aga saksa autorite omi. Teisalt võib varauusaegsete tekstikatkete rohkus osutada sissekandjate kõrval ka Andreeae enda kirjanduslikele huvidele. Piiblitsitaadid nii Vanast kui ka Uuest Testamendist jäid endiselt oluliseks, kuid ladina-, heebrea- või kreekakeelsete asemel dominieerisid nüüd saksakeelsed. 18. sajandi albumid, eelkõige sajandi teisest poolest, mis on Eesti mäluasutustes hoiul, peegeldavad seda tendentsi suurepäraselt. Erinevalt 18. sajandi teise poole tüüpilisest autoriteringist (Schiller, Haller, Gellert, Hagedorn, Kleist jt) ei domineeri Andreeae albumis siiski saksa autorid. Otse vastupidi — neid on vähe ja neilt valitud tsitaadidki on enamasti ladinateelised. Nende varauusaegsete autorite ja teoste ringi, keda või mida Andreeae albumis on tsiteeritud, võib ühelt poolt pidada nii ootuspäraseks, kuid teisalt ka ootamatuks.

Ootuspärane on leida eest Grotiuse-tsitaat, eelkõige „Sõja ja rahu õiguse“ suure mõju ja populaarsuse tõttu, samas kui tema vähemtuntud teose valimine on siiski

⁷⁸⁴ Vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 182: „Wer was will verborgen haben, der soll es niemandt sagen, dan wan es kommt an der dritten handt, ist es meinichlich welt bekandt.“

⁷⁸⁵ Vt Catalogus librorum beati assessoris Eliæ Brenneri.

⁷⁸⁶ Nimetatud albumid asuvad vastavalt Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus ning Linköpingi kirikuringkonna ja maakonnaraamatukogus.

⁷⁸⁷ Vt <http://ppf.mtak.hu/en/album.htm> (23.01.2011).

pisut ootamatu. Ootuspärane on leida tsitaate ka embleemi- ja maksimiraamatutest ning teada-tundud luuletajatelt, nagu Andreas Gryphius või Jacob Balde. Kõikvõimalike sententsikogumike ja *florilegium*'ide valguses on aga üllatav, et Erasmuse „Adagia’le“ kui ühele populaarsemale varauusaegsele mõtteterade kogumikule puuduvad igasugused viited — kuna Andreeae liikus luterikes piirkondades, ei tohiks Erasmuse osa teoste keelamine Rooma paavsti poolt nende tsiteerimist mõjutanud olla. Sellest hoolimata ei saa „Adagia“ mõju alahinnata, eelkõige antiikautorite tsitaatide vahendajana. Rahvaste loomust ning riigivalitsemist käsitlevate tekstile tsiteerimine (eelkõige Barclay ja/või Besold, Scribani) on nende toonast populaarsust arvestades ootuspärane. Justus Lipsiuse teoste ja vaadete populaarsuse tõttu varauusajal on temagi tsitaadi esinemus ootuspärane, hoolimata tõsiasjast, et selle täpset lähtekohta tuvastada ei õnnestunud. Lipsiuse „Politica'l“ on aga sarnaselt Erasmuse „Adagia'ga“ oluline roll antiikautorite tsitaatide vahendamisel. Töeline üllatus oli aga leida eest Rootsni kuninganna Kristiina sulest pärit maksium.

Andreeae haridusest, reisiteekonnast ning kaasaegsetest ajaloolistest sündmustest lähtudes oleks olnud ootuspärane leida siit veel nii mõnigi olulise või populaarse autori tsitaate. Kuna Andreeae õppis usuteadust ning suur osa tema albumisse kirjutuunist olid teoloogid, osa neist ortodoksse luterluse pooldajad, olnuks ootuspärane leida siit mõni Martin Lutheri, Philipp Melanchtoni või mõne teise reformaatori tsitaat, kuid neid Andreeae albumis ei ole. Kas Pauluse roomlaste-kirja fragmenti võib pidada teadlikuks viiteks Melanchtoni isikule ja ortodokssele luterlusele või käsitleti 17. sajandi lõpul seda kui tüüpilist reisialbumisissekande teksti, ei ole selge. Lutheri ja Melanchtoni tsitaatide puudumise üheks põhjuseks võib pidada tõsiasja, et 17. sajandiks oli luterluse positsioon piisavalt tugev ning ühtekuuluvustunde ja usu kinnitamiseks ei olnud enam vaja reformaatoreid tsiteerida nagu näiteks 16. sajandil. Pietismi tekkides ja tugevnedes hakati sõna võtma hoopis selle vastu — võimalik, et selles nähti nüüd ortodoksseid luterasi ühen-davat lüli.

Samuti ei ole keegi tsiteerinud Simon Dachi, Königsbergi kirjandusliku ringi silmapaistvaimat esindajat, kelle kuulsus ulatus Königsbergist palju kaugemale, kuigi Andreeae pikemat aega kuninglikul Preisimaal viibimine võinuks selleks hea ajend olla. Ka ei ole Andreeae albumist leida näiteks Martin Opitz, Paul Flemingi ega Christian Hofmann von Hofmannswaldau, ka mitte 16. sajandi ühe olulisima poedi Helius Eobanus Hessuse jpt luulenäiteid. Varauusaegse ilmaliku luule katkeid on üldse vähe tsiteeritud — erandiks nt poola poedi Jan Kochanowski kaksikvärss. Üheks selle põhjuseks võib pidada tõsiasja, et kaasaegsete autorite tsiteerimine reisialbumites ei olnud veel etableerunud; teisalt võib seda seostada Andreeae kui reisialbumiomaniku eelistustega. Lüürika suhteline vähesus on Andreeae albumi üks iseloomulikke jooni, ka antiikautoritele on lüürilise luule valda liigitatavaid tsitaate võrdlemisi vähe. Alanud Põhjasõja kontekstis oleks ehk ootuspärane olnud leida ka mõni Grimmelshauseni *Simplicissimus-tsitaat*, kuid võib-olla ei olnud „*Simplicissimus Teutsch*“ oma narrikirjandusele omaste joonte tõttu tulevase teoloogi reisialbumi jaoks piisavalt vääriskas teos. Ka tuntud reisikirju, nt Adam Oleariuse oma, ei ole Andreeae reisialbumis tsiteeritud, saksa olulisimate humanistide Conrad Celtise, Ulrich von Hutteni, Johannes Reuchlini jt teoseid samuti mitte. Ehkki reisikirju ei ole Andreeae albumis tsiteeritud, leidub siin

tekstikatkeid ajalooteostest, eelkõige Hugo Grotiuse „Belgia ajaloost“, ent selle kõrval ka võimalik viide mõnele kroonikale või Liivimaa ajalugu käsitlevale teosele (selle kohta vt tagantpoolt pt 3.5.6).

Sarnaselt antiikautoritega ei ole ka varauusaegsete puhul tsiteeritud draama- teoseid — Gryphiuse-tsitaat Sophia Elisabet Brennerilt on pigem erand. 18. sajandi alguse albumeist võib leida Molière'i ja Shakespeare'i tsitaate, kusjuures viimased olid isegi populaarsemad, kuid Andreae omas neid ei ole. Inglise ja Prantsuse autoreid ei leidu pea üldse, erandiks üks lauseke prantsuse jesuiidilt Théophile Raynaud'lt ning üks kindel ja üks võimalik tsitaat šoti satiirkult ja poedilt John Barclaylt. Carlo Scribani või Christoph Besoldi valguses oodanuks siit ka näiteks Christian Thomasiuse või Samuel Pufendorfi tsitaate, viimaselt eelkõige rootslaste sulest. Veidi ootamatult mõjub ka Itaalia varaste humanistide Dante Alighieri, Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio kui varauusaegseid humaniste tugevalt mõjutanud autorite tsitaatide puudumine. Ent kuulumisega koolikirjanduse hulka on põhjendatav Battista Mantovano värsseite esinemus Andreae albumis.

Varauusaegsete humanistlike autorite kirjutisi on Andreae albumis tsiteeritud kas originaalväljaandeist, nagu nt Carlo Scribani teosest „Ühiskondlik-kristlikust kasvatusest“, mõne antoloogia vahendusel, nagu nt „Delitia Poetarum Germanorum“, või embleemiraamatust. Mõnel puhul aga võib köne alla tulla ka mõni sekundaarne teos, Itaalia luule antoloogia kõrval nt Philipp von Zesen „Simsoni“ kommentaar, kus muu hulgas on ära toodud ka siinsesse reisialbumisse kirjutatud värsid.

Kui võrrelda Andreae albumis leiduvaid varauusaegseid humanistlike autoreid Walther Ludwigi koostatud nimekirjaga humanistidest, keda on tsiteeritud üheksas 16.–18. sajandi reisialbumis, ilmneb oluline erinevus. W. Ludwig toob välja järgmised nimed: John Barclay, Gregorius Bersmanus, Joachim Camerarius, Desiderius Erasmus, Marcus Antonius Flaminius, Nicodemus Frischlin, Conrad Gesner, Helius Eobanus Hessus, Justus Lipsius, Philipp Melanchthon, John Owen, Marcellus Palingenius, Claudius Paradinus, Iovianus Pontanus, Nicolaus Reusner, Matthias Casimirus Sarbievius, Joseph Scaliger, Johannes Stigel ja Hieronymus Vida.⁷⁸⁸ Nimetatud meestest esineb Andreae albumis vaid Barclay, Lipsiuse ja Reusneri tsitaate. Ludwigi nimekirja täienduseks võiks Andreae albumist tuua Jan Kochanowski, Jacob Catsi, Jacob Balde, Hugo Grotiuse, Paulus Gispibiuse, Caspar Barlaeuse, Théophile Raynaud', Jan Amos Komenský, Baltasar Gracián y Moralese ja Christoph Besoldi nime. Kahjuks ei peegeldu Ludwigi toodud nimekirjas 17.–18. sajandi rahvuskeelsed autorid, näiteks inglise ja prantsuse draamakirjanikud ning saksa autorid, nii et sel pinnal puudub laiem võrdlusalus Andreae reisialbumi sissekannete tüüpilisuse hindamiseks.

⁷⁸⁸ **W. Ludwig.** Die *Monodia*.

3.5.4. Vanasõnad ja vanasõnalised väljendid

Piiblitsitaatide, antiik-, kesk- ja varauusaegsete autorite tsitaatide ning parafraaside kõrval leidub Adam Andreea reisialbumis hulk vanasõnu ja vanasõnalisi fraase, mille autorsust ega päritolu ei ole õnnestunud kindlaks teha — neid selles alapeatükis käsitletaksegi. Ka identifitseeritud lähtekohaga tsitaatide hulgas on vanasõnalisi väljendeid, kuid neid siin lähemalt ei vaadelda, sest neile on osutatud eespool. Vanasõnade ja vanasõnaliste väljenditena on Andreea reisialbumis identifitseeritud 18 tekstikatket.

Üks olulisemaid varauusaegseid autoriteete Jan Gruter on oma „Florilegium ethico-politicum“ eristanud mõtteteri ja vanasõnu järgmiselt: esimesed neist (*sententiae, γνῶμαι*) on lühikesed, enamasti eetilis-ühiskondliku suunitlusega ütlused või juhisid; vanasõnad (*proverbia, παροιμίαι*) on aga sageli kasutatud laused. Mõtteterad võivad Gruteri järgi aja jooksul vanasõnadeks muutuda, kuid ei pruugi.⁷⁸⁹ Siinnes töös mõtteteri ja vanasõnu siiski ei eristata.

Stenbocki rügemendi pastor Olaus Galle alustas oma sissekannet Andreea reisialbumis vanasõnalise sententsiga *memento mori*, millel oli kristlikus kultuuris, eelkõige keskajal ja kujutavas kunstis, aga ka varauusajal pärast Kolmekümne-aastast sõda (1618–1648) väga suur tähtsus.⁷⁹⁰ Tegemist on moraliseeriv-manitseva meenutusega, et surma ees on kõik võrdsed ning et pärast surma tuleb viimne kohutupäev ja selle kartuses tuleks oma maistele tegudele ja vooruslikkusele rohkem tähelepanu pöörata. Väljendi juured peituvad sarnaselt paljude teistega antiikkultuuris, nimelt olevat Tertullianuse (155–230) järgi Rooma väejuhtidele triumfirongkäigu ajal hüütud: „Vaata selja taha! Pea meeles, et sa oled inimene!“⁷⁹¹ Keskajal oli *Memento mori!* sageli kasutatud sentents, 12. sajandil kujunes välja omaette žanr, nn *memento mori* kirjandus. Surma meenutamiseks oli aga käibel teisigi vanasõnu, nagu näiteks *Vive ita, ut credas supremum iam tibi illum agi diem!* [Ela nii, nagu see oleks sinu elu viimane päev!]; varauusajal aga leidis see topos tee reisialbumitesse, elumotodesse ning emblemaatilisse kirjandusse, viimases oli surm väga sageli käsitletud teema. Emblemaatilisest kirjandusest tuleks Gabriel Rollenhageni kõrval nimetada ka Joachim Camerarius noorema teise embleemikogumiku viimast embleemi *Mors norma vitae optima* [Surm on elu parim mõõt],⁷⁹² milles peegeldub selgelt elu ja surma lähedus ning surma tähtsus inimese elus. Surma meelespidamise motiiv on olemas ka Martin Oloffi sissekandes, mida on käsitletud eespool, kuid ka mitmes teises, milles tuleb juttu edaspidi. Selle motiiviga haakub

⁷⁸⁹ Vt selle kohta **W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 55; vt ka A. Otto eessõna oma Rooma vanasõnade kogumikule: **A. Otto.** Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten, lk VII–XLI.

⁷⁹⁰ Vt l. 55p; vt ka **G. Heß.** Literatur im Lebenszusammenhang, lk 127.

⁷⁹¹ Tertullianus *Apologeticum* 33.4: *Respic post te! Hominem te memento!*

⁷⁹² Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 14632a; nr 33943c, vrd ka nr 33943d: *Vive memor Christi, que sunt facienda, videto! / Vive memor mortis, que sunt cavenda, caveto!* [Ela mäletades Kristust, vaata, mida köike tuleb (veel) teha! Ela mäletades surma, hoidu, mille eest tuleb hoiduda!]; nr 33944: *Vive memor leti, fugit hora* [Ela mäletades surma, aeg kaob]; **G. Rollenhagen.** Selectorum emblematum centuria secunda, emblem nr 34, prantsuskeelne embleemiselgitus lk B3; **J. Camerarius d. J.** Symbola et emblemata, Centuria II, nr 100, lk 394–395. Vt ka märksõna *Tod* [surm] embleemikäsiraamatus Emblemata: Handbuch, col. 2067.

nii surmast teadlikuna elamise kui ka surema õppimise ehk suremiskunsti (*ars moriendi*) teema, mis on samuti oluline keskaegne teoloogiline *locus*⁷⁹³ ja mida puudutatakse ka mitmes Andreae reisialbumi sissekandes. Viimane oli olulisem just 16.–17. sajandi albumites, kuid neid võib kohata ka veel 18. sajandil. Topos *Memento mori* oli reisialbumisissekannetes sageli seotud teise keskaegse teoloogilise kontseptsiooniga — *contemptus mundi* ehk maailmapõlgus⁷⁹⁴ —, mille tähtsus reisialbumisissekannetes oli 17. sajandi lõpuks tugevasti vähenenud, kuid mitte veel päriselt kadunud. Seda töendab ka Adam Andreae album. Üks mõjusamaid *memento mori* ja *contemptus mundi* topose ühendusi reisialbumeis on nt Barby maakohtniku ja bürgermeistri Johannes Ziegengeiβi pühendus Abraham ja David Ulrichi reisialbumis:

*Haec Vita est mortis: mors est mihi ianua Vitae,
Tu me morte tua uiuere, CHRISTE, facis.*⁷⁹⁵

Thorni raehärra Gerhard Thomase sissekannet *Speranda expectanda* võib pidada vanasõnaliseks väljendiks, mille täpset päritolu ei ole seni õnnestunud tuvastada. Sarnast fraasi on kasutanud näiteks šotlane, Roots Briti-diplomaat Sir James Spens oma kirjas Roots riigikantslerile Axel Oxenstiernale.⁷⁹⁶ Lootus oli embleemiraamatutes võrdlemisi sage teema, kuid taolise pealiskirjaga embleemi teada ei ole, küll aga on Johannes Sambucusel embleem pealiskirjaga *Spes certa* ehk „Kindel lootus“. Ka sententsikogumikes, nii üldistes kui ka teoloogilistes, on lootus oluline märksõna, kuid enamasti tematiseeritakse neis Jumala peale loomist.⁷⁹⁷ Võimalik, et Thomase valitud pühenduse juured peituvald keskaegses vana-sõnas *Speranda sunt omnia* ehk „Kõike tuleb loota“, mis on natuke pikemal kujulolemas ka Gruteri *florilegium*'is. Nicolaus Reusner toob aga Rooma keisri Marcus

⁷⁹³ *Ars moriendi* kohta vt Lexikon des Mittelalters, Bd. 1, col. 1039–1044; Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 1, col. 795–796; surma kohta vt aga samas, Bd. 8, col. 427–445, sh *memento mori* kohta kunstis col. 445; *memento mori* kohta vt ka Lexikon des Mittelalters, Bd. 6, col. 505–508.

⁷⁹⁴ *Contemptus mundi* kohta vt Lexikon des Mittelalters, Bd. 3, col. 186–194.

⁷⁹⁵ See elu on minu jaoks surma uks, surm aga elu uks; Kristus, sina annad mulle oma surmaga elu (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 86). Vrd ka Hermann von der Berke sissekannet Liivimaa aadliku Nicolaus von Vickeni reisialbumis, ent erinevalt J. Ziegengeiβi kirjutatust puudub siit maailmapõlguse motiiv: *Videntes morimur, morientes viuimus, Ergo / Viue memor Mortis, mortemque pauescere noli / Vita malis plena est, pia mors preciosa quies est. / Vitam mors sequitur, sed morten vita beata. Mors nobis lucrum, quia vita est CHRISTUS IHESUS* [Elades me sureme, surres elame, järelikult ela, pidades meeles surma ega ära karda surma; elu on täis hädasid, vaga surm on hinnaline rahu. Elule järgneb surm, ent surmale õnnis elu. Surm on meie kasu, sest elu on Jeesus Kristus] (C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 118).

⁷⁹⁶ Vt l. 38 ja Spensi kirja Oxenstiernale 6. novembrist 1626: *adhuc altius R. M:ti innotescat non esse Suae Serenitati speranda aut expectanda a Magnae Britanniae Rege in tam turbido apud nos rerum statu illa auxilia* [Lisaks köigele tuleks kuninglikule majesteedile teatada, et Tema Kõrgusel ei ole meie nii keerulistes oludes Inglismaa suurelt kuningalt seda abi loota ega oodata] (Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers, lk 191).

⁷⁹⁷ Vt Emblemata: Handbuch, col. 848–849; J. Lange. Loci communes, l. 555p; J. Gerhard. Loci communes theologici 3, lk 409a.

Illustratsioon 34. Embleem *Memento mori* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

Opelius Severus Marcinuse elumotona välja maksimi *Ferendum et sperandum* [Tuleb taluda ja loota], mis baseerub Euripidese samatähenduslikel sõnadel *οἰστέον καὶ ἐλπιστέον*.⁷⁹⁸ Ka reisialbumites oli lootus juba 16. sajandist peale väga oluline teema, seda nii sissekandetekstis kui ka elumoto puhul,⁷⁹⁹ kuid samasugust, nagu Gerhard Thomas Andreae albumisse kirjutas, ei ole seni õnnestunud leida. Enamasti on neis reisialbumisissekandeis tematiseeritud Jumalale või Kristusele lootmist.

Danzigi Püha Kolmainu kiriku pastor ja sealsete *Athenaeum*'i rektor Samuel Schelwig kirjutas Andreae albumisse vanasõnalise ja vagatseva mõtte *Mihi omnia IESUS*,⁸⁰⁰ mis oli 16.–17. sajandi Saksamaal sage elumoto. Schelwigi kirjutatu lähtekohaks võib olla Pauluse kiri koloslastele.⁸⁰¹ Legendi järgi algas nende sõnadega roosiristlaste ordu loaja Christian Rosenkreuzi sarkofaagile graveeritud tekst.⁸⁰² Väljendile võib reisialbumitest leida mitmeid paralleeli, nagu näiteks *Christus mihi omnia* [Kristus on minule kõik], *Vita mihi Christus* [Kristus on minu elu], *Omnia Iesus* [Jeesus on kõik]; teatavat paralleeli võib näha ka populaarses saksakeelses väljendis *Jesus meine Zuversicht* ehk „Jesus on minu kindlus“.⁸⁰³ Reisialbumites leidub ka fraase, nagu *Dominus et Salvator noster Jesus Christus* [Meie Issand ja päästja Jeesus Kristus] või *Servator noster Jesus Christus* [Meie päästja Jeesus Kristus]⁸⁰⁴ jne. Embleemiraamatutest ja sententsikogumikest võib leida sarnase sisuga mõtteid: (*Nihil desperandum*) *Christo duce, et auspice Christo* [Kristuse juhtimisel ja abiga (ei ole vaja millegi pärast lootust kaotada)] — Nicolaus Reusneril oli sellise pealiskirjaga embleem ning Daniel Arnold paigutas selle mõttetera teise ehk eelviimase klassi lektüüri hulka —, Jan Gruteri „Enchiridion“ on ära toodud maksim *Deus mihi omnia, in Deo vita unico est* [Jumal on mulle kõik, ainult Jumalas on elu]. Reusneri järgi oli aga *Scopus vitae Christus* [Elu eesmärk on Kristus] keiser Flavius Iovianuse *symbolum*. Lisaks on teada, et

⁷⁹⁸ Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 30118b; **J. Gruter.** Florilegii magni; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 42994; **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis prima, lk 87.

⁷⁹⁹ Vt nt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 262, 305, 469; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 18, 109, 198, 215, 231, 244; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 34, 35.

⁸⁰⁰ Vt 1. 54.

⁸⁰¹ Vrd Kl 3:11: *ubi non est gentilis et Iudeus circumcisio et praeputium barbarus et Scytha servus et liber sed omnia et in omnibus Christus* [Kui see sünnib, siis ei ole enam kreeklast ega juuti, ei ümberlöigatut ega ümberlöikamatut, ei umbkeelset ega sküüti, ei orja ega vaba, vaid kõik ja kõikides on Kristus].

⁸⁰² *Jesus mihi omnia, nequaquam vacuum, libertas evangelii, dei intacta gloria, legis jugum* [Jesus on minu jaoks kõik, üldsegi mitte tühjas, evangeeliumi vabadus, Jumala puutumatu hiilgus, seaduse ike].

⁸⁰³ Vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 406; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 110, 228; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 35, 82, 86, 150. Vt ka nt Lucas Kiliani vasegravüüri Kopenhaageni pastorist Johann Hermannist, sellel on tema *symbolum*'ina ära toodud fraas *Omnia mihi Iesus*:

http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/ (19.02.2011).

⁸⁰⁴ Vt nt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 265, 343.

püha Ambrosius olevat sageli korranud *Omnia Christus est nobis* [Kristus on meie jaoks kõik].⁸⁰⁵

Neljandat osa Rootsii antikvaari ja miniaatuurimaalija Elias Brenneri sissekandest võib pidada vanasõnaliseks mõtteteraks — Martialise värsi parafraasile, kesk-aegsele ruunikirjalisele sententsile ja selle ladinakeelsele tõlkele järgneb soome-keelne maksiim või vanasõna „ole iga inimesega sõbralik, kuid usalda vaevalt ühte tuhandest“.⁸⁰⁶ Kas Andreeae sellest ka aru sai, on kaheldav, kui pühenduse autor just suusõnal selle sisu ei selgitanud. Sarnaselt Brenneri sissekande eelnevate osadega on tegemist manitseva elujuhisega, millele võib paralleeli leida 17. sajandi alguse Dresdeni ūkonnапастори Christopher Laurentiuse reisialbumist, kuhu on kirjutatud selle vanasõna saksakeelne versioon.⁸⁰⁷ Sarnaselt Martialise epigrammi ja ruuni-kirjas sententsiga on Elias Brenner ka seda soomekeelset vanasõna reisialbumitesse kirjutanud rohkem kui korra. Nii võib selle leida veel Carl Gustav Heraeuse ja Georg Christian Kahrstädti albumist.⁸⁰⁸ Brenneri valitud soomekeelsele vanasõnale võib paralleeli näha Hesiodoselt pärit maksiimis *Μηδὲ πολνξείνον, μήδ' ἄξεινον καλέεσθαι*, millte Joseph Lange on koos ladinakeelse vastega *Neque nulli sis amicus, neque multis* [Olgu sul sõpru vähemalt üks, kuid mitte palju] Erasmuse „Adagiast“ oma *florilegium*'isse võtnud. Ka Daniel Arnoldi vanasõnakogumikus on see ladinakeelne sentents ära trükitud.⁸⁰⁹

Ka Elias Brenneri abikaasa Sophia Elisabet Brenneri sisekanne koosneb eri keeltes vanasõnalistest või manitsevatest fraasidest. Sellisel juhul tavatseti sageli kirjutada sama vanasõna või sentents eri keeltes, kuid S. E. Brenner ei ole nii teinud⁸¹⁰ — kõik tema valitud kuus tsitaati on pärit eri allikatest. Sophia Elisabet Brenneri kirjutatud sententsidest esimene, nimelt ladinakeelne, on pärit Publilius Syruse sulest, kolmas, prantsuskeelne maksiim on Rootsii kuningannalt Kristiinalt ja neljas osa on hollandikeelne distihhon Jacob Catsilt, viies aga saksakeelne tsitaat Andreas Gryphiuselt (nende kohta vaata eestpoolt pt 3.5.3). Ladinakeelsele vanasõnale järgneb itaalia vanasõna „keda juhib voorus, see ei kuku iialgi“, mis sarnaselt paljude teiste sissekannetega Andreeae reisialbumis manitseb vooruslikult või jumalakartlikult elama. Voorus oli sententsikogumikes, *florilegium*'ides ja

⁸⁰⁵ Vt Emblemata: Handbuch, col. 311; **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 190; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 36235a, vrd ka nr 36236: *Deus mihi principium et finis* [Jumal on minu jaoks algus ja lõpp]. **N. Reusner.** Symbolorum imperatoriorum Classis secunda, lk 29; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 252.

⁸⁰⁶ Vt l. 87p.

⁸⁰⁷ **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 193: *Halts mit jederman freundlich, vertrau unter Tausend Kaum einen.*

⁸⁰⁸ Nimetatud albumid asuvad vastavalt Göttweigi benediktiniide kloostri raamatukogus ning Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus.

⁸⁰⁹ **D. Erasmus.** Adagia, lk 41; **J. Lange.** Florilegii magni, col. 167; **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 125. Vrd ka Plutarchose-tsitaati *Perinde ac si mutilus ac caecus metuat ne Briareus fiat centimanus, aut argos centoculis: ita quidam metuunt, ne plurimi sint amici, cum nec adhuc unum verum habeant amicum* [Nii samuti nagu sant ja pime kardavad, kas äkki Briareus ei muutu sajakäeliseks või Argos sajasilmseks, nii kardavad mõned, et neil on üli-rohkesti sõpru, kuigi senini pole neil olnud ühtki tõelist sõpra] (**J. Lange.** Loci communes, l. 49).

⁸¹⁰ **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 102.

embleemiraamatutes sageli käsitletud teema, nii näiteks on Johannes Sambucus ja Otho Vaeniusel embleem *Virtute duce* [Vooruse juhtimisel], Alciatol aga *Virtuti fortuna comes* [Vooruse kaaslane on õnn], kusjuures esimene neist tematisseerib seeläbi vaimuaadlit (*nobilitas literaria*). Gabriel Rollenhagenil on aga embleem *Virtute duce comite fortuna* [Vooruse juhtimisel järgneb õnn], mille pealiskiri on tõenäoliselt pärit Erasmuse „Adagiast“.⁸¹¹ Proua Brenneri sissekande viimane osa on rootsikeelne sentents „õnn suudab palju, kui ta tahab head“. Valborg Lindgärde sõnul pärineb see tsitaat Christopher Larsson Grubbi vanasõnaraamatust „Penu proverbiale“ (1665), mis oli Brennerite raamatukogus olemas. Sama itaalia ja rootsi vanasõna kirjutas Sophia Elisabet Brenner 1698. aasta kevadel ka Dettumi superintendendi ja Braunschweigi-Lüneburgi hertsogi poegade koduõpetaja Georg Christian Kahrstädti reisialbumisse, aga ka Eric Benzelius noorema omasse.⁸¹² Sarnaselt Elias Brenneri valitud soomekeelse vanasõnaga ei ole kindel, kas Andreeae sellest rootsikeelsest sententsist aru sai. Nagu eespool käsitletud Sophia Elisabet Brenneri pühenduse katked ning itaalia- ja rootsikeelsed vanasõnad näitavad, armastas ta eri albumitesse kirjutada samu mõtteteri.

Riia raesekretär Palm Rigemann kirjutas Adam Andreeae reisialbumisse üldtuntud sententsi *Per aspera ad astra*, mille juured peituvad antiikkirjanduses (Hesiodos, Seneca), kuid sarnase sisuga mõtteid on avaldanud ka näiteks hilisantiikne kristlik autor Prudentius.⁸¹³ Maksiim leidis varauusajal sageli kasutust nii reisialbumisissekande kui ka elumotona; Andreeae albumis on see Jena teoloogiatudengi Lucas Rothi *symbolum*. Emblemaatilisest kirjandusest sellise pealiskirjaga embleemi teada ei ole, küll aga sarnase sisuga, näiteks *Per angusta ad augusta* [Läbi kitsikuste hiilguse poole], *Gloria immortalis labore parta* [Tööst sündinud surematu kuulsus] või *Labor omnia vincit* [Töö võidab kõike]. Ka sententsikogumikes ja vanasõnaraamatutes olid nii *Per aspera ad astra* kui ka *Per angusta ad augusta* juba keskajast peale levinud, Erasmuse „Adagias“ aga on Vergiliuse „Georgical“ põhinev samasisuline sentents *Labor improbus omnia vincit*.⁸¹⁴

⁸¹¹ Vt *Emblemata: Handbuch*, col. 129, 1653–1654, 626–627; **A. Alciato.** Omnia Andreeae Alciati emblemata, lk 404; **D. Erasmus.** Adagia, lk 104.

⁸¹² Vt l. 88; Valborg Lindgärde eessõna Sophia Elisabet Brenneri kogutud luuletuste väljandele: Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XV–XVII; Catalogus librorum beati assessoris Eliae Brenneri: In Octavo, nr 130, lk 30. Kahrstädi album asub Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus, Benzeliuse oma aga Linköpingi kirikukihelkonna ja maakonnaraamatukogus.

⁸¹³ Vt l. 100; **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 419–420. Vrd Hesiodos *Erga* 289: *Tῆς δ' ἀρετῆς ἴδρωτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν* [August Annisti tõlge „Vanakreeka kirjanduse antoloogias“, lk 55: Rohkelt ent higi vooruse teele on taevased pannud / ootama ammugi]; Seneca *Hercules furens* 437: *Non est ad astra mollis e terra vita* [Ei ole kerge tee maalt tähtedeni]; Prudentius *Cathemerinon* 10.92: *et ad astra doloribus itur* [Tee tähtede poole on täis valu] (Patrologia Latina 59, col. 883); aga vrd ka Vergilius *Aeneis* 9.641: *Sic itur ad astra* [Nii töustakse tähtede poole (A. Annisti tõlge)]; Seneca *Epistulae morales* 48.22 ja 73.15.

⁸¹⁴ Vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 392; **P. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 74, 85, 181; *Emblemata: Handbuch*, col. 149, 655, 930, 1524; **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 21181, 21182; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39495g; **D. Erasmus.** Adagia, lk 76; Vergilius *Georgica* 1.145–146: *Labor omnia vincit / Improbus et duris urgens in rebus egestas* [Halastamatu töö ja rasketes oludes rõhuv vaesus võidab kõik].

Riiast pärit magister Gotthard Bentzien, kelle kohta ei ole teada midagi enamat kui vaid fakt, et ta oli 1688. aastal respondent David Caspari kahele ekloogile (s.t kõnele), õppis Leipzigi ülikoolis ja promoveeriti seal 1691. aastal magistriks,⁸¹⁵ kirjutas Andreae jaoks mõttetera *Sibi sapere et desipere*, mille eestikeelseks vasteks võiks pidada vanasõna „Kõik mida teed, teed iseendale“. Kust see sentents pärit on, ei ole teada. Reisialbumites on arukus ja arutus enamasti ühendatud mõõdukuse teemaga, nii näiteks võib ühest 17. sajandi alguse albumist leida mõttetera *Insipiens est omnis sapientia cui non adest modus* [Arutu on kogu tarkus, millel puudub mõõt].⁸¹⁶ Embleemiraamatutest sellele täpset vastet leida ei ole õnnestunud, Johannes Sambucusel on embleem pealiskirjaga *Sapientia insipiens* [Sõge arukus],⁸¹⁷ kuid selle sisu ei vasta Bentzieni valitud vanasõna omale. Teatud sarnasust võib näha ka keskaegses sententsis *Sibi sapere qui nescit, frustra sapit* [Kes ei oska enda kasuks arukas olla, on asjatult arukas], mis leidub ka Erasmuse vanasõnakogumikus ja mis on tema sõnul rahva seas laialt kasutusel. Erasmuse on ka vanasõna *Sapiens sibi sapiat* [Arukas olgu arukas iseenda jaoks].⁸¹⁸ Ulrichite reisialbumist võib aga leida manitsuse *Noli altum sapere* [ära taha [liiga] kõrget möista].⁸¹⁹

Rötger Sehdens, kes oli Riia raehärra ja suurgildi vanem, kirjutas Andreae reisialbumisse saksakeelse vanasõna, „Kelle sõber Maa peal on Jumal, selle vaenlane peab tema sõbraks saama.“ Nagu vanasõnade puhul tavaks, nii on ka sellest teada mitu versiooni.⁸²⁰ Selle saksa vanasõna juured peituvald töenäoliselt Piiblis, nimelt võib Pauluse kirjadest roomlastele ja heebrealastele leida sarnase sisuga mõttekäigu,⁸²¹ mida armastati reisialbumitesse kirjutada nii pühendusteksti kui ka

⁸¹⁵ Vt l. 116; **F. K. Gadebusch.** Livländische Bibliothek 1, lk 144, nr 10; **A. Tering.** Lexikon der Studenten.

⁸¹⁶ **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 104.

⁸¹⁷ Vt Emblemata: Handbuch, col. 1004–1005.

⁸¹⁸ Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 29448d; **D. Erasmus.** Adagia, lk 602, 611. Erasmus tsiterib nende sententside selgituseks või tööstuseks Cicerot ja Platonile omistatud teost „Suurem Hippias“: (lk 602) Platon *Hippias maior* 283b1–2: *καὶ πολλοῖς συνδοκοῦ, ὅτι τὸν σοφὸν, αὐτὸν αὐτῷ μάλιστα δεῖ σοφὸν εἰναι id est Idem itidem & plerisque videtur, quod oportet eum qui sapiat, ipsum sibi maxime sapientem esse* [Korduvalt ja sageli näib, et see, kes on arukas, peab arukas olema eelkõige iseenda jaoks]; Cicero *Ad familiares* 7.6: *Qui sibi ipsi sapiens prodesse nequit, ne quicquam sapit* [Arukas, kes iseendale kasu tuua ei oska, see ei ole arukas]; (lk 611) *In Hippia majore sapiens in primis sibi ipsi sapiat. Huic simile, Nescit seipsum* [Suurema Hippiase järgi olgu arukas eelkõige iseenda jaoks arukas. Sellele sarnaselt: ta ei tunne iseennast]. Vrd ka **A. Otto.** Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten, lk 175 ja 307, märksõnad *insanire* [arutu olema] ja *sapere* [arukas olema].

⁸¹⁹ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 89; vrd **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 38846c; **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 160. Vt ka **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 236: *Qui sapiis, alta fuge, aut timide utere* [Välidi kõrgeid, kui oled arukas, või kasuta neid ettevaatlikult].

⁸²⁰ Vt l. 136p; vrd nt *Wer Gott zum Freunde hat, dem schadet keine Kreatur; Wer Gott zum Freunde hat, dem muss sein Feind zum Freunde werden* [Kelle sõber on Jumal, seda ei saa ükski olend kahjustada; Kelle sõber on Jumal, selle vaenlane peab tema sõbraks saama], vrd ka Sebastian Franck's erste Namenlose Sprichwörtersammlung, lk 10, nr 4.

⁸²¹ Vrd Rm 8:31: Kui Jumal on meie poolt, kes võib olla meie vastu?; Hb 13:6: Issand on minu abimees, minul ei ole midagi karta, mida võib teha mulle inimene?

elumotona. Sehdensi kirjutatud vanasõnale eelneb lühend *S. v. m.*, mille tähendus ei ole üheselt selge. Samuti ei ole selge, kas tegemist peaks olema ladina- või hoopis saksakeelse lühendiga. Nii saksa- kui ka ladinakeelsed lühendid kirjutati reisialbumitesse tavaliselt suurtähtlühenditena, ent Rötger Sehdens on mingil põhjusel sellest traditsionist kõrvale kaldunud.⁸²²

Magister Johann Mayer Ulmist kirjutas Andreeale vanasõnalise mõtte *Descendendo ascendimus*, mille päritolu ei ole õnnestunud seni tuvastada, kuid töenäoliselt on tegemist varase kristliku sisuga sententsiga.⁸²³ Lähima vaste Mayeri kirjutatule võib leida püha Bernard'i kõnest, mille teemaks on tõusmine Jumala poole.⁸²⁴ Läbivaadatud reisialbumis ja *symbolum*'iraamatuis sarnast sissekannet ei leidu. Vanasõna lähtekohaks võib olla Peetruse esimene kiri, mis kajastub ka Joachim Camerariuse embleemis *Humilibus dat gratiam* [Alandlikele annab ta armu].⁸²⁵ Mayeri sissekandega haakub Jena *pastor primarius*'e Georg Götzे *symbolum* „Enne au on alandus“, mis on pärit Vana Testamendi Õpetussõnadest.⁸²⁶

Bauska linnakooli rektor Johann Schumann kirjutas Andreeale traditsioonilise mõttetera, mille järgi miski ei murra rohkem vaenlaste odasid kui kannatlikkus.⁸²⁷ Sarnaselt Mayeri kirjutatuga ei ole ka selle algupära teada, kuid nii *florilegium*'ides kui ka emblemaatilises kirjanduses oli kannatikkuse teema esindatud. Nii näiteks

⁸²² Frank Ausbütteli koostatud lühendite leksikonis on küll suurtähtlühend *S. V. M.*, kuid selle tähendus *Sacra/Serenissima Vestra Maiestas* (Teie püha/kõige hiilgavam Majesteet) sobib Andreea asemel märksa kõrgema sotsiaalse positsiooniga isikule. Lühend *S. Ven. M.* — *Sapientissimus Venerabilis Magister* (kõige targem auväärne magister) — sobib Andreea puul hoopis paremini. Ragotzkyl toodud lühendite *S. V. N.* ehk *Sola Virtus Nobilitat* [Vaid voorus muudab auväärseks] ja *S. V. D.* ehk *Sola Virtus Durat* [Vaid voorus kestab] põhjal pakub Kristi Viiding Sehdensi lühendi vasteks *Sola virtus manet* (ainult voorus jääb püsima), mis Andreea reisialbumi mitme sissekande sisu arvestades sobib paremini kui Ausbütteli *Sapientissimus Venerabilis Magister*. Lisaks olid mii *Sola virtus nobilitat* kui ka *Sola virtus manet* armastatud reisialbumisissekande tekstdid ja elumotod. Toodud variantide kõrval sobiksid ka *Suo venerabili magistro* [Oma auväärsele magistrile], *Summo venerabili magistro* [Ülimalt auväärsele magistrile] ja *Salutem vobis mitto* [Saadan teile terviseid]. Vt Abkürzungen aus Personalschriften, lk 216; **Ragotzky**. Sinnspüche aus Stammbüchern, lk 423; Kristi Viidingu kiri autorile (29.03.2010). Vrd ka Erasmuse vanasõna *Virtus aeterna* [Igavene voorus], mille selgituses ta kirjutab: *Vita brevis est, sed immortalis est benefactorum memoria: eoque qui se praeclaras & aeterna memoria dignas res gesserunt, aequiore animo decedunt e vita, nec perinde mortem horrent, quod intelligent se gloria nominis semper apud posteritatem victuros* [Etu on lühike, kuid mälestust heategijaist on igavene: seega need, kes on teinud ülemata kuulsaid ja igavest mälestust väärivaaid asju, lahkuvad elust rahulikuma meelega, niisamuti ei karda nad surma, sest nad mõistavad, et elavad tänu [oma] kuulsale nimele alati edasi] (**D. Erasmus**. *Adagia*, lk 758).

⁸²³ Vt l. 145. Otsingud keskaegsete tekstile korpu test Mayeri kirjutatu lähtekoha selgitamisel tulemusi ei andnud.

⁸²⁴ Vt *Sermones in ascensione Domini* 4.6: *Nec mirum si descendendo Christus ascendit* [Pole ime, kui Kristus alandudes tõuseb] (Bernardi opera, Vol. 5, lk 142).

⁸²⁵ Vrd 1Pt 5:5–6: Nõndasamuti teie, nooremad, alistuge vanematele. Aga te köik rüütage end alandlikkusega üksteise vastu, sest „Jumal paneb suurelistele vastu, aga alandlikele annab armu“. Alanduge siis Jumala võimsa käe alla, et tema teid ülendaks õigel ajal; *Emblemata: Handbuch*, col. 57; Alandlikkuse kohta vt ka *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 2, col. 653–660.

⁸²⁶ Vt l. 45.

⁸²⁷ Vt l. 147.

on Georgette de Montenayl embleem pealiskirjaga *Patientia vincit omnia* [Kannatlikkus võidab kõik], kuid selle selgitusepigrammis ja ka embleemil tematiseeritakse kannatlikkust abielus.⁸²⁸ Sententsikogumikes on aga üks levinumaid tsitaate Luca-nuse Pharsalia-värsid *gaudet patientia duris; / laetus est, quotiens magno sibi constat, honestum* [Kannatlikkus rõõmustab raskuste üle, voorus on seda rõõmsam, mida rohkem see talle maksma läheb], mille esimene pool on ka Gabriel Rollenhageni ühe embleemi pealiskiri.⁸²⁹ Ka reisialbumites oli kannatlikkus oluline teema, nt Ulrichite omast võiks välja tuua mõttetera *Patientia saepius laesa fit furor saepe* [Kannatlikkus, mida sageli proovile pannakse, muutub sageli raevuks], mis on versioon Publilius Syruse samasisulised sententsist.⁸³⁰ Vrd ka Henricus Dzicowiuse Vergiliuse-tsitaati Andreeae albumis ja selle juurde öeldut (pt 3.5.1.2).

Ida-Preisimaalt pärit Jean (Johann ?) Solm valis Andreeae reisialbumisse kirjutamiseks prantsuskeelse manitsuse „Igas töös ja igas paigas kutsu appi hea Jumal!“⁸³¹ Kas tegemist on vanasõnalise fraasiga, ei ole kindel, kuid võimatu see ei ole. Kas ja millisest väljaandest või kogumikust Solm oma pühendust kirjutades lähtus, ei ole võimalik öelda. Võimalik, et selle lähtekohaks reisialbumites ja elumotodena armastatud fraas *Omnia cum Deo et nihil sine eo*, mille Andreeae albumisse kirjutas Christian Eberhard Weiβmann. Teatud paralleeli võib leida ka Ulrichite reisialbumist, kus Johannes Bugenhagen *genannt Pomeranus* parafraseerib Nutulaulu ning muu hulgas on tal seal ka sõnad *Bonum est patientiam praestare, et sperare auxilium Domini* [Hea on ilmutada kannatlikkust ja loota Issanda abile], kuid samas albumis leidub ka soov *Divinum auxilium maneat nobiscum* [Jumalik abi jäägu meiega] ja psalmiparafraas *Qui tulit auxilium fertque feretque Deus* [Jumal, kes tõi abi, toob seda ka praegu ja tulevikus].⁸³² Emblemaatilisest kirjandusest võiks Jumala abi kohta välja tuua Camerariuse embleemi *Modo Iupiter assit* [Kui Jupiter aitab], mis baseerub värsil Vergiliuse „Aeneise“ kolmandast laulust.⁸³³ Solmi pühenduse tekstiga haakub ka tema prantsuskeelne *symbolum „Jumalakartus on hea igal pool“*.

⁸²⁸ Vt Emblemata: Handbuch, col. 353–354.

⁸²⁹ Vt Florilegium ethicum, lk 108; **J. Lange.** Loci communes, l. 456p; **G. Rollenhagen.** Selectorum emblematum Centuria secunda, embleem nr 74, prantsuskeelne selgitusepigramm lk C3. Vrd ka Cassiodoruse-tsitaati *Patientia est, quae omnia vincit, adversa non est colluctando, sed sufferando: non murmurando, sed gratias agendo, ipsa est, quae faecem totius voluptatis abstergit: ipsa est, quae limpidas animas Deo reddit* [Kannatlikkus on see, mis võidab kõike, õnnestuse vastu ei tule võidelda, vaid neid tuleb taluda, mitte torisedes, vaid tänades; [kannatlikkus] on see, mis pühib minema kogu naudingu kõntsa, tema on see, kes toob läbipaistvad hinged Jumala juurde tagasi] (**J. Lange.** Loci communes, l. 456). Vt ka **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 20832, 20833c, 20833f; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39415b1, 39415c.

⁸³⁰ Vt nt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 62, 72, 113, 138, 211, 353, 355; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 101–102, 170; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 50, 56, 170–171, 175; vt ka **N. Reusner.** Symbola heroica, lk [Rv], märksõna *Patientia*. Sissekannet Ulrichite albumis vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 355.

⁸³¹ Vt l. 151.

⁸³² NI 3:26; vrd ka Ps 121:2: Abi tuleb mulle Issanda käest, kes on teinud taeva ja maa; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 211–212, 58, 79.

⁸³³ Vt Emblemata: Handbuch, col. 254–255.

Vanasõnaliseks võib pidada ka Christian Eberhard Weīßmanni pühendust *Omnia cum Deo et nihil sine eo*,⁸³⁴ mis kannab sama mõtet nagu Solmi pühendus ja mida 17. sajandil kirjutati reisialbumitesse nii pikemal kui ka lühemal kujul ja eri keeltes. Nii näiteks kirjutas Holstein-Gottorpi Venemaa-saatkonna juht Otto Brüggemann saatkonna tõlgi Johann Arpenbecki albumisse hispaania keeles *Todo con deos* [Kõik(e) koos Jumalaga].⁸³⁵ Ent nii seda fraasi kui ka selle erinevaid versioone kasutati elumotona, näiteks Weimari hertsog Wilhelm Ernst, kelle sünnipäevaks Johann Sebastian Bach komponeeris 1713. aastal elumotost lähtuva aaria „Alles mit Gott und nichts ohn' ihn“ (BWV 1127).⁸³⁶ Sisult sarnaneb see mitme teise sissekande ja elumotoga Andreae reisialbumis, kuid teatavat paralleeli võib näha ka sentensis *Nil desperandum Christo duce, et auspice Christo* [Kristuse juhtimisel ja Kristuse kaitstes ei ole vaja millegi pärast meelt heita].⁸³⁷ Juba 16. sajandi lõpu reisialbumist võib Weīßmanni pühendusele leida sarnase, kuid ilmalikus võtmes paralleeli: Rostocki tudeng Johannes Korff kirjutas H. C. Hermelingi albumisse prantsuskeelsed sõnad *Tout pour elle, Rien sans elle, Mais las ou est elle* [Kõik tema jaoks, mitte midagi ilma temata, kuid oh, kus ta on]? Walther Ludwig tsisteerib selle pühenduse juures veel üht prantsuskeelset versiooni: *Tout pour la belle, Rien sans la belle, Mais ou est elle?*⁸³⁸ Mõlemas neis tematiseeritakse armastust kauni tütarlapse vastu — motiiv, mis erinevalt paljudest teistest tudengi-albumitest Andreae omast sootuks puudub. Tõenäoliselt peegeldub siin Andreae kui albumiomaniku tahe.

Weīßmanni pühendusele järgnevale reisialbumilehele on keegi C. Wahle kirjutanud osa tundud itaaliakeelsest vanasõnast *Chi va piano, va sano e va lontano* [kes läheb aeglasel, see läheb kindlalt ja kaugele],⁸³⁹ millele võib vaste leida eri rahvaste vanasõnade seast: eestlastel „Tasa sõuad, kaugele jõuad“, sakslastel *Langsam, aber sicher*, prantslastel *Lentement mais sûrement* jne. Vanasõna ladina-keelne vaste on *Lente sed tute*, mida sellisel kujul nt embleemi pealiskirjas kasutatud ei ole, küll aga on Gabriel Rollenhagenil embleem *Lente sed attente* [aeglasel, kuid tähelepanelikult].⁸⁴⁰ Reisialbumitest võib aga leida nii ühe kui ka teise ladinakeelse versiooni, itaaliakeelset vanasõna aga seni teistest albumitest leida ei ole õnnestunud.

⁸³⁴ Vt l. 153.

⁸³⁵ EAM F 114-1/7a, lk 101; vt ka **W. Ludwig.** Bildungsreise und Stammbuch, lk 746; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 450: *Omnia cum Deo* [Kõik(e) koos Jumalaga], samast kogumikust võib leida ka Weīßmanni kirjutatud tsitaadi teise poole, kuid prantsuse keeles: *Rien sans Dieu* (Samas, lk 17).

⁸³⁶ Vt ka **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 24, 111.

⁸³⁷ Vt **D. Arnold.** Sententiae proverbiales, lk 190; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 39226a2. Embleemi pealiskirjaga *Nil desperandum* võib leida Joachim Camerariuselt, Nicolaus Reusnerilt aga *Christo duce, et auspice Christo* [Kristuse juhtimisel ja Kristuse juhatusel], vt Emblemata: Handbuch, col. 704, 311.

⁸³⁸ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 130. Sõltuvus armastatust on ka Pieter Corneliszoon Hoofti embleemi *Geen ben ick sonder u – Nil sine te – Rien sans toy* teema, vt Emblemata: Handbuch, col. 1344.

⁸³⁹ Vt l. 154.

⁸⁴⁰ Vt Emblemata: Handbuch, col. 620.

Tõenäoliselt Jena tudeng, Ulmist pärit Johann Matthias Faulhaber kirjutas mõttetera, mille järgi tarkus on elu päike, sõprus elu sool, arukus elu valgus, õiglus elu seadus ja südamerunnistus elu elu.⁸⁴¹ Sarnase sisuga sisekanne on albumis ka Pärnu akadeemia tudengilt Jacob Andreas Zimmermannilt, kes tsiteeris Jan Amos Komenskýt, kuid mõlemast kattub vaid üks mõte — südamerunnistus on elu elu. Ühtset allikat nende viie Faulhaberi mõttetera koosesinemise jaoks leida ei õnnestunud, kuid näiteks kaks esimest sententsi (*Sol vitae Sapientia* ja *Sal vitae Amicitia*) on ära toodud John Harmari ladina keele õpikus „*Praxis Grammatica*“ (London 1623, vastavalt nr 303 ja 302), kolmas aga (*Lux vitae Prudentia*) peegeldub Jean Bodini traktaadis „*Consilium de institutione principis*“ (Erfurt 1603).⁸⁴² Friedrich-Carl Stechowi koostatud lühendiraamatust võib aga lühendatud kujul leida järgmised sententsid: S.V.A. ehk *Sal Vitae Amicitia* (1625); S.V.P. ehk *Sol Vitae Patientia* (Elu päike on kannatlikkus, 1571), S.V.S. ehk *Sol Vitae Sapientia* ning V.V.C. ehk *Vita Vitae Conscientia*.⁸⁴³ Tõenäoliselt oli aga tegemist üldtuntud ladina vanasõnadega, mida kasutasid nii Hamar, Bodin kui ka Faulhaber, seda näib töendavat ka Johannes Isacius Pontanuse sisekanne Ernestus Brincki reisialbumis, kus Luciluse-tsitaadi ning allkirja alla on kirjutatud järgmised read:

Sol vitae, Amicitia.
Sal vitae, Sapientia.
Vita vitae, Temperantia.
*Antidotum vitae, Patientia.*⁸⁴⁴

Emblemaatilisest kirjandusest võib neile sententsidele leida mõningaid parallele, nii näiteks on Nicolaus Reusneril embleem pealiskirjaga *Sol animi, virtus* [Voorus on hinge päike], Juan de Horozco y Covarrubiasel aga *Sal vitae* [Elu sool], kus tematiseeritakse tõelist sõprust.⁸⁴⁵ Võrdle allpool ka Johannes Casimir Taubenheimi kirjutatud distihonii, kus elu päikeseks on nimetatud Kristust. Reisialbumis võib aga erineval kujul kohata mõttetera *Antidotum vitae, patientia*.

Jena ülikooli rektor, usuteaduskonna dekaan ja teoloogaprofessor Valentin Veltheim tsiteeris oma pühenduses *Recte agendo* tundud ladina vanasõna *Recte faciendo/agendo neminem timeo* [õigesti toimides ei karda ma kedagi], mida varausajal kasutati väga sageli reisialbumitesse kirjutamiseks ja elumotona ning mis

⁸⁴¹ Vt l. 162.

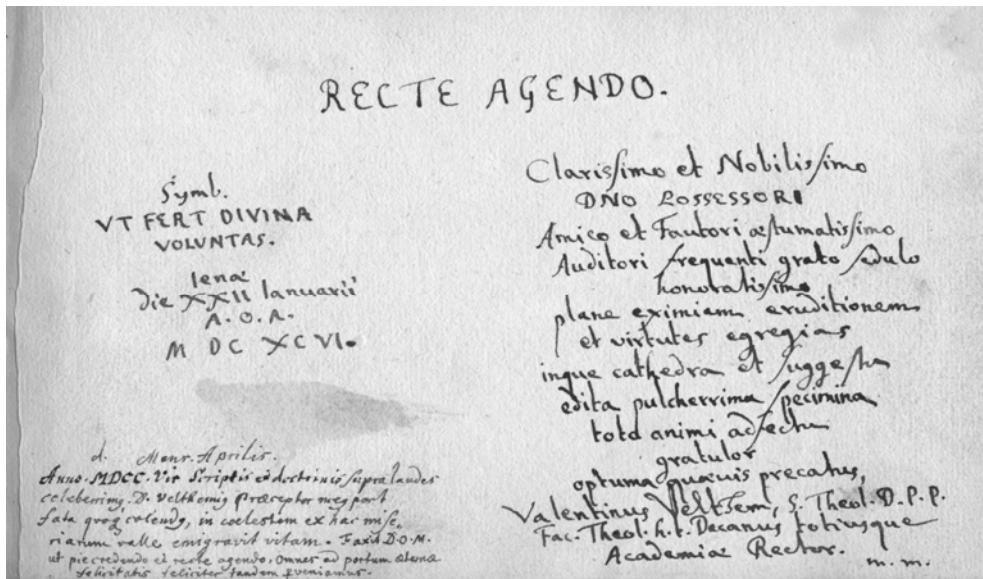
⁸⁴² **J. Harmar.** *Praxis Grammatica*, nr 302, 303; **J. Bodin.** *Consilium de institutione principis*, B3, lk 15: *In quo vera prudentia dux et lux vitae humanae est* [Mille puhul tõeline arukus on inimelu juht ja valgus]. Fraasi *Sal vitae amicitia* võib leida ka meediku Paul Heßi reisialbumist, vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 75.

⁸⁴³ Vt **F.-C. von Stechow.** *Lexikon der Stammbuchsprüche*, lk 219–221, 247.

⁸⁴⁴ Elu päike on sõprus; elu sool on tarkus; elu elu on mõõdukus; elamise abinõu on kannatlikkus (**F. A. Rappard.** Overzigt eener verzameling alba amicorum, lk 62). Nii sellele kui ka Faulhaberi kirjutatule võib leida paralleeli järgmisest sententsist: *Sol vitae – sapientia; Sal vitae – amicitia; Panis vitae – temperantia; Vita vitae – conscientia* [Elu päike on tarkus; elu sool on sõprus, elu leib on mõõdukus, elu elu on südamerunnistus].

⁸⁴⁵ Vt *Emblemata: Handbuch*, col. 17, 1016.

nni kesk- kui ka varauusajal oli kasutusel ka teises isikus.⁸⁴⁶ Sarnase sisuga maksime võib leida ka näiteks Jan Gruteri sententsikogumikust: *Recte agas, loquare recte! tota in iis vitae est salus* [Toimida õigesti, rääkida õigesti — neis peitub kogu elu pääste]. Justus Lipsius aga tsiteerib oma „*Politica*“ Platoni „Menonit“, valides sealt mõtte, et vaid arukus viib õigesti toimimiseni.⁸⁴⁷ Lühendatud versioon vanasõnast oli varauusajal kasutusel ka elumotona, nt juristi

Illustratsioon 35. Valentin Veltheimi sissekanne.

⁸⁴⁶ Vt **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 137. Vrd ka Aquino Thomas *Summa contra gentiles* 3.139.17: *et, cum per dilectionem deo et proximo inhaeret, ex interiori principio movetur ad agendum recta* [ja kui ta on armastusega ustav Jumalale ja ligimesele, sunnitakse teda kõige sisimast algest õigesti toimima]. **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 26419a: *Recte faciendo neminem timeas* [Õigesti toimides ei ole sul vaja kedagi karta]; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 63; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuchblätter des norddeutschen Adels, lk 129, 221, 409, 430; EAM F 114-1/7a, lk 97. Lisaks olgu öeldud, et *Recte faciendo neminem timeas* oli kirjutatud Braunschweig-Lüneburgi hertsogi Heinrich Juliuse nn töetaalrile (*Wahrheitstaler*, vermitud Goslaris 1597–1598). Sarnast mõtet armastati erinevates versioonides kasutada ka saksa keeles (nt *Thue recht, scheue Niemand*) nii elumotona kui ka reisialbumitesse kirjutatuna, vt nt **W. Ludwig.** Bildungsreise und Stammbuch, lk 756. Lisaks kirjutati samatähenduslikku sententsi *Recte agendo neminem metuo* reisialbumitesse ka suurtähtlühendina, vt **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 201.

⁸⁴⁷ Vt **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 40366, vrd ka nr 40367: *Recte agere et letari!* [Toimi õigesti ja rõõmusta!]; **J. Lipsius.** *Politica* 1.7, lk 282: *Plato vere ait, ἡ φρόνησις μόνον ἥγεῖται τοῦ ὄρθως πράττειν: Prudentia sola praeit et dicit ad recte faciendum.* Vrd ka Sevilla Isidoruse (560–636) „Etüümoloogiaid“, kus fraasi *recte agendo* kasutatakse sõna *rex* [kuningas] selgitamiseks: Isidorus *Etymologiae* 1.29.3: *ut „reges“ a [regendo et] recte agendo* [nii nagu „valitsejad“ [tuleb valitsemisest ja] õigesti toimimisest].

ja filosoofi Christian Thomasiuse samatähenduslik tunnuslause *Recte faciendo*.⁸⁴⁸ Sellise pealiskirjaga embleeme ei ole teada. Ulrichite reisialbumis leidub aga üks pikem sissekanne, mille raames on välja toodud järgmine mõte: *γνῶσις, vbi est studium ardens recte faciendi, ibi sit iudicium, ne nimium facias* [Äratundmine: kus on innukas püüd õigesti toimida, seal olgu ka otsustusvõime, et sa liiga palju ei teeks].⁸⁴⁹

Jena juratudeng Johann Georg Lappenberg kirjutas Andreale tuntud vanasõna *Recte faciendo neminem timeas*, mida sageli kasutati vapikirja või motona, kuid ka reisialbumis pühendustekstina.⁸⁵⁰ Selle vanasõna lühendatud versiooni oli varem Andreae albumisse kirjutanud Jena teoloogiaprofessor Valentin Veltheim, kelle sissekanne omakorda võis ajendada Lappenbergi. Seda sententsi võib kirjutaja ning addressaadi erialast lähtudes tõlgendada kas juriidilises võtmes, st õigesti käitudes ei ole vaja karta ei kohtulikku karistust ega põrgut. Samas on siin taga selgelt nähtav ka humanistlik vaade, kus õigesti toimimine tähendas eelnimetatute kõrval ka ühiskonna heaolu silmaspidamist, nn *salus publica* kontseptsioon. Veltheimi sissekande lühiduse töttu omandab viimane tõlgendus tema pühenduse puhul isegi suurema kaalu kui siin. Sama vanasõna oli 17. sajandi keskel Johann Arpenbecki reisialbumisse kirjutanud J. F. Winterfeldt Gottorpist, 18. sajandi keskel aga kirjutati see Johann Heinrich Wibbelmanni ja Heinrich Wilhelm Joachim Rickersi albumisse.⁸⁵¹ Sisulise paralleeli võib Lappenbergi kirjutatule leida Daniel Arnoldi õpperaamatus ära toodud maksimist *Bona conscientia metu vacua est* [puhas südametunnistus on hirmust vaba], aga ka nt Florentius Schoonhoviuse embleemist *Bona conscientia in malis est secura* [Puhas südametunnistus on hädades kindel].⁸⁵² Võrdle ka teisi südametunnistusega seotud tsitaate Andreae albumis (Johann Matthias Faulhaber, Jacob Andreas Zimmermann, Johann Julius Struve, V. J. Burchardi, Johann Zimmermann jt),⁸⁵³ aga ka eesti vanasõna „õige hõlma ei hakka keegi“.

Preisimaalt pärit juratudeng C. F. Ottens valis oma pühenduse tekstiks prantsuse vanasõna *Amour et seigneurie ne veulent point de compagnie* ehk „Armastus ja valitsejad ei armasta kaasla“.⁸⁵⁴ mis kuulus kas sarnases või sootuks erinevas sõnastuses („kus on kaks, seal on kolmas liiast“, vrd eesti vanasõna „Viies ratsa“).

⁸⁴⁸ Vt **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 161. Vrd ka Elias Reusneri deviisi *Confide recte agens* [Usu õigesti toimides] ja selle juurde kuuluvaid selgitusepigramme (**N. Reusner**. Symbola heroicæ, lk 266).

⁸⁴⁹ Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 271. Õigesti toimimist tematiseritakse Pseudo-Augustinuse tsitaadi vahendusel ka H. C. Hermelingi albumis, kuid Veltheimi valitud fraasi või mõnd sarnast seal ei esine, vt selle kohta **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 119.

⁸⁵⁰ Vt l. 169p.

⁸⁵¹ Vt l. 169p; EAM F 114-1/7a, lk 97; EAA 3287-1-90, lk 298; EAA 3287-1-92, lk 50; vt ka **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 129, 221, 409, 430; **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 161.

⁸⁵² **D. Arnold**. Sententiae proverbiales, lk 29; Emblemata: Handbuch, col. 841, vrd ka Johannes Sambucuse embleemi *Conscientia integra, Laurus* [Loorber – puhas südametunnistus] samas col. 203–204.

⁸⁵³ Vt vastavalt l. 162, 143, 150, 168p ja 28.

⁸⁵⁴ Vt l. 171.

vankri all“) eri rahvaste vanasõnavaramusse. Elias Brenneri raamatukogu kata-loogist lähtudes olid erinevate rahvaste vanasõnade kogumikud 17.–18. sajandi vahetuse Euroopas väga populaarsed ning võib oletada, et ka Johann Hermann Quitman kasutas oma sissekande tegemiseks mõnda taolist raamatut. Kas kirjaviga *poin pro point* on juhuslik või tuleneb see keeleoskamatusest, ei ole võimalik öelda, kuid nt Zedler ironiseerib oma leksikoni reisialbumiartiklis, et sageli valiti oma sissekande jaoks keel, mida kõige vähem osati.

Kaheksateistkümnest vanasõnast või vanasõnana tõlgendatavast mõtteterast kaheksa on rahvuskeelsed, neist kolm prantsuskeelset, kaks itaaliakeelset ning üks saksa-, rootsi- ja soomekeelne. Ülejäänud kümme on ladinakeelsed. Vaid ühe rahvuskeelse puhul võib näha varasema kirjanduse eeskuju: Rötger Sehdensi valitud saksa vanasõna juured peituvad Uues Testamendis. Ülejäänud rahvuskeelsetest on enamik selliseid, mis kuuluvad oma sisult eri rahvaste vanasõnavaramusse. Neis on tematiseeritud sõprust, õnne, voorust, Jumalat ja usku, arukust, ettevaatust, armastust ja võimu, aga ka surma. Temaatiliselt rahvuskeelsed vanasõnad ei kattu, erinevalt mõnest ladinakeelset. Viimastes on olulisel kohal Jumal ja usk — tervelt neli sententsi baseeruvad sellel topasel —, lisaks töö ja kuulsus, kannatlikkus, arukus ja hullus, õigesti toimimine ning sellised elus olulised väärtsused nagu tarkus, sõprus, õiglus ja südametunnistus.

Enamikus vanasõnades peegeldub moraalne suunitlus, mis iseloomustab suurt osa Andreae reisialbumi sissekannetest, kuid ka suurt osa 16.–18. sajandil reisialbumesse kirjutatud tsitaadidest. Vaid C. F. Ottensi prantsuskeelset pühendust armastuse ja võimu kohta ning Sophia Elisabet Brenneri rootsikeelset õnne kohta võib vanasõnade puhul sellesse mustrisse mittekuuluvaks pidada.

Vanasõnade või nendena tõlgendatavate sententside hulk Andreae albumis on tõenäoliselt üsna tavapärase — võrdlusmaterjal selles osas puudub: ei Ulrichite, Hermelingi, Heßi, Henrici ega ka Pápai Párizi reisialbumi puhul ole taoliste tekstikatkete hulka statistiliselt välja toodud. Kuid tõsiasi, et vanasõnatest ligi pooled on mõnes rahvuskeeles, on üsna kõ内kas. Ka temaatiliselt ilmnevad rahvus- ja ladinakeelsete puhul teatud sarnasused — eelkõige puudutatakse neist Jumalat ja usku, kuid ka arukust ja sõprust.

Millise kaalutlusega konkreetne vanasõna valiti, ei ole võimalik öelda, ent suur osa näib neist kuuluvat varauusajal armastatud kompilatiivkirjanduse traditsioonilisse varamusse, kui mitte otsesõnu, siis vähemalt temaatiliselt.

3.5.5. Keskaegsete autorite tsitaadid

Sissekandeid, kus on tsiteeritud mõnd keskaegset autorit või teost, on Adam Andreae reisialbumis vaid viis. Kuna enamik keskaegseid tekste on teoloogilised, võib oletada, et nende kasuks otsustati suuresti adressaadi elukutsest lähtudes. Ka enamik keskaegse tekstikatke kasuks otsustanuist endist oli ootuspäraselt teoloogilise haridusega. Keskaegsete autorite tsitaatide lähtekohtadeks võisid, nagu antiikkirjandusegi puhul, ühelt poolt olla mõne autori tekstieditsioonid, näiteks püha Bernard'i väljaanded, kuid teisalt võisid kasutatud tsitaadid esineda nii

embleemiraamatutes kui ka teoloogilistes või üldistes *florilegium*'ides. Üldiselt aga osutus keskaegsete lähtetekstide ja võimalike vaheallikate kindlakstegemine keerukamaks kui antiikautorite tsitaatide puhul.

Rootsi kuninga õukonnavaaimulik Olaus Berelius ning Jena tudeng Johann Julius Struve omistavad oma sissekande Bernhardusele. Mõlemal juhul on silmas peetud tsistertslaste Clairvaux' kloostri esimest abti püha Bernard'i (1090–1153), keda näiteks Martin Luther hindas väga kõrgelt, pidades teda kõige jumalakartlikumaks ja vagamaks mungaks, kes eales elanud,⁸⁵⁵ Dante Alighieri „Jumalikus komöödias“ on Bernard'ist aga saanud Dante juht taevases paradiisis. Nii Bereliuse kui ka Struve kirjutatu on manitsev-moraliseeriva alatooniga, nagu reisialbumites sageli tavaks, ning teemavalik seostub eelkõige adressaadi, aga ka vähemalt ühe sissekande autori elukutsega.

Olaus Bereliuse tsitaat — „toida sõnaga, toida eeskujuga, toida abiga, toida targa jutluse sõnaga, toida püha vestluse eeskujuga, toida vaga armastuse abiga“ — on manitsus Andreale kui tulevasele pastorile. Tegemist on ebatäpsese tsitaadiga Bernard'i teosest „In tempore resurrectionis“ [Ülestõusmisse ajal]. Kuna Berelius käsiteb seda Bernard'i tsitaadina, võib sellise kaudse tsitaadi puhul oletada eelkõige mälu järgi tsiteerimist. Toodud tekstikatke esineb peaaegu samal kujul ka prantsuse õpetlase Jean Gersoni (1363–1429) jutluses „Bonus pastor“ [Hea karjane] ja selle algust on oma neljandas jutluses Matteuse evangeeliumi 24. peatükki kohta kasutanud Aquino Thomas (1225–1274).⁸⁵⁶ Nii Bernard'i, Aquino Thomase kui ka Gersoni kirjutatu aluseks on kolm salmi Johannese evangeeliumi viimases peatükist, kus Kristus käsib Peetrusel oma lambaid hoida ja sööta.⁸⁵⁷ Seetõttu on

⁸⁵⁵ Vt Luthers Werke in Auswahl 8, lk 75, nr 584.

⁸⁵⁶ Vt l. 89. Sõnad *docte, sancte ja pie* on siin vormiliselt adverbid, kuid tsitaadi mõttse seisukohalt tuleks neid tölgendada pigem omadussõnadena; nii on need ka Gersonil. Vrd St. Bernhardus. *In tempore resurrectionis* 3: *Pasce, inquit, mente, pasce ore, pasce opere; pasce animi oratione, verbi exhortatione, exempli exhibitione* [Ta ütleb, toida mõistusega, toida sõnaga, toida teoga; toida hinge kõnega, sõna õhutusega, näite eeskujuga] (Patrologia Latina 183, col. 285); Jean Gerson. *Bonus Pastor*: *pasce oves meas; pasce verbo, pasce exemplo, pasce subsidio; pasce verbo praedicationis doctae, pasce exemplo conversationis sanctae, pasce subsidio caritatis piae* [toida minu lambaid; toida sõnaga, toida eeskujuga, toida abiga; toida õpetatud jutluse sõnaga, toida püha vestluse eeskujuga, toida vaga halastuse abiga] (Euvres complètes 5, lk 125, viidatud **L. B. Pascoe**. Jean Gerson: Principles, lk 113, märkus 8 järgi). Aquino Thomas. Super Evangelium S. Mattheei lectura a capite XXI ad caput XXV: *Pasce, pasce pasce oves meas. Pasce verbo, pasce exemplo, pasce temporali subsidio* [Toida, toida, toida minu lambaid. Toida sõnaga, toida eeskujuga, toida ajaliku abiga]. <http://www.corpusthomisticum.org/cml21.html> (11.03.2010).

⁸⁵⁷ Vrd Jh 21:15–17: *cum ergo prandissent dicit Simoni Petro Iesus Simon Iohannis diligis me plus his dicit ei etiam Domine tu scis quia amo te dicit ei pasce agnos meos; dicit ei iterum Simon Iohannis diligis me ait illi etiam Domine tu scis quia amo te dicit ei pasce agnos meos; dicit ei tertio Simon Iohannis amas me contristatus est Petrus quia dixit ei tertio amas me et dicit ei Domine tu omnia scis quia amo te dicit ei pasce oves meas* [Kui nad nütud olid einet võtnud, ütles Jeesus Siimon Peetrusele: „Siimon, Johannese Poeg, kas sa armastad mind rohkem kui need?“ Peetrus ütles talle: „Jah, Issand, sina tead, et sa oled mulle armas.“ Jeesus ütles talle: „Sööda mu tallesid!“ Tema ütles talle veel teist korda: „Siimon, Johannese Poeg, kas sa armastad mind?“ Ta vastas talle: „Jah, Issand, sina tead, et sa oled mulle armas.“ Jeesus ütles talle: „Hoia mu lambaid kui karjane!“ Tema ütles talle kolmandat korda: „Siimon, Johannese poeg, kas ma olen sulle armas?“ Peetrus jäi kurvaks, et Jeesus küsis temalt kolmandat korda:

väga võimalik, et Bereliuse tsitaadis Bernard'ilt on segunenud mitu teksti. Ühestki reisialbumist taolise sisuga pühendust seni leida ei ole õnnestunud, millest võib oletada, et tegemist ei olnud reisialbumitraditsioonis etableerunud tsitaadi ega temaga.

Johann Julius Struve on enda valitud tsitaadi vastavalt ajastu traditsioonile küll omistanud Bernard'ile, kuid tõenäoliselt on selle autoriks siiski keegi teine, nagu osutatakse tsitaadi lähteteksti „Tractatus de interiori domo“ [Traktaat sisemisest kojast] eessõnas. Struve valitud tsitaadis samastatakse südametunnistus raamatuga, mille üle arutlemiseks ja mille täiendamiseks on loodud kõik ülejäänud raamatud; see on ainus raamat, mille inimene saab pärast surma endaga kaasa võtta ning millest saab ka teada, kuhu tuleb minna ja mida teha.⁸⁵⁸ Tsitaadis ilmneb jällegi topos *memento mori*, millele on eespool korduvalt osutatud. Lisaks sellele oli südametunnistus oluline teema ja märksõna nii *florilegium*'ides kui ka reisialbumites; ka Andreeae albumis on seda mitmel korral puudutatud, nagu on osutatud antiikautorite tsitaate käsitlevas osas (pt 3.5.1). Millise Bernard'i väljaande või teoloogiliste *locus*'te kogumiku vahendusel Struve oma pühenduse kirjutas, ei ole õnnestunud seni kindlaks teha, traditsioonilistes humanistlikeks *florilegium*'ides, nagu nt Lange omad, seda ei ole. Sarnaselt Bereliuse valitud kirjakohaga ei olnud ka see tõenäoliselt kuigi levinud reisialbumitekst — seni läbi vaadatutes seda ei leidu —, hoolimata sellest, et Bernard oli keskaegseist autoreist üks tsiteeritumaid.⁸⁵⁹

Thorni raesekretär Johann Heinrich Schultz tsiteeris oma sissekandes hiliskesk-aegse katoliku munga ja müstiku Thomas a Kempise (1380–1471) teost „Kristuse jälgedes“, mida peetakse Piibli järel kõige enam loetud ja tõlgitud ristiusuteoseks. Kempise sõnul on ülim tarkus maailma põlates taevase kuningriigi poole püüelda.⁸⁶⁰ Võib oletada, et Schultz valis oma sissekande teksti Andreeae professioonist lähtudes, kuid teisalt muutusid Kempise-tsitaadid 17. sajandi lõpust alates reisialbumites üldse sagedasemaks, tõenäoliselt seoses pietismi esilekerkimisega.⁸⁶¹ Kuigi 17. sajandi lõpul domineerisid Thornis luterlased,⁸⁶² ei ole võimatu, et Schultz oli kas ireenik, pietist, jesuuit või kalvinist ja juhindus oma pühendust kirjutades hoopis enda religiossetest tõekspidamistest, sest traditsiooniliselt ei kuulunud maailmapõlgus protestantliku maailmapildi juurde, nagu näitab Andreeae kaasaegse Johann Ulrich Henrici reisialbum, kuhu Helmstedti teoloogiaprofessor, Calixti ireeniliste vaadete poolt Johann Andreas Schmidt oli kirjutanud oma

„Kas ma olen sulle armas?“ Ja ta ütles temale: „Issand, sina tead kõik, sina tead, et sa oled mulle armas.“ Jeesus ütles talle: „Sööda mu lambaid!“].

⁸⁵⁸ Vt l. 150; vrd St. Bernhardus. *Tractatus de interiori domo* 15.24 (Patrologia Latina 184, col. 520). Vt ka sissejuhatavat teksti Bernard'i „Tractatus de interiori domo“ juures (sammas, col. 507–508).

⁸⁵⁹ Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 239–240.

⁸⁶⁰ Vt l. 97; vrd Thomas a Kempis. *Imitatio Christi* 1.1.3: *Ista est summa sapientia per contemptum mundi tendere ad regna cœlestia* [See on ülim arukus, püüelda maailmapõlguse läbi taevaste kuningriikide poole].

⁸⁶¹ **W. W. Schnabel**. Das Stammbuch, lk 446.

⁸⁶² Vt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased, lk 135. Samas on teada, et 1645. aastal kogunesid Thorni ireenikud, ning nt Tartu *Academia Gustaviana* professoreist käisid seal juuraprofessor Heinrich Hein ja heebrea ja kreeka keele professor Johannes Gezelius (**P. Laasonen**. Johannes Gezelius vanhempi, lk 20–21).

tunnuslause *Jesum amare Sapientia prima!* [Suurim tarkus on armastada Jeesust!].⁸⁶³ *Contemptus mundi* on keskaegne teoloogiline kontseptsioon, mille järgi kõik siin inimlikus elus on tühine. Protestantlikes reisialbumites ei olnud *contemptus mundi* kontseptsioonist kantud mõtteavaldused ilmselt kuigi tavasid, ehkki see teema oli kuni barokiajastu lõpuni võrdlemisi oluline ja leidis kasutust mh ka protestantlikes matusejutlustes.⁸⁶⁴ Reisialbumites märksa populaarsemat humanistlik-evangeelset maailmavaadet esindab Andreea albumis nt Christian Brämeri valitud Ovidiuse-tsitaat *Non est mortale, quod opto*, mis oli 16–18. sajandi protestantlikes albumites väga levinud sisekanne. Millise teose vahendusel Johann Heinrich Schultz Kempist tsiteeris, ei ole õnnestunud tuvastada, ent ka siin võib oletada mõnd teoloogiliste *locus*'te kogumikku.

Hamburgi *Johanneum*'i rektor Johann Schultze nimetas oma tsitaadi — „ma soovin elada ja surra oma päästja Jeesus Kristuse käte vahel“ — autorina Augustinust (354–430), kuid see päri neeb hoopis keskajast, töenäoliselt 13. sajandil koostatud ja Augustinusele omistatud tekstikogumikust, mis oli tuntud erinevate pealkirjade all, üks neist „*Manuale Augustini*“. Kompendium sisaldab 11.–12. sajandi autorite spirituaalseid tekste.⁸⁶⁵ Tsitaat on osa lõigust, mille teemaks on Jumala ja inimese lähedane suhe, mida sümboliseerib Kristuse embus (*amplexus Christi*). Nimetatud *Manuale*-lõigu töenäoliseks autoriks on peetud Clairvaux' abti püha Bernard'i.⁸⁶⁶ Schultze võis lähtuda vahetult *Manuale*-tekstist, kuid see võis talle tuttav olla ka nt Oderi-äärse Frankfurdi ülikooli teoloogiprofessori Andreas Musculuse (1514–1581) palveraamatust „*Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus und Betbüchlein*“ (1559) või hoopis Heinrich Schützi (1585–1672) motetist „*Inter brachia salvatoris mei*“ (SWV 84), mille tekst on omakorda pärit Musculuse nimetatud teosest. Schultze tsitaat on oma laadilt vagatsev nagu ka paljud teised sissekanded Andreea reisialbumis ja vastab selles osas ajastu vaimulaadile — vagatsevad reisialbumisissekanded olid toona moes.⁸⁶⁷ Nendega sooviti

⁸⁶³ Vt W. Ludwig. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 125. Samas Henrici reisialbumis leidub kaks tsitaati Kempiselt, keda Walther Ludwig iseloomustab sõnadega *theologische Besonderheit*, nende sisu täpsemalt eritlemata, vt samas, lk 239, Kempise-tsitaate endid vt lk 148, 220.

⁸⁶⁴ *Contemptus mundi* kontseptsiooni ja selle peegelduse kohta kirjanduses vt lähemalt Lexikon des Mittelalters, Bd. 3, col. 186–194. Vrd Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 136. Vrd ka Hermann Buschiuse luuletust „*Oda de contemnendo mundo, et amanda sola uirtute et scientia*“ Mantua humanistliku poeddi Battista Spagnioli ekloogideraamatus: Baptiste Mantuani bucolica, lk Rv verso – Rvi. Joseph Lange on oma suures *florilegium* is ära toonud Johannes Chrysostomuse vastavasisulise tsitaadi: *Contemptus mundi: Chrysost. In tractatu de symbolo l. 3: Est primum hominis sapientiam affectantis contemplari, quid ipse sit, quid intra se, quid infra, quid supra, quid contra, quid ante, quid postea sit. Haec consideratio quadripartitum parit fructum, utilitatem sui, charitatem proximi, contemptum mundi, amorem Dei* [Maailmapõlgus: Chrysostomus traktaadi „Sümbolist“ 3. raamatus: Esmalt peab tarkuse poole püüdlev inimene kaalutlema, mis ta ise on, milline ta on seestpoolt, milline altpoolt, milline pealtpoolt, milline vastas [seistes], milline enne, milline pärast. Selline neljaosaline kaalutlemine kannab vilja, toob kasu endale, armastuse lähedaste vastu, maailmapõlguse, armastuse Jumala vastu] (J. Lange. *Florilegii magni*, col. 610).

⁸⁶⁵ Vt l. 118; vrd *Manuale Augustini* 23 (Patrologia Latina 40, col. 961).

⁸⁶⁶ Kristuse embuse kohta vt <http://ritualcenter.net/conf2007/amplexus.php> (11.03.2010).

⁸⁶⁷ R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 170.

kinnitada nii enda kui ka adressaadi usku. Sama *Manuale*-tsitaati kasutati reisi-albumisse kirjutamiseks juba 16. sajandi lõpul, ent seda kirjutati reisialbumitesse ka mitmel eri kujul suurtähtlühendina. H. C. Hermelingi reisialbumist võib aga leida tsitaadi *In manibus tuis, Domine, sum. serva me!* [Issand, ma olen sinu kätes. Päästa mind!]. Teisalt aga oli nii see tsitaat kui ka selle mugandused kasutusel elumotona.⁸⁶⁸

Teistest keskaegsetest tekstidest erineb selgelt tuntud Roots'i antikvaari ja numismaatiku Elias Brenneri ruunikirjas sissekanne „kui sa oled tark, siis kasuta oma aega arukalt“ (vaata illustratsiooni 14).⁸⁶⁹ See on pärit keskaegsest valitseja-peeglist „Um styrilse konunga ok höfdinga“, mis on koostatud tõenäoliselt 1330. või 1350. aastatel ja mis oli 17. sajandi Rootsis suure au sees. Selle valitsejapeegli käskirja avastas 17. sajandil väga mitmekülgne teadlane ja keelemees, suuresti ruunikirjas mälestiste uurimisele ja publitseerimisele pühendumud Johannes Bureus, kes andis selle 1634. aastal välja. Sten Lindroth on seda nimetanud oma ajastu imetlusväärseks filoloogiliseks saavutuseks.⁸⁷⁰ Hiljem publitseeris selle kogumiku teine Roots'i õpetlane, Johannes Schefferus (1669) ning tema väljaannet on Brenner suure tõenäosusega ka kasutanud. Seda kinnitab eelkõige ruunikirjale järgnev ladinakeelne tõlge *Si prudens es tempora tua sapienter dispensa*, mis kattub Schefferuse väljaandes olevaga. Teine, vormiline argument Schefferuse väljaande kasutamise poolt on tõsiasi, et Schefferuse väljaanne oli 17. sajandil ilmunutest ainsana foolioformaadis, nagu teadaolevalt ka Elias Brenneri raamatukogus olnud väljaanne.⁸⁷¹ Ruunikiri ja sellele järgnev ladinakeelne tekst haakuvad omakorda Elias Brenneri pühenduse alguses oleva sententsiga *Vive hodie, cras vivere serum est*, mille juured peituvald ühes Martialise epigrammis (vt pt 3.5.1.2). Ruunikirja kasutamist reisialbumites võib pidada mõneti kurioossuseks, ent ajastu üldisi vaimseid suundumusi arvestades on see kahel põhjusel mõistetav. Ühelt poolt olid erinevatele objektidele-teemadele spetsialiseerunud nn huvitavate asjade ehk kuriositeetide kabinetid (*cabinet of curiosities, Kunstkammer, Wunderkammer*) toona Euroopas üsna levinud ja populaarsed. Teiseks tunti 17. sajandi keskel ja teisel poolel Rootsis väga suurt huvi eelkõige kohalike, Roots'i antikviteetide, sh ruunikirjade, aga ka kohaliku ajaloo ja keele vastu⁸⁷² ning seega ei ole ruunikirja

⁸⁶⁸ Vt **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 8; **F.-C. von Stechow.** Lexikon der Stammbuchsprüche, lk 120; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 129; **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 92, 30 (*Inter brachia Christi finiam* ehk Et ma sureksin Kristuse käte vahel). Tallinna Pühavaimu koguduse diakoni Johannes Schwabe *symbolum*'iks oli akrostihiline *Meo In Salvatore Requiesco Lubentissime* [Puhtan ülimeeleldi oma Lunastajas], mille lähtekohaks võis Kristi Viidingu hinnangul olla üks Matteuse evangeelimi kirjakoht (Mt 11:28–30), vt **K. Viiding.** Haritaste tunnuslaused, kataloeginumber 38.

⁸⁶⁹ Vt l. 87p. Ruunikirja transkriptsioon: *æstu uitir ta skipa tin tima tarflika* (Kristiina Savin).

⁸⁷⁰ **S. Lindroth.** Svensk lärdomshistoria: stormaktstiden, lk 243.

⁸⁷¹ Elias Brenneri raamatukogu kataloogis on foolioformaadis raamatute loetelus nr 101 „Konunga och Höfdinge styrelse“ (Catalogus librorum beati assessoris Eliæ Brenneri, lk 8). Konunga ok höfdinga styrilse, lk 53. Schefferuse väljaande formaati puudutava informatsiooni eest tänan Kristiina Savini Lundist.

⁸⁷² Vt selle kohta eelkõige **S. Lindroth.** Svensk lärdomshistoria, lk 235–348, aga ka **G. Eriksson.** Den lärda kulturen.

esinemises ühe Rootsit külastanud mehe reisialbumis midagi tavatut. Elias Brenneri isikust ja huvitest lähtudes on see pigem ootuspärane, lisaks on teada, et ta armastas ka teistesse reisialbumitesse ruunikirjas kirjutada. Seda tööndavad tema varasemad ja hilisemad pühendused Eric Benzelius noorema, Georg Wallini, Georg Christian Kahrstädti, Carl Gustav Heraeuse reisialbumis, kusjuures Benzeliuse, Heraeuse ja Kahrstädti omasse on ta kirjutanud sama sententsi nagu Andreaelegi.⁸⁷³

Vähesed Andreae albumisse kirjutatud keskaegsed tekstikatked moodustavad võrdlemisi ühtse terviku. Enamik neist on ootuspäraselt võetud religioosse sisuga tekstidest, kusjuures Andreae albumi valguses tundub, et varauusajal oli luterlaste juures olulisim või tuntuim keskaegne autor püha Bernard. Sama on näidanud Jan Gruteri kogumiku „Florilegium ethico-politicum“ analüüs, mille järgi Salisbury Johannese järel oli Bernard tähtsuselt teine autor; samuti Ulrichite ja Henrici reisialbum. Ulrichite albumi puhul tuleb välja teine markantne joon: albumi varasemas osas, st 16. sajandi keskpaiku Abraham Ulrichile pühendatud sissekannete hulgas on vaid üks keskaegne tsitaat Jean Gersonilt, kuid hilisematest, 16.–17. sajandi vahetusel David Ulrichile kirjutatud pühenduste hulgast võib leida juba rohkem keskaegseid tekstikatkeid ning sarnaselt Andreae albumiga domineerivad nende hulgas Clairvaux' Bernard'i tsitaandid (6).⁸⁷⁴ Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis, mis on David Ulrichi omaga enam-vähem samast ajast, ei leidu seevastu ühteigi keskaegset tsitaati. Andreae kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumist võib aga leida kaks tsitaati Bernard'ilt ja kaks Thomas a Kempiselt. Nende kahe eelistamine teistele keskaegsetele autoritele 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse reisialbumites tundub olevat traditsiooniline. Viimase populaarsuse tõusu on seletatud pietismi esilekerkimisega, esimese armastatust aga tema askeetluse ja spirituaalsusega.⁸⁷⁵

Ühe tähtsaima ristiusuteose autori Thomas a Kempise tsiteerimine reisialbumis on eespool nimetatud põhjusel mõneti ootuspärane, kuid paljusid teisi olulisi kirikuisasid ja teolooge, nagu näiteks Assisi Franciscus või Aquino Thomas jpt, siin ei tsiteerita. Tuvastatud tsitaatide alusel näib see tendents jätkuvat varauusaegsete teoloogiliste autorite osas (nt Luther, Melanchthon, Georg ja Friedrich Ulrich Calixt, Francke, Calvin jne). Olulisimaks põhjuseks võib vast pidada konfessioonaalset erinevust, teisalt aga protestantlike usuvoolude etableerumist ning konfessioonipiiride määratlemist Vestfaali rahuga 1648. aastal — Andreae liikus peamiselt vaid luterikes piirkondades. Oluline roll oli siin tõenäoliselt ka varauus-aegsel hariduskontseptsioonil ja mõttemaailmal, tänu millele värtustati ja idealiseeriti rohkem antiikkirjandust.

Elias Brenneri tsitaadivalik on võrreldes teiste keskaegsete tekstikatketega Andreae albumis erandlik — nagu ka tema enda ja ta abikaasa sisekanne

⁸⁷³ Vt Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XVI; nimetatud reisialbumid asuvad vastavalt Linköpingi kirikukihelkonna ja maakonnaraamatukogus (Benzelius, Wallin), Kopenhaageni kuminglikus raamatukogus, Göttweigi benediktiiinide kloostri raamatukogus.

⁸⁷⁴ Vt **W. Ludwig.** Janus Gruters *Florilegium*, lk 66; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 393.

⁸⁷⁵ **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 446.

tervikuna — eelkõige ruunikirja kasutamise tõttu, ent ka sisuliselt on see ainus keskaegne, millel puudub religiosne alltoon. Koos Thorni raehärra Johann Heinrich Schultziga on Brenner üks neist kahest, kellel puudus teoloogiline haridus (Hamburgi *Johanneum*'i rektori Johann Schultze ja Jena tudengi Johann Julius Struve puhul võib seda aga suure töenäosusega oletada). Sisult vastab tema pühendus pigem varauusajal armastatud eetilis-moraalsetele käitumisjuhistele, mida tavatseti sageli reisialbumitesse kirjutada.

16.–17. sajandil albumitesse kirjutatud tsitaatide puhul domineeris üldjuhul eetiline suunitlus, nii ka siinsete tekstikatkete puhul. Kõige selgema elujuhise annab Olaus Bereliuse Bernard'i-tsitaat, samuti Elias Brenneri valitud vanasõnaline mõttetera Roots'i keskaegsest valitsejapeeglist. Ka teiste puhul on moraliseeriv-manitsev alatoonolemas: tuleb toimida õigesti, hoida oma südamerunnistus puhas ja elada jumalakartlikku elu.

3.5.6. Sissekandja on pühenduse autor

Kuna reisialbumi pidamise kombe juured peituvald eelkõige piibli- ja moraliseerivate-õpetlike tsitaatide kirjutamises Piibli või lauluraamatu alguses olevatele tühhjadele lehtedele,⁸⁷⁶ on pühenduse kirjutaja enda koostatud tekste Andreae albumis ootuspäraseselt vähe — muutus toimus selles vallas alles 18. sajandil —, vaid kolme sissekande puhul võib kirjutajat kindlalt selle autoriks pidada. Kõik need tsitaadid, mida võib pidada sissekandja enda looduks, on eranditult ladinakeelsed, põhjuseks töenäoliselt kirjutajate parem ladina keele oskus, keele autoriteetsus või soov näidata niimoodi enda kuulumist *res publica litteraria* liikmete hulka.

Wittenbergi teoloogiaprofessor, veendunud pietismivastane Philipp Ludwig Hanneken võttis oma sissekandes sõna pietismi vastu: „Vagaduse austaja hoidugu pietismi eest!“ See on ainus sissekanne Andreae reisialbumis, mille kaudu rõhutatakse selgelt oma usulist veendumust ja sallimatust „valeõpetuse“ suhtes, kuid varauusaegsetes reisialbumites ei olnud taolised seisukohavõtud midagi tavatut.⁸⁷⁷

⁸⁷⁶ W. Klose. Stammbücher, lk 43–45, 50.

⁸⁷⁷ Vt l. 51; R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 37. Michael Lilenthal tsiteerib oma reisialbumikäsiltuses aga nelja 1709. aastast pärit pietismivastast sissekannet ühe Wittenbergi teoloogiatudengi albumis (**M. Lilenthal**. Schediasma critico-literarium, lk 27–28): *Pietismus ad nihil utilis est, nisi ad turbas in Ecclesia et Republ. excitandas, ac conscientias misere affligendas, in quibus Diabolo haud perfunctorie militat et inservit. -- Cave tibi ab illis, qui pietatem vocant dicere et non facere, Pietismum autem Christum sequi -- Cave tibi ab illis, qui cum maxime fallunt, id agunt maxime, ut sectatores Pietatis videantur. Pietas ad omnia utilis, Pietismus pernitosissimus Diaboli foetus est -- Qui pietatem vocant dicere et non facere, Pietismum autem Christum sequi, in Utopia quaerendi sunt, et inventor illorum, ne quid dicam gravius, fabulator est* [Pietism ei ole kasulik mitte millekski muuks kui rahutuste tekitamiseks kirikus ja riigis, nende südamerunnistuste häbitul moel mahasurumiseks, milles ta [sc. pietism] ägedasti ei võitle ega teeni Saatanat. -- Hoidu nende eest, kes kutsuvad vagadusest kõnelema, aga mitte [selle kohaselt] toimima, ja kelle sõnul järgib pietism Kristust -- Hoidu nende eest, kes ülimal määral eksides käituvald nii, nagu nad oleksid vagaduse jüngrid. Vagadus on kasulik kõigeks, pietism on aga Saatana kõige hukatust toovam sünnitis -- Need, kes kutsuvad vagadust kõnelema, aga mitte selle kohaselt toimima, ja kelle sõnul järgib pietism Kristust, neid tuleb otsida Utoopiast, ja nende väljamõtleja on, et mitte karmimaid sõnu kasutada, muinasjutuvestja].

Hanneken mängib oma pühenduse tekstis samatüveliste ladina sõnadega *pietas* ja *pietismus* ning kuna pietistidele pandi süüks vagatsemist, võiks tema manitsust tõlgendada ka näiteks nii: „Vagaduse austaja hoidugu vagatsemise eest!“ Hannekeni pühendus on kõnekas ka seetõttu, et *pietas* oli läbi aegade sõpruse ja vooruse kõrval üks olulisemaid reisialbumisissekannete teemasid. See oli ka reformatsioonijärgsetes, kogu Euroopa hariduselu mõjutanud protestantlik-humanist-likes haridusprogrammides oluline mõiste ja ideaal, nagu näiteks Johann Sturm *sapiens atque eloquens pietas* [arukas ja kõneosav vagadus] ja Philipp Melanchthonist lähtunud *pietas docta* [õpetatud vagadus] kontseptsioon. Lisaks nimetatud asjaoludele oli *pietatis cultor* varauusajal sage metonüüm pastori või preestri kohta, kuid seda kasutas ka nt Erasmus, iseloomustamaks üht meedikut.⁸⁷⁸ Theodor Crusiuse järgi oli Hannekenil ka oma tunnuslause — *Pietas commendat, non Pietismus* [Vagadus kaunistab, aga mitte pietism]⁸⁷⁹ —, kuid Andreae albumisse ei ole ta seda kirjutanud, nagu ka mitte Johann Ulrich Henrici omasse. Võimalik, et oma pühendusteksti puhul lähtus Hanneken oma *symbolum*'ist, ent viimane ei ole nii otse sel pietismivaenulik kui Andreae albumisse kirjutatud mõtteavaldu.

Marienburgi pastor Christian Römer ja Württembergi hertsogi stipendiaat, teoloogiatudeng Johannes Ernst Zeyer kirjutasid aga Andreae nimel baseeruva anagrammluuletuse. Römer, kelle sisekanne hõlmab koguni kaks lehekülge, osutab oma anagrammi selgitusepiogrammi esimeses pooles sõjategevusele Liivimaal, teises aga nii Jumala karistusele kui ka tema headusele ja halastusele (vaata illustratsiooni 39):

*Affligunt Patriam [ruit heu!] fatalia bella,
Et rigidos oculos, regia Riga rigat.
URENS VIRGA DEI licet A caedente MANU sit,
ALMA tamen DOS est, et medicina juvans.*⁸⁸⁰

Urens virga võib siin osutada asjaolule, et 1700. aasta veebruaris põletati Poola vägede lähenedes Riia eeslinnad ühes kirikutega, sealhulgas ka Püha Jüri kirik, kus Andreae paari aasta pärast pastorina ametisse asus. Römer võis silmas pidada ka mõnevõrra hilisemaid sündmusi: 1700. aasta augustis-septembris piirasid ja pommitasid Poola väed Riiat,⁸⁸¹ kuid 1701. aasta algul suuri sõjasündmusi, millele Römer oma epigrammis viidata võiks, Riia all ei olnud, kuigi võimaliku kallaleitungi puhuks tehti korduvalt ettevalmistusi. Spilve lahingu ajaks 1701. aasta juulis

Hannekeni pühenduse võib leida ka Johann Ulrich Henrici reisialbumist, kuhu ta on kirjutanud samamoodi võitlusliku mõtteavaldu, ehkki see ei ole enam nii otse sel pietismivaenulik: *Dum militamus, victoriosa fide vincimus* [Kui me võitleme, siis me võidame võiduka usu abil]. Hannekeni sissekannet ja kommentaari selle juurde vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 160.

⁸⁷⁸ Vt Erasmuse kirja Iodocus Ionaele Erfurdist

(<http://www.gutenberg.org/cache/epub/8400/pg8400.html> (02.02.2011)).

⁸⁷⁹ **T. Crusius.** Symbolotheca docta, lk 85.

⁸⁸⁰ Vt l. 115.

⁸⁸¹ Vt **C. Kelch.** Liivimaa ajaloo järg, lk 53, 86–87, 89, 100; **C. A. Berkholz.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger, lk 125.

oli Andreae kindlasti juba Liivimaal, kuid kus ta sel ajal täpselt viibis, kas Pärnus, Sangastes või hoopis kuskil mujal, ei ole teada. *Virga Dei* [Jumala vits] tähendab 17. sajandi grammaticate ja sõnaraamatute (Rossihius, Gutslaff, Göseken) järgi katku,⁸⁸² ent seda võidi kasutada ka muude suuremate õnnestustega kohta, nagu nt sõda või näljahäda. Kas Römer osutab siin katkule või mõnele muule Riiat tabanud haiguspuhangule 1700.–1701. aastal, ei ole kindel. Kelch oma kroonikas ühtegi taolist häda neil aastail Riiaga seoses ei maini. Samas võib tegemist olla ka viitega mõnele Põhjasõja alguse poliitilisele pamfletile, kus sõltuvalt poolest õigustati või põhjati ühe vaenupoole (Poola, Saksimaa, Rootsi ja Venemaa) sõjategevust. Teised sissekandjad kaasaegsetele poliitilistele sündmustele oma pühenduse põhiosas nii otsesõnu ei osuta, küll aga varjatult. Otsesemalt ilmuvalt viited kaasaegsetele poliitilistele oludele aga allkirjadesse, kus kirjutajad näivad kasutavat mõnevõrra suuremat vabadust kui pühenduse tekstis. Oma selgitusepiogrammis kasutab Römer mitut olulist teoloogilist mõistet, esmalt Jumala vitsa, mis sümboliseeris Jumala karistust inimestele nende pattude eest, kuid mis oli Riia (ja Liivimaa) karistamise põhjus, olgu siis tegemist tulekahju⁸⁸³ või haigusega, see Römeri epigrammist ei selgu. Ka Jumala arm, mida siin sümboliseerib tema tegevus toitja ning ravitseja või aitajana, oli kristluses oluline kujund.

Stilistiliselt iseloomustab Römeri selgitusepiogrammi alliteratsioon ja assonants, ent olulisemgi veel on sõnamäng Riia nimega, nn *figura etymologica*, ja osutus juba Läti Henriku kroonikast tuntud Riia linna nime sõnamängulisele etümololoogiale: *Riga – rigare* [kastma, ristima].⁸⁸⁴ Lisaks on siin mängitud kõlaliselt sarnaste, ent eritüveliste sõnadega *regius* [kuninglik] ja *rigidus* [karm, tahumatu]. Nimedega mängimine ja etümoliseerimine oli juba 16. sajandil väga armastatud ja levinud, sh reisialbumiluules.⁸⁸⁵ Riia nime etümolooagiaga mängimine võib olla otseviisi mõnele 16.–17. sajandil tuntud kroonikale või ajalooteosele.⁸⁸⁶ Kas Römer ise Henriku kroonika mõnd käskirja lugenud oli, on kaheldav — trükis ilmus see alles 1740. aastal —, ühe võimaliku vaheallikana tuleb köne alla Christian Kelchi kroonika 1695. aastal Tallinnas ja Rudolphstadtis ilmunud esimene osa.⁸⁸⁷ Anagrammluuletusele järgneb Römeri allkiri, kus Andreaet ja tema

⁸⁸² A. Krikmann. Fraseoloogiline aines, lk 13, 16.

⁸⁸³ Tulekahju kui ühe Jumala karistuse liigi ja nn tulekahjujutluste kohta 18. sajandil vt nt I. Jürjo. Christian David Lenzi maailmavaade, lk 85–87.

⁸⁸⁴ Vt Henriku Liivimaa kroonika IV.5, lk 34–35; sama etümoloogia toob oma kroonikas välja ka Christian Kelch, vt C. Kelch. Liivimaa ajalugu, lk 44.

⁸⁸⁵ Vt C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 81–92. C. Schwarz toob välja nii nimeetümololoogial, albumiomaniku nimel ja *symbolum*'il baseeruvad anagrammluuletused Nicolaus von Vickeni albumis.

⁸⁸⁶ Millised autorid olid oma kirjutistes Henriku kroonikale toetunud, vt Enn Tarveli sissejuhatusest: Henriku Liivimaa kroonika, lk 13; vt ka Ivar Leimuse eessõna Kelchi kroonikale: C. Kelch. Liivimaa ajalugu, lk XCV–XVII.

⁸⁸⁷ Christian Kelch. Liefändische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes; Vornehmlich in sich begreiffend einen kurtzen Bericht von den Nahmen, Entheilung und Beschaffenheit der Provintz Liefland, Theils aus Ein- und Ausländischen Geschicht-Schreibern, zusammen getragen und in fünff Büchern abgefasset, Von Christiano Kelchen, Pastore zu St. Johannis in Jerwen. Verlegts Johann Mehner, Buchhändler in Revall, im Jahr 1695.

reisikaaslast või -kaaslasti vörreldakse Odysseusega, soovides neile õnnelikku kojujõudmist. Töenäoliselt on siin tegemist poeetilise reministsentsiga⁸⁸⁸ nagu tema sissekande teiste osadegi puhul. Kõige otsesem viide on siin kahtlemata Homeroose „Odüssiale“, ent Odysseus sümboliseeris ka arukust, rändamist ja õnnelikult kojujõudmist. Viimane motiiv esineb ka 17. sajandi teelesaatmisluules⁸⁸⁹ ja seega võib oletada, et Römer sidus oma sissekande teadlikult propemtilise kirjandustraditsiooniga.

Zeyeri anagrammi selgitavad värsid on hoopis teist laadi, nende teemaks on armastus, mis on väärthuslikum kõigist maailma rikkustest:

*AN nescis flavo quid sit pretiosius auro
Divitiis cunctis, quas habet Orbis? Amor!
ARDES! jam sat habes: Quid enim tibi terrea? torrent:
Astra DEUMque tenes, flamine Cordis AMA.⁸⁹⁰*

Tegemist ei ole mitte maise armastusega, vaid jumalikuga, ning epigramm vastab sisult nii autori kui ka adressaadi professioonile. Kas neis värssides peegeldub ka Zeyeri usuline kuuluvus, st kas siin võiks näha vihjet katoliku kiriku uhketele kaunistustele ja kõrgete katoliku vaimulike rahahimule,⁸⁹¹ ei ole selge. Mõte, et raha ja rikkus ei ole siin maailmas kõige olulisemad, on käibel olnud juba antiigist alates ning leidis varauusajal tee ka erinevatesse tsitaadikogumikesse ja embleemiraamatutesse. Nii näiteks on vastav peatükk nii koolides kasutamiseks mõeldud „Florilegium ethicum“ kui ka Joseph Lange koostatud kogumikes „Loci communes“ ja „Florilegii magni seu polyantheae“.⁸⁹² Kulla ja kalliskivide võrdlemine Jumalaga esineb 17. sajandi reisialbumisissekannetes korduvalt, nii kirjutati 1614. aastal Augsburgis ühte reisialbumisse sarnane epigramm

*Auro quid melius? Jaspis, quid Jaspite? Virtus,
Quid virtute? Deus, quid Deitate? nihil.⁸⁹³*

⁸⁸⁸ Kristi Viidingu kiri autorile, 5. aprill 2011.

⁸⁸⁹ Vt nt Tartu triviaalkooli rektori Jacob Balcke ning Gudmund Lideniuse teelesaatmisluuletusi (**K. Viiding**, Die Dichung neulateinischer Propempsika, lk 224, 292).

⁸⁹⁰ Vt l. 146.

⁸⁹¹ Vrd **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 63.

⁸⁹² Florilegium ethicum, caput X. De Divitiis et Paupertate; **J. Lange**, Loci communes; **J. Lange**, Florilegii magni, mõlemas alapeatükid *Divitiae* (Rikkus), *Aurum* (Kuld) jt.

⁸⁹³ Mis on parem kullast? Jaspis, mis jaspisest? Voorus, mis voorusest? Jumal, mis Jumalusest? Mitte midagi. (**R. Keil, R. Keil**, Die deutschen Stammbücher, lk 59). Samasuguse distihioni, kuid teistsuguse interpunktsiooniga, kirjutas 1602. aastal Abraham ja David Ulrichi reisialbumisse Johann Wolff Stoltz (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 191). Kust see epigramm pärit on, ei ole teada, kuid teatud paralleeli võib leida Vana Testamendi Õpetussõnadest (3:13–17: Õnnis on inimene, kes leiab tarkuse, ja inimene, kes jõuab arusaamisele, sest sellest on rohkem kasu kui hõbedast ja rohkem tulu kui kullast. See on kallim kui pärlid, ja ükski asi, mida sa ihaldad, ei ole sellega vörreldav. Selle paremal käel on pikk iga ja vasakul käel rikkus ning au. Selle teed on armsad teed ja köik selle rajad on rahu), mille Jena teoloogiaprofessor Erhard Schnepff kirjutas 16. sajandi keskpaiku samasse albumisse nii heebrea kui ka ladina keeles (vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 337). Erinevate omaduste ja reaalide võrdlemine kalliskividega on 16. sajandi reisialbumites suhteliselt sage teema, samast Ulrichite albumist võib

Ka Jumala-armastuse teema on esindatud Lange suures *florilegium*'is, ja kuigi seda pole otseselt võrreldud kulla ja kalliskividega, on ära toodud püha Basiliuse (329–379) tsitaat, mille järgi on Jumala armastus kahanematu varandus — kellel see on, on rikas, kellel puudub, on vaene.⁸⁹⁴ Zeyeri epigrammi puhul on peamiseks struktuureerivaks elemendiks antitees, vastandatud on maad ja maiseid asju ning taevast ja Jumalat (*orbis, terrea – astra, deus*). Ka alliteratsioon, siseriim, retooriline küsimus ja *figura etymologica (terrea – terrent)* on olulised stilistilised elemendid. Pühenduse allkirjas iseloomustab Zeyer oma värsse kui tähtsusetuid — selline vabandus oli juhuluules, mille alla ka Zeyeri epigrammi liigitada võib, võrdlemisi sageli kasutatud võte.

Lisaks värssidele osutab jumaliku armastuse ülimusele ka Zeyeri epigrammi kõrvale joonistatud embleem: usu ja Jumala-armastuse võrdkujuna leegitsev noolte ja saega (!) läbistatud süda pealiskirjaga *Sursum corda* ning maiste asjade, võimu ja rikkuse kehastusena kroon, mõõk ja küllusesarv pealiskirjaga *Haec Terrena*. Kas Zeyeri joonistuse/embleemi eeskujuks on olnud mõni kindel embleemiraamat, ei ole võimalik öelda. Arthur Henkeli ja Albrecht Schöne koostatud käsiraamatu järgi olid süda, kroon, küllusesarv ja mõõk küll olulised emblemaatilised kujundid, kuid sarnases kombinatsioonis ei ole neid teadaolevalt kasutatud. Sellest hoolimata võiks Zeyeri joonistust tõlgendada embleemina. Kõige sarnasema südamekujundi võib leida Juan de Horozco y Covarrubiase embleemiraamatust, kus on kujutatud tiivilist südant, mis lendab noolega koos taevasse ja kannab pealiskirja *Ibi ubi [Seal kus]*. Horozco y Covarrubiase embleem sümboliseerib mõtet, et töeline õndsus peitub vaid Jumala juures ning sama sõnum on ka Zeyeri epigrammil ja joonistusel. Zeyer on oma südame-motiivi puhul ühendanud rohkem üksikelemente kui embleemidel tavaks oli: selle põhjal võiks ehk oletada, et Andreea albumisse joonistatud embleemi autor ei olnud professionalne kunstnik (Zeyeri autorsuses ei saa täiesti kindel olla). Zeyeri valitud pealiskiri *Sursum corda* on aga kasutust leidnud Nicolaus Reusneri kolmandas embleemiraamatus ja pildil on kujutatud tagasivaatavat Europet härja turjal. *Sursum corda* esineb ka vanasõnaraamatutes, kuid harva.⁸⁹⁵ Theodor Crusius toob oma kogumikus välja kreekakeelse

leida järgmised mõtted: *Literae sunt Ignobilibus uice argenti, Nobilibus uice auri, Generosis & Principibus Viris uice gemmarum* [Haridus on lihtrahvale hõbe, aadlikele kuld ning suursugustele ja valitsejameestele kalliskivid]; *Patientia adamas* [kannatlikkus on kalliskivi] (Samas, lk 148, 353). Vrd ka 13. sajandi Itaalia poedi Giacomo da Lentini sootuks teistsuguse suunitlusega värsse Lauri Pilteri tõlkes: „Ei teemant, ei smaragdkii või safir, / ei ükski teine vääriskividest, / topaas või hüatsintki või rubiini, / ei kallis heliotroop või ametüst, / ei ka karpunkel, hindamatu taas, mil nõnda ergas kiirgus on ja lumm, / ei oma ilu poolest ligi saa / mu daamile, kes kõigist võrratum“ (U. Eco. Ilu ajalugu, lk 108). Vrd ka viimast stroofi Hermann Buschiuse maailmapõlguse-oodist Mantua humanistliku poedi Battista Spagnoli „Bukoolikas“: *Sola non languet speciosa uirtus / Omnibus gemmis, opibusque maior / Viuit, et nunquam decus exolescit / Artis honestae* [Vaid suurepärase voorus ei väsi; ta elab kõigist kalliskividest, kõigist rikkustest suurmanana ja suursuguse kunsti ilu ei kängu iialgi] (Baptiste Mantuani bucolica, lk Rvi).

⁸⁹⁴ **J. Lange.** Florilegii magni, col. 187: *Thesaurus indeficiens est amor divinus: quem qui habet, dives est, quo quicunque caret, pauper est. Basilius in Hexameron.*

⁸⁹⁵ Vt Emblemata: Handbuch, col. 1027–1028; **H. Walther, P. G. Schmidt.** Proverbia sententiæque, nr 43462a.

Illustratsioon 36. Johannes Ernst Zeyeri sissekanne

symbolum'i θυμὶ βλέψον ἄνω, mille ladinakeelseks vasteks on selle omanikud valinud kas sursum corda või mens mea sursum.⁸⁹⁶ Haec terrena pealiskirjaga embleemi ei ole aga teada, ka mitte ühtegi sellist, kus oleks koos kujutatud krooni, mõõka ja küllusesarve.

Sissekandjate endi loodud tekste on Andreae albumis vaid kolm. Omaenese koostatud teksti kasuks otsustanud kirjutasid nii proosas kui ka värssides. Ainus proosatekst pärineb Wittenbergi teoloogiaprofessori P. L. Hannekeni sulest ja on sisuliselt tungiv manitsus õige usu, st luterluse juurde jäädva. Kaks luuletamise kasuks otsustanud kirjutasid anagrammluuletuse, mis oli ka 17. sajandi juhuluules väga armastatud žanr. Nende epigrammide peamisteks stiilivõteteks on *figura etymologica*, antitees, alliteratsioon ja retooriline küsimus, kuid ka võrdlus ja paralleelkonstruktsioonid on olulised kompositsioonilised vahendid, mida armastati kasutada juba antiikajast peale.

Pühendusliku iseloomu tõttu kuuluvad ka taolised reisialbumiluuletused juhuluule hulka, kuid nende žanriline määratlemine on keerulisem — akadeemiliste gratulatsioonide, pulma-, leina-, sünnipäeva-, nimepäeva-, teelesaatmis-, tervitus- jm luuletuste hulka neid vastavate žanritunnuste puudumise tõttu enamasti paigutada ei saa. Reisialbumi iseloomust lähtudes võiks oletada, et kõige enam leidub neis teelesaatmisluuletusi, kuid Andreae album näitab vastupidist: ühtegi tõenäoliselt sissekandja enda loodud epigrammi ei saa sisu ega kasutatud motiivika põhjal propemptikoniks pidada.

⁸⁹⁶ Vt T. Crusius. Symbolotheca docta, lk 88, 145.

Andreae albumisse kirjutatud anagrammluuletused oma motiivika (usk Jumalasse, maise ja taevase elu vastandus, Jumala arm ja karistus) ning stiilivõtetega peegeldavad üldist humanistlik-relgioosset kirjandustraditsiooni.

3.5.7. Tuvastamata päritoluga tsitaadid

Selles alapeatükis käsitletakse Andreae albumi sissekandeid, mille lähteteksti ei ole suudetud tuvastada ja mida ei saa pidada vanasõnaks ega vanasõnaliseks mõtteraks, ent mille puhul võib suure tõenäosusega oletada, et tegemist on kas tsitaadi või mugandusega. Enamasti võib sellisel juhul tegemist olla mõne varauusaegse tekstiga, kuid nende tuvastamine on märksa keerukam kui antiik- või keskaegsete tsitaatide puhul.

Thorni poola koguduse pastor, jesuiitide ja katoliikluse vastu võitleja Martin Oloff väljendab sarnaselt Wittenbergi teoloogiaprofessori Philipp Ludwig Hannekeniga oma usulisi töekspidamisi, kuid tema sõnades puudub vaen teiste usuvoolude vastu: „inimese elu on allutatud saatusele ja surmale: saatus tuleb alistada igapäevase kannatlikkusega, surm ortodoksse usu vankumatuusega.“⁸⁹⁷ Oloff pühendumus on sisuliselt manitsus järgida nn õiget usutunnistust, kuid motiivid, mille abil ta seda teeb — surm ja saatus —, olid nii varauusaegses kirjanduses tervikuna kui ka embleemiraamatutes ja reisialbumites võrdlemisi sagedased toposed. Ka kannatlikkus oli neis kõigis armastatud teema. Kas Oloff järgis oma pühendumust kirjutades mõnd kindlat eeskju, ei ole seni õnnestunud tuvastada, küll aga võib Petrus van Mastrichti ühest kirjutisest leida fraasi *morti ac sorti* [surmale ja saatusle], mida on kasutatud alapeatükis *Beatitudo* [Õndsus].⁸⁹⁸ Siin peegeldub ka elu ja surma lähedus, mida nii kesk- kui ka varauusajal tunnetati väga selgesti ning mida väljendati nii kujutavas kunstis kui ka kirjasõnas. Walther Ludwig leiab Paul Hebi reisialbumisissekandeid käsitlettes, et kannatlikkuse võit osutab sissekandja protestantlikele usutunnistusele⁸⁹⁹ ning Oloff puhul peab see tõepoolest ka paika.

Ria superintendenti ja Peetri koguduse pastori Johannes Breveri sissekande pentameetrilist værssi — *Fac ea, quae moriens facta fuisse velis*⁹⁰⁰ — võib kahtlemata pidada laialt tundud ja moraliseerivaks vanasõnaks. Seda kinnitab maksimi esinemus teistes reisialbumisissekannetes, aga ka sententsikogumikes: Brever ise kirjutas sama tsitaadi 1682. aastal Sigismund Hosmanni reisialbumisse, 1699. aastal *Academia Gustavo-Carolina* professor Olaus Moberg teoloogiatudeng Johann Gerngrossi reisialbumisse ning 1766. aastal saksa kirjanik Christian Fürchtegott Gellert aga Christian Germanni reisialbumisse.⁹⁰¹ Martin Zehle 16. sajandi lõpust

⁸⁹⁷ Vt l. 95p. Teatava paralleeli, eelkõige Oloff sissekande algussõnadele, võib leida Hans Waltheri ja Paul Gerhard Schmidti koostatud vanasõnade kogumikust, vt **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 44369a2: *Vita humana umbre volucrique simillima fumo est, / Que cito, dum nobis firma videtur, abit* [Inimese elu sarnaneb suuresti varju ja lendleva suitsuga, see kaob niipea, kui näib meile kindel olevat].

⁸⁹⁸ **P. van Mastricht**. Theoretico-practica theologia, lk 232.

⁸⁹⁹ Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 50.

⁹⁰⁰ Vt l. 36.

⁹⁰¹ Vt Vello Helgi reisialbumikoopiate kogu EAA 5383-1-20; 5383-1-24. Hosmanni reisialbum asub Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus (NKS 378^d, 8°), Gerngrossi oma Tartu ülikooli

pärit reisialbumi tagakaanelt võib selle pentameetri leida kujul *Fac ea, qui [!] moriens facta fuisse voles*.⁹⁰² Breveri kirjutatud pentameetri tuntusele osutab arvukate reisialbumisissekannete kõrval ka anonüümse autori 1628. aastast pärit sama pealkirjaga motett.⁹⁰³ Fraas võib olla Marcus Aureliuse (121–180) „Iseendale“ 5.29 ladina keelse tölke edasiarendus värsis — nii nagu nt Jan Gruter värsistas 17. sajandi algul Seneca, Cicero jpt mõtteteri —, hoolimata sellest, et Marcus Aurelius ise antud kohas surma silmas pidanud ei ole.⁹⁰⁴ Kas Brever lähtus mõnest Marcus Aureliuse tõlkel baseeruvast vaheallikast või mõnest varauusaegsest antoloogiast, on raske öelda. *Florilegium*'idest ja embleemiraamatutest seda sententsi seni leida ei ole õnnestunud, küll aga on keskajast teada sarnase sõnavara ja lausestruktuuriga, kuid sisult siiski erinev leooniline värss *Fac bene, dum vivis, post mortem vivere si vis ehk „Senikaua kuni sa elad, tee head/käitu hästi, kui sa soovid pärast surma elada.“* Tõenäoliselt on see pärit keskaegse autori Hermannus Werdensise (12. sajandi lõpp – 13. sajandi esimene pool) teosest „Hortus deliciarum“ [Rõõmude aed].⁹⁰⁵ Hermannus Werdensise ja Breveri kirjutatud tsitaadi võrdlusest nähtub, kuidas on muutunud rõhuasetus surmajärgselt elult maisele. Breveri sissekanne on oma olemuselt vanema ja ametiredelil kõrgemale jõudnud ametivenna üleskutse nooremale kolleegile aktiivselt tegutseda. Ehkki sarnaselt mitme teise sissekandega Andreeae albumis haakub Breveri kirjutatuga surma, sh surmast teadlikuna elamise teema, mis oli nii 16.–17. kui ka 18. sajandil populaarne reisialbumisissekannete motiiv, on sellel siin pigem teisejärguline tähtsus.

raamatukogus. Näib ka, et sarnaselt Kuramaa superintendenti Johann Adolph Hollenhageni ja paljude teistega armastas Brever reisialbumitesse ühtesid ja samu tsitaate kirjutada: 1642. aastal kirjutas ta Andreas Rontschowi ning 1655. aastal J. L. Frankensteini reisialbumisse kreekakeelse tsitaadi τὴν ταπεινοφροσύνην ἐγκομβωσασθε [rüütage end alandlikkusega], mis on pärit Uuest Testamendist Peetruse esimesest kirjast (1Pt 5:5). Korduvalt ühe ja sama pühendusteksti kirjutamise kohta vt ka ekskurssi pt 3.5.8.3. **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 118; **H. Walther; P. G. Schmidt.** Proverbia sententiaeque, nr 36802a, vrd ka nr 36803e: *Fac nunc, quod volueris fecisse tunc!* [Kui tahad, et midagi oleks tehtud tulevikus, tee seda nüüd!]. Walther ja Schmidt toovad selle värsi juurde tekstinäiteid alates 17. sajandist.

⁹⁰² **W. Ludwig.** Bremen – Zerbs – Wittenberg, lk 706.

⁹⁰³ Vt Briti Muuseumi käsikirjade osakonna muusikakäsikirjade kataloogi, nr 283

<http://www.ebooksread.com/authors-eng/british-museum-dept-of-manuscripts/catalogue-of-manuscript-music-in-the-british-museum-volume-1-tir/page-55-catalogue-of-manuscript-music-in-the-british-museum-volume-1-tir.shtml> (26.03.2011).

⁹⁰⁴ Vrd Marcus Aurelius *Ad se ipsum* 5.29: Ως ἐξελθὼν ζῆν διανῆ, οὕτως ἐνταῦθα ζῆν ἔξεστιν; Jaan Undi tõlg: „Nagu mõtled elada siis, kui oled lahkinud, nii saab elada siingi“ (**Marcus Aurelius**, Iseendale, lk 48). Vt ka Jaan Undi kommentaari selle lõigu kohta, samas lk 195; **G. Büchmann.** Geflügelte Worte, lk 118; **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 174. Varauusaegne tõlkija ja kommenteerija Thomas Gataker aga osutab oma Marcus Aureliuse tõlke kommentaaris surmale: *Turpe & periculosum est in eo statu vivere, in qo [!] nolis mori. Verum nihil impedit, inquit [!] Marcus noster, qo [!] minus quisque [!] in eo statu vivat, in qo [!] mori ac defungi desiderat atque [!] in animo suo habet* [Inetu ja ohtlik on elada paigas/olukorras, kus sa ei taha surra. Töepoolest, ütleb meie Marcus, mitte miski ei takista kedagi elamast paigas/olukorras, kus ta ihkab ja kavatseb surra ja elu lõpetada] (**Μάρκου Αντωνίου του αὐτοκράτορος τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία ἲβ'**, lk 212).

⁹⁰⁵ Vt **H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 8635; **Hermannus Werdinensis.** *Hortus Deliciarum*, v 8172.

Stenbocki rügemendi⁹⁰⁶ pastor Olaus Galle alustas oma sissekannet Andreae reisialbumis vanasõnalise manitsusega *Memento mori* (vt eestpoolt pt 3.5.4), millele järgneb eleegiline distihhon, mis baseerub läbival v/u-alliteratsioonil (tautogramm) ning sõna *vita* [elu] erinevatel grammaticalistel vormidel ja tuletistel ning maise (*vita viri*) ja taevase elu (*vita ventura*) vastandusel:

*Vivito, venturam valeas, ut vivere vitam
vita viri ut ventus, vana vel umbra volat.*⁹⁰⁷

Galle õhutab oma valitud eleegilises distihhonis elama hoolimata sellest, et inimese elu on üürike. Eleegilise distihhoni avavärss baseerub juba keskajast tundud sententsil *Vive ut (post) vivas* [Ela, et (päras) elaksid], mille Daniel Arnold oli kooli-õpilaste jaoks koostatud sententsikogumikku sisse võtnud, kord kuuenda (*sexta*), kord teise (*secunda*) klassi õppeprogrammi, kusjuures neile on antud erinev tõlgendus. Keskajast peale olid levinud ka sententsid, kus manitseti elama Jumalale,⁹⁰⁸ nagu Martin Schütte oma tsitaadis Paulinus Nolanuselt (vt eestpoolt pt 3.5.1.2). *Vive ut vivas* oli Nicolaus Reusneri järgi aga Irene Augusta *symbolum*, mille selgituses toob ta ära mitmeid elamisega seotud sententse.⁹⁰⁹ Teine värsirida on otseselt seotud Olaus Galle sissekande alguse ja surmatemaatika, aga ka elu ja surma lähedusega, mis on keskajast alates kristlikus maailmapildis väga olulisel kohal olnud. Nt Nicolaus Reusner on kuulsate meeste piltide kogus ära trükkinud Johannes Stigeli epigrammi Wittenbergi teoloogiaprofessori ja reformaatori Justus Jonase surma puhul, mille viimastes värssides on tematiseeritud elu ja elamist, ning 1751. aastast on teada epigramm, mis baseerub samuti ladinakeelsel sõnal *vita* ja

⁹⁰⁶ Tõenäoliselt on silmas peetud ühe ratsarügemendi ooberstit Erich (Erik Gustaf) Stenbocki, kes tegutses 1701.–1702. aastal samuti Lõuna-Eestis ning ajuti koos kindralmajor Wolmar Anton von Schlippenbachiga. Vt selle kohta **C. Kelch**. Liivimaa ajaloo järg, lk 174, 185–186.

⁹⁰⁷ Vt l. 55p. Walther Ludwig leiab, et v-alliteratsioonid olid väga armastatud, eriti sõnadega *vincere* [võitma] ja *virtus* [voorus] (**W. Ludwig**. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 236), kuid erinevad reisialbumid näitavad, et ka *vita* oli nende kõrval oluline lähtesõna.

⁹⁰⁸ Vt nt **D. Arnold**. Sententiae proverbiales, lk 25, 151. Kuuenda klassi programmis annab Arnold sententsile *Vive ut vivas* tähduse „Stelle dein Leben so an, daß du könnest lange leben“ [sea oma elu nii, et sa võksid kaua elada], teise klassi lektüüris olevale maksimile *Vive, ut post vivas* aga „In der Jugend sol man erwerben, daß man in Alter verzehre“ [Nooruses tuleb teenida, et vanaduses oleks süüa]. Arnoldi teise sententsi võib leida ka ühest 16. sajandi lõpu reisialbumist, vt **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 119; Komenský õpiku „Orbis sensualium pictus“ saksakeelse eessõna lõpus on aga välja toodud salm Jesus Siiraki raamatust (25:5), mis vastab enam-vähem Arnoldi teise maksimi tõlkele: *Wann du, in der Jugend, nicht sammelst, was wilst du im Alter finden?* Vt ka **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 33940a: *Vive Deo, ut vivas!* [Ela Jumalale, et elada!], nr 33941: *Vive Deo, vivas aliis, numquam tibi soli!* [Ela Jumalale, ela teistele, mitte kunagi ainult iseendale!]; **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 44413c: *Vive diu, vive Deo!* [Ela kaua, ela Jumalale!]. Vrd siia juurde ka 16. sajandi lõpul Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumisse kirjutatud pühendusi: *Vivere da recte, da bene, Christe, mori* [Kristus, anna õigesti elada, anna hästi surra]; *Bis vivit, bene qui vivit. Nam praemia vitae praesentis pietas atque sequentis habet* [Kes hästi elab, elab kaks korda, sest vagadus toob tasu nii praeguses kui ka pärasises elus]; *vivus enim semper, qui bene vivit, erit* [.... sest igavesti elab see, kes hästi elab] (vt **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 104–105, 131).

⁹⁰⁹ **N. Reusner**. Symbolorum imperatoriorum Classis secunda, lk 228–232.

alliteratsioonil.⁹¹⁰ Elama manitsemine ja surma meenutamine on Galle sissekandes lausa päevakajalise tähendusega — ta kirjutas oma pühenduse Andreeae albumisse Põhjasöja ajal Roots'i vägede laagris Sangastes. Elu ja elamine oli reisialbumisissekannes üks kesksemaid teemasid, seda näitab ka Andreeae enda album. Elu ja surma temaatika on 18. sajandi algul oma reisialbumisissekandes ühendanud ka keegi Johann Franck Frankfurdist, kirjutades Ferenc Pápai Párizi albumisse pühenduse *Memento mori & disce vivere* [Pea meeles surma ja õpi elama]. Ka Abraham ja David Ulrichi reisialbumis on pühendus, mille algus haakub Galle kirjutatuga: *Vives. Vita hominis brevis est et fugax* [Sa hakkad elama. Inimese elu on lühike ja kaduv].⁹¹¹ Elu võrdlemine tuule või varjuga oli aga juba keskajast peale tavaline topos ja nende hulgast võib leida maksimili, mille sõnavalik sarnaneb Galle omaga: *Vita velut ventus vel velut umbra volat* [Elu lendab nagu tuul või nagu vari].⁹¹² Abraham Ulrich noorem kirjutas Ulrichite reisialbumisse salmi Iiobi raamatust, kus inimelu võrreldakse lille ja varjuga, Balthasar Kieswetter aga küsib Abraham Ulrichi surma puuhul avaldatud leinatrükises trükitud luuletuse algul, mis on inimene, ning esimene rida vastusest kõlab: *Quid praeter umbrae somnium* [Mis muud, kui varju unenägu].⁹¹³ Andreeae albumi siseselt haakub elamise teemaga Martialise værss, mida on tsiteerinud Elias Brenner.

Jena *pastor primarius* ja kindralsuperintendent Georg Götze osutab oma pühenduse alguses kirikutegelaste lahkhelidele ja kirikute tagakiusamistele. Kas valitud paralleelkonstruktsioon *Dissensiones ecclesiasticorum, Persecutiones*

⁹¹⁰ Vt N. Reusner. *Icones sive imagines*, lk Miiij verso: *Sic age, viue, vale vita meliore superstes: / Sola est in Christo viuere vita pijs* [Niisiis, lase käia!, ela, mingu sul hästi parema elu tunnistajana: vagade ainus elu on elada Kristuses]; R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 176: *Ut vivas, vitium vites, virtute virescas, / Vita vacans vitiis unica vita valet* [Selleks et elaksid, viga väldiksid, vooruses haljendaksid, on tähtsust vaid elul, kus ei ole vigu]. Nt Joseph Lange on oma *florilegium*'is aga ära toonud Sokratesele omistatud sententsi, mis sarnaselt Galle epigrammiga baseerub sõnaga *vita* mängimisel, kuid sellega on seotud veel üks maine aspekt — söömine ja joomine —, millele Andreeae albumis kordagi ei osutata, kuigi see oli reisialbumites, eriti tudengite omades, võrdlemisi sage teema, vt J. Lange. *Loci communes*, I. 610p: *Non vivit, cui nihil est in mente, nisi ut vivat. Ede et bibe, ut bene vivas: non vivas, ut tantum edas & bibas (Socrates In suis exhort.)* [Ei ela see, kel pole meeles muud, kui vaid et ta elaks. Söö ja joo, et elaksid hästi, kuid ära ela, et ainult süüa ja juua]. Vrd ka R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 124–184.

⁹¹¹ Vt <http://ppf.mtak.hu/en/088a.htm> (22.12.2010); Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 136. Vrd ka Sebastian Brinckeri sissekannet Ulrichite reisialbumis: *Non tibi, sed Domino hoc quodcumque est vivitur aevi: Is dedit, is repetet, vive, memento mori. Deo. Patriae. Amicis* [Sa ei ela iseendale, vaid Issandale selle napi aja: tema andis, tema võtab ka tagasi, ela, pea meeles surma. Jumalale, inimesele, sõpradele] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 142). Fraasi *Memento mori* või mõne samasisulise mõttte, nt *Vive memor Lethi*, võib leida paljudest reisialbumitest, kuid seda kasutati ka elumotona, vt W. Ludwig. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 227; T. Crusius. *Symbolotheca docta*, lk 31.

⁹¹² H. Walther. Proverbia sententiaeque, nr 33876a, vrd ka nr 33876: *Vita velut ventus, nulli sua fida juventus: / Labitur, atteritur, mutat, fluit, annihilatur* [Elu on nagu tuul, kellegi noorus-aeg ei jäää püsima: möödub, läheb raisku, muutub, voolab, muutub tühiseks].

⁹¹³ Iiob 14:1–2: *Homo natus de muliere breui iuvens tempore repletur multis miseriis. Qui quasi flos egreditur et conteritur, et fugit velut umbra, et nunquam in eodem statu permanet* [Inimesel, naisest sündinul, on lühikesed elupäevad ja palju tüli. Ta töuseb nagu lilleke ja ta lõigatakse ära, ta põgeneb nagu vari ega jäää püsima]; Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 143, 31.

ecclesiarum on Götze enda loodud või pärít mõnest kaasaegsest teoloogilisest kirjutisest, ei ole teada. Töenäoliselt on siin tegemist viitega vastuoludele tõsiluterlaste ja pietistide või teiste usuvoolude esindajate vahel (Andreae enda disseratsiooni ja mitme teise teoloogilise kirjutise põhjal vaenati 17. sajandi lõpul eelkõige katoliiklasi, kalviniste ja sotsiniaane). Milline oli Götze enda meelsus selles küsimuses, ei ole teada, kuid ta oli Hugo Grotiuse vaadete pooldaja ning tema postuumself ilmunud teosest „Rhetorica ecclesiastica“ (Leipzig 1700) on leitud pietistlike joonigi.

Konfessioonide ja kirikutegelaste tülidele osutava mõtte järele kirjutas Götze järgmist: „Teenistuse esimesel aastal saab sinust Jumal, teisel Ingel, kolmandal inimene ja neljandal Saatan.“⁹¹⁴ Tegemist on hoiatava ennustusega Andreae tulevase pastoritöö nelja etapi kohta. Siin on selgelt nähtav paralleel nelja ajastuga (kuldne, hõbedane, vaskne, raudne), mis olid tuntud juba antiikkirjandusest (Hesiodos, Ovidius) ja -mütoloogiast. Ka Rooma kirjanduse ja ladina keele periodiseerimisel on sageli neist lähtutud. John Barclay jagab oma teoses „Icon animorum“ inimese eluea samuti neljaks: *Pueritia, Adolescentia, Aetas virilis* ja *Senectus* ehk poisipõlv, noorukiiga, meheiga ja vanadus.⁹¹⁵ Götze sissekandes on nelja ajastu motiiviga ühendatud ametimehe mitmepalgelisuse motiiv, mida humanistide ringkondades kasutati Euricius Corduse epigrammist alates eriti meelsasti just arstile kirjeldamiseks. Corduse epigramm ja selle variatsioonid leidsid tee ka reisialbumitesse, nt osutavad Richard ja Robert Keil ühe meediku reisialbumisissekandele, mis on pealkirjastatud *Aesculapius trifrons* [Kolmenäoline Asklepios] ja kus arsti on võrreldud inimese, Saatana ja Jumalaga; Johann Ulrich Henrici reisialbumis on aga tsiteeritud Euricius Corduse epigrammi ennast:

⁹¹⁴ Vt l. 45.

⁹¹⁵ **J. Barclay (1680).** *Icon animorum*, lk 11. Inimese eluiga ja ajastuid on periodiseeritud mitmeti, nii leidub neljase jaotuse kõrval ka kolmeseid ja seitsmeseid. Abraham ja David Ulrichi reisialbumis on aga mõtteavaldus, kus käsitletakse inimese elu nõnda: *[D]ic reuerende senex, humanum viuere quid sit? [P]rincipium dolor est, medium Labor, vltima mors est* [Ütle, avväärne vanamees, mis on inimese elu? Algus on valu, keskpaik töö, lõpp on surm] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 144). Jan Amos Komenský õpikus „Orbis sensualium pictus“, mille järgi töenäoliselt ka Andreae ise oli õppinud, on mehe elu jagatud seitsmeks etapiks: *infans, puer, adolescens, juvenis, vir, senex, silicernium* ehk väikelaps, poiss, nooruk, noor mees, mees, vanamees ja rauk (vt **J. A. Comenius**. *Orbis sensualium pictus*, lk 144). Maailma ajastute kohta vt ka *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 8, col. 1450, kus ühe näitena on välja toodud järgnevus Kaos-Toora-Messias, mis baseerub *Sanhedrin*'is (97b) toodud sõnadel, et maailm püsib kuus tuhat aastat, neist esimesed kaks tuhat kaoses, järgnevad kaks tuhat aastat seaduse ehk Toora ning viimased kaks tuhat aastat Messiase valitsuse all (**M. Eskhult, J. Eskhult**. Gustaf Peringer as Hebraist, lk 150). Piibellikku maailmaajastute jaotust peegeldab ka Norra prints ja Holsteini hertsogi Philippi embleem/deviis *Tres mundi aetates* [Kolm maailma ajastut] ja selle selgitusepi gramm: *Triplex hoc aevum: Vacuum, Lex, Gratia: Adamus / Moses, Christus, Dux: saeculum erit inde novum // Sechs tausnt jar, drey Welt, Ded, Gsatz, Gnad, / Verkurtzts Gott, macht vnsr Missethat* [See ajastu on kolmetine: kaos, seadus, arm: Adam, Mooses, juht Kristus — siit sai alguse uus ajastu. // Kuus tuhat aastat, kolm maailma, surm, seadus, arm, kui Jumal seda lühendab, teeb seda (sc. on põhjuseks) meie kuritegu] (**N. Reusner**. *Aureola emblemata*, nr 126).

*Tres Medicus facies habet, unum, quando rogatur
 Angelicam; mox est, cum iuvat, ipse Deus:
 Post ubi curato poscit sua praemia morbo
 Horridus appetat terribilisque Satan.*⁹¹⁶

Sellest võib järeldada, et taolised diferentseeritud hinnangud ei olnud reisialbumites ebatavalised ja sarnaselt Keilide toodud arsti-võordlusega, mille eeskujus on suure tõenäosusega Euricius Corduse värsid, võis ka Götze järgida mõnd seni tuvastamata eeskuju. Fidel Rädle sõnul olid sarnased hinnangud ja klišeed levinud nii juristide, teoloogide kui ka arstide kohta.⁹¹⁷

Wittenbergi ülikooli poetika- ja ida keelte professor Theodor Dassovius kirutas oma sissekandena ühe poolvärsi — *Quo pia fata volunt!* —, mille päritolu ei ole seni õnnestunud täpselt tuvastada.⁹¹⁸ Selle fraasi lähtekohaks on ilmselgelt kas Vergiliuse või Lucanuse härss, mida on tsiteeritud ka Andreae albumis (vt eestpoolt pt 3.5.1.2), või Ausoniuse härss *Et cum fata volunt, bina venena iuvant* [ja kui saatus soovib, kaks mürki aitavad].⁹¹⁹ Dassoviuse loominguks seda ilmselgelt pidada ei saa, kuna varauusajal olid sarnased (pool)värsid, kus tematiseeritakse saatuse tahtele allumist, laialt käibel. Nii võib selle leida endise Wittenbergi tudengi, hiljem Danzигis elanud ja diplomaadina tegutsenud Vincentius Fabriciuse (1612–1667) eleegiast, mis on pealkirja järgi pühendatud tema armsamale, Inglismaale suunduvale Merillale.⁹²⁰ Sarnases sõnastuses leidub see fraas ka tuntud varausaegses eleegilises distihhonis, milles oli käibel mitu erinevat versiooni:

*Quod pia fata volunt hominum non invida tollunt
 Vota; sit in votis, quod pia fata volunt.*

Seda kaksikvärssi kasutati nt nii 16. sajandi lõpu reisialbumites kui ka 17. sajandi juhuluules.⁹²¹ Kõige tõenäolisemalt ongi Dassovius lähtunud viimasest värspaarist,

⁹¹⁶ **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 127–128 (selle distihoni sisu sarnaneb Euricius Corduse epigrammi omale); **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 130: Arstil on kolm nägu: esimene on ingellik, kui teda palutakse, seejärel, kui ta aitab, on ta Jumal; kui ta aga pärast haiguse ravimist nõub oma tasu, näib ta kohutava ja hirmuäratava Saatanana.

⁹¹⁷ Vt **F. Rädle.** Das Bild des Juristen, lk 118–119.

⁹¹⁸ Vt 1. 63.

⁹¹⁹ Vt vastavalt l. 119p ja 67; vrd Vergilius *Aeneis* 5.709: *quo fata trahunt retrahuntque sequamur*; Lucanus *Pharsalia* 2.287: *sed quo fata trahunt virtus secura sequatur*; Ausonius *Epigrammata* 9.12: *et cum fata volunt, bina venena iuvant*. Ausoniuse värsi võib leida ka Mirandula *florilegium*'ist (**O. Mirandula.** Illustrum poetarum flores, lk 214–215), teiste värsside esinemuse kohta antoloogiates vt eestpoolt.

⁹²⁰ Vrd **V. Fabricius.** Poemata, lk 74: *AEole tu placidos per fluctus lenibus auris / Quo pia fata volunt, gaudia nostra vehe* [Aiolos, vii meie röömud kerge puhanguga üle sõbralike voogude sinna, kuhu vaga saatus soovib].

⁹²¹ Mida vaga saatus soovib, seda ärgu inimeste kadedad soovid ära võtku; olgu meie soovik see, mida vaga saatus soovib (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 157; **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 172; Ludwigi järgi on teise värsi alguses originaali *Fata* asendatud sõnaga *Vota*); vrd ka Andreas Bergi luuletust Georg Gezelius ja Gertrud Gutheimi pulmadeks (*Sacris nuptiarum honoribus*).

kuid *Quod* asemel kirjutanud ekslikult (või tahtlikult?) *Quo*. Samas võis tema kirjutatud fraas olla reisialbumisissekandena laiemalt käibel, nagu kinnitab krahv Curt Christoff von Königsmarcki reisialbumisissekanne 17. sajandi keskpaigast.⁹²² Dassoviusega samal päeval kirjutas Andreae albumisse teinegi Wittenbergi teoloogiaprofessor, nimelt Johann Christoph Wichmannshausen, kes tsiteeris eespool nimetatud Lucanuse-värssi. Sellest järeldub, et valitud tsitaadi sarnane sisu ja erinev vorm oli nende meeste teadlik, kui mitte kokkuleppeline valik.

Liivimaalase Gustav Moritz Wagneri sissekandetekst on tõenäoliselt pärit mõnest populaarsest sententsikogumikust, embleemiraamatust või antoloogiast, ent seni ei ole selle autorit õnnestunud tuvastada:

*Fide DEO, nequeas qvia tuto fidere mundo,
Ille fidem nescit fallere, fide DEO.*⁹²³

Tegemist on sõnamängulise luuletusega, millega Wagner manitseb Jumalasse uskuma ja teda usaldama — epigrammis on ladina verb *fidere* tõlgendatav kahes tähinduses: uskuma ja usaldama. Tõlkimisel ja tõlgendamisel tuleb siin lähtuda mõlemast tähindusest. Täpselt sama mõtte võib leida ka keskaegsete sententside hulgast: *Fide Deo soli, mundo diffide tibique!* [Usu ainult Jumalasse, ära usalda maailma ega iseennast!].⁹²⁴ See vanasõna ongi ilmselt Wagneri valitud distihhonile ainest andnud. Fraasiga *Fide Deo* algavaid luuletusi ja värsse ringles varauusajal mitmeid ning Walther Ludwig'i hinnangul oli tegemist luuletuse tüübiga, mida igauks vastavalt vajadusele varieerida võis.⁹²⁵ Wolfgang Kobiuse reisialbumist võib aga leida psalmikatke, mille järgi on parem uskuda Jumalasse kui inimesesse. Sisuliselt sarnaneb Wagneri distihboni sõnum ka sententsi *Nihil desperandum Christo duce, et auspice Christo* omaga, mille Daniel Arnold on oma kogumikus teise klassi lektüri hulka valinud.⁹²⁶ Meditsiinidoktor Johannes Franck kirjutas 1580. aastal Ulrichite reisialbumisse muuhulgas rea *Fide Deo, mundum despice, disce mori* [Usu Jumalasse, põlga maailma, õpi surema], mille kaks esimest soovitust haakuvad Wagneri kirjutatuga. Leipzigi teoloogiaprofessor Adam Rechenberg aga kirjutas Andreae kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumisse mõttetera *Si cui vis tuto fidere, fide Deo* [Kui sa tahad kedagi kindlalt usaldada, usalda Jumalat].⁹²⁷

⁹²² A. M. Hildebrandt. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 192.

⁹²³ Vt l. 103.

⁹²⁴ Vt H. Walther. Proverbia sententiaeque, nr 9436c, 9438, vrd ka nr 9436a ja H. Walther, P. G. Schmidt. Proverbia sententiaeque, nr 36925.

⁹²⁵ W. Ludwig. Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 699.

⁹²⁶ A DOMINO speranda salus, quoniam Melius est confidere in DOMINO, quam confidere in homine (W. Ludwig. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 236–237), vrd Ps 118:8: Parem on pelgupaika otsida Issanda juures kui loota inimeste peale; D. Arnold. Sententiae proverbiales, lk 190.

⁹²⁷ Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 79; W. Ludwig. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 139. Vrd ka Daniel Amlingi sissekannet Ulrichite albumis: *Fide Deo solj, si quid nescire putatur: / Fidentem nescit deseruisse deus....* [Usu ainult Jumalasse, isegi kui näib, et ta ei tea midagi. Seda, kes usub, ei saa Jumal maha jäätta] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 68; sama epigrammi võib leida veel ühest 16. sajandi lõpu reisialbumist, vt A. M. Hildebrandt. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 264) ja Tobias Stranoviuse pühendust Ferenc Pápai Párizi reisialbumis: *Spera, fide DEO coronabit laurea finem!* [Looda, usu Jumalasse,

Francki, Rechenbergi ja Wagneri pühendustekstiga haakub ka Georg Heinrich von Schönebecki pühendus Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumis, kuid ka Freistadti pastori Abraham Bucholtzi *symbolum*:

*Fide Deo, diffide tibi, fac quae tua, castas
Funde preces, paucis utere, magna fuge.
Multus audi, Dic pauca, tace abdita, disce minori
Parcere, maiori cedere, ferre parem
Tolle moras, mirare nihil, contemne superbos,
Fer mala, disce Deo vivere, disce mori
Vive memor lethi. fugit hora.*

*Fide DEO, diffide tibi, parvisque placere
respuere, dum vivis, vivere disce DEO,
Prospera non fallant animum, nec tristia frangant,
et mala ne facias, nec mala fata feras.⁹²⁸*

Need värsid seostuvad rohkem kui ühe sissekandega Andreae albumis. Siin on kesksel kohal kolm olulist keskaegset kristlikku topost: usu Jumalasse, põlga maailma, õpi surema. Andreae albumis on neist kolmest kõige olulisem just esimene, usk Jumalasse, aga ka maailmapõlgus. Wagneri epigrammiga haakub ka tema elumoto *Χριστὸς τὸ πᾶν μον*.

Joachim Ludwig Strasburgk, kes oli mõned kuud Andreae lauanaaber Stockholmri kuningliku õuekohtu advokaadi Johannes Joel Apiariuse juures, kirjutas reisialbumisse, et kindlam on hoida mälestust sõbrast oma südames kui paberil.⁹²⁹ Tõenäoliselt väljendab Strasburgk siin üldlevinud arvamust, kuid tegemist võib olla ka viitega mõnele varauusaegsele autorile. Teatava sarnasuse võib leida näiteks nii Friedrich Taubmanni epigrammiga, mille ta kirjutas Val. Erhard Wolfharti reisi-

lõppu kroonib loorberipärg *sc.* lõpuks kroonitakse sind loorberipärjaga]

(<http://ppf.mtak.hu/en/019a.htm> (09.01.2011)).

⁹²⁸ Usu Jumalasse, umbusalda ennast, tee seda, mis sinu, palveta vagalt, kasuta vähest, väldi suuri. Kuula paljut, ütle vähe, vaiki varjatust, õpi vähemat säästma, vanemat usaldama, vördselt taluma. Ära viivita, ära imesta millegi üle, põlga uhkeid, talu ülekohut, õpi elama Jumalale, õpi surema. Ela, pidades meeles surma. Aeg kaob (**W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 150); Usu Jumalasse, umbusalda ennast, ära taha meeldida väikestele, kuni elad, õpi elama Jumalale, õnn ärgu petku hinge ega kurbused seda murdku, halba ära tee ega ärgu saagu sulle osaks halb saatus (**T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 39). Vt ka Nathan Chytraeuse epigrammi Baden-Badeni hertsogi Philiberti *symbolum*'i *Gott vertrawt, wol gebawt* [Kes usub Jumalasse, on hästi [oma elu] elanud]. juurde. Ta alustab oma epigrammi sõnadega *Fide Deo, diffide tibi* (**N. Reusner**. Symbola heroica, lk 147). Vrd ka Martin Zehle albumisse kirjutatud epigrammi, kus põimuvad mitmed Andreae albumiski käsitlemist leidnud motiivid, nagu usk Jumalasse, enese umbusaldamine ning maine ja taevane elu: *Fide Deo, diffide malis, te nosce Deumque, / Fidus corde, manu promptus et arte bonus. / Hanc vitam evita, vel in hac tibi vita futura / Sit curae, vel in hac vive Deo atque piis* [Usu Jumalasse, umbusalda kurjust, tunne iseennast ja Jumalat, ustav südames, tegutsemisvalmis, hea teadmistes. Väldi siinpoolset elu või kanna selles [elus] hoolt tulevase elu eest või ela selles [elus] Jumalale ja vagadele] (**W. Ludwig**. Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 698).

⁹²⁹ Vt l. 81.

albumi tarvis ja mis on ära trükitud tema luulevalimiku „Melodaesia“ alaosas, spetsiaalselt reisialbumite tarvis luuletatud epigrammide kogumikust „Philothesia“:

*Qui non in libro sed pectore quaerit Amicos,
Verus amicorum quaestor, ERHARTE, mihi est;*⁹³⁰

aga ka Martin Opitzi luuletusest, mida tsiteerib oma reisialbumikäsiltuses Michael Lilienthal:

*Ist also lobens werth, daß sich ein Freund verspricht
Dem andern hold zu seyn hier durch der Feder Pflicht,
Doch muß man solche Treu auch in das Hertze schreiben....*⁹³¹

Taubmanni reisialbumiluuletustes on sõprus ootuspäraselt üks olulismaid teemasid. Üldlevinud arvamuse kasuks kõneleb ka näiteks „Florilegium ethicum“ töodud Seneca-tsitaat, mille kohaselt tuleb sõpra otsida südamest, aga mitte aatriumist. Sama tsitaadi on ära toonud ka Joseph Lange oma suures *florilegium*'is, kus sellele järgneb samateemaline tsitaat Seneca moraalikirjadest. Sama Seneca-tsitaat oli ka juba keskajal tuntud.⁹³² Sententsikogumike kõrval oli sõprus ka oluline emblemaatiline teema.⁹³³

Thorni arsti, meditsiinidoktor Johannes Casimir Taubenheimer valitud eleegilise distihhoni puhul ei ole samuti teada, kelle värsseitega on tegu:

*Sis, bone Christe, mihi vita Sol lucidus omni;
Sim Flos, qui Solem spectet ubique suum.*⁹³⁴

Sama epigramm oli Theodor Crusiuse järgi Poola kuninga ihuarsti, ajaloolase ja sekretäri Joachim Pastorius von Hirtenbergi (1610/11–1681) *symbolum*, kuid kust see epigramm pärit on, see Crusiuselt ei selgu.⁹³⁵ Sarnaselt Gustav Moritz Wagneri distihhoniga on ka Taubenheimeri oma kristliku sisuga, kuid kui esimene manitseb maailma asemel uskuma Jumalasse, siis teise jaoks ei ole armastusest Jumala vastu midagi ülemat. Kristus kui elu päike oli varauusajal, eelkõige protestantlikus

⁹³⁰ Kes otsib sõpru südamest, mitte raamatust, see, Erhard, on minu jaoks töeline sõprade hoidja (**F. Taubmann**. Melodaesia, lk 525).

⁹³¹ Niisiis on kiitust väärkt, kui üks sõber sule abil *scil.* kirjutades töötab teist armastada, kuid sellise ustavuse peab kirjutama ka südamesse (**M. Lilienthal**. Schediasmata critico-literarium, lk 6).

⁹³² Vt Florilegium ethicum, lk 36: *In pectore amicus, non in atrio quaeritur;* vrd Seneca *De beneficiis* 6.34.5; **J. Lange**. Florilegii magni seu polyantheae, col. 175: *Errat et ille, qui amicum in atrio quaerit, in convivio probat. Nullum habet maius malum occupatus homo et bonis suis obsessus quam quod amicos sibi putat quibus ipse non est* [Eksib see, kes otsib sõpra aatriumist, teda pidusöögil proovile paneb. Höivatud ja oma varandusest haaratud inimese jaoks ei ole ühtegi suuremat pahet, kui pidada enda sõbraks neid, kelle sõber ta ise ei ole]. Vrd Seneca *Epistulae morales* 19.11; **H. Walther**. Proverbia sententiaeque, nr 7166b.

⁹³³ Sõpruse erinevate aspektide kohta embleemidel vt märksõna *Freundschaft* käsiraamatus Emblemata: Handbuch, col. 2039.

⁹³⁴ Vt l. 95.

⁹³⁵ Vt **T. Crusius**. Symbolotheca docta, lk 128.

kirjanduses, üsna sage motiiv, väljendamaks usu olulisust konkreetse inimese jaoks. Valgusmetafoorika populaarsuse üheks lähtekohaks võib pidada Martin Lutherit, kes kasutas seda oma kiriklike ja religioossete uuendustega seoses.⁹³⁶ Vt ka Johannes Ernst Zeyeri epigrammi, kus toonitatakse, et ei ole midagi väärtslikumat kui armastus Jumala vastu. Kristus kui päike — see motiiv esineb ka haritlaste *symbolum*'ides ja toetub psalmikohale *quia sol et scutum Dominus Deus* [Sest Issand Jumal on päike ja kilp].⁹³⁷ Johann Gerhard osutab oma teoloogiliste kirjakohade kogumikus aga Martin Lutheri sõnadele, mille kohaselt olevat Uus Testament tema jaoks Päike, mis valgustab Vana Testamendi Kuud.⁹³⁸ Teatud paralleeli võib Taubenheimeri epigrammile leida Justus Lipsiuse „*Politica*“st, kus on tsiteeritud kaht värssi Boethiuse „*Filosoofia*“ lohutusest“:

*Quem, quia respicit omnia solus,
Verum possis dicere Solem.*⁹³⁹

Lisaks nimetatutele oli päike väga oluline emblemaatiline kujund.⁹⁴⁰

Pärnu Academia Gustavo-Carolina teoloogiatudeng Christopher Donnerhaak kirjutas kakskeelse pühenduse, kusjuures ladina- ja saksakeelse sisu kattub. Ladinakeelne on esitatud eleegilistes distihhonides, saksakeelne aga aleksandriinides:

*Sors mea prima Deus, sors altera fidus amicus,
Tertia cum reliquis bella puella bonis.*

*Mein bestes Glück ist Gott, dem folgt wers treulich meint,
Fügt sich ein Mädgen bey, so ist der dritte Freund.*⁹⁴¹

Jumal on Andreae albumis kõige sagedamini käsitletud teema, sõpruski kuulus mõne kõige populaarsema teema hulka, kuid maist armastust tematiseeritakse ainult selles sissekandes. Selle põhjuseks võib suure töenäosusega pidada Andreae albumi moraalset ja religioosset suunitlust. Donnerhaaki valitud ladinakeelne distihoni puhul on oluline, et armastus tüdruku vastu on seotud muude hüvedega (*reliquis bonis*), saksakeelses aga hüvedest ei räägita. Ka Paul Heßi ja H. C. Hermelingi reisialbumis (mõlemad 16. sajand) ei tematiseerita armastust kuigivõrd; Andreae kaasaegse, teoloogilisel õpingureisil viibinud Johann Ulrich Henrici albumist puudub maine armastus aga üldse.⁹⁴² Alles 18. sajandi tudengite albumites muutus armastus võrdlemisi sagedaseks teemaks. Donnerhaaki kirjutatu tundub

⁹³⁶ Vt **W. Kühlmann**. Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 32.

⁹³⁷ Vt **K. Viiding**. Haritlaste tunnuslaused, katalooginumber 36; Ps 84:12.

⁹³⁸ **J. Gerhard**. Loci communes theologici, lk 14b: *Et D. Luther saepe fuit dicere solitus, N. Test. sibi videri Solem, a quo Luna V. Test. illustretur.*

⁹³⁹ Vaid teda kutsutakse tõeliseks päikeseks, kuna vaid tema vaatab kõige üle (**J. Lipsius**. *Politica* 1.2, lk 264; Boethius. *Consolatio philosophiae* 5.2.13–14).

⁹⁴⁰ Vt *Emblemata: Handbuch, col. 2012–2013*.

⁹⁴¹ Vt l. 142p.

⁹⁴² Vt **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 85; **W. Ludwig**. Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 88; **W. Ludwig**. Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 241.

olevat olnud tudengite ringkondades levinud mõte, mis aegade jooksul täienes uute komponentidega. Nii kirjutas 17. sajandi algul tõenäoliselt Jena tudeng Wolfgang Schiltel Axel Oxenstierna reisialbumisse ning Dithmarschenist pärit Johann Rodde 1613. aastal Frederik Klyne albumisse distihhoni õnne kahe aluse kohta; 1687. aastal Leidenis ja 1764. aastal Jenas ning 1744. aastal Kielis tehtud sissekandes oli juba neli õnne alust.⁹⁴³ Tõenäoliselt olid selliste värsside taga erineva provenientsiga vanasõnalised väljendid, nagu antiikajast peale tundud *amicus certus in re incerta cernitur* [õiget sōpra tunned hädas] või keskaegse taustaga fraas *Spes mea prima Deus, spes altera Virgo Maria* [Minu esimene lootus on Jumal, teine lootus on Neitsi Maarja] vms.⁹⁴⁴ Sellistes ülikooliringkondadest pärit värssides nagu Donnerhaaki omad võib peegelduda ka eri ülikoolide üliõpilaste mentaliteet — joonistused 18. sajandi reisialbumites peegeldavad seda üsnagi selgelt. Nii näiteks on Jena juuratudengi Johann Daniel Spiesi reisialbumis pilt, millel kujutatud nelja ülikooli (Leipzig, Halle, Jena, Wittenberg) tudengeid koos neid iseloomustavate lausetega.⁹⁴⁵

⁹⁴³ *Spes mea summa Deus, spes altera fidus Amicus / Haec duo sunt vitae gaudia summa meae* [Minu ülim lootus on Jumal, teine lootus on ustav sōber. Need kaks on minu elu ülimad rõõmud] (Axel Oxenstiens Album amicorum, lk 122–123; **V. Helk**, Stambogsskikken i det danske monarki, lk 38–39). Sarnased sõnad kirjutati 1620. aastal Bernardin Imbotti albumisse: *Spes mea prima Christus / Spes altera fidus amicus* [Minu esimene lootus on Kristus, teine lootus on ustav sōber] (**A. M. Hildebrandt**, Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 469). Leidenis kirjutati: *Spes mihi prima DEUS, spes altera fidus amicus, / Tertia spes gladius, quarta puella mihi* [Minu esimene lootus on Jumal, teine lootus on ustav sōber, kolmas lootus on mõõk, neljas mulle tüdruk]; Jenas aga: *Spes mea prima DEUS / Spes altera verus amicus, / Tertia est gladius, / Quarta puella sonat* [Minu esimene lootus on Jumal, teine lootus on töeline sōber, kolmas on mõõk, neljas tähendab tüdrukut] (**R. Keil, R. Keil**, Die deutschen Stammbücher, lk 113, 36). Kielis kirjutatu erineb eelnevaist vaid mõne sõna poolest: *Spes mea prima Deus, spes altera fidus amicus / Tertia spes gladius, quarta puella manet* [Minu esimene lootus on Jumal, teine lootus on ustav sōber, kolmas lootus on mõõk, neljandaks tüdruk jäääb], vt **V. Helk**, Stambogsskikken i det danske monarki, lk 80. Vrd ka Taani kuninga Frederik II poja Johannini *symbolum*'i *Dextera dei sors mea* selgitusepiagrammi: *SORS MEA DEXTRA DEI: Sors ergo nulla nocebit, / Seu bona, seu mala sit: SORS MEA DEXTRA DEI* [Jumala parem käsi on minu saatus, järelkult ei kahjusta mind ükski saatus, olgu hea või halb, Jumala parem käsi on minu saatus] (**N. Reusner**, Aureola emblemata) Sama *symbolum* oli Norra printsil ja Holsteini hertsogil Ulrichil, vt **N. Reusner**, Symbola heroica, lk 115. Wolf Albrecht von der Gabelenzi reisialbumis on aga 1653. aastast pärit prantsuskeelne sissekanne *Trois Choses jaime de bon coeur / les Dames, la chasse, et l'honneur* [Kolme asja armastan kogu südamest: daame, jahti ja au], mis peegeldab tudengite mentaliteedi asemel aadlike oma (**A. M. Hildebrandt**, Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 53).

⁹⁴⁴ Vrd ka mõtteavaldisu, nagu *Spes mea maxima Christus* [Minu suurim lootus on Kristus], *Unica spes mea Christus* [Minu ainus lootus on Kristus] või *Summum bonum meum Christus* [Minu suurim hüve on Kristus] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 145, 169, 174).

⁹⁴⁵ Pilti vt **A. Tering**. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, tahvel XIII vt Hertsginna Anna-Amalie raamatukogu reisialbumikogu kataloogist <http://www.inka.uni-tuebingen.de/daten/stammbilder/stb459-inleipzig.jpg> (16.08.2010). Jena tudengit iseloomustav lause *In Jena will er stets vor blancker Klinge liegen* [Jenas tahab ta alati paljastatud mõõga ees seista] haakub Keilide tsiteeritud sissekandega, kus tudengi kolmandaks lootuseks on mõõk. Vrd ka Wittenbergi mõõgakangelase mentaliteeti peegeldavat sissekannet **V. Helk**, Stambogsskikken i det danske monarki, lk 70.

Hamburgist pärit Christian Sandmann kirjutas Wittenbergis Andreea reisi-albumisse mõtte, mille järgi tõelise vagaduse õpetus koosneb kahest osast — vagadest mõtetest ja headest tegudest. Ühte teisest eraldada ei ole võimalik.⁹⁴⁶ Tõenäoliselt on tegemist tsitaadiga mõne varasema autori teosest, mida seni ei ole õnnestunud tuvastada. Et head teod olid protestantlikus teoloogias olulisel kohal — need olid usu vili, aga mitte välised teened, mille eest Jumal inimestele pärast tasub, nagu katoliiklastele süüks pandi —, sellele osutab peatükk „De bonis operibus“ [Headest tegudest] Philipp Melanchthoni teoses „Loci praecipui theologici“ [Teoloogilised põhimõisted, Wittenberg 1521], mis oli väga pikka aega luterliku dogmaatika üks olulisimaid teoseid. Temaatiliselt haakub Christian Sandmanni pühendus mõne teise sissekandega Andreea albumis, näiteks Olaus Mobergi kirjutatud pühendusega. Ei ole ka võimatu, et tegemist on reformatsioonijärgse protestantliku haridusideали (*docta pietas*) ühe kajastusega. Teatud paralleeli Sandmanni kirjutatule võib leida Michael Lilienthali tsiteeritud pietismivastastest reisialbumi-tsitaatidest, mis on ära toodud eespool Wittenbergi teoloogiaprofessori Philipp Ludwig Hannekeni sissekande juures (vt pt 3.5.6). Kahes neist on vastandatud vagadusest kõnelemine ja vagalt tegutsemine.

Jena teoloogiatudeng Christoph Cüden valis Andreea albumisse kirjutamiseks üldkehtiva manitsuse, mille järgi ei tohi alati rääkida avatud südamest, sest öeldud sõna ei saa kunagi tagasi võtta.⁹⁴⁷ Tõenäoliselt lähtus Cüden oma sissekannet kirjutades mõnest prantsuskeelset raamatust, mida seni ei ole õnnestunud tuvastada. Valitud maksimi esimese poole lähtekohaks võib pidada Justus Lipsiuse reisinõunnet kirjast Philipp Layonusele: *In Italia tota tria haec mihi serva. Frons aperta, lingua parca, mens clausa* [Itaalias pea mul meeles kõiki kolme: [olgu] su meel avatud, keel talitsetud, hing suletud]. Mõtte teise poole taga võib aga näha maksimi Horatiuse „Luulekunst“: *Nescit vox missa reverti* [sõna naasta ei oska, kui pääseb].⁹⁴⁸ Eelkõige osutavad sellele prantsuskeelse tsitaadi viimased sõnad *parce qu'un parole dite ne retour ne jamais*. Emblemaatilises kirjanduses oli see oluline teema, nii toob Nicolaus Reusner selle Horatiuse-värsi ära keiser Galerius Valerius Maximianuse deviisi *Tutum silentii praemium* [Vaikuse tasu on kindel] selgituses, öeldes samas, et keel on ühekorraga nii parim kui ka halvim osa inimesest, sest talitsetud keel toob kasu, talitsemata kahju. Sama pealiskiri on ka Reusneri embleemil, mis on suunatud kleerikute tunnusmärkide või vappide vastu. Julius Wilhelm Zincgrefil on aga embleem pealiskirjaga *Irrevocabilis* [Võimatu tagasi kutsuda], millele järgneb prantsuskeelne selgitusepiogramm, kuid Cüdeni valitud sõnad sealt pärit ei ole. Ka Bartholomaeus Hulsiuse embleemis *Noyt keerde weder een van tvveen, ghesproken woordt, ghevvorpen steen* [Kumbki neist ei pöördu tagasi, ei lausutud sõna ega visatud kivi] on käsitletud sama teemat.⁹⁴⁹ Hermelingi

⁹⁴⁶ Vt l. 120.

⁹⁴⁷ Vt l. 157.

⁹⁴⁸ Vt **J. Lipsius**. *Epistolarum selectarum III. centuriae*, lk 41jj; vt ka Roskilde taani koguduse pastori Søren Jonæseni sissekannet Andreea albumis, l. 90 ja pt 3.5.3. Vrd Horatius *Ars poetica* 390; Ülo Torpatsi tõlge „Rooma kirjanduse antoloogias“ (1971), lk 350.

⁹⁴⁹ Vt **N. Reusner**. *Symbolorum imperatoriorum Classis prima*, lk 194, 193: *Optima pars hominis lingua est, et pessima, namque immoderata nocet, sed moderata iuvat*; **N. Reusner**. *Aureola Emblemata*, nr 114: *Lubrica verba cave, digito compesce labellum: / Pressa anguilla*

reisialbumis on aga manitsus, mille järgi reisimees peab muuhulgas olema tagasi-hoidliku jutuga, kuid seal leib ka prantsuskeelse vanasõna *Plus penser que dire* [Rohkem mõelda kui öelda].⁹⁵⁰ Mõlemad olid reisialbumisissekannetena levinud, eelkõige viimane. Apodeemilises kirjanduses rõhutati samuti, et reisil olles tuleb keel hammaste taga hoida.

Transilvaaniast pärit Martin Leonhard kirjutas Jenas Andreae reisialbumisse kaks eleegilist distihhoni, mille omavaheline seos on võrdlemisi lõtv — eelkõige on selle põhjuseks teise värsipaari paigutamine allkirja tavalisele kohale ja süntaktiline sidumine vahetult järgneva allkirjaga ning allkirja osana tuleks seda ka tõlgendada. Ent kuna tegemist on otsese tsitaadiga Ovidiuse „Ibisest“, on seda siiski käsitletud iseseisva antiikautori tekstikatkena (vt eestpoolt pt 3.5.1.2). Esimesele, tuvastamata päritolu distihhonile eelneb fraas *Praeter Amicitiam*, mille puhul ei ole selge, kas see peaks olema peal(is)kiri või on see pentameetri teine pool algselt eelnenud distihhonist. Üsna suure töenäosusega pärinevad järgnevad read mõnest varauusaegsest trükisest.

Praeter Amicitiam
Nil mihi duritie certat: diffingitur incus,
*Et rimas, qui me malleus icit, agit.*⁹⁵¹

Esimese värsi algusele võib paralleeli leida Giovanni Antonio Campano (1429–1477) epigrammist „Nux pontica“, kuid tervikuna ei ole Campano epigrammist siiski lähtutud; ent sarnasus võib aga olla ka juhuslik.⁹⁵²

Jena teoloogiatudeng Lucas Roth, kes oli samuti Transilvaaniast pärit, kirjutas Andreale mälestuseks kaks jambilistes dimeetrates stroofi:

Honesta si qua feceris
cum maximis laboribus
cedentibus laboribus
dulcis manebit gloria.

Si turpe quid commiseris
cum gaudiis amplissimis
abit omne gaudium
*turpi manente infamia.*⁹⁵³

manu lubrica rite manet. // Dein Mund bewahr, schlupffrig sein Wort, // Als glatter Aal, heb fest, bleibt fort [Hoidu libedate sõnade eest, sõrmega vaigista suu: käega maha surutud angerjas jäab paigale // Jälgi oma suud, tema sõna on libe, just nagu libe angerjas, kui hoiad teda kinni, jäab ta paigale]; Emblemata: Handbuch. col. 75.

⁹⁵⁰ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 170, 154; vt ka **N. Reusner.** Symbola heroica, lk 116.

⁹⁵¹ Vt l. 160.

⁹⁵² *Nil mihi durities prodest: si mollior essem, / Parceret a tritu petra lapisque meo* [Karmusest ei ole mul mingit kasu: kui ma oleksin leebem, leebuksid minu hõõrumise peale kaljud ja kivid] (**G. A. Campano.** Epistolae et poemata, lk 146).

⁹⁵³ Vt l. 163. Vrd anonüümse autori sententsi *Si quod feceris honestum cum labore, labor abit, honestum manet. Si quid feceris turpe cum voluptate, voluptas abit, turpitudo manet* [Kui sa oled

Neid värsse on varem kasutatud nii reisialbumisse kirjutamiseks kui ka trükitud teostes. Sarnased värsid kirjutas Abraham ja David Ulrichi albumisse Johannes Triller, omistades need Ausoniusele, kuid ei vormista neid nii nagu Roth.⁹⁵⁴ Need värsid ei kuulu aga kindlasti mitte Ausoniusele,⁹⁵⁵ ent kelle sulest need on, ei ole seni õnnestunud kindlaks teha. Võib oletada, et tegemist on mõne varauusajal Ausoniuse väljaandele liidetud tekstiga. Kõne alla tulid „Epigrammata Bobiensia“, mis liideti Ausoniuse teoste neljanda ja viienda väljaandega (vastavalt Veneetsia 1496, Parma 1499), ning Ausoniuse tõlked või parafraasid mõnest kreeka epi grammist või ekloogist, mis on pärit *Anthologia Palatina*'st.⁹⁵⁶ Ei Andreeae kaas-aegsetest ega moodsatest Ausoniuse-väljaannetest ega ka mitte *Anthologia Palatina*'st õnnestunud Rothi tsiteeritud värsse leida.⁹⁵⁷ Selle põhjal võib oletada, et need värsid omistati Ausoniusele tema esimese ekloogi teemast ja pealkirjast („De ambiguitate vitae eligendae“ [Elutee valiku kahetisusest]) lähtudes. Samad värsid on Rothiga samal meetrilisel kujul töö ja vaevanägemise kiituseks oma kirjutistes ära trükkinud varauusaegsed õpetlased, õigusteadlased Philipp Camerarius (1537–1624) ja Martin Naurath (1575–1637) — sarnase värsistruktuuri põhjal võib oletada, et Rothi pühenduse lähtekohaks on just Camerariuse või Naurathi teos. Kumbki nimekas jurist luuleridade autorit ei nimeta, kuid Naurathi sõnul on need tuntud värsikesed (*versiculi noti*). Erinevalt Lucas Rothist ja Johannes Trillerist toovad Camerarius ja Naurath ära ka kolmanda stroofi:

*In omnibus duplex iter
Proponitur mortalibus:
O clara mens, accingere
Virtutis ut carpas viam.*⁹⁵⁸

Rothi valitud stroofides peegeldub selgelt varauusajal armastatud motiiv *Herakles ristteel*, mida kasutati sageli nn õige elutee (lõbu *versus* voorus) valikust kõneldes. Balti kontekstis tuleks sellega seoses nimetada 17. sajandi rootsi poeedi ja kirjamehe, Tartu õuekohtu assessori Georg Stiernhielmi ning rootsi poeedi Samuel Columbuse laulumängu „Hercules“, mis oli omal ajal vägagi tundud.⁹⁵⁹ Rothi

vaeva nähes teinud midagi auväärset, siis häübub vaev ja auväärne jäab. Kui sa oled naudinguga teinud midagi jöletut, siis häübub nauding ja jöletu jäab] (**C. Helfer**. Crater dictorum, lk 163), aga ka J. Lange *locus*'te kogumikus ära toodud Erasmuse-tsitaati: *ut apud Jureconsultos etiam qui frigidam suffundunt, simili notantur infamia: ita culpandus, qui ad turpia hortatur, non is solum, qui turpia facit* [nii nagu neid, kes õigusemõistjate juures külma vett valavad, tabab sarnane hukkamõist, nii tuleb süüdi mõista ka see, kes häbitegudele õhutab, mitte ainult see, kes häbitegusid teeb] (**J. Lange**. Loci communes, l. 585p).

⁹⁵⁴ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 90–91.

⁹⁵⁵ Vt ladinateelsete sõnade registrit Ausoniuse teoste 2003. aasta väljaandes; samast lk XXXII–XL vt Ausoniuse teoste mõju kohta.

⁹⁵⁶ Vt Catalogus translationum et commentariorum, lk 198–199.

⁹⁵⁷ Vt D. Magni Ausonii Burdigalensis Opera; **Ausonius**. The Works; Epigrammatum Anthologia Palatina, Vol. 1–3.

⁹⁵⁸ Kõigis asjus pannakse surelikele ette kaks teed, oo selge vaim, valmistu, et käksid vooruse teed (**P. Camerarius**. Operae Horarum sive Subscisivarum historicae, lk 139; **M. Naurath**. Tractatus duo singulares, praefatio [leheküljed nummerdamata]).

⁹⁵⁹ **G. Stiernhielm, S. Columbus**. Hercules; vt samast ka Jaan Kaplinski tõlget eesti keelde.

valitud stroofide antiteetilisuses avaldub manitsev-moraliseeriv tagamõte, mis ise-loomustab paljusid sissekandeid Andreeae reisialbumis. Erinevalt Camerariuse ja Naurathi kasutuskontekstist ja intentsioonist näib Rothi jaoks olulisem olevat kuulsuse-kuulsusetuse teema, mis oli juba 16. sajandist peale reisialbumites väga tugevalt esindatud ning Andreeae album ei ole erand. Rothi kirjutatud värssidega on temaatiliselt väga tihedalt seotud nii tema elumoto *Per aspera ad astra* kui ka mitmed vanasõnalised väljendid, nagu näiteks *finis coronat opus* [lõpp pärgab tööd], mis olid ära toodud paljudes sententsikogumikes ja *florilegium*'ides. Embleemi-raamatutest võib selge paralleelina Rothi luuletuse esimesele stroofile välja tuua Hadrianus Juniuse embleemi *Gloria immortalis labore parta* [Igavene kuulsus on sündinud tööga] ning selle selgitusepigrammi; Otto van Veenil on aga embleem *Fructus laboris gloria* [Töö vili on kuulsus].⁹⁶⁰

Ka Stockholmi kõrgema õuekohtu advokaadi Johannes Joel Apiariuse sissekande „Kui surelik, kes põlgab surematuid, on arutu, siis nõnda samuti on arutu surematu, kes austab (kummardab) neidsamu surelikke“ päritolu ei ole seni õnnestunud tuvastada, ent võib oletada, et Apiariuse sulest see ei päri. ⁹⁶¹ Teatud sõnaliise paralleeli võib leida Hollandi poedi ja humanisti Daniel Heinsiuse traktaadist „De constitutione tragœdiae“, kus leidub vanasõnaline fraas *Mortalis immortalia ne sp̄eres* [Surelikuna ära looda surematuid asju], mis kattub osaliselt Apiariuse kirjutatuga ja mis omakorda vastandub Christian Brämeri Ovidiuse-tsitaadile *Non est mortale quod opto*.⁹⁶² Sellest võib oletada, et tegemist oli laiemalt tuntud fraasi ja mõttækäiguga. Nagu paljude autoritsitaatide ja vanasõnade puhul, on ka siin näha moraliseeriv alatoon, kuid mis eesmärgil taoline tekst valitud on, ei ole võimalik öelda. Arutus oli embleemiraamatutes sage teema, ka *symbolum*'ides tuleb see ette, nii näiteks osutab Nicolaus Reusner liiga paljude teadmiste mõttetusele — *desipere est, nimium sapere* —, esmalt Henricus II Claudiuse, seejärel aga Wenceslaus II deviisi selgituses.⁹⁶³ Emblemaatilisest kirjandusest ega sententsikogumikest-*florilegium*'idest Apiariuse kirjutatule aga paralleeli leida ei õnnestunud.

David Bewerti sissekande teksti — „See, kes põlgab suuri asju, on suurim; see, kes leiab rõõmu hingerahust, on õnnelik“ — allikas on samuti tuvastamata, kuid varauusajal on seda tsiteerinud vähemalt kaks meest, prantsuse õpetlane Gilles Ménage (1613–1692) oma teoses „Mescolanze“ ning Rootszi kõrgaadlik ja riigimees Johann Thuresson Oxenstierna (1666–1733) oma moraliseerivate jutukeste kogumikus.⁹⁶⁴ Sarnaselt Bewertiga ei nimeta ei Ménage ega Oxenstierna selle mõttetera autorit ega lähtekohta, millest võib oletada, et tegemist oli 17.–18.

⁹⁶⁰ Vt *Emblema: Handbuch*, col. 655–656: *Gloria continuos nunquam moritura labores / Sequitur, virensque in ore viuit perpetim* [Surematu kuulsus järgneb katkematule tööl ja elab näöst haljendavana igavesti]; **O. van Veen.** Quinti Horati Flacci *Emblema*, lk 36–37.

⁹⁶¹ Vt l. 81p.

⁹⁶² Vt **D. Heinsius.** *De constitutione tragœdiae*, lk 280; Brämeri sissekannet vt l. 60. Sama fraasi *mortalis immortalia* võib leida ka 15. sajandist Bartolomeo Scala kõnest paavst Innocentius VIII auks, vt **E. Santini.** Firenze e i suoi „oratori“ nel Quattrocento, lk 170.

⁹⁶³ **N. Reusner.** *Symbolorum imperatoriorum Classis tertia*, lk 86, 209; vrd ka Wenceslaus Zastriseliuse epigrammi nr 87 antoloogias *Delitiae poetarum Germanorum*, Tomus 6, lk 1199. Vrd ka Uppsala ülikooli professori Laurentius Norrmannuse samasisulist pühendust, l. 73.

⁹⁶⁴ Vt l. 83; **E. Menagio.** *Mescolanze*, lk 602; **J. T. Oxenstierna.** *Pensees sur divers sujets de Morale*, lk 329.

sajandil vägagi tuntud maksuumiga. Bewerti tsitaadi esimese poole aluseks võib olla Senecale omistatud sentents *Nihil magnum est in rebus humanis, nisi animus magna despiciens* [inimlikes asjades ei ole midagi suurt peale hinge, mis põlgab suuri asju],⁹⁶⁵ kuid teise poole võimalik alustekst ei ole teada. Paralleeli Bewerti pühendusele võib leida paljudest 16.–18. sajandi reisialbumitest: nt Ulrichite albumisse on kirjutatud mõte *Tranquillitate conscientiae nihil excogitari potest beatius* [Midagi õndsamat kui rahulik südametunnistus on raske välja mõelda], ungarlase Ferenc Pápai Párizi albumis on aga maksuum *Is demum vere magnus, qui magna didicit contemnere* [Vaid see on töeliselt suur, kes on õppinud põlgama suuri asju].⁹⁶⁶ Nii Bewerti kui ka Apiariuse pühenduse tekstis esineb põlguse motiiv, kuid nende rõhuasetus on sootuks erinev. Bewerti sissekande esimese poole sisu vastandub aga Riia raehärra Georg S. Oettingeni Tacituse-tsitaadile (surelikest parimad püüdlevad kõige kõrgemate eesmärkide poole), selle kohta vaata eestpoolt pt 3.5.1.2. Bewerti sissekande kujundusliku külje kohta olgu öeldud, et algsest kirjutas ta sõnad *ille beatus* kolmanda rea lõppu, kuid kustutas need siis seal ja viis neljandale reale, et moodustuks kahe esimese reaga sarnane paigutus.

Anton Plötz, kelle isiku ja sotsiaalse positsiooni kohta ei ole midagi teada, kirjutas Thornis Andreeae reisialbumisse sügavmõttelised sõnad: „See, kes on möödunud aegadest õppinud tänapäevast tühisust arukalt ja kristlikult tähele panema, seda ei rõhu liialt tänapäevased pahed ja hüved ei muuda teda võimetuks ennast valitsema.“⁹⁶⁷ Reisialbumites, nii nagu varauusajal tervikuna, olid eetilise käitumise juhisid ja muud moraliseerivad mõtteterad väga armastatud ning sellises võtmes võib tõlgendada ka seda sissekannet. Plötzi tsitaadis kajastuvad 17. sajandi härrasmeheli iseloomulikud jooned, neist viimane, enesevalitsus, seostub Thorni raesekretäri Johann Heinrich Schultzi elumotona tõlgendatava La Rochefoucauld' maksuumiga „Tõeline härrasmees ei ärritu kunagi“⁹⁶⁸ Keda või millist teksti Plötz tsiteeris või parafraseeris, ei ole õnnestunud tuvastada, kuid töenäoliselt on tege mist mõne kesk- või varauusaegse autoriga.

Heinrich Zentarowe Miitavist kirjutas Andreeae albumisse eleegilise distihponi, mis töenäoliselt ei pärine tema enda sulest, ent selle lähtekohta ei ole seni õnnestunud tuvastada.

*Sis sapiens sis patiens discendo silendo
Qvi sapit et patitur denique Victor erit.*⁹⁶⁹

Zentarowe pühenduse esimene värss on nn lonkav heksameter, kuna teise ja kolmanda sõna vahelt on suure töenäosusega puudu sidesõna *et* [ja]. Samad värsid olid 16. sajandil pfaltskrahv Karl von Birkenfeldi motoks, lisaks olevat need read

⁹⁶⁵ Vrd Seneca *Proverbia* 44; vrd ka Horatius *Epodi* 2.1: *Beatus ille qui procul negotiis* [Õnne-lik on see, kes on eemal kohustustest].

⁹⁶⁶ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 205; <http://ppf.mtak.hu/en/071a.htm> (09.01.2011).

⁹⁶⁷ Vt 1. 98.

⁹⁶⁸ Vt siia juurde ka **W. Kühlmann**. Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 334.

⁹⁶⁹ Vt 1. 99.

olnud kirjutatud Meisenheimi lossikiriku seinale.⁹⁷⁰ Zentarowe manitseb oma valitud värssidega olema arukas ja kannatlik — need on teemad, mida on käsitletud mitmes teiseski Andreeae reisialbumi sissekandes, eelkõige antiikautorite tsitaatide vahendusel. Kannatikkus, arukus/õppimine ja võit olid ka emblemaatilisest kirjanduses ning *florilegium*'ides võrdlemisi sagedased teemad. Sama sõnumit kanna-
vad Georgette de Montenay embleem pealiskirjaga *Patientia vincit omnia* [Kannat-
likkus võidab kõik] ja Daniel de la Feuille' embleem *Un Amour qui veut abbatre
un gros Arbre* [Amor, kes tahab langetada üht suurt puud]. Viimase saksakeelne
selgitus *Gedult überwindet alles* kattub Montenay embleemi pealiskirjaga.
Zentarowe värsside mõttækäik on tavapärane ka teistes Euroopa reisialbumites, nt
Nicolaus Selnecceri sissekandes Ulrichite reisialbumis.⁹⁷¹

Thorn-Neustadt kirjutaja ning ökonom Johannes Wendt kirjutas Andreeae reisialbumisse samuti ühe senituvastamata autori eleegilise distihoni:

*Nosse Deum res magna, DEO confidere major,
Maxima sed vita teste probare fidem.*⁹⁷²

Värsside sisust lähtudes võib oletada, et need pärinevad mõnelt varauusaegselt kristlikult humanistilt. Sarnaselt Gustav Moritz Wagneri ja Johannes Casimir Taubenheimiga on Wendti valitud värsid religioosse sisuga ning neid võib pidada praktilise teoloogia näiteks. Ühelt poolt on siin oluline tunda Jumalat (*nosse Deum*), teisalt aga jumalasõna järgi käimine (*vita probare*). Nende värsside taga võib näha ka varjatud kriitikat, mitte ainult katoliiklike ja pietistlike vaimulike suhtes, keda luterlikes ringkondades tavaliselt köige enam kritiseeriti, vaid kõigi inimeste, sh pastorite suhtes.⁹⁷³ Wendti kirjutatud värssidele täpset paralleeli *florilegium*'dest, emblemaatilisest kirjandusest ega reisialbumitest leida ei ole õnnestunud, ent temaatiline ja sõnaline sarnasus on siin töenäoliselt kristlikult autorilt pärit fraasiga *Nosse seipsum, nosse Deum*, mille kirjutas Andreeae reisialbumisse Jena ülikooliloodusteadust professor Caspar Posner (selle kohta vt eestpoolt pt 3.5.1.1). Kuna Wendt on oma tsitaadi kirjutanud kümme lehekülge Posneri omast ettepoole (nende sissekannete vahele ei jäää mitte kellegi teise oma) ja Wendti sissekanne on Posneri omast hilisem, võib oletada, et Jena professori pühendum on otseselt mõjutanud Wendti tsitaadivalikut nii sõnalisel kui ka sisulisel tasandil.

⁹⁷⁰ Virtuaalne näitus „Karl I von Birkenfeld“ Zweibrückeni teaduslikus raamatukogus (<http://www.bipontina.de/Karl.html> (09.01.2011)); **S. Gauch.** Fundsachen, lk 211.

⁹⁷¹ Vt Emblemata: Handbuch, col. 353–354; **D. de la Feuille.** Devises et emblèmes, tahvel 25, nr 3; *Sis patiens, si vis [esse] sapiens, sanctusque vocari: / Semina post fletus, gaudia messis habet* [Ole kannatlik, kui tahad olla arukas ja et sind peetaks pühaks: külva pärast nuttu, lõikuseks on rööm] (Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 72). Vrd ka vanasõna *Sis patiens, si vis sapiens esse* [Ole kannatlik, kui tahad arukas olla] (**H. Walther.** Proverbia sententiaeque, nr 29753a) ning psalmikohta *qui seminant in lacrimis in exultatione metent* [Ps 126:5: Kes silmavega külvavad, lõikavad hõiskamisega]. Vt ka Martin Zehle reisialbumit, kuhu on kirjutatud nimetatud psalmikoht, **W. Ludwig.** Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 674.

⁹⁷² Vt l. 103.

⁹⁷³ Vrd nt Liivimaa kindralsuperintendendi Christian David Lenzi 1780. aasta üsna teravatoonilist läkitust Liivimaa vaimulikele („Sendschreiben an die sämtlichen evangelischen Lehrer und Hirten des Herzogtums Livland“).

Teatud paralleeli võib Wendti tsitaadile leida Nicolaus Reusneri anagrammikogumikust, kus Saksimaa kuurvürsti Johann Casimiri nimele kirjutatud anagrammluuletuses on read *O res magna, Deo vere confidere, saeva / Tonante sorte fulmina!* [On suur asi usaldada Jumalat, kui saatus pillub tigedaid välke], Kasseli markkrahvi Ludwigi nime juurde kirjutatud epigramm algab aga sõnadega *Nosse Deum virtus, et primae Principis artes* [Jumalat tunda on voorus ja valitseja esmased kunstid....].⁹⁷⁴

Jena teoloogiatudeng Johann Daniel Freiesleben kirjutas Andreaele ladina-keelsed read *Precibus primum ad Deum fusis, literis aut armis fortuna expectanda.*⁹⁷⁵ On üsna tõenäoline, et ta on neid kirjutades silmas pidanud mõne varasema autori teksti, kuid millist, ei ole seni õnnestunud välja selgitada. Teise võimalusena on Freiesleben siin kokku sulatanud kaks erinevat mõtet, mis kajastusid nii sententsikogumikes kui ka emblemaatilises kirjanduses. Suurim sõnastuslik sarnasus on esimese osa puhul keskaegse kirjutisega „Leodicenium epistola adversus Paschalem papam“, teise osa puhul aga emblemaatilise kirjandusega, nt Alciato embleemiga *Ex literarum studiis immortalitatem aquiri.*⁹⁷⁶ Sõja ja kunstide/hariduse vastandamine või kõrvutamine oli varauusaegses kirjanduses väga levinud topos, mida muu hulgas kasutati ka pärusaadli ja haridusaadliga seoses.⁹⁷⁷ Ka Andreae reisialbumis esinevad mitmed selleteemalised sissekanded: kõige selgemalt ilmneb see vastandus Olof Rudbeck vanema pühenduses. Ühest 17. sajandi alguse Saksa reisialbumist võib aga leida Freieslebeni pühendusteksti teisele poolele sarnase mõtte: *Litteris & armis aquiritur vera gloria* [Tõeline kuulsus saavutatakse vaimutöö ja relvade abil].⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ Vt **N. Reusner**. Opera, Pars quarta, lk 62, 100. Vrd ka teoloogiatudeng Joachim Wille 118. psalmil põhinevat *symbolum'i* Wolfgang Kobiuse reisialbumis: *A Domino speranda salus, quoniam Melius est confidere Domino, quam confidere homine* [Issandalt tuleb loota päsemist, sest parem on uskuda Issandassee kui uskuda/usaldada inimest] (**W. Ludwig**. Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, lk 236–237); vrd Ps 118:8: Parem on pelgupaiaka otsida Issanda juures kui loota inimeste peale. Vt ka Maximilian II õukonnaametniku ja uusladina poeedi Daniel Hermanni reisialbumisse kirjutatud Eobanus Hessuse värsse: *Tutius est praestatque Deo confidere soli, / Quam se principibus credere saepe uiris* [Enamasti on parem ja kindlam uskuda ainult Jumalasse, kui et usaldada valitsejamehi] (**C. Schwarz**. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 46).

⁹⁷⁵ Vt 1. 167.

⁹⁷⁶ Leodicenium epistola adversus Paschalem papam 9: *Nec talis a nobis repellendus esset armis contra eum sumptis, sed precibus ad Deum fusis* [Ja seda ei pea me mitte tagasi tõrjuma tema vastu haaratud relvadega, vaid Jumala poole lausutud palvetega]; **A. Alciato**. Omnia Andreae Alciati emblemata, lk 449.

⁹⁷⁷ Vt *ars et litterae* motiivi sisu ja kasutuse kohta varauusajal **W. Kühlmann**. Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, lk 351–363.

⁹⁷⁸ **A. M. Hildebrandt**. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 43. Vt ka **N. Reusner**. Symbola heroica, lk 199: *literis et armis semper gloria vera comparatur* [Kirjanduse ja relvade abil saavutatakse alati tõeline kuulsus].

Ex literarum studiis immortalitatem acquiri.

EMBLEMA CXXXII.

NEPTUNI tubicen (cuius pars ultima cetum
Aequoreum facies indicat esse deum)
Serpentis medio Triton comprehenditur orbe,
Quis caudam inserto mordicus ore tenet;
Fama viros animo insignes, praeclarus gestus
Prosequitur; toto mandat & orbe legi.

ID penitum apparet e Macrobio Saturnal. i. cap. 8. Illud non *Pyrrhi Emblema*
omilicriam, ait, Tritonas cum buccinis fastigio Saturni aedis matutis
superpositos, quoniam ab eius commemoratione ad nostram
statem historia elata & quasi vocalis est: antea vero muta & ob-
furia;

f

furia;

Illustratsioon 37. Embleem *Ex literarum studiis immortalitatem acquiri* Andrea Alciato embleemiraamatus.

Wittenbergi teoloogiatudeng Statius Grünwald kirjutas Andreae populaarsed ladinakeelsed värsid

*Lapsus fortunae variatur imagine lunae:
Crescit, decrescit, constans consistere nescit!,*

millest on teada mitmeid samasisulisi variante, kuid mitte ühtegi sellist nagu Grünwaldil.⁹⁷⁹ Kas ta toetus nende värsside kirjutamisel mõnele trükitud või käzikirjalisele kogumikule või kirjutas need read mälu järgi, ei ole võimalik öelda. Õnne või saatuse muutlikkus oli sage emblemaatiline teema, nii näiteks oli Nicolaus Reusneril embleem pealiskirjaga *Fortuna infida* [Salakaval õnn]; Hadrianus Juniusel *Fortunae instabilitas* [Õnne püsimatus], Laurens van Haechtil *Fortunae natura* [Õnne loomus], Gabriel Rollenhagenil aga *Fortuna ut Luna* [Õnn nagu Kuu]. Teatud sõnaline sarnasus on olemas viimase ladinakeelse embleemiselgitusega,⁹⁸⁰ kuid Rollenhageni epigramm ei ole tõenäoliselt Grünwaldi eeskuju olnud. Ka „Carmina Burana“ tekstide hulgas on selliseid, kus käsitletakse saatuse või õnne muutlikkust, nende hulgas tänu Carl Orffi kirjutatud meloodiale kuulsaks saanud *O Fortuna, velut luna*.⁹⁸¹ „Carmina Burana“ aga eeskujutekstina kõne alla ei tule, kuna selle käskiri taasavastati alles 19. sajandi algul. Sententsikogumikeski oli õnn või saatus oluline märksõna, sealsetest võiks välja tuua näiteks maksimi *Fortuna luna est: quotidie mutat statum* [Õnn on Kuu: ta muudab iga päev oma kuu] Jan Gruteri „Enchiridion“⁹⁸² Õnne püsimatusele osutab Ulrichite reisialbumis Marcellus Palingeniust tsiteerides Karl Stetter: *viden, ut fortuna frequenter [Q]uos pessum dederat mutata, extollat eosdem Alternetque vices* [Näed sa, kuidas

⁹⁷⁹ Vt l. 155. Vrd *Vultus fortunae mutatur imagine lunae: crescit, decrescit, in eodem sistere nescit; Cursus fortunae variatur in more lune: crescit, decrescit, et eodem sistere nescit; Motus fortunae variatur imagine lunae: crescit, decrescit, in eodem sistere nescit; Ludus fortunae variatur imagine lunae: crescit, decrescit, in eodem sistere nescit; Vultus fortunae variatur imagine lunae: crescit, decrescit, constans persistere nescit.*

⁹⁸⁰ Vt **N. Reusner**. Aureola emblemata, nr 59; Emblemata: Handbuch, col. 1800; **G. Rollenhagen**. Selectorum emblematum Centuria secunda, embleem nr 40, prantsuskeelne embleemiselgitus lk B3 verso. Vrd Rollenhageni ladinakeelset embleemiselgitust: *Vultus Fortunae variatur imagine lunae: / stare loco nescit, passibus ambiguis* [Õnne näoilme on muutlik nagu Kuu: [oma] ebakindlate sammudega ei oska ta püsida paigal].

⁹⁸¹ Vt Carmina Burana: *Carmina moralia et satirica*, 14, 16–18, vt 17.1: *O Fortuna, / velut luna / statu variabilis, / semper crescis / aut decrescis; / vita detestabilis / nunc obdurat / et tunc curat / ludo mentis aciem, / egestatem, potestatem / dissolvit ut glaciem* [Oo, Fortuna, / veered kuuna / heitlikutel ilmateil: / aina mõhnud, / või siis kõhnud. / Elu nurjatu on meil, / kord ta laastab, / kord ta taastab / meeletteravuse hää, / suutmatuse, / muutmatuse / sulatab kui pehme jäää (Carmina Burana, tlk Mati Soomre, lk 7)].

⁹⁸² Vt **H. Walther, P. G. Schmidt**. Proverbia sententiaeque, nr 37029d1. Vrd ka Seneca-tsitaati *Ut conchylia crescente Luna augescunt, decrescunt, macrescunt: ita stultus a fortuna pendens, nunc magnus est, nunc pusillus: nunc elatus, nunc supplex: utcunque Rhamnusia mutaverit sese* [Nii nagu austrid kasvavad suuremaks Kuu kasvades, kahanevad, lahjuvad: nõnda ka lollpea, kes ripub saatuse küljes, on kord suureline, kord tähtsusetu, kord uhke, kord paluv: justnagu Rhamnusia oleks end muutnud] (**J. Lange**. Loci communes, l. 247).

Illustratsioon 38. Embleem *Fortuna ut Luna* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus.

muutlik saatus neid, keda ta on hukatusse saatnud, uuesti üles tõstab?]. Ent ka mitmes teises reisialbumis on see teema käsitelemist leidnud.⁹⁸³ Kuna Grünwald kirjutas enda pühenduse kunagise koolivenna Caspar Hornigi oma alla ja ühendas kaks sissekannet sõnadega *Quos olim Musaeum, jam charta jungit*, võib oletada, et see on üks põhjuseid, miks ta valis oma sissekandeks sellise teema.

Andreae albumis leidub 21 tuvastamata lähtekohaga tsitaati või nende parafraasi, mis oma loomult on küll eriilmelised, ent neis peegelduvad nii reisialbumitele kui ka ajastule tüüpilised jooned. Nii avalduvad siin sissekandjate usulised vaated kord leebemal, kord intensiivsemal kujul, mõni pühendus on vagatsev usukinnitus või -manitsus. Ka Jumala-armastus ja Jumala-tundmine ning jumalasõna järgi käimine on olulised teemad ning nii mõneski sissekandes peegeldub praktiline teoloogia. Nende kõrval leiavad mainimist konfessioonide ja kirikumeeste vahelised lahkhelid ning pastorikuvandi muutus koguduseliikmete silmis. Katoliiklikus Löwenis Paul Heßi reisialbumisse kirjutanud tudengite puhul on Walther Ludwig välja toonud huvitava tähelepaneku: nimelt on nende sissekanded enamasti moraalse sisuga ega ole, kui need ka on religiosse sisuga, spetsiifiliselt katoliiklikud ega usutunnistust röhutavad.⁹⁸⁴ Sama võib näha ka Andreae albumi puhul, kus oma usutunnistust ja vaateid röhutas vaid mõni ortodoksne pastor, aga mitte ükski tudeng.

Religioossete sissekannete kõrval on olulisel kohal sõprus ja kuulsus või edu, viimase puhul osutatakse selleni jõudmise raskele teele. Et seda saavutada, tuleb palves Jumala poole pöörduda — nii on kaks olulist topost ühte seotud. Olulised sissekandeteemad on veel arukus, elu ja surm, kuid ka arutus ja põlgus leiavad käsitelemist. Üsna mitut selles alapeatükis käsitletud sissekannet võiks iseloomustada kui moraliseeriv-manitsevat elujuhist, olgu religiosse, ühiskondliku või isikliku sfääri tarbeks. Usk, sõprus, elu ja surm, kuulsus — need olid teemad, mida armastati reisialbumites käsitleda juba 16. sajandist peale.

Paljude tuvastamata lähtekohaga sissekannete puhul võib näha sarnaseid jooni tsitaadikogumikes, embleemi- ja deviisiraamatutes toodud tekstikatketeaga ning võib oletada, et nii mõnelgi juhul on sissekandjad neid ka kasutanud või neist lähtunud. Mõne puhul on aga töenäoliseks eeskujuks olnud kas antiik- või keskajast peale laialt tuntud mõttækäik, näiteks inimelu, mis kaob nagu tuul või vari, või öeldud sõnad, mida enam tagasi võtta ei saa. Nii peituvald viimase, Christoph Cüdeni kirjutatud prantsuskeelse mõttetera juured Horatiuse „Luulekunstis“ ning Justus Lipsiuse reisimise-kirjas, ent siinsesse albumisse on see mõttetera jõudnud töenäoliselt mõne seni tuvastamata prantsuskeelse teksti vahendusel.

⁹⁸³ Vt Wittenberger Gelehrtenstammbuch, lk 113; **A. M. Hildebrandt.** Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels, lk 338: *Fortuna ut luna crescit durescit nec in una sede quiescit* [Önn [on] nagu kuu, kasvab, muutub karmiks, ega oska ühel paigal püsida], aga vt ka lk 335. 1633. aastal kirjutas Laiuse lossifoogt Erick Johansen Johann Arpenbecki reisialbumisse järgmised read: *Lusus fortunae variatur imagine Lunae, / crescit, decrescit, constans consistere nescit* [Önne mäng muutub nagu kuu kuju, kasvab, kahaneb, ühesugune püsida ei oska] (EAM F 114-1/7a, lk 311). Nicolaus Reusneri järgi oli Mansfeldi hertsogi Ernsti deviisiks *Fortuna rotunda* [Ümmargune önn] (**N. Reusner.** Symbola heroica, lk 181).

⁹⁸⁴ Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 50.

3.5.8. Mitmeosalised sissekanded

Adam Andreae reisialbumis on seitse sissekannet, mille pühendusosa on oma struktuurilt mitmeosaline. Gilbert Heß iseloomustab taolisi sissekandeid, kus üks tekst on esitatud kahest keeles või on tsiteeritud erinevaid lähteallikaid, tsitaadi-kettidena (*Zitationsketten*).⁹⁸⁵ Järgnevas üritatakse vaadelda, kuidas mitmeosalised sissekanded on kombineeritud ning kas üksikud tekstikatked kannavad ühen-datult terviklikku sõnumit või mitte. Enne aga käsitletakse eraldi alapeatükina Paul Hofmanni, Christopher Donnerhaaki ja Christian Eberhard Otteni sissekannet, kuna nemaad on kirjutanud samasisulise mõtte kahest keeles. Kuigi kahest keeles kirjutatud teksti sisu laias laastus kattub, on siin siiski väikesed nüansierinevused. Lisaks ei ole alati üheselt selge, mis ajendas sellist kakskeelset sissekannet kirjutama, eriti juhul, kui võib kindel olla, et adressaadi vähene keeleoskus selle põhjuseks ei olnud. Võimalik, et taolise toimimisviisi põhjuseks oli levinud komme kirjutada reisialbumisse eri keeltes üks ja sama vanasõna.⁹⁸⁶ Suure töenäosusega ei saa taolistele kakskeelsetele sissekannetele ajendiks pidada reisialbumi laiemale publikule arvestamist — see ei olnud tavaks, kuigi oli ülematagi selge, et neid raamatukesi ei peetud vaid iseenda tarbeks. Sarnaselt juhuluulega arvestati pigem otsese adressaadi keeleoskusega, kui sedagi.

3.5.8.1. Sama tekst kahest keeles

Neli meest kirjutasid Andreae albumisse sama teksti kahest keelest. Christian Eberhard Otten valis heebrea ja ladina keele ning Paul Hofmann ja Christopher Donnerhaak ladina ja saksa keele, Elias Brenner aga kirjutas ruunikirjas ja ladina keeltes (viimase kohta vt alapeatükki 3.5.8.2). Otteni, Hofmanni ja Donnerhaaki puhul ei saa valiku ajendiks pidada Andreae kui adressaadi vähest keeleoskust, seega peavad põhjused olema muus. Vanasõnade puhul oli sageli kombeks reisialbumitesse kirjutada sama maksimiliselt eri keeltes, kuid ei Otteni, Hofmanni ega Donnerhaaki kirjutatut ei saa üheselt pidada vanasõnaks. Kõige selgemad vanasõnalised joonied on küll Hofmanni pühenduses, kuid tema puhul on töenäoliselt tegemist Seneca mõtete parafraasiga.

Paul Hofmanni kirjutatus ilmnevad mõned aspektierinevused. Kui ladina-keeles on öeldud lihtsalt „mõtle surmale“, siis saksakeelset variandi on intensiivstatud sõnakesega *alati*. Suurim erinevus ilmneb aga viimases manitsuses neljast: ladina-keeles osas on välja toodud alatise palvetamise eesmärk — et su viimane tund oleks õnnelik, mida võib ühtlasi ka kõigi nelja manitsuse sihiks pidada —, kuid saksakeelsetes manitsetakse vaid kuni surmani hoolsalt palvetama.⁹⁸⁷ Kui mõlemad tekstiteoleksid värsis, võiks taolisi erinevusi selgitada meetrumi mõjuga; ei ladina- ega saksakeelse osa puhul aga saa rääkida isegi mitte ühtset proosarütmist.

Pärnu teoloogiatudeng Christopher Donnerhaak on oma pühenduseks valinud ühe variandi töenäoliselt tudengiringkondades levinud värssidest. Põhiline erinevus

⁹⁸⁵ Vt lähemalt G. Geß. Literatur im Lebenszusammenhang, lk 119–128.

⁹⁸⁶ R. Keil, R. Keil. Die deutschen Stammbücher, lk 102.

⁹⁸⁷ Vt l. 58.

kahes keeles luuletuse vahel seisneb eelkõige selles, millena Jumalat, sõpra ja tüdrukut defineeritakse. Ladina keeles on selleks *sors* ehk ‘liisk’ või ‘saatus’ kõigi oma erinevate konnotatsioonidega, saksa keeles aga *Glück*, mille põhitähendus on ‘õnn’. Kolmada õnneallika, tüdruku puhul ilmneb veel üks erinevus. Ladina-keelsetes on selleks tüdruk koos ülejäänuud hüvedega, olgu need siis millised tahes, saksakeelsetes aga ilmneb mõistete *Glück* ja *Freund* samasus — tüdruk üksi on kolmas sõber ehk õnn.⁹⁸⁸

Kas ja kui levinud olid Donnerhaaki ja Hofmanni valitud tekstide saksakeelne versioon, ei ole teada. Ei ole võimatu, et kakskeelse sissekande kasuks otsustatigi soovist ära tuua nii ladina- kui ka rahvuskeelne variant, sest vähemalt osa Donnerhaaki ladinakeelset pühendustekstist oli juba 17. sajandi algul leidnud tee reisialbumitesse ja hiljem olid saksakeelsete versioonid võrdlemisi levinud.

Jena teoloogiatudeng Christian Eberhard Otten on valinud Andreeae albumisse kirjutamiseks Talmudi teksti — võimalik, et algteksti vähene tuntus on ladinakeelse vaste lisamise põhjus, kuigi 17. sajandi lõpul oli see paremini tuntud kui sajandi algul, nagu töendab Johann Ulrich Henrici reisialbum. Teisalt on võimalik, et Otten nägi ladinakeelse vaste lisamises võimalust osutada haridusaadli kontseptsionile. Sarnaselt kahe eelnevaga ilmnevad ka siin aspektierinevused. Kui hebreakeelsetes tekstis on juttu vabast mehest, siis ladinakeelsetes suursugusest (*nobilis*). Teiseks on ladinakeelsetes vastes loobutud otsestest viitest Toorale — Moosese viie raamatut asemel võis see ülekantult tähendada nii Vana Testamenti tervikuna kui ka kogu juudi usulist kirjandust —, selle asemel on kasutatud sõna *Lex* ehk ‘seadus’, mida kirikuõiguses kasutati eelkõige Vana Testamendi tähinduses.⁹⁸⁹ Otten osutab siin rõhutatult just Vanale Testamendile, mis oli luterliku ortodoksia jaoks üks keskseid teoseid. Seda kinnitab ka Andreeae kui ortodoksse luterlase reisialbum: Vana Testamendi tsitaate on siin ühe võrra rohkem kui Uuest Testamendist. Teisalt olid Vana Testamendi Psalmid ja Uue Testamendi Pauluse kirjad Philipp Melanchthoni mõjul nii Andreeae albumis kui ka reisialbumitraditsioonis tervikuna piiblitsitaatide köige olulisemaid lähteallikaid.

3.5.8.2. Mitmeosalised sissekanded

Eelmises alapeatükis vaadeldud kolme kakskeelse sissekande kõrval on Andreeae albumis veel seitse, mis on ka sisuliselt mitmeosalised. Taolise pühenduse kasuks otsustasid järgmised sissekandjad: Olaus Galle, Gerhard Mejer, Gottfried Weiss, Christian Römer, Elias Brenner, Georg Götze ja Sophia Elisabet Brenner.

Stenbocki rügemendi pastori Olaus Galle kaheosaline pühendus moodustab sarnaselt enamikule mitmeosalistele sisulise terviku: manitsusele elada eelneb manitsus meenutada surma. Mõlemad, nii elu kui ka surm, eriti aga viimane, olid reisialbumites armastatud motiivid. Nii elu kui ka surma teema on tema sissekandes eriti olulise tähindusega, kuna Galle kirjutas Andreeae albumisse Põhjasöja

⁹⁸⁸ Vt l. 142p.

⁹⁸⁹ Vt l. 159.

ajal Roots'i vägede laagris Sangastes.⁹⁹⁰ See on ka üks väheseid pühendusi Andreae albumis, mis peegeldab kaasaegset poliitilist olukorda.

Hamburgi akadeemilise gümnaasiumi professori Gerhard Mejeri sissekanne on kaheosaline ja kahes keeles. Jesaja raamatu kirjakohale (12:2) järgneb tsitaat Seneca teosest „De providentia“. Mõlema tsitaadi sisu on religioosne — eelnev piiblitsitaat annab Seneca-tsitaadile kristliku tähinduse — ja nad moodustavad ühtse terviku, mille sõnum võiks olla järgmine: Jumal paneb väärts mehe proovile, valmistab ta enda jaoks ette ja päästab ta siis (igavesest surmast).⁹⁹¹

Thorni Maarja kiriku pastori Gottfried Weissi pühendus on aga kolmeosaline, koosnedes kahest piiblitsitaadist ning stroofist saksa jesuudi ja ühe olulisima uusladina poedi Jacob Balde luuletusest.⁹⁹² Weiss on ainus, kes pühenduse osas tsiteerib kahte piiblikohta, kusjuures üks neist on pärit Vanast, teine Uuest Testamendist. Teatud sarnasust võib näha Georg Götze sissekandega, kus üks osa pühendustekstist on pärit Uuest Testamendist, *symbolum* aga Vanast Testamendist. Weissi Esimesest Moosese raamatust ning Pauluse kirjast korintlastele valitud fraasid moodustavad sisulise terviku: kui Jumal kannab hoolt ja on meie poolt, kes võiks siis meie vastu olla? Järgnev Balde-tsitaat on aga hoopis teisel teemal, keskendudes meeldimise erinevatele aspektidele. Weiss on lisanud ka oma elumoto (?) *Patria est ubi bene est*, mis erinevalt mitmest teisest sissekandest ei haaku sisuliselt pühenduseks valitud tekstikatketega. Nii Mejeri kui ka Weissi sissekandes on olulisel kohal religioosne aspekt, kuid viimane lisab sellele ka inimliku tahu, seda nii Balde-tsitaadi kui ka oma võimaliku *symbolum*'iga. Weissi valitud tsitaatide puhul võib kõnelda ka lähtetekstide hierarhiast, nagu nt Brennerite ja mõne teise sissekande puhul keelte hierarhiast: Vana Testament – Uus Testament – varauus-aegne kristlik luule. Taolist hierarhiseeritust võib veel märgata vaid Christian Römeri esimese sissekande puhul, kus Liviuuse-tsitaadile järgnevad poola poeedi Krzysztof Opaliński „Satiiridest“ pärit värsid. Jena *pastor primarius* ja kindral-superintendent Georg Götze aga näib hierarhia printsipi, ka keelelist, lõhkunud olevat: kreekakeelne Uue Testamendi tsitaat on paigutatud kõige viimaseks, ladinakeelsele mõtteavalduste järele, kusjuures ühte neist võib isegi naljatuseks pidada.

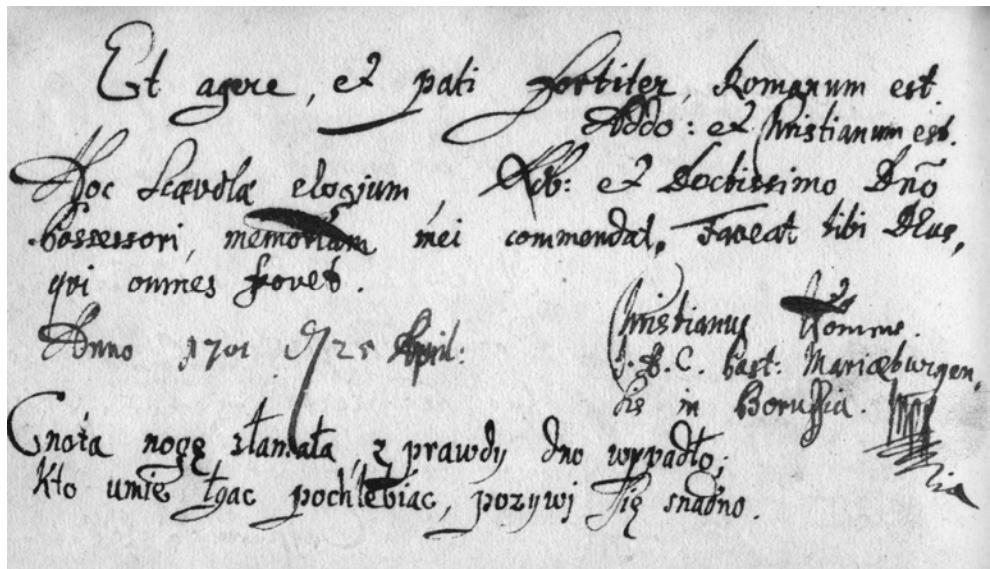
Marienburgi pastori Christian Römeri pühendus Andreae albumis on ainukordne, hõlmates kokku kaks lehekülge, kusjuures mõlemale on ta lisanud oma allkirja. Sellest lähtudes võib tema kirjutatut tõlgendada kahe erineva sissekandena. Römeri enda poolt täiendatud Liviuuse-tsitaadile järgneb poolakeelne mõte, et voorus on lombakas ja tõel pole põhja all ning et vale ja meelitustega jõuab märksa kaugemale. Teine Römeri sissekanne samas kõrval on aga anagrammluuletus, mille sisu võib seostada eelmisele lehele kirjutatud Liviuuse-tsitaadiga.⁹⁹³ Kuigi otseted sõnalised kokkupuutepunktid puuduvad, on mõlema sissekande kontekst sõda ja kannatused: esimeses osutatakse Mucius Scaevola kannatustele, teises Riia linna omadele. Märkimisväärne on siinjuures see, et mõlemal korral on need seotud tulega: Scaevola pani oma parema käe tulle, Riia eeslinn aga põletati 1700. aastal

⁹⁹⁰ Vt l. 55p.

⁹⁹¹ Vt l. 78.

⁹⁹² Vt l. 96.

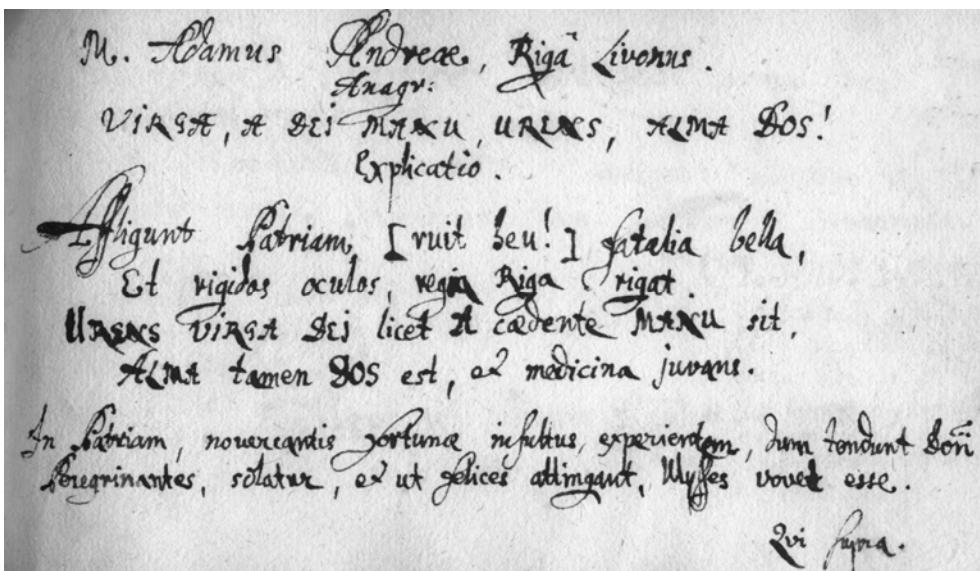
⁹⁹³ Vt l. 114p–115.

Illustratsioon 39. Christian Römeri kaheleheküljeline sisekanne.

poolakate hirmus maha. Kuidas selle kõigega aga seostada Krzysztof Opaliński värsse? Võimalik, et ka siin tuleks sisekande tausta ja kontekstina näha sõda, mille tõttu tavalised voorused ja väärtsused oma tähinduse ja mõju minetavad; Livius-tsitaat oleks aga sellisel juhul manitsus alati endale ja kehtivatele väärthus-hinnangutele truuks jääda. Olulise stilistilise elemendina tuleb mõlema sisekande puhul välja tuua nimemäng. Liviu tsitaadi puhul on see seotud Römeri enda nimega, kõrvalleheküljel anagrammluuletuses aga Andreea nimega. Römeri sisekannete puhul tuleb tähelepanu juhtida veel kolmele struktuuriliselt olulisele aspektile: esiteks, sõna- või nimemängust lähtudes võib esimest sisekandelehte pidada nn Römeri pooleks, teist sisekandelehte aga adressaadi ehk Andreea pooleks. Teiseks on esimese sisekande osad otsesed tsitaadid varasematelt autoritelt (Livius, Opaliński), teise omad aga sisaldavad kirjanduslikke viiteid mõnele tundud kroonikale või ülevaatele, kus on käsitletud Liivimaa ajalugu, ning Homeroose „Odüssiale“ või propemtilise kirjanduse (luule) traditsioonile. Kolmas ise-loomulik joon avaldub sissekandetekstide paigutuses: kummagi lehekülje esimene tekst on pärit ajalooteosest või osutab sellele, teine aga on võetud luuleteosest või on kasutatud poeetilisi elemente. Taoline tsitaatide ja kirjanduslike viidete jaotus lähtub ilmselgelt sisekandja teadlikest kaalutlustest.

Elias Brenneri sissekandel, mis sisaldab muu hulgas ka ruunikirjas teksti ja selle tõlget ladina keelde, on kokkupuude ka eelmise alapeatükiga. Kui Hofmanni, Donnerhaaki ja Otteni tsitaadi puhul ei saa saksa või ladina vaste lisamist põhjendada sooviga arusaamist hõlbustada, siis E. Brenneri puhul on ilmselgelt tegu just selgitava variandiga: ruunikirja lugemise oskus ei olnud töenäoliselt Rootsiski kuigi levinud. Soomekeelsele vanasõnale E. Brenner aga tõlget ei lisanud, kuigi võib üsna kindel olla, et Andreea seda keelt ei osanud. Elias Brenneri sisekanne,

mis koosneb sisuliselt kolmest manitsusest või elujuhisest, moodustab siiski ühtse sisulise terviku: ela, kuid kasuta oma aega arukalt, ole sõbralik ja ära unusta sõpru.⁹⁹⁴ Arukus ja sõprus, mida E. Brenner oma pühenduses puudutab, olid ühed olulisemad reisialbumisissekannete teemad juba 16. sajandist peale ning Andreae albumiski on neid käsitletud rohkem kui korra. Ka elu ja elama manitsemine, eelkõige kristlikus kontekstis, oli reisialbumites võrdlemisi sage motiiv.

Jena *pastor primarius*'e ja superintendendi Georg Götze sissekanne on neljaosaline, sisaldades heebrea-, ladina- (2) ja kreekakeelset teksti. Tema pühendumus algab kolme *yod*-iga, mis osutas ilmselt Jumala ülimusele, siis viitab Götze ladina keeles kiriklikele lahkhelidele ja tagakiusamistele, seejärel samuti ladina keeles neljale teenistusaastale ja pastorikuvandi muutumisele sel perioodil. Viimaseks tuleb kreekakeelne tsitaat Uuest Testamendist: „Just samal kombel tegid nende isad prohvetitele.“⁹⁹⁵ Götze pühendumuse taga peituval tervikmõtet on raske aduda, tegemist ei ole traditsiooniliste moraliseeriv-manitsevate elujuhistega. Võimalik, et ta osutab nende fraasidega või mõnega neist teatud kaasaegsetele nähtustele või sündmustele, mille mõistmine ei valmistanud Andreale mingeid raskusi. Götze sissekannet iseloomustab pessimistlik toon: Jumal on küll kõige alus, ent kõike, mis toimub Jumala nimel (kiriku, kirikuloo ja üksikpastori tasandil), on nähtud tumedates toonides, vaid Götze *symbolum* Vanast Testamendist — „Enne au on alandus“ — kannab endas lootust. Jumala teenimine on küll keeruline, kuid maistele kannatustele järgneb (surmajärgne) au.

Sophia Elisabet Brenneri pühendumus koosneb kuuest vanasõnalisest või morali-seerivast mõtteterast kuues erinevas keeles: ladina, itaalia, prantsuse, hollandi,

⁹⁹⁴ Vt l. 87p.

⁹⁹⁵ Vt l. 45.

saksa, rootsi. Kas sellises järjestuses — ladina keel ja tema tütreid on germaani keeltest ettepoole paigutatud — peegeldub ka nende keelte hierarhia kaasaegsete silmis, on raske üheselt öelda, kuid võimatu see ei ole. Ladina keel kui Piibli ja pühade tekstile keel on kahtlemata just seepärast esimesel kohal. Saksa ja rootsi keele järgnevus näib samuti olevat hierarhilise, seda eelkõige 17. sajandi teisel poolel Roots'i ühiskonnas toimunud keeledebatistest ja levinud kaeblustest lähtudes (et võõrast saksa keelt eelistatakse rootsi keelele, eelkõige kõrgemate ühiskonna-kihtide seas).⁹⁹⁶ Elias Brenneri tsitaatide puhul võis seevastu kindlalt rääkida keelte hierarhilisest järjestusest: ladina keel – ruunikiri ja ladinakeelne tõlge sellest – soome keel. Sophia Elisabet Brenneri valitud tsitaatides peegeldub samuti osa kõige olulisemaid 17. sajandi reisialbumisissekannetes puudutatud teemasid: hea kuulsus, voorus, usk Jumalasse ja õnn, kuid ka kadedus leiab siin käsitlemist. S. E. Brenneri pühendus algab ja lõpeb vanasõna(de)ga, nende hulka on arvatud ka Publilius Syruse maksiim, kuid vahepeale jäääb kolm tsitaati kaasaegsetelt isikutelt, kelle mõju poliitikale ja/või kultuurile oli väga suur: Roots'i kuninganna Kristiina, hollandi jurist ja poeet Jacob Cats ning saksa poeet ja näitekirjanik Andreas Gryphius. Sarnaselt oma abikaasa pühendusega on ka siin võimalik erinevate tsitaatide taga näha sisulist tervikut: usu Jumalasse, ole vooruslik, kaalu oma sõnu ja sind saadab õnn ja kuulsus. Catsi maksiimis võib aga märgata manitsust negatiivse kaudu: ära kadetse ega ära urgitse selja taga.⁹⁹⁷

Nagu näha, leidub mitmeosalisi pühendusi Andreae albumis suhteliselt vähe. Võrreldes nt Ulrichite reisialbumiga 16. sajandist on nende hulk siin märksa väiksem, kuid Sternbergeri omast (18. sajandi teine pool) võib mitmeosaliseks pidada vaid ühte sissekannet. Andreae kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumis leidub mitmeosalisi sissekandeid umbes samas suurusjärgus nagu Andreae omaski: üheksa (154st). Tõenäoliselt võib Andreae albumit selleski osas ajastutüüpiliseks pidada. Teise iseloomuliku joonena võib tõdeda, et enamik mitmeosalisi sissekandeid moodustab sisulise ja läbikomponeeritud terviku, kuigi esmapilgul ei pruugi see nii tunduda.

3.5.8.3. Ekskurss: Elias ja Sophia Elisabet Brenneri reisialbumisissekanded

Ekskursi korras olgu öeldud, et Sophia Elisabet ja Elias Brenneri reisialbumisissekanded näitavad kujukalt, kuidas nn *Repräsentationsperson* oma pühendust aja jooksul muuta, arendada ja seejärel lihtsustada võis. Andreae albumi körval on teada veel vähemalt kuus Elias Brenneri sissekannet, varaseim neist on pärit aastast 1686 ja asub Johannes Fernaeuse albumis. See koosneb vaid embleemist pealiskirjaga *Volutisse sat est* [Tahtest on küll]. Üheksa aastat hiljemalbumis ilmnevad juba E. Brenneri antikvaarsed huvid, — Carl Gustav Heraeuse reisialbumis (1695) on lisandunud ruunikiri (tösi küll, valitud tsitaat erineb Andreae albumis olevast), ladinakeelne Martialis-tsitaat ja soomekeelne vanasõna. See on pilt, mida võib üldjoontes näha ka Andreae albumis, kuid ruunikirjas tsitaadi juurest puudub

⁹⁹⁶ Vt nt **S. Hansson.** Svenskans nyttा, Sveriges ära.

⁹⁹⁷ Vt l. 88.

selle ladinakeelne vaste. Eric Benzelius noorema albumist (1697) puudub soomekeelne mõttetera, kuid see-eest on kaks ruunikirjas tsitaati, neist üks sama mis Andreae albumis ja koos ladinakeelse vastega, lisaks Martialis *Vive hodie....*, mis nüüdseks on liikunud oma traditsioonilisele kohale, esimeseks. Kahrstädi albumis (1698) järgneb *Vive hodie*'le kaks ruunikirjas tsitaati nagu Benzelius omaski, kuid esimesele on nüüd lisatud rootsikeelne tõlge, teine ruunikirjas tsitaat on endiselt ladinakeelse tõlkega. Siinjuures on huvitav märkida, et eri keeltes kasutab Elias Brenner eri kirjastiile (vt illustratsiooni 14), sama tsitaat albumiti alati samas šriftis, kusjuures erinevad ruunikirjad on edasi antud eri stiilis. Ladinakeelsele tõlkele järgneb Kahrstädi albumis meile juba tuntud soomekeelne vanasõna. 1708. aastal kirjutas Brenner Riiaast pärit Bartholomaeus Depkini reisialbumisse, valides selleks oma traditsioonilise *Vive hodie*, kuid ruunikirjas ja soomekeelsetest tekstikatkest on ta mingil põhjusel loobunud.⁹⁹⁸ Georg Wallini albumisse kirjutas Elias Brenner 1713. aastal. Oma pühendust alustab ta endiselt *Vive hodie*'ga, kuid sellele järgnevad ruunikirjas ja soomekeelne tsitaat on märksa lühemad kui varasemates albumites.

Sarnaseid tendentse võib märgata ka Sophia Elisabet Brenneri sissekannete puhul, kusjuures muutused näivad toimunud olevat enam-vähem samal ajal. Tema sulest on teada veel vähemalt seitse reisialbumisissekannet. Kõige varasem, 1686. aastast pärit sisekanne koosneb vaid itaaliakeelsetest vanasõnast, kuid juba üheksa aasta pärast on tema pühendus traditsiooniliselt mitmeosaline, koosnedes ladina-, itaalia-, prantsus-, hollandi-, saksa- ja/või rootsikeelsetest mõtteterast-vanasõnast. Pühendus Heraeuse albumis (1695) algab *Honestus rumor*'iga nagu Andreae albumiski, kuid kõik sellele järgnevad mõtted erinevad Andreae albumis olevatest. Eric Benzelius noorema albumis (1697) on itaalia-, prantsus- ja hollandikeelne tsitaat juba samad nagu Andreae albumis, avatsitaat on aga endiselt Publilius Syruse *Honestus rumor*. Georg Christian Kahrstädi albumis (1698) on esindatud vaid viis keelt, saksakeelne fraas on mingil põhjusel puudu, kuid ülejäänud kattuvad Andreale kirjutatutega. Järgmine teadaolev sisekanne Sophia Elisabet Brenneri sulest on pärit 1706. aastast ning koosneb nagu kõige esimenegi vaid ühest lausest, seekord ladinakeelsetest sententsist *Bene facti, fecisse merces*. 1708. ja 1713. aastast pärit sisekanne koosneb samast ladinakeelsetest sententsist nagu 1706. aasta omagi. Kui Elias Brenner jäi läbi aastate oma sissekande avatsitaadile truuks, siis Sophia Elisabet valis selle asemele uue. Ka näivad proua Brenneri pühendused 18. sajandi algul lihtsustuvat ja vähem ambitsoonikaks muutuvat. Lühinemise ja lihtsustumise tendentsi võib märgata ka Elias Brenneri sissekannete puhul, kuid see ei ole nii silmatorkav.

3.5.8.4. Kaks sissekannet ühel lehel ja ühendatud sissekanded

Andreae reisialbum pakub tema enda tutvuste kõrval mõningast teavet ka albumisse kirjutanute omavaheliste suhete kohta — sageli kirjutati oma sõbra sissekande kõrvale või alla, ühendades kaks sissekannet vastava märkusega. W. W. Schnabeli hinnangul manifesteeriti nii kuulumist nende sõprade võrgustikku, kes on oma pühenduse konkreetsesse albumisse kirjutanud. Sõprade kõrval võisid ka

⁹⁹⁸ Depkini reisialbum asub Läti Riiklikus Ajalooarhiivil (LVVA 4038-2-1460, l. 40p).

õpetaja ja õpilase pühendus sarnasel moel seotud olla.⁹⁹⁹ Ühele lehele on Andreeae albumis oma pühenduse kirjutanud neli meest. Ühendatud sissekandeid leidub siin aga kolm. Nii kirjutas 12. aprillil 1696 Leipzigis Andreeae reisialbumisse riialane Heinrich Meier; sama aasta 23. mail aga Wittenbergi teoloogiatudeng, liivimaalane Gustav Moritz Wagner. Viimane kirjutas enda ja Meieri sissekande kohale *Ad latus Amici* [Sõbra kõrvale], nõnda et *Ad latus* on tema enda, *Amici* aga Meieri pühenduse kohal.¹⁰⁰⁰ Võib oletada, et Wagner ja Meier tundsid üksteist juba varasemate õpingute ajast Riias või olid perekondlikult tuttavad — Arvo Teringu koostatud matrikli järgi õppis Wagner vaid Wittenbergi ülikoolis ja Meier ainult Leipzигis. Enne ülikooli minekut õppis Meier Riia lütseumis, Wagner aga koos Andreeaga Riia gümnaasiumis.¹⁰⁰¹

Sõnadega *Sic pagina jungit amicos* [Nii ühendab lehekülg sõpru] on omavahel seotud Pärnu teoloogiatudengite Christopher Donnerhaaki ja Jacob Andreas Zimmermanni sissekanded (13. mai 1701).¹⁰⁰² Käekirja järgi otsustades on need pühendused omavahel ühendanud J. A. Zimmermann. Pealiskirjas väljendatud sõpruse temaatika peegeldub selgelt Donnerhaaki pühenduses, sisult on kahe sõbra sissekanded aga lõdvalt seotud, neid ühendab vaid sõna *Deus* ja sisu kolmikstruktuur: esimesel kolm saatust või õnneallikat, teisel aga elu kolm eesmärki (vt selle kohta tagantpoolt pt 3.5.9).¹⁰⁰³

Leipzigi teoloogiatudengi, magister Caspar Hornigi sissekande alla (11. aprill 1696) kirjutas sama aasta 22. augustil oma pühenduse Wittenbergi tudeng Statius Grünwald, ühendades kaks sissekannet sõnadega *Qvos olim Musaeum, jam charta jungit* [Keda kord ühendas kool, neid ühendab nüüd paber].¹⁰⁰⁴ Hornigi pühendus Grünwaldi sissekande sisu ei mõjutanud. Grünwaldi keelevalik Hornigi sissekandest ilmselt ei lähtunud — päris kindel selles siiski olla ei saa, kuna Grünwald armastas juhuluulet kirjutada saksa keeles —, sest ladina keel oli 17. sajandi lõpul traditsiooniline ning Andreeae albumis kõige eelistatum. Sellest pühendusest võib aga leida ainsa koha Andreeae albumis, kus teine isik on eelnevalt kirjutanu teksti täiendanud. Nimelt on töenäoliselt Grünwald lisانud Hornigi pühendusallkirjas tema nime ette M tähe, osutamaks sellega oma sõbra akadeemilisele kraadile.¹⁰⁰⁵ Selline toimimisviis võib muuhulgas näidata, kuivõrd 17. sajandi lõpul magistri-kraadi ja muid tiitleid väärustati, teisalt aga ei olnud harvad juhused, kui hilisem sissekandja mõnd varasemat pühendusteksti kas parandas või täiendas. Enne ülikooli õppis Grünwald Riia gümnaasiumis. Kus ta aga oli tutvunud Sileesiast

⁹⁹⁹ **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 35; **W. W. Schnabel.** Das Stammbuch, lk 103.

¹⁰⁰⁰ Vt l. 155p–156.

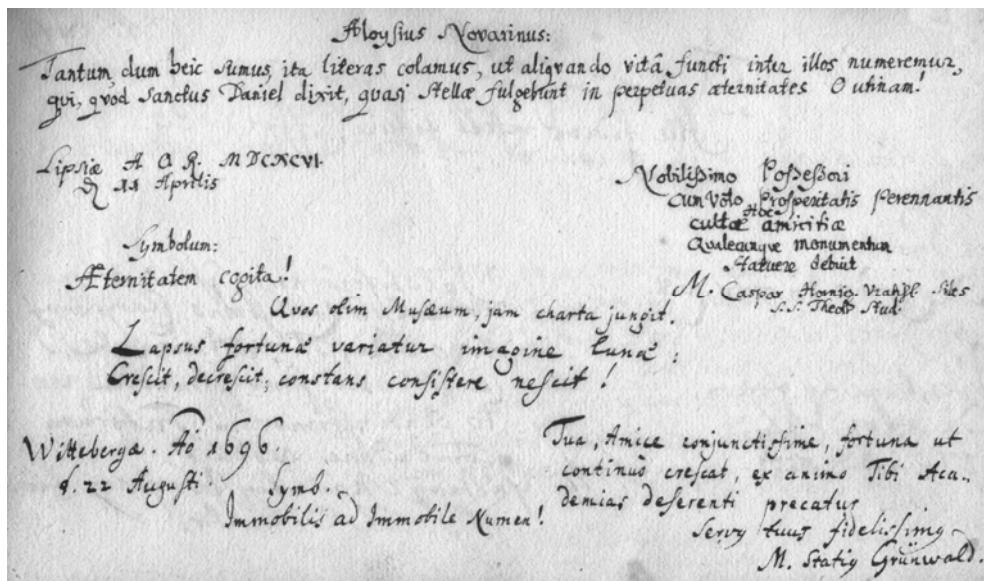
¹⁰⁰¹ Vt **A. Tering.** Lexikon der Studenten.

¹⁰⁰² Vt l. 142p–143. Samasuguse pealiskirjaga on Heinrich Bruiningki reisialbumis seotud Wittenbergi tudengi Sigismund August Pfeifferi ja Kieli ülikooli tudengi Detlef Johannes Majori sissekanne (LU AB F. 25, Rk. 2684, lk 463–464).

¹⁰⁰³ Vt l. 142p–143.

¹⁰⁰⁴ Vt l. 155.

¹⁰⁰⁵ Grünwaldi autorsusele osutab nii tindi värv kui ka käekiri.

Illustratsioon 40. Caspar Hornigi ja Statius Grünwaldi sissekanne.

Pilgramsdorfist pärit Hornigiga,¹⁰⁰⁶ ei ole teada. Kuna Grünwaldi nimi puudub Arvo Teringu Balti tudengite matriklist, ei ole võimalik öelda, kas ta oli Hornigiga kohtunud õpingute ajal Breslaus, Leipzigis või Wittenbergis või olid nad mingit moodi perekondlikult tuttavad. Mõnikord aga võis ühele reisialbumileheküljele oma pühenduse kirjutada rohkem kui kaks inimest, nii näiteks kirjutasid 11. septembril 1682 Kieli teoloogiatudengi Andreas Willi, hilisema Nürnbergi pastori reisialbumisse ühise pühenduse seitse eesti- ja liivimaalast, kellest enamikul on suuri teeneid eestikeelse kirjasõna edendamisel: Johannes Hornung, Gebhard Salemann, Magnus de Molin, Petrus Koch, Adrian Verginius, Andreas Hornung ja Isaac Aulinus. Vello Helgi hinnangul on taolised ühised sissekanded reisialbumites haruldased nähtused.¹⁰⁰⁷ 1579. aastal aga kirjutas Prahas ūukonnaametniku ja poedi Daniel Hermanni reisialbumi ühele leheküljele koguni 19 isikut.¹⁰⁰⁸ Ühele lehele võisid kirjutada ka mit pereliikmed, ent sellisel juhul väljendas see pigem nende omavahelisi lähedasi sidemeid kui nende seotust albumiomani kuga¹⁰⁰⁹ — sama võib öelda ka seitsme liivimaalase sissekande kohta Andreas Willi reisialbumis. Andraeae albumis ühtegi kollektiivset sissekannet ei leidu, pigem tuleb rõhutada, et kaks sissekannet ühel lehel moodustavad siin kumbki omaette terviku, millel ei pruugi olla vähimatkki sisulist ega sõnalist ühisosa.

¹⁰⁰⁶ Hornigi sünnikoht selgub ühe tema pulmaluuletuse allkirjast, vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 2, nr 0924:17.

¹⁰⁰⁷ A. Willi reisialbum on hoiul Nürnbergi linnaraamatukogus (signatuur Will III 531, lk 154; RAA signatuur 1678_will). **V. Helk.** Lisaandmeid perekond Hornungi kohta, lk 53.

¹⁰⁰⁸ Vt **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 62–63.

¹⁰⁰⁹ **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 73.

Stockholmi saksa kiriku pastor ja konsistoriumi assessor Johann Jacob Leibnitz aga avaldas pühenduse allkirjas otseselt lugupidamist oma õpetajale Esdras Edzardusele, Andreeae poole ta ei pöördunudki: „Johannes Jacob Leibnitz rõõmustab jälle oma suure õpetaja jalge ees istumise üle, nüüd juba Rootsis.“¹⁰¹⁰ (Vaata ka illustratsiooni 13). Edzarduse keelevalik mõjutas suure tõenäosusega Leibnitzi oma, kuid kas esimese tsitaat Viiendast Moosese raamatust ajendas ka teist Vana Testamendi Nehemja raamatu kasuks otsustama, ei ole võimalik öelda. Edzarduse pühendus aga Leibnitzi sissekande sisu ei mõjutanud. Enda pühenduse sidumine eesoleva või järgneva isiku omaga ei olnud reisialbumites tavatu, ehkki mitte väga sage nähtus, kuid avaldada albumiomaniku asemel lugupidamist teisele sissekandjale oli kõike muud kui tavapärane. Kuidas tõlgendada antud kontekstis Leibnitzi ridu, on raske öelda. Kindlasti osutab see tema ja Andreeae tutvuse pinna-pealsusele ja nii ei tundnud Leibitz endal ka mingit kohustust kirjutada traditsioonilisi viisakusvormeleid. Kellegi jalge ees istumisel oli varauusajal mitu tähen-dust, Luigi Novarini järgi oli see esiteks märk alandlikkusest, teiseks oli õpilastel juba antiikajal kombeks oma õpetaja ees istuda, pärast õpinguid oli see aga märk austusest ja lugupidamisest oma õpetaja vastu.¹⁰¹¹ Leibnitzi elulookirjelduses ei ole öeldud, et ta oleks kunagi Hamburgis või Edzarduse juures õppimas käinud, samal ajal on aga enamik tema õpetajaid ja ka olulisemaid tutvusi — sealhulgas luterliku ortodoksia pooltajad ja eestvõitlejad Abraham Calov ja Johann Gottlob Carpzov — eraldi välja toodud.¹⁰¹²

3.5.9. Sissekannete vastastikused seosed

On üldteada, et varasemad sissekanded reisialbumites mõjutasid sageli järgmisi, seda nii sisuliselt ja vormiliselt kui ka järgnevate asukohta. Selles osas ei ole Andreeae album mingi erand, kuid taolisi (võimalikke) intertekstuaalseid mõjusid on üllatavalt palju ja mitmekesiseid. Selle üheks põhjuseks võib pidada sissekandjate vastastikust tutvust või sõprust — paaril juhul on sissekandjad sellele ka ise osutanud. Kõige selgemalt ilmneb see just editsiooni vaadates, sest kahe sissekande vahel jäavad võimalikud tühjad lehed ei hägusta enam pilti. Samas ei ole alati võimalik taolist vastasmõju üheselt tuvastada, kuna konkreetse isiku tsitaadivaliku kriteeriumid võisid olla väga erinevad. Teisalt võivad hiljem albumisse kirjutatud sissekanded algseid vastasmõjusid varjutada: seda võib oletada nt Riia raehärra Georg S. von Oettingeni ja hilisema Liivimaa õuekohtu assessori David Bewerti antiteetilise sissekande puhul.¹⁰¹³ Mõnikord on aga selgelt näha, et teatud isik või tema sisekanne on mõjutanud kedagi teist kas sinna kõrvale või lausa samale lehele kirjutama. Teisalt aga võivad lähestikku asuvate sissekannete sõnalised sar-nasused olla ka juhuslikku laadi. Lähestikused sissekanded võisid omavahel ka dialoogi asuda ja väljendada kas samu või vastandlikke seisukohti. Kõige selgemalt ilmneb see naabersissekande teemast lähtumise korral, ent Andreeae albumis ei ole

¹⁰¹⁰ Vt l. 57.

¹⁰¹¹ **L. Novarini.** *Schediasmata Sacro-Prophana* 7.21, lk 201–202.

¹⁰¹² Vt **C. C. Hirsch.** *Diptycha Ecclesiæ Sebaldinæ*, lk 133–135.

¹⁰¹³ Vt vastavalt l. 37 ja 83.

sissekandjad taolist dialoogilisust kunagi otseselt markerinud. Vaid Andreea enda märkusi viie sissekande all võib pidada dialoogiliseks.

Sissekannete kordumatus. Kõige olulisem töend sissekannete vastastikuse mõju ja seose kohta on see, et kõik sissekandjad on läbi vaadanud ajaliselt eelnenud sissekanded, sest ükski pühendustekst ei kordu. Vastasel juhul ei oleks see võimalik. Kui taheti kirjutada samal teemal või sama sententsi, mis oli juba albumis olemas, siis seda kas lühendati või laiendati (*Recte faciendo ~ Recte faciendo neminem timeas*), valiti teiselt autorilt samateemaline tsitaat (Theodor Dassovius, Johann Christoph Wichmannshausen, Johann Christian Georgii) või varieeriti keelt (Gottfried Weiss, Johann Thomas Duncker). Kordumatud sissekanded ei olnud ainult Andreea albumile iseloomulik joon — nt Saksa-Rooma keisri Maximilian II valitsusametniku ja uusladina poedi Daniel Hermanni reisialbumis (16. sajandi viimane veerand) ei leidu samuti mitte ühtegi täpselt samasugust sissekannet.¹⁰¹⁴

Lähtumine naabersissekande teemast. Jena ülikooli teoloogiaprofessori Friedemann Bechmanni tsitaadivalik võis mõjutada järgmisele lehele kirjutanud Wittenbergi teoloogiaprofessori Caspar Löscheri oma.¹⁰¹⁵ Sõnalise sarnasuse asemel on siin valikukriteeriumiks olnud ühelt poolt provenients — Bechmanni tsitaat on pärit Pauluse kirjast galaatlastele, Löscheri oma aga kirjast roomlastele —, teisalt aga valitud piiblitsitaatide sisu, milleks on tasu oma tegude või Jumala austamise eest.

Selge vastastikune seos on ka Wittenbergi ülikooli ida keelte professorite Theodor Dassoviuse ja Johann Christoph Wichmannshauseni pühenduse vahel. Mõlemad nad kirjutasid Andreea albumisse 22. augustil 1696 ja tematiseerisid saatust (*fata*), kusjuures mõlema pühenduse algus on ka sõnaliselt väga sarnane.¹⁰¹⁶ Esimene neist valis fraasi 16.–17. sajandi populaarsest eleegilisest distihhonist, mille täpset allikat ei ole seni õnnestunud tuvastada, teine aga tsiteeris üht Lucanuse „Pharsalia“ värssi. Mõlema teemavalik on tõenäoliselt seotud Andreea, või pigem üldisemalt tudengite peatse lahkumisega Wittenbergist. Kas nimetatud professorite tsitaadivalik mõjutas ka Kandavast pärit Johan Christian Georgii tekstivalikut,¹⁰¹⁷ ei ole üheselt selge, kuna Georgii pühendus asub neist kahest võrdlemisi kaugel, kuid võimatu see ei ole.

Võib oletada, et Olof Rudbeck vanema pühendus ajendas Poola sõjaväelast Fridrych Jan Müllerit valima kuulsa poola poedi Jan Kochanowski värsse, mis baseeruvad samal, Cicerole omistatud teosest „Rhetorica ad Herennium“ pärit tsitaadil „Kadedus on vooruse kaaslane“.¹⁰¹⁸ Teatud vastasmõju võib täheldada Hamborgi Jakobi kiriku pastori Johannes Jacob Klugi ja seni tuvastamata päritolu ja sotsiaalse positsiooniga Philip Mülleri sissekande puhul. Nimelt tsiteeris Klug saksa keeles Matteuse evangeeliumit, valides sealt fraasi, kus Jeesus kähib oma jüngritel olla arukad nagu maod ja tasased nagu tuvid, kusjuures Lutheri

¹⁰¹⁴ Vt C. Schwarz. Studien zur Stammbuchpraxis, lk 73.

¹⁰¹⁵ Vt vastavalt l. 43 ja 44.

¹⁰¹⁶ Vt vastavalt l. 63 ja 67.

¹⁰¹⁷ Vt l. 119p.

¹⁰¹⁸ Vt vastavalt l. 74 ja 75.

saksakeelses tõlkes on kasutatud fraasi *ihne falsch*, mis peegeldub Mülleri valitud fraasis *Omnis homo mendax*.¹⁰¹⁹ Kuna Müller ei ole oma sissekandele lisanud ei aega ega kohta, ei ole võimalik öelda, kumb tekst teise valikut mõjutada võis.

Kas 1698. aastal Liivimaa õuekohtu assessoriks saanud David Bewerti sissekanne Andreeae albumis võis mõjutada Stockholmi kõrgema õuekohtu advokaadi Johann Joel Apiariuse oma, on raske öelda, kuid nende pühendused asuvad lähestikku ja ka sõnalisel tasandil on nende vahel kokkupuutepunkte — mõlemas paralleelkonstruktsioonile üles ehitatud sissekandes leidub verb *despicere*.¹⁰²⁰ Bewerti valitud teksti mõju kasuks võib kõneleda ka sarnane sotsiaalne positsioon ja võimalik ametialane tutvus. Kas Danzigi pastori Ephraim Praetoriuse pühendus mõjutas Thorni ametivenna Michael Ringeltaubi oma, ei ole samuti võimalik üheselt öelda, sest nende kirjutatud tsitaatide vahel jäab kuus sissekannet, kuid siiski asuvad need piisavalt lähestikku, et mõju täielikult mitte välistada. Mõlemad nad tematiseerivad vagadust (*pietas*), mis esimese järgi on kasulik kõigeks, teise järgi aga kõigi vooruste alus.¹⁰²¹

Thorni raesekretär Johann Heinrich Schultz ja Heinrich Zentarowe Miiatavist kirjutasid Thonis Andreeae albumisse pühenduse, kus tematiseeritakse tarkust (*sapientia*). Nende sissekannete vahel jäab aga Anton Plötzki oma, mis haakub eelnimetatute omaga adverbi *prudenter* [arukalt] kaudu.¹⁰²² Zentarowe ja Plötz kirjutasid Andreeae albumisse ühel ja samal päeval, Schultz aga ei ole oma sissekandele kuupäeva lisanud, seega ei ole võimalik öelda, kas sarnaseid märksõnu sisaldava pühendusteksti valik oli kõigi kolme teadlik otsus või mitte. Arukuse teema kerkib esile ka kümmekond lehte ees- ja tagapool, nimelt Roskilde taani koguduse pastori ja praosti Søren Jonæseni ning Wittenbergi ülikooli filosoofiateaduskonna adjunkti Johann Schelwigi pühenduses.¹⁰²³ Küll aga võib üsna kindlalt väita, et Jena ülikooliloodusteaduste professori Caspar Posneri pühendus *Nosse seipsum, nosse deum* mõjutas Thorn-Neustadt kirjutaja ning ökonoomi Johannes Wendti tekstivalikut, kuigi nende sissekande vahel jäab üheksa tühja lehte — nimelt algab viimase kirjutatud epigramm sõnadega *Nosse deum*.

Jena teoloogiatudengi Christian Eberhard Otteni ja Wittenbergi teoloogiatudengi Johannes Liebigi sissekandes, esimese pühendustekstis, teise allkirjas, võib näha viidet haridusaadli (*nobilitas litteraria*) kontseptsioonile,¹⁰²⁴ kuid kas Otteni tsitaat võis Liebigi allkirjateksti mõjutada, on raske ilma Liebigi teisi pühendusi tundmata öelda — RAA andmebaasi järgi ei ole aga ühtegi teist tema sulest pärit reisialbumisissekannet teada.

Tugev sarnasus on ka Jena teoloogiatudengi ning teadmata sotsiaalse positsiooniga Eberhard Weiβmanni pühenduse vahel, nende sissecanne on samasisuline, ent esimene neist kirjutas prantsuse, teine ladina keeles.¹⁰²⁵ Samast põhimõttest lähtusid oma pühendust kirjutades Jena teoloogia- ja filosoofiateaduskonna tudeng

¹⁰¹⁹ Vt vastavalt l. 77 ja 76.

¹⁰²⁰ Vt vastavalt l. 83 ja 81p.

¹⁰²¹ Vt vastavalt l. 86p ja 93.

¹⁰²² Vt vastavalt l. 97, 99, 98.

¹⁰²³ Vt vastavalt l. 90 ja 113p.

¹⁰²⁴ Vt vastavalt l. 159 ja 158.

¹⁰²⁵ Vt vastavalt l. 151 ja 153.

Johann Thomas Duncker (kreeka) ning Thorni Maarja kiriku pastor Gottfried Weiss (ladina).¹⁰²⁶

Ühine tsitaadiallikas. Riia raehärrad Paul Brockhausen ja Georg S. von Oettingen kirjutasid oma pühenduse suhteliselt lähestikustele lehekülgedele, mille vahele jäab vaid Riia teeneka kirikutegelase Johannes Breveri pühendus.¹⁰²⁷ Nende raehärrade pühendusi seob ühine lähtekoht, Tacituse „Annalide“ 4. raamatu 38. peatükk. Sõnaline ja sisuline sarnasus nende tekstikatkete vahel puudub, ka vahepeale jäava Breveri sissekandega seoses ei saa sellest rääkida. Brockhausen ja Oettingen tsiteerisid kõige tõenäolisemalt Johann Theodor Sprengeri „Tacitus Axiomaticus’e“ teise osa alguses toodud Tacituse tekstikatkeid. Sarnase provenientsi ja vaheallika põhjal võib oletada, et nad kirjutasid Andreeae albumisse ühel ja samal päeval või ajaliselt lähestikku, kuigi dateerimata sissekannete tõttu ei saa seda tõestada.

Jena teoloogiatudengid J. H. Winter ja Balthasar Hehns kirjutasid Andreeae albumisse tsitaadi Baltasar Gracián y Moralese maksiiimikogumikust.¹⁰²⁸ Kuna nad kirjutasid albumisse järjestikustel päevadel ja kõrvuti lehekülgedele, kasutasid sama allikat ning tematiseerisid oma pühenduses sõprust, võib oletada, et nad tegid seda vastastikusel kokkuleppel, kuid ei ole ka võimaltu, et Hehns järgis Winteri eeskuju.

Sissekande struktuurisarnasus. Pärnu teoloogiatudengite Christopher Donnerhaaki ning Jacob Andreas Zimmermanni pühendus on omavahel seotud kahel moel, esmalt pealiskirjaga, kuid siinse alapeatüki seisukohast on olulisem vormiline ja teatud määral ka sisuline sarnasus. Nimelt on mõlemad mehed valinud arvatavasti tudengite ringkondades tuntud ja armastatud mõtted. Teiseks ühen-davaks lülikks võib pidada nende mõtteavalduste kolmetist struktuuri: ühe järgi on elus kolm õnneallikat või saatust — Jumal, ustav sõber, kaunis tüdruk —, teises aga manitsetakse elama kolme eesmärgi nimel — Jumala, südametunnistuse ja kuulsuse nimel.¹⁰²⁹

Nii Wittenbergi teoloogiaprofessori Johann Deutschmanni kui ka Thorni bürgermeistri, kammerhärra ja gümnasiarhi Gerhard Thomase pühendustekst on lühike ja lakooniline.¹⁰³⁰ Ei ole võimaltu, et professor Deutschmanni pühenduse vorm mõjutas ka Thomase oma, kuid üheselt kindel selles olla ei saa.

Märksõnalised seosed. Teatud sisulisi seoseid võib näha Jena teoloogiatudengi Jean Solmi, Johann Christopher Schaeferi ning Christian Eberhard Weiβmanni pühenduse vahel. Solmi ja Weiβmanni valitud tekst on põhimõtteliselt samasisu-line, kuid üks kirjutas prantsuse, teine ladina keeles. Schaeferi valitud maksim

¹⁰²⁶ Vt vastavalt l. 170p ja 96.

¹⁰²⁷ Vt vastavalt l. 33, 37 ja 36.

¹⁰²⁸ Vt l. 148p–149.

¹⁰²⁹ Vt vastavalt l. 142p ja 143.

¹⁰³⁰ Vt vastavalt l. 41 ja 38.

haakub kahe eelneva sissekandega eelkõige sõnalisel tasandil: kolm pühendusteksti algavad sõnakesega *kōik*.¹⁰³¹

Kas Hamburi teoloogiatudengi Johannes Ernst Zeyeri ning Jena teoloogiatudengi Johann Caspar Posneri sissekande vahel võib näha mõjuseost, ei ole üheselt selge. Nimelt kasutab Zeyer oma anagrammluuletuses sama verbi (*ardere*) nagu Posner aasta varem,¹⁰³² kuid tegemist võib olla ka juhusliku kokkusattumusega.

Jena juuratudengi Johann Daniel Freieslebeni ja sama ülikooli teoloogiatudengi Heinrich Stegmanni sissekande vahel on mõned sõnalised kokkupuutepunktid, kuigi üldine suunitlus on kummagi erialast lähtudes ootuspäraselt erinev. Nimelt osutavad mõlemad oma pühenduse algul vajadusele palvetega Jumala poole pöörduva. Freieslebeni pühendus jätkub ilmalikus toonis: pärast Jumala poole pöördumist võib kuulsust saavutada vaid vaimutöö või relvade abil. Stegmanni oma on aga lõpuni teoloogiline: kõik Jumala poole palvetajad päästetakse.¹⁰³³

Mitmekeelsus. Sophia Elisabet ja Elias Brenner tavatsesid reisialbumitesse kirjutada kõrvuti lehekülgdedele (Andreae albumi kõrval on teada veel kuus Brennerite taoliselt paigutatud sissekannet), nende sissekandeid erinevates albumites seob sageli ka mitmekeelsus, kasutades keeli, mille oskuse poolest nad olid laialt tuntud. Samad jooned iseloomustavad Brennerite sissekandeid ka Andreae albumis. Mõnikord aga joonistas Elias Brenner mõne isiku reisialbumisse miniaatuuri ning tema abikaasa kirjutas väikese luuletuse,¹⁰³⁴ kuid mitte Andreae omasse. Brennerite sissekandeid iseloomustab peamiselt moraliseerivate ja vanasõnaliste mõtteterade kasutamine, kuid vastastikusest sisulisest seotusest rääkida ei saa. Pigem võib nende puhul esile tõsta teadlikult kujundatud sissekandemalli, mida järgiti albumist albumisse ja muudeti tasapisi.

Ühine keel. Hamburi orientalisti ja heebrea keele õpetaja Esdras Edzarduse hebreakeelne pühendus on suure tõenäosusega mõjutanud Stockholmi saksa kiriku pastori Johann Jacob Leibnitzi keelevalikut. Jena teoloogiatudengite Johann Hermann Quitmani ning Johann Thomas Dunckeri pühenduse ühendavaks lülikks võib pidada kreeka keelt, mõlemad kirjutasid ka ühel ja samal päeval, kuid sõnalisi ega sisulisi sarnasusi nende valitud tekstikatkete vahel ei ole.¹⁰³⁵

3.5.10. Reisialbumisissekannete temaatika ehk *loci communes*

Kuna reisialbumitesse kirjutajad armastasid paljuski koolihariduses valitsevate suundumuste mõjul tsitaadiallikana kasutada *florilegium*'e ja muid taolisi sententsikogumikke, mis sageli olid organiseeritud teemade-märksõnade ehk *locus*

¹⁰³¹ Vt l. 151, 152, 153.

¹⁰³² Vt vastavalt l. 146 ja 148.

¹⁰³³ Vt vastavalt l. 167 ja 168.

¹⁰³⁴ Vt l. 87p ja 88; Brennerite reisialbumisissekannete kohta vt Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner, lk XV–XVIII ja eestpoolt ekskurssi Brennerite sissekannete arengu kohta (pt 3.5.8.3).

¹⁰³⁵ Vt vastavalt l. 170 ja 170p.

communis'te järgi, ja kuna näib, et neist lookustest lähtuti võrdlemisi sageli reisi-albumitesse kirjutamisel, vaadeldakse järgnevas alapeatükis teemasid, mida Andreae albumis on puudutatud. *Locus*'te kaupa vaadeldes on ühelt poolt võimalik saada mõningane üldpilt reisialbumisissekannetes käsitletud teemadest, mis muidu paiknevad albumis läbisegi, teisalt aga annab see ühe võimaluse erinevaid reisi-albumeid omavahel võrrelda. Käsitletud teemade või *locus*'te abil on võimalik üksikuid albumeid täpsemalt eritleda, tuua välja nii omaniku kui ka sissekandjate jaoks kõige olulisemad valdkonnad ning iseloomustada konkreetset albumit näiteks teoloogilise, juriidilise või hoopis eetilis-moraalse reisialbumina.

Walther Ludwigi hinnangul näitavad albumites esinevad *locus*'ed, et reisi-albumid toimisid sageli isikliku *locus communis*'te raamatuna ja moodustasid seega väga olulise osa varauusaegsest humanistlikust kirjandusžanrist ning kuuluvad koos arvukate deviisi-, embleemi-, sententsi jmt raamatutega, mille eesmärk oli anda inimestele juhiseid õige käitumise ja eluviisi jaoks, ühte ritta. Reisialbumite ning sententsikogumike-*florilegium*'ide vahetust seosest köneleb ka tõik, et mõnikord jõudsid esmalt reisialbumitesse kirjutatud mõttækäigud hiljem sententsikogumikesse jt raamatutesse.¹⁰³⁶

Kui nt Joseph Lange *florilegium*'ides on sadu erinevaid märksõnu, mis sageli temaatiliselt kattuvad, siis Walther Ludwig on Heinrich Carlhack Hermelingi reisialbumit analüüsides välja toonud 48 lookust, mille alla paigutuvad kõik 93 sissekannet selles albumis.¹⁰³⁷ Need Ludwigi välja toodud teemad on aluseks võetud ka Andreae albumit analüüsides, kuid kuna kahte ühesugust reisialbumit pole olemas, esinevad ka siin mõningad variatsioonid. Ludwigi töendatud 48 lookusest on Andreae albumi puhul kasutuses 32, lisaks neile veel 11 märksõna, mida Hermelingi albumi puhul vaja ei ole läinud.¹⁰³⁸ Siinjuures tuleb aga meeles pidada, et üks sissekanne, nii ühe- kui ka mitmeosaline, võib temaatiliselt kuuluda mitme lookuse juurde. Nii näiteks võib Christopher Donnerhaaki sissekande kolme saatuse või õnne aluse kohta paigutada nii märksõna *Deus sive religio* [Jumal või religioon], *Amicitia* [sõprus] kui ka *Amor* [armastus] alla.

Kõige olulisem teema Andreae albumis on ootuspäraselt Jumal, laiemalt võttes religioon. Nii Andreae kui ka suure hulga tema albumisse kirjutanute haridusest lähtudes on see ootuspärane tulemus. Eespool sissekandjaid hariduse ja sotsiaalse positsiooni järgi grupeerides on osutatud võimalusele käsitleda Andreae albumit kolleegialbumina, ning märksõna *Deus sive religio* tähtsus näib sellele kaalu lisavat. Andreae albumis on 41 sissekannet, mille võib nimetatud *locus*'e alla paigutada. Nende hulgas on Jumala-ülistusi, oma tõekspidamiste eest võitlemist või nende kuulutamist, tsitaate nii Uuest kui ka Vanast Testamendist, vaimulikust kirjandusest, aga ka tuvastamata autorsusega epigramme, mis näivad järgivat kindlakskujunenud malle. Ent toonases ühiskonnas ei olnud religioon mitte ainult teoloogide jaoks oluline küsimus, seda peegeldavad nii varasemad kui ka hilisemad

¹⁰³⁶ **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 88–89.

¹⁰³⁷ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 84–90, 190–191.

¹⁰³⁸ Paul Heßi ja Johann Ulrich Henrici reisialbumit analüüsides on Ludwig lähtunud samadest *locus*'test nagu Hermelingi albumi puhul, kuid kõigi puhul on ka erinevusi, vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 85–86; 240–242; vrd ka **W. Ludwig.** Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 707; **W. Ludwig.** Bildungsreise und Stammbuch, lk 757–765.

mitteteoloogide albumid. Nii näiteks moodustavad teologilise sisuga sissekanded 16. sajandi lõpul jurist Heinrich Carlhack Hermelingi ning arst Paul Heßi albumist umbes kolmandiku;¹⁰³⁹ sajandi võrra hiljem on teoloog Andreeae albumis religioosse sissekannete osakaal samuti kolmandik. Võimalik, et Andreeae kui teoloogi albumi puhul peegeldab religioosse sisuga sissekannete osakaalu vähenemine juba mingil määral valgustusega alanud sekulariseerumisprotsessi. Ka Johann Arpenbecki, Johann Gerngrossi, ungarlase Ferenc Pápai Párizi jt albumis leidub rohkelt religioosseid sissekandeid, ent neist kahe esimese käsitlustes ei ole sissekannete sisulist aspekti puudutatud, viimase editsioonist puudub aga temaatiline ülevaade.¹⁰⁴⁰ 16. sajandi teise poole pedagoogi ja pastori Martin Zehle reisialbumis moodustavad religioosse sisuga pühendused umbes poole, nagu ka 17. sajandi alguse aadliku Wolfgang von Rechenbergi albumis.¹⁰⁴¹ Võrdluseks olgu öeldud, et Andreeae kaasaegse Johann Ulrich Henrici albumist moodustavad teologilise sisuga sissekanded ligi kolm neljandikku,¹⁰⁴² kuid tema puhul on see seotud omaniku teadliku sooviga tutvuda lähemalt erinevate protestantlike konfessioonide ja nende esindajatega. Erandlikuna võiks aga välja tuua keiser Maximilian II valitsusametniku ja uusladina poedi Daniel Hermanni reisialbumi, kust piiblitsitaadid puuduvad peaaegu täielikult.¹⁰⁴³

16. kuni 18. sajandi esimese poole albumite üheks iseloomulikuks jooneks näib elevat religiossete sissekannete dominants, kuid ülejäänud teemade puhul kindlakskujunenud kaanonit ei olnud, valik sõltus eelkõige sissekandja haridusest ja vaadetest, ent kahtlemata ka albumiomaniku isikust, haridusest, vaadetest ja soovidest. Kaks järgmist võrdselt olulist teemaringi Andreeae albumis on arukus (*prudentia*) ning inimese teadlikkus oma tegudest ja otsustest (*mens sibi conscientia recti*). Mõlemat *locus*'t puudutatakse 12 sissekandes. Arukusega kaasneb mõnel korral ka antonüümne arutuse teema. Lookuse *mens sibi conscientia recti* olulisus Andreeae albumis peegeldab humanistliku kasvatuse ja hariduse eetilis-moraalset suunitlust, mis oli Philipp Melanchthoni ja tema õpilase Johann Sturmi mõjul Euroopas sügavalt kanda kinnitanud. Ka *prudentia* ja mitme vähemolulise teema võib siduda nende *docta pietas*'e ja *sapiens atque eloquens pietas*'e kontseptiooniga.

Järgmine oluline teema Andreeae albumis on au ja kuulsus (*gloria*), mida puudutatakse üheksas sissekandes; nii mõnigi kord osutatakse esmajoones vaimutöö abil saavutatavale või surmajärgsele kuulsusele. Kaheksas sissekandes on aga tematiseeritud sõprust (*amicitia*) ja voorust (*virtus*): esimese teema suhteline populaarsus on tingitud reisialbumi ühest eesmärgist talletada mälestust sõpradeest, teise rohkus on aga seletatav valitseva humanistliku haridusparadigmaga, kus religiooni kõrval oli suur roll eetilistel ja moralsetel väärustel. Järgmine olulisem *locus* seitsme esinemusega on inimene (*homo*) ja tema teod. Enamasti võib siin

¹⁰³⁹ Vt **W. Ludwig.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur, lk 86; **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 85 (viimase puhul minu arvutused).

¹⁰⁴⁰ Vt EAM F 114-1/7a; TÜR KHO, F 7, s 38; <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (23.02.2011).

¹⁰⁴¹ Vt **W. Ludwig.** Bremen – Zerbst – Wittenberg, lk 707; **W. Ludwig.** Bildungsreise und Stammbuch, lk 757–758.

¹⁰⁴² Vt **W. Ludwig.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz, lk 240–241 (minu arvutused).

¹⁰⁴³ Vt **C. Schwarz.** Studien zur Stammbuchpraxis, lk 73.

näha vanasõnalisi mõtteteri, mille juured peituvalt Piiblis või kristlikus kirjanduses. Elu (*vita*) ja saatust (*fatum*) puudutatakse viies sissekandes; vagadus (*pietas*), sõda (*Mars*), ühiskondlik elu (*res publica*), kannatlikkus (*patientia*), surm (*mors*) ja töö või vaevanägemine (*labor*) aga neljas.

Armastust (*amor*), head õnne (*fortuna*), teadmisi/haridust (*litterae*), pahesid või eksimusi (*vitia*), põlgust (*contemptus*) ning mälestust tematiseritakse kolmes sissekandes. Armastuse puhul tuleb röhutada, et selle seksuaalset poolt ei puudutata, siit puudub igasugune frivoolsus, mida tudengite albumites võis muidu võrdlemisi sageli ette tulla. Armastusega oli sageli seotud ka abielu teema, kuid Andreeae albumist puudub see täiesti. Siinjuures olgu ka öeldud, et elu naudingud ja ihad (sh moenähused, nagu tee, kohv ja kohvikud, tubakas ja piibu suitsetamine) on samuti teemad, mida Andreeae albumis kordagi ei puudutata, kuid paljudes, eelkõige ülikoolilinnades tehtud sissekannetes on need 17. sajandi viimasel veerandil, aga ka 18. sajandi esimesel poolel võrdlemisi aktuaalsed.¹⁰⁴⁴ Ka ei peegeldu Andreeae albumis veel kuigi selgelt tudengimentaliteet — puuduvad kohaspetsiifilised sissekanded, ei jäeta hüvasti oma ülikoolilinnaga, ei puudutata ei sõnas ega pildis ülikooli- ja tudengielu eri aspektide, ka mitte ülikooliõpinguid kui selliseid.¹⁰⁴⁵ Ülikool ja Andreeae õpingud kajastuvad siin vaid allkirjadest.

Ettevaatust (*cautio*), usku (*fides*), õiglust (*iustitia*), mõõdukust (*moderatio*), suursugusust (*nobilitas*), auväärust (*honestas*), kadedust (*invidia*), häid või halbu aegu (*res adversae/secundae*) ja kodumaad (*patria*) käsitletakse kahes sissekandes. Ülejäänud teemad esinevad vaid ühel korral: kunstid (*artes*), nõuanne (*consilium*), väärlikus (*dignitas*), rikkus (*divitiae*), tugevus (*fortitudo*), reisimine (*peregrinatio*), lootus (*spes*), kiitus (*laus*), vabadus (*libertas*) ja rahu (*pax*).

Nimetatud *locus'*ed võib laias laastus jagada kaheks. Esimesse rühma kuulub religioon koos oma allteemadega, nagu vagadus, usk, lootus. Teise suure gruvi moodustavad inimelu ja moraalse käitumisega seotud mõisted, nagu elu ja surm, voorus ja vead, arukus ja arutus, mõõdukus, kannatlikkus, õiglus, vaevanägemine, ühiskond jne. Mitmel puhul on teatud teemale aga lähenetud antiteetiliselt, nagu nt arukusele osutatakse arutuse kaudu. Usu ja Jumala kõrval puudutatakse mitmeid ajatuid küsimusi, ent nii mõnelgi juhul võib oletada, et konkreetne ajalooline situatsioon ajendas sissekandjat ühe või teise teema või tekstikatke kasuks otsustama. Eelkõige on silmas peetud Põhjasõda. Ka konfessionaalsed erimeelsused või eelistused võisisid sissekandeteksti tugevalt mõjutada.

Kas mõne *locus'*e, eelkõige ühiskonnaga seotute puhul tuleks need siduda veel humanistliku maailmavaatega, nagu seda peegeldavad Justus Lipsiuse, Niccolò Machiavelli, Carlo Scribani, Jean Bodini ja mitmete teiste ühiskonna- ja riigikorralduslike teosed, või juba valgustusliku ideaaliga inimesest kui iseseisvast,

¹⁰⁴⁴ Vt **R. Keil, R. Keil.** Die deutschen Stammbücher, lk 124–164, 173, 184.

¹⁰⁴⁵ Vt nt Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger; A. von Königi albumist võib nt leida üliõpilaskonnas valitsenud meelesolusid peegeldava sissekande riialaselt F. B. Albersilt: *Pereat Ulrich, vivat Academia Jen.* [Kärvalu Ulrich, elagu Jena ülikool!] (RR R/W 663, l. 55p). Tudengielu peegeldavaid reisialbumiillustratsioone vt **A. Tering**, Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides, tahvlid 1–3, 5–15. Vt ka <http://www.inka.uni-tuebingen.de/stamm.php> (23.02.2011), märksõnad *Kupferstich, Gouache, Zeichnung, Akt, Aquarell, Ansicht, Studentenleben* jne.

mõistusest juhinduvast ja oma ühiskonda teenivast indiviidist, ei ole selge. See ei ole võib-olla ka kuigi oluline, sest selle valgustusliku ideaali juured peituvald eelkõige just humanismis.

Sissekannete teemaderingi võib üldjuhul pidada tüüpiliselt humanistlikeks — Andreeae albumi ja sealsete sissekannete sisulised sarnasused nii 16. sajandi kui ka 18. sajandi omadega on silmatorkavad. Siin peegeldub ühelt poolt humanistlik haridustraditsioon ja selle kestmine, teisalt aga reisialbumikombe tugevus ja järgipidevus.

3.6. Adam Andreeae omakäelised märkused reisialbumis

Kuuele sissekandele on Andreeae lisanud märkuse pühenduse autori surma kohta. Kui enamasti piirduti ainult kas ristimärgi või lühikese märkusega,¹⁰⁴⁶ siis Andreeae on viiel juhul lisanud pikema mõtteavalTduse, milles ühelt poolt avaldub tema lugupidamine lahkunu vastu, kuid teisalt peegelduvad ka Andreeale mälestuseks kirjutatud sõnad. Selles avaldub Andreeae repliikide intertekstuaalsus, ent ka reisialbumisissekande üks eesmärke kõnetada selle otsest adressati. Vaid Kopenhaageni Peetri saksa koguduse vaimuliku Christian Brämeri pühenduse juurde on kirjutatud lühike ja neutraalne märkus „Suri 1701. aastal jaanuarikuu 5. päeval“.¹⁰⁴⁷ Selle põhjal võib järeldada, et Andreeae ja Brämeri tutvus oli väga pealiskaudne, mida kinnitab ka põodus Kopenhaagenis viibimine. Isikud, kelle kohta Andreeae pikemalt kirjutas, on enamasti seotud Jena ülikooliga (teoloogiaprofessor Valentin Veltheim, endine moraal- ja poliitikaprofessor, hilisem ülempastor ja superintendent Georg Götz ning loodusteaduste professor Caspar Posner). Teised kaks on aga riialased, Andreeae enda gümnaasiumiaegne õpetaja ja Riia superintendent Johannes Brever ning Heinrich Meier, kes nimetas Andreeat enda sõbraks ja soosijaks. Kuidas Meier ja Andreeae omavahel seotud olid, ei ole teada, võimalik, et nad õppisid koos kas Riia gümnaasiumis või lütseumis.

Millal Andreeae oma märkused sissekannete juurde lisas, ei ole teada, kuna ta ei ole ühtegi neist dateerinud. Tema repliikide ühesuguse tindi põhjal võib oletada, et tõenäoliselt on need kirjutatud ühel ja samal ajal. Ühel ajal kirjutamisele näib osutavat ka enamiku märkuste seotus sissekandja valitud pühendustekstiga, erandiks, nagu juba öeldud, Kopenhaageni pastori Christian Brämeri pühendus. Sellest ja nimetatud kuue isiku surmadaatumist lähtudes pidi Andreeae oma sõnad kirjutama pärast 1701. aasta 5. jaanuari. Lisaks näib, et Andreeae lisas oma märkused ajal, mil ta oma reisialbumit veel aktiivselt kasutas: pärast 1702. aastat ta oma albumit enam ei täiendanud.

Jena ülikooli teoloogiaprofessori ja oma õpetaja Valentin Veltheimi sissekande juurde on Andreeae kirjutanud väga lugupidavalt, iseloomustades teda kui oma õpetajat ning kirjutiste ja õpetuse poolest kõige kiiduväärsemat meest, kes väärib austust ka pärast surma. Järgnevas aga avaldub Veltheimi sissekande ning Andreeae

¹⁰⁴⁶ Vt **W. W. Schnabel**, Das Stammbuch, lk 115.

¹⁰⁴⁷ Vt l. 60.

märkuse intertekstuaalsus: „Kõigeväeline Jumal on teinud nii, et vagalt uskudes ja õigesti toimides jõuame kõik viimaks õnnelikult igavese õnne värvani.“¹⁰⁴⁸ Selle lause algus peegeldab Veltheimi elumotot *Ut fert divina voluntas*, järgnevasse on aga sisse põimitud tema valitud pühendusosa *Recte agendo*. Veltheim suri 12. aprillil 1700, kuid Andreale ei olnud täpne kuupäev teada, sest daatumi jaoks on jäetud natuke ruumi, ilmelt sooviga see sinna hiljem lisada. Andreae märkuses esinevad ka tüüpilised metafoorid, nagu *hädaorg* ja *igavese õnne värvavad*, millega iseloomustatakse maist ja taevast elu. Võrdluseks olgu siin toodud ka Andreae sõnad, mis ta kirjutas oma dissertatsioonis professor Veltheimi kohta: *DN. Praeses, Praeceptor meus aeternum colendus* [isand *praeses*, minu igavesti austatud õpetaja],¹⁰⁴⁹ kusjuures ta kasutab siin sõna *Praeceptor*, mis seostus eelkõige just Philipp Melanchtoni kui Saksamaa õpetajaga.

Ria pastori ja superintendenti Johannes Breveri pühenduse juurde kirjutas Andreae, et Brever suri 12. mail 1700, 85 aasta vanuselt. Oma lugupidamises on Andreae Breverit nimetanud isamaa kiriku ehteks. Järgmises lauses pöördub ta aga otseselt oma albumi lugeja poole, olgu need siis järgmised sissekandjad või keegi teine, manitsedes teda surmale mõtlema ja tsiteerides Breveri kirjutatud pühendusteksti.¹⁰⁵⁰ Lugejale meenutatakse ka tema enda surelikkust, nimetades teda otse-sõnu surelikkuse võõrustajaks. Sarnaselt Veltheimi pühenduse juurde kirjutatuga peegeldub siangi taevaste ja maiste rõõmude eristus, kuigi viimaseid ei ole otse-sõnu nimetatud. Andreae avaldas Breverile oma lugupidamist ka seeläbi, et lasi tema matusteks trükkida saksakeelse leinaluuletuse.¹⁰⁵¹ Lugeja poole pöördumises peegeldub Andreae suhtumine reisialbumisse: see ei olnud ainult tema isiklik mälestusese ja lugemisvara, vaid oli suunatud märksa laiemale ringile.

Jena *pastor primarius*'t ja superintendenti Georg Götzet († 1699) nimetab Andreae oma kommentaaris jenalaste kuldruuks. Võimalik, et *kuldsuu* taga peitub varjatud võrdlus — Götze kõneosavust võib kõrvutada 4. sajandi Konstantinoopoli peapiiskopi Johannes Chrysostomose omaga. Et Götze oli tuntud kui kõneosav mees, sellest annab tunnistust ka tema vaselõikes portree, mille all trükitud epigrammis võrreldakse teda Vergiliuse ja Ciceroga. Götze pühendusele viitamiseks on Andreae valinud tema neljaosalisest sissekandest teise, rõhutamaks seda, et Götze on jõudnud nüüdseks paikadesse, kus kirikut ei rõhu enam ükski tagakiusamine.¹⁰⁵² Kas selles Andreae repliigis ja parafraseeritud fraasis „Kirikutegelaste lahkhelid, kirikute tagakiusamine“ peegelduvad mingil moel Götze teoloogilised vaated ja praktika, ei ole tema elu ja teoseid tundmata võimalik öelda. Küll aga on üsna tõenäoline oletus, et need sõnad peegeldavad konfessioonidevahelisi tülisid ja lahkarvamus.

Adam Andreae parafraseeris oma märkuses Jena loodusteaduste professori Caspar Posneri surma kohta tema valitud pühendusteksti *Nosse seipsum, nosse deum*: pärast seda, kui ta sai teada oma surelikkusest, saabki ta näost näkku tundma

¹⁰⁴⁸ Vt l. 21.

¹⁰⁴⁹ **A. Andreae.** Indifferentismus religionum profligatus, lk 10.

¹⁰⁵⁰ Vt l. 36.

¹⁰⁵¹ Vt Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums, Bd. 12, nr 1270.

¹⁰⁵² Vt l. 45.

oma Jumalat.¹⁰⁵³ Kui Götze puhul osutab Andreeae sellele, et too lakkas Jenas õpetamast, siis Posner kutsuti tema sõnul taevasesse akadeemiasse. See oli tüüpiline akadeemilistes leinatrükistes kasutatud topos, mille algupära võib suure tõenäosusega tagasi viia Philipp Melanchthonile.¹⁰⁵⁴

Ka riialase Heinrich Meieri valitud Lukianose-tsitaat peegeldub Andreeae järelehüides: Meier töestas omaenese näitel, et inimlikud asjad ei ole väärts ühtegi lootust — tema pani oma lootuse Jumalale ning lahkus maiste asjade juurest taevaste juurde.¹⁰⁵⁵ Andreeae sõnul ihkas Meier palavalt taevariiki jõuda (*ardenter qvaesivit*). See oli ilmselt taolises kontekstis konventsionaalne fraas, kinnitus lahkunu elu läbinud ideele jõuda Jumala juurde. Neis Andreeae sõnades peegeldub ka sageli reisialbumitesse kirjutatud mõte, et Jumal on inimese ainus/suurim/parim lootus.

¹⁰⁵³ Vt l. 113.

¹⁰⁵⁴ Vt **W. Ludwig**. Humanistlikud akadeemiad, lk 912–913.

¹⁰⁵⁵ Vt l. 156.

KOKKUVÕTE

Riaa Püha Jüri kiriku pastori Adam Andreeae reisialbum, väike tagasihoidlikus köites ja delikaatsete kaunistustega käsikirjaline raamatuke, on nii oma välimuselt kui ka sisult ja olemuselt tüüpiline varauusaegne isiklik dokument, peegeldades samas ajastu vaimsust, kultuuri- ja hariduselu, poliitilisi sündmusi ja religioosseid suundumusi, aga ka albumiomaniku ja sissekandjate huvisid, haridust ja lugemust. Andreeae reisialbum on üks kolmest rootsiaegsest albumist Eesti mäluasutustes. Oma tüüplisusest hoolimata on see ainukordne — nii nagu ei ole kahte ühesugust inimest, nii ei ole olemas ka kahte täpselt ühesugust reisialbumit. Tsitaadid võivad korduda albumist albumisse, üks ja sama isik kirjutada paljudesse — seda kõike võib näha ka Andreeae albumi puhul —, ent konkreetsesse albumisse kirjutanud isikute ja nende valitud tekstikatkete konstellatsioon on alati erinev.

Andreeae näib oma albumit üsna kõrgelt väärustanud olevat, mida näitab nii sissekannete vormistus (lohakaid sissekandeid, nagu neid võib leida nt Andreeae kaasaegse Johann Gerngrosi albumist, siin ei ole), paari albumilehe pea märkamatuks jäänud eemaldamine kui ka pühendustekstide valdavalt religioosne või eetilis-moraalne tonaalsus. Lisaks ilmneb Andreeae omakäelistest märkustest Riia pastori ja superintendenti, oma kunagise õpetaja Johannes Breveri sissekande all, et reisialbum ei olnud vaid selle omaniku jaoks mõeldud. Albumi lugejate ring oli märksa laiem, hõlmates nii teisi sissekandjaid kui ka albumiomaniku sõpru-tuttavaid ja perekonnaliikmeid. Andreeae omakäelistes märkustes, mida kogu albumi peale on kuus, peegeldub mh ka reisialbumisissekannete üks eesmärke, kõnetada nende otsest addresaati, sest enamikul juhtudel on Andreeae oma sõnades parafraeerinud sissekandja valitud teksti, seda enda või üldkehtivate väärushinnangutega suhestades. See on üks neid kohti, kus peegeldub Andreeae reisialbumi sissekannete intertekstuaalsus.

Milliste kaalulustega Andreeae oma albumi 1696. aastal sisse seadis, ei ole teada, kuna puudub tiitelleht, mis selle kohta informatsiooni annaks. Kas tiitelleht kunagi olemas oli, ei ole teada. Reisialbumisissekannete allkirjade põhjal võib oletada, et albumi peamine eesmärk oli talletada mälestust ja kinnitada sõprust. Samas võib paljude sissekannete lähteallika ja tonaalsuse põhjal oletada, et Andreeae võis seda käsitleda ka isikliku *florilegium*'ina.

Adam Andreeae album annab teatava pildi tema ülikooliõpingutest ja reisidest aastail 1696–1702. Ilmneb, et Jena ja Wittenbergi ülikooli kõrval õppis ta suure töenäosusega veel Hamburgis sealsete kuulsa orientalisti Esdras Edzarduse juures ning töenäoliselt kuulas ka Uppsalas mõne sealsete professori loenguid, kuigi ülikooli matriklisse ta end teadaolevalt kanda ei lasknud. Need paigad ei kajastu Andreeae senistes lühielulugudes, mis on esitatud biograafilistes leksikonides. Samas ei peegeldu tema reisialbumis kuninga ees jutlustamine, kuigi Roots'i õukonnavaimalikku Olaus Bereliuse sissekannet võib pidada kaudseks viiteks sellele sündmusele. Seevastu Leipzigi ülikoolis Andreeae ilmselt loenguid ei kuulanud — albumist puuduvad sealsete professorite sissekanded —, pealegi viibis ta seal väga lühikest aega. Leipzig oli talle vaid vahepeatus teel Jenast Wittenbergi. Millega tegeles Andreeae ligi kaheaastase Thornis viibimise ajal peale selle, et aeg-ajalt sealsetes kirikutes edukalt jutlusi pidas, ei ole teada.

Sekundaarsetest allikatest, eelkõige tema Jena-aegsest dissertatsioonist, saame teada, et Andreeae oli oma teoloogilistelt vaadetelt ortodoksne luterlane. Seda kinnitavad ka paljude ortodokssete luterlaste ning paljude ortodoksiast kõrvalekaldujate, eelkõige pietistide vastaste sissekanded tema albumis. Neist allikatest ilmneb veel, et Andreeae osales Riia kirjanduselus juba gümnaasiumiõpingute ajal, ent ka siis, kui ta kodulinnast eemal viibis. Seevastu Thornis, kus ta veetis ligi kaks aastat oma elust, nagu ka ülikoolilinnades Jenas ja Wittenbergis ta praegustel andmetel kohalikust kirjanduselust osa ei võtnud. Andreeae elu olulisimad sõlmpunktid — ülikool, kraadi omandamine, pulmad ja surm — on kaasaegsetes juhutrükistes dokumenteeritud. Lisaks on Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus hoiul vähemalt paar raamatut, mis on pärit Andreeae raamatukogust. Seda informatsiooni on rohkem kui paljude tema kaasaegsete kohta.

Andreeae albumisse kirjutas 121 isikut, nende seas üks naine. Enamik sissekandjaid on teoloogilise taustaga: on eri ülikoolide teoloogiaprofessoreid ja -tudengeid, ida keelte ja kreeka keele professoreid, pastoreid, kuid ka paljude gümnaasiumiprofessorite puhul võib oletada, et nad olid õppinud teoloogiat. Sellest lähtudes võiks Andreeae albumit pidada eeskätt kolleegialbumiks, ehkki mitte kõigis peatuspaikades pole ta ametivendadel oma albumisse kirjutada palunud. Teoloogiaga seoses tuleb esile tuua, et omanik on sissekannete saamiseks pöördunud vastavalt oma vaadetele eelkõige ortodokssete luterlaste poole — sissekannete põhjal otsustades ei ole tema albumisse kirjutanud ükski pietist, kalvinist ega muu usuvoolu esindaja, ehkki mõni pühendustekst tekib selles osas küsitavusi. Teisalt, kuna Andreeae alustas oma albumi pidamist ülikooliõpingute ajal ja lõpetas vahetult enne püsiva töökoha leidmist, võib seda nimetada ka tudengialbumiks — suur osa sissekandjaid on eri ülikoolide tudengid.

Nagu reisialbumites üldiselt, nii võib ka siit leida prominentsete isikute (*Autoritäts-, Repräsentationspersonen*) sissekandeid, ent siinjuures tuleb röhutada, et Andreeae ei ole oma tähelepanu neile kontsentreerinud, samamoodi nagu ta ei ole üritanud hankida võimalikult paljude (kõrg)aadlike ja kõrge sotsiaalse positsiooniga isikute pühendusi. Laiemalt tuntud isikutest võib esile tuua Roots'i õpetatud abielupaari Sophia Elisabet ja Elias Brenneri, aga ka Uppsala ülikooli professori Olof Rudbeck vanema, Hamburgi orientalisti Esdras Edzarduse, pedagoogi ja teoloogi Samuel Schelwigi, mõned pietismivaenulikud ortodokssed luterlased jne. Kõrge sotsiaalse positsiooniga isikuist — üldjuhul võib ka neid *Autoritätsperson*'ide hulka lugeda — tasuks nimetada nt Aadlikku von Schlippenbachit, kelle sisekanne on Andreeae albumis kõige esimene, Jena *pastor primarius*'t ja kindralsuperintendentti Georg Götzet, Roots'i Aadlikku ning kuninglikku bibliotekaari Gustaf Peringer-Lilliebladi ja Roots'i ūukonnavaimulikku Olaus Bereliust. Sissekandjate ring peegeldab Andreeae suhtlusvõrgustikku võrdlemisi hästi: õpingukaaslased, professorid, kolleegid ning mõned prominendid ja Aadlikud.

Andreeae albumis leiduvad sissekanded, sh pühendustekstide allkirjad, on enamasti ladinakeelsed — see on seotud eelkõige humanistliku haridustraditsiooniga, mis 17.–18. sajandi vahetuseks ei olnud veel kuhugi kadunud, vaid püsis veel mõnda aega. Peaaegu kogu õpe ladinakoolist ülikoolini toimus veel ladina keeles. Murrang saksa keeleruumis sai alguse 17. sajandi viimasel veerandil Hallest, kuid

juurdunud tavad ei kadunud ei kooliõpetusest ega seda peegeldavast reisialbumi-traditsioonist nii kiiresti, ehkki juba 17.–18. sajandi vahetusest võib leida albumeid, kus saksa keeleg on varasemast suurem osakaal. Ühe näitena võiks esile tuua Tartu *Academia Gustavo-Carolina*'st Halle ülikooli suundunud Johann Gerngrossi albumi, mis sisaldab Andreeae omaga vörreledes rohkem saksakeelseid sissekandeid. Gerngrossi puhul võib seda seostada eelkõige pietistlike ringkondade mõjuga. Andreeae albumis aga saksa keele kasutuse osas alanud muutused veel ei kajastu. Saksa keelest märksa olulisemal kohal olid heebrea ja kreeka keel, mille staatus pühakirja keelena oli rahvuskeeltest märksa kõrgem. Sophia Elisabet Brenneri sissekandest aga nähtub, et romaanide keeled olid germaani keeltest kõrgemal ning et saksa keelt peeti rootsi keelest paremaks. Ka Elias Brenneri ja teiste mitmekeelsed sissekanded peegeldavad keelte hierarhiat, erandiks vaid Georg Götze sisekanne, kus ladina keel on kreeka keelest ettepoole paigutatud. Pühenduse kui terviku seisukohast võib siin tegemist olla sisuliste kaalutlustega.

Prantsuskeelseid sissekandeid on saksakeelsetest mõnevõrra rohkem, kuid siin tasuks veelkord röhutada, et kõik selle keele kasuks otsustajad olid Jena ülikooli tudengid. Selle tösiasia tagamaid võib vaid oletada. Itaalia ja poola keelt kasutati vaid ühes sissekandes. Mitmekeelseid sissekandeid ei ole Andreeae albumis kuigi palju, ent neist on olulisimad juba eespool nimetatud Brennerite omad kui kõige keelterikkamad. Pühendustele lisatud *symbolum*'ides on kasutatud enamasti samu keeli nagu ükskeelsetes pühendustekstideski, vaid itaalia-, saksa- ja poolakeelseid elumotosid Andreeae albumis ei ole. Sarnaselt pühendustekstidega on ka allkirjad enamasti ladinakeelsed, sh mitme-, heebrea- ja kreekakeelsetele pühendustele järgnevad. Poola- ja prantsuskeelsetele pühendustele järgneb samas keeles allkiri. Erandina võib välja tuua Christian Eberhard Weiβmanni ladinakeelse pühenduse, millele järgneb saksakeelne pea loetamatu allkiri. Ei ole võimaltu, et see osutab Weiβmanni madalamale haridustasemele.

Kui 16. sajandi albumites pöörduti omaniku poole üldjuhul nimeliselt, siis 17. sajandi lõpuks oli see komme peaagugi taandunud ja vaid nimelist pöördumist kasutati harva. Enamasti saab sellisel juhul rääkida sügavamast tutvusest sissekande autori ja addressaadi vahel. Tavaliselt pöörduti omaniku poole sõnaga *possessor* ([reisialbumi] omanik), sellele lisandusid traditsioonilised adjektiivid, nagu nt *doctissimus* [kõige õpetatum] või *clarissimus* [kõige kuulsam]. Eraldi tuleb röhutada superlatiivi *nobilissimus* [kõige suursugusem] kasutust — paari sissekande põhjal on näha, et sellega taheti osutada Andreeae kuuluvusele vaimuaadli (*nobilitas litteraria*) hulka. Enamikul juhtudel aga ühemõtteliselt sellisest tähindusvarjundist rääkida ei saa. Walther Ludwig on Saksa reisialbumeid analüüsides oletanud, et aadlitütlile viitava adjektiivi sage kasutus 17.–18. sajandi vahetusel mitteaadlikust albumiomani poole pöördumisel osutab selle tähinduse devalveerumisele. See ilmneb ka Andreeae albumist. Andreeae poole pöördumisel kasutasid seda superlatiivi nii kaastudengid kui ka temast kõrgemal sotsiaalsel positsioonil olnud isikud. Samuti pöörduti Andreeae kui sõbra, soosija, kaasmaalase ja lauakaaslase poole. Sarnaselt *nobilissimus*'ega nimetasid nii tudengid kui ka ülikooliprofessorid Andreeet oma soosijaks. Viimaste puhul on taolise toimimisviisi üheks põhjuseks peetud võimalust, et albumiomani käsitsi tasulisi loenguid kuulamas. Kaks kõige olulisemat motiivi reisialbumisse kirjutamisel on sõprus, nagu ka endast

mälestuse jätmine. Enamasti neid eriti ei rõhutatud, kuid mõnel juhul on esile toodud, et kirjutati igaveseks mälestuseks või et albumiomaniik on sissekandja jaoks tema vähestest sõpradeest kõige armastatum.

Sõprusega seoses tuleb mainida, et tõenäoliselt kirjutas Wittenbergis Andreae albumisse enamik ühe Roots'i Läänenemere-provintsistest pärit sõpruskonna liikmeid. Tema sõpruskonnakaaslase, Narvast pärit Heinrich Bruiningki albumisse kirjutasid kõik selle liikmed, ent Andreae omasse vaid liivimaalased — Eestimaalt pärit meestelt Andreae sissekannet ei palunud. Siinjuures olgu öeldud, et tema albumisse ei ole kirjutanud mitte ükski eestimaalane, seevastu vähemalt kaks kuramaalast. Milles selline separatism tingitud olla võiks, on võimaltu tagantjärele öelda. Sõpruskonnaga seoses ilmneb veel üks erinevus, nimelt armastasid sõbrad reisialbumites üksteise sissekannete lähedale kirjutada: Bruiningki albumis see nii ongi, kuid mitte Andreae omas. Küll aga on see tendents selgelt nähtav Andreae Jena-aegsete lauakaaslaste puhul.

Sissekanded Adam Andreae reisialbumis järgivad üldjuhul pooleteise sajandi jooksul kindlaks kujunenud norme, seda nii pühendusteksti, allkirja kui ka kogu kujunduse osas. Tavaliselt jättis iga sissekandja Andreaele mälestuseks ühe pühenduse. Ent erandid kinnitavad reeglit ja nii võib Marienburgi pastorilt Christian Römerilt leida kaks eraldi allkirjastatud sissekannet. Pühendustekstid olid 17.–18. sajandi vahetuseks muutunud valdavalt lühikeseks ja lakooniliseks, koosnedes enamasti ühest lühikesest sententsist, harvem mõnest värsireast või stroofist.

Ligi viiendik sissekandjaid on oma pühendusele lisanud *symbolum*'i ehk tunnuslause, mis pidi iseloomustama selle omanikku. Enamik *symbolum*'i kirjutanuist olid tudengid, ent nende kõrval ka mõned professorid ja teoloogid jt. Võimalik, et tudengite puhul on tunnuslause kasutamine seotud eelkõige sooviga näidata oma kuulumist nn haridusaadli hulka. Andreae albumis domineerivad ülekaalukalt religiosse sisuga *symbolum*'id, ent usu ja religiooni kõrval on esindatud veel arukuse, vaevanägemise, kodumaa ja härrasmehe teema. Jena teoloogiatudengi Johann Caspar Posneri elumoto erineb kõigist teistest, ühelt poolt on see traditsiooniline Jumala ülimuse väljendus, teisalt peegelduvad selles Posneri astroonoomia-alased vaated. Thorni raesekretäri Johann Heinrich Schultz *symbolum* aga näib peegeldavat kehtivat ühiskondlikku moraali. Suure osa elumotode lähtekohaks on Piibel, enamasti kas Psalmid või Pauluse kirjad. Antiikkirjandust kasutati tunnuslausete lähtekohana harvem ning sellisel juhul piirduti enamasti etableerunud fraasidega.

Sissekannete hulgas domineerivad ülekaalukalt proosatekstid, moodustades pühendustest umbes kaks kolmandikku. Enamik värsse on eleegilised distihhonid, kuid nende kõrval leidub ka mõni lüüriline meetrum (Sappho stroof). Värssatsitaadid ulatuval monostihhist kahe neljarealise stroofini, ent pikemaid luulekatkeid, nagu neid paljudes 16. sajandi albumites leidus, siin ei ole. Võimalik, et proosatekstide rohkus on ühelt poolt tingitud reisialbumitraditsiooni algusaegadel domineerinud sissekandevormist, teisalt aga seotud Justus Lipsiuse mõjuga, ehkki poeetikaõpetus oli 17.–18. sajandi vahetusel nii gümnaasiumites kui ka ülikoolides veel olulisel kohal. Proosatsitaadid, nagu öeldud, olid enamasti lühikesed ja lakoonilised, vaid harvadel juhtudel on sissekandja otsustanud pikema tekstikatke

kasuks. Vähemalt ühel juhul võib pikema tsitaadi valiku kriteeriumiks pidada sissekandja soovi anda noorele kolleegile põhjalikku nõu; sissekandja vanusest lähtudes võis teda mõjutada ka varasem reisialbumitraditsioon, kus pikemad sissekanded olid veel võrdlemisi tavalised. Tsitaatide lühidust võib samuti seostada retroorikaõpetusega, eelkõige Lipsiuse mõjul populaarseks muutunud lühida ja selge stiili nõudega.

Reisialbumisissekanded näitavad eelkõige sissekandjate humanistlikku haridust, seda nii Andreeae albumi piires kui ka võrdluses varasemate, kaasaegsete ja hilisemate albumitega. Üldpilt on neis kõigis võrdlemisi sarnane. Hariduse kõrval peegeldavad sissekanded üldinimlikke väärtsusi, aga ka sissekandjate üldisi vaateid religioonile, poliitilistele oludele, ühiskondlikele protsessidele, nende huvisid ja lugemust jne, harvemal juhtudel aga isiklikku arvamust nimetatud küsimustes. Euroopa varasemas ja kaasaegses reisialbumitraditsioonis moodustavad sissekannete tuuma üldjuhul antiikautorite tsitaadid lühemal või pikemal, vähem või rohkem muudetud kujul, seda isegi teoloogide reisialbumites. Sama pilt avaldub ka Riaa tulevase pastori Adam Andreeae albumis, kus leidub 45 tsitaati antiikautoritel. Suuruselt järgmise tsitaadigrupi moodustavad nii Andreeae albumis kui ka reisialbumites üldiselt enamasti piiblitsitaadid. Siinses albumis on neid 23, seega umbes poole vähem (piiblitsitaatide hulka on siin arvestatud ka kaks rabiinlikust kirjandusest pärit tekstikatket). Kui 16.–17. sajandi albumites on keskaegseid ja varauusaegseid tsitaate üldjuhul enam–vähem võrdsest, siis Andreeae oma on selge erand — siit võib leida koguni 21 varauusaegsele autorile omistatavat tekstikatket. Seega on nende hulk samas suurusjärgus nagu piiblitsitaatidelgi. Seda on üllatavalt palju ja see kõneleb töenäoliselt 17. sajandi lõpul reisialbumitesse kirjutatavate tekstile osas alanud muutusest, mis kulmineerus 18. sajandi teisel poolel eelkõige Saksa autorite tsitaatide rohkusega. Teisalt võib varauusaegsete tekstikatkete rohkuses peegelduda Andreeae huvi uuema kirjanduse vastu. Keskaegseid tsitaate leidub siinnes albumis vaid viis.

Walther Ludwig on Saksa reisialbumeid uurides leidnud, et tsitaadid moodustavad reisialbumi sissekannetest umbes poole. Sissekandetekstid Andreeae albumis jaotuvad 135 eraldiseisvaks üksuseks, millest tsitaate on 96 — seega on tsitaatide hulk siin keskmisest märksa suurem. Ülejäänud pühenduseks kirjutatud tekstikatked võib klassifitseerida vanasõnadeks ja vanasõnalisteks mõtteavalddusteks (18) ning sissekande autori enda loodud tekstileks (3). 21 tuvastamata lähtekohaga tsitaati võivad seda statistikat kallutada veelgi antiigijärgsete perioodide kasuks.

Tsitaatide kasuks otsustasid oma pühendust kirjutades nii professorid ja tudengid kui ka linnaametnikud ning need vähesed sõjaväelased ja aadlikud, kes Andreeae albumisse kirjutasid. Mingit kindlat mustri tema albumi põhjal välja tuua ei õnnestu, pigem võib oletada, et sissekandjad lähtusid sissekandeteksti valikul nii üldkehtivast traditsioonist kui ka isiklikust eelistusest. Üldjuhul puudub sissekandeil otsene seos ajaloolise situatsiooniga, mis pühenduse kirjutamist raamistas, või ei ole see seos enam ajalistel põhjustel nähtav. Harvadel juhtudel võib aga teatud sissekandeteksti valiku taga näha konkreetset ajaloolist ja poliitilist situatsiooni (Andreeae albumi puhul on selleks 1700. aastal puhkenud Põhjasõda), kuid siiski peegeldavad sissekanded enamasti üldkehtivaid tödesid, mida sobib igal ajal albumisse kirjutada. Kõige selgemalt ilmneb ajalooline kontekst Johannes Ernst Zeyeri

anagrammluuletuses (tõenäoliselt Riia eeslinna põletamine hirmust vaenlase ees) ning Nicolaus Tolckemiti Thukydidese-tsitaadis (sõda üldiselt). Märksa sagedamini peegeldub sissekannete ajalooline taust aga allkirjades. Nii osutatakse siin albumi-omaniku õpingutele, magistrikraadi kaitsmisele, jutlustele Thorni kirikutes, ees-seisvatele reisidele, nii üldiselt kui ka konkreetsemalt, sõjasituatsioonile, milles Andreae kuninglikult Preisimaalt kodumaale tagasi suundus, ja võimalikule kavat-susele Thorni tagasi pöörduda, kuid avaldatakse ka arvamust vaenlase tegevuse üle. Isikliku arvamuse avaldamine konkreetse ajaloolise situatsiooni kohta ei olnud erinevalt eesseisvale reisile osutamisest kuigi levinud toimimisviis, pigem erand. Sarnaselt ajaloolise situatsiooniga väljendatakse reisialbumisissekannetes harva isiklike seisukohti või arvamusi usuküsimuste üle. 16. sajandil oli taolistel välja-ülemiste sisuks peamiselt vaen katoliikluse vastu, kuid 17.–18. sajandi vahetuseks kujunes keskseks teemaks pietism. Andreae albumist võib leida ühe otseselt pietismivastase sissekande Wittenbergi teoloogiaprofessorilt Philipp Ludwig Hannekenilt. Ka mõnest teistest sissekandest võib leida viite õigele usule, kuid Hannekeni-laadne vaenulikkus neist puudub.

Andreae alumi põhjal näib, et kahe tüüpilise varauusaegse žanri, reisialbumisissekande ja juhuluule vahel ei ole seosed nii otsesed kui juhuluule eri alaliikide vahel. Kui Andreae surma puhul kirjutatud luuletustest võib leida viiteid sama autori varasemale pulmaõnnitlusele, siis seosed talle pühendatud reisialbumisissekannete ja juhuluule vahel on pigem juhuslikud. Albumisse kirjutanuist on kolm meest, Thorni pastorid Gottfried Weiss, Martin Oloff ja Martin Böhm, pühendanud Andreale juhuluulet, ent ükski neist ei puuduta oma pulmaõnnitluses sama teemat nagu reisialbumisissekande pühendustekstis. Seoseid leidub üksnes pulmaluuletuse ja reisialbumisissekande allkirjaosa või pulmaluuletuse ja sissekandja tunnuslause vahel. Oloff reisialbumisissekannet ja õnnitlusluuletust ühendab allkirjas leiduv viide asjaolule, et Andreae viibis ligi kaks aastat tema kojas kostil. Weissi luuletust ja sissekannet seob ühelt poolt sõna *patria* [kodumaa] — reisialbumis esineb see tema oletatavas *symbolum*'is *Patria est ubi bene est*, luuletuses aga värsis *Et patrio, invita me, posuere solo* —; teisalt aga kodumaale tagasipöördumise motiiv, mis on olemas luuletuses ja reisialbumisissekande allkirjas.

Mitme Andreae albumisse kirjutanu puhul ilmnes, et nad armastasid eri albu-mitesse kirjutada ühte ja sama tsitaati või tsitaadikogumit. Isikute puhul, kellel sageli paluti reisialbumitesse kirjutada, oli see võrdlemisi tavoline. Olgu siinkohal nimetatud Elias ja Sophia Elisabet Brenner, Kuramaa superintendent Johann Adolph Hollenhagen, Hamburgi orientalist Esdras Edzardus, Uppsala professor Olof Rudbeck, Wittenbergi professor Christian Röhrensee, aga ka Riia superintendent Johannes Brever ja Hamburgi pastor Johann Friedrich Mayer.

Andreae reisialbumis sissekande tekst üldjuhul ei kordu, kui, siis on kasutatud erinevaid keeli, nagu nt Pauluse kirja puhul ladina ja kreeka keelt; mõnikord kattub ühe isiku sissekande tekst teise isiku tunnuslausega; mõnikord on aga üks isik esitanud sama teksti kahes keeles, nt ruunikirjas ja ladina keeles või heebrea ja ladina keeles. Samakeelsete tsitaadikorduste puudumine on tõenäoliselt sissekandjate teadlik valik ja Andreae soov ning osutab ühemõtteliselt sellele, et iga sissekandja tutvus enne oma pühenduse kirjutamist varasemate sissekannetega. Sama tsitaati erinevates keeltes tõenäoliselt ei tunnetatud otsese kordusena; sama kehtib ka

kakskeelsete sissekannete puhul — nii mõnigi kord võis teise keelega kaasneda väike nüansierinevus.

Ehkki antiikkirjandus tervikuna oli Euroopa 16.–18. sajandi reisialbumitesse kirjutatud tsitaatide olulisim lähteallikas, oli Piibel kõige populaarsem üksikteos, mida reisialbumisissekannetes tsiteeriti. Kuidas jagunesid tsitaadid Uue ja Vana Testamendi vahel, oli albumiti erinev, kuid lähtudes Andreae ja teistest läbiavaadatud albumitest oli nende osakaal enam-vähem võrdne. Vanast Testamendist eelistati üldjuhul psalmitsitaate, Uuest aga Pauluse kirju. Seda tendentsi võib seostada Philipp Melanchthoni seisukohtade tugeva mõjuga: need jätsid oma jälje nii kaasaegsete kui ka hilisemate reisialbumisissekannete allikalisele baasile. Sama pilt nähtub ka Andreae albumist — teisi raamatuid, nt Mooseese raamatuid või evangeeliume, tsiteeriti märksa harvem. Jeesus Siiraki raamatut, mis 17. sajandi juhul uules oli oluline lähetekst, ei tsiteerita siin aga üldse. Piiblitsitaadid on Andreae albumisse kirjutatud nii heebrea, kreeka, ladina kui ka saksa keeles, ent nende hulgas domineerivad ladinakeelsed. Uue nähtusena ilmusid 17. sajandi teisel poolel reisialbumitesse tsitaadid rabiinlikust kirjandusest, kuid nende hulk ei olnud võrreldes otseste piiblitsitaatidega kunagi kuigi märkimisväärne. Nii ka Andreae albumis, kus leidub kaks rabiinlikku tekstikatket.

Hoolimata sellest, et Piibel kui tervikteos oli Andreae kui teoloogi albumis konkurentsilt populaarseim tsitaadiallikas, domineerivad siin antiikautorite tekstikatked, mida on üldkokkuvõttes kaks korda rohkem kui piiblitsitaate. Selles peegeldub selgelt humanistlik-kristlik haridustraditsioon, mis baseerus ühelt poolt Piiblil ja religioosel kasvatusel, teisalt aga ladina keelega, antiikautorite lugemisel ja heal tundmisel ning poeetika- ja retoorikaõpingutel. Seesugune Melanchthonist ja tema õpilastest, eelkõige Johann Sturmist lähtunud haridusparadigma mõjutas 17.–18. sajandi vahetuse kooliharidust veel väga tugevalt. Piibli ja paganlike autorite sümbioos on humanistliku hariduse üks konstituerivaid jooni, mis avaldub peaegu kogu toonases kirjalikus pärandis, sh reisialbumites.

Antiikautorite tsitaatide populaarsusest, sh teoloogide reisialbumites, on mitmeid põhjuseid. Esmalt kahtlemata hariduslik — humanistlik, sarnastel põhimõtetel baseeruv haridus ühendas Euroopa erinevatest piirkondadest pärit inimesi, hoolimata nende usutunnistusest. Reisialbumisissekannete puhul moodustasid antiikautorite tsitaadid sageli n-ö ohutuma pinna, millel liikuda, kui ei tahetud kirjutada mõnd konfessionaalsetele eri(meel)sustele osutavat piibli- või kristliku autori tsitaati. Lisaks sellele oli paljusid antiikautorite tsitaate võimalik mõista ka kristlikus tähinduses. Teisalt olid need vahend, millega demonstreerida oma haridust, kuulumist teatud sotsiaalsesse grupperi. Niisiis olid antiikautorite tsitaadid sageli ühendavaks lüliksi. Üldise arvamuse järgi haarasid nende järele enamasti üliõpilased, ent Andreae album näitab, et sarnaselt tudengitega armastasid antiikautoreid tsiteerida ka teised sotsiaalsed grupid — ülikooli- ja gümnaasiumiprofessorid, pastorid, linnaametnikud ja raeliikmed, aga ka üle Euroopa tuntud isikud. Tudengite puhul on antiikautorite tsiteerimist seostatud nende sooviga kuuluda üleeuroopalisse *res publica litteraria*'sse või sooviga kinnitada seda staatus. Ent sama võib väita ka teiste sotsiaalsete kihtide esindajate kohta.

Antiikautoritele domineerivad Andreae albumis ladina autorite tsitaadid, kreeka autoreid tsiteeritakse märksa harvem. Selles peegeldub humanistlik koolisüsteem,

kus ladina keel olid märksa suurem kaal. Kreeka autoritelt on pärit vaid kaheksa tekstikatket, ent kui varasemates reisialbumites tsiteeriti Homerost, Platonit, Aristotelest ja Plutarchost, siis Andreeae albumist neid autoreid ei leia. Samuti puuduvad siit kreeka draamateostest pärit tsitaandid, erandiks üks Aischylose-fragment, mida on tsiteeritud kas Stobaiose antoloogia või Justus Lipsiuse „Politica“ vahendusel. Enamik kreeka autoritelt pärit tsitaate on esitatud ladinakeelses tõlkes, vaid kolm on originaalkeeltes. Ladina keele eelistamist isegi kreeka autorite puhul võib põhjendada samade argumentidega nagu selle keele domineerimist ja ladina autoritelt pärit tsitaatide rohkust tervikuna. Valitseva haridusparadigma kõrval võis mõnel juhul rolli mängida sissekandja haridus ja elukutse, aga ka ladinakeelse versiooni laiem tuntus.

Ehkki kõige tuntumaid kreeka autoreid ja teoseid Andreeae albumis ei tsiteerita, on siinsed siiski traditsioonilised reisialbumisissekande tekstdid, eelkõige on silmas peetud Periandrosele omistatud maksimi *Μελέτη τὸ πᾶν*, Aischylose mõtteterra liiga paljude teadmiste kasutuse kohta, kodumaa-tsitaati Gregorioselt Nazianzosest, aga ka tõenäoliselt Marcus Aureliuse sõnadest lähtuvat vanasõnalist maksimi *facta, quae moriens facta fuisse velis* ja ilmselt mõnelt varakristlikult autorilt pärit fraasi *nosse seipsum, nosse deum*. Neis peegeldub reisialbumites traditsiooniline eetilis-moraalne ja teoloogiline suunitlus. Viimane seostub varakristlike autorite kõrval ka antiikautorite tekstikatketega. Kristliku aspekti lisamine antiikkirjandusele oli varauusajal väga levinud võte, nii toonases kirjanduses kui ka reisialbumisissekannetes. Viimastes ilmneb see kõige selgemalt Seneca-tsitaatide puhul, seda nii varasemates kui ka Andreeae enda ja tema kaasaegsete reisialbumites.

Ladina autoritest ongi Andreeae albumis kõige enam tsiteeritud Senecat, mis humanistlikust haridusparadigmast ja 17. sajandi lõpul valitsenud suundumustest lähtudes on ootuspärane, nii nagu ka Cicero ja Tacituse, aga ka Horatiuse, Vergiliuse ja Ovidiuse tsitaatide rohkus võrreldes teistega. Tegemist oli traditsiooniliste kooliautoritega, keda tsiteerides manifesteeriti kuulumist ühtsesse, humanistlikul haridusel baseeruvasse ühiskonnakihti. Ladina autorite rohkus võrreldes kreeka omadega on silmatorkav, seda nii Andreeae albumis kui ka 16.–17. sajandi albumites tervikuna. Seda võiks pidada isegi reisialbumite üheks konstitusiooniliseks jooneks.

Olulisimate antiikautorite, Seneca, Cicero ja Tacituse tsitaatide rohkus on 17.–18. sajandi albumite üks iseloomulikke jooni. Lisaks kooliharidusele on see teatud määral seostatav ka moega. Kui nt 16. sajandi albumites oli Cicero tsitaate enamasti rohkem kui Seneca omi, siis 17. sajandil muutus olukord vastupidiseks: varem valitsenud ciceroniaanlus oli sunnitud taandumata eelkõige Justus Lipsiuse propageeritud hõbedase perioodi autorite stiili- ja keelekasutuse ning neostoitsismi võidukäigu ees. Seneca ja Tacituse tsiteerimine muutus moeasjaks ning see peegeldub ka reisialbumis. Ent sellest hoolimata ei muutunud Cicero tähtsusetuks reisialbumiautoriks nii nagu ka nimetatud kolm autorit ei tõrjunud täielikult kõrvale teiste antiikautorite tsitaate.

Sarnaselt kreeka autoritega ei ole Andreeae albumis ka ladina autorite puhul kuigivõrd tsiteeritud draamateoseid — erandiks Gnaeus Naeviusele omistatud tekstikatke —, ehkki Plautuse ja Terentiuse kui kooliautorite tsitaandid olid paljudes varasemates albumites esindatud. Ka varauusaegseilt draamakirjanikelt on

tsiteeritud vaid ühte, Andreas Gryphiuse saksakeelset näidendit „Leo Armenius“. Võrdluseks olgu öeldud, et hilisemates, 18. sajandi keskpaiga ja teise poole albumites olid Prantsuse ja Inglise draamakirjanikud, nagu nt Molière, Shakespeare ja Jonson, võrdlemisi sageli esindatud — läbivaadatud reisialbumite põhjal otsustades näib, et need autorid muutusid tsitaadiallikana oluliseks alles 18. sajandil koos üldise paradigmamuutusega. Millega aga seletada draamateoste üldist vähesust Andreeae albumis? Võimalik, et siin peegeldub Andreeae isiklik maitse, millega sissekandjad on oma pühendust kirjutades arvestanud. Teiseks on võimalik, et Plautuse ja Terentiuse komöödiatest ning Seneca tragöödiatest on siin loobutud nende üldise obstsöönse või siis õõvastava tonaaalsuse tõttu, ehkki Seneca-laadsed õidustragöödiad olid 17. sajandil väga armastatud ning sobiva eetilis-moraalse sisuga tekstikatkeid, mis olid ära trükitud ka arvukates *florilegium*'ides, leidub kõigi nimetatud autorite teostes. Kolmandaks võib siin avalduda tõsiasi, et Plautuse ja Terentiuse eeskujule toetuv koolidraama oli 17. sajandi teiseks pooleks taandunud, nii et nende autorite tekstide memoreerimise kõrgaeg oli juba möödas.

Väike osa ladina autorite tsitaate Andreeae albumis on pärit varakristlikelt autoreilt, kelle ringi võib reisialbumite puhul pidada üldjuhul tüüpiliseks. Kõige olulisemaks autoriks oli kahtlemata Augustinus, lisaks leidub Andreeae albumis kaks tekstikatket, mis olid varauusajal tuntud eelkõige Augustinusele omistatuna. Üks neist oli värsipaar Augustinuse kaasaegse, Nola piiskopi Paulinuse sulest, teine aga keskaegsetelt autoritelt pärit, kuid Augustinusele omistatud teoloogiliste käitumisjuhiste kogumist *Manuale Augustini*.

Sarnaselt teiste, nii varasemate kui ka kaasaegsete reisialbumitega tsiteeriti Andreeae omas keskaegseid autoreid ja tekste võrdlemisi vähe. Olulisim keskaegne autor on nii üldiselt kui ka Andreeae albumis tsistertslaste ordu Clairvaux' kloostri abt püha Bernard, kelle sulest on pärit kaks tekstikatket; temale omistatakse ka *Manuale Augustini* tsitaadi autorsus. Teine oluline keskaegne autor, keda reisialbumites tsiteeriti, oli müstik Thomas a Kempis ja tema „*Imitatio Christi*“. Palju sid teisi olulisi keskaegseid teolooge Andreeae reisialbumis ei tsiteerita, ka varauus-aegseid teoloogilisi tekste, sh luterliku teoloogia suurkujude Martin Lutheri ja Philipp Melanchtoni jpt omi siit ei leia, rääkimata teiste protestantlike usuvoolude esindajate tsitaatidest. Võimalik, et selle üheks oluliseks põhjuseks oli luterluse võrdlemisi kindel positsioon, teisalt aga võis tegemist olla üldise, 17. sajandi lõpuks välja kujunenud reisialbumitavaga. Keskaegsete tsitaatide hulgas on silma-paistvaim Elias Brenneri ruunikirjaline mõttetera vanarootsi valitsejapeeglist „Konunga ok höfdinga styrilse“. Seejuures õnnestus kindlaks teha, et suure töenäosusega on E. Brenner kasutanud tuntud rootsi filoloogi ja õpetlase Johannes Schefferuse väljaannet. Valitsejapeeglist on selle vanarootsi teose kõrval tsiteeritud vaid ühte varauusaegset, Justus Lipsiuse nii valitsejapeegli kui ka *florilegium*'ina tõlgendatavat teost „*Politica*“. Ka teistes kaasaegsetes reisialbumites näib Lipsiuse nimetatud teos ainus selle žanri esindaja olevat.

Kui piibli-, antiikautorite ning keskaegsete tsitaatide osas võib Andreeae albumit pidada tüüpiliselt humanistlikuks nii keelevaliku, sisu kui ka hulga poolest, siis varauusaegsete tekstikatkete rohkus lähendab seda pigem 18. sajandi keskpaiga ja teise poole albumitele. Siin peegelduvad võrdlemisi selgelt 17. sajandi lõpul alanud murrang reisialbumitsitaatide lähtekohtades, kuid ka üldises kultuuri- ja

kirjanduselus alanud suured muutused. Uue, valgustusajastu autoreid Andreea albumis aga veel ei tsiteerita — nii puuduvad siit nt Samuel Pufendorfi, Christian Thomasiuse, John Locke'i jpt tundud kaasaegsete autorite tekstikatked —, enamik varauusaegseid autoreid ja teoseid on pärit 16. sajandist ja 17. sajandi esimesest poolest. Suurimaks erandiks on selles osas Daniel de la Feuille, ehkki tema embleemiraamatu võib paigutada veel varasema traditsiooni raamesse.

Varauusaegseist autoreist tsiteeriti Andreea albumis nii Madalmaade, itaalia, saksa, poola, prantsuse, hispaania kui ka šoti humaniste. Tsitaadiautorri konfessioonaalne kuuluvus ei olnud kuigi oluline, eelkõige kehtib see katoliiklike usuvoolude kohta: Andreea albumis on tsiteeritud nii jesuiite kui ka nt üht karmeliiti. Seevastu protestantlike usuvoolude, nagu nt pietism ja kalvinism, esindajaid ei tsiteeritud üldse. Ühelt poolt peegeldub siin selgelt nii Andreea kui ka sissekandjate konfessionaalne kuuluvus, teisalt aga tolerants. Varauusaegsete tsitaatide hulgas hakkavad ennekõike silma kolm sissekannet, mille aluseks on olnud embleemiraamat. Neist ühele on lisatud ka pildiline osa De la Feuille' embleemiraamatust; selle kõrval tsiteeriti ka Jacob Catsi „Proteus't“ ning Nicolaus Reusneri „Aureola emblemata't“. Eetilis-moraalse suunitlusega embleemide kõrval on olulisel kohal ka sissekanded poliitilistest ja/või ajalooteostest, mille autoreist tuleks nimetada Hugo Grotiust, Carlo Scribanit ja John Barclayd.

Embleemiraamatud nagu ka mitmesugused luuleantoloogiad, *florilegium*'id ja vanasõnaraamatud olid oma peamiselt moraali- ja riigiõpetusliku suunitluse tõttu varauusajal erakordsest olulised, seda nii kooliõpetuses kui ka kogu kirjandus- ja kultuurielu jaoks laiemalt. See peegeldub ka Andreea albumis, kuhu nii mõnigi antiikautorri tsitaat on kirjutatud just taolistele kompendiumite vahendusel. Olulismateks vaheallikateks võib siinjuures pidada Johannes Stobaiose antoloogiat, Joseph Lange *florilegium*'e ja Justus Lipsiuse „*Politica*'t“, aga ka Octavianus Mirandula *florilegium*'i, Desiderius Erasmuse „*Adagia*'t“ — ehkki otsesõnu ei tsiteerita seda kordagi —, Johann Theodor Sprengeri „*Tacitus Axiomaticus*'t“ ning Jan Gruteri „*Florilegium ethico-politicum*'i“. Nende kõrval kasutati sobiva sissekandeteksti leidmiseks ka luuleantoloogiaid, nagu nt „*Delitiae Poetarum Germanorum*“. Nii antiik- kui ka varauusaegsete autorite tsitaatide vahendajaks võisid olla ka hoopis teistsugused väljaanded. Kõige selgemalt näitab seda Itaalia varahumanisti Battista Spagnioli tsitaat, mis võidi Andreea albumisse kirjutada kas kooliõpiku — Spagnioli luule kuulus 18. sajandini koolilektüüri hulka —, luuleantoloogia „*Delitiae Poetarum Italorum*“ või hoopis Philipp von Zesen religioosse draama „*Simson*“ kommentaari vahendusel. Ausoniusele omistatud värsid võisid siinsesse albumisse jõuda nt õigusteadlaste Philipp Camerariuse või Martin Naurathi kirjutiste vahendusel. Sellest nähtub, et nii antiik- kui ka varauusaegsete autorite tsitaatide vaheallikate tuvastamine on 17.–18. sajandi vahetuse reisialbumisisekannete puhul väga keeruline, sageli võimaltugi. Sellest hoolimata õnnestus mitme sissekande puhul tuvastada täpne või kõige tõenäolisem vaheallikas.

Reisialbumitsitaatide teemavaliku puhul domineerib ootuspäraselt Jumal ehk religioon üldisemalt — ligi kolmandiku Andreea albumi sissekandetekstidest võib siduda just selle *locus*'ega. Andreea kui teoloogi albumi puhul on religioosne suunitlus igati ootuspärane, ent see ei olnud ainult teoloogide albumitele iseloomulik

joon. Kuna kirikul ja usuõpetusel oli varauusaegses ühiskonnas väga suur roll, domineeris see topos ka teiste erialade esindajate, aga ka aadlike reisialbumites. Arukus, teadlik käitumine, kuulsus, sõprus ja voorus olid populaarsuselt järgmised teemad, mida Andreeae albumis puudutati, ent nende osakaal on kordi väiksem võrreldes Jumala ja usuga. Neis olulisimedes *locus*'tes peegeldub protestantlik-humanistliku kasvatuse moraalne ja teoloogiline suund, mida võib siduda Philipp Melanchthoni ja tema õpilase Johann Sturmi *docta pietas*'e ning *sapiens atque eloquens pietas*'e kontseptsiooniga hariduses. Siin peegeldub ka teine humanistlik lähenemine: kristlikud ja paganlikud reaalid, tekstdid ja autorid on siinses albumis ajastutüüpiliselt kõrvuti nii üksikute sissekannete kui ka terve albumi lõikes.

Albumis kasutamist leidnud teemad võib jagada kahte suurde gruppide, esmalt religioon ja kõik sellega seonduv, nagu usk, lootus, vagadus jne, teiseks inimese elu ja käitumisega seotud mõisted ja vastandpaarid, nagu elu ja surm, voorused ja vead/pahed, arukus ja arutus, mõõdukus, kannatlikkus, õiglus, ühiskond jne. Nii mõnigi kord on aga need kaks gruppide omavahel tihedalt põimunud, eelkõige elu ja surma, aga ka vooruste ja pahede teemaga seoses. Erinevalt paljude teiste üliõpilaste albumitest puuduvad Andreeae omast tüüpilised tudengialbumitele iseloomulikud teemad, nagu elu naudingud (kohv, tee, tubakas, maine armastus jne), ülikool ja ülikoolilinn ning tudengielu erinevad aspektid.

Paljud sissekandeteemad on oma loomult ajatud, üldkehtivad eetilised või moraalsed töed, mille puhul ajalooline kontekst, kus neid kasutati, ei olnud kuigi-võrd tähtis. Mõnikord aga võib konkreetse teema valimise taga näha siiski kaasaegset ajaloolist situatsiooni, eelkõige sõjasündmusi. Teisalt võib mõne pühenduse puhul oletada, et tekst on valitud adressaadist ja tema tegevusest-tegudest lähtudes — selleks annavad alust nt mitu halbade sõprade eest hoidumisele manitsevat tsitaati. Sissekandeteema valikut mõjutasid veel isiklikud vaated, nii teoloogilised kui ka ühiskondlikud, aga ka aja jooksul sissekandja isikust tekkinud kuvand või teatud ootused pühenduse osas, seda eelkõige nn esindusisikute puhul. Ühiskonnaga seotud *locus*'te puhul võib aga oletada riigipoliitiliste teoste suurt mõju nii varauusaegses kui ka varavalgustuslikus ühiskonnas.

Andreeae reisialbumi sissekannete teemadega on tihedalt seotud nii erinevate pühenduste vastastikused kui ka mitmeosaliste pühenduste sisulised seosed. Viimased moodustavad reisialbumitraditsiooni kohaselt ühtse terviku nagu ka erinevate isikute sissekanded, mis on kas ühel lehel ja/või pealiskirjaga omavahel ühendatud. Pühendustevahelised seosed siinses albumis on väga mitmekesised. Olulisim neist on sissekandetekstide kordumatus, milles peegeldub kõige selgemalt Adam Andreeae kui omaniku albumit kujundav roll. Et seda saavutada, pidid sissekandjad tutvuma varem albumisse kirjutatuga. Selle kõrval lähtuti oma pühenduse kirjutamisel naabersissekande teemast või struktuurist, ühisest tsitaadiallikast, aga ka olulistest märksõnadest ja keelevalikust. Seega võib Andreeae albumi puhul rääkida tugevast intertekstuaalsusest, ehkki esmapilgul see kuigivõrd välja ei paista.

Kui antiikautorite ja piiblitsitaatide puhul on ilmne, et koolihariduses valitsenud suundumuste mõjul lähtuti enamasti kindlakskujunenud teemadest, autoreist ning lähte- ja vaheallikaist, siis varauusaegsest kirjandusest pärit tekstikatked peegeldavad nimetatud aspektide kõrval ka sissekandja huvisid ja lugemust. Nii

võib seda oletada nt Andreeae kaasmaalaste Heinrich Bruiningki ja Johann Brockhausen, aga ka Thorni raehärra Simon Schultzi jt puhul.

Üldistades võib öelda, et Euroopa reisialbumitraditsiooni kontekstis on Adam Andreeae album tüüpiline oma žanri esindaja, ent seejuures segunevad siin mitmed olulised jooned, mis muudavad albumi eripäraseks. Ehkki Andreeae pidas oma albumit *studiosus*'ena, ei ole tegemist tüüpilise tudengialbumiga, nagu neid 18. sajandist leida võib, pigem on see kolleegialbum. Sissekannete teemade ja tonaalsuse ning sissekandetekstide lähtekohtade, aga ka vaheallikate põhjal on see ühelt poolt tüüpiline humanistlik, teisalt tüüpiline teoloogi album. Vanade ja traditsiooniliste joonte kõrval peegelduvad siin juba selgelt ühiskondlikus, haridus-, kultuuri- ja vaimuelus alanud muutused ning nendega kaasnenud mõttteviisimutus, mis viisid uusaegse, valgustusühiskonna tekkeni. Ka mõned ühiskonnas valitsenud moevooolud leidsid tee Andreeae albumisse, olgu keele- või tsitaadivaliku osas. Viimane peegeldub eelkõige piiblitsitaatide osakaalu vähenemises ning varauus-aegsete tekstikatkete osakaalu märgatavas tõusus võrreldes paljude varasemate albumitega, aga ka neostoitsistlike tsitaatide esinemuses. Oma tonaalsuselt on see väga tugevate eetilis-moraalsete joontega teoloogiline reisialbum. Lisaks võib seda vaadelda Andreeae isikliku *florilegium*'i või elujuhiste kogumina. Need erinevad aspektid muudavad Andreeae albumi tüüpiliseks ja samas eripalgeliseks kristlik-humanistlikuks reisialbumiks, kus peegelduvad nii varasem traditsioon kui ka uued suundumused.

ZUSAMMENFASSUNG

Vive hodie, cras vivere serum est: Die humanistisch-christliche Bildungstradition und das Stammbuch des Rigaer Pastors Adam Andreae (1696–1702)

In den estnischen Bibliotheken und Archiven werden insgesamt nur 36 Stammbücher aus dem 16. bis zum 20. Jahrhundert aufbewahrt. Drei von ihnen befinden sich in der estnischen Nationalbibliothek in Tallinn, fünf in der Universitätsbibliothek Tartu, neun im Estnischen Historischen Archiv in Tartu und 19 im Estnischen Historischen Museum in Tallinn. Alle diese Kollektionen sind wegen der verschiedenen äußeren (Kriege, Umsiedlung) und inneren (deutsche Sitte) Ursachen klein. Aus dem 16. Jahrhundert ist nur ein Stammbuch vorhanden, aus der schwedischen Periode stammen drei, aus dem 18. Jahrhundert 15 und aus dem 19. bis 20. Jahrhundert die übrigen 17 Stammbücher.

Das Stammbuch des Rigaer Pastors an der St. Georg-Kirche, Adam Andreae, ist das drittälteste Estlands. Es ist ein kleines zurückhaltend verziertes handschriftliches Buch im Format von $17 \times 10,1 \times 3,5$ Zentimeter. Das Album enthält insgesamt 172 Blätter. Wahrscheinlich am Anfang des 20. Jahrhunderts wurden am Anfang und am Ende des Einbandes noch einige Blätter mit dem Einrägerverzeichnis und mit den Personalien zu den aus dem Baltikum stammenden Personen hinzugefügt. Neben den fast ausschließlich schriftlichen Einträgen enthält Andreaes Stammbuch noch zwei Bild-Beigaben, die seiner äußeren Gestalt nach emblematisch sind.

Sowohl dem Inhalt als auch der Gestalt nach ist es ein zeittypisches personales Dokument, das einerseits die Kultur, das Bildungswesen, die politischen Ereignisse und religiöse Strömungen der Frühen Neuzeit widerspiegelt, andererseits aber die Interessengebiete, die Bildung und Belesenheit sowohl des Stammbuchbesitzers als auch der Einräger demonstriert. Manchmal aber scheinen die Einräger ihren Widmungstext gemäß der Bildung und dem Beruf beider Beteiligten (d.h. des Adressaten und Einrägers) ausgesucht zu haben, so dass die Eintragstexte sowohl als religiöse als auch als weltliche Äußerungen interpretiert werden können.

Obwohl das Stammbuch von Andreae als gattungstypisch betrachtet werden kann, ist es zugleich auch einzigartig: Stammbücher sind so verschieden wie alle Menschen. Die Eintragstexte können sich von Album zu Album wiederholen, eine Person kann in mehrere Stammbücher schreiben — das alles sehen wir auch im Album Andreaes —, aber die Konstellation der Einräger und der Stammbuchzitate ist immer verschieden.

Die sorgfältig geformte äußere Gestalt der Einträge (im Gegensatz zum Stammbuch seines Zeitgenossen Johann Gerngros fehlen hier nachlässige Einträge), die fast nicht zu bemerkende Entfernung zweier Stammbuchblätter, sowie die Dominanz der ethisch-moralischen Einträge zeigen, dass Andreae sein Stammbuch äußerst hoch bewertet hat. Andreaes eigenhändige Anmerkung (*Tu q. haec legis*) unter dem Eintrag des Rigaer Pastors und Superintendenten, seines ehemaligen Lehrers Johannes Brever, zeigt, dass das Stammbuch nicht nur für den Besitzer gedacht war. Der Leserkreis eines Stammbuches war merklich breiter: alle

Einräger, Familienmitglieder, Freunde und Bekannte. In den eigenhändigen Notizen von Andreae, deren Anzahl insgesamt nur sechs beträgt, widerspiegelt sich einer der Zwecke der Stammbucheinträge, den Besitzer anzusprechen und zu beeindrucken. Andreae hat dabei nämlich fast immer den Widmungstext eines Einrägers paraphrasiert und zu seinen eigenen bzw. allgemeingültigen Werturteilen in Beziehung gesetzt. Es ist eine der Stellen, wo die Intertextualität der Stammbucheinträge in Andreaes Album zu Tage kommt.

Mit welcher programmatischen Intention Andreae sein Stammbuch angelegt hat, ist nicht bekannt, denn es fehlt das Titelblatt, das uns in dieser Frage weiter helfen könnte. Ob es überhaupt existiert hat, ist nicht feststellbar, weil die später eingeklebten Blätter und die Reparaturen des Albums die Spuren eines möglichen Titelblattes nicht mehr erkennen lassen. Den Widmungsunterschriften nach darf man annehmen, dass sein Stammbuch hauptsächlich als Gedenkbuch und als Registrierungsmittel der freundschaftlichen Beziehungen galt. Andererseits zeigen viele Beiträge in seinem Album, dass es auch als persönliches Florilegium betrachtet werden kann.

Adam Andreaes Stammbuch spiegelt relativ gut seinen Bildungsgang und seine Reisen in den Jahren 1696–1702 wider. Aus dem Stammbuch geht hervor, dass Andreae neben den Universitäten zu Jena und Wittenberg höchstwahrscheinlich in Hamburg die Vorlesungen des dortigen berühmten Hebraisten Esdras Edzardus besuchte. Die Einträge der Professoren aus Uppsala lassen uns vermuten, dass Andreae auch dort einige Vorlesungen gehört hat, obwohl er, so weit es bekannt ist, nie an der Universität Uppsala immatrikuliert war. In den Kurzbiographien Andreaes in den verschiedenen Lexika wurden Hamburg und Uppsala nicht erwähnt. In seinem Stammbuch hingegen fehlt jeder Hinweis auf das Predigen vor dem schwedischen König Karl XII.; lediglich der Eintrag des schwedischen Hofpredigers Olaus Berelius könnte als Beweis dafür dienen. Das Fehlen von Einträgen der Leipziger Professoren lässt uns vermuten, dass Andreae dort keine Vorlesungen besuchte, Leipzig gilt eher als eine kurze Zwischenstation auf seiner Reise von Jena nach Wittenberg. Womit Andreae sich während seines fast zweijährigen Aufenthaltes in Thorn neben den Gastpredigten in dortigen Kirchen beschäftigte, ist wiederum nicht bekannt.

Die sekundären Quellen, vor allem Andreaes Dissertation aus seiner Studienzeit in Jena, zeigen, dass er ein orthodoxer Lutheraner war. Die Einträge der vielen orthodoxen Lutheraner und Antipietisten in seinem Stammbuch, aber auch einige antipietistische Äußerungen beweisen dasselbe. Diese sekundären Quellen belegen ebenso, dass Andreae sich schon während seiner Gymnasialstudien, aber auch später, während seiner Reisen, am Rigaer literarischen Leben beteiligt hatte. In Thorn hingegen, wo Andreae fast zwei Jahre seines Lebens verbrachte, sowie in den Universitätsstädten Jena und Wittenberg, hat er sich, so weit bekannt ist, von der Schriftstellerei fern gehalten. Die wichtigsten Ereignisse im Privatleben Andreaes, wie das Universitätsstudium, die Erlangung der Magisterwürde, die Hochzeit und der Tod, sind durch zeitgenössische Gelegenheitsdrucke dokumentiert worden. Außerdem werden in der akademischen Bibliothek der lettischen Universität wenigstens zwei Bücher aufbewahrt, die einst der Bibliothek Andreaes

angehört haben. Damit sind die Informationen über Andreae umfangreicher als zu den meisten seiner Zeitgenossen.

Andreae hat 121 Personen, darunter auch eine Frau, gebeten, in sein Stammbuch zu schreiben. Die meisten Einträger besaßen theologische Bildung. Unter diesen waren die Theologieprofessoren und Theologiestudenten verschiedener Universitäten, Professoren der orientalischen Sprachen und des Griechischen sowie Pastoren; aber auch viele Gymnasialprofessoren dürften einen theologischen Bildungsgang vollendet haben. Insofern kann das Stammbuch von Andreae auch als Kollegenalbum betrachtet werden, obwohl er sich nicht bei allen seinen Zwischenstationen an die jeweiligen Theologen gewendet hat, um einen Eintrag zu bekommen. Entsprechend seiner eigenen konfessionellen Angehörigkeit hat er vor allem orthodoxe Lutheraner um einen Eintrag gebeten; so weit feststellbar ist, fehlen hier die Beiträge der Pietisten, Calvinisten und der Vertreter der anderen Konfessionen, obwohl einige Einträge zweifelhaft sind. Da Andreae sein Stammbuch als *Studiosus* so lange geführt hat, bis er als Pastor zu St. Georg in Riga eingesetzt wurde, könnte sein Album auch als Studentenalbum bezeichnet werden — viele Einträger waren ebenso Studenten der verschiedenen Universitäten.

In Andreaes Stammbuch befinden sich, wie in fast jedem Album dieser Art, wenige oder mehrere Einträge von Hand der sogenannten Autoritäts- bzw. Repräsentationspersonen. Hier muss aber betont werden, dass Andreae auf solche Einträge nicht besonders viel Wert gelegt hat; ebenso sind hier nur vereinzelte Beiträge von adleigen Personen vorhanden. Unter den Repräsentationspersonen dürfen z. B. das gelehrte schwedische Ehepaar Sophia Elisabet und Elias Brenner, der Professor der Universität Uppsala Olof Rudbeck der Ältere, der Hamburger Orientalist Esdras Edzardus, der Danziger Pädagoge und Theologe Samuel Schelwig sowie mehrere antipietistisch gesinnte orthodoxe Lutheraner hervorgehoben werden. Von den Personen höheren sozialen Rangs sind vier herauszuheben: der mutmaßlich hohe schwedische Militär von Schlippenbach, dessen Eintrag in Andreaes Stammbuch an der ersten Stelle positioniert ist, der Jenaer *pastor primarius* und Generalsuperintendent Georg Götze, der schwedische Adlige und königliche Bibliothekar Gustaf Peringer-Lillieblad und der schwedische Hofprediger Olaus Berelius.

Der Einrägerkreis im Album Andreaes spiegelt verhältnismäßig gut seine soziale Beziehungen wider: die Mitstudenten, Professoren, Kollegen, daneben einige prominente und adlige Personen. Daraus geht hervor, dass Andreae zumeist Personen vom gleichen sozialen Rang um einen Stammbucheintrag gebeten hat. Das zweite Merkmal seines Stammbuches ist, dass es keine Einträge von Estländern enthält, obwohl bekannt ist, dass wenigstens zwei Estländer zusammen mit ihm zu einem gemeinsamen Freundeskreis gehörten.

Die meisten Einträge in Andreaes Album, darunter auch die Unterschriften, sind auf Latein geschrieben. Diese Erscheinung ist vor allem durch die humanistische Bildungstradition zu erklären, die am Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts noch stark war. Fast der gesamte Unterricht von der Lateinschule bis zur Universitätsebene fand noch immer auf Latein statt. Im deutschen Raum begann die Wandlung im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts in Halle, aber die tief

verwurzelten Gewohnheiten verschwanden sowohl aus der Grundbildung als auch aus der Stammbuchtradition, in der sich die Bildung widerspiegelt, nur langsam. Gleichwohl gab es schon um Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert einige Stammbücher, in denen die deutsche Sprache eine größere Bedeutung hatte als früher. Als Beispiel kann das Stammbuch des Theologiestudenten Johann Gerngross, der sich von der Tartuer *Academia Gustavo-Carolina* an die Universität Halle begab, angeführt werden. Der Anteil der deutschsprachigen Einträge ist dort merklich größer als im Stammbuch Andreaes. Im Fall von Johann Gerngross dürften enge Beziehungen zu den pietistischen Kreisen ein wesentlicher Grund dafür sein. Im Album Andreaes treten die Veränderungen noch nicht zu Tage. Hebräisch und Griechisch, deren Status als Bibelsprachen merklich höher war, spielen hier auch eine größere Rolle als die deutsche Sprache. Aus dem Beitrag von Sophia Elisabet Brenner geht aber hervor, dass die romanischen Sprachen repräsentativer waren als die germanischen und dass die deutsche Sprache der schwedischen vorgezogen wurde. Auch die anderen mehrsprachigen Einträge, wie etwa der von Elias Brenner, zeigen die Hierarchie der Sprachen. Der Beitrag von Georg Götze, *pastor primarius* und Superintendent in Jena, bildet dagegen eine Ausnahme, indem die lateinischen Textabschnitte dem griechischen vorangehen. Diese außergewöhnliche Reihenfolge der Sprachen ist hier höchstwahrscheinlich von inhaltlichen Überlegungen bestimmt.

In Andreaes Album wurde Französisch etwas öfter verwendet als Deutsch, hierbei muss aber betont werden, dass es ausnahmslos Jenaer Studenten waren, die sich für einen französischen Eintrag entschieden hatten. Die Gründe dafür lassen sich nur vermuten. In italienischer und polnischer Sprache gibt es jeweils nur einen Eintrag. Unter den mehrsprachigen Beiträgen sind die von Sophia Elisabet und Elias Brenner am bedeutendsten. Frau Brenner hat in insgesamt sechs Sprachen geschrieben (Lateinisch, Italienisch, Französisch, Holländisch, Deutsch, Schwedisch), Herr Brenner dagegen hat neben der lateinischen und finnischen Sprache auch die Runenschrift verwendet. Die *Symbola* der Einräger sind meistenteils auf Latein, daneben noch einzelne auf Hebräisch, Griechisch und Französisch. Die Unterschriften wurden meisten in derselben Sprache geschrieben wie der Eintragstext; die mehrsprachigen Einträge haben dagegen eine lateinische Unterschrift bekommen. Wie immer gibt es auch hier eine Ausnahme: Christian Eberhard Weißmann ergänzte seinen lateinischen Eintrag durch eine deutsche Unterschrift. Diese Sprachenwahl sowie die fast unlesbare Handschrift weisen offensichtlich auf Weißmanns niedrigeres Bildungsniveau.

In den Alben des 16. Jahrhunderts wurde der Besitzer oft dem Namen nach angesprochen, aber am Ende des 17. Jahrhunderts war dies eher die Ausnahme. Meistens deutet die namentliche Anrede auf eine tiefere Bekanntschaft zwischen dem Einräger und dem Adressat. Gewöhnlich wurde der Eigentümer des Albums als *possessor* bezeichnet, dazu wurden üblicherweise noch Adjektive wie *doctissimus* und/oder *clarissimus* verwendet. Der Gebrauch des Adjektivs *nobilissimus* ist besonders hervorzuheben, denn einige Einträge beweisen, dass damit auf Andreaes Zugehörigkeit zum so genannten Geistesadel (*nobilitas litteraria*) hingewiesen wurde. Meistens hingegen können wir von einer solchen Bedeutungsebene nicht sprechen. Professor Walther Ludwig hat vermutet, dass der häufige Gebrauch des

auf den Adelsstand hinweisenden Adjektivs anlässlich einer nichtadligen Person um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert auf die Bedeutungsdevaluierung des *nobilissimus* deutet.¹⁰⁵⁶ Diese Tendenz zeigt sich auch in Andreaes Album, denn der Superlativ wurde sowohl von seinen Mitstudenten als auch von den Personen, die eine höhere soziale Position innehatten, verwendet.

Daneben wurde Andreae als Freund, Gönner, Landsmann und Tischgenosse angesprochen. Ähnlich wie beim *nobilissimus* wurde Andreae sowohl von seinen Mitstudenten als auch von einigen Professoren als Gönner bezeichnet. Im Fall der letzteren hat man vermutet, dass der Albumbesitzer den kostenpflichtigen Vorlesungen eines Professors zugehört haben mag. Zwei wesentliche Motive, womit man die Einträge in einem Album begründete, waren die Freundschaft und das Andenken, obwohl diese meistens nicht besonders akzentuiert wurden. Nur selten hat die eine oder andere Person zum ewigen Gedenken geschrieben oder wurde der Besitzer als beliebtester der wenigen Freunde des Einträgers bezeichnet.

In Verbindung mit der Freundschaft muss erwähnt werden, dass nicht alle, aber die meisten Mitglieder eines Freundeskreises in Wittenberg in das Album Andreaes geschrieben haben. Im Album seines Gefährten Heinrich Bruiningk sind hingegen alle Mitglieder desselben Freundeskreises vertreten. Andreae hat nur die ländlichen Mitglieder um einen Eintrag gebeten, aber keinen einzigen Estländer. Wodurch solcher Separatismus bedingt war, ist nicht bekannt. Noch bemerkenswerter ist dies, wenn wir im Auge behalten, dass Andreae auch einige Kurländer um einen Eintrag gebeten hat. Im Zusammenhang mit dem genannten Freundeskreis kommt noch ein besonderer Zug zum Vorschein. Die Freunde bevorzugten es, in einem Stammbuch neben- oder untereinander zu schreiben — so ist es im Album von Heinrich Bruiningk zu sehen, aber nicht im Stammbuch von Andreae. Daraus kann man schlussfolgern, dass die Freundschaftsbeziehungen zu Andreae merklich lockerer waren als zu Bruiningk. Andreaes Jenaer Tischgenossen dagegen haben sämtlich in seinem Album nebeneinander geschrieben.

Die Einträge im Album Andreaes entsprechen im Allgemeinen den Normen, die sich während der anderthalb Jahrhunderte ausgebildet hatten, sowohl im Bereich des Widmungstextes und der Unterschrift als auch in der ganzen äußeren Gestaltung eines Eintrags. Wie immer gibt es auch hier Ausnahmen, so hat z.B. Christian Römer, ein Pastor zu Marienburg, zwei Einträge geschrieben. Oder sollten diese trotz der Unterzeichnung beider Einträge doch als ein Beitrag betrachtet werden? Wie Andreae und Römer selbst dies interpretiert haben, ist nicht mehr zu rekonstruieren. Die Eintragstexte waren um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert größtenteils kurze und lakonische Äußerungen, die meistens nur aus einer kurzen Sentenz, seltener aus einigen Versen oder einer Strophe bestanden.

Fast jeder Fünfte hat seinem Beitrag ein *Symbolum* bzw. Lebensmotto beigefügt, das den Eigentümer charakterisieren musste. Die meisten von jenen, die ihr *Symbolum* eingetragen hatten, waren Studenten, daneben noch einige Professoren, Theologen und Stadtbeamte. Man kann vermuten, dass es im Fall der Studenten vor allem mit dem Wunsch verbunden war, die Zugehörigkeit zum Geistesadel zu

¹⁰⁵⁶ Siehe **W. Ludwig**, Beispiele interkonfessioneller Toleranz, S. 236.

zeigen. In Andreaes Album dominieren die religiösen *Symbola*, aber neben Glauben und Religion sind noch weitere Themen vertreten: die Klugheit, die Bemühungen, das Vaterland, das gute Benehmen eines Herrn. Das Lebensmotto des Jenaer Studenten Johann Caspar Posner unterscheidet sich von allen anderen: einerseits ist es eine gewöhnliche Äußerung der Allmacht Gottes, andererseits kommen hier die astronomischen Ansichten von Posner zum Ausdruck. Das *Symbolum* des Thorner Ratssekretärs Johann Heinrich Schultz hingegen scheint die allgemeine öffentliche Moral zu spiegeln. Die meisten Mottos stammen aus der Bibel, in der Regel aus den Psalmen oder aus den Paulusbriefen. Die antike Literatur wurde nur selten als Fundgrube der *Symbola* verwendet, und dabei wurden nur etablierte Zitate bevorzugt.

Unter den Einträgen dominieren Prosatexte zu etwa zwei Dritteln. Die meisten Verse sind in elegischen Distichen verfasst, aber es sind auch einige lyrische Metren, z.B. die Sapphische Strophe vertreten. Die Verszitate reichen im Album Andreaes von einem Monostich bis zu zwei vierzeiligen Strophen; längere poetische Beiträge, wie sie in den Alben des 16. Jahrhunderts öfters zu finden waren, sind hier nicht mehr vorhanden. Man kann vermuten, dass die Dominanz der Prosazitate einerseits mit der Frühgeschichte des Stammbuchpraxis, andererseits mit dem Einfluss von Justus Lipsius verbunden ist, obwohl die Poetiklehre um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert sowohl an Gymnasien als auch an Universitäten immer noch eine große Rolle gespielt hat. Die Prosazitate waren, wie schon gesagt, meistens kurz und lakonisch, nur selten haben die Einräger sich für eine längere Textstelle entschieden. Wenigstens in einem Fall kann die Wahl eines längeren Zitates durch den Wunsch des Einrägers bedingt sein, seinem jüngeren Kollegen nützlichen Rat zu geben. Da der Einräger schon ein alter Mann war, konnte ihn auch die ältere Stammbuchtradition beeinflussen, wo längere Beiträge noch verhältnismäßig oft vorkamen.

Sowohl in Andreaes Album als auch in den früheren, zeitgenössischen und späteren Alben seien die Stammbucheinträge vor allem die humanistische Bildung der Einräger. Das Gesamtbild ist in allen Stammbüchern gleich. Neben der Bildung spiegeln die Einträge auch allgemein menschliche Werte wider, die allgemeinen Ansichten sowohl der Einräger als auch des Besitzers in Bezug auf Religion, auf die politischen Verhältnisse und öffentlichen Prozesse, auf ihre Interessengebiete und ihre Belesenheit, seltener aber ihre persönliche Meinung in den genannten Fragen. In der früheren und zeitgenössischen europäischen Stammbuchtradition bildeten — auch in den Stammbüchern der Theologen — die kürzeren oder längeren, mehr oder weniger veränderten Zitate der antiken Autoren den Kern der Einträge. Genau dasselbe sehen wir auch im Album des künftigen Rigaer Pastors Adam Andreae, das insgesamt 45 antike Zitate enthält. Die Bibel gilt sowohl in Andreaes Album als auch in der allgemeinen Stammbuchtradition als zweitwichtigste Zitatquelle. Im hiesigen Album sind 23 Bibelzitate vorhanden, darunter auch zwei rabbinische Textstücke, also halb soviel wie antike Textfragmente. Im Allgemeinen waren in den Alben des 16. und 17. Jahrhunderts die mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Zitate gleich stark vertreten. Andreaes Album bildet in dieser Hinsicht eine Ausnahme, denn hier sind sogar 21 Zitate aus der Feder frühneuzeitlicher Autoren. Somit ist deren Anzahl mit den Bibelzitaten fast

gleich. Die Anzahl der frühneuzeitlichen Texte ist überraschend groß und deutet wahrscheinlich auf den am Ende des 17. Jahrhunderts begonnenen Wandel im Bereich der Stammbuchzitate hin, der in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in einer Menge von Zitaten deutscher zeitgenössischer Autoren kulminierte. Nur fünf mittelalterliche Zitate sind in Andreaes Album enthalten.

Walther Ludwig hat für die deutschen Stammbücher herausgefunden, dass Zitate etwa die Hälfte der Stammbucheinträge ausmachen.¹⁰⁵⁷ Die Eintragstexte in Andreaes Album bilden insgesamt 135 verschiedene Einheiten, darunter 96 Zitate: somit ist der Zitatanteil deutlich größer als die Hälfte. Die übrigen Widmungstexte können als Sprichwörter und/oder sprichwörtliche Redensarten (18) und als vom Einträger selbst verfasste Texte (3) klassifiziert werden. Die 21 Textstücke, deren Ursprung bis jetzt nicht festgestellt werden konnte, könnten die Anzahl der nachantiken Zitate noch erhöhen.

Sowohl die Professoren und Studenten, aber auch die Stadtbeamten und die wenigen Militär und Adligen, die im Album Andreaes geschrieben hatten, haben sich für Zitate entschieden. Ein bestimmtes Muster ist hier nicht zu entdecken, eher kann man vermuten, dass die Einräger bei der Wahl der Eintragstexte sowohl von der allgemeingültigen Tradition als auch von ihren persönlichen Vorlieben ausgegangen sind. Direkte Verbindungen zwischen dem Eintrag und der zeitgenössischen historischen Situation fehlen im Allgemeinen oder sind durch die große zeitliche Distanz nicht mehr erkennbar. Nur selten ist die konkrete historische und politische Situation hinter dem Eintragstext zu entdecken: im Fall von Andreaes Album handelt es um den im Jahre 1700 begonnenen Großen Nordischen Krieg. Aber auch in diesem Zusammenhang spiegeln die Einträge allgemeingültige Wahrheiten, die zu jeder Zeit in ein Album geschrieben werden konnten, wider. Der historische Kontext kommt im Anagrammgedicht von Johannes Ernst Zeyer (wahrscheinlich die Niederbrennung der Rigaer Vorstadt aus Furcht vor den Feinden) und im Thukydides-Zitat aus der Feder von Nicolaus Tolckemt (der Krieg im Allgemeinen) am deutlichsten zu Tage. Die historische Situation wird am deutlichsten in den Unterschriften sichtbar. So wird dort auf die Studien, den Erwerb der Magisterwürde, die Predigten in den Thorner Kirchen und die vorstehenden Reisen des Eigentümers hingewiesen, aber auch auf die Kriegssituation, in der Andreae aus dem königlichen Preußen in die livländische Heimat zurückkehrte, ebenso auf seine mögliche Absicht, nach Thorn zurückzureisen. Neben den genannten Ereignissen hat ein Einräger sich über die Tätigkeit der Feinde geäußert. Am häufigsten wurde auf die Reisen des Albumbesitzers hingewiesen. Persönliche Urteile über bestimmte historische Ereignisse oder Situationen waren in den Stammbüchern eher eine Ausnahme. Ebenso selten wurden in den protestantischen Stammbüchern persönliche Ansichten über Religionsfragen geäußert, im 16. Jahrhundert meistens gegen den Katholizismus, um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert dann gegen den Pietismus. In Andreaes Album ist nur ein antipietistischer Eintrag aus der Feder des Wittenberger Theologieprofessors Philipp Ludwig Hanneken zu finden. In einigen anderen Eintragungen dagegen wurde auf den richtigen Glauben hingewiesen, aber eine feindliche Gesinnung gegen ein

¹⁰⁵⁷ **W. Ludwig.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden, S. 230.

bestimmtes Glaubensbekenntnis wie im Beitrag von Hanneken kommt dort nicht zu Tage.

Wie anhand von Andreaes Album zu sehen ist, scheinen die Verbindungen zwischen den beiden zeittypischen Gattungen des Stammbucheintrags und der Gelegenheitsdichtung nicht so direkt zu sein wie zwischen den Subgenres der Gelegenheitsdichtung. Einige Trauergedichte auf Andreaes Tod beinhalten bewusste Anspielungen auf das Hochzeitsgedicht zu Andreaes Eheschließung vom selben Autor. Die Zusammenhänge zwischen den Stammbucheinträgen für ihn und der Gelegenheitsdichtung sind dagegen eher zufällig. Drei Stammbucheinträger, die Thorner Pastoren Gottfried Weiss, Martin Oloff und Martin Böhm, haben Andreae Gedichte gewidmet, doch keiner von ihnen hat in seinem Hochzeitsgedicht dasselbe Thema erörtert wie im Stammbucheintrag. Thematische Übereinstimmungen sind nur entweder zwischen den Unterschriften des Hochzeitsgedichtes und des Stammbucheintrages oder zwischen dem Hochzeitsgedicht und dem *Symbolum* des Einträgers zu erkennen. Martin Oloff hat beide Male in seiner Unterschrift hervorgehoben, dass Andreae fast zwei Jahre in seinem Haus gewohnt hat. Das Hochzeitsgedicht und der Eintrag von Weiss sind einerseits durch das Wort *patria* verbunden: in Andreaes Album hat Weiss sein mutmaßliches Motto *Patria est ubi bene est* eingetragen, in seinem Glückwunschgedicht gibt es aber einen Vers *Et patrio, invita me, posuere solo*. Andererseits verbindet beide Gattungen das Heimkehrmotiv, das sowohl im Hochzeitsgedicht als auch in der Stammbuchunterschrift relativ stark präsent ist.

Während dieser Untersuchung kam heraus, dass mehrere Einräger in verschiedenen Alben immer wieder dasselbe Zitat oder sogar denselben Zitatenkomplex zu schreiben bevorzugten. Besonders gern haben dies solche Personen gepflegt, die oft um einen Stammbucheintrag gebeten wurden. Von diesen können hier z.B. die schwedischen Gelehrten Elias und Sophia Elisabet Brenner, der kurländische Superintendent Johann Adolph Hollenhagen, der Hamburger Orientalist Esdras Edzardus, der Uppsalae Professor Olof Rudbeck der Ältere, der Wittenberger Professor Christian Röhrensee, sowie der Rigaer Superintendent Johann Brever und der Hamburger Pastor Johann Friedrich Mayer genannt werden.

Im Allgemeinen wiederholen sich die Eintragstexte in Andreaes Album nicht, wenn aber doch, dann haben die Einräger verschiedene Sprachen verwendet: z.B. wurde das Zitat eines Paulus-Briefes auf Latein und Griechisch benutzt. Manchmal hingegen fällt der Text eines Einrägers mit dem *Symbolum* des anderen zusammen, in einzelnen Fällen wurde der gleiche Eintragstext in zwei Sprachen eingetragen, z.B. in Runenschrift und auf Latein oder auf Hebräisch und auf Latein. Das Fehlen von Zitatwiederholungen in derselben Sprache konnte einerseits eine bewusste Wahl der Einräger, andererseits aber der feste Wunsch Andreaes gewesen sein. Darüber hinaus deutet es darauf hin, dass jeder Einräger vor seinem Eintrag alle früheren Beiträge zur Kenntnis genommen hatte. Man kann auch vermuten, dass ein Zitat in verschiedenen Sprachen nicht als direkte Zitatwiederholung verstanden wurde. Genau dasselbe gilt auch für die zweisprachigen Einträge, wo die Übersetzung eine kleine neue Nuance hinzufügte.

Obwohl die antike Literatur für die europäische Stammbuchpraxis des 16. bis 18. Jahrhunderts die wichtigste Fundgrube war, bildete die Bibel ohne Zweifel die

beliebteste Zitatquelle. Wie viele Zitate aus dem Alten und wie viele aus dem Neuen Testament stammten, war von Album zu Album verschieden, aber aufgrund von Andreaes Stammbuch und anderen überprüften Alben ist festzustellen, dass deren Anteil mehr oder weniger gleich war. Aus dem Alten Testament wurden meistens Psalmenzitate, aus dem Neuen dagegen die Paulus-Briefe bevorzugt. Diese Tendenz kann mit dem Einfluss von Philipp Melanchthon begründet werden: seine Ansichten haben neben der zeitgenössischen und späteren geistlichen Literatur auch die Quellenbasis der Stammbuchzitate stark beeinflusst. Dieses Bild sehen wir auch im Album von Andreae, in dem andere Bücher wie z.B. die Bücher Mose oder die Evangelien merklich seltener zitiert wurden. Das Buch Jesus Sirach, das in der Gelegenheitsdichtung des 17. Jahrhunderts als eine wichtige Inspirationsquelle galt, wird hier nie zitiert. Die Bibelzitate sind in Andreaes Album auf Hebräisch, Griechisch, Latein und Deutsch eingetragen worden; unter ihnen dominieren jedoch lateinische Textstücke. Erst seit der Mitte des 17. Jahrhunderts erschienen in den Stammbüchern Zitate aus der rabbinischen Literatur, deren Anzahl im Vergleich zu den Bibelzitaten jedoch immer klein blieb. So war es auch in Andreaes Album, in dem es nur zwei rabbinische Zitate gibt.

Obwohl die Bibel unter den Einzelwerken die populärste Zitatquelle war, dominieren im Album Andreaes die Zitate der antiken Autoren: die Anzahl der letzteren ist doppelt so groß. Hier spiegelt sich die humanistisch-christliche Bildungstradition wider, die einerseits auf der Bibel und der religiösen Erziehung, andererseits auf Lektüre und guter Kenntnis der antiken Autoren, sowie auf dem Poetik- und Rhetorikunterricht beruhte. Dieses von Melanchthon und seinen Schülern geprägte, vor allem von Johann Sturm ausgegangene Bildungsparadigma beeinflusste am Ende des 17. Jahrhunderts die allgemeine Schulbildung noch sehr stark. Die Symbiose von Bibel und heidnischer Literatur ist einer der konstituierenden Züge der humanistischen Bildung, der fast im ganzen literarischen Erbe, darunter auch in den Stammbüchern sehr stark zu Tage kommt.

Die Popularität der antiken Zitate, auch in den Stammbüchern der Theologen, hat verschiedene Gründe. Zweifellos der wichtigste Grund ist die auf ähnlichen Prinzipien basierende humanistische Bildung, die ungeachtet des Glaubensbekenntnisses als Verbindungsglied zwischen den aus verschiedenen Regionen Europas stammenden Menschen diente. Für den Stammbucheintrag boten die Zitate antiker Autoren dem Einträger einen festeren bzw. weniger gefährlichen Boden, wenn er kein Zitat aus der Bibel oder eines christlichen Autors nehmen wollte, das auf eine bestimmte konfessionelle Gesinnung deuten konnte. Außerdem können viele Zitate antiker Autoren im christlichen Sinn verstanden werden. Andererseits bildeten sie ein Mittel zur Demonstration wahrer Bildung und der Zugehörigkeit zu einer bestimmten sozialen Schicht. Somit dienten die Zitate antiker Autoren als Bindeglied. Wie allgemeinen angenommen wird, haben vor allem die Studenten zu solchen Zitaten gegriffen, Andreaes Album zeigt hingegen, dass Vertreter der anderen sozialen Schichten ebenso gern antike Autoren zitierten, darunter die Universitäts- und Gymnasialprofessoren, Pastoren, Stadtbeamten und Ratsmitglieder, sowie Repräsentationspersonen. Für die Studenten wurde behauptet, dass ihr Zitieren der antiken Autoren verbunden war mit dem Wunsch, zur pan-europäischen Gelehrtenrepublik zu gehören bzw. mit der Sicherung dieses Status'.

Dasselbe kann jedoch auch über die Vertreter der anderen sozialen Schichten gesagt werden.

Unter den antiken Zitaten dominieren im Album Andreaes die der lateinischen Autoren: griechische Schriftsteller wurden merklich seltener zitiert. Darin offenbart sich das humanistische Bildungssystem, in dem die lateinische Sprache eine wesentlich größere Rolle gespielt hat. Von den griechischen Autoren sind hier insgesamt nur acht Zitate zu finden. Wurden in den früheren Alben unter anderen auch Homer, Platon, Aristoteles und Plutarch zitiert, so ist in Andreaes Album keiner von diesen vertreten. Ebenso fehlen hier die Zitate aus den griechischen Dramen, außer einem Aischylos-Fragment, das durch die Anthologie von Stobaios oder die „*Politica*“ von Justus Lipsius in diesem Album vermittelt wurde. Die meisten Textstücke der griechischen Autoren sind in lateinischer Übersetzung eingetragen worden, nur drei sind in der Originalsprache. Die Bevorzugung der lateinischen Sprache können wir mit denselben Argumenten begründen wie auch die allgemeine Dominanz dieser Sprache und die große Menge der Zitate lateinischer Autoren. In Einzelfällen konnten neben dem herrschenden Bildungsparadigma auch die persönliche Bildung und der Beruf des Einträgers sowie die größere Bekanntheit der lateinischen Version eine bestimmte Rolle spielen.

Obwohl die bekanntesten griechischen Autoren und Werke in Andreaes Album nicht zitiert wurden, handelt es sich bei den hier zu findenden Zitaten trotzdem um traditionelle Eintragstexte: vor allem die Periandros zugeschriebene Maxime *Μελέτη τὸ πᾶν*, ein Sinspruch von Aischylos über die Nutzlosigkeit der zu vielen Kenntnisse, das Vaterland-Zitat von Gregor von Nazianz sowie die wahrscheinlich aus den Worten des Mark Aurel entwickelte sprichwörtliche Redewendung *fac ea, quae moriens facta fuisse velis* und die Maxime *nosse seipsum, nosse deum* eines unbestimmten frühchristlichen Autors. In diesen Sentenzen widerspiegelt sich die traditionelle ethisch-moralische und theologische Richtung sehr vieler Stammbucheinträge. Eine theologische Richtung ist neben den christlichen Autoren auch mit den klassischen Autoren zu verbinden. Die Hinzufügung des christlichen Aspektes war in der Frühen Neuzeit eines der wichtigsten Stilmittel, wie für die gesamte Literatur so auch für die Stammbucheinträge. Es kommt sowohl im Album Andreaes als auch in den früheren Alben vor allem im Zusammenhang mit Seneca-Zitaten vor.

Von den lateinischen Autoren wurde in Andreaes Album am häufigsten Seneca zitiert, was aufgrund des humanistischen Bildungsparadigmas und der am Ende des 17. Jahrhunderts herrschenden geistigen Gesinnungen zu erwarten war. Ebenso wenig überrascht die verhältnismäßig große Anzahl an Zitaten von Cicero, Tacitus, Horaz, Vergil und Ovid im Vergleich zu anderen antiken Autoren. Sie waren die traditionellen Schulautoren, mit deren Zitaten die humanistische Bildung und damit die Zugehörigkeit zu einer sozialen Schicht manifestiert wurde. Die Dominanz der lateinischen Autoren im Vergleich zu den griechischen ist auffällig sowohl in Andreaes Album als auch in der gesamten Stammbuchtradition des 16. und 17. Jahrhunderts, und könnte auch als ein konstituierender Zug der ganzen Stammbuchtradition betrachtet werden.

Die Fülle der Zitate von Seneca, Cicero und Tacitus ist einer der charakteristischen Züge der Stammbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Neben der

Schulbildung hat auch die Mode den Kreis der bevorzugten Autoren beeinflusst. Während in den Alben des 16. Jahrhunderts die Cicero-Zitate meistens gegenüber den Seneca-Zitaten dominierten, sehen wir in den Alben des 17. Jahrhunderts ein umgekehrtes Bild. Der frühere Ciceronianismus musste vor dem Stil und Sprachgebrauch der Autoren der silbernen Periode, die vor allem von Justus Lipsius befürwortet wurden, aber auch vor dem Siegeszug des Neostoizismus zurücktreten. Das Zitieren von Seneca und Tacitus wurde eine Modeerscheinung, die ebenso in den Stammbüchern hervortrat. Ungeachtet dessen blieb Cicero einer der bedeutendsten Autoren für die Stammbücher, ebenso wenig konnten die genannten drei Autoren die Zitate anderer antiker Autoren völlig verdrängen.

Ähnlich wie bei den griechischen Autoren wurden in Andreaes Album fast keine lateinischen Dramatexte zitiert — das dem Gnaeus Naevius zugeschriebene Textfragment bildet eine Ausnahme —, obwohl Plautus und Terenz als Schulautoren in vielen früheren Alben vertreten waren. Auch von den frühneuzeitlichen Dramatikern ist hier nur ein Schauspiel, nämlich das deutschsprachige „*Leo Armenius*“ von Andreas Gryphius, zitiert worden. In der Mitte und in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurden in vielen Stammbüchern dagegen häufig die französischen und englischen Dramatiker wie Molière, Shakespeare und Johnson zitiert. Anhand der überprüften Stammbücher des 17. und 18. Jahrhunderts ist festzustellen, dass diese Autoren erst im 18. Jahrhundert im Zusammenhang mit dem Paradigmenwechsel im Bereich der Zitatquellen an Bedeutung gewannen. Wodurch könnte die geringe Anzahl der Zitate der Dramatiker begründet werden? Vielleicht spiegelt sich hier Andreaes persönlicher Geschmack wider, auf den die Einräger Rücksicht genommen haben könnten. Andererseits ist es möglich, dass auf die Komödien von Plautus und Terenz sowie auf die Tragödien von Seneca aufgrund von deren Obszönität bzw. Grausamkeit verzichtet wurde, obwohl passende Textstücke mit ethisch-moralischem Inhalt in vielen Anthologien abgedruckt und die Greueltragödien des Seneca-Typs im 17. Jahrhundert bevorzugt waren. Als dritter Grund dürfte hier angeführt werden, dass am Ende des 17. Jahrhunderts das von Plautus und Terenz tief beeinflusste Schuldrama nicht mehr so bedeutend war und die Texte im Schulunterricht nicht mehr so intensiv erörtert wurden.

Einige Zitate in Andreaes Album stammen von lateinischen frühchristlichen Autoren, die im Rahmen der ganzen Stammbuchtradition als typisch betrachtet werden können. Der bedeutendste Autor war der heilige Augustinus. Daneben sind im Album Andreaes noch zwei Textfragmente zu finden, deren Autorschaft in der Frühen Neuzeit dem Augustinus zugeschrieben wurde. Bei dem einen handelt es sich um ein elegisches Distichon aus der Feder des Paulinus von Nola, eines Zeitgenossen des Augustinus, das andere stammt hingegen aus dem mittelalterlichen theologischen Handbuch „*Manuale Augustini*“.

Sowohl in den früheren und zeitgenössischen Alben als auch in Andreaes Stammbuch wurden mittelalterliche Autoren und Texte verhältnismäßig selten zitiert. Der wichtigste mittelalterliche Autor war ein Zisterzienser, der heilige Bernhard von Clairvaux, der als Autor zweier Zitate identifiziert werden konnte. Darüber hinaus wird ihm auch die Autorschaft des *Manuale-Augustini*-Zitates zugeschrieben. Ein zweiter bedeutender mittelalterlicher Autor, der in den Stammbüchern zitiert wurde, war der Mystiker Thomas von Kempis mit seiner „*Imitatio*

Christi“. In Andreaes Album sind keine anderen wichtigen mittelalterlichen Theologen und auch keine frühneuzeitlichen theologischen Texte zitiert worden. Hier fehlen Zitate sowohl von den wichtigsten Lutheranern Martin Luther und Philipp Melanchthon als auch von Vertretern der anderen protestantischen Glaubensbewegungen. Die verhältnismäßig feste Position des Luthertums dürfte ein möglicher Grund dafür sein, andererseits könnte es der Stammbuchtradition am Ende des 17. Jahrhunderts entsprechen. Eines der auffälligsten unter den mittelalterlichen Zitaten ist ein Sinnspruch aus dem altschwedischen Fürstenspiegel „Konunga ok höfdinga stylise“; dabei konnte festgestellt werden, dass Elias Brenner für seinen runenschriftlichen Beitrag die Ausgabe des berühmten schwedischen Philologen Johannes Schefferus benutzt hatte. Neben diesem Fürstenspiegel ist nur die „Politica“ von Justus Lipsius zitiert worden, die als Fürstenspiegel und als Florilegium bezeichnet werden kann. Auch in den anderen zeitgenössischen Stammbüchern scheint das genannte Werk von Lipsius der einzige Fürstenspiegel gewesen zu sein.

Aufgrund der biblischen, antiken und mittelalterlichen Zitate, ihrer sprachlichen Gestaltung, ihres Inhalt und ihrem Anteil kann Andreaes Album als ein typisches humanistisches Stammbuch bezeichnet werden. Die Fülle der frühneuzeitlichen Textfragmente hingegen zeigt eine Annäherung seines Stammbuches an die Gattungsbeispiele aus der Mitte und der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Hier zeigen sich ganz klar die am Ende des 17. Jahrhunderts begonnene Wandlung im Bereich der Stammbuchzitate und die neuen großen Veränderungen im allgemeinen Kultur- und Literaturleben. In Andreaes Album wurden noch nicht die Autoren der frühen Aufklärungszeit zitiert. So fehlen etwa die Gedanken von Samuel Pufendorff, Christian Thomasius, John Locke und von vielen anderen bekannten zeitgenössischen Autoren. Die meisten frühneuzeitlichen Autoren und Werke, die im Stammbuch von Andreae zitiert wurden, stammen aus dem 16. Jahrhundert und aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Als die größte Ausnahme kann hier Daniel de la Feuille hervorgehoben werden, obwohl sein Emblembuch noch im Rahmen der früheren Tradition steht.

Von den frühneuzeitlichen Autoren wurden im Stammbuch Andreaes niederländische, italienische, deutsche, polnische, französische, spanische und schottische Humanisten zitiert. Die konfessionelle Gesinnung des Zitatautors war kaum von Bedeutung, vor allem im Blick auf katholische Glaubensströmungen: in Andreaes Stammbuch wurden sogar Jesuiten und ein Karmelit zitiert. Die Vertreter der protestantischen Glaubensströmungen, wie z.B. Pietisten und Calvinisten wurden hier jedoch nicht zitiert. Einerseits zeigt dies eine gewisse konfessionelle Toleranz Andreaes und der Einträger, andererseits deren konfessionelle Gesinnung.

Unter den frühneuzeitlichen Zitaten fallen vor allem drei Einträge ins Auge, die auf einem Emblembuch basieren. Einer dieser Einträge enthält eine Zeichnung nach dem Emblembuch des Daniel de la Feuille; daneben wurden auch der „Proteus“ von Jacob Cats und die „Aureola Emblemata“ von Nicolaus Reusner zitiert. Neben ethisch und moralisch orientierten Emblemen sind Zitate aus den historischen und/oder politischen Werken von großer Bedeutung, vor allem sind hier Hugo Grotius, Carlo Scribani und John Barclay zu erwähnen.

Emblembücher und Gedichtanthologien sowie Florilegia und Sprichwörter-sammlungen waren in der Frühen Neuzeit vor allem aufgrund ihrer moralischen, ethischen und die Staatslehre betreffenden Ausrichtung überaus wichtige Werke, sowohl für die gesamte humanistische Bildung als auch für das allgemeine Literatur- und Kulturleben. Diese Tendenz ist auch in Andreaes Stammbuch deutlich sichtbar, das mehrere durch solche Kompendien vermittelte Zitate antiker Autoren enthält. Für sein Stammbuch sind als die wichtigsten Zwischenquellen die Anthologie von Johannes Stobaios, die Florilegia von Joseph Lange und die „*Politica*“ von Justus Lipsius zu nennen, aber auch das *Florilegium* von Octavianus Mirandula, „*Tacitus Axiomaticus*“ von Johann Theodor Sprenger und das „*Florilegium ethico-politicum*“ von Jan Gruter waren von Bedeutung. Obwohl die Adagien des Desiderius Erasmus nie namentlich zitiert wurden, konnten sie trotzdem als Vermittler einiger Zitate dienen. Neben den genannten Kompendien wurden auch Gedichtanthologien wie z.B. „*Delitiae Poetarum Germanorum*“ benutzt. Daneben konnten auch Ausgaben verschiedener Art als Vermittler sowohl der antiken als auch der frühneuzeitlichen Zitate dienen. Am deutlichsten zeigt sich dies beim Zitat des italienischen Frühhumanisten Battista Spagnioli, das durch Vermittlung eines Schulbuches — denn Spagnioli galt bis zum Ende des 17. Jahrhunderts als Schulautor —, aus der Gedichtanthologie „*Delitiae Poetarum Italorum*“ oder über den Kommentar zum religiösen Drama „*Simson*“ von Philipp von Zesen in Andreaes Album gelangen konnte. Die Ausonius zugeschriebenen Verse hingegen konnten über die Werke der Juristen Philipp Camerarius und Martin Naurath ins Stammbuch von Andreae gelangen. Daraus geht hervor, dass die Feststellung der Zwischenquellen der antiken und neulateinischen Zitate oft äußerst schwierig oder sogar unmöglich ist. Ungeachtet dessen ist es gelungen, eine genaue oder die wahrscheinlichste Zwischenquelle einiger Eintragungen festzustellen.

Gott bzw. die Religion ist ganz erwartungsgemäß das bedeutendste Thema der Eintragungen: ca. ein Drittel der Eintragstexte ist mit diesem *locus communis* verbunden. Da Andreae Theologe war, ist der religiöse Charakter seines Stammbuches mehr als erwartungsgemäß, aber dieser Schwerpunkt war nicht nur für Stammbüchern von Theologen üblich. Da die Kirche und die Religionslehre in der frühneuzeitlichen Gesellschaft eine überaus wichtige Rolle einnahmen, dominiert dieser Topos auch in den Stammbüchern von Vertretern anderer sozialer Schichten und Berufe. Die Weisheit und das bewusste Verhalten, die Berühmtheit, Freundschaft und Tugend waren die anderen wichtigsten Themen, die in Andreaes Stammbuch erörtert wurden. Ihr Anteil war jedoch im Vergleich zur religiösen Thematik um ein Vielfaches geringer. In diesen bedeutendsten *loci communes* spiegeln sich die moralische und die theologische Richtungen der protestantisch-humanistischen Erziehung wider, die mit den Konzeptionen *docta pietas* und *sapiens atque eloquens pietas* von Philipp Melanchthon und Johann Sturm zu verbinden sind.

Die im Stammbuch Andreaes vorhandenen Themen können in zwei größere Gruppen geteilt werden: zunächst die Religion und alles, was damit verbunden ist (Glaube, Hoffnung, Frömmigkeit usw.), dann die mit dem Leben und dem

Verhalten eines Menschen verbundenen Begriffe, wie Leben und Tod, Tugenden und Übel, Weisheit und Unvernunft, Mäßigkeit, Geduld, Gerechtigkeit, Gesellschaft usw. Bisweilen sind die beiden Gruppen miteinander stark verflochten, besonders im Zusammenhang mit den Themen Leben und Tod sowie Tugend und Übel. Da Andreaes Album eher als ein Kollegenstammbuch betrachtet werden kann, entspricht es der Erwartung, dass hier die typisch studentischen Themen fehlen (Kaffee, Tee, Tobak, irdische Liebe, Universität und Universitätsstadt und die verschiedenen Aspekte des studentischen Lebens).

Mehrere Eintragsthemen in Andreaes Stammbuch sind ihrer Natur nach zeitlose, allgemein gültige ethische oder moralische Lebensweisheiten, wobei der zeitliche Kontext, wo sie benutzt wurden, nicht besonders wichtig war. Manchmal aber dürfen wir trotzdem vermuten, dass die bestimmte zeitgenössische historische Situation, z.B. der Krieg, die eine oder andere Eintragung bedingt hat. Andererseits lassen manche Einträge die Vermutung zu, dass der Beruf und das Verhalten des Albumbesitzers die Textwahl maßgeblich beeinflusst hat: dafür sprechen z.B. mehrere Einträge, in denen Andreae vor falschen Freunden gewarnt wird. Die Themen- und Textwahl ist ebenso stark von den persönlichen theologischen und/oder politischen Ansichten eines Einträgers abhängig wie von dem im Laufe der Zeit entstandenen ‚Image‘ seines Eintragstextes und den Erwartungen an ihn. Die Thematisierung der Gesellschaft bzw. Republik kann durch die Popularität von staatspolitischen Werken bedingt sein.

Mit den in Andreaes Stammbuch erörterten Themen hängen sowohl die Verbindungen zwischen einzelnen Einträgen als auch die inhaltlichen Verknüpfungen von mehrteiligen bzw. mehrsprachigen Beiträgen zusammen. Gemäß der Stammbuchtradition bilden die letzteren eine inhaltliche Einheit. Auch die durch eine Überschrift verbundenen Einträge zweier Beiträger bilden beide eine selbstständige Einheit, die thematisch nicht verbunden sind. Die Verknüpfungen zwischen den Eintragungen sind sehr vielfältig. Die wichtigste von ihnen ist die Einmaligkeit der Eintragungstexte — darin spiegelt sich am deutlichsten auch die gestaltende Rolle von Andreae. Damit dies gelingen konnte, mussten die Einräger alle früheren Einträge zur Kenntnis nehmen. Darüber hinaus haben das Thema und die Struktur eines Nachbareintrages, eine gemeinsame Zitatquelle, wichtige Stichwörter und die gewählten Sprachen die Wahl des nächsten Eintragstextes beeinflusst.

Bei der Wahl von antiken und biblischen Zitaten haben die Einräger sich meistens unter dem Einfluss der in der Schulbildung herrschenden Strömungen für bestimmte Themen, Autoren und Ausgangstexte oder eine Zwischenquelle entschieden. Die frühneuzeitlichen Zitate zeigen daneben auch die persönlichen Interessen und die Belesenheit des Einrägers, besonders bei Andreaes Landsmännern Heinrich Bruiningk und Brockhausen und bei Thorner Ratssherren Simon Schultz.

Zusammenfassend können wir sagen, dass Adam Andreaes Album im Kontext der europäischen Stammbuchtradition ein typischer Vertreter dieser Gattung ist, doch sind hier verschiedene Züge vorhanden, die dieses Album einzigartig machen. Obwohl Andreae sein Album als Studiosus geführt hatte, ist es keinesfalls ein typisches studentisches Stammbuch, welche besonders im 18. Jahrhundert häufig waren, sondern eher ein Kollegenstammbuch. Aufgrund der erörterten Themen und

der Tonart, des Ausgangstextes und der Zwischenquellen der Eintragungen ist es einerseits ein typisches humanistisches Stammbuch, andererseits ein typisches Album eines Theologen. Neben alten und traditionellen Zügen spiegelt Andreaes Stammbuch relativ deutlich die aktuellen Wandlungen im gesellschaftlichen, Bildungs-, Kultur- und Geistesleben, aber auch den Wandel in der Denkweise, der zur Entstehung der neuzeitlichen und aufklärerischen Gesellschaft führte. Auch einige Modeerscheinungen haben ihren Weg in Andreaes Stammbuch gefunden, besonders im Bereich der verwendeten Sprachen und der Zitatenwahl. Die letztere wird vor allem in der verringerten Anzahl der Bibelzitate und dem stark gewachsenen Anteil der frühneuzeitlichen Textstücke, aber auch in der Häufigkeit der neostoizistischen Zitate ersichtlich. Seiner Tonart nach ist es ein theologisches Stammbuch mit starken ethischen und moralischen Zügen. Außerdem können wir es als Andreaes persönliches Florilegium oder als Sammlung von Lebensweisheiten betrachten. Diese verschiedenen Aspekte machen daraus ein typisches, doch einzigartiges christlich-humanistisches Stammbuch, in dem sowohl die frühere Tradition als auch die neueren Strömungen zusammen kommen.

ADAM ANDREAE REISIALBUMI EDITSIOON

Editeerimispõhimõtted

Adam Andreeae reisialbumi väljaandmisel lähtutakse võimalust mööda originaalissekande ülesehitusest ja ruumilisest paigutusest lehel. Tekst antakse edasi nii nagu originaalis, ortograafiat üldjuhul ei muudeta (i/j ning u/v ortograafia), ainult ladina- ja kreekakeelsetes tekstides kasutatud ligatuurid (æ, œ, ß, per, -que, -us, &, nasaalkriips) on vaikimisi lahti kirjutatud, kreeka ligatuurid eelkõige trükitehnilikatel põhjustel. Trükitehnilikatel põhjustel on ka osa Rooma numbritega kirjutatud aastaarve esitatud traditsioonilisel kujul (tänapäevased kirjatüübhid ei paku võimalust anda edasi peegelpildis C-tähete). Ilmsetele kirjavigadele osutatakse hüümärgiga nurksulgudes [!], vigu parandamata. Kuna kirjavead võivad olla seotud keeleoskusega, on neile osutatud konkreetse sissekande analüüs käigus. Ladina- ja saksakeelsetes tekstides esinevatest diakriitilistest märkidest (akuut, graavis, tsirkumfleks, treema (‘) jt) on editsioonis loobutud, kuna need ei kanna endas ei sisulist ega meetrilist tähendust. Kreeka tekstides on röhumiärgid edasi antud nende algsel kujul. Interpunktiosooni üldjuhul muudetud ei ole, kuid koolonid punkti tähenduses (nt lühendites) on vaikimisi asendatud punktiga ning pühendusteksti lõppu on lisatud punkt, juhul kui see originaaltekstis puudub. Sissekannetes kasutatud lühendid on jäetud lahti kirjutamata, kuid editsiooni juurde on lisatud lühendite nimekiri koos lahtikirjutusega. Tekstikohad, mida ei ole suudetud välja lugeda või kus sissekandja on jätnud midagi märkimata, on tähistatud punktidega nurksulgudes, kujuures punktide arv vastab tähtede arvule. Kui lugem ei ole kindel, järgneb kahtlasele kohale küsimärk nurksulgudes. Nii editsioonis kui ka tõlkes on nurksulgudes esitatud väljaandja lisandused, sh lehenumbrid. Ainsad nurksulud, mis pärinevad sissekande autori sulest, on Christian Römeri anagrammluuletuses l. 115. Reisialbumi lehed, kuhu midagi kirjutatud ei ole, editsioonis ei kajastu. Originaalsissekande erinevaid kirjastiile (ilukiri, suurem šrift, nt ladina- ja saksakeelse teksti eristamiseks) editsioonis edasi ei anta. Suurtähe ortograafia on editsioonis jäetud muutmata, kuid tõlkes seda edasi ei anta, vaid üksikutel juhtudel, eelkõige anagrammluuletuste selgitusepiogrammides, on originaali suurtäheortografiat järgitud. Juhul, kui ei ole üheselt selge, kas sissekandes on kasutatud suurt või väikest tähte, on lähtutud tänapäevases ortograafiast.

Adam Andreeae omakäelised märkused sissekande autori surma kohta antakse edasi kursiivis, viited Friedrich Konrad Gadebuschi „Livländische Bibliothek“ile“ on markeeritud punktiirjoonega, kolmanda isiku käega kirjutatud märkused aga pideva joonega. Nimetatud lisandused on editsioonis edasi antud sissekannetest väiksemas kirjas. Andreeae enda märkused on samal kujul ära toodud ka tõlkes, nagu ka viited Gadebuschile. Martin Bertleffi sissekande (l. 89p) juurde kuuluv viide Gadebuschile asub vale sissekande juures, kuid editsioonis on see viidud õige sissekande juurde. Kolmandate isikute lisandused või parandused sissekandetekstis on markeeritud numbritega (¹) ja lisatud vastav selitus. Albumi algusesse ja lõppu köidetud lisalehed editsioonis ei kajastu. Samuti ei kajastu editsioonis pildilised lisandused, küll aga nendega seotud tekstilised osad. Pildid on nähtavad illustratsioonidel ning igal konkreetsel juhul on sellele ka osutatud. Ka teistele

sissekannetele, mis on teksti ilmestamiseks reproduutseeritud (nt Georg Götze või Valentin Veltheimi sissekanne), on editsioonis osutatud.

Igale reisialbumisissekandele järgneb editsioonis tõlge. Kuna enamasti on tegemist kontekstist väljarebitud katketega, võib see mõnikord tõlke sisu mõjustada — sellisel juhul on tõlkesse valitud üks võimalikest variantidest, kuid erinevatele interpreteerimisvõimalustele osutatakse dissertatsioonis sissekandetekstide analüüs osas. Üksikutel juhtudel, eelkõige piiblikohtade ja antiikautorite tsitaatide puhul, on editsioonis kasutatud varasemaid eestikeelseid tõlkeid, sellisel juhul on vastav tekst markeeritud tärnikesega (*) ja sissekande all osutatakse tõlke lähtekohale. Nii tõlkes kui ka dissertatsioonis on osa kohanimede (Thorn, Elbing, Marienburg, Miitavi, Volmari) puhul kaasaegse nime asemel kasutatud ajaloolist nime. Latiniseeritud isikunimedel puhul on nii tõlkes kui ka dissertatsioonis kasutatud traditsioonilist, sissekandja emakeelset või kõige tunnustatumat nimekuju.

LÜHENDITE NIMEKIRI

1 Cor. – Epistula Pauli ad Corinthos	Cons. R. – Consistorii Regii
prima	d. – den
A. – Anno	d. – die, diem
A. C. – Anno Christi	D. – Doctor
Acad. – Academiae	Dan. – Daniae
A. Chr. – Anno Christi	Danor. – Danorum
a.d. – ad diem	Dat. – Datum
adv. – advocatus	Div. Jacob. – Divum Jacobum
Aed. – Aedibus	D. Mar. – Divam Mariam
Aed. Laz. – Aedibus Lazari	Dn. – Domini
Aetat. – Aetatis	Dn.; DN. – Domino
A ⁱ – Anni	dn.; Dn. – dominum
amic. – amicitiae	Dne. – Domine
An(n). – Anno	Dni.; D. ⁿⁱ – Domini
Anagr. – Anagrammate	dno.; Dno. – Domino
Annal. – Annalium	Dnm.; Dnum. – Dominum
ao.; Ao.; A. ^o ; Aoo. – anno	D. O. M. – Deus Optimus Maximus
ap. – apud	Doii. – Domini
Apr(il). – Aprilis	Eccl. – Ecclesiastes
Acad. – Academiae	Eccl(ae). – Ecclesiae
A. O. R. – Anno Orbis Redempti	Eccles. – Ecclesiae
Ass(ess). – Assessor	Eccles. Teuton. – Ecclesiae Teutonicae
Aug. – Augusti	Elect. Alumn. – Electoralium Alumnorum
benevol. – benevolentiae	Fac. phil. Adj. – Facultatis philosophiae Adjunctus
c. – caput	Fac. Theol. – Facultatis Theologiae
Cap. – Caput	Febr. – Februarii, Februario
Chr. – Christi	fil. – filius
Cibinio-Transylv. – Cibinio- Transylvanus	G. – Gratia
Cic. – Cicero	General. – Generalis
Civit.; Civitis. – Civitatis	Germanor. – Germanorum
cl. – clarissimi	Gym. Prof. P. et V. – Gymnasii Professor Publicus et Visitator
Cl. – Clarissimum	Gymn. Elbing. R. et P. P. – Gymnasii Elbingae Rector et Professor Publicus
Cl.; CL.; Clariss(mo). – Clarissimo	Hamb. – Hamburgensis
Clariss ⁱ – Clarissimi	Hebr. – Epistula Pauli ad Hebreos
Clariss. ^{mo} ; Clmo.; Cl ^{mo} ; CL ^{mo} – Clarissimo	Holm. – Holmiae
Coet. Teut. Holm. – Coetus Teutonici Holmensis	Horat. – Horatius
commissar. – commissarius	h. p. R. – haec pauca reliquit
concion. – concionibus	h. t. – hoc tempore
confess. – confessionibus	
Consil. Eccles. Prim. – Consiliario	
Ecclesiastico Primario	

Ienens. – Ienensis	Nov. Civit. Thorun. – Novae Civitatis Thorunensis
indig. heredit. aufer. – indignis hereditates auferuntur	O.-B. – Ostrobothniensis
Isnac. – Isenacensis	Octobr. – Octobris
J. A. C. – In Aede Christi [?]	optab. – optabat
JKm – Jego Królewskiej mości	Orient. – orientalis
Jan. – Januarii	ornatiss. – ornatissimo
Jen. – Jena(e)	Osterb. P. March. – Osterberga Paleo-Marchicus
L. – Licentiato; Licentiatus	p. – pastor; pagina
Leg. – Legionis	pag. – pagina
Lib. – Liber	P(al). March. – Paleo-Marchicus
Liv. – Livländische	Past. – Pastor; Pastoris
Livon. – Livonorum	Past. Prim. – Pastor Primarius
LL. OO. P.P. – Linguarum Orientalium Professor Publicus	Pern. – Pernaviae
LL. Stud. – Legum Studiosus	Phil. M.; Philos. Mgro. – Philosophiae Magistro
LM. – Libens/Lubens meritoque	pl. – plurimum
L. M. P. S. – Libens/Lubens Meritoque Posuit Scripsitque	Planc. – Plancio
l.mque; lmque – lubenti manuque; lubens meritoque	Pol. – Poloniae
Log. Phys. et Met. Prof. – Logicae, Physicae et Metaphysicae Professor	P. P. – Professor Publicus
L. St. – Legum Studiosus	PraeClar. – Praeclaro/Praeclarissimo
L. X. C. – Linea Decima Capitis	Prae-Cos. – Praeconsul
M. – Magister; Magistri; Magistro	Praeposit. – Praepositus
Magdeb. – Magdeburgensis	Procons. – Proconsul
Marg[.] – Marienburgo [?]	Prof. – Professor; Professoris
Mart. – Martii	Prof. P(UBL). – Professor Publicus
Matth. – Evangelium secundum Matthaeum	Ps. – Psalmi; Psalmorum
M. D. – Medicinae Doctor	p. t. – pro tempore
Med(icin). Stud. – Medicinae Studiosus	q. – quae, qui, quod
mem. c. – memoriae causa	reg.; Reg. – regiae
mens. – mensis	Reg. Civit. Rig. – Regiae Civitatis Rigensis
Minist. C. – Ministerii Candidatus	Reg. Coll. – Regii Collegii
Mitav. Cur. – Mitavia Curonus	Remd. Thur. – Remda Thuringus
m. m. – manu mea	Rev. Minist. Elbing. – Reverendi Ministerii Elbingae
m.p.; M. P.; M.Pa.; m.pp.; mppa. – manu propria	Riga-Liv. – Riga-Livonus
Myt. – Mitaviae	Rig. Liv. – Riga Livonus
natural. – [rerum] naturalium	Rig.-Livonus – Riga-Livonus
N. O. – Novi Oppidi	R. S. – Reparatae Salutis
Nob(iliss). – Nobilissimo	S. – Summi
Norveg. – Norvegiae	Sac. – Sacrae; Sacris
	Saxon. – Saxoniam
	scr. – scribebat; scripsit
	Scrb. – Scriba

scrib(eb). – scribebat	supr. Regii Dicast. – supremi Regii
scribs. – scripsit	Dicasterii
Scr(i)us. – Secretarius [?]	Svec. – Sueciae
Sec. – Saeculi	S. v. m. – Sola virtus manet /
Sen. – Senator; Senior	Sapientissimo venerabili magistro
Sept. – Septembris	/ Summo venerabili magistro /
Serv. – Serviteur	Suo venerabili magistro / Salutem
S. M. Dan. – Sanctae Maiestatis	vobis mitto (?)
Daniae	
S. P. – Sancti Petri (?)	Symb(ol). – Symbolum
S. R. M(aj).; S. R. Mttis.; S ^{ae} R ^{ae}	T. – Tomus
Mttis.; S. Reg. Mtis. – Sanctae	Tac. – Tacitus
Regiae Maiestatis	Theol. Candid. – Theologiae
ss. – sacrosanctis	Candidato
SS. Minist. – Sacrosancti Ministerii	Thor. – Thorunensis
SS. T. Cult. – Sacrosanctae Theologiae	Thorun. – Thoruni
Cultor	Thorun(ens). – Thorunensis
SS. Th. et ph. s[t.] – Sacrosantae	Thorun. Boruss. – Thorunii
Theologiae et philosophiae	Borussorum
studiosus	Thorun. Neopol. – Thorunii
S(S). Th(eol). – Sacr(osanct)ae	Neopolitani
(Sanctissimae) Theologiae	Transylv. – Transylvanus
SS. Theol. D. – Sacrosanctae	u. – und
Theologiae Doctor	Ulmens. – Ulmensis
SS. Theol. L. – Sacrosanctae	v. – versus; vero (?); vestrum
Theologiae Licentiatus	Viteb. – Wittenbergae
SS. Theo. Stud.; SS. Th(eol). St(ud). –	Vrat(isl). Sil(es). – Vratislava
Sacrosanctae Theologiae Studiosus	Silesius
SS. Trinit. – Sacrosanctae Trinitatis	V. T. S. – Votre Treshumble
Stenbok. – Stenbokiensis	Serviteur
S. Theol. D. – Sanctissimae	Westph. – Westphalen
Theologiae Doctor	Wirtemb. – Wirtembergae
S. Theol. Licent. – Sanctissimae	Witteb.; Wittemb. – Wittenbergae
theologiae Licentiatus	Xbris – Decembbris
st. v. – styli veteris	Xsti – Christi
Superint. (General.) – Superintendens	
(Generalis)	Ψ. – Psalmi; Psalmorum

EDITSIOON

[13]

Gott ist mein beystandt

[..] V. Schlippenb.

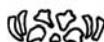
* Vaata illustratsiooni 12!

[16]

Nihil DEO clausum est: interest animis nostris, et
cognitionibus mediis intervenit.

CLmo. M. POSSESSORI
honoris et mem. c.
cum voto felicis itineris et exoptatorum in
studiis successuum
scr.
WITTENBERGAE,
Mense Augusto,
A. M D C XCVI.
Christianus Röhrensee P.P.
et Elect. Alumn. Ephorus,
Acad. h.t. Rector.

[21]

RECTE AGENDO.

Symb.
VT FERT DIVINA
VOLVNTAS

Ienae
die XXII Ianuarii
A. O. R.
M DC XCVI.

d. [...] mens. Aprilis.

Anno. MDCC. Vir Scriptis et doctrinis supra
laudes celeberrimus D. Velthemius praeceptor
meus post fata quoque colendus, in coelestem
ex hac miseriaram valle emigravit vitam. Faxit
D.O.M. ut pie credendo et recte agendo, omnes
ad portum aeterna felicitatis feliciter tandem
perveniamus.

Clarissimo et Nobilissimo
DNO POSSESSORI
Amico et Fautori aestumatissimo
Auditori frequenti grato sedulo
honoratissimo
plane eximiam eruditionem
et virtutes egregias
inque cathedra et suggestu
edita pulcherrima specimina
tota animi adfectu
gratulor
optuma quaevis precatus,
Valentinus Velthem, S. Theol. D. P.P.
Fac. Theol. h. t. Decanus totiusque
Academiae Rector. m. m.

* Vaata illustratsiooni 35!

[13]

Jumal on mu abimees.

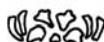
[..] von Schlippenbach.

[16]

Jumala eest ei ole midagi varjul: ta on meie hinges ja
sekkub meie mõtetesse.

Kõige kuulsamale magistrist
omanikule austuse ja mälestuse märgiks
[ning] õnnelikku reisi
ja õpingute oodatud edenemist soovides
kirjutas
Wittenbergis 1696. aasta
augustikuul
Christian Röhrensee, avalik professor,
kuurvürstlike kasvandike järelevataaja,
akadeemia praeagine rektor.

[21]

Õigesti toimides.

Symb.:

Nagu jumalik tahe
toob.

Jenas
jaanuari 22. päeval
1696.
lunastatud maailma aastal.

*1700. aasta aprillikuu [...] päeval lahkus
sellest hädaorust taevasesse ellu doktor
Veltheim, kirjutiste ja õpetuse poolest
ülimalt kiiduvääärne ja kõige kuulsam
mees, minu õpetaja, kes on austusvääärne
ka pärast surma. Lasku kõigeväeline
Jumal sündida, et vagalt uskudes ja õigesti
toimides jõuaksime kõik viimaks õnnelikult
igavese õnne värvani.*

Valentin Veltheim, kõige pühama
teoloogia doktor ja avalik professor,
teoloogiateaduskonna praegune dekaan
ning kogu akadeemia rektor õnnitlen kogu
hingest kõige kuulsamat ja suursugusemat
omanikuisandat, kõige hinnatumat
sõpra ja soosijat, sagedast, meeldivat,
püüdlikku, kõige auväärsemat kuulajat
väga erakordse harituse ja väljapaistvate
vooruste ning kantslist ja könetoolist
esitatud kõige kaunimate tööndite eest.
Omaenese käega.

[23]

In omnibus Te geras
ἐνσεβῶς } Deum
δικαήως } erga proximum
σοφόνως } Te ipsum.

Pern. d. XI. Maji
A. 1701.

Gadebusch Liv. Bibliothek T. II. 1777.
pag. 256

Pauca haec politissimo et clarissimo philothecae hujus possessori in memoriam sui relinque-re voluit

D. Olaus Moberg, Acad. Rector.

* Vaata illustratsiooni 27!

[26]

Vacare culpa, maximu[m] est solatum.

Thorunii d. 28. Apr.
Anno Dn. 1700.

Haec paucula in me-
moriā sui, apponere
voluit, Clarissimo atque
Doctissimo Dn. Possessori,
Georgius Hübener,
Prae-Cos. et regius Burg-
gravius Civit. Thorunens.
nec non Proto-scholarcha
Gymnasii Patrii.

[27]

Prout res tulerit vertenda consilia, nec
ulla praecepta semper valent.

Thorunij d. 26 Xbris
Anno Dni 1699.

Clarissimo Doctissimoque
Dno Possessori, paucis
his verbis memoriam
sui l.mque commendare
volut
Simon Schultz, Procons. et
S. Reg. Mtis. Pol. p. t. Bur-
gravius Civit. Thorun.
M.Pa.

[23]

Igas olukorras käitu
vagalt Jumala,
õiglaselt kaasinimese ja
arukalt iseenda suhtes.

Pärnus 11. mail
1701. aastal.

Gadebusch Liv. Bibliothek T. II. 1777.
pag. 256

Need vähesed [sõnad] tahtis selle
reisialbumi kõige haritumale ja
kõige kuulsamale omanikule endast
mälestuseks jäätta akadeemia rektor
doktor Olaus Moberg.

[26]

Süü puudumine on suurim lohutus.

Thornis 28. aprillil
1700. Issanda aastal.

Need vähesed [sõnad] tahtis kõige
kuulsamale ja kõige õpetatumale
omanikuisandale endast mälestuseks jäätta
Georg Hübener, Thorni linna raehärra ja
kuninglik linnusekrahv ning kodulinna
gümnaasiumi
gümnasiarh.

[27]

Nii nagu sündmused toovad endaga kaasa vajaduse plaane muuta,
nii ei ole ka iga õpetus alati kehtiv.

Thornis 26. detsembril
1699. Issanda aastal.

Nende väheste sõnadega soovis
kõige kuulsamale ja kõige õpetatumaale isand omanikule endast hea-
soovlikult ja teenitult mälestuseks
jäätta omaenese käega
Simon Schultz, Thorni linna rae-
härra ja Tema Kuningliku Poola
Majesteedi linnusekrahv.

[28]

Conscientia satisfiat, nil in famam laboremus,
seqvatur vel mala, dum bene merearis!

Thoruny in Borussia
Anno 1701. die 15. April.

Clarissimo et doctissimo
Dno. Possessori memoriam
sui commendat hisce
Joannes Zimmermann
Pro Consul, S^{ae} R^{ae} Mttis Poloniae
Burgrabi^s, et Proto¹ Scholarcha
Gymnasi [!] Thorunens.

¹ Correxit Andreae (?): Proh.

[29]

O te beatum qvisqvis es
Qvi spem tuam in DEO locas.

In gratiam Clarissimi
Dni. Possessoris scribeb.
Thorunji 17 Aprili.
Ao. 1701
Joannes Kisling ProCon.
m. p.

[30]

Nobis omnis terra et nulla terra patria est.

In fidem benevol. et integri amoris
scrib. Nobiliss. Dn. Possessori
XIV Febr. A 1697 Hamburgi
Jo Frid. Mayer D. et S R. Maj.
Svec. a Consil. Eccles. Prim.

Gadebusch Liv. Bibliothek 1777 pag. 332 T. 1.

[28]

Südametunnistusest olgu küllalt, kuulsuse nimel ärgem nähkem vaeva, järgnegu või hädad, kui vaid head korda saadad.

1701. aasta 15. aprillil
Thornis Preisimaal

Kõige kuulsamale ja kõige õpetatut male omanikuisandale soovis nende [sõnadega] endast mälestuseks jäätta Johannes Zimmermann, raehärra, Tema Kuningliku Poola Majesteedi linnusekrahv ja Thorni gümnaasiumi gümnasiarh.

[29]

Õnnis oled sina,
kes sa loodad Jumalale.

Lugupidamise märgiks kõige kuulsama omanikuisanda vastu kirjutas Thornis 1701. aasta 17. aprillil omaenese käega raehärra Johannes Kisling.

[30]

Iga maa on meie jaoks kodumaa, samas ei ole seda ükski maa.

Heatahtlikkuse ja puhta armastuse kinnituseks kirjutas kõige suursugusemale omanikuisandale 14. veebruaril 1697. aastal Hamburgis doktor Johann Friedrich Mayer, Tema Kuningliku Rootsli Majesteedi esimene kirikunõunik.

Gadebusch Liv. Bibliothek 1777. pag 332. T. 1.

[33]

Contemtu Famae contemnuntur Vir-
tutes. Tac.

Hisce Clarissimo Domino
Possessori memoriam sui
relinquit.
Paulus Brockhausen
Regiae Civitatis Rigensis
Proconsul.

[36]

Fac ea, qvae moriens facta fuisse velis.

Sinceram animi fidem paucis
hisce CL^{mo} DN. Possessori sub-
arrhare voluit, Rigae, d. 6 Julij
ao. 1698.

Joh. Breverus, SS. Theol. Doctor,
Superint. et Pastor.

*Obit patriae Ecclesiae decus
Breverus Ao. MDCC d. 12. Maji¹ ad ea q. nos
ad huc expectamus caelestia gaudia.
Ao. Aetat. XXCV.
Tu q. haec legis Mortalitatis hospes
aeternitatem cogita
Eaque fac qvae moriens facta fuisse velis.*

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag. 114

¹ 12. Maji: Addidit manus altera.

[37]

Optimi Mortalium altissi-
ma qvaeqve cupiunt!

Memoriae ergo
scribs.
G. S. v. Öttingen
Regiae Civitat. Ri-
gensis
ProConsul.

[33]

Kuulsust põlates põlatakse ära
voorused. Tacitus.

Nende [sõnadega] jäatab
kõige kuulsa male omanikuisandale
endast mälestuse
kuningliku Riia linna raehärra
Paul Brockhausen.

[36]

Tee seda, mille puhul tahad, et see surres tehtud oleks.

Nende väheste [sõnadega] soovis 6.
juulil 1698. aastal kõige kuulsa male
omanikuisandale siirast isiklikku usaldust
tõendada ülipüha teoloogia doktor,
superintendent ja pastor Johannes Brever.

*12.-l maikuu päeval 1700. aastal lahkus
isamaa kiriku ehe Breverus 85aastasena
nende taevaste rõõmude juurde, mida
meie veel ootame.*

*Surelikkuse võõrustaja, kes sa neid sõnu
loed, mõtle igavikule ja tee seda, mille
puhul tahad, et see surres tehtud oleks.*

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag. 114.

[37]

Surelikest parimad püüdlevad
kõige kõrgemate eesmärkide poole.

Mälestuseks
kirjutas
G. S. von Oettingen,
kuningliku Riia linna
raehärra.

[38]

Speranda expectanda.

brevibus hisce
Clariss[im]um dnum. Possessorem
cum fausti itineris voto
comitari voluit
Gerhardus Thomas
Consul, Camerarius et Scholarcha
Thorunens.

[41]

Deo et Proximo!

Clariss. Dno. Andreae
Philos. Mgro. et SS. Theol. L.
benevolentiae ergo cum
ardentissimo divinae be-
nunciationis voto scribeb.
Witteb. d. 22. Augusti
ao 1696.
Johannes Deutschmannus.

[43]

Gal. VI. 7.

Qvicqvid seminaverit homo, hoc et metet.

Memoriae ca[us]a scrib.
Jen. 19. Febr. 1696
Frid. Bechmannus [m.]pp.

[44]

⋮

Diligentibus Deum omnia cooperantur
in bonum.

Memoriae et benevolentiae
causa scribeb. Wittenbergae
XIII. Aug. 1696.
Caspar Löscher D.

[38]

Tuleb loota ja oodata.

Nende nappide [sõnadega]
tahtis kõige kuulsamat omaniku-
isandat õnnelikku reisi soovides teele
saata
Gerhard Thomas,
Thorni bürgermeister,
kammerhärra ja gümnasiarh.

[41]

Jumalale ja kaasinimesele!

Kõige kuulsamale isand Andreale,
filosoofiamagistrile ja ülipüha
teoloogia litsentsiaadile kirjutas
heatahtlikuse märgiks kõige
palavamalt jumalikku õnnistust
soovides Wittenbergis
22. augustil 1696. aastal
Johann Deutschmann.

[43]

Gl. 6:7

Mida inimene iganes külvab, seda ta ka lõikab.*

Mälestuseks kirjutas Jenas 19.
veebruaril 1696 Fridemann
Bechmann, omaenese käega.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[44]

Neile, kes Jumalat armastavad, laseb Jumal kõik
tulla heaks.*

Mälestuseks ja heatahtlikkuse
märgiks kirjutas Wittenbergis
13. augustil 1696
doktor Caspar Löscher.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

Dissensiones ecclesiasticorum, Persecutiones ecclesiarum.

S.

Prov. XV.33.

Fueris
anno ministerii
primo DEUS.
secundo . . . ANGELUS.
tertio HOMO.
quarto DIABOLUS.

Nobiliss. JUVENI,
Dn. ADAMO ANDREAE,
SS. Theol. apud nos hactenus
Studioso
pio, assiduo, felici,
Amico charissimo
Imque scribeb.
qvi ipsi a ss. confessionibus
G. GOEZIUS,
Past. Prim. Consistori. Isnac.
u. Ienens. Ass. Superint.
General.
Jen. d. 26. Febr. 1696.

Luc. VI, 23.

κατὰ ταῦτα γάρ ἐποίουν τοῖς προφήταις
οἱ ἀυτῶν πατέρες.

*Anno MDCXCIX. Jenensium Chrysosthomus
Georg Götzius
docere desit
easque occupavit mansiones ubi nulla amplius
Ecclesiam triumphantem premit persecutio.*

* Vaata illustratsiooni 25!

Omne solum natale piis, non semper iisdem
Nubibus haeret avis, piscis inerrat aquis.

Haec in μνημόσυνον sui, ac
in gratiam ornatiss. Juvenis
adscripsit,

Petrus Caspari.

S. R. M. Dan. et Norveg.
à confess. et concion.
Sacriss.

Hafniae
d. 21 Maji 1699.

[45]

Ainus, Ainus, Ainus.
Kirikutegelaste lahkhelid, kirikute tagakiusamine.

Teenistuse
esimesel aastal
saab sinust Jumal,
teisel Ingel,
kolmandal Inimene,
neljandal Saatan.

Lk 6:23.
Just samal kombel tegid nende isad
prohvetitele.*

*Aastal 1699 lakkas jenalaste kultsuu
Georg Götze
õpetamast
ja haaras enda kätte paigad, kus ükski
tagakiusamine ei röihu enam võidutsevat
kirikut.*

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

Kõige suursugusemale noormehele
isand Adam Andreae,
kes siamaani oli meie juures
ülipüha teoloogia
vaga, usin ja õnnelik tudeng,
kõige kallimale sõbrale
meelsasti ja vastavalts teenetele kirjutas
Georg Götze,
ülempastor, Eisenachi ja Jena
konsistoriumi assessor, kindral-
superintendent.
Jenas 26. veebruaril 1696.

[46]

Vagadele on iga maa sünnimaaks; mitte alati ei lenda
lind samades pilvedes ega eksle kala samades vetes.

Kopenhaagenis
21. mail 1699.

Need [sõnad] kirjutas endast
mälestuseks ja tänuks ülimalt
kaunistatud noormehele
Peder Jespersen,
Tema kuningliku Taani ja Norra
majesteedi pihisa ja
õukonnajutlustaja.

[51]

Pietatis cultori cavendus est
Pietismus.

Cl^{mo} Dn. Andreae
Phil. M. Praestantissimo
et Theol. Candid.
meritissimo
prosperum iter et successus
propositi sancti felices
optab.

Phil. Ludov. Hannekenius D.

[52]

Aut Deo, aut Mundo.

Quis poterit Coelum pariter, terramque tueri?
sic mundi simul haud est amor, atque Dei.

Conradus Müllerus,
reg. Sveciae Com-
missar. m.p.

1698.

[53]

יעש לי כאשר טוב בעניין:

Clarissimo Dn. Possessori
cum voto
omnigenae felicitatis
in benevolam sui memoriam
scribebat Havniae
A. 1699. 25. Maj.

Bartoldus Botsaceus, SS. Theol. D.
Ejusdemque Prof. Regius et S. P. Past.

[54]

Mihi omnia JESUS.

Clarissimum Dn Possessorem,
cum voto omnigenae prospe-
ritatis, DEo commendat
Samuel Schelguigius D.
Prof. P. ad SS. Trinit.
Pastor et Athenaei Rector
Gedani 1/11 Julii [1]699.

[51]

Vagaduse austaja hoidugu
pietismi eest!

Kõige kuulsamale isand
Andreaele, kõige silmapaistvamale
filosoofiamagistrile ja kõige teenekamale
teoloogiakandidaatidele
soovis
head teed ja püha eesmärgi edukat
kordaminekut
doktor Philipp Ludwig Hanneken.

[52]

Kas Jumalale või maailmale.

Kes suudaks võrdsealt silmitseda taevast ja maad?
Nõndasamuti ei saa üheaegselt armastada maailma ja Jumalat.

Conrad Müller,
kuningliku Roots'i eri-
volinik omaenese käega.

1698.

[53]

Tema teku minuga, nagu ta silmis hea on!*

Kõige kuulsamale omanikuisandale
igakülgset õnne soovides kirjutas
25. mail 1699. aastal
Kopenhaagenis
heatahtlikuks mälestuseks endast
Bartold Botsack, ülipüha teoloogia
doktor ja sellesama kuninglik
professor ja Püha Peetri kiriku pastor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[54]

Jeesus on minu jaoks kõik.

Kõige kuulsama omanikuisandale
usaldab talle igakülgset õnne
soovides Jumala hoolde
Samuel Schelwig, doktor,
avalik professor, Püha Kolmainu
kiriku pastor ja gümnaasiumi rektor,
Danzigis 1./11. juulil 1699.

[55]

Ex Hectoris ap. Naevium Sententia.

Laetari, quod hominibus ijs lauderis, qvos ipse laudare
non potes, dementia est.

Rigae Livon.
1698 d. 4 Julij.

Cl. Dno. M. Andreae
Amico pl. dilecto
addicta manus
M. Davidis Caspari
Past. Prof. et Inspectoris.

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag. 141.

[55p]

Memento mori.

Vivito, venturam valeas, ut vivere vitam
vita viri ut ventus, vana vel umbra volat.

Sagnitz d. 16 Aprill
Aº 1702

Olaus Galle
Past. Leg. Stenbok.

[56]

Et haec meminisse juvabit.

Sangnitz den 18. Febr.
Aº 1702.

Hisce paucis pl. Reverendo atque
Praeclarissimo Dno. Magistro, philo-
thecae hujus Possessori, Collegae in
Castris Patriis contra Moscovi-
tam Foedifragum versanti, hono-
ratissimo, perpetuam sui me-
moriā commendare voluit

J. [?] Garwoliū
Reg. Leg. O.-B. Pastor.

[55]

Mõttetera Naeviuse „Hectorist“.

Arutu on rõõmustada nende inimeste kiituste üle,
keda sa ise kiita ei saa.

Liivimaalaste Riias
4. juulil 1698.

Kõige kuulsamale isandale,
väga armastatud sõbrale
magister Andreaele,
pastori, professori ja inspektori
magister David Caspari
pühendunud käsi.

Gadebusch Liv. Bibl. T. I. pag. 141.

[55p]

Pea meeles, et sa oled surelik!

Ela, ole terve, et suudaksid elada eelseisvat elu,
[sest] inimese elu kaob nagu tuul või tühine vari.

Sangastes 16. aprillil
1702. aastal.

Olaus Galle
Stenboki rügemendi pastor.

[56]

Ja see aitab meenutada.

Sangastes 18. veebruaril
1702. aastal.

Nende väheste [sõnadega] soovis ülimalt
auväärsele ja kõige kuulsa-
male magistriisandale, selle reisi-
alumi omanikule, kõige auväärse-
male kolleegile, kes viibib lepingut
murdnud moskoviidi vastu [võitleva]
isamaa sõjalaagris, endast mälestuse
jätta Jacob Garwolius, kuningliku
Österbotteni rügemendi pastor.

[57]

וְשַׁנְנָתֶם וְגֹרִי

S.
יְהִי

ad d. 25. Maji
Ao Xsti 1697
Hamburgj.

Praestantissimo Dno. Possessorj
honoris et memoriae caussa scribe-
bam, cum voto fausti itineris et
perennantis in Dno. JESU felicitatis
Esdras Edzardus S. Th. L.

זכרה לי אלהי לטובה:

Holm. d. 13. Apr.
A. [16]99.

His, ad pedes
magni sui GAMALIELIS
etiam in Suecia assidere
denuo gaudet
Johannes Jacobus Leibnitz,
SS. Th. D. Coet. Teut. Holm. p.
et Cons. R. assessor mpp.

* Vaata illustratsiooni 13!

[58]

Mortem cogita,
Ad mortem te praepara,
Contra mortem te arma;
et tandem,
Ut felix sit ultima hora, semper ora.
* * *

Dencke stets an den Tod
Schicke dich recht zu dem Tod
Rüste dich wol wieder den Tod,
Und bete fleißig in dem Tod.

d. 4. Febr.
A. C. 1700.

Hisce Symbolo Clarissⁱ. Philodochei hujus
Possessoris accedit, Eidem (quae praincipua
Christianorum vota esse debent) post mitia
et felicia fata, mortem seram nec immitem
precatus, Paulus Hofmann D.
 Sen. Thor.

* Vaata illustratsiooni 17!

[57]

Ja sa pead neid kinnitama jne.*

Symbolum:

Abi tuleb mulle Issanda käest.
25. mail
1697. Kristuse aastal
Hamburgis

Esdras Edzardus, ülipüha teoloogia litsentsiaat,
kirjutasin kõige suursuguse-
male omanikuisandale austuseks ja
mälestuseks, soovides talle õnnelikku reisi ja
kauakestvat õnne Issandas JEESUSES.

Meenuta, mu Jumal, seda minu heaks!*

Stockholmis 13. aprillil
1699. aastal.

Nende [sõnadega] rõõmustab üli-
püha teoloogia doktor, Stockholmi
Saksa koguduse pastor ja kuningliku
konsistoriumi assessor
Johann Jacob Leibnitz jälle oma suure
õpetaja jalge ees istumise üle, nüüd juba
Rootsis; omaenese käega.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[58]

Mõtle surmale,
valmistu surmaks,
relvastu surma vastu
ja viimaks,
palveta alati, et õnnelik oleks viimne tund.
* * *

Mõtle alati surmale,
sea end hästi surmaks valmis,
relvastu hästi surma vastu
ja palveta hoolsasti surma pärast.

4. veebruaril
1700. Kristuse aastal.

Nende [sõnadega] täiendab selle reisialbumi
kõige kuulsama omaniku *symbolum*'i, paludes
talle pärast leebet ja õnnelikku elu hilist
ning mahedat surma (mis peavad olema just
kristlaste palved) Thorni seenior doktor Paul
Hofmann.

[58p]

Summum crede nefas animam praeferre
pudori.

Thorun. Boruss.
20. April. 1701.

CL. et Ornatissimo Dno.
Possessori, in sui me-
moriam scribebat
Venceslaus Durosae
Consul Thorun. M. P.

[59]

Ps. 89.
Misericordias Domini in aeternum cantabo.

Holmiae d. 25. Sept.
Ao. 1698.

Praestantissimo et clarissimo
Dn. Possessori, cum opprecatio-
ne omnigenae felicitatis, apposuit
M. AEgidius Strauch.
Eccles. Teuton. Pastor primarius
et Consistorii Holmensis Assessor.

[60]

Non est Mortale Quod Opto.

1 Cor. 9, v 26.

Hafniae d. 5 Junj
1696.

Memoriae Ergo scribebat
M. Christian Brämer Pastor
Regius ad Divi Petri Germanor.
Hafniensium.
Obiit Ao. 1701. d. 5. Januarij.

[62]

Seneca.
Sapiens, non semper it uno gradu, sed una Via.

Thorunii
d. 22 Aprilis. Ao 1701.

Hisce, simul et officiis meis
Clarissimum atque Doctissimum Dnm.
Possessorem hinc discedentem
cum intimo, omnigenae Prosperitatis
Voto proseqvor.

Joannes Baumgarten,
Consul Civit. Thorunensis m.p.

[58p]

Suurimaks kuriteoks pea elu eelistamist
vooruslikkusele.

Preisimaalaste Thornis
20. aprillil 1701.

Kõige kuulsamale ja ülimalt
kaunistatud omanikuisandale
kirjutas endast mälestuseks
Thorni bürgermeister
Wenceslaus Durosae, omaenese käega.

[59]

Psalm 89.
Ma laulan Issanda heldusest igavesti.*

Stockholmis septembri 25. päeval,
1698. aastal.

Kõige silmapaistvamale ja
kõige kuulsamale omaniku-
isandale andis [selle]
kõikvõimalikku õnne soovides
magister Aegidius Strauch,
Saksa kiriku ülempastor ja
Stockholmi konsistoriumi assessor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[60]

See, mida ma soovin, ei ole surelik.

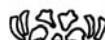
1Kr 9:26.

Kopenhaagenis 5. juunil
1696.

Mälestuseks kirjutas
magister Christian Brämer,
Kopenhaageni Püha Peetri saksa
koguduse kuninglik pastor.

Suri 1701. aastal 5. jaanuaril.

[62]

Seneca.

Arukas ei käi alati mitte ühte sammu, vaid ühte teed.

Thornis
22. aprillil 1701. aastal.

Nende [sõnadega] ja ühtlasi ka oma
auaval dustega saadan siit teele kõige
kuulsama ja kõige õpetatuma omaniku-
isanda, talle südamest kõikvõimalikku
õnne soovides.
Johannes Baumgarten,
Thorni linna bürgermeister,
omaenese käega.

[63]

Quo pia fata volunt!

Possessori Clarissimo et eleganter docto
memoriam sui commendabat
Theodorus Dassovius, LL. OO. P.P.
Wittenb. d. 22. Aug A. 1696.

[67]

Quo Te fata trahunt virtus secura sequatur.

Wittemb. d. XXII Aug.
A. O. R.
M.DC XCVI.

Clarissimo Dno. Possessori
Fautori atque Amico suo aestum-
tissimo, benevolam sui memoriam
commendat, fausta que cuncta
atque prospera ὄλοψύχως
apprecatur,
Joh. Christoph Wichmanshausen, P. P.

[71]

אני אל שדי התהלך לפני יהוה תמים

Pernaviae
d. 11 Maij 1701.

In gratiam Cl. Dni.
Possessoris scr.
Daniel Sarcovius,
Log. Phys. et Met. Prof.

Gadebusch Liv. Bibl. T. III pag. 84.

[73]

Ο χρήσιμ' εἰδὼς, οὐχ ὁ πόλλα' εἰδὼς, σοφός.

Upsaliae a.d. XXVI.
Aug. A. Chr. MDCXCVIII.

Clarissimo Doctissimoque Viro
M. Adamo Andreeae Rigensi,
amicae manus mentisque
pignus dare voluit
Laurentius Norrmannus.

[63]

Kuhu vaga saatus soovib!

Kõige kuulsamale ja peenelt õpetatud omanikule
pühendas mälestuseks endast Theodor Dassovius,
ida keelte avalik professor, Wittenbergis 22. augustil
1696. aastal.

[67]

Kuhu saatus Sind viib, sinna voorus kindlana järgneb.

Wittenbergis
22. augustil
1696. lunastatud maailma
aastal.

Kõige kuulsamale omanikuisandale,
oma kõige hinnatumale soosijale ja
sõbrale pühendab heatahtlikuks
mälestuseks endast ning soovib kogu
südamest kõike õnnelikku ja head
Johann Christoph Wichmannshausen,
avalik professor.

[71]

Mina olen Kõigeväeline Jumal, käi minu palge ees ja ole vaga.*

Pärnus
11. mail 1701.

Kõige kuulsama omanikuisanda
meeleheaks kirjutas
Daniel Sarcovius,
loogika-, füüsika- ja
metafüüsika professor.

Gadebusch Liv. Bibl. T. III pag. 84.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[73]

Tark on see, kes teab väärt asju, aga mitte see, kes teab paljusid asju.

Uppsalas augusti 26. päeval
1698. Kristuse aastal.

Kõige kuulsamale ja kõige
õpetatumale mehele, Riiaast pärit
magister Adam Andreaele
soovis sõbraliku käe ja meeles
pandiks anda
Laurentius Norrmannus.

[74]

Invida Nobilitas Virtutis Comes.

Viro Clariss.^{mo} Doctissimoque

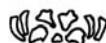
h. p. R.

Upsala

Ol. Rudbeck.

28 Aug. 1698.

Gadebusch Liv. Bibl. T. III pag. 47.

[74p]

Omnia sunt tentanda, aut Arte, aut Marte Minervae,
Marte qvod infragile est, frangitur Artis ope.

Dantisci d. 11. Julij
ao. 1699.

Exiguis hisce
Nobilissimo ac PraeClarissimo Domi-
no M. Adam. Andreae Amico ac
Fautori suo honoratissimo memori-
am sui cum voto omnigenae felici-
tatis commendare voluit debuit
A. Franck, S. M. Dan. Lieutenant.

[75]

Niemasz y po drugi raz niemasz wątpliwości
Aby Cnota miała byc kiedy bez zaśdrości.

Lubemu Przyjacielowi Swemu na Znak Staley
Przyjaźny pisał ten wiersz y zapisał się
Fridrych Jan Müller Porucznik JKm
Koronny Polskiej.

[76]

Dixi in tremore meo, Omnis homo
mendax.

Memoriae amic. dabat
cum salutari voto
Philip Müllerus D.

[74]

Kade aadelkond on vooruse kaaslane.

Kõige kuulsamale ja
kõige õpetatumale mehele
jättis need vähesed [sõnad]
Olof Rudbeck.

Uppsala,
28. august 1698.

Gadebusch Liv. Bibl. T. III pag. 47.

[74p]

Kõik tuleb järele proovida, kas siis Minerva või Marsi kunsti abil;
mida Mars murda ei suuda, see murtakse kunsti väega.

Danzigis 11. juulil,
aastal 1699.

Need napid [värsid]
soovis ja oli kohustatud kõige suursugusel ja kõige kuulsamale magistriisand Adam Andreaele, oma kõige auväärsemale sõbrale ja soosijale kõikvõimalikku õnne soovides endast mälestuseks jäätta A. Franck, Taani Püha Majesteedi leitnant.

[75]

Sa ei või, ja teinegi kord ei või kahelda,
et voorus võiks kunagi olla ilma kadeduseta.

Oma Armsale Sõbrale kirjutas selle luuletuse
Alatise Sõpruse märgiks ja kirjutas enda
[nime] Fridrych Jan Müller, Tema Kuningliku
Majesteedi Poola
kuninga leitnant.

[76]

Ma ütlesin oma kohmetuses: „Kõik inimesed on
valelikud!“*

Sõpruse mälestuseks andis koos
tervitussooviga
doktor Philip Müller.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[77]

Matth. X. v. 16.

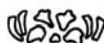
Seyd Klug wie die Schlangen, und ihne falsch wie die
Tauben.

Clarissimo Dno Possessori Amico perqvam
dilecto memoriae pariter et benevolentiae
ergo cum voto felicis itineris et ex-
optatorum in studiis successuum
scribebat

Hamburgi

Ao 1697. d. 28. Maj.

M. Johannes Jacobus Klug
ad Div. Jacob. Ecclesiastes.

[78]

: יְהוָה

Bonum Virum Deus in deliciis non habet,
experitur, indurat, sibi illum praeparat.

Clarissimo Dn. Possessori
faustissima qvaevis apprecatus
scrib.

Hamburgi

Anno XCVII. XXX. Maji.

Gerhardus Mejer S. Theol.
Licent. et Prof. Publ.

[80]

Hebr. 13. v. 5.

οὐ μή σε ἀνῶ, οὐδ' οὐ μή σε ἐγκαταλίπω.

Symb. Ψ. 7. v. 11.

מֹתְשִׁיעַ יְשֻׁרִי לְבָבִים

Myt. d. 3 Febr.
ao 1698.

Divinam πρόνοιαν quintu-
plici negatione firmissime
promissam Clarissimo
Dno. Possessori ὄλο-
ψύχως apprecatur

M. Johannes Adolphus
Hollenhagen, Superint.

[77]

Matteuse evangeelium 10:16.

Olge siis arukad nagu maod ja tasased nagu
tuvid!*

Hamburgis
aastal 1697, mai 28. päeval.

Kõige kuulsamale omanikuisandale ja väga
armastatud sõbrale kirjutas õnnelikku teed
ja õpingutele ihaldatud edenemist soovides
võrdselt nii mälestuse kui ka heasoovlikkuse
märgiks
magister Johannes Jacob Klug,
Püha Jakobi kiriku pastor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[78]

Vaata, Jumal on mu pääste.*

Jumal ei hellita Väärt Meest, vaid paneb ta proovile,
karastab teda ja valmistab teda enda jaoks ette.

Hamburgis
Aastal [16]97, 30. mail.

Kõige kuulsamale omanikuisandale
kõike kõige õnnetooamat soovides
kirjutas
Gerhard Mejer, kõige pühama teoloogia
litsentsiaat ja avalik professor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[80]

Pauluse kiri heebrealastele 13:5.
Ma ei hülgä sind ega jäta sind maha!*

Symbolum: Psalm 7:11.
Ta päästab need,
kes on õiglased südamelt.
Miitavis veebruari 3. päeval
1698. aastal.

Viiekordse eitusega kõige kindlamalt
tõotatud jumalikku ettehooldust palub
kõige kuulsamale omanikuisandale
magister Johann Adolph
Hollenhagen, superintendent.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[81]

Praestat amici memoriam in pectore,
quam in charta servare, tutior
enim est haec custodia.

Dabam Holmiae, die 28. Jan.
A.^o 1699 in aedibus D.ⁿⁱ Apriarij,
in quibus per aliquot menses Dominj
Possessoris commensalis fui.

paucis hisce affectum
suum et amicitiam erga
clarissimum et doctissi-
mum Dnum. possessorem testari
voluit
Joachimus Ludovicus Strasburgk.

[81p]

Si desipit, qui despicit
Mortalis Immortalia
Sic desipit, qui respicit (excolit)
AEternus haec Mortalia.

Symb.
Ἄνεχου καὶ Απέχου.

Holmiae die 5. Aprilis,
Anni M.DC.XCIX.

Paucula haec Clarissimo
et doctissimo Dno. Possessorj
suo per aliquot menses Con-
victorj domestico plurimum
dilecto, in perpetuam sui recor-
dationem ac sincerae amicitiae
tesseram relinquere voluit
Joh. Joel Apriarius
Secret[ar]ius et supr. Regii Dicast.
adv. ordinarius.

[82]

Vive diu, sed vive DEO: nam vivere mundo
Mortis opus: vera est vivere Vita DEO.

Upsaliae die 26. Augusti
Ao. 1698.

M. Martinus Schütte.

[81]

Parem on hoida mälestust sõbrast
oma südames kui paberil,
sest seal on selle kaitse kindlam.

Andsin Stockholmis jaanuari 28.
päeval 1699. aastal isand Apiariuse
kojas, kus ma olin mõned kuud
omanikuisanda lauakaaslane.

Nende väheste [sõnadega] soovis oma
armastust ja sõprust kõige kuulsamale
ja kõige õpetatumale omanikuisandale
tõendada Joachim Ludwig Strasburgk.

[81p]

Kui surelik, kes põlgab
surematuid, on arutu,
siis nõnda samuti on arutu surematu,
kes austab (kummardab) neidsamu surelikke.

Symbolum:

Kannata ja väldi.

Stockholmis 1699. aasta
aprilli 5. päeval

Need vähesed [sõnad] soovis
kõige kuulsamale ja kõige õpetat-
tumale omanikuisandale, oma
ülimalt armsale kodusele
lauakaaslasele mõne kuu vältel
igaveseks mälestuseks endast ja
siira sõpruse märgiks jäätta
Johann Joel Apiarius,
kuningliku ülemkohtu sekretär
ja korraline advokaat.

[82]

Ela kaua, kuid ela Jumalale, sest maailmale elamine
on surma asi; õige on elada JUMALALE.

Uppsalas augusti 26. päeval,
aastal 1698.

Magister Martin Schütte.

[83]

Qui magna despicit,
ille maximus:
Qui animi fruitur tranquillitate,
ille beatus.

Rigae 11 Julij
1698.

Omnia felicia faustaque
appreciat praestantissimo
Dno. Possessori
D. Bewert.

[84]

a/ω

Ambrosius lib. 1. Epist. 6. fol. 79.

Nihil in sacerdotibus plebejum reqviritur, nihil populare, nihil
commune, cum studio atque usu et moribus inconditae multitu-
dinis. Sobriam a turbis gravitatem, seriam vitam, singulare
pondus, dignitas sibi vendicat [!] sacerdotalis. Qvomodo enim potest
observari a populo, qvi nihil habet secretum a populo, dispar a
multitudine? Qvid in te miretur, si tua [!] in te recognoscatur,
si nihil in te adspiciatur, quod ultra se inveniat; si qvae in se
erubescit, in te quem reverendum arbitratur, offendat?

Thorunij. Anno 1701.
d. 21 April.

Memoriae et benevoli affectus testandi ergo
inserebat Petrus Schönwaldt,
P. Ecclesiae Thorun. Neopolitanae per XLV annos.

[85]

Ante gloriam Humilitas.

Anno 1698. d. 6 Julij.

Clarissimo Dno. Possessori
Holmiam Proficiscenti me-
moria ergo haec scri-
bebat
Hermannus Zimmerman
Rigae Ecclesiastes.

[83]

See, kes põlgab suuri asju,
on suurim;
see, kes leiab rõõmu hingerahust,
on õnnelik.

Riias 11. juulil
1698.

Kõike head ja õnnelikku
soovib kõige silmapaistvamale
omanikuisandale
D. Bewert.

[84]

A ja O
Ambrosius, Kirjad 1.6, leht 79.

Preestrites ei ole midagi lihtrahvalikku, mitte midagi rahvapärast, mitte midagi ühist korrapäratu [rahva]hulga püüdluste, tavade ja kommetega. Preesterlik väärirkus nõuab rahvamassidelt endale karsket kaalukust, tõsist elu, ainukordset möjukust. Sest kuidas suudaks rahvas lugu pidada kellestki, kel ei ole midagi rahva eest varjul, kes ei erine [rahva]hulgast? Mida ta sinus imetleks, kui ta tunneks sinus ära iseenda, kui ta ei märkaks sinus midagi, mida ta endast kaugemalt ei otsiks, kui seda, mida ta enda juures häbeneb, leiab ta sinust, keda ta auväärseks peab?

Thornis 1701. aastal,
aprilli 21. päeval.

Mälestuse ja heatahtliku armastuse tunnistuseks
kirjutas sisse Petrus Schönwaldt, Thorni Neustadti
kiriku pastor juba 45 aastat.

[85]

Enne au on alandus.*

1698. aastal, 6. juulil.

Kõige kuulsamale omaniku-
isandale, kes suundub
Stockholmi, kirjutas need [sõnad]
mälestuseks
Hermann Zimmermann,
Riia pastor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[86]

מה היא הצידה ליום הפרידה:
צדקה ועובדות האל והיושר
היא הצידה ודרך הכספי:

Stockholmia a. d. 3. Aprilis.
A. Chr. MDCXCIX.

Clarissimo DN. M. ANDREAE Rigensi,
qui post contractam cum ipso Vilnae ante
hos novem annos familiaritatem, amicitiae
munia egregie explevit, vicissim fide et
erga ipsum sincero affectu hac syngrapha

me obstrictum esse polliceor

G. Peringer-Lilieblad.

[86p]

Pietas ad omnia utilis est.

Dantisci.
Ao 1699.
d. 13 Jul. ♂

Cum Voto
omnigenae prosperitatis
memoriam sui bene-
volam
Politissimo Dno. possessori
commendat
Ephraim Praetorius,
Pastor ad Aed. Lazar.

[87p]

Vive hodie, cras vivere serum est

†††††· †††††· ††· ††††††· ††· †††· †††· †††· ††††††·

Si prudens es tempora tua sapien-
ter dispensa.

Pida idses joka miehen kansa ystävälisest mutta usko
tuskin yhtä tuhanesta.

Stockholm^{ae} d. 15 Aprilis
Anno 1699.

Clarissimo Dno Possessori
memoriam sui hisce commendare
voluit
Elias Brenner Ostrobothns.
Reg. Colleg Antiquitatum Assess.

* Vaata illustratsiooni 14!

[86]

Mis on hüvastijätupäeva teemoon?
õiglus, Jumala teenimine ja ausus,
need on teemoon ja õige tee.

Kõige kuulsamale magistriisand Andreaele
Riiast, kes pärast tutvuse sõlmimist üheksa
aasta eest Vilniuses on suurepäraselt täitnud
sõpruskohustusi, tõotan selle võlatähega
omakorda usalduse ja

siira armastuse tõttu ustav olla,

Stockholmis aprilli 3. päeval
1699. Kristuse aastal.

G. Peringer-Lilieblad.

[86p]

Jumalakartus on kasulik kõigeks.*

Danzigis
1699. aastal
juuli 13. päeval. ♂

Kõikvõimalikku õnne
soovides jätab
endast heatahtlikuks mäles-
tuseks kõige haritumale omaniku-
isandale
Ephraim Praetorius,
Kristuse Ihu kiriku pastor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[87p]

Ela täna, homme on hilja elada!
Kui sa oled tark, siis kasuta oma aega arukalt!
Kui sa oled tark, kasuta oma aega
arukalt.
Ole iga inimesega sõbralik, kuid usalda
vaevalt ühte tuhandest.

Stockholmis aprilli 15. päeval
1699. aastal.

Kõige kuulsamale omanikuisandale
soovis nende [sõnadega] endast
mälestuse jäätta
Elias Brenner Österbottenist,
kuningliku antikviteetide kolleegiumi
assessor.

[88]

Honestus Rumor alterum est Patrimonium.
Cader non puô chi hà virtû per guida.
on n'est jamais plus libre que lors qu'on depend,
Sans reserve de Dieu.
Die staegh in't duijster leyt en wroet,
dat is een linckert of een bloet.
wer nutz durch worten sucht sol iedes wort erwegen.
Lyckan förmår mykit närl hon will wäl.

Stockholm d. 15 Aprilis
Anno 1699.

Sophia Elis. Brenner.

* Vaata illustratsiooni 15!

[89]

Pasce Verbo, Pasce Exemplo, Pasce subsidio
Pasce verbo praedicationis docte, Pasce Exemplo conversationis –
Sancte, Pasce subsidio Caritatis pie. Bernhardus.

Holmiae d. 15. April.
A. 1699.

Clarissimo Dno. Possessori
cum ob Doctrinae nitorem et Ele-
gantiam, tum ob vitae rectitudi-
nem et morum Probitatem, bonis
omnibus amando, Haec pauca cum
voto felicis peregrinationis et fau-
sti redditus, reliquit,
Olaus Berelius, Sac. Regiae Ma-
jestatis Sveciae Concinator aulicus.

[89p]

Seneca Epist. 108.
Ducunt volentem Fata, nolenten trahunt.

Thorunij Ao M DCC.
die 17. April.

paucis hisce
Clarissimum Dn. Possessorem
in patriam properantem cum
voto omnigenae prosperitatis co-
mitari voluit
M. Martinus Bertleffius
Gymnas. Thorun. Prof. Publ.
et Visitator.

Gadebusch. Livil. Bibl. T. 1, pag. 53.

[88]

Hea Kuulsus on teine Kaasavara.
Keda juhib voorus, see ei kuku.
Ei olda kunagi vabam kui siis, kui sõltutakse
ainult Jumalast.
Kes pidevalt pimedas lamab ja urgitseb,
see on petis ja argpüks.
Kes soovib sõnade abil kasu lõigata, peab iga sõna kaaluma.
Õnn suudab palju, kui ta tahab head.

Stockholm, aprilli 15. päeval
1699. aastal.

Sophia Elisabet Brenner.

[89]

Toida sõnaga, toida eeskujuga, toida abiga,
toida targa jutluse sõnaga, toida püha vestluse
eeskujuga, toida vaga armastuse abiga. Bernhard.

Stockholmis 1699. aasta
15. aprillil.

Kõige kuulsamale omanikuisandale,
kes on kõigi heade [inimeste] jaoks
armastusvärne nii õpetatuse sära ja elegantsi
kui ka elu laitmatuse ja kommete kasinuse
pärast, jättis need vähesed [sõnad] õnnelikku
reisi ja meeldivat tagasipöördumist soovides
Olaus Berelius, püha Rootsि kuningliku
majesteedi õukonnavaaimulik.

[89p]

Seneca, 108. [moraali]kiri.
Saatus juhib seda, kes tahab, kes ei taha, seda veab.

Thornis 1700. aastal
aprilli 17. päeval.

Nende väheste [sõnadega]
soovis kõige kuulsamat kodumaale kiirustavat
omanikuisandat talle kõikvõimalikku õnne
soovides
teele saata
magister Martin Bertleff,
Thorni gümnaasiumi avalik professor
ja visitaator.

[90]

Sapiens, ubicunque est, peregrinatur. Lipsius.

Clarissimo ac Praestantissimo
Dno Possessori cum voto omnigenae
prosperitatis apposuit
Severinus Jonae fil.
Eccl. Roeskildensis Danor. Pastor et Praeposit.
d. 24. May 1699.

[91]

Thucyd. L. 3.

In pace quidem et rerum secundarum affluentia, cum ipsae civitates,
tum etiam ho[min]es privati mentes habent meliores, qvod in odiosas
neccessitates non incident.

Elbingae. d. 28 April.

A. MDCCI.

Haec memoriae et affectus G.
PraeClar. Dno. Possessori,
cum voto devoto felicis in
Patriam reditus et omnium prospe-
ritatum appreceptione apponere
volut

Nicolaus Tolckemit,
Past. ad D. Mar. aedem,
et Rev. Minist. Elbing.
Senior, m.p.

[93]

Pietas est fundamentum omnium Virtutum. Cic.

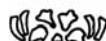
Hac, nec non vita et sacris per-
saepe ap. nos optime probatum
exercitijs Cl. Dn. Possessorem
ad suos, utinam in pace ac
sanitate euntem, comendatum
vult Michael Ringeltaub,
Eccl. Thorun. Neopol.
Anno 1701
13 Aprilis

[90]

Arukas, kus iganes ta ka viibib, on reisil. Lipsius.

Kõige kuulsamale ja kõige
silmapaistvamale omanikuisandale lisas
kõikvõimalikku õnne soovides Søren
Jonæsen, Roskilde Taani kiriku pastor ja
praost.

24. mail 1699.

[91]

Thukydides, 3. raamat.

Rahu ajal ning üldise heaolu mõjul on nii riikidel kui ka üksikisikuil paremad
mõtted, sest nad ei satu olukordadesse, mis neid sunnivad vastupidiselt oma
tahtele toimima.*

Elbingis aprilli 28. päeval
aastal 1700.

Need [sõnad] tahtis mälestuseks ja
armastuse pärast kõige kuulsamale
omanikuisandale õnnelikku kodumaale
tagasipöördumist soovides ja kõike
õnnelikku paludes [teele] kaasa panna
Nicolaus Tolckemit,
püha Maarja kiriku pastor ja Elbingi
auväärse konsistoriumi seenior, omaenese
käega.

* Richard Kleisi tõlge „Kreeka
kirjanduse antoloogias“.

[93]

Vagadus on kõigi vooruste alus. Cicero.

Thorni Neustadt pastor Michael
Ringeltaub soovib, et selles [sc.
vagaduses] ning elus ja pühades
harjutustes väga sageli meie juures
kõrgeima kiituse osaliseks saanud kõige
kuulsam isand omanik jõuaks rahus ja
tervelt omaste juurde.

13. aprillil
1701. aastal.

[94]

ω/α

Durate, et Vosmet rebus servate secundis.

CL. Dno. M. A. Andreae
Patriae afflictæ statum, pio
et aequo animo ferendum,
cum gratiarum actione pro saepius
praestitis in Cathedra Eccles.

Thorunensi Veteris et N.O.
summo cum applausu Vicibus, his
Gentilis licet Poetae Verbis, me-
moriae piae et constanti, recom-
mendat cum voto omnigenae prosperita-
tis Henricus Dzicowius,
Eccles. ad D. Mar.

Thorunji A. M.DCCI.
die 12. Aprilis.

[95]

Sis, bone Christe, mihi vita Sol lucidus omni;
Sim Flos, qui Solem spectet ubique suum.

Clarissimo Dno. Possessori,
cum appreceptione omni-
genae Prosperitatis,

L. M. P. S.

Johannes Casimirus Taubenheim, M. D.

Thorunii A° 1701
d. 19. April.

[95p]

Vita humana subjecta sorti et morti:
Sors vincenda diurna patientia,
Mors orthodoxæ fidei constantia.

Paucis his suo fere per biennium
όμοτραπέζοντι charissimo aequa ac
integerrimo, cum voto felicis discessus,
felicioris itineris et felicissimi ad nos
reditus, optimam candoris sui memo-
riam commendare voluit

Martinus Oloff,
Ecclesiastes Polonicus Thorun.

Thorunii
A° 1701.
d. 22 Aprilis.

[94]

O ja A
Kannatage ja pidage silmas õnne.

Thornis 1701. aasta
aprilli 12. päeval.

Kõige kuulsamale magistriisandale Adam Andreaele jätab tänuga Thorni vanalinna ja Neustadt kirikuis ülima heaksiidu pälvinud sagedase kohusetäitmise eest nende paganliku poeedi sõnadega vagaks ja püsivaks meenutuseks, et laastatud isamaa olukorda tuleb taluda vaga ja lepliku meelega, ning soovib kõikvõimalikku õnne

Henricus Dzicowius,
püha Maarja kiriku pastor.

[95]

Hea Kristus, kui sa oled mulle kogu eluks särvav päike,
siis mina olen lill, kes vaatab kõikjal oma päikese poole.

Thornis 1701. aastal
aprilli 19. päeval.

Kõige kuulsamale omanikuisandale jättis ja kirjutas meelsasti ja vastavalt teenetele kõikvõimalikku õnne soovides meditsiinidoktor Casimir Taubenheim.

[95p]

Inimese elu on allutatud saatusele ja surmale:
saatus tuleb alistada igapäevase kannatlikkusega,
surm ortodoksse usu vankumatusega.

Thornis
1701. aastal
aprilli 22. päeval.

Nende väheste [sõnadega] tahtis peaaegu kaks aastat oma kõige kallimaks ja samuti kõige laitmatumaks lauakaaslaseks olnule õnnelikku teelemineket, õnnelikumat reisi ja kõige õnnelikumat tagasipöördumist soovides parimaks mälestuseks oma siirusest jäätta

Martin Oloff,
Thorni poola koguduse pastor.

[96]

Dominus Providebit
Is si pro nobis quis contra nos.

Balde Sylv. I. VII.

Omnibus semper placuisse, res est
Plena Fortunae: placuisse paucis
Plena Virtutis: placuisse nulli
Plena doloris.

Patria est ubi bene est.

Praeclarissimo et Doctissimo Dn. M. POSSESSORI,
Thorunii Aº 1701.
d. 20 April.

Amico suo dilecto et colendo, amicitiam et
memoriam sui nunquam intermorituram, paucis
hisce lineolis consecrabat et commendabat cum
voto Prosperitatis omnigenae, felicissimique itineris
M. Godofredus Weissius, ad D. Mar. Ecclesiastes.

[96p]

C. [!] Corn. Tacitus Annal. Lib. XII. c. 48.

Paucis decus publicum curae: plures tuta disserunt.

Scrib. ThorunI d. 16 April.
An. I. Sec. XVIII.

Clariss. Dn. M. Andreeae, Amico et Fautori,
salus Patriae publica curae omnino est; et
per medios hostes tutus ire vult illuc omnino,
qui DEum omnium hostium turbatorem
a latere suo pendentem habet. Fiat!
M. Martinus Böhm,
Gym. Prof. P. et V.

Gadebusch Liv. Bibl. T. I. pag 82.

[96]

Issand kannab hoolt.*
Kui Tema on meie poolt, kes võib olla meie vastu?
Balde „Sylvae“ 7. raamat.
Kõigile alati meeldida on puhtalt
õnne asi, meeldida vähestele on
vooruse küsimus, mitte kellelegi meeldida
on täis valu.

Kodumaa on seal, kus on hea.

Thornis 1701. aastal
aprilli 20. päeval.

Kõige kuulsamale ja kõige õpetatutu-
male magistrist omanikuisandale, oma
armastatud ja austatud sõbrale pühendas ja
kinkis nende vähestega oma sõpruse
ja surematu mälestuse kõikvõimalikku õnne
ja kõige õnnelikumat reisi soovides magister
Gottfried Weisse, püha Maarja kiriku pastor.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[96p]

C. Cornelius Tacitus, „Annaalid“, 12. raamat, 48. peatükk.

Vähesed hoolivad avalikust aust, enamik arutleb kindlate asjade üle.

Kirjutas Thornis aprilli 16. päeval
18. sajandi esimesel aastal.

Sündigu, et kõige kuulsamale
magistriisandale Andree, sõbrale ja
soosijale, oleks kodumaa headolu ülimaks
hooleks ja et vaenlaste keskelt võiks
kaitstuna läbi minna see, kelle kõrval
viibib kõiki vaen-
lasi segadusse ajav Jumal!

Magister Martin Böhm,
gümnaasiumi avalik professor ja
visitaator.

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag 82.

[97]

Ista est sapientia summa, per contemptum mundi
tendere ad Regna coelestia.

Le vray honnéte homme ét [!] celuy qui ne
se pique de rien.

Clarissimo et Doctissimo
Dno. Possessori cum voto omnigenae
prosperitatis memoriam
sui hisce commendare voluit
Johannes Henricus Schultz,
Civit. Thorunens. Scrius. mpp.

[98]

Qui vanitatem praesentium ex praeteritis prudenter et christiane considerare
didicit, hunc neque praesentia mala nimium prement, neque bona impotentem
sui reddent.

Thorunii d. 14 Aprilis
Anni MDCCI.

Haec pauca Clarissimo Dno.
Possessori, Amico suo suavissimo
et integerrimo, cum Thorunio
Patriam bello pressam repetiturus
esset, cum appreicatione
omnigenae felicitatis et memoriae
suae commendatione apponere
voluit

Anthonius Plötz.

[99]

Sis sapiens sis patiens discendo silendo
Qvi sapit et patitur denique Victor erit.

Haec pauca Nobilissimo doctissimoque
Domino possessori, in recordationem sui, cum
appreicatione omnigenae felicitatis scribere
voluit

Thorunii d. 14 Aprilis
Anni 1701.

Hennericus Zentarovicus,
Mitav. Cur.

[97]

See on ülim arukus, püüelda maailma põlates
Taevase kuningriigi poole.

Tõeline härrasmees ei ärritu
mitte kunagi.

Kõige kuulsamale ja kõige õpetatumale
omanikuisandale tahtis kõikvõimalikku
õnne soovides endast mälestuseks jäta

Johann Heinrich Schultz,
Thorni linna sekretär,
omaenese käega.

[98]

See, kes on möödunud aegadest õppinud oleviku tühisust arukalt ja kristlikult
tähele panema, seda ei rõhu liialt tänapäevased pahed ja hüved ei muuda teda
võimetuks ennast valitsema.

Thornis 1701. aasta
aprilli 14. päeval.

Need vähesed [sõnad] tahtis kõige kuul-
samale omanikuisandale, oma kõige
armsamale ja kõige laitmatumale sõb-
rale, kes kavatseb Thornist sõjast rõhu-
tud kodumaale tagasi pöörduda, kõik-
võimalikku õnne paludes ja endast
mälestuseks jättes lisada

Anton Plötz.

[99]

Ole arukas, ole kannatlik õppides, vaikides —
kes on mõistlik ja kannatlik, on viimaks Võitja.

Thornis 14. aprillil
1701. aastal.

Need vähesed [sõnad] tahtis kõige
suursugusemale ja kõige õpetatumale
omanikuisandale kõikvõimalikku õnne
soovides endast meenutuseks kirjutada

Heinrich Zentarowe
Miitavist Kuramaalt.

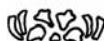
[100]

Per aspera ad astra.

Rigae
d. 6. Julij
1698

Haec Praeclarissimo atque Doctissimo Dno. Possessori, Amico suo suavissimo cum faustissimi Holmiam sucepti [!] itineris appreicatione, apponere voluit.

Palm Rigeman,
Reg. Civit. Rig. Scrus. mp.

[103]

Nosse DEum res magna, DEo confidere major,
Maxima sed vita teste probare fidem.

Thorun. A. 1701.
18 Aprilis.

Paucis his Pereximio atque Clarissimo Dn. Possessori μνεμόσυνον relinquere voluit
Joannes Wendt,
Scrb. Nov. Civit. Thorun.
et p.t. Oeconomus.

[113]

Nosse seipsum, nosse DEum.

*Ex Jenensi, in caelestem Academiam evocatus est
Excellentissimus Posnerus Anno post Christum
natum 1699. ac postquam Se iustum [!] novit
mortalem jam a facie ad faciem Deum suum
cognoscit.*

nobilissimo et clarissimo
dn. POSSESSORI
benevolentiae fidem facturus pauca
haec scribebam, laudatissimis Ipsius
conatibus inoffensos porro successus,
et omnigenam prosperitatem
ex animo adpre[c]atur Jenae
X. Marti anni Chr. MdCXCVI.
Caspar Posner, natural.
Prof. Publ.

[100]

Läbi raskuste tähtede poole.

Riias
juuli 6. päeval
1698.

Need [sõnad] tahtis kõige kuulsamale ja kõige õpetatumale omanikuisandale, oma kõige armsamale sõbrale kõige õnnelikumat ettevõetud Stockholmi-reisi soovides kaasa panna

Palm Rigemann,
kuningliku Riia linna sekretär,
omaenese käega.

[103]

On suur asi tunda Jumalat, Jumalale lootmine suurem,
suurim on aga kinnitada oma usku eluviisiga.

Thornis 1701. aasta
18. aprillil

Nende väheste [sõnadega] tahtis ülimalt silmapaistvale ja kõige kuulsamale omanikuisandale mälestuse jäätta Johannes Wendt,
Thorni Neustadti kirjutaja ning praegune ökonom.

[113]

Tunda iseennast [tähendab] tunda Jumalat.

Kõige silmapaistvam Posner kutsuti 1699. aastal pärast Kristuse sündi Jena akadeemiast taevasesse akadeemiasse ja pärast seda, kui ta sai teada, et on surelik, tunneb juba näost näkku oma Jumalat.

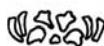
Kõige suursugusemale ja kõige kuulsamale omanikuisandale kirjutasin selle väheste heatahtlike kuse töödiks, ja tema kõige kiiduväärsematele ettevõtmistele vääramatut edu ja kogu hingest kõikvoimalikku õnne palub Jenas 10. märtsil 1696. Kristuse aastal Caspar Posner, loodusteaduste avalik professor.

[113p]

Si vis sapiens esse, disce contemnere, et contemni; Nondum
felix es, si te turba non deriserit. Epictet.

Gedani Ao 1699 die 10 Julii.

Brevibus hisce
Nobiliss. Clarissimoque Dno.
philothecario memoriae sui
commendare, et quaeque faustissima
apprecari voluit
Joh. Schelgvigius,
Fac. phil. Adj.

[114]

Magna voluisse sat est.

Hisce paucissimis Politissimo
Domino Possessori, Conterraneo
suo per dilecto, memoriam sui
commendare voluit
Casparus a Platern,
Riga-Livonus.

[114p]

Et agere, et pati fortiter, Romanum est.

Addo: et Christianum est.

Hoc Scaevolae elogium, Nob. et doctissimo Dno
Possessori, memoriam mei commendat. Faveat tibi DEus,
qui omnes fovet.

Anno 1701 d. 25. April.

Christianus Römer
J. A. C. Past. Mariaeburgen-
sis in Borussia mpp.

Cnota nogę złamała, z prawdy dno wypadło;
Kto umie łygac pochlebiac, pozyw j się snadno.

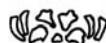
* Vaata illustratsiooni 39!

[113p]

Kui sa soovid olla tark, õpi põlgama ja põlatud olema; sa ei ole kunagi õnnelik, kui rahvamass sinu üle ei naera. Epiktetos.

Danzigis 1699. aasta juuli 10.
päeval.

Nende lühikeste [ridadega]
tahtis kõige suursugusemale ja kõige
kuulsamale reisialbumi omaniku-
isandale endast mälestuseks jäätta ja kõike
kõige õnnelikumat soovida
Johann Schelwig,
filosoofiateaduskonna adjunkt.

[114]

Piisab, kui tahta suurelt.

Nende üliväheste [sõnadega] tahtis kõige
haritumale omanikuisandale,
oma kõige armastatumale kaas-
maalasele endast mälestuseks jäätta
Caspar von Platern,
Riiast Liivimaalt.

[114p]

Vapralt tegutseda ja kannatada on roomlaslik.

Lisan: see on ka kristlaslik.

See Scaevara ütlus jäab kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale
omanikuisandale minust mälestuseks. Olgu sulle armuline Jumal,
kes kannab hoolt kõigi eest.

1701. aasta aprilli 25. päeval.

Christian Römer,
Marienburgi kiriku pastor
Preisimaalt, omaenese käega.

Voorus murdis jala, töelt ära langes põhi,
kes oskab valetada, meelitada, see rohkelt kosub.

[115]

M. Adamus Andreae, Riga Livonus.
Anagr.
VIRGAE, [!] A DEI MANU, URENS, ALMA DOS!
Explicatio

Affligunt Patriam [ruit heu!] fatalia bella,
Et rigidos oculos, regia Riga rigat.
URENS VIRGA DEI licet A caedente MANU sit,
ALMA tamen DOS est, et medicina juvans.

In Patriam nouercantis fortunae insultus, experientem, dum tendunt Doii
Peregrinantes, solatur, et ut felices attingant, Ulysses vovet esse.

Qui supra.

[116]

Sibi sapere, et desipere.

Symb.
Messiae Gratia Beat.
Viteb. d. 26. Junij
A. O. R. MDCXCVI.

Quo
Clarissimo Dno. Pilo-
thecario [!], Amico et
Civi Honoratissimo sin-
cerae amicitiae fidem
subarrhare voluit
omnigenam felicitatem ei
devote vovens
M. Gotthard Bentzien
Riga-Livon.

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag 144. 10

[117]

Carol. Scriban. Institut. Polit. Christ. Cap. II. p. 9.

Vitasse caruisse est. Tantum ad malignitatem consuetudo valet, ut qvi
Socios sustulerit, vitia sustulerit. Tolle. Fuge.

Nobilissimo Domino Possessori Conterra-
neo suo svavissimo. Amico honoratissimo
hisce commendare se voluit.

M. Johann. Brockhausen.
Rig. Liv. SS. Th. Stud.

Gadebusch Liv. Bibliothek T. 1. pag 128

[115]

Magister Adam Andreeae, liivimaalane Riiast
Anagrammi abil:
PÕLEТАV VITS, JUMALA KÄEST, TOITJA AND!
Selgitus.

Õnnetust toovad sõjad laastavad isamaad [oh häda, ta langeb!]
ja kuninglik Riia niisutab karme silmi.

Olgugi, et PÕLEТАV VITSahoopt tuleb JUMALA lõövast KÄEST,
on see siiski TOITJA AND ja aitav ravim.

Lohutuseks ränduriisandatele, kui nad suunduvad vaenuliku saatuse rünnakust
rästitud kodumaale, ja soovides, et nad oleksid Odysseused ja jõuaksid õnnelikult
kohale. Eespool kirjutanu.

[116]

Arukas ja hull ollakse enda jaoks.

Symbolum:

Issanda arm õnnistab.
Wittenbergis juuni 26. päeval
1696. päästetud maailma aastal.

Sellega
soovis reisialbumi kõige kuulsamale
omanikuisandale, kõige auväärsemale
sõbrale ja linnakodanikule kindla
sõpruse tõotust kinnitada talle
kõikvõimalikku õnne hardalt paludes
magister
Gotthard Bentzien,
liivimaalane Riiast.

Gadebusch Liv. Bibl. T. 1. pag 144. 10

[117]

Carlo Scribani „Ühiskondlik-kristlik kasvatus“, pt 2, lk 9.

Eemale hoida tähendab ilma olla. See reegel kehtib halva suhtes niivõrd, et see,
kes on suutnud kõrvaldada kaaslased, on kõrvaldanud pahed. Kõrvalda! Page!

Kõige suursugusemale omanikuisandale, oma
kõige armsamale kaasmaalasele, kõige auväär-
semale sõbrale soovis need [sõnad] pühendada
magister Johann Brockhausen Riiast
Liivimaalt, ülipüha teoloogia tudeng.

Gadebusch Liv. Bibliothek T. 1. pag 128

[117p]

a/ω

Stare omnes debemus tanquam, in orbe aliquo Reipublicae
qui cum jam versatur, eam deligere partem debemus, ad quam
nos ejus utilitas salusque converterit. Cic. pro Planc.

Holmiae d. 29. Julij

1698.

Hoc, stantibus Tibi, Clarissime
Dne. Magister, Amice desideratissime,
Mihi, Aliis stationem forte diu-
turniore levet, donec Summum illud
Numen, cuius nutu coelum adhuc volvitur,
singulis partem viribus monstraverit,
aptissimam; quousque patientiam cunctis
voveo, mihi v. affectum sincerum promitto
Sempiternum

Gottfried Ruhendorff
SS. Minist. Candidatus.

[118]

Augustinus.

Inter Brachia Salvatoris mei JESU CHRISTI
et vivere et mori cupio.

Johannes Schultze,
Johannei Hamb. Rector,
Clarissimo Dno. Possessori prospira
quaeque toto animo precatus
Anno 1697. die 15. Maji.

[119p]

Qvo fata trahunt, retrahuntque, seqvamur.

Symb:

Dominus providebit.

Thorunii

Dat. 3 Octobr.

Aoo. 1699.

Clarissimo nec non Praestan-
tissimo Dno. Possessori
cum voto omnigenae prosperi-
tatis apponere haec voluit
Johannes Christianus Ge-
orgii,
Candavia Curlandus.

[117p]

A ja O

Me kõik peame seisma justkui mingis vabariigi ringis, mis
juba pöörleb, [ja] peame valima endale koha, kuhu meid
suunab selle heaolu ja kasu. Cicero „Kõne Gn. Planciuse kaitseks“.

Stockholmis juuli 29. päeval

1698.

See, kõige kuulsam magistriisand, kõige
armastatum sõber, võib-olla kergendab
pikemaajalist peatust sinul, minul, teistel,
kes me seisame, kuni see kõigekõrgem
Jumal, kelle tahte järgi taevas siiani pöörleb,
näitab igaühele tema kõige õigema koha;
seni soovin kõigile kannatlikkust, endale
aga loodan teie siirast ja igavest armastust.
Gottfried Ruhendorff, kõige pühama
teolooga kandidaat.

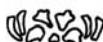

[118]

Augustinus.

Ma soovin elada ja surra oma päästja
Jesus Kristuse käte vahel.

Johannes Schultze,
Hamburgi *Johanneum*'i rektor
soovib kõige kuulsamale omanikuisandale
kogu südamest kõikvõimalikku õnne.
1697. aasta mai 15. päeval.

[119p]

Kuhu saatus meid juhib, sinna me järgneme.

Symbolum:

Issand kannab hoolt.

Antud Thornis

3. oktoobril

1699. aastal.

Kõige kuulsamale ja kõige
silmapaistvamale omanikuisandale
soovis need [sõnad] kõikvõimalikku õnne soovides
lisada
Johann Christian Georgii
Kuramaalt Kandavast.

[120]

Verae pietatis ratio duabus constat partibus:
dogmatibus piis, et bonis operibus.
Unum igitur ab altero sejungendum non est.

Vitembergae
d. 23. Aug.
1696.

In benevolentiae fidem
scrib.
Christian Sandmann
Hamburgensis.

127p

Simus lucentia candelabra, sed lucentia
ante Dominum.

Marienburgi die 27 Apr.
Ao. 1701.

Clarissimo Domino Possessori
Amico perqvam dilecto
memoriae Ergo cum voto felicis
itineris scribebat
Johannes Wegner Minist. C.

[128]

Otium clari fugiunt honores,
Nobiles dicit labor ad triumphos,
Sudor insignes iter ad coronas
Monstrat apertum.

Symb.
Laboremus.

Lipsiae d. 13. Aprilis
1696.

Amoris atque amicitiae
testandorum ergo scribe-
bat cum voto omnigenae
prosperitatis
M. Dreiling

Gadebusch Liv. Bibl. 1777 T. 1, pag. 223.

[136p]

S. v. m.
Wer Gott zum freünde Hat auff Erden –
Dem Mus sein Feindt zum freünde¹ werden.

Riga Julij 9
Anno 1698.

Rötger Sehdens
Hinrich Sohn mppa.

¹ freinde: manus altera corr: freünde

[120]

Tõelise vagaduse õpetus koosneb kahest osast:
vagadest mõtetest ja headest tegudest.
Niisiis ei tohi ühte teisest eraldada.

Wittenbergis
23. augustil
1696.

Heatahtlikkuse märgiks
kirjutas
Christian Sandmann
Hamburgist.

[127p]

Olgem põlevad lambid, kuid ainult
Issanda ees.

Marienburgis 27. aprilli päeval
1701. aastal.

Kõige kuulsamale omanikuisandale,
ülimalt armastatud sõbrale
kirjutas mälestuseks [ja]
head teed soovides
Johannes Wegner, pastorikandidaat.

[128]

Kuulsad [ja] auväärsed väldivad jõudeaega,
töö viib suursuguste triumfide ni,
higi näitab laia teed silmapaistva
kroonini.

Symbolum:
Töötagem!

Leipzigis aprilli 13. päeval
1696.

Armastuse ja sõpruse
tunnistuseks kirjutas
kõikvõimalikku õnne
soovides

M. Dreiling.

Gadebusch Liv. Bibl. 1777 T. 1., pag. 223.

[136p]

Vaid voorus jäääb [?].
Kelle sõber Maa peal on Jumal,
sellele peab vaenlanegi sõbraks saama.

Riia, 9. juulil
1698. aastal.

Rötger Sehdens
Hinrichi poeg, omaenese käega.

[137]

Errat, qvi ullum aut corporis, aut fortunae vitium,
animi vitiis gravius existimat.

Lipsiae d. 15. April.
ao. 1696.

Haec sempiternae memoriae et
amoris gratia adjiciebat
Michael von Diepenbrock.

[142p]

Sic pagina

Sors mea prima Deus, sors altera fidus amicus,
Tertia cum reliquis bella puella bonis.
Mein bestes Glück ist Gott, dem folgt wers treulich meint,
Fügt sich ein Mädgen bey, so ist der dritte Freund.

Pernoviae d. 13
Maij ao. 1701.

Hisce paucis
Nobilissimo Dno. Philothe-
cario Fautori suo aestumatis-
simo memoriam sui perpe-
tuam obsignare voluit
C. Donnerhaak SS. Theol.
Stud.

[143]

jungit amicos

Vive Deo qui est author vitae tuae
Vive conscientiae quae est vita vitae tuae
Vive famae quae est vita post vitam tua.

Pernoviae d. 13 May
1701.

Hisce Nobilissimo atque
Clarissimo Dno. Magistro
Possessori sui commendat memoriam
J. A. Zimmermann
SS. T. Cult.

[137]

Eksib see, kes kehalisi või saatuse toodud puudusi
hingelistest puudujääkidest suuremaks peab.

Leipzigis 15. aprillil
1696. aastal.

Need [sõnad] lisas igavesse mälestuse
ja armastuse märgiks Michael von
Diepenbrock.

[142p]

Nõnda ühendab

Minu esimene saatus on Jumal, teine saatus ustav sõber,
Kolmas kaunis tüdruk koos ülejäänud hüvedega.
Minu parim õnn on Jumal, temale järgneb see, kes on ustavalalt
heasoovlik, kui aga lisandub tüdruk, siis on see kolmas sõber.

Pärnus mai 13.
päeval 1701. aastal

Nende väheste [sõnadega]
tahtis kõige suursugusemale isandale
reisialbumiomaniikule, oma kõige
hinnatumale soosijale kinnitada
igavest mälestust endast
C. Donnerhaak, kõige pühama teoloogia
tudeng.

[143]
lehekülg sõpru.

Ela Jumalale, kes on sinu elu looja,
ela südametunnistusele, mis on sinu elu elu,
ela kuulsusele, mis on sinu elu pärast elu.

Pärnus 13. mail
1701.

Nende [sõnadega] jättis kõige suursugu-
semale ja kõige kuulsamale magistrist
omanikusandale endast mälestuse
J. A. Zimmermann,
kõige pühama teoloogia austaja.

[144]

Talis est Sapientis animus, qvalis mundi status supra Lunam,
semper ibi serenum est.

Elbingae d. 29 April.

A. O. R. MDCC.

Gratae recordationis ergo

scr. LM.

M. Johannes Sartorius,

Gymn. Elbing. R. et P.P.

[145]

Descendendo ascendimus!

Jenae
d. 7. April.
1696.

Hisce Nobilissimo Clarissimoque DNO. Possessori, Fautori atque Amico suo multis Nominibus suspiciendo, non sine calido perennis felicitatis voto sui memoriam commendabat
M. Jo. Mayer Ulmens.

[146]

M. ADAMUS ANDREAE
Ἄνταρος.

AN ARDES? AMA DEUM

SURSUM CORDA

AN nescis flavo quid sit pretiosius auro
Divitiis cunctis, quas habet Orbis? Amor!
ARDES! jam sat habes: Quid enim tibi terrea? terrent:
Astra DEUMque tenes, flamine Cordis AMA.

HAEC TERRENA

Nobilissimo Dno Possessori
Pauca haec, eaque exigua Amoris ergo, inque Amicitiae nulla locorum etiam longissima intercapedine diminuendae tessaram apponere voluit. Hamburgo d. 5. Martij 1697.

M. Johannes Ernestus Zeyer Esslinga-Suevus

SS. Th. St. S. Ducis Wittemb. Sipendiarius [!] [mp].

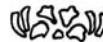
* Vaata illustratsiooni 36!

[144]

Targa hing on selline nagu maailm ülalpool Kuud:
seal on alati selge.

Elbingis 29. aprillil
1700. päätetud maailma aastal.

Meeldiva mälestuse pärast
kirjutas meelsasti ja vastavalt teenetele
magister Johannes Sartorius,
Elbingi gümnaasiumi rektor ja avalik
professor.

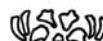

[145]

Alandudes tõuseme!

Jenas
7. aprillil
1696.

Need [sõnad] jättis kõige suur-
sugusemale ja kõige kuulsamale
omanikuisandale, oma soosijale ja
paljude austavate nimetuste väärilisele
sõbrale palavalt igavest õnne soovides
endast mälestuseks
magister Johann Mayer Ulmist.

[146]

Magister Adam Andreae
anagrammiliselt
Kas leegitsed? Armasta Jumalat!

Südamed ülespoole!

Kas sa ei tea, mis on kõigist maailma rikkustest
väärtuslikum kui kollane kuld? Armastus!
Leegitsed! Sul ongi juba küllalt. Sest miks sulle veel maised asjad? Need
kohutavad? Sul on tähed ja Jumal, armasta kogu südame jõuga!

Need on maised asjad

Need vähesed ja nigelad [sõnad] soovis kõige suursugusemale
omanikuisandale lisada armastuse pärast ja tunnusmärgiks
sõprusest, mida ei saa vähendada isegi mitte kõige kaugemate
paikade vaheline kaugus. Hamburgis 5. märtsil 1697.

Magister Johannes Ernst Zeyer Esslingist vaabimaalt,
kõige pühama teoloogia tudeng, Würtembergi
hertsogi stipendiaat [omaenese käega].

[147]

Nihil tela inimicorum magis refringit
qvam patientia.

Johann. Schumann
p.t. Rector Scholae
Bauscensis.

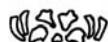

[148]

Ardenti faculae fidus respondet amicus:
Illa juvat socios, hostibus illa nocet.

Jenae d. XII. Mart.
A. O. R. MDCXCVI.

Ita comiter habe
amici memoriam
fausta omnia apprecati
M. Joh. Casp. Posneri Jena-
Thuringi, S. Th. Cult.
Symbolum:
Terra movetur, coelum qvi-
escit.

[148p]

L'Homme de Cour,
Maxime CLVI.

Si tu ne veux point perdre d'amis, ne leur souhaitez
point une grande fortune.

à Jene la 7 du Mois
d' Avril,
1696.

Cela, mon cher Monsieur, ne
m'empeche pa, de vous sou-
haitter une grande fortune et
toute sorte de bonheur, par-
ce que je suis certain, que vous
seres [!] tandis mon Ami, que je
serai de tout mon coeur,
Monsieur,
votre treshumble Serviteur
J. H. Winter.

[147]

Miski ei murra paremini vaenlaste odasid
kui kannatlikkus.

Johann Schumann,
Bauska kooli
praegune rektor.

[148]

Ustav sõber vastab põlevale tõrvikule:
see aitab kaaslasi, see[sama] kahjustab vaenlasi.

Jenas 12. märtsil
1696. päätetud maailma aastal.

Nõnda võta lahkelt vastu
mälestus sõbralt,
kõige pühama teoloogia austajalt,
Jenast Tüüringist pärit
magistrilt Johann Caspar Posnerilt,
kes soovib sulle kõike õnnelikku.

Symbolum:
Maa liigub, taevas seisab
paigal.

[148p]

„Käsioraakel“,
156. maksim.

Kui sa ei soovi kaotada sõpru, ära soovi neile
suurt edu.

Jenas aprillikuu
7. päeval
1696.

See, mu kallis härra, ei
takista mind soovimast
teile suurt edu ja kõikvõimalikku
õnne, sest ma olen kindel,
et teie jääte samavõrd minu sõbraks,
nagu mina jään kogu südamest [teie
sõbraks],
härra,
teie kõige alandlikum teener
J. H. Winter.

[149]

L'Homme de Cour

Maxime CXI.

Avoir des amis, c'est un second être.

à
Jene d. 8 Avril.
1696.

Voici mon cher Monsieur
la raison, pourquoi je vous
suis eternellement obligé
que vous m'aves donné
la liberte de mettre
mon nom aux nom-
bres de vos amis
V. T. S. Balth. Hehns.

[150]

Unicuique liber est sua conscientia, et ad
hunc librum discutiendum et emendandum
omnes alii libri inuenti sunt. Anima vero
cum de corpore egreditur, nullum alium li-
brum praeter librum conscientiae secum pote-
rit portare, atque in illo cognoscet, quo de-
beat ire, vel quid debeat recipere. Bernhardus.

Hisce

Jenae
d. 6. April.
M.DCXCVI.

Clarissomo DN. Possessori,
ob pietatem et doctrinam
sibi semper aestimatissimo,
inter vota omnis prosperitatis
memoriam sui reliquit
M. Joannes Julius Struve, Magdeb.

[151]

En tout oeuvre et en tout lieu
invoque l'aide du bon dieu.

à
Jene le 25me Mart.
de l'an 1696.

Symb. la crainte de dieu
est bonne en tout lieu.

Je vous suis obligé Monsieur
de l'honneur que vous m'aves
fait de mettre ici mon nom
parmi ceux de vos amis, cela
m'oblige d'etre tant par
inclination que par devoir
Votre treshumble Serv.

M. Jean Solm (?)
de Soest en Westph.

[149]

„Käsioraakel“

111. maksiim.

Sõprade olemasolu on teine elu.

Jenas 8. aprillil
1696.

Siin, mu kallis härra,
on põhjus, miks ma olen
igavesti teie tänuvõlglane —
sest te olete andnud mulle
eesõiguse panna oma nimi
teie sõprade hulka.
Teie kõige alandlikum teener
Balthasar Hehns.

[150]

Südametunnistus on igaühele tema [isiklik] raamat ja selle
raamatu üle arutlemiseks ja [selle] täiendamiseks on loodud
kõik ülejää nud raamatud. Kui töesti hing lahkub kehast,
ei saa ta endaga kaasa võtta mitte ühte gi teist raamatut
peale südametunnistuse, ja sellest saab ta teada, kuhu
tal tuleb minna või mida teha. Püha Bernard.

Jenas
6. aprillil
1696.

Nende [sõnadega]
jättis kõige kuulsamale omanikuisandale,
keda ta vagaduse ja õpetatuse pärast
alati kõige enam hindab,
kõige õnne soovide hulka
mälestuse endast
magister Julius Struve Magdeburgist.

[151]

Igas töös ja kõigis paigus
kutsu appi hea Jumal!

Jenas 25. märtsil
1696. aastal.

Symbolum: Jumalakartus
on hea kõiges.

Härra, ma olen teie tänuvõlglane
mulle osutatud au eest, panna
oma nimi siia teie sõprade
hulka, see kohustab mind
olema samamoodi [sõber] nii
poolehoiust kui ka kohustusest.

Teie ülialandlik teener
magister Jean Solm
Soestist Westfaalist.

[152]

Omnibus in rebus modus observandus.

Symbolum.
Vt fert divina voluntas.
Hamburgi d. 29.
Augusti
M.DC.XCVI.

Paucis hisce Nobilissimo atque Doctissimo Dno. Possessori, per dies aliquot in itinere socio, memoriam sui relinquere voluit
Johannes Christophorus Schaefer
Rotenburgo-Francus.

[153]

Omnia cum Deo et nihil
sine eo.

Christianus Eber. Weiß[mann] mp.
[.....] d. fest Meister
Hoff J[...] und [....]
Meister.

[154]

Chi va piano, va sano.

C. Wahle.

[154p]

Nihil Natura tam conditis finxit moribus, in quo non aliquid,
tanquam ultimam artificis manum desideres.

Vitembergae d. 22
Aug.
A°. 1696.

Cum studiorum urgente serie, oculorum obtutibus,
non autem imis fibrarum recessibus, in quibus
stabile Tibi Nobilissime Conterranea, domicilium
amor defixit, hodie eripiaris, amicissimum
accipe vale a Tuo
H. Brüningk,
Livono.

Vaata illustratsiooni 32!

[152]

Kõigis asjus tuleb järgida mõõtu.

Symbolum:
Nagu jumalik tahe toob.
Hamburgis
29.augustil
1696.
Nende väheste [sõnadega] soovis kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale isand omanikule, kaaslastele, kellega sai mõni päev koos reisitud, endast mälestuseks jäätta Johann Christopher Schaefer Rotenburgist Frankimaal.

[153]

Kõike koos Jumalaga ja mitte midagi ilma temata.

Christian Eberhard Weißmann omaenese käega [.....] pidumeister mõis [....] ja [....] meister.

[154]

Kes läheb aeglaselts, läheb kindlalt.

C. Wahle.

[154p]

Loodus ei ole nii meeldival viisil loonud mitte midagi, mille puhul sa ei sooviks mitte midagi muud kui vaid kunstniku viimast käepuudutust.

Wittenbergis
22. augustil
1696. aastal.
Kuna täna röövitakse sind agarate õpingute teelt, silmade vaateväljast, aga mitte kõige sügavamatest südamesoppidest, mille armastus sinu vastu, kõige suursugusem kaasmaalane, on oma püsivaks elupaigaks valinud, võta vastu kõige sõbralikum „Ela hästi!“ liivimaalaselt,
oma H. Bruiningkilt.

[155]

Aloysius Novarinus:

Tantum dum heic sumus, ita literas colamus, ut aliquando vita functi inter illos numeremur, qui, quod sanctus Daniel dixit, quasi Stellae fulgebunt in perpetuas aeternitates O utinam!

Lipsiae A. O. R. MDCXCVI.
d. 11. Aprilis

Symbolum:
Aeternitatem cogita!

Nobilissimo Possessori
cum Voto Prosperitatis Perennantis
Hoc
cultae amicitiae
Qvalecunqve monumentum
statuere debuit
M.¹ Caspar Hornig Vratisl. Siles.
S.S. Theol. Stud.

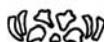
Qvos olim Musaeum, jam charta jungit.
Lapsus fortunae variatur imagine lunae:
Crescit, decrescit, constans consistere nescit!

Wittebergae Ao. 1696.
d. 22 Augusti

Symb.
Immobilis ad Immobile Numen!

Tua, Amice conjunctissime, fortuna ut
continuo crescat, ex animo Tibi Academias deserenti precatur
Servus tuus fidelissimus
M. Statius Grünwald.

* Vaata illustratsiooni 40!
¹ M.: Addidit Statius Grünwald.

[155p]

Sõbra

Fide DEO, nequeas quia tuto fidere mundo,
Ille fidem nescit fallere, fide DEO.

Symbol.
Χριστὸς τὸ πᾶν μου.

Vitembergae ap. Saxon.
die XXIII. Maij
A. O. R. M.DC.XCVI.

Salutifero hocce consilio sui memoriā, Nobilissimo Clarissimoque DNO. Magistro Amico et Conterraneo svavissimo cum voto candidissimorum Fatorum commendare voluit,
M. Gustavus Mauritius Wagnerus Liv.
S. S. Theol. Cultor.

[155]

Luigi Novarini:

Seni kaua, kuni siin [maailmas] elame, pühendugem teadusele, et ükskord, kui elust lahkunud oleme, loetaks meid nende hulka, kelle kohta püha Taaniel on öelnud, et nad paistavad otsekui tähed ikka ja igavesti. Kui ometi!

Leipzigis 11. aprillil
1696. päätetud maailma aastal

Symbolum:
Mõtle igavikule!

Kõige suursugusemale omanikule
võlgnes selle au sees peetud sõpruse
tagasihoidliku monumendi
püstitamise
koos igavese õnne sooviga
magister Caspar Hornig Bratislavast
Sileesias,
ülipüha teoloogia tudeng.

Keda kord ühendas kool, neid ühendab nüüd paber.
Õnne kulg on kuu kombel muutlik:
kasvab, kahaneb, ühesugusena paigal seista ei oska.

Wittenbergis 22. augustil
1696. aastal

Symbolum:
Kõigutamatuna kõigutamatu
Jumala poole!

Et su õnn alati kasvaks, kõige
lähedasem sõber, seda soovib sulle
[sinu] lahkumisel ülikoolist kogu
hingest sinu kõige ustavam teener
magister Statius Grünwald.

[155p]

Sõbra

Usu Jumalasse, sest sa ei saa ohutult usaldada maailma,
Tema ei peta usaldust, usu Jumalasse.

Symbolum:
Kristus on minu jaoks kõik.

Wittenbergis Saksimaal
mai 23. päeval
1696. päätetud maailma aastal.

Selle tervistava nõuandega tahtis
kõige suursugusemale ja kõige
kuulsamale magistri sandale, kõige
armsamale sõbrale ja kaasmaalasele
kõige hiilgavamat saatust soovides
mälestuseks jäätta magister Gustav Moritz
Wagner, liivimaalane, ülipüha teoloogia
austaja.

[156]

Amici.

Si res humanas perpenderis, eas neque spe, neque metu
dignas esse comperies, qvum jucunda aeqve atqve tristia
cuncta sint cessatura. Lucian. in Vita Demonactis.

Lipsiae
MDCXCVI
XII Aprilis.

Hisce imperterritam animi constantiam, tam
in adversis qvam in secundis, Clarissimo
atque Per-Eximio DNO. Possessori, Amico et
Fautori longe gratissimo, et honoratissimo,
simul sui memoriam relinqendo, commen-
dere voluit, debuit, faustissima qvaeque
Eidem apprecatus, Henricus Mejer, Riga-Liv.

Vivere desiit Lipsiae Ao. 1699. d. 16. octobr.

*Suoque exemplo probavit res humanas nulla spe dignas esse ideo Spem suam
in Deum collocans, terrenis dixit vale, coelestiaque ardenter qvaesivit et acqvisivit.*

Gadebusch Liv. Bibl. 1777 T. 2. pag. 229.

[157]

Il ne faut pas toujour parler a Coeur ouvert dans
la conversation, parce qu'un parole dite ne retour
ne jamais.

Ecrit a Jene
oe [!] 3 April.
de l'année 1696.

Monsieur Andreeae mon tres honorable
Amis, je n'ai que des remerciemens a vous
offrir de l'honneur, que vous me faites, de
mettre ici mon nom au nombre de vos [?] amis
Continuer donc a m'aimer autant qv'il
vous plaira et vous assures en même
demps que de tous les serviteurs, que votre
merité vous a fait acquerir je suis

Le plus humble et le
plus fidele
Cristoph Cüden P. March.
SS. Th. Stud.

[156]

kõrval.

Kui sa kaalud inimlikke asju, siis leiad, et need ei vääri
ei lootust ega hirmu, kuna kõik meeldivad ja kurvad asjad on
mööduvad. Lukianos „Demonaksi elust“.

Leipzigis
12. aprillil
1696.

Nende [sõnadega] soovis ja oli kohustatud kõige
kuulsamale ja kõige erakordsemale omanikuisan-
dale, kindlasti kõige heldemale ja kõige austus-
väärsemale sõbrale ja soosijale kõigutamatut
meelekindlust nii raskustes kui ka õnnes soovima ning
mälestuse endast jätma talle kõkvõimalikku õnne
paludes Heinrich Meier Riiast Liivimaal.

Ta lahus elust Leipzigis 16. oktoobril 1699. aastal.

*Ja ta tõestaski enda näitel, et inimlikud asjad ei vääri pisimatki lootust, ja seepärast,
pannes oma lootuse Jumalale, ütles maistele asjadele hüvasti ning püütides kirglikult
taevaste asjade poole ja jõudiski nendeni.*

Gadebusch Liv. Bibl. 1777 T. 2. pag. 229.

[157]

Vesteldes ei tohi kunagi rääkida avatud
südamest, sest öeldud sõna ei pöördu
iialgi tagasi.

Kirjutatud Jenas
3. aprillil
1696. aastal.

Mu väga austatud sõber, härra Andreae, ma
olen teile tänulik mulle osutatud au eest, et ma
võin oma nime panna teie sõprade hulka, ja
niisiis armastan ma teid edasi, kui teile sobib
ja kui teie omakorda samal ajal kinnitate, et
kõigist teenritest, keda teie auväärus on
omandanud, olen ma
kõige alandlikum ja
kõige ustavam
Christoph Cüden Altbrandenburgist,
ülipüha teoloogia tudeng.

[158]

Salust.

Rectius esse videtur ingenii, qvam virium, opibus gloriam
qvaerere, et, qvoniam vita, qva fruimur, brevis est, memo-
riam nostri qvam maxime longam efficere.

Wittebergae d. 25 Ingenii sui opibus Nobilissimo atque
April. Ao 1696. Doctissimo Dn. Possessori gloriam et tum
Symb: Honorem Magisterialem et qvaerenti et dignis-
Jehova Levamen. sime consecuto, pro ut ex animo sincero gra-
tulatur, ita eidem memoriam sui commen-
dare his appositis lineolis conatur
Ejus ob varia amicitiae documenta
studiosissimus
M. Johannes Liebig, Vrat. Sil.
SS. Theol. Studios.

[159]

אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה:
פרק אבות פר' ז

Nullus vere est Nobilis, nisi qui operam dat Legi.

Jenae d. 8. Aprilis Hisce Nobilissimo ac clare docto
1696. Domino Possessori, Fautori suo
Symb: aestimatissimo, benevolam sui me-
Christus Est Omnium moriam commendare voluit
Asylum Firmum. Christian Eberhard Otten
Aurica Frisiae-orientalis
Philologiae et SS. Theol. Cultor.

* Vaata illustratsiooni 28!

[158]

Sallustius

Õigem näib püüelda kuulsuse poole vaimujõu, aga mitte kehajõu
abil, ja kuna elu, mida me naudime, on lühike, tuleb meil endast
jätta võimalikult kaua kestev mälestus.

Wittenbergis 25. aprillil
1696. aastal.

Symbolum:
Jehoova on leevedaja.

Oma vaimuannetelt kõige suursugusemale
ja kõige õpetatumale omanikuisandale, kes
püüdleb kuulsuse ja ka magistrikraadi poole
ning on selle üliväärikalt kätte saanud, teda
puhtast südamest õnnitledes, nõnda samuti ka
soovides jätta talle nende lisatud reakestega
mitmekülgse sõpruse töenduseks mälestuse
endast kõige innukam magister
Johannes Liebig Bratislavast Sileesias,
ülipüha teoloogia tudeng.

[159]

Sest pole sul muud vaba meest, kui vaid see,
kes tegeleb Toora õpetusega.

Mitte keegi ei ole töeliselt suursugune, kes ei tegele Seadusega.

Jenas 8. aprillil
1696.

Symbolum:
Kristus on kõigi
kindel varjupaik.

Nende [sõnadega] tahtis kõige suursugusemale
ja kuulsusrikkalt õpetatud omanikuisandale,
oma kõige hinnatumale soosijale endast
heatahtlikuks mälestuseks jätta

Christian Eberhard Otten
Aurichist Ida-Friisimaal,
filoloogia- ja ülipüha teoloogia tudeng.

[160]

Praeter Amicitiam

Nil mihi duritie certat: diffringitur incus,
Et rimas, qui me malleus icit, agit.

Jenae Die 22 Martij

Anno 1696.

Tunc fiet, quando brumae miscebitur aestas
Atque eadem regio Vesper et Ortus erit.

Ut tui, Literatissime Dne. Andreeae, Amice aestumatisse! exuam memoriam; Tu mei si oblivionem posueris, nomen sequens: Martinus Leonhardus Cibinio-Transylv. ut tamen reputes, nullus dubito. Symbolum:
Dum vivimus, morimur.

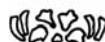
[161]

Μή ποτε τὸν κακὸν ἄνδρα φίλον ποιεῖσθαι ἔταιρον,
Αλλ' ἀιεὶ φεύγειν ὡς τε κακὸν λιμένα
πολλοί τοι πόσιος καὶ Ἐρώσεος εἰσὶν ἔταιροι,
ἐν δὲ σπουδαίῳ πρήγματι πανδότεροι.

Symbol.
In Jesu Requiesco

Jenae
d. 30 Mart.
Ann. R. S. M.DC.XCVI.

Paucula haec
Clarissime, Doctissimeque Domine Andreeae,
Fautor ac Amice aestumatissime, ut in
memoriam deditissimi tui Johannis Georgij
Reimeri Saxo Leobargensis accipias maximo-
pere qvaeso.

[162]

Sol vitae Sapientia,
Sal vitae Amicitia,
Lux vitae Prudentia,
Lex vitae Iustitia,
Vita vitae Conscientia.

Jenae
d. 7. April.
A.^o 1696.

Hisce
Clarissimo, Doctissimoque Dno.
Possessori, amico aestumatissimo
memoriam sui commendabat

M. Joh. Matth. Faulhaber. Ulmens.

[160]

Peale sõpruse ei saa miski minu karmuse vastu: alasi murtakse tükkideks ja haamer, mis mind lööb, praguneb.

Jenast märtsi 22. päeval
1696. aastal. See sünnib siis, kui kord talvega seguneb suvi
ja samas [taeva]piirkonnas on koos öhtu ja
hommik,

alles siis heidan kõrvale mälestuse sinust, kõige haritum isand Andreae, kõige hinnatum sõber! Kui sa peaksid mind aga unustama, järgneb nimi: Martin Leonhard Hermann-stadtist Transilvaanias. Et sa aga siiski meenutad, selles ma ei katle.

Symbolum:
Kuni elame, sureme.

[161]

Eal ära armsaks sõbraks meest pea endale halba:
justnagu halb sadam on, end sina hoia ta eest.

Paljud sõbraks söömingul või joomise peol on,
kuid tõsisel puhul on meil vähe kaaslasi häid.*

Symbolum:

Malejan rahu Jeesuses.

Jenas

30. märtsil

1696. lunastuse aastal.

Palun sind tungivalt,
et võtaksid need vähesed [sõnad],
kõige kuulsam ja kõige õpetatum isand
Andreae, kõige hinnatum soosija ja sõber,
mälestuseks oma kõige pühendunumalt
Johannes Georg Reimerilt Lauenburgist
Saksimaalt.

* Neeme Näripä tõlge

[162]

Tarkus [on] elu päike,
sõprus elu sool,
arukus elu valgus,
õiglus elu seadus,
südametunnistus elu elu.

Jenas
7. aprillil
1696. aastal.

Nende [sõnadega]
jättis kõige kuulsamale ja kõige
õpetatumale omanikuisandale
endast mälestuse.

magister Johann Matthias Faulhaber Ulmist.

[163]

Honesta si qva feceris
cum maximis laboribus
cedentibus laboribus
dulcis manebit gloria.

Symb:
Per aspera ad astra.
Jenae d. 23. Marty
Anno 1696.

Si turpe qvid commiseris
cum gaudiis amplissimis
abibit omne gaudium
turpi manente infamia.

Tene memoria Nobilissime acclare
docte Dne. Possessor Fautor et amice
honoratissime tui studiosissimum
Lucam Roth Schäßburgensem
Transylvanum SS. Theo.
Stud.

[164]

L.X.C. de his quibus ut. indig.
heredit. aufer.

Si fiduciam innocentiae geris aduersus omnem
caluminam maximam habebis securitatem.

Jenae den 30. Marty
Anno 1696.
Symb.
OMNIA CONSIDERANDO.

Haec, licet exigua
Nobilissimo ac Politissimo
Domino Possessori, Fautori aestuma-
tissimo in memoriam sui sem-
piternam reliquit.

Johannes Anthonius Buschius
Frisius Orient. L. St.

[165]

Horat.
Auream qvisqvis mediocritatem
Diligit, tutus caret obsoleti
Sordibus tecti, caret invidenda
Sobrius aula.

Symb.
Estre sage c'est panser [!] à tout.
Jen. d. 27 Mart.
ao. 1696.

Haec sunt amice svavis-
sime qvae in perpetuam
sui memoriam cum voto
omnigenae prosperitatis adjicere
voluit Tui observantissimus
Balthasar Nicolaus Burchard
Neo-Soltqvellensis Pal. March.

[163]

Kui oled teinud midagi
auväärset suurte raskustega,
jääb pärast raskuste
möödumist magus kuulsus.

Symbolum:
Läbi raskuste tähtede poole.
Jenas 23. märtsil
1696. aastal.

Kui sa oled suurima rõõmuga
teinud midagi inetut,
kaob kogu rõõm igavesse
inetusse kuulsusetusse.

Kõige suursugusem ning kuulsusrikkalt
õpetatud omanikuisand, soosija ja kõige
austusväärsem sõber, pea meeles oma
kõige pühendunumat Lucas Rothi,
ülipüha teoloogia tudengit
Schäßburgist Transilvaanias.

[164]

Peatüki „Neist, keda peetakse väärituks
pärima“ 10. rida.

Kui sa oled täiesti kindlalt süütu,
oled kaitstud kõigi valesüdistuste eest.

Jenas 30. märtsil
1696. aastal
Symbolum:
Kõike kaaludes.

Need, olgugi et vähesed [sõnad]
jättis kõige suursugusemale ja kõige
haritumale omanikuisandale, kõige
hinnatumale soosijale igaveseks mälestuseks

Johann Anthon Busch,
juuratudeng Ida-Friisimaalt.

[165]

Horatius

See, kes kindlalt kord juba kuldse kesktee
poolt on otsustand, püsib eemal pehkind,
räämas onnist ning imetletud lossist
kainena möödub.*

Symbolum:
Arukas olla tähendab möelda kõigele.
Jenas 27. märtsil
1696. aastal.

Need, kõige meeldivam sõber,
on [sõnad], mille tahtis kõik-
võimalikku õnne soovides endast
igaveseks mälestuseks lisada
Sinusse kõige lugupidavamalt
suhtuv Balthasar Nicolaus Burchard
Altbrandenburgist.

* Ain Kaalepi tõlge.

[166]

Sola bona qvae honesta.

haec ad mandatum nobilissimi Domini possessoris addere suique memoriam commendare debuit

Fridemann Posner
Jen. Thyringus
d. XII. Mart. 1696.

[167]

Precibus primum ad Deum fusing, literis aut armis fortuna expectanda.

Jenae d. 26. Mart.
Anno 1696.

Paucula haec Nobiliſimo atque Clare Docto Domino Possessori, Fautori atque Amico ex paucis dilecto, cum voto omnigenae prosperitatis adjecit

Joh. Daniel Freiesleben, LL. Stud.
Remd. Thur.

[168]

Rom. x. ψ. 13.
Πᾶς, ὃς ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου,
σωθήσεται.

Jenae
d. 26. Martii
ao. 1696.

Pauca haec Nobilissimo ac Clarissimo Dn. Possessori Amico suo aestumatiſſimo memoriae gratia adjiciebat

Heinr. Stegman. Osterburgensis
Palaeo Marchicus
SS. Th. cultor.

[166]

Vaid head [teod] on auväärsed.

Need [sõnad] pidi kõige
suursugusema omanikuisanda
soovil lisama ja endast
mälestuseks jätma

Fridemann Posner
Jenast Tüüringis.
12. märtsil 1696.

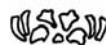

[167]

Õnne tuleb ennekõike loota Jumala poole valatud palvetest, haridusest või siis
relvadest.

Jenas 26. märtsil
1696. aastal

Need vähesed [sõnad] lisas kõige
suursugusemale ja kuulsusrikkalt
õpetatud omanikuisandale, soosijale
ja väheste kombel armastatud sõb-
rale kõikvõimalikku õnne soovides
Johann Daniel Freiesleben, juuratudeng
Remdast Tüüringis.

[168]

Pauluse kiri Roomlastele 10:13.
Igaüks, kes hüüab appi Issanda nime,
päästetakse.*

Jenas
26. märtsil
1696. aastal.

Need vähesed [sõnad] lisas kõige
suursugusemale ja kõige kuul-
samale omanikuisandale, oma
kõige hinnatumale sõbrale
mälestuseks
Heinrich Stegman,
ülipüha teoloogia austaja
Osterburgist Altbrandenburgis.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[168p]

Hic murus aheneus esto,
Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.

Jenae d. 26ten Mart.
Anno 1696.

Haec Nobilissimo, juxta ac
Praestantissimo Dn. Possessori
intimo suo in sui memoriam
relicvit
V. J. Burchardi March.
Med. Stud.

[169]

Cum bonis conversatio, Virtutis EXERCITIUM est.

Ienae d. 25. Mart.
A° 1696.

In perpetuam memoriam haec pauca
Nobilissimo ac Praestantissimo
Domino Dn. Adamo Andreeae
Commensalj et Amico exopta-
tissimo, adscribere voluit ac
debutit.
Christophorus Ludovicus Wegehausen
Alffeldia Hassus Medicin. Stud.

[169p]

Recte faciendo Neminem timeas.

Jenae Die 27. Martij
1696. st. v.

Haec Nobilissimo ac Doctissimo
Dno. Dn. ADAMO ANDREAE
Fautori, Amico et Commensali
desideratissimo in perpetuam sui
memoriam apponere voluit.

Joh. Georg. Lappenbergh,
Limburgo Westphalus,
LL. Stud.

[168p]

siin olgu vaskne müür,
ärgu olgu tal midagi südametunnistusel ega ärgu kahvatugu ilma süüta.

Jenas 26. märtsil
1696. aastal.

Need [sõnad] jättis kõige suursugusemale, samuti kõige silmapaistvamale omanikuisandale, oma kõige lähedasemale [sõbrale] endast mälestuseks V. J. Burchardi, meditsiinitudeng Brandenburgist.

[169]

Headega vestlemine on vooruse harjutus.

Jenas 25. märtsil
1696. aastal.

Need vähesed [sõnad] tahtis ja pidi kõige suursugusemale ja kõige silmapaistvamale isandale Adam Andreaele, kõige meeldivamale lauakaaslasele ja sõbrale igaveseks mälestuseks kirjutada Christopher Ludwig Wegehausen, meditsiinitudeng Alfeldist Hessenis.

[169p]

Õigesti toimides ei ole sul vaja kedagi karta.

Jenas märtsi 27. päeval
1696. [aastal] vkj.

Need [sõnad] tahtis kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale isandale Adam Andreaele, kõige armastatumale soosijale, sõbrale ja lauakaaslasele endast igaveseks mälestuseks jäätta Johann Georg Lappenberg, juuratudeng Limburgist Westfaalis.

[170]

Μελέτη τὸ πᾶν.

Jenae. 1696
die 24 Martij. st. v.

Nobiliss[im]o et doctiss[im]o Dno.
Dn. ADAMO ANDREAE
Fautori et Commensali ex-
optatissimo memoriam
sui relinquere voluit, de-
buit

Joh. Herm. Quitman
Jserlohma Westph.
SS. Th. St.

[170p]

Εἰ ὁ θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, τίς καθ' ἡμῶν.

Jenae ao. 1696.
die 24. Martij
Symb:
Jn Te Domine Speravi.

Haec Nobilissimo D. Dno.
Poss[ess]ori, Amico et Com-
mensali dilectissimo ad
sui memoriam scribeba[m]
Joh. Thom. Duncker
SS. Th. et ph. s[t.]
Husato Westphalus.

[171]

Amour et Seigneurie
Ne veulent poin de compagnie.

Symb.
Tout par raison.

Ecrit à Iene
ce 26 Mart. de l'annee
1696.

Monsieur.
Mon plus honorable Amy et tres estimè
Frere, en lisant ce peu de mots je vous
pries de vous souvenir votre tres
humble et tres fidele Serviteur
C. F. Ottens, Osterb. P. March. LL. Stud.

[170]

Harjutamine on kõik.

Jenas 24. märtsil
1696 vkJ.

Kõige suursugusemale ja kõige õpetatumale isandale Adam Andreeale, kõige meeldivamale soosijale ja lauakaaslasele soovis endast mälestuseks jäätta [ja] oli kohustatud

ülipüha teoloogia tudeng
Johann Hermann Quitman,
Iserlohnist Westfaalis.

[170p]

Kui Jumal on meie poolt, kes võib olla meie vastu?*

Jenas 1696. aastal
märtsi 24. päeval

Symbolum:
Issand, sinu juures otsin ma
pelgupaika.*

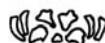

Need [sõnad] kirjutasin kõige suursugusemale omanikuisandale, kõige armastatumale sõbrale ja lauakaaslasele endast mälestuseks,
ülipüha teoloogia ja filosoofia tudeng

Johann Thomas Duncker
Soestist Westfaalis.

* Kasutatud on 2000. a Piibli tõlget.

[171]

Armastus ja võim
ei taha kaasla.

Härra.

Mu kõige austatum sõber ja väga hinnatud vend, lugedes neid vähesid sõnu, palun ma teil meenutada oma väga alandlikku ja väga ustavat teenrit, juuratudengit C. F. Ottensit Osterbergist Altbrandenburgis.

Kirjutatud Jenas
26. märtsil 1696.
aastal.

[172]

Is
Omnia habet,
Qui
Omnia habentem
habet.

Jenae die 7. April.
ao. 1696.
Symb. EMIGRANDVM.

Hisce Nobiliss[im]o nec non Doctiss[im]o
Dno Possessori Fautori ac Amico
aestumatissimo memoriam sui obse-
qviouse commendare voluit
Heinricus Sühlingius Marg[.]
Polono-Borussus, S.S. Th. St.

[172p]

CAVETE AB INCERTIS.

Symbolum
mihi Christus in vita
et in morte lucrum.

Wittenberga Saxonum
A.º 1696 d. 22 May.

Haec
Nobilissimo Clarissimoque D.^{no} Magistro
Amico in paucis dilectissimo in
perpetuam Sui memoriam relinqvere
voluit, debuit
M. Henric Daniel Söderburgh,
Holmia Svecus.

* Vaata illustratsiooni 29!

[172]

Kõik
on sellel,
kellel
on see, kes omab
kõike.

Jenas aprilli 7. päeval
1696. aastal.

Symbolum: Tuleb teisale
rännata.

Nende [sõnadega] soovis kõige suursugu-
semale ja kõige õpetatumale omaniku-
isandale, kõige hinnatumale soosijale ja sõbrale
teenistusvalmilt endast mälestuseks jäätta ülipüha
teoloogia tudeng Heinrich Sühling Marienburgist
(?) Poola-Preisimaal.

[172p]

Hoiduge ebakindlatest asjadest!

Symbolum:

Nii elus kui ka surmas
on Kristus minu kasu.

Wittenbergis Saksimaal
22. mail 1696. aastal.

Need [sõnad]

soovis kõige suursugusemale ja kõige kuul-
samale magistriisandale, väheste kombel
kõige armastatumale sõbrale endast mäles-
tuseks jäätta ja oli selleks kohustatud
magister Henric Daniel Söderburgh
Stockholmist Rootsis.

KIRJANDUS

Arhiiviviited

Eesti Ajalooarhiiv

- 1394-1-99, Adam Andreae reisialbum (1696–1702)
1843-1-541, pastor Feliciuse mälestussalmide album (1808–1829)
1843-1-542, üliõpilane Rauchi mälestussalmide album (1810–1811)
1843-1-543, Scholvini mälestussalmide album (1812–1815)
1843-1-545, Fr. von Scholvini mälestussalmide album (1821–1825)
1843-1-547, Fr. Th. Otto mälestussalmide album (1836–1844)
2092-1-33, pliiatsijoonistused ja mälestussalmid
3287-1-90, Johannes Heinrich Wibbelmanni reisialbum (1749–1763)
3287-1-92, Heinrich Wilhelm Joachim Rickersi reisialbum (1765–1780)
3762-1-11, Aleksander ja Konstantin Krehmeri pliiatsijoonised
5383-1-20....28, Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-,
Liivi- ja Kuramaal. Koopiad.

Eesti Ajaloomuuseum

- F 58-1-27, Duborgh, Gloy, Pauli salmik (alustatud 1854)
F 63-1-1, Leopold Gahlnbäck salmik (alustatud 1821)
F 81-1-76, l. 3–8, lehed C. A. Mayeri (?) reisialbumist (1819–1820)
F 104-7-48, Ungern-Sternbergi perekonna liikme album (19. saj)
F 114-1/7a, Johann Arpenbecki reisialbum (1632–1681)
F 114-1/8, M. H. Derlingi reisialbum (1766–1770)
F 114-1/9, Dr. Burchardi reisialbum (1795–1802)
F 114-1/10, Johann Philipp Weisse reisialbum (1771–1791)
F 114-1/11, Johann Philipp Weisse reisialbum (1771–1791)
F 114-1/12, Johann Philipp Weisse reisialbum
F 114-1/13, leitnant S. G. Hoyeri reisialbum (1733–1749)
F 114-1/14, Madise pastori Isaac Gustav Gerthi reisialbum (1751–1761)
F 114-1/15, Christoph Gustav Gerthi reisialbum (1793–1796)
F 114-1/16, J. W. Königki reisialbum (1793–1823)
F 114-1/17, Köhleri reisialbum (1818–1822)
F 114-1/18, Rydeniuse reisialbum (1821–1822)
F 114-1/22, tundmatu isiku reisialbum (1803–1823)
F 114-1/24, Andreas von Baeri reisialbum (1817–1830)
F 114-1/25, Otto Jakob Gustav Budbergi reisialbum (1785–1789)
F 114-1/26, tundmatu isiku reisialbum (1846–1852)
F 237-1/153, Ernst Gustav Nietzi reisialbum (1771–1818)
F 275-1/739, D. Eriku album (1892–1923)

Tartu ülikooli raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

- F 7, s 38, Johann Gerngrossi reisialbum (1699–1702)
Mscr. 224, Friedrich Melchior Deutschi reisialbum (18. sajandi teine pool)
Mscr. 259, Carl Otto von Lilienfeldi reisialbum (1783–1788)
Mscr. 1392, Adolph von Rauchi reisialbum (1841–1842)

Eesti Rahvusraamatukogu, harulduste kogu

RK 3.083, pastor Johann Heinrich Felicius vanema reisialbum (1764–1814)
R/W 662, Bornewasseri (?) reisialbum (1791–1795)
R/W 663, A. von König (?) reisialbum (1788–1794)

Läti ülikooli akadeemiline raamatukogu

LU AB F. 25 Rk. 2684, Heinrich Bruiningki reisialbum

Trükitud allikad ja kasutatud kirjandus

Abkürzungen aus Personalschriften des XVI. bis XVIII. Jahrhunderts bearbeitet von Frank Ausbüttel. Unter Mitarbeit von Uwe Bredehorn und Rudolf Lenz. (Marburger Personalschriften-Forschungen, 18). Mainz 1993.

Alciato, Andrea. Omnia Andreae Alciati emblemata cum commentariis quibus emblematum omnium aperta origine, mens auctoris explicatur & obscura omnia dubiaque illustrantur per Claudium Minoem. Antwerpen 1577. [Tartu ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute kogu, R XVI 441].

Alewyn, Richard. Das grosse Welttheater: die Epoche der höfischen Feste. Berlin 1985.

Andreae, Adam. Indifferentismus religionum profligatus, sive Dissertatio theologica: qua sententia eorum qui existimant, hominem in qualibet religione posse salutari refutatur, praeside Valentino Velthemio, S.S. Theol. Doct. eiusdemque P. P. facultatis theologicae h.t. decano et academie rectore publicae doctorum ventilationi exponetur ad diem Ianuarii A.O.R. M.DCXCVI in acroterio Theologorum ab Adamo Andreae, Riga Livono auctore respondente. Jena 1696.

Angermann, Gertrud. Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit nach Quellen des 18.–20. Jahrhunderts aus Minden-Ravensberg. (Schriften der Volkskundlichen Kommission des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe, 20). Münster 1971.

Annerstedt, Claes. Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718. Förra afdelningen: Universitetets öden. Uppsala 1908.

Anrep, Gabriel. Svenska adelns ättar-taflor. Andra afdelningen. Stockholm 1862.

Arnold, Daniel. Sententiae proverbiales praeter lectiones ordinarias quotidiae inculcandae: pro initiandis in Latina lingua et morum doctrinâ tironibus selectae. Helmstedt 1689.

Auff den Unverhofften und frühzeitigen Todt Des Wohl-Ehrwürdigen, Groß-Achtbahren und Wohl-Gelahrten Herrn M. Adam Andreae Als Seines Höchst-wehrten Seel-Sorgers und Beicht-Vatters Setzte dieses in Eil und Betrübnuß Einer aus der Vorstädtschen Gemeine. Riga [1709]. [Originaal asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus].

Ausonius. The Works. Edited with Introduction and Commentary by R. P. H. Green. Oxford 2003.

Axel Oxenstiernas Album amicorum und seine eigenen Stammbucheinträge: Reproduktion mit Transkription, Übersetzung und Kommentar von Lotte Kurras unter Mitarbeit von Werner Taegert. Stockholm 2004.

Balde, Jacob. Poemata. Tomus I Complectens Lyricorum Libros IV, Epodon Lib. Unum et Silvarum Libros IX. Köln 1660.

Bapiste Mantuani Bucolica seu adolescentia in decem aeglogas diuisa. Ab Iodoco Badio Ascensio familiariter exposita cum indice dictionum. Carmen eiusdem de sancto Ioanne Baptista. Dialogus eiusdem de uita beata. Hermanni Buschii oda de contemnendo mundo & amanda sola uirtute & scientia. [Tubingae 1511].

- Barclay, John.** Joannis Barclaii Icon Animorum, Celeberrimi Viri, Augusti Buchneri, Notis, adjecto Rerum indice, illustrata. Dresden 1680.
- Barclaii, Johannes.** Icon animorum Avgvsti Bvchneri et Christiani Jvnckeri notis illvstrata recensvit ex manvscriptis et svis passim animadversionibvs novo item indice verborum rervmqve avxit Theophilvs Grabenervs. Dresden, Leipzig 1733.
- Berkholz, Christian August.** Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's. Erste Abtheilung. Geschichte der einzelnen Kirchen, nebst chronologischem Verzeichniß der Prediger und statistischen Auszügen aus den Kirchenbüchern. Riga 1867.
- Barner, Wilfried.** Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen. Tübingen 1970.
- S. Bernardi opera ad fidem codicum recensuerunt J. Leclercq et H. M. Rochais. Vol. 5: Sermones II. S. l. 1968.
- Besold, Christoph.** De Natura Populorum, Ejusque Pro Loci Positu, ac temporis decursu variatione: Et De Linguarum Ortu Atque Immutatione. Tübingen 1632.
- Bodart-Bailey, Beatrice M.; Derek Massarella.** The furthest goal: Engelbert Kaempfer's encounter with Tokugawa Japan. Sandgate, Folkstone, Kent 1995.
- Bodin, Jean.** Selected writings on philosophy, religion, and politics. Ed. with an introduction by Paul Lawrence Rose. (Les classiques de la pensée politique, 12). Genève 1980.
- Bovon, François.** Das Evangelium nach Lukas. 1. Teilband, Lk 1,1–9,50. (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 3: 1). Zürich 1989.
- Bruiningk, Hermann von.** Das Geschlecht von Bruiningk in Livland: familiengeschichtliche Nachrichten. Riga 1913.
- Burke, Peter.** Languages and communities in early modern Europe. Cambridge 2004.
- Burke, Peter.** Kultuuride kohtumine: eseed uest kultuuriajaloost. Tõlkinud Ainiki Väljataga. Tallinn 2006.
- Böthführ, H. J.** Die Rigische Rathslinie von 1226 bis 1876 nebst einem Anhang: Verzeichniss der Aeltermänner, Aeltesten und Dockmänner der grossen Gilde in Riga von 1844 bis 1876. Riga, Moskau, Odessa 1877.
- Büchmann, Georg.** Geflügelte Worte: der Zitatenschatz des deutschen Volkes. Berlin 1925²⁷.
- Camerarius, Joachim d. J.** Symbola et emblemata tam moralia quam sacra. Die handschriftlichen Embleme von 1587. Hrsg. von Wolfgang Harms und Gilbert Heß. (Neudrucke deutscher Literaturwerke, N.F., 54). Tübingen 2009.
- Camerarius, Philipp.** Operae Horarum Subscisivarum sive Meditationes historicae Centuria altera. Frankfurt 1606.
- Campano, Giovanni Antonio.** Epistolae et poemata, una cum vita auctoris. Recensuit Jo. Burchardus Mencenius. Lipsiae 1707.
- Carmina Burana. Tõlkinud Mati Soomre. – Loomingu Raamatukogu 2006, nr 26.
- Carmina illustrium poetarum Italorum. Tomus nonus. Florentinae 1722.
- Catalogus translationum et commentariorum: mediaeval and renaissance Latin translations and commentaries; annotated lists and guides. Vol. 4. Editor in chief F. Edward Cranz; associate editor Paul Oskar Kristeller. Washington D.C. 1980.
- Catalogus librorum beati assessoris Eliæ Brenneri. s.l. 1717.
- Cats, Jacob.** Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden. Rotterdam 1627.
- Christersson, Jakob.** Studieresorna. – Signums svenska kulturhistoria: Sormaktstiden. Redaktör Jakob Christersson. Lund 2005, lk 171–217.
- Christine reine de Suède.** Apologies. Texte présenté, établi et annité par Jean-François de Raymond. Paris 1994.

- Collijn, Isak.** Den äldsta bokdonationen till Dorpat universitetsbibliotek. – Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1932, nr 19, lk 155–219.
- Comenius, Johann Amos.** Opera Didactica Omnia: Variis huiusque occasionibus scripta, diversisque locis edita, nunc autem non tantum in unum, ut simul sint, collecta, sed & ultimo conatu in Systema unum mechanice constructum, redacta. Amstelodami 1657.
- Comenius, Johann Amos.** Lexicon Atriale Latino-Latinum: Simplices [et] nativas rerum nomenclationis; e Ianua linguae Latinae iam notas, in elegantes varie commutare docens. Amstelodami 1657.
- Comenius, Johann Amos.** Orbis sensualium pictus. Nürnberg 1755.
- Crusius, Theodor.** Symbolotheca docta, sive Gnomae symbolicae celeberrimorum in omnibus facultatibus eruditorum clarorumque virorum: Inseritur Eliae Geisleri Disputatio de symbolis s. Leib-Sprüchen et L. Georgii Weissii Manipulus symbolorum. Lipsiae 1721.
- Csató, Éva Ágnes.** Karaim studies at Uppsala. – Orientalia Suecana 2008, nr 57, lk 165–172.
- Das glücklich gefesselte Hertz Alß der Wohl-Ehrwürdige Groß-Achtbahre und Wohl-gelahrte Herr. M. Johann Brockhausen Mit der WohlEdlen, viel Ehr und Tugend-reichen Jgfr. Anna Elisabeth Friedrichs Des Weyland WohlEdlen GroßAchtabahren und Wohlgelahrten Herrn Theodori Friedrichs wohl-meritirten Herrn des Rahts und Landvogten Jungfer Tochter Seinen Hochzeitlichen Ehren-Tag Beging Vorgestellt und Glückwünschend aus Stockholm übersandt von M. Adamo Andreeae. Riga 1699. [Originala asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus].
- Delitiae Poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium. Collectore A. F. G. G. Tomus 1–6. Frankfurt 1612.
- Den Abriß eines treuen Seelsorgers hat, als der weyland Wohl-Ehrwürdige, Groß-Achtabahre und Wohl-Gelahrte Herr, Herr, M. Adamus Andreeae, Bey hiesiger Vorstädtschen St. Georgen-Kirche Treufleissiger Seelsorger, Jm 38sten Jahr seines Alters den 11. Maji des 1709ten Jahres dieses Zeitliche geseegnete, Und den 18. ejusdem bey Volckreicher Begleitung Standmässig in der St. Peters-Kirchen seinen Ruhe-Kämmerlein einverlebet ward, Zu Trost und Auffrichtung der Hinterlassenen Hochbetrübten Frau Wittwe und sämpftlichen Anverwandten entwerffen wollen Georgius Caspari, Rigensis. Riga [1709]. [Originala asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus].
- Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin 2004.
- Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918: begonnen von Paul Baerent, im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger, Helmut Speer; herausgegeben von Martin Ottow, Wilhelm Lenz. Köln, Wien 1977.
- Die Handschriften der württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. Sonderreihe, Bd. 3: Stammbücher bis 1625. Beschrieben von Ingeborg Krekler. Wiesbaden 1999.
- Die von Gott ausersehene Ehe-Verbündniß Des Wol-Ehrwürdigen, Andächtigen und Wol-Gelahrten Herrn, Hn. M. Adami Andreeae Wolverordneten Pastoris zu S. Georg. Mit der Viel- Ehr- und Tugendreichen Jungfer Jfr. Hedwich Volters Des weyland Wol-Ehren-Vesten, Vor-Achtabahren und Wolfürnehmen Hn. Christoph. Volters nachge-lassenen Jungfer Tochter, Welche den 5. Maij des 1704. Jahres glücklich vollzogen ward, beehtret von Nachfolgenden Gönern und Freunden. Riga [1704]. [Originala asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus].
- Die wollbefugte Hochzeit Des Woll-Ehrwürdigen, Groß-Achtabahren und Wollgelahrten Herrn M. Adam Andreeae Wollverordneten und Treuwachsahmen Pastoris bey der S. Georgens Kirchen zu Riga Aus Vormahliger Academischen, nunmehro aber Ampts-Brüderlichen Freundschaft glückwünschend en passent angemercket von Gottfried

Ruhendorff P. P. Riga [1904]. [Originaal asub Läti ülikooli akadeemilises raamatu-kogus].

Dittrich, Paul. Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten. Diss. Leipzig 1915.

D. Magni Ausonii Burdigalensis Opera. Iacobus Tollius recensuit, et integris Scaligeri [et al.]; selectis Vineti [et al.]; aliorumque notis accuratissime digestis, nec non & suis animadversionibus illustravit. Amstelodami 1671.

Eco, Umberto. Ilu ajalugu. Tõlkinud Maarja Kangro. Tallinn 2006.

EE 1 = Eesti entsüklopeedia I, A-Chamdi. Tartu 1931–1932.

Eesti ajalugu III. Roots ja Poola aeg. Kirjutanud E. Tender jt. Tartu 1940.

Elgenstierna, Gustaf. Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser. VII: Schildt–Sture. Stockholm 1932.

Ellinger, Georg. Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert. Bd. 1: Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik. Berlin, Leipzig 1929.

Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Taschenausgabe. Hrsg. von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. Stuttgart, Weimar 1996.

ENE 1 (1968) = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 1. [köide], A-dyn. Tallinn 1968.

ENE 1 (1985) = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 1, A-Cent. Tallinn 1985.

Epigrammatum Anthologia Palatina: cum Planudeis et appendice nova epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum: Graece et Latine. Vol. 1–2 annotatione inedita Boissonadii, Chardonis de la Rochette, Bothii, partim inedita Jacobsii, metrica versione Hugonis Grotii, et apparatu critico instruxit Fred. Dübner. Parisiis 1864–1872; Vol. 3 annotatione inedita Boissonadii, Chardonis de la Rochette, Bothii, partim inedita Jacobsii, metrica versione Hugonis Grotii, et apparatu critico instruxit Ed. Cougny. Parisiis 1890.

Erasmus, Desiderius. Adagia, Id est Proverbiorum, Paroemiarum Et Parabolarum Omnium, Quae Apud Graecos, Latinos, Hebraeos, Arabes, etc. In usu fuerunt, Collectio absolutissima, in locos communes digesta: In Qua Continentur Des. Erasmi Roterodami Chiliades. Hadriani Iunii, Medici Adagia. Joann. Alexandri Brassicani IC. Symmicta. Joannis Ulpii IC. Epitome. Petri Godofredi Carcassonensis IC. Proverbia. Gulielmi Canteri IC. Adagia Iuridica. Victoris Giselini, Medici Specimen adagiorum. Henrici Stephani Animadversiones in Erasmus. Gilberti Cognati Nozareni Sylloge. M. Grunnii Corocottae Porcelli Testamentum. Polydori Vergilii Adagia. Caroli Bovilli Proverbia. Hadriani Turnebi et M. Antonii Mureti excerpta Adagia. Gulielmi Gentii IC. Adagia Iuridica. Melchioris Neipei Bredenani Adagia ; ... Adiecti sunt Indices Tres accuratissimi, primus Locorum Communium, secundus Proverbiorum iuxta ordinem Alphabeti, Tertius Rerum et Verborum. Francofurti 1670.

Eriksson, Gunnar. Den lärda kulturen. – Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund 2005, lk 103–169.

Erpenbeck, Dirk. Das Album Revaler Bürgers Hans Arpenbeck, Dolmetscher der holsteinischen Gesandtschaft nach Persien. – Ostdeutsche Familienkunde 1977–1979, Ig. 25–27, Bd. 8, lk 131–139, 161–168, 193–198.

Eskhult, Mats; Eskhult, Josef. Gustaf Peringer as Hebraist. – Orientalia Suecana 2008, nr 57, lk 145–164.

Fabricius, Vincentius. Poemata. Amsterdam 1638.

Feuille, Daniel de la. Devises et emblèmes anciennes et modernes, tirées des plus célèbres auteurs: Avec plusieurs autres nouvellem. inventées et mises en Latine, Francois, Espagnol, Italien, Anglois, Flamand et Allemand. Amsterdam 1691.

Fleming, Paul. Lateinische Gedichte. Hrsg. von Johann Martin Lappenberg. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 73). Stuttgart 1863.

- Florilegium ethicum sive Sententiae insigniores: ex optimis quibusque auctoribus Latinis collectae et in certos Locos distributæ: in usum scholæ Lubecensis. Lubecae 1622.
- Frost, Robert I.** Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721. Tõlkinud Kalle Hein. Tallinn 2005.
- Gadebusch, Friedrich Konrad.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Erster Theil. Riga 1777.
- Gauch, Sigfried.** Fundsachen. Die Quellen zum Roman *Vaterspuren*. Nordstedt 2010.
- Gelovius, Pappus Johannides.** Oratio de obedientia Deo et proximo præstanta. Uppsala 1629.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland: Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft. Bd. 1, im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg und Astaf von Transehe-Roseneck. Görlitz 1931.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Kurland: Genealogisches Handbuch der kurländischen Ritterschaft. Hrsg. vom Verband des kurländischen Stammadels, bearbeitet von Oskar Stavenhagen et al. Görlitz 1937.
- Gerhard, Johann.** Loci Theologici: Cum pro adstruenda Veritate, tum pro destruenda quorumvis Contradicentium Falsitate, per theses nervose, solide & copiose explicati; Ab Autore Ipso Revisi Et Locis Innumeris aucti, Indicibusque, Materiarum, Locorum Scripturæ, Autorum, Rerumque & Verborum exornati, & a mendis innumeris repurgati; In Novem Tomos Et Exegesis Divisi. Frankofurti, Hamburgae 1657.
- Gnilka, Joachim.** Das Evangelium nach Markus. 2. Teilband, Mk 8,27–16,20. (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 2.2). Zürich 1994.
- Gracián y Morales, Baltasar.** L'homme de cour, traduit et commenté par Abraham-Nicolas Amelot De La Houssaie. Paris 1808.
- Grässer, Erich.** An die Hebräer. 3. Teilband, Hebr 10,19–13,25. (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 17: 3). Zürich 1997.
- Gregorios Nazanzienos.** Opera = Sancti patris nostri Gregorii Nazianzeni Theologi opera. Jac. Billius Prunaeus, S. Michaelis In Eremo Coenobiarcha, cum MSS. Regiis contulit, emendavit, una cum doctissimis Gaecorum commentarii. Aucta est haec editio aliquammultis Epistolis ex interpretatione Fed. Morell. Coloniae 1680.
- Gruter, Jan.** Florilegii ethico-politici nunquam ante hac editi Pars altera. Accedunt gnomae paroemiaeque Graecorum, Item proverbia Germanica, Belgica, Britannica, Italica, Gallica. Francofurti 1661.
- Grotius, Hugo.** Annales et Historiae de rebus Belgicis. Amsterdam 1658.
- Göransson, Elisabet.** Letters of a Learned Lady. Sophia Elisabeth Brenner's Correspondence with an Edition of her Letters to and from Otto Sperling the Younger. (Studia Graeca et Latina Lundensia, 14). Diss. Lund 2006.
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. 1: 15. bis 17. Jahrhundert. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. Hrsg. von Notker Hammerstein unter Mitwirkung von August Buck. München 1996.
- Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Band 2, Breslau, Universitätsbibliothek – Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka. Abteilung I, Stadtbibliothek Breslau (Rhederiana/St. Elisabeth). Teil 2. Hrsg. von Stefan Anders, Sabine Beckmann und Martin Klöker. Hildesheim, Zürich, New York 2001.
- Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Bd. 12–15. Riga: Akademische Bibliothek Lettlands. Historisches Staatsarchiv Lettlands. Spezialbibliothek des Archivwesens. Nationalbibliothek Lettlands. Baltische Zentrale Bibliothek. Mit einer bibliotheksgeschichtlichen Einleitung und

einer kommentierten Bibliographie von Martin Klöker. Hrsg. von Sabine Beckmann und Martin Klöker unter Mitarbeit von Stefan Anders. Hildesheim 2004.

Hansson, Stina. Svenskans nytta, Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 11). Göteborg 1984.

Hansson, Stina. Salongsretorik. Beata Rosenhane (1638–74), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken. (Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga Institutionen vid Göteborgs Universitet, 25). Göteborg 1993.

Harmar, John. Praxis grammatica: Verum et genuinum declinationum et conjugationum usum liquido indicans, ad solidam et expeditam etymologie grammaticæ cognitionem assequendam concinnata. Cui tum sententiarum, tum facetiarum selectiorum cumulus accessit. In usum Scol. Magdal. Oxon. Lonini 1623.

<http://www.slu.edu/colleges/AS/languages/classical/latin/tchmat/pedagogy/har/har0.html> (09.06.2010).

Havens, Earle. Commonplace books: a history of manuscripts and printed books from antiquity to the twentieth century: in conjunction with an exhibition at the Beinecke Rare Book & Manuscript Library, Yale University, 23 July through 29 September 2001. New Haven, Conn. 2001.

Heinsius, Daniel. De constitutione tragœdiae. La constitution de la tragédie: dite La poétique d'Heinsius. Éd., trad. et notes par Anne Duprat. Genève 2001.

Helander, Hans. Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: stylistics, vocabulary and characteristic ideas. (Studia Latina Upsaliensis, 29). Uppsala 2004.

Helander, Hans. Gustaf Peringer's speech in praise of the Oriental languages (1674). – Orientalia Suecana 2008, nr 57, lk 135–144.

Helper, Christian. Crater dictorum: lateinische Sprich- und Schlagwörter, Wahlsprüche und Inschriften des 15.–20. Jahrhunderts. Saarbrücken 1995.

Helk, Vello. Einige Stammbucheintragungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache. – Ceļi: rakstu krājums 1972, nr XV, lk 15–24.

Helk, Vello. Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. – Tulimuld 1973, nr 3, lk 141–150.

Helk, Vello. Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. (Järg [1]). – Tulimuld 1973, nr 4, lk 205–211.

Helk, Vello. Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg [2]). – Tulimuld 1974, nr 1, lk 24–29.

Helk, Vello. Album amicorum II. – Tulimuld 1975, nr 1, lk 28–31.

Helk, Vello. Baltische Stammbücher und Alben mit Eintragungen aus dem Baltenland vor 1800. – Ostdeutsche Familienkunde 1976, nr 7:1, lk 265–273, nr 7:3, lk 329–336, nr 7:4, lk 377–385.

Helk, Vello. Album amicorum III. – Tulimuld 1977, nr 3, lk 150–154.

Helk, Vello. Weitere Stammbucheintragungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache. Ceļi: rakstu krājums 1977, nr XVI, lk 35–50.

Helk, Vello. Lettische Eintragungen im Stammbuch des Johann Conrad Arnold. – Ceļi: rakstu krājums 1979, nr XVII, lk 90–96.

Helk, Vello. På sporet efter tabte stambøger: Med Frederik Stouds stambogsindførsler 1789–1803. – Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel: 4. januar 1991. København 1991, lk 63–80.

Helk, Vello. Lisandusi perekond Hornungi kohta. – Tulimuld 1992, nr 42, lk 51–53.

Helk, Vello. Stambogsstudier med forskningsoversigt, tilbageblik og ajourføring. – Fund og Forskning 1994, nr 33, lk 171–224.

Helk, Vello. Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800: med en fortægnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges

stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki. (Odense University studies in history and social sciences, 237). Odense 2001.

Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis. Tallinn 1982.

Henze, Ingrid. Der Lehrstuhl für Poesie an der Universität Helmstedt bis zum Tode Heinrich Meiboms d. Ält. († 1625). Eine Untersuchung zur Rezeption antiker Dichtung im lutherischen Späthumanismus. (Beiträge zu Altertumswissenschaft, 9). Hildesheim, Zürich, New York 1990.

Hermannus Werdinensis. Hortus deliciarum cura et studio Pauli Gerhardi Schmidt. (Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis, 204). Turnhout 2005.

Herzog August d. J. zu Braunschweig und Lüneburg, Stammbuch 1594–1604. Theodor de Bry, Stam vnd Wapenbuchlein, Francof. ad M. 1592. Hrsg. von Wolfgang Harms und Maria von Katte. Stuttgart 1979.

Heß, Gilbert. Literatur im Lebenszusammenhang: Text- und Bedeutungskonstituierung im Stammbuch Herzog Augsts des Jüngeren von Braunschweig-Lüneburg (1579–1666). (Mikrokosmos, 67). Frankfurt am Main 2002.

Heß, Gilbert. Enzyklopäien und Florilegien im 16. und 17. Jahrhundert. Doctrina, Eruditio und Sapientia in verschiedenen Thesaurierungsformen. – Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Hrsg. von Theo Stammen, Wolfgang E. J. Weber (Colloquia Augustana, 18). Berlin 2004, lk 39–68.

Heß, Gilbert. Formen der Validierung in frühneuzeitlichen Florilegien und Enzyklopäien. – Eule oder Nachtigall? Tendenzen und Perspektiven kulturwissenschaftlicher Werteforschung. Hrsg. von Marie Luisa Allemeyer, Katharina Behrens und Katharina Ulrike Mersch. Göttingen 2007, lk 73–103.

Hildebrandt, Adolf Matthias. Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels: aus Stammbüchern des 16. und 17. Jahrhunderts gesammelte wortgetreue Copieen der Inschriften und genaue Beschreibungen der Wappen. Ein Beitrag zur Adels- und Culturgeschichte. Berlin 1884.

Hirsch, Carl Christian. Diptycha Ecclesiæ Sebaldinæ das ist: Verzeichnüß und Lebensbeschreibungen der Herren Prediger Herren Schaffer und Herren Diaconorum, welche an der Haupt- und Pfarr-Kirche bey St. Sebald in Nürnberg gedienet haben. Nürnberg 1756.

Homeros. Odusseia. Tõlkinud August Annist. Tallinn 1963.

Hunger, Herbert; Otto Stegmüller, Hartmut Erbse, e.a. Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel. Zürich 1975.

Ingen, Ferdinand van. Freundschaftskonzepte und literarische Wirkungsstrategien im 17. Jahrhundert. – Ars et amicitia. Beiträge zum Thema Freundschaft in Geschichte, Kunst und Literatur. Festschrift für Martin Bircher zum 60. Geburtstag am 3. Juni 1998. (Chloe, 28). Amsterdam 1998, lk 173–222.

Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen unter Benutzung der Vorarbeiten Alfons Hilkas bearb. von Hans Walther. (Carmina medii aevi posterioris latina, 1). Göttingen 1959.

Jaanson, Ene-Lille. Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu 2000.

Jönsson, Arne. The rise and fall of Latin in 17th century Swedish politics and diplomacy. – Terra marique: The cultural intercourse between the European center and periphery in modern time. Ed. by Jan Kieniewicz. Warszawa 2001, lk 25–34.

Jönsson, Arne. The Battle of the Muses: Language Policies and Literary Polemics in 17th-Century Sweden. – Dais Philēsistephanos: studies in honour of Professor Staffan

Fogelmark, presented on the occasion of his 65th birthday 12 April 2004. Ed. by Pär Sandin and Marianne Wifstrand Schiebe. Uppsala 2004, lk 332–351.

Jürjo, Indrek. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen. – Zeitschrift für Ostforschung 1990, Jh. 39, H. 4, lk 540–571; 1991, Jg. 40, H. 1, lk 28–56.

Jürjo, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn 2004.

Jürjo, Indrek. Balti valgustusliikumine. – Indrek Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mötte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu 2011, lk 16–24.

Jürjo, Indrek. Baltimaade möttelugu Kanti ajastul. – Indrek Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mötte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu 2011, lk 62–68.

Jürjo, Indrek. Christian David Lenzi maailmavaade. – Indrek Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mötte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koostanud Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu 2011, lk 82–96.

Kaiser, Otto. Das Buch des Propheten Jesaja: Kapitel 1–12 übersetzt und erklärt von Otto Kaiser. (Das Alte Testament deutsch, 17). Göttingen 1981.

Kaju, Katre. Keelevalikust Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluules 1632–1656. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsii suurriigis 16/17. sajandil, II. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 12 (19)). Tartu 2006, lk 50–100.

Keil, Richard; Robert Keil. Die deutschen Stammbücher des 16. bis 19. Jahrhunderts: Ernst und Scherz, Weisheit und Schwank in Original-Mittheilungen zur deutschen Kulturgeschichte. Berlin 1893.

Kelch, Christian. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Tartu 2004.

Kelch, Christian. Liivimaa ajaloo järg. Tõlkinud Ivar Leimus. Tartu 2009.

Kirsch, Adam Friedrich. Abundantissimum Cornu Copiae Linguae Latinae Et Germanicae Selectum: Quo Continentur Vocabula Latina omnis aevi, antiqui, medii ac novi, pariter ac Graeca Latinitate donata, nec non formulae dicendi elegantiores et Constructiones Verborum; praeterea Deorum, Dearum, Gentium, Regnorum, Regionum, Urbium, Marium, Fluviorum, Insularum, Montium, Animalium, Arborum, Herbarum, Florum et Mineralium Nomina; nec non Theologorum, Iure Consultorum, Medicorum, Philosophorum, Philologorum, Poetarum, ac Mythicorum, Artibus liberalibus, aliisque disciplinis, Rei quoque Militari ac Monetariae verba propria, eorumque Significationes et Explications, Syllabarum longitudine vel brevitate signis expressa: Cui Adiunguntur In Fine Calendarium Romanum, compendia scribendi olim in Latio usitatissima, sive Notae et Sigla antiquorum; deinde adiecta est Tabula alphabeticā Charact. Latin. in Codicibus M[anu]S[crip]tis pro Seculorum ratione occurrentium, tum specimen scripturae veteris, Appendix Regionum, Urbium, Montium Et Fluviorum; Et Consanguinitatis pariter atque affinitatis Tabula, Nominaque Numeralia. Lipsiae 1774.

Klose, Wolfgang. Stammbücher — eine kulturhistorische Betrachtung. – Bibliothek und Wissenschaft 1982, nr 16, lk 41–67.

Klose, Wolfgang. Corpus Alborum Amicorum – CAAC. Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts. (Hiersemanns Bibliographische Handbücher, 8). Stuttgart 1988.

Klose, Wolfgang. Stammbucheintragungen im 16. Jahrhundert im Spiegel kultureller Strömungen. – Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von Wolfgang Klose. (Wolfenbütteler Forschungen, 42). Wiesbaden 1989, lk 13–27.

Koch, Ernst. Die Himmlische Philosophia des heiligen Geistes. Zur Bedeutung alttestamentlicher Spruchweisheit im Luthorum des 16. und 17. Jahrhunderts. – Theologische Literaturzeitung 1990, nr 115, lk 705–719.

Kochanowski, Jan. Pieśni księgi dwoie. Kraków 1586.

[http://pl.wikisource.org/wiki/Pieśni_\(Kochanowski\)](http://pl.wikisource.org/wiki/Pieśni_(Kochanowski)) (09.09.2010);

http://www.staropolska.pl/renesans/jan_kochanowski/piesni/piesni_38.html (16.01.2011).

Konunga ok höfdinga styrilse hoc est regum principumque institutio ab incerto auctore gentis Sueticæ ante sæcula nonnulla patrio sermone conscripta. Quam ex mandato Magni Gabr. De La Gardie in sermonem Latinum vertit, notisq[ue] necessariis illustravit Joannes Schefferus. Stockholm 1669.

Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn 1964.

Krikmann, Arvo. Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes. Tallinn 1986.

Kühlmann, Wilhelm. Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat. Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 3). Tübingen 1982.

Laasonen, Pentti. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalaisen täysortodoksia. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 103). Helsinki 1977.

Lange, Joseph. Loci Communes: sive Florilegium Rerum et Materiarum Selectarum: præcipue Sententiarum, Apophthegmatum, Similitudinum, Exemplorum, Hieroglyphicorum ex Sacris Literis: Patriabus item: aliisque Linguae Graecæ & Latinae Scriptoribus probatis collectum. Studio & opera Josephi Langii Cæsaremonti, additus est index Fabvlarvm, Emblematvm ac Symbolum. Argentorati 1613.

Lange, Joseph. Loci Communes: sive Florilegium Rerum et Materiarum Selectarum: præcipue Sententiarum, Apophthegmatum, Similitudinum, Exemplorum, Hieroglyphicorum ex Sacris Literis: Patriabus item: aliisque Linguae Græcæ & Latinae Scriptoribus probatis collectum. Studio & opera Josephi Langii Cæsaremonti, additus est index Fabvlarvm, Emblematvm ac Symbolum. Argentorati 1621.

Lange, Joseph. Florilegii Magni, Seu Polyantheæ Floribus Novissimis Sparsæ: Libri XX. Opus præclarum, suavissimis celebriorum sententiarum, vel Græcarum, vel Latinarum flosculi refertum, Jam olim a Dominico Nano Mirabellio, Bartholomæo Amantio, Francisco Tortio, ex Auctoribus collectum. Studio dehinc & opera Josephi Langii. Argentorati 1645.

La Rochefoucauld, François de. Réflexions ou Sentences et Maximes morales. Paris 1665.

Lasso, Orlando di. Motets from printed anthologies and manuscripts, 1580–1594. Ed. by Peter Bergquist. Middleton 2002.

Lenz, Wilhelm. Der baltische Literatenstand. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteeuropas, 7). Marburg 1953.

Leodicensium epistola adversus Paschalem papam edidit Ernestus Sackur. – Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Tomus 2. (Monumenta Germaniae Historica: Scriptores 9). Hannover 1892, lk 449–464.

Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers, edited by Arne Jönsson. (The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna, II:13). Stockholm 2007.

Lexikon des Mittelalters. Bd. 1–9. Stuttgart, Weimar 1999.

Liede, Alfred. Dichtung als Spiel: Studien zur Unsinnspoesie an den Grenzen der Sprache. Mit einem Nachtrag *Parodie*, ergänzender Auswahlbibliographie, Namenregister und einem Vorwort neu hrsg. von Walter Pape. Berlin 1992.

- Lilienthal, Michael.** Schediasma Critico-Literarium De Philothecis varioque earundem Usu Et Abusu, vulgo von Stamm-Büchern. Regiomonti 1712.
- Lindroth, Sten.** Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden. Södertälje 1989.
- Lipsius, Justus.** Epistolarum selectarum III. centuriae: E quibus Tertia nunc primum in lucem emissa. Antwerpen 1601.
- Lipsius, Justus.** De constantia libri duo, Qui alloquium praecipue continent in Publicis malis. Antverpiae 1605.
- Lipsius, Justus.** Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink. (Bibliotheca latinitatis novae). Assen 2004.
- Loesch, Perk.** Der Freundschaft Denkmal. Stammbücher und Poesiealben aus fünf Jahrhunderten im Bestand der Sächsischen Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden. Dresden 2003.
- Ludwig, Walther.** Musenkult und Gottesdienst – Evangelischer Humanismus der Reformationszeit. – Die Musen im Reformationszeitalter. Hrsg. von Walther Ludwig. (Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, 1). Leipzig 2001.
- Ludwig, Walther.** Joachim Münsinger von Frundeck im Album amicorum des david Ulrich. – Walther Ludwig. Miscella Neolatina. Ausgewählte Aufsätze 1989–2003. Vol. 2. Edenda curavit Astrid Steiner-Weber. (Noctes Neolatinae: Neo-Latin Texts and Studies, 2.2). Hildesheim, Zürich, New York 2004, lk 337–348.
- Ludwig, Walther.** Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur. Das Album des Heinrich Carlhack Hermeling (1587–1592). (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Bd. 274). Göttingen 2006.
- Ludwig, Walther.** Janus Gruters *Florilegium ethico-politicum*. Die Erneuerung einer antiken Dihtungsform. – Miraculum eruditioonis. Neo-Latin Studies in Honour of Hans Helander. Ed. by Maria Berggren and Christer Henriksén. (Acta Universitatis Uppsalensis, Studia Latina Uppsaliensia, 30). Uppsala 2007, lk 51–80.
- Ludwig, Walther.** *De linguae Latinae in Germania fatis*: Jacob Burckhard und der neuzeitliche Gebrauch der lateinischer Sprache. – Walther Ludwig. Supplementa Neolatina. Ausgewählte Aufsätze 2003–2008. Edenda curavit Astrid Steiner-Weber. (Noctes Neolatona: Neo-Latin Texts and Studies, 10). Hildesheim, Zürich, New York 2008, lk 17–50.
- Ludwig, Walther.** Die Bildungsreise in der lateinischen Reiseliteratur oder die Erfindung der Bildungsreise durch die Humanisten. – Walther Ludwig. Supplementa Neolatina. Ausgewählte Aufsätze 2003–2008. Edenda curavit Astrid Steiner-Weber. (Noctes Neolatona: Neo-Latin Texts and Studies, 10). Hildesheim, Zürich, New York 2008, lk 547–582.
- Ludwig, Walther.** Bremen – Zerbst – Wittenberg: Das philippistische Stammbuch des Martinus Zelius (1589–1596) und die antilutheranischen Invektiven des Gregor Bersmann. – Walther Ludwig. Supplementa Neolatina. Ausgewählte Aufsätze 2003–2008. Edenda curavit Astrid Steiner-Weber. (Noctes Neolatona: Neo-Latin Texts and Studies, 10). Hildesheim, Zürich, New York 2008, lk 643–709.
- Ludwig, Walther.** Bildungsreise und Stammbuch des Schlesiers Wolfgang von Rechenberg zu Pürschkau und die Tübinger Adelsakademie im frühen 17. Jahrhundert. – Walther Ludwig. Supplementa Neolatina. Ausgewählte Aufsätze 2003–2008. Edenda curavit Astrid Steiner-Weber. (Noctes Neolatona: Neo-Latin Texts and Studies, 10). Hildesheim, Zürich, New York 2008, lk 711–780.
- Ludwig, Walther.** Humanistlikud akadeemiad sõpruskonna ja institutsiooni vahevormina. – Akadeemia 2009, nr 5, lk 906–925.

- Ludwig, Walther.** Der Dreißigjährige Krieg und Schweden in drei zeitgenössischen Stammbüchern deutscher Studenten. – Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature. Hrsg. von Marc Laureys und Karl August Neuhausen. Hildesheim e.a. 2010.
- Ludwig, Walther.** Beispiele interkonfessioneller Toleranz im 16.–18. Jahrhundert. Zwei humanistische Stammbücher und die christlichen Konfessionen. (Noctes Neolatinae. Neo-Latin Texts and Studies, 14). Hildesheim e.a. 2010.
- Ludwig, Walther.** Die *Monodia* des Marcus Antonius Muretus zum Tod des Pariser Parlamentspräsidenten Christophe de Thou (1583) — Idealbilder von Humanismus und Gerechtigkeit. – Acta Societatis Morgensternianae. [Ilmumas].
- Luz, Ulrich.** Das Evangelium nach Matthäus. 2. Teilband, Mt 8–17. (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 1: 2). Zürich 1990.
- Luther, Martin.** Luthers Werke in Auswahl. Bd. 8: Tischreden. Berlin 1962.
- Löbe, Max.** Wahlsprüche: Devisen und Sinsprüche deutscher Fürstengeschlechter des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Berlin 1984.
- Marcus Aurelius.** Iseendale. Vanakreeka keelest tõlkinud ja kommenteerinud Jaan Unt. Tallinn 1983.
- Μάρκου Αὐτονίου του αὐτοκράτορος τῶν εἰς ἔαυτὸν βιβλία ἡβ'. Marci Antonini Imperatoris de rebus suis, sive de eis quae ad se pertinere censebat, Libri XII, Locis haud paucis repurgati, suppleti, restituti, versione insuper Latina nova; Lectionibus item variis, Locisque parallelis ad marginem adjectis; ac commentario perpetuo, explicati atque illustrati; studio operaque Thomae Gatakeri Londinatis. Cantabrigiae 1652.
- Maastricht, Petrus van.** Theoretico-practica theologia: qua per singula capita theologica, pars exegética, dogmatica, elenchтика & practica, perpetua successione conjugantur. Editio nova. Accedunt Historia ecclesiastica plena fere, quanquam Compendiosa: Idea Theologiae Moralis: Hypotyposis Theologiae Asceticae etc. [Amstelodami] 1724.
- Mejor, Mieczyslaw.** *Polyanthea nova* von Joseph Lange: ein Exempel der neulateinischen Florilegia. – Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the eighth international congress of Neo-Latin studies: Copenhagen 12 August to 17 August 1991. General editor Rhoda Schnur, de. by Ann Moss et al. (Medieval and Renaissance texts and studies, 120). Binghamton, New York 1994, lk 651–662.
- Melanchthon, Philipp.** Loci praecipui theologici. Ad editionem Lipsianum a. MDLIX. Berolini 1856.
- Melchior, Adam.** Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt. Heidelberg 1620.
- Menagio, Egidio.** Mescolanze. Rotterdam 1692.
- Mirandula, Octavianus.** Illustrum poetarum flores per Octavianum Mirandulam collecti, et in locos communes digesti. Nunc omnia diligenter recognita et emendata. Basel 1599.
- Morris, Leon.** Luuka evangeelium. Tallinn 2008.
- Moss, Ann.** Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought. Oxford 1996.
- Moss, Ann.** The *Politica* of Justus Lipsius and the Commonplace-Book. – Journal of the History of Ideas 1998, Vol. 98:3, lk 421–436.
- Moss, Ann.** Emblems into Commonplaces: The Anthologies of Josephus Langius. – Mundus emblematicus: Studies in Neo-Latin Emblem Books. Ed. by Karl A. E. Enenkel and Arnoud S. Q. Visser. (Imago Figurata, 4). Turnhout 2003, lk 1–16.
- Naurath, Martin.** Tractatus duo singulares, De rationariis, von Berechneten Dienern, et de Jure subditorum. Editio quarta. Ulm 1727.

- Neuhausen, Karl August.** Engelbert Kaempfer als späthumanistischer Reiseschriftsteller im Spiegel seiner „Amoenitates Exoticae“ (1712). – Frühneuzeitliche Bildungsreisen im Spiegel lateinischer Texte. Hrsg. von Gerlinde Huber-Rebenich und Walther Ludwig. Weimar, Jena 2007, lk 183–212.
- Nichols, Fred J.** An Anthology of Neo-Latin Poetry. New Haven, London 1979.
- Novarini, Luigi.** Schediasmata Sacro-Prophana: Hoc Est, Observationes Antiquis Christianorum, Hebraeorum, aliarūmque Gentium ritibus in lucem eruendis, aliquot S. Scripturāe, SS. Patrum, aliorūmque Scriptorum locis illustrandis, variæ eruditio[n]is supellectili augendæ pietati fouendæ, amoliendæ impietati. Lugduni 1635.
- Novarini, Luigi.** Adagia, formulaeque proverbiales, ex sanctorum patrum, ecclesiastico[r]umque scriptorum monumentis accuratè promptae; quae explicantur, additis, excursibus ethologicis, et insertis salubribus monitis. Eademque opera passim in toto opere nonnulla divinarum litterarum, variorumque auctorum, sua luce vestiuntur, opus duos in tomos tributum: quorum alter tertia parte pl[us], auctior quam prima eiusdem editio: alter verò posthumus nunc recens exhibetur. Verona 1651.
- Opaliński, Krzysztof.** Satyry.
- Otto, A.** Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer. Leipzig 1890.
- Oxenstierna, Johann Thuresson.** Pensees sur divers sujets de Morale. Tome I. Frankfurt /Mein 1755.
- Papy, Jan.** Lipsius's Humanist and Neostoic Views on Travelling and Philip Rubens's „Apobateria“. – Frühneuzeitliche Bildungsreisen im Spiegel lateinischer Texte. Hrsg. von Gerlinde Huber-Rebenich und Walther Ludwig. Weimar 2007, lk 89–112.
- Paradin, Claude.** Devises heroïques. Lyons 1551.
<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/books.php?id=FPAa> (16.03.2011).
- Pascoe, Louis B.** Jean Gerson: Principles of Curch Reform. Leiden 1973.
- Peil, Dietmar.** Die emblematischen Illustrationen zu John Barclays 'Argenis'. – Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit. Hrsg. von Christel Meier und Uwe Ruberg. Wiesbaden 1980, lk 689–725.
- Piibel. Vana Testament. Apokrüüfid. Uus Testament. Tallinn 2000.
- Poelchau, Lore.** Das Stammbuch des Jenaer Studenten Johann Eduard Pohrt aus Riga. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer. (Schriften der Baltischen historischen Kommission, 13). Münster 2005, lk 295–306.
- P. Virgilii Maronis Opera: in locos communes ad Academiae Turnoniae juventutis utilitatem digesta. Lugduni 1587.
- Põldvee, Aivar.** „Lihtsate eestlaste ebausukomed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasisulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Aetas historocorum. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, A: Raamat ja aeg, 1). Tallinn 2008, lk 141–227.
- Põldvee, Aivar.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Diss. Tartu 2010.
- Päll, Janika.** Vanakreeka keel Tartu ülikoolis 1632–1710. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Koostanud Ivo Volt. (Morgensterni Seltsi toimetised). Tartu 2003, lk 19–47.
- Rädle, Fidel.** Das Bild des Juristen in der neulateinischen Literatur. – XIV Congress of International Association for Neo-Latin Studies, Uppsala 2009. Programme and Information. Uppsala 2009, lk 118–119.
- Ragotzky.** Sinsprüche aus Stammbüchern von 1550–1650. – Vierteljahrschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde. Jahrgang 27. Berlin 1899, 388–429.
- Rappard, F. A.** Overzigt einer verzameling alba amicorum uit de XVIde en XVIIde eeuw. – Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1856, nr 7, lk 1–138.

- Rauch, Georg von.** Die Universität Dorpat und das Eindringen der Frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. (Schweden und Nordeuropa, 5). Essen 1943.
- Raynaud, Théophile.** Operum omnium indices generales quibus veluti clavibus divinae ac humanae sapientiae fontes reserantur. Opera omnia. Tomvs decimus-nonus. Omnia hactenus edita theatra, polyanthea, thesauros, qua methodi novitate, qua rerum varietate longo sperans intervallo. Lugduni 1665.
- Recke, Johann Friedrich von; Napiersky, Karl Eduard.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Erster Band. Mitau 1827.
- Redlich, Clara.** „Literaten“ in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Reval und baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. von Jürgen von Hehn und Csaba János Kenéz. Marburg/Lahn 1980.
- Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 1–8. Hrsg. von Hans Dieter Betz u.a. Tübingen 1988–2005.
- Renaissance Latin Verse: An Anthology compiled and edited by Alessandro Perosa and John Sparrow. London 1979.
- Reusner, Nicolaus.** Aureola Emblemata, Thobiae Stimmeri Iconibus exornatus. Straßburg 1587.
- Reusner, Nicolaus.** Opervm Nicolai Revsneri ... Pars qvarta, Continens Anagrammatvm Libros IX. Qvorvm Prioribvs VII. De Nominibvs Imperatorvm, Regum, Comitum, Baronum, Equitum, aliorumq[ue] literis & armis clarorum virorum: Posterioribvs Dvobvs de nomine ipsius Auctoris variorum & diversorum leguntur Epigrammata. Ienae 1594.
- Reusner, Nicolaus.** Symbolorum imperatoriorum Classis secunda Qua Continentur Symbola Impp. Ac Caesarumq[ue] Romanorum Graecorum: a Fl. Constantino Magno, usque ad Carolum Magnum, primum Caesarem Germanicum: Opus Aureum, Et Vere Politicum, ac Regium. Frankfurt 1607.
- Reusner, Nicolaus.** Symbolorum imperatoriorum Classis tertia Qua Continentur Symbola Impp. Ac Caesarumq[ue] Romanorum Germanicorum: a Carolo Magno Primo Caes. Germanico, usque Rudolphum II. Caesar. Austriacum: Opus Iucundissimae Et ultimae lectionis. Frankfurt 1607.
- Reusner, Nicolaus.** Symbolorum heroicorum liber singularis. Jenae 1608.
- Reusner, Nicolaus.** Icones sive imagines virorum literis illustrium. Begleittext und Namenregister mit biogr. Angaben von Manfred Lemmer. Leipzig 1973.
- Reusner, Nicolaus.** Icones sive imagines virorum literis illustrium qui Seculo XV. praesertim doctrina Religionis aliarumque bonarum scientiarum tanquam lumina in Germania nostra claruere. Francofurti ad Moenum 1719.
- Ribbegge, Wilhelm.** Counter-Reformation politics, society and culture in the Southern Netherlands, Rhineland and Westphalia in the first half of the 17th century. – Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies 2000, nr 49, lk 173–192.
- Roling, Bernd.** Aristoteles zwischen melanchthonischem Bildungssystem, Paracelsismus und Descartes. Die Diskussion des Leib-Seele-Problems an den schwedischen Universitäten des 16. und 17. Jahrhunderts. – Der Aristotelismus an den europäischen Universitäten der frühen Neuzeit. Hrsg. von Rolf Darge, Emmanuel J. Bauer, Günter Frank. Stuttgart 2010, lk 203–234.
- Rollenhagen, Gabriel.** Selectorum emblematum Centuria secunda. Utrecht 1613.
- Roloff, Jürgen.** Der erste Brief an Timotheus. (Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 15). Zürich 1988.
- Rooma kirjanduse antoloogia. Tallinn 1971.
- Rooma kirjanduse antoloogia, koostanud Kaspar Kolk. Tallinn 2009.

Sacris nuptiarum honoribus viri Johannis Georgii Gezelii, in Regia Academia Gustaviana quae Dorpati Livonorum est ad Embeccam, lingvarum Orientalium et Graecae, professoris ordinarii, sponsi; Deo dice ac auspice, die 26. Junij anno 1643. Rigae conjugium contrahentis cum virgine Gertrude, admodum viri, Dn. Petri Arvidi Guthemii, ecclesiae Svec. quae Rigae ad D. Jacobi colligitur pastoris, districtus Rigensis praepositi, nec non proto-synedrij Dorpatensis adsessoris filia, sponsa; quaevis fausta precantur Musae Embecciades. Dorpati Livonorum, Typis Acad. anno 1643 (= Jaanson 408).

Sacrosanctae summeque solemni Nuptiarum Festivitati, Qua Jllustrißimus, Praecelsus ac Generosißimus Comes ac Dominus. Dn. Ericus Oxenstierna Axelii, Comes de Südremöhre, L. Baro in Kimitho, Dynasta in Fyholm & Tydöön, &c. Ducatus Esthoniæ Gubernator inclytus, Judicij Provinc. Praeses eminentiss. Arcisque Reval. Toparcha Generalis, Sponsus; Cum Jllustrißima ac Generosißima Comite Virgine Dna. Elsa Elizabetha Brahe, Comite de Wisingzborg, Libera Barone de Ridboholm, Domina hæreditaria in Wyby, &c. Jllustrißimi, Magnificentissimi & Excellentissimi Comitis ac Herois, Dn. Nicolai Brahe, Comitis Wisingzburgici, Baronis Ridboholmensis & Axelholmensis, &c &c. Potentißimi, Victorisißimi & Invictißimi Divi Gustavi Adolphi, Svecorum, Gothorum, &c. &c. &c. Regis incomparabilis, Gloriosiss. Recordinationis, in Germania, Generalis Vigilum Praefecti fortissimi, jam beatæ laudatissimaeque memoriae, unica superstite filia, Sponsa: Christianiße, annuenteque Trinuno Numine auspicatißime, initum sacri conjugij foedus, Christianis Ecclesiæ nostræ Orthodoxæ ritibus, Jllustrißimarumque Familiarum Celsitudinem decente pompa, faelicißime sydere, confirmari facit, celebri Magni Ducatus Finlandici Metropoli Aboa 10. Septemb. An. current. 1648. Epithalamiis hisce Humilimæ observantiae faustißimaeque appreceptionis g. adgratulatur Ministerium Revaliense Acropolitanum. Revaliae [1648]. [EAA 1187-2-353 lk 127–134 pl].

Salumaa, Elmar. Matteuse rõõmusõnum. Tallinn 2001.

Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner under redaktion av Petra Söderlund och Barbro Ståhle Sjönell. D. 1, Poetiske dikter 1713 utgivna av Valborg Lindgärde. 1, Text. Stockholm 2009.

Santini, Emilio. Firenze e i suoi „oratori“ nel Quattrocento. Milano 1922.

Schanz, Martin; Carl Hosius. Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. Teil 1: Die römische Literatur in der Zeit der Republik. (Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. 8, 1). München 1979.

Schiwe, Jürgen. Sprachenwechsel – Funktionswandel – Austausch der Denkstile: die Universität Freiburg zwischen Latein und Deutsch. Tübingen 1996.

Schirren, Carl von. Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Russischen Ostseeprovinzen, Bd. 7. Riga-Leipzig 1854, lk 47–62.

Schlüter, W. Das Stammbuch des stud. theol. Joh. Gerngross. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1899, lk 113–136.

Schmidt, Gertrud. Das Eindringen der hochdeutschen Schriftsprache in der Rigašen Ratskanzlei. Riga 1938.

Schnabel, Werner Wilhelm. Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts. (Frühe Neuzeit, 78). Tübingen 2003.

Schwarz, Christiane. Studien zur Stammbuchpraxis der frühen Neuzeit: Gestaltung und Nutzung des Album amicorum am Beispiel eines Hofbeamten und Dichters, eines Politikers und eines Goldschmieds (etwa 1550 bis 1650). (Mikrokosmos, 66). Frankfurt am Main 2002.

- Scribani, Carlo.** *Institutio politico-christiana*. Antwerpiae 1624.
- Sebastian Franck's erste namenlose Sprichwörtersammlung vom Jahre 1532 in getreuem Abdruck mit Erläuterungen und cultur- und literargeschichtlichen Beilagen. Hrsg. von Friedrich Latendorf. Poesneck 1876.
- Sedulii Scotti Collectaneum miscellaneum**, ed. Dean Simpson. *Supplementa cur. Francois Dolbeau*. (Corpus Christianorum: Continuatio mediaeualis, 67, Suppl.). Thurnholti 1990.
- Seneca, Lucius Annaeus.** Moraalikirjad Luciliusele. Tõlkinud Ilmar Vene. Tartu 2004.
- Sententiae Ciceronis, Demosthenis, ac Terentii Dogmata philosophica**. Item Apophthegmata quaedam pia. *Omnia Ex fere ducentis auctoribus, tam Graecis quam Latinis, ad bene beateque viuendum diligentissime collecta*. Antverpiae 1582.
- Skafte Jensen, Minna.** Eine humanistische Dichterfreundschaft des siebzehnten Jahrhunderts. – Humanismus im Norden. Frühnezeitliche Rezeption antiker Kultur und Literatur an Nord- und Ostsee. Hrsg. von Thomas Haye. (Chloe, 32). Amsterdam, Atlanta 2000, lk 265–287.
- Skafte Jensen, Minna.** Humanist friendship in sixteenth-century Denmark. – Minna Skafte Jensen. *Friendship and poetry. Studies in Danish Neo-Latin literature*. Ed. by Marianne Pade, Karen Skovgaard-Pedersen and Peter Zeeberg. (Renässancestudier 12). Copenhagen 2004, lk 37–57.
- Sprenger, Johann Theodor.** *Tacitus Axiomaticus De principe, Ministris & Bello. Cum sacris exemplis & Thucydide locis congruis sparsim collatus*. Francofurti ad Moenum 1658.
- Szyrocki, Marian.** Die deutsche Literatur des Barock. Eine Einführung. Stuttgart 2003.
- Stagl, Justin.** *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*. London, New York 2006.
- Stammbuch-Blätter des norddeutschen Adels. Aus Stammbüchern des 16. und 17. Jahrhunderts gesammelte wortgetreue Copieen der Inschriften und genaue Beschreibungen der Wappen. Ein Beitrag zur Adels- und Culturgeschichte. Hrsg. von Ad. M. Hildebrandt. Berlin 1884.
- Stammbuch des Johann Bernhard Wilhelm Sternberger aus Meiningen, seit 1773 Student der Rechte in Jena. Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Stb. 90. Faksimile. Kommentar zum Faksimile von Joachim Ott. Jena 2004.
- Stammbücher als kulturhistorische Quellen. Hrsg. von Jörg-Ulrich Fechner. (Wolfenbütteler Forschungen, 11). München 1981.
- Starożytne przypowieści z XV, XVI i XVII wieku. Zebrał i wydał Kazimierz Władysław Wojcicki. Warszawa 1836.
- Stechow, Friedrich Carl von.** Lexikon der Stammbuchsprüche. Stechow's Stammbuchsprüche-Schlüssel (S.S.S.S.). Neustadt/Aisch 1996.
- Stiernhielm, Georg; Samuel Columbus.** Hercules: ett sångspel = Hercules. Georg Stiernhielmi ja Samuel Columbuse laulumäng. Koostanud Evald Kampus, rootsi keelest tõlkinud Jaan Kaplinski. (Nordistica Tartuensis, 3). Tartu 1998.
- Stimmer, Tobias.** Bibel: Neue künstliche Figuren biblischer Historien nach dem bei Thoma Guarin 1576 in Basel erschienenen Werk neu aufgelegt. München 1923.
- Stobaios, Ioannes.** *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, quarum authores circiter ducentos & quinquaginta citat: et in Sermones sive Locos communes digestae, a Conrado Gesnero Doctore Medico Tigurino in Latinum sermonem traductae, sic ut Latina Graecis e regione respondeant*. Tiguri 1559.
- Strachan, James.** Hebrew Ideals from the Story of the Patriarchs: a Study of Old Testament Faith and Life. 2009.
- Svenskt biografiskt Lexikon under redaktion av Birgitta Lager-Kromnow. Band 23. Stockholm 1980–1981.

Zachariae, Gotthilf Traugott. Paraphrastische Erklärung des Briefes an die Hebräer. Göttingen, Kiel 1771.

Zedler, Johann Heinrich. Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste: Welche bißhero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden; Darinnen so wohl die Geographisch-Politische Beschreibung des Erd-Creyses, nach allen Monarchien, Käyserthümern, samt der natürlichen Abhandlung von dem Reich der Natur, Als auch eine ausführliche Historisch-Genealogische Nachricht von den berühmtesten Geschlechtern in der Welt, Ingleichen von allen Staats- Kriegs- Rechts- Policey und Haußhaltungs-Geschäfften des Adelichen und bürgerlichen Standes, Wie nicht weniger die völlige Vorstellung aller in den Kirchen-Geschichten berühmten Alt-Väter, Propheten, Apostel, Päbste, Cardinäle, Endlich auch ein vollkommener Inbegriff der allergelehrtesten Männer, berühmter Universitäten enthalten ist. Bd. 39. Leipzig, Halle 1744.

Zeuch, Ulrike. Aristoteles in der historia literaria – transdisziplinäres Bindeglied oder disziplinspezifische Referenz? – Der Aristotelismus an den europäischen Universitäten der frühen Neuzeit. Hrsg. von Rolf Darge, Emmanuel J. Bauer, Günter Frank. Stuttgart 2010, lk 333–356.

Zu gutem Gedenken. Kulturhistorische Miniaturen aus Stammbüchern des Germanischen Nationalmuseums 1570–1770. Ausgewählt, eingeleitet und erläutert von Lotte Kurras. München 1987.

Tedae Nuptiales In Festo Nuptiali, Qvod Vir plurimum Reverendus, Clarissimus atque Doctissimus Dominus M. Adamus Andreae Pastor Ecclesiae ad D. Georgii, Cum Virgine Florentissima ac Lectissima Hedwig Volters Rigae Ao. 1704. d. 5. Maji solenniter celebribat, Accensae a Fautoribus et Amicis Torunensibus, Tedas Martiales aversantibus. Rigae [1704]. [Originaal asub Läti ülikooli akadeemilises raamatukogus].

Talve, Ilmar. Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2004.

Tartu ülikooli ajalugu I: 1632–1798. Koostanud H. Piirimäe. Tallinn 1982.

Taubmann, Friedrich. Melodesia sive Epulum Musaeum. Ludi Iuveniles Martinalia & Bacchanalia: Cum productione Gynaecei. Leipzig 1597.

Tering, Arvo. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, 5). Tallinn 1984.

Tering, Arvo. Heliotsentrilisest maailmasüsteemist ja selle retseptsioonist Baltimail 17. sajandil. – Läänenmere provintside arenguperspektiivid Rootsii suurriigis 16/17. sajandil, II. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 12 (19)). Tartu 2006, lk 151–199.

Tering, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1651–1800. (Scripta archivi historici Estoniae). Tartu 2008.

Tering, Arvo. Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800 [käsikiri].

Thesaurus Patrum floresque doctorum: hoc est dicta sententiae et exempla ex SS. Patribus probatissimisque scriptoribus collecta et per locos communes distributa: cura et opere plurimorum rebus sacris addictorum. Volumen quintum. Pariisis 1824.

Tiersch, Kurt. Deutsches Bildungswesen im Riga des 17. Jahrhunderts. (Schriften der Deutschen Akademie in München, 10). München 1932.

Traur- und Trost-Gedancken, Womit Den Selig-verblaßten Leichnam Des Wohl-Ehrwürdigen, Andächtigen und Wohl-Gelahrten Herrn Hn. M. Adami Andreae, Wohl-verordneten und Treufleissigen Pastoris der Christlichen Versammlung zu St. Georg in der Vorstadt, welcher Anno 1672. den. 6. April diese Welt begrüßset, Anno 1701. den 6. Octobr. zum Regiments-Priester ordiniret, Anno 1702. den 28. Martii zur St Georgs Kirche vociret worden, Anno 1703. [!] den 5. Maji sich in den Ehestand begeben, und Anno 1709. den 11 Maji durch einen sanfft- und seeligen Todt diese Eitelkeit mit der

Ewigkeit verwechselt hat, Da Derselbige den 18. Maji 1709 zu seiner Ruhe-stätte
gebracht ward, Zum wohlverdienten Nachruhm begleiteten Nachfolgende Gönner,
Freunde und Verwandten. Riga [1709]. [Originaal asub Läti ülikooli akadeemilises
raamatukogus].

Tärk, Osvald. Rooma kirja seletus. Tallinn 2002.

Ullman, B. L. Joseph Lang and his anthologies. – Middle Ages, Reformation, Volkskunde:
Festschrift for John G. Kunstmann. Ed. by George Fenwick Jones. (University of
North Carolina Studies in the Germanic languages and literatures, 26). Chapel Hill
1959, lk 186–200.

Uppsala universitets matrikel 1595–1817: register. På uppdrag av universitets rektor
utgiven av S. Otto Brenner och Gösta Thimon. (Acta universitatis Upsaliensis, Skrifter
rörande Uppsala universitet. C, Organisation och historia, 20). Uppsala 1971.

Vaculínová, Marta. Paulus a Gispice (1581–1607). Ein böhmischer Dichter und seine
Studienreise nach Leiden. – Humanistica Lovaniensia 2009, nr 58, lk 191–215.

Vaculínová, Marta. Alba amicorum Pavla z Jizbice / Alba amicorum of Pavel of Jizbice. –
Studie o rukopisech 2009, nr XXXIX, lk 321–330.

Valtin, Maris. N. von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae Ciceronis, Plauti, Terentij
Et aliorum clarissimorum virorum* tekstikriitiline editsioon. Magiströtöö. Tartu 2008.
[Käsikiri asub klassikalise filoloogia öppetoolis].

Valtin, Maris; Viiding, Kristi. Florilegium Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris. Nico-
laus von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae...* – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8.
[Ilmumas].

Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Koostanud Janika Päll. Tallinn 2006.

Veen, Otto van. Quinti Horati Flacci emblemata: imaginibus in aes incisis notisque
illustrata. Mit einem Vorwort und Index von Dmitrij Tschižewskiu. (Emblematisches
Cabinet, 3). Hildesheim, New York 1972 = Antwerpen 1607.

Vergilius. Bucolica. Aeneis. Tölkinud Ants Oras. Tallinn 1992.

Viiding, Kristi. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana
(Dorpatensis) in der Jahren 1632–1656. (Dissertationes studiorum Graecorum et
Latinorum Universitatis Tartuensis, 1). Tartu 2002.

Viiding, Kristi. Haritlaste tunnuslaused 17. sajandi Eesti- ja Liivimaal: allikad ja kasutus-
viis. – Lugemise kunst. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toime-
tised, 13.A, Raamat ja aeg, 2). Tallinn 2011. [Ilmumas].

Vogel, Sabine. Der Leser und sein Stellvertreter. Sentenzensammlungen in Bibliotheken
des 16. Jahrhunderts. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende
Perspektiven. Hrsg. von Alfred Messerli und Roger Chartier. Basel 2000, lk 483–501.

Volkmann, Ludwig. Bilderschriften der Renaissance. Hieroglyphik und Emblematik in
ihren Beziehungen und Fortwirkungen. Leipzig 1923.

Walther, Hans. Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi. Teil 1–6. (Carmina medii
aevi posterioris Latina, 2). Göttingen 1963–1969.

Walther, Hans. Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi. Aus d.
Nachlaß von Hans Walther hrsg. von **Paul Gerhard Schmidt**. Teil 7–9. (Carmina
medii aevi posterioris Latina: nova series, 2). Göttingen 1982–1986.

Weber, Wolfgang. Prudentia gubernatoria: Studien zur Herrschaftslehre in der deutschen
politischen Wissenschaft des 17. Jahrhunderts. (Studia Augustana, 4). Tübingen 1992.

Weinreich, Melchior. Aerarium poeticum. Frankfurt 1677.

Weiser, Artur. Die Psalmen übersetzt und erklärt von Artur Weiser. (Das Alte Testament
deutsch, 14–15). Göttingen 1966.

Wilckens, Ulrich. Der Brief an die Römer. 2. Teilband, Röm 6–11. (Evangelisch-
katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 6: 2). Düsseldorf, Zürich 2003.

Wilpert, Gero von. Deutschbaltische Literaturgeschichte. München 2005.

Wittenberger Gelehrtenstammbuch. Das Stammbuch von Abraham und David Ulrich benutzt von 1549–1577 sowie 1580–1623. Hrsg. durch das Deutsche Historische Museum Berlin, bearbeitet von Wolfgang Klose, unter Mitwirkung von Wolfgang Harms, Chris L. Heesakkers, Rolf Max Kully, mit einem Nachwort von Wolfgang Harms und Christine Harzer. Halle 1999.

<http://www.dhm.de/texte/stammbuch/pdf/WGSB.pdf> (16.03.2010).

Wrangel, E. H. G. De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw. Leiden 1901.
http://www.dbln.org/tekst/wran001betr01_01/wran001betr01_01_0010.php
(21.03.2011).

Ästhetische Grundbegriffe: historisches Wörterbuch in sieben Bänden. Band 5, Postmoderne – Synästhesie. Hrsg. von Karlheinz Barck u.a. Stuttgart, Weimar 2003.

Ästhetische Grundbegriffe: historisches Wörterbuch in sieben Bänden. Band 6, Tanz – Zeitalter/Epoche. Hrsg. von Karlheinz Barck u.a. Stuttgart, Weimar 2005.

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

1. Michael Lilienthali reisialbumikäsiltuse esimese peatüki algus (Königsberg 1712). Originaal Tartu ülikooli raamatukogus.
2. Nicolaus Reusneri sisekanne Georg Locameruse Alciato-reisialbumis. Originaal Tartu ülikooli raamatukogus [R XVI 441].
3. Noodid Johann Heinrich Wibbelmanni reisialbumis (EAA 3287-1-90, lk 235).
4. Adam Andreeae dissertatsiooni tiitelleht. Originaal Tartu ülikooli raamatukogus.
5. Johann Brockhausen ja Anna Elisabeth Friedrichsi pulmadeks pühendatud trükise tiitelleht. Originaal Läti Riiklikus Ajalooarhiivis. Foto: Birgit Kibal.
6. Adam Andreeae sisekanne Heinrich Bruiningki reisialbumis (LU AB, F. 25, R. 2684, lk 540).
7. Adam Andreeae reisialbum, kaane küljedetail ja selle rekonstruktsioon. Foto: Benno Aavasalu, Andres Kiho; rekonstruktsioon: Tiia Nurmsalu.
8. Heinrich Meieri sisekanne Andreeae reisialbumis.
9. Johann Heinrich Wibbelmanni reisialbumi tiitelleht (EAA 3287-1-90).
10. Fragment Johann Heinrich Wibbelmanni reisialbumi nimeregistrist (EAA 3287-1-90, lk 3).
11. Johann Gerngrossi reisialbum. Originaal Tartu ülikooli raamatukogus.
12. Schlippenbachi sisekanne.
13. Esdras Edzarduse ja Johann Jacob Leibnitzi sisekanne.
14. Elias Brenneri sisekanne.
15. Sophia Elisabet Brenneri sisekanne.
16. Embleem *Ἄνέχον καὶ Ἀπέχον* Andrea Alciato reisialbumis („*Omnia Andreeae Alciati emblemata*“, Antwerpen 1577).
17. Paul Hofmanni sisekanne.
18. Embleem *Salus publica* Andrea Alciato embleemiraamatus („*Omnia Andreeae Alciati emblemata*“, Antwerpen 1577).
19. Embleem *Serva modum* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
20. Embleem *Sit modus in rebus* Joachim Camerarius noorema embleemiraamatus („*Symbola et emblemata*“, Tübingen 2009).
21. Embleem *Quo fata trahunt* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
22. Embleem *Gaudet patientia duris* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
23. Embleem *Non est mortale quod opto* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
24. Tobias Stimmeri gravüür 1Mo 22 juurde (Abraham ohverdab oma poja) („*Bibel*“, München 1923, lk 17).
25. Georg Götze sisekanne.
26. Embleem *Quis contra nos* Joachim Camerarius noorema embleemiraamatus („*Symbola et emblemata*“, Tübingen 2009).
27. Olus Mobergi sisekanne.

28. Christian Eberhard Otteni sissekanne.
29. Henric Daniel Söderburghi sissekanne.
30. Embleem *Cavete ab incertis* Daniel de la Feuille' embleemiraamatus („*Devises et emblèmes anciennes et modernes*“, Amsterdam 1691, nr 4, tahvel 36).
31. Embleem *Aut Deo, aut Mundo* Nicolaus Reusneri embleemiraamatus („*Aureola Emblemata*“, Straßburg 1587).
32. Heinrich Bruiningki sissekanne.
33. Embleem *Et in aequore flamma est* Jacob Catsi embleemiraamatus („*Proteus ofte minne-beelden*“, Rotterdam 1627).
34. Embleem *Memento mori* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
35. Valentin Veltheimi sissekanne.
36. Johannes Ernst Zeyeri sissekanne.
37. Embleem *Ex literarum studiis immortalitatem acquiri* Andrea Alciato embleemiraamatus („*Omnia Andreeae Alciati emblemata*“, Antwerpen 1577).
38. Embleem *Fortuna ut Luna* Gabriel Rollenhageni embleemiraamatus („*Selectorum emblematum Centuria secunda*“, Utrecht 1613).
39. Christian Römeri kaheleheküljeline sissekanne.
40. Caspar Hornigi ja Statius Grünwaldi sissekanne.

ISIKUNIMEDe REGISTER

- Agapetus I, paavst 133, 134
Aischylos 126–128, 135, 178, 179, 294
Albers, F. B. 283
Albert I, 198
Albert, Austria hertsog 160
Alberti, Michael 55
Albrecht, Sachsen-Eisenachi hertsog 108
Alciato, Andrea 13, 22–24, 28, 29, 38–40, 86,
110, 111, 134, 142, 144, 146, 147, 149,
151–153, 156, 159, 168, 169, 172, 198,
201, 214, 225, 262
Ambrosius 41, 121, 122, 124, 136, 148, 159,
173, 176, 179, 224
Ambroster, Georg 162
Amling, Daniel 251
Amman, Jost 29
Andreae, Georg Christoph 51
Andreae, Johann Valentin 113
Andreae, Jürgen 47
Andreae, Melchior 51
Andreas Johannis Säbyensis 156
Annist, August 225
Anthonius, Oldenburgi hertsog 134
Anulus, Barptolomaeus 149
Apriarius, Johannes Joel 103, 106, 110, 111,
120, 205, 252, 259, 260, 278
Aristippos 153
Aristophanes 119
Aristoteles 41, 105, 135, 294
Arnold, Daniel 118, 142, 144, 155, 158, 168,
171, 208, 212, 223, 224, 232, 247, 251
Arpenbeck, Johann (Hans) 11, 12, 18, 20–23,
32, 35, 45, 73–76, 88, 96, 108, 115, 121,
140, 156, 183, 185, 188, 229, 232, 266, 282
August noorem, Braunschweig-Lüneburgi
hertsog 22, 24, 28, 29, 45, 86, 134, 176,
190
Augustinus, Aurelius 41, 122, 124, 125, 133,
136, 137, 173–176, 179, 236, 295
Aulinus, Isaac 275
Ausbüttel, Frank 227
Ausonius, Decimus Magnus 127, 136, 250,
258, 296
Bach, Johann Sebastian 188, 229
Bacmeister, H. L. C. 155
Bacon, Francis 204
Baer, Andreas von 12
Balcke, Jacob 242
Balde, Jacob 208, 218, 219, 269
Baptista Mantuanus. Vt Spagnioli, Battista
Barclay, John 212–214, 218, 219, 249, 296
Barlaeus, Caspar 200, 219
Barnim, Pommeri hertsog 207
Basilius 243
Bauer, Michael Theophil 130
Baumgarten, Johannes 137–139
Bechmann, Friedemann 189, 277
Below, Joachim von 143
Below, Johannes 108
Bender, Johann Engelhard 93
Benzelius, Eric noorem 149, 169, 172, 217,
225, 238, 273
Bentzien, Gotthard 103, 111, 115, 226
Berelius, Olaus 63, 66, 234, 235, 239, 287,
288
Berg, Andreas 250
Bergius, Nicolaus 83
Berke, Hermann von der 221
Bernard Clairvaux'st 41, 55, 118, 124, 159,
227, 233–236, 238, 239, 295
Bernegger, Matthias 150
Bernhard, Sebastian 211
Bernoulli, Johann 131
Bersmanus, Gregorius 219
Bertleff, Martin 50, 65, 68, 142, 143, 147, 160
Besold, Christoph 213, 218, 219
Bewert, David 151, 171, 259, 260, 276, 278
Beyerlinck, Laurentius 34
Bias 153
Billius Prunaeus, Jacob 130
Binsdörffer, Michael 61
Birkenfeld, Karl von 260
Boccaccio, Giovanni 219
Bodart-Bailey, Beatrice M. 149
Bodin, Jean 230, 283
Boethius, Anicius Manlius Severinus 179, 254
Bohlen, Paul 155
Boria, Juan de 109
Bornemann, Cosmus 204
Bornewasser 12
Bosius, Gottfried Christian 112
Botsack, Bartholomäus 89, 181, 195
Brahe, Tycho 113
Brandenburg, Albrecht von 185
Braun, Johann 173, 192
Brenner, Elias 85, 93, 94, 171–173, 209, 217,
224, 225, 233, 237–239, 248, 267, 268,
270–273, 280, 288, 289, 292, 295
Brenner, Elias ja Sophia Elisabet 85, 93–95,
106, 225, 269, 272, 280, 289
Brenner, Sophia Elisabet 85, 87, 93, 94, 97,
168, 169, 197, 210, 212, 215, 217, 219,
224, 225, 233, 268, 271–273, 280, 288,
289, 292

- Brever, Johannes 36, 47, 54, 59, 68, 70, 76, 245, 246, 279, 284, 285, 287, 292
 Brinck, Ernestus 150, 191, 230
 Brincker, Sebastian 248
 Brockhausen, Johann 50, 53, 54, 58, 59, 78, 79, 87, 104, 126, 204, 205, 298
 Brockhausen, Paul 78, 79, 87, 97, 150–152, 177, 279
 Bruck, Jacob von 117, 164
 Bruiningk, Heinrich 15, 47, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 78, 85–87, 90, 104, 109, 181, 212–214, 274, 290, 298
 Bruiningk, Hermann von 58, 59, 100
 Brämer, Christian 65, 125, 164, 166, 180, 236, 259, 284
 Brüggemann, Otto 73, 74, 229
 Bry, Theodor de 29
 Bucholtz, Abraham 252
 Budberg, Otto Jakob Gustav 12
 Bugenhagen *genannt* Pomeranus, Johannes 228
 Burchard 12
 Burchard, Balthasar Nicolaus 87, 106, 118, 119, 127, 153
 Burchardi, V. J. 87, 144, 155, 232
 Burckhard, Jackob 89
 Bureus, Johannes 237
 Busch, Johann Anton 106, 118, 119, 127, 177
 Buschius, Hermann 236, 243
 Böhm, Christian 140
 Böhml, Martin 60, 65, 97, 101, 103, 124, 146, 152, 292
 Büchmann, Georg 148

 Caesar, Gaius Julius 47, 153
 Calixt, Friedrich Ulrich 82, 235, 238
 Calixt, Georg 238
 Calov, Abraham 83, 276
 Calvin, Johannes 204, 238
 Cameen, Sven 76
 Camerarius, Joachim 111, 112, 117, 149, 172, 197, 219, 227–229
 Camerarius, Joachim noorem 117, 118, 140, 156, 162, 170, 188, 215, 220
 Camerarius, Philipp 258, 259, 296
 Campano, Giovanni Antonio 257
 Campofregoso, Giano II di 197
 Carpzov, Johann Gottlob 83, 276
 Caspari, David 47, 56, 57, 59, 61, 68, 84, 167, 226
 Caspari, Georg 52, 61
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 179, 228
 Cato, Marcus Porcius 143
 Cats, Jacob 172, 210, 215, 217, 219, 224, 272, 296

 Celtis, Conrad 218
 Charbonnet, preili 77
 Chilon 133, 158
 Christian August, Sulzbachi pfaltskrahv 74, 115
 Christoph, Baieri hertsog 175
 Chytraeus, David 56, 134
 Chytraeus, Nathan 252
 Cicero, Marcus Tullius 41, 47, 74, 83, 105, 118, 119, 124, 125, 129, 133, 136, 143–148, 150, 152, 158, 167, 173, 177–179, 209, 210, 226, 246, 277, 285, 294
 Claudianus, Claudio 178
 Claudius Constantinus noorem 171
 Clemens Aleksandriast 132–134
 Clinger, Henricus 207
 Clodt von Jürgensburg C. G., 51, 52, 61
 Colerus, Gottlieb 112
 Colonna, Francesco 40
 Columbus, Samuel 258
 Cordier, Mathurin 47
 Córdoba, Gonzalo 144
 Cordus, Euricius 249, 250
 Covarrubias Orozco, Sebastián de 111
 Cremcovius, Valentinus 175
 Cruciger, Caspar noorem 158
 Crusius, Philipp 74
 Crusius, Theodor 108, 109, 147, 174, 175, 188, 240, 243, 253
 Curtius, Quintus Rufus 47
 Cüden, Christoph 91, 102, 103, 256, 266

 Dach, Simon 218
 Dante Alighieri 219, 234
 Dassovius, Theodor 83, 172, 250, 251, 277
 Dau, Michael 59, 76
 Decimus Caelius Balbinus, Rooma keiser 214
 Demetrios Phaleronist 127, 133, 174
 Demokritos 159
 Demosthenes 135, 152, 158, 173, 209
 Depkin, Bartholomaeus 273
 Depkin, Liborius 61
 Derling M. H., 12, 45
 Descartes, René 135
 Deutsch, Friedrich Melchior 12
 Deutschmann, Johann 82, 103, 173–175, 279
 Diepenbrock, Michael von 47, 85, 106, 143, 144
 Donatus, Aelius 47
 Donnerhaak, Christopher 93, 103, 106, 116, 209, 254, 255, 267, 268, 270, 274, 279, 281
 Draconites, Joannes 175
 Dreiling, M. 112, 197
 Dreiling, Melchior 47, 68
 Dreßlershaus, L. L. 45
 Drosdovius, Florian 121

- Dzicowius, Henricus 103, 148, 160, 162
 Duborgh 12
 Duesius, Nathan 39
 Duncker, Johann Thomas 89, 104, 116, 148,
 188, 189, 277, 279, 280
 Durosae, Wenceslaus 171, 173
 Dürer, Albrecht 29
 Eber, Paul 211, 212
 Eberhard, Daniel 51, 52, 58, 61
 Edzardus, Esdras 62, 66, 85, 89, 90, 96, 106,
 109, 120, 181–183, 276, 280, 287, 288, 292
 Edzardus, Georg Eliezer 109
 Edzardus, Johannes Esdras 204
 Edzardus, Sebastian 109
 Egenolff, Christian 39
 Embden, Konrad von 198
 Emmerling, Michael 112
 Ennius, Quintus 126
 Epiktetos 110, 128, 135
 Erasmus, Desiderius 34, 41, 119, 127, 137,
 151, 159, 169, 180, 197, 200, 203, 204,
 209, 218, 219, 224–227, 240, 258, 296
 Erik, D. 12, 45
 Ernesti, Heinricus 90
 Ernst, Mansfeldi hertsog 266
 Euripides 188, 223
 Fabricius, Georgius 191
 Fabricius, Vincentius 250
 Fachaeus, Wilhelm 151
 Faulhaber, Johann Matthias 86, 209, 230, 232
 Fechner, Jörg-Ulrich 15
 Felicius, Johann Heinrich vanem 12
 Felicius, pastor 11
 Felipe II, Hispaania kuningas 132
 Felipe IV, Hispaania kuningas 204
 Fernaeus, Johannes 171, 272
 Fischer, Johann 59, 76, 77, 83, 93
 Flaminius, Marcus Antonius 219
 Flavius Iovianus, Rooma keiser 223
 Fleming, Paul 36, 74, 218
 Franciscus Assisist 173, 238
 Franck, A. 99, 101, 103, 105, 207
 Franck, Johann 248
 Franck, Johannes 251, 252
 Francke, August Hermann 76, 83, 238
 Frankenstein, J. L. 246
 Frederik II, Taani kuningas 255
 Freiesleben, Johann Daniel 101, 199, 262, 280
 Friedrich Christopher, Mansfeldi krahv 206
 Friedrich I Barbarossa 168
 Friedrichs, Anna Elisabeth 50, 53, 59, 205
 Frischlin, Nicodemus 113, 219
 Fröhlich, krahv 50, 64
 Fröhlig, Carl Gustav 50
 Fuhrmann, Arnold 51, 61, 65
 Gabelenz, Albrecht von der 255
 Gabelenz, Wolf Albrecht von 118
 Gadebusch, Friedrich Konrad 70
 Gahlnbäck, Leopold 12
 Galerius Valerius Maximianus 256
 Galle, Olaus 97, 173, 220, 247, 248, 268
 Gangius, Petrus 149
 Garwolius, Jacob 64, 105, 106, 162, 164
 Gataker, Thomas 246
 Gellert, Christian Fürchtegott 88, 92, 217, 245
 Gellius, Aulus 110
 Georgii, Johann Christian 112, 159, 172, 181,
 277
 Geret, Christoph Heinrich Andreas 13
 Gerhard, Johann 183, 211, 254
 Germanicus, Andreas 208
 Germann, Christian 245
 Gernet, perekond 11
 Gerngross, Johann 11, 17, 20–23, 64, 75–77,
 86, 87, 139, 245, 282, 287, 289
 Gerschow, Jacob 38
 Gerson, Jean 234, 238
 Gerth, Christoph Gustav 12
 Gerth, Isaac Gustav 12, 173
 Gesner, Conrad 118, 127, 133, 219
 Gezelius, Georg 250
 Gezelius, Johann Georg 209
 Gezelius, Johannes 235
 Gisbicius, Paulus 18, 207, 219
 Goethe, Johann Wolfgang von 92
 Gorrozet, Gilles 119
 Gottsched, Johann Christoph 88
 Gracián y Morales, Baltasar 35, 96, 210, 212,
 219, 279
 Gramann, Hartmann 36, 73–75
 Graß, Carl Joh. Sal. 11, 25
 Gregorios Nazianzesest 122, 128–130, 135,
 294
 Gregorius 41, 130
 Grimmelshausen, Hans Jakob Christoffel von
 218
 Gringoire, Pierre 119
 Grosse, F. K. 45
 Grotius, Hugo 83, 199, 217, 219, 249, 296
 Grubb, Christopher Larsson 225
 Gruter, Jan 22, 114, 130, 134, 135, 138, 141,
 142, 144–146, 168, 176–179, 197, 208,
 220, 221, 223, 231, 238, 246, 264, 296
 Grünwald, Statius 47–49, 53, 59, 102, 114,
 115, 264, 266, 274, 275
 Gryphius, Andreas 210, 215, 217–219, 224,
 272, 295
 Gustav II Adolf, Rootsii kuningas 85
 Gutheim, Gertrud 250

- Gutsloff, Johann 241
 Göseken, Heinrich 241
 Götze, Georg 83, 92–94, 99, 102, 103, 108,
 109, 120, 135, 148, 185–187, 195, 227,
 248–250, 268, 269, 271, 284–286, 288, 289
 Götze, Georg Heinrich 109, 135
 Gyllenstierna, Erik 74

 Haecht, Laurens van 156, 264
 Hagedorn, Friedrich von 217
 Hake, Anna Elisabeth von 216
 Haller, Albrecht von 92, 217
 Halley, Edmond 130
 Hamar, John 230
 Hanneken, Philipp Ludwig 78, 82–84, 103,
 106, 196, 239, 240, 244, 245, 256, 292
 Harbart, Burchard 211
 Harmar, John 230
 Hassenius, Henricus 156
 Hedinger, Johann Reinhard 18
 Heerbrand, Jacob 190
 Hehns, Balthasar 91, 96, 98, 102, 150, 212,
 279
 Hein, Heinrich 207, 235
 Heinrich IV 134
 Heinrich Julius, Braunschweig-Lüneburgi
 hertsog 231
 Heinrich, Braunschweig-Lüneburgi hertsog
 193
 Heinsius, Daniel 149, 259
 Helk, Vello 11, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 25, 27,
 29, 69, 74, 75, 78, 79, 90, 104, 183, 188,
 245, 275
 Henkel, Arthur 38, 184, 243
 Henrici, Johann Ulrich 22, 23, 55, 86, 88, 101,
 103, 109, 130, 131, 133, 135, 138, 139,
 160, 172, 178, 179, 181, 185, 188, 190,
 192, 204, 233, 235, 236, 238, 240, 249,
 251, 254, 268, 272, 281, 282
 Henricus II Claudio 159, 259
 Henrik, kroonik 241
 Heraeus, Carl Gustav 169, 172, 224, 238, 272,
 273
 Herakleitos 159
 Herbich, Christian 45
 Hermann, Daniel 22, 24, 175, 212, 262, 275,
 277, 282
 Hermann, Johann 223
 Hermannus Werdenensis 246
 Hermeling, Heinrich Carlhack 22, 24, 42, 86,
 88, 99, 102, 114, 125, 133, 135, 136, 145,
 162, 172, 178, 179, 188, 190, 191, 199,
 204, 229, 232, 233, 237, 238, 247, 252,
 254, 256, 281, 282
 Hertelius, Jacob 126
 Hesiodos 159, 225, 249

 Heß, Gilbert 20, 24, 190, 267
 Heß, Paul 22, 23, 37, 88, 160, 179, 188, 197,
 211, 230, 233, 245, 254, 266, 281, 282
 Hessus, Helius Eobanus 178, 218, 219, 262
 Hickethier, Karl Christ. 151
 Hieronymus, Sophronius Eusebius 41, 179,
 198
 Hippokrates 199
 Hippolytos 133
 Hipponax 127
 Hofmann von Hofmannswaldau, Christian
 218
 Hofmann, Paul 52, 54, 55, 93, 94, 122, 140–
 142, 267, 268, 270
 Hollenhagen, Johann Adolph 83, 89, 90, 92,
 109, 120, 180, 193, 194, 246, 292
 Holyk, Georg 109, 194
 Homeros 135, 162, 242, 270, 294
 Hooft, Pieter Corneliszoon 229
 Horapollo 40
 Horatius, Quintus Flaccus 39, 87, 125, 136,
 144, 145, 153, 155, 156, 158, 159, 178,
 179, 198, 256, 266, 294
 Horn, Gustav 74
 Horn, Immanuel 101
 Hornig, Caspar 48, 114, 115, 198, 199, 209,
 266, 274, 275
 Hornung, Andreas 275
 Hornung, Johannes 275
 Horozco y Covarrubias, Juan de 230, 243
 Hosmann, Sigismund 109, 245
 Hout, Jan van 191
 Hoyer, S. G. 12, 44
 Hugo, kirikuisa 158
 Hulsius, Bartholomaeus 256
 Hutten, Ulrich von 208, 218
 Hutter, Leonhard 13, 202
 Hörnick, Adam Gottfried 58
 Höveln, Nicolaus von 42, 109
 Hübener, Georg 144–146, 177

 Imbotti, Bernardin 255
 Innocentius III, paavst 117
 Innocentius VIII, paavst 259
 Ionae, Iodocus 240
 Ireneaus 176
 Irene Augusta 247
 Isidorus Sevillast 231
 Isokrates 135
 Isselberg, Peter 134

 Jablonski, Daniel Ernst 140
 Jespersen, Peder 102, 103, 194, 200, 201
 Jizbice, Pavel z. *Vt Gisbicius*, Paulus
 Joachim Karl, Braunschweig-Lüneburgi
 hertsog 114, 190

- Johann Casimir, Saksimaa kuurvürst 262
 Johann, Taani kuningapoeg 255
 Johannes Cassianus 198
 Johannes Chrysostomus 118, 236
 Johannes Salisburyst 238
 Johannes Scottus Eriugena 155
 Johansen, Erick 266
 Jonæsen, Søren 66, 83, 85, 202, 203, 256, 278
 Jonas, Justus 247
 Jonson, Ben 295
 Juga, Anna 210
 Junius, Hadrianus 197, 259, 264
 Junius, Melchior 13
 Justinianus, keiser 133
 Juvenalis, Decimus Junius 136, 143, 171, 173, 178, 210
 Jürjo, Indrek 25
- Kaalep, Ain 153
 Kaempfer, Engelbert 94, 149
 Kahrstädt, Georg Christian 169, 172, 217, 224, 225, 238, 273
 Kaiser, Otto 185
 Kanter, Maria 172
 Kaplinski, Jaan 258
 Karl XI, Rootsı kuningas 47, 106, 200
 Karl XII, Rootsı kuningas 50, 63
 Karl, Mecklenburgi hertsog 134
 Kasemaa, Kalle 148, 181
 Keil, Richard ja Robert 69, 91, 166, 249, 250, 255
 Kelch, Christian 50, 64, 80, 241
 Kempis, Thomas a 235, 236, 238, 295
 Ketteler, Anna 216
 Kieswetter, Balthasar 248
 Kilian, Lucas 223
 Kirsch, Adam Friedrich 101
 Kisewetter, Conrad 96, 183
 Kisling, Johannes 183
 Kleanthes 142
 Kleis, Richard 63, 131, 169
 Kleissen, Johann Eberhard 58
 Kleist, Heinrich von 217
 Kleppis, Gregor 34
 Klingius, Zacharias 183
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 92
 Klose, Wolfgang 14, 15, 26–29, 88
 Klug, Johannes Jacob 91, 105, 106, 170, 186, 195, 277
 Klyn, Frederik 255
 Knüpffler, Arnold Johann 58
 Kobius, Wolfgang 251, 262
 Koch, Petrus 275
 Kochanowski, Jan 149, 210, 218, 219, 277
 Komáromi, György 128
- Komenský, Jan Amos 22, 47, 155, 191, 199, 209, 219, 230, 247, 249
 Koosapoig, Karl 13
 Kopernik, Mikołaj 113
 Korff, Johannes 229
 Krekler, Ingeborg 15
 Kremer, Aleksander 11
 Kremer, Konstantin 11
 Kremer, perekond 11
 Kristiina, Rootsı kuninganna 210, 215, 217, 218, 224, 272
 Kurras, Lotte 15
 Köhler 12
 Köhler, Daniel 58, 60
 König, A. von 12, 283
 Königsmarck, Curt Christoff von 251
 Königk, J. W. 12
 Kühlmann, Wilhelm 113
- La Feuille, Daniel de 111, 112, 114, 201, 261, 296
 La Perrière, Guillaume de 149, 207
 La Rochefoucauld, François de 95, 119, 260
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 168, 190
 Lange, Joseph 22, 41, 111, 123, 126–128, 130, 133, 138, 140, 142–144, 146, 147, 149, 150, 155, 158–160, 162, 164, 166, 167, 169, 171, 173, 176–178, 200, 203, 214, 224, 235, 236, 242, 248, 253, 258, 281, 296
 Lanoy, Felipe de. *Vt Layonus*, Philipp
 Lappenberg, Johann Georg 78, 103, 106, 177, 232
 Lasso, Orlando di 175
 Laurentius, Christopher 116, 224
 Lautenbach, Ernst 108
 Layonus, Philipp 147, 202–204, 256
 Le Boiteux, David 133
 Leibnitz, Johann Jacob 83, 90, 96, 182, 183, 276, 280
 Leimus, Ivar 241
 Lenz, Christian David 100, 261
 Lenz, Jacob Michael Reinhold 100
 Lentholff, Johann Adolph 45
 Lentini, Giacomo da 243
 Leonhard, Martin 98, 103, 117, 166, 167, 212, 257
 Leporius, Justus 183
 Lidenius, Gudmund 242
 Liebig, Johannes 48, 49, 97, 100, 115, 169, 199, 209, 278
 Liechtenstein, Karl 134
 Liede, Alfred 93
 Lilienfeld, Carl Otto von 12

- Lilienthal, Michael 15, 25, 26, 28, 32, 34, 38, 43, 91, 175, 239, 253, 256
- Lindeberg, Peter 156, 159
- Lindenberg, Caspar 130
- Lindgärde, Valborg 85, 169, 225
- Lindroth, Sten 237
- Lipenius, Martin 38
- Lipsius, Justus 22, 42, 121, 123–125, 127, 128, 131, 137, 138, 140–142, 147, 150, 152, 153, 157, 160, 169, 170, 178, 190, 202–205, 218, 219, 231, 254, 256, 266, 283, 290, 291, 294–296, 332
- Livius, Titus 136, 169, 170, 269, 270
- Locamerus, Georg 13, 23, 28
- Locke, John 296
- Lossius, Petrus 107
- Louis XIV, Prantsuse kuningas 91
- Lucanus, Marcus Annaeus 136, 160, 172, 178, 228, 250, 251, 277
- Lucilius, Gaius 230
- Ludovicus, Caspar 59
- Ludovicus, Eberhard 59
- Ludwig XIV, Saksa-Rooma keiser 152, 153
- Ludwig, Kasseli markkrahv 262
- Ludwig, Walther 17, 18, 37, 42, 43, 55, 70, 86, 88, 96, 99–101, 103, 122, 123, 125, 129, 134, 148, 160, 168, 178, 183, 185, 186, 207, 219, 229, 236, 245, 247, 250, 251, 266, 281, 289, 291
- Ludwig, Ötingi krahv 132
- Lukianos 124, 128, 132, 286
- Luther, Martin 24, 28, 55, 58, 115, 180, 185, 190, 197, 211, 218, 234, 238, 254, 277, 295
- Löscher, Caspar 82, 148, 187, 188, 277
- Machiavelli, Niccolò 204, 283
- Maior, Georgius 42
- Major, Detlef Johannes 274
- Major, Johannes 134
- Mancelius, Georg 208
- Mandelsloh, Joachim Albrecht von 74, 75
- Mantovano, Battista. *Vt Spagnoli*, Battista
- Marcus Aurelius 246, 294
- Marcus Opelius Severus Marcinus, Rooma keiser 223
- Martialis, Marcus Valerius 134, 136, 172, 173, 179, 224, 237, 248, 272, 273
- Massarella, Derek 149
- Maastricht, Gerhard von 192
- Maastricht, Petrus van 245
- Matern, Johannes 208
- Matthiae, Conrad 39
- Maximilian II 24, 112, 159, 175, 181, 262, 277, 282
- May, Johann Heinrich 82
- Maydell, perekond 12
- Mayer, C. A. 12
- Mayer, Johann 101, 227
- Mayer, Johann Friedrich 82, 83, 119, 129, 130, 201, 292
- Meerfeld, Eberhard von 191
- Meibom, Heinrich 164
- Meier, Heinrich 68, 70, 97, 132, 160, 274, 284, 286
- Mejer, Gerhard 83, 93, 94, 139, 185, 186, 268, 269
- Melanchthon, Philipp 28, 32, 41, 105, 126, 145, 178, 188–190, 196, 197, 211, 218, 219, 238, 240, 256, 268, 282, 285, 286, 293, 295, 297
- Ménage, Gilles 259
- Menandros 133, 136
- Merilla 250
- Meyer, Johannes 190
- Mirandula, Octavianus 153, 158, 160, 162, 164, 166, 167, 171, 177, 200, 250, 296
- Moberg, Olaus 68, 76, 81, 84, 92, 93, 121, 122, 191, 192, 195, 245, 256
- Mocker, Anton 171
- Moibanus, Ambrosius 145
- Molière, Jean-Baptiste Poquelin 217, 219, 295
- Molin, Magnus de 275
- Mommerus, Petrus 196
- Montenay, Georgette de 228, 261
- Mund, J. H. 193
- Musculus, Andreas 236
- Mühlmann, Johann 155
- Müller, Conrad 79, 97, 201, 205, 207
- Müller, Fridrych Jan 78, 92, 149, 210, 277
- Müller, Hermann 52
- Müller, J. 200
- Müller, Philip 78, 183, 184, 277, 278
- Müslin, Wolfgang 174
- Mynsinger von Frundeck, Joachim 143
- Naevius, Gnaeus 136, 167, 294
- Naevius, Johannes 127
- Nagel, Paul 36
- Naurath, Martin 258, 259, 296
- Nepos, Cornelius 47, 149
- Neustetter *genannt* Stürmer, Erasmus 207
- Niederhoff, Heinrich 82
- Niemeier, Johann Barthold 192
- Nietz, Ernst Gustav 12
- Nikopensius, Alvine 13
- Nikopensius, Martha 13
- Normannus, Laurentius 63, 66, 82, 85, 89, 90, 126–128, 135, 136, 177, 259
- Novarini, Luigi 114, 198, 199, 211, 276
- Näripä, Neeme 126
- Oeltze, Gottlob Eusebius 172

- Oettingen, Catharina von 54
 Oettingen, Georg S. von 54, 79, 85, 150, 151,
 171, 177, 260, 276, 279
 Oettingen, Johann von 54
 Olearius, Adam 74, 75, 218
 Olearius, Johannes 192
 Olev, Johannes 13
 Oloff, Ephraim 58, 60
 Oloff, Martin 60, 63, 64, 82, 103, 162, 220,
 245, 292
 Opaliński, Krzysztof 210, 269, 270
 Opitz, Martin 216, 218, 253
 Oras, Ants 159, 162
 Orff, Carl 264
 Otten, Christian Eberhard 87, 93, 94, 100,
 115, 116, 194, 195, 267, 268, 270, 278
 Ottens, C. F. 87, 91, 102, 119, 232, 233
 Otto, A. 212, 220
 Otto, Braunschweig-Lüneburgi hertsog 162
 Otto, Ernst 190
 Otto, Fr. Th. 11
 Owen, John 131, 219
 Ovidius, Publius Naso 73, 74, 98, 125, 126,
 130, 136, 145, 164–167, 174, 178, 179,
 200, 236, 249, 257, 259, 294
 Oxenstierna, Axel 22, 35, 155, 156, 171, 202,
 208, 211, 221, 255
 Oxenstierna, Erik 196
 Oxenstierna, Gustav 74
 Oxenstierna, Johann Thuresson 259
- Pacius, Julius 114
 Pacuvius, Marcus 129, 130
 Paganus, Petrus 126
 Palingenius, Marcellus 219, 264
 Panaitios 142
 Pápai Páriz, Ferenc 19, 22, 23, 55, 86, 88, 91,
 102, 128, 130, 140, 145, 185, 186, 204,
 217, 233, 248, 251, 260, 282
 Pappus, Johannes 13
 Paradinus, Claudius 29, 170, 188, 199, 219
 Passe, Crispin van de 29
 Passe, Crispyn de II 134
 Pastorius von Hirtenberg, Joachim 253
 Patai, János 148
 Paul I, Venemaa keiser 100
 Paulinus Nolast 136, 173–175, 179, 209, 247,
 295
 Pauts, Heikki 215
 Peil, Dietmar 214
 Periandros 118, 126, 127, 136, 294
 Peringer-Lillieblad, Gustaf 47, 85, 90, 103,
 106, 107, 194, 195, 288
 Perna, Petrus 211
 Pescennius Niger 198
 Petrarca, Francesco 219
- Petreius, Paulus 190
 Petrus Caspari. *Vt* Jespersen, Peder
 Pettit, Urmas 55
 Pfeffingerus, Joannes 107
 Pfeiffer, Sigismund August 274
 Philemon 133
 Philibert, Baden-Badeni hertsog 252
 Philipp II, Pommeri hertsog 147
 Philipp Ludwig, pfaltskrahv 115
 Philipp, Holsteini hertsog 249
 Pilter, Lauri 243
 Platern, Caspar von 58, 59, 78, 85, 104, 171
 Platon 34, 135, 136, 226, 231, 294
 Plautus, Titus Maccius 155, 159, 178, 294,
 295
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 140
 Plinius, Gaius Secundus Maior 214
 Plutarchos 76, 135, 157, 168, 224, 294
 Plötz, Anton 145, 260, 278
 Pohrt, Johann Eduard 87, 104
 Pontanus, Iovianus 219
 Pontanus, Johannes Isacius 230
 Posner, Caspar 84, 87, 99, 106, 132–135, 176,
 185, 261, 278, 284–286
 Posner, Fridemann 79, 87, 152, 153
 Posner, Johann Caspar 84, 87, 113, 120, 214,
 215, 280, 290
 Praetorius, Ephraim 114, 190, 191, 278
 Propertius, Sextus Aurelius 136, 171
 Prosper Tiro 179
 Prudentius, Aurelius Clemens 179, 225
 Präntli, Zacharias 181
 Pseudo-Augustinus 232
 Pseudo-Phokylides 156, 159
 Pseudo-Seneca 130
 Ptolemaios 113
 Publilius Syrus 136, 139, 144, 145, 168, 169,
 179, 212, 224, 228, 272, 273
 Pufendorf, Samuel 82, 219, 296
 Põldsam, Anu 194
 Pythagoras 40
- Quitman, Johann Hermann 78, 89, 103, 104,
 118, 119, 126, 127, 233, 280
- Ragotzky 227
 Raid, A. 171
 Rauch, Adolph von 12
 Rauch, üliõpilane 11
 Raynaud, Théophile 210, 212, 219
 Rechenberg, Adam 251, 252
 Rechenberg, Wolfgang von 282
 Reimer, Johannes Georg 89, 101, 103, 116,
 126, 127, 205
 Renger, Johann 177
 Renteln, Georg von 116

- Reuchlin, Johannes 218
 Reusner, Elias 232
 Reusner, Nicolaus 13, 22, 29, 108, 112, 113,
 115, 117, 118, 132, 134, 149, 152, 153,
 159, 168, 171, 173–175, 190, 198, 205–
 208, 214, 219, 221, 223, 229, 230, 243,
 247, 256, 259, 262, 264, 266, 296
 Rickers, Heinrich Wilhelm Joachim 11, 22,
 200, 232
 Rigemann, Palm 59, 62, 87, 106, 117, 197,
 225
 Rigemann, Wolmar Johann 58, 59, 87
 Ringeltaub, Michael 145, 146
 Rodde, Johann 255
 Roemers Visscher, Anna 115
 Rollenagen 91, 212
 Rollenagen, Gabriel 38, 156, 159, 160, 164,
 172, 173, 197, 207, 220, 225, 228, 229, 264
 Romanianus 174
 Romanus, Wilhelm 168
 Rontschow, Andreas 246
 Rosa, J. Johannes 118
 Rosen, Caecilia 47
 Rosenberg, Leibl 181
 Rosenkreuz, Christian 223
 Rossinius, Joachim 241
 Roth, J. F. 173
 Roth, Johannes 82
 Roth, Lucas 117, 169, 197, 257–259
 Rudbeck, Olof vanem 63, 66, 68, 84, 85, 106,
 148, 149, 207, 210, 262, 277, 288, 292
 Rudbeckius, Johannes 68, 85
 Rudolph II, Saks-Rooma keiser 108
 Rufinus, Tyrannius 179
 Ruhendorff, Gottfried 60, 62, 76, 97, 139,
 146–148, 152, 162
 Rädle, Fidel 250
 Röhrensee, Christian 81, 106, 138, 292
 Römer, Christian 66, 93, 94, 104, 121, 169,
 170, 204, 210, 240, 241, 242, 268–270,
 290, 314
 Rydenius 12

 Saavedra Fajardo, Diego de 114
 Salemann, Gebhard 275
 Sallustius, Gaius Crispus 124, 136, 153, 169,
 199
 Sambucus, Johannes 108, 114, 221, 225, 226,
 232
 Sandmann, Christian 256
 Sarbievius, Matthias Casimirus 219
 Sarcovius, Daniel 68, 76, 84, 90, 180, 181
 Sartorius, Johannes 84, 85, 113, 138
 Sauer, Christine 181
 Savin, Kristiina 237
 Scaevola, Mucius Cordus 170, 269

 Scala, Bartolomeo 259
 Scaliger, Joseph 219
 Scaliger, Julius Caesar 197
 Schaefer, Johann Christopher 66, 104, 107–
 109, 154–156, 158, 159, 279
 Scharll, J. 185
 Schefferus, Johannes 237, 295
 Schelwig, Johann 82, 87, 103, 128, 135, 278
 Schelwig, Samuel 78, 82, 87, 115, 128, 129,
 223, 288
 Schiller, Friedrich 217
 Schilling, Johann Georg 82
 Schiltel, Wolfgang 255
 Schlippenbach, Carl 80
 Schlippenbach, Friedrich Johann 79
 Schlippenbach, Gustav Wilhelm von 80
 Schlippenbach, Heinrich Johann 79
 Schlippenbach, perekond 79
 Schlippenbach, Wolmar Anton von 80, 247
 Schlippenbach, von 78–80, 85, 91, 97, 164,
 184, 186, 195, 288
 Schlüter, Bartholomäus 58
 Schlüter, W. 17
 Schmidt, Gerhard 22
 Schmidt, Johann Andreas 235
 Schmidt, Paul Gerhard 112, 117, 145, 173,
 245
 Schnabel, Werner Wilhelm 15, 17, 21, 27, 37,
 38, 42, 124, 273
 Schnepff, Erhard 242
 Schnerrer, Jacob 177
 Scholvin 11
 Scholvin, Fr. von 11
 Schoonhovius, Florentius 134, 232
 Schultz, Johann Heinrich 79, 87, 93, 95, 119,
 120, 235, 236, 239, 260, 278, 290
 Schultz, Simon 87, 199, 298
 Schultz, Johann 84, 85, 136, 236, 239
 Schumann, Johann 78, 162, 227
 Schwabe, Johannes 116, 237
 Schwarz, Christiane 24, 26, 33, 164, 241
 Schwartz, Samuel 185, 186
 Schäfer, Johann Petrus 77
 Schöne, Albrecht 38, 184, 243
 Schönebeck, Georg Heinrich von 252
 Schönwaldt, Petrus 60, 121, 148, 176
 Schönwaldt, Samuel 60, 65
 Schütz, Heinrich 236
 Schütte, Martin 83, 174, 175, 209, 247
 Scribani, Carlo 126, 204, 205, 218, 219, 283,
 296
 Sedulius Scottus 129
 Sehdens, Rötger 91, 226, 227, 233
 Selneccer, Nicolaus 261
 Seneca, Lucius Annaeus 41, 74, 77, 122, 124,
 125, 128–130, 136–144, 147, 152, 156, 159

- 160, 167, 168, 172, 176, 178, 179, 185,
 203, 225, 246, 253, 260, 264, 269, 294,
 295
 Septimius Severus, Rooma keiser 112
 Severinus Jonae. *Vt* Jonæsen, Søren
 Shakespeare, William 217, 219, 295
 Silber von Silberstein, Adam von 108
 Skragge, Gabriel 59
 Socinus, Faustus. *Vt* Sozzini, Fausto
 Sokrates 248
 Solm, Jean (Johann) 91, 102, 113, 114, 190,
 228, 229, 279
 Solms, krahv 77
 Solms, perekond 77
 Solon 143, 158
 Soomre, Mati 264
 Sozzini, Fausto 56
 Spagnioli, Battista 197, 236, 243, 296
 Spener, Philipp Jakob 82, 128
 Spens, James 221
 Spies, Johann Daniel 255
 Sprenger, Johann Theodor 132, 150, 151, 177,
 279, 296
 Stadius, Johann 108
 Stahl, Heinrich 183
 Statius, Publius Papinius 178
 Stechow, Friedrich-Carl 230
 Stegmann, Heinrich 89, 187, 189, 280
 Steinhausen, Werner 158
 Stenbock, Erich (Erik Gustav) 247
 Sternberger, Johann Bernhard Wilhelm 17,
 22, 86, 87, 155, 193, 272
 Stetter, Karl 264
 Stiernhielm, Georg 258
 Stigel, Johannes 191, 192, 219, 247
 Stimmer, Tobias 29, 205
 Stobaios, Johannes 89, 126–128, 132, 133,
 143, 178, 294, 296
 Stoltz, Johann Wolff 242
 Strachan, James 175
 Stranovius, Tobias 102, 130, 251
 Strasburgk, Joachim Ludwig 103, 167, 212,
 252
 Strauch, Aegidius 183
 Strich, Hanns 22, 24
 Struve, Johann Julius 232, 234, 235, 239
 Stryk, Samuel 140
 Sturm, Johann 41, 145, 178, 190, 240, 282,
 293, 297
 Söderburgh, Henric Daniel 68, 70, 71, 106,
 116, 117, 201, 202
 Sühling, Heinrich 68, 101, 117, 175, 176
 Zachariae, Gotthilf Traugott 184
 Zastriselius, Wenceslaus 259
 Zedler, Johann Heinrich 32, 46, 74, 105, 118,
 126
 Zehle, Martin 86, 186, 198, 245, 252, 261,
 282
 Zentarowe, Heinrich 99, 103, 260, 261, 278
 Zesen, Philipp von 74, 197, 219, 296
 Zeyer, Johannes Ernst 69, 107, 240, 242, 243,
 254, 280, 291
 Ziegengeiß, Johannes 221
 Zimmermann, Hermann 62, 87, 109, 185
 Zimmermann, Jacob Andreas 82, 83, 87, 199,
 209, 230, 232, 274, 279
 Zimmermann, Johann 87, 139, 146, 152, 232
 Zincqref, Julius Wilhelm 152, 256
 Zincqref, Laurentius 108
 Zoega, Hans 204
 Zwinger, Theodor 107
 Tacitus, Publius Cornelius 74, 124, 136, 137,
 150–153, 177–179, 260, 279, 294
 Tarvel, Enn 241
 Taubenheim, Johannes Casimir 230, 253, 254,
 261
 Taubmann, Friedrich 36, 39, 184, 252, 253
 Terentius, Publius Afer 178, 294, 295
 Tering, Arvo 18, 19, 25, 48, 63, 100, 104,
 209, 274, 275
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 179,
 212, 220
 Thales 174
 Theognis 126, 127, 135, 136, 159, 205
 Theophrastos 133
 Thomas Aquinost 155, 173, 198, 234, 238
 Thomas, Gerhard 79, 221, 223, 279
 Thomasius, Christian 88, 219, 232, 296
 Thomassen, Kees 15
 Thukydides 63, 124, 128, 131, 132, 292
 Tiede, W. E. 45
 Tolckemit, Nicolaus 63, 131, 132, 292
 Torpats, Ülo 256
 Torstensson, Andreas 74
 Tott, Anna 87, 156
 Triller, Johannes 258
 Turdinus, Petrus 196
 Töllner, Justinus 77
 Ulrich, Abraham 192, 193, 238, 248
 Ulrich, Abraham ja David 22, 24, 73, 86, 108,
 114, 116, 117, 121, 127, 133, 135, 136,
 143, 145, 150, 151, 158, 160, 162, 166,
 168, 172, 175, 179, 183, 188, 193, 196,
 221, 226, 228, 232, 233, 238, 242, 248,
 249, 251, 258, 260, 261, 264, 272
 Ulrich, Abraham noorem 248
 Ulrich, David 238
 Ulrich, Holsteini hertsog 255

- Ungern-Sternberg, perekond 12
- Vaenius, Otho 149, 225
- Valtin, Maris 42
- Veen, Otto van 145, 169, 259
- Veltheim, Valentin 48, 56, 57, 70, 78, 79, 81–84, 97, 99, 101, 107–109, 120, 167, 199, 230, 232, 284, 285
- Vene, Ilmar 137, 138, 140, 142–144, 176
- Verelius, Olaus 156
- Vergilius, Publius Maro 39, 47, 83, 112, 125, 127, 136, 145, 148, 159, 160, 162, 164, 171, 172, 178, 179, 225, 228, 250, 285, 294
- Verginius, Adrian 275
- Vestring, Salomo Heinrich 82
- Vicken, Nicolaus von 22, 24, 35, 36, 99, 121, 141, 142, 147, 151, 191, 221, 241
- Vida, Hieronymus 219
- Vicken, Nicolaus von 22, 24, 35, 36, 99, 121, 141, 142, 147, 151, 191, 221, 241
- Vida, Hieronymus 219
- Viiding, Kristi 19, 36, 43, 56, 59, 107, 116, 198, 227, 237
- Vinetus, Elias 126
- Virginius, Andreas 192
- Volters, Christoph 60, 61
- Volters, Hedwig 51, 58
- Vulpius, Heinrich 188
- Wagner, Gustav Moritz 48, 49, 58, 59, 104, 115, 183, 184, 251–253, 261, 274
- Wahle, C. 78, 92, 229
- Waldstein, Hannibal von 127
- Wallin, Georg 172, 238, 273
- Walther, Hans 22, 112, 117, 144, 145, 173, 245
- Walther, Johann Christoph 177
- Wegehausen, Christopher Ludwig 103, 143
- Wegner, Johann 210, 211, 212
- Weigel, Erhard 113
- Weinreich, Melchior 167
- Weis, Conrad 29
- Weiss, Gottfried 60, 65, 95, 106, 119, 130, 131, 181, 188, 189, 208, 268, 269, 277, 279, 292
- Weisse, Johann Philipp 12, 45, 148, 155, 201
- Weißmann, Christian Eberhard 78, 95, 228, 229, 278, 279, 289
- Wenceslaus II 259
- Wendt, Johannes 261, 262, 278
- Westphal, Martin 82
- Wibbelmann, Johannes Heinrich 11, 22, 44, 149, 151
- Wichmannshausen, Johann Christoph 48, 101, 105, 160, 172, 251, 277
- Wieland, Christoph Martin 92
- Wilckens, Ulrich 188
- Wilde, Jacob 60
- Wilhelm Ernst, Weimari hertsog 229
- Wilhelm III, Baieri hertsog 162
- Will, Andreas 109, 275
- Winter, J. H. 91, 96, 98, 102, 150, 212, 279
- Winterfeldt, J. F. 232
- Wolfhart, Erhard 252
- Wtenbogardus, Johannes 200
- Wulf, Hermann 60
- Wulf, Johannes 60
- Wulf, Melchior 60
- Wunderlich, J. D. 155

CURRICULUM VITAE

Katre Kaju

Ajalooarhiiv

J. Liivi 4, 50409 Tartu

katre.kaju@ra.ee

Haridus

- 1989 – lõpetanud Aste 9klassilise kooli
1992 – lõpetanud Kuressaare I Keskkooli (praegu Saaremaa Ühisgümnaasium) matemaatika-füüsika süvaõppega klassi
1997 – BA klassikalise filoloogia erialal Tartu ülikoolis
2002 – MA klassikalise filoloogia erialal Tartu ülikoolis

Publikatsioonid

- Katre Kaju. Die Heinrich Stahl gewidmeten Hochzeitssammlungen. – Classical tradition from the 16th century to Nietzsche. Ed. by Janika Päll, Ivo Volt and Martin Steinrück. (Acta Societatis Morgensternianae, 3). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 11–44.
- Erki Russow, Villu Kadakas, Katre Kaju. Varauusaegne kuldsõrmus Tallinnast. Muinasaja teadus 2010, nr 21, lk 245–268.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu ülikooli professor. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Koostanud Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 39–67.
- Katre Kaju. Kirjad riigikantslerile. Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers. Edited by Arne Jönsson. (The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna edited by The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities in co-operation with The Swedish National Archives, 2: 13). Stockholm 2007; 643 lk. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2008, nr 3, lk 128–129.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. von D. Alvermann, N. Jörn, J. E. Olesen. Berlin: Lit-Verlag, 2007, lk 211–229.
- Katre Kaju. Keelevalikust Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluuless (1632–1656). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 12 (19)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, lk 50–100.
- Katre Kaju. Pernauer Zulage-Journale 1764–1782. Einige Aspekte der Schifffahrt und des Seehandels. – Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Neuzeit: Demographie, Wirtschaft und Baukultur im 17. und 18. Jahrhundert: 3. internationale Forschungskonferenz; Rostock; 15.–16.11.2004. Hrsg. von Stefan Kroll, K. Krüger. (Geschichte, Forschung und Wissenschaft; 12). Berlin: LIT Verlag, 2006, lk 31–52.
- Katre Kaju. Pärnu linnatolliraamatud Ajalooarhiivil (1764–1782). Allikapublikatsioon. (Ex Fontibus Archivi Historici Estoniae, 2), [Tartu: Eesti Ajalooarhiiv] 2006. [Internetis].
- Katre Kaju. Wilhelm Süssi pilt Karl Morgensternist kui õpetajast ja õpetlasest. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Duo saecula philologiae classicae in Estonia. Koostanud Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 67–76.
- Katre Kaju. Die Beziehungen der antiken und neulateinischen Hochzeitslieder an der Academia Gustaviana am Beispiel von Laurentius Ludenius. – Studia Humaniora Tartuensia 2002, nr 3.B.1, lk 1–22.
- Ladina-eesti sõnaraamat. Tallinn: Valgus 2002. [Märksõnade *immansuetus–integre* toimateja].

CURRICULUM VITAE

Katre Kaju

Estnisches Historisches Archiv
J. Liivi 4, 50409 Tartu
katre.kaju@ra.ee

Bildungsgang

- 1989 – beendete die 9klassige Schule zu Aste
1992 – beendete die I. Oberschule in Kuressaare (Saaremaa Ühisgümnaasium); erweiterter Unterricht in Mathematik und Physik
1997 – BA in klassischer Philologie, Universität Tartu
2002 – MA in klassischer Philologie, Universität Tartu

Publikationen

- Katre Kaju. Die Heinrich Stahl gewidmeten Hochzeitssammlungen. – Classical tradition from the 16th century to Nietzsche. Ed. by Janika Päll, Ivo Volt and Martin Steinrück. (Acta Societatis Morgensternianae, 3). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, S. 11–44.
- Erki Russow, Villu Kadakas, Katre Kaju. Varauusaegne kultsõrmus Tallinnast. Muinasaja teadus 2010, Nr. 21, S. 245–268.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu ülikooli professor. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Koostanud Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 39–67.
- Katre Kaju. Kirjad riigikantslerile. Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers. Edited by Arne Jönsson. (The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna edited by The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities in co-operation with The Swedish National Archives, 2: 13). Stockholm 2007; 643 lk. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2008, Nr. 3, S. 128–129.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. von D. Alvermann, N. Jörn, J. E. Olesen. Berlin: Lit-Verlag, 2007, S. 211–229.
- Katre Kaju. Keelevalikust Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluules (1632–1656). – Lääne mere provintside arenguperspektiivid Rootsii surriigis 16/17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 12 (19)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, S. 50–100.
- Katre Kaju. Pernauer Zulage-Journale 1764–1782. Einige Aspekte der Schifffahrt und des Seehandels. – Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Neuzeit: Demographie, Wirtschaft und Baukultur im 17. und 18. Jahrhundert: 3. internationale Forschungskonferenz; Rostock; 15.–16.11.2004. Hrsg. von Stefan Kroll, K. Krüger. (Geschichte, Forschung und Wissenschaft; 12). Berlin: LIT Verlag, 2006, S. 31–52.
- Katre Kaju. Pärnu linnatolliraamatud Ajalooarhiivis (1764–1782). Allikapublikatsioon. (Ex Fontibus Archivi Historici Estoniae, 2), [Tartu: Eesti Ajalooarhiiv] 2006. [On-line Edition].
- Katre Kaju. Wilhelm Süssi pilt Karl Morgensternist kui õpetajast ja õpetlasest. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Duo saecula philologiae classicae in Estonia. Koostanud Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, S. 67–76.
- Katre Kaju. Die Beziehungen der antiken und neulateinischen Hochzeitslieder an der Academia Gustaviana am Beispiel von Laurentius Ludenius. – Studia Humaniora Tartuensis 2002, Nr. 3.B.1, S. 1–22.
- Ladina-eesti sõnaraamat. Tallinn: Valgus 2002. [Redakteur der Stichwörter *immansuetus-integre*].

CURRICULUM VITAE

Katre Kaju

Estonian Historical Archives
J. Liivi 4, 50409 Tartu
katre.kaju@ra.ee

Education

- 1989 – graduated from Aste Basic School
1992 – graduated from Kuressaare I Secondary School (now Saaremaa Co-educational Gymnasium) with extended program in mathematics and physics
1997 – BA in classical philology, University of Tartu
2002 – MA in classical philology, University of Tartu

Publications

- Katre Kaju. Die Heinrich Stahl gewidmeten Hochzeitssammlungen. – Classical tradition from the 16th century to Nietzsche. Ed. by Janika Päll, Ivo Volt and Martin Steinrück. (Acta Societatis Morgensternianae, 3). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, pp. 11–44.
- Erki Russow, Villu Kadakas, Katre Kaju. Varauusaegne kultuurimälestus Muinasajateadus 2010, No. 21, pp. 245–268.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius (1592–1654), Greifswaldi ja Tartu ülikooli professor. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Koostanud Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, pp. 39–67.
- Katre Kaju. Kirjad riigikantslerile. Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers. Edited by Arne Jönsson. (The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna edited by The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities in co-operation with The Swedish National Archives, 2: 13). Stockholm 2007; 643 pp. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2008, No. 3, pp. 128–129.
- Katre Kaju. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. von D. Alvermann, N. Jörn, J. E. Olesen. Berlin: Lit-Verlag, 2007, pp. 211–229.
- Katre Kaju. Keelevalikust Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluules (1632–1656). – Läänemere provintsides arenguperspektiivid Rootsii surriigis 16/17. sajandil. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 12 (19)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, pp. 50–100.
- Katre Kaju. Pernauer Zulage-Journale 1764–1782. Einige Aspekte der Schifffahrt und des Seehandels. – Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum in der Neuzeit: Demographie, Wirtschaft und Baukultur im 17. und 18. Jahrhundert: 3. internationale Forschungskonferenz; Rostock; 15.–16.11.2004. Hrsg. von Stefan Kroll, K. Krüger. (Geschichte, Forschung und Wissenschaft; 12). Berlin: LIT Verlag, 2006, pp. 31–52.
- Katre Kaju. Pärnu linnatolliraamatud Ajalooarhiivil (1764–1782). Allikapublikatsioon. (Ex Fontibus Archivi Historici Estoniae, 2), [Tartu: Eesti Ajalooarhiiv] 2006. [On-line Edition].
- Katre Kaju. Wilhelm Süssi pilt Karl Morgensternist kui õpetajast ja õpetlasest. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Duo saecula philologiae classicae in Estonia. Kostanud Ivo Volt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, pp. 67–76.

- Katre Kaju. Die Beziehungen der antiken und neulateinischen Hochzeitslieder an der Academia Gustaviana am Beispiel von Laurentius Ludenius. – Studia Humaniora Tartuensia 2002, No. 3.B.1, pp. 1–22.
- Ladina-eesti sõnaraamat. Tallinn: Valgus 2002. [Editor of the keywords *immansuetus–integre*].

DISSERTATIONES STUDIORUM GRAECORUM ET LATINORUM UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Kristi Viiding.** Die dichtung neulateinischer Propemptika an der *Academia Gustaviana (Dorpatis)* in den Jahren 1632–1656. Tartu, 2002.
2. **Maria-Kristiina Lotman.** Jambiline trimeeter: värsistüsteemid, meetrum, rütm, semantika. Tartu, 2003.
3. **Janika Päll.** Form, style and syntax: towards a statistical analysis of Greek prose rhythm: on the example of “Helen’s encomium” by Gorgias. Tartu, 2007.
4. **Ivo Volt.** Character description and invective: peripatetics between ethics, comedy and rhetoric. Tartu, 2007.